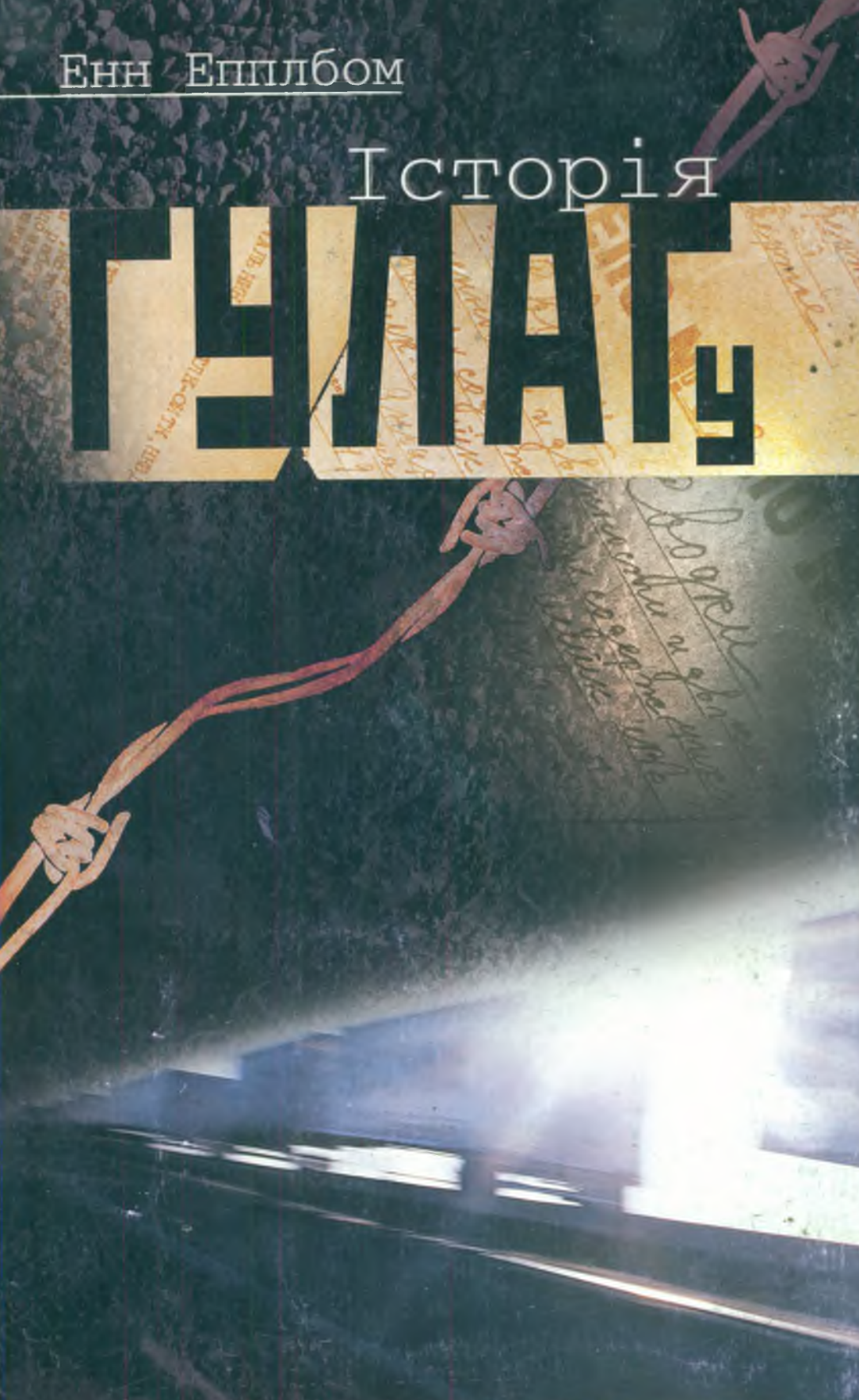

Енн Епплбом

Історія

ГЛАГ

Енн Епплбом

Історія ГУЛАГу

Переклад з англійської Андрія Іщенка

Київ
Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2006

«Історія ГУЛАГу» (Пулітцерівська премія 2004 р.) – перша систематична праця, присвячена хронології, причинам та наслідкам розвитку репресивного апарату Радянського Союзу і системи концентраційних таборів як його складової. На основі фактів автор доводить, що система радянських карально-трудових таборів була небаченим за своїми масштабами і жорстокістю інструментом експлуатації, гноблення і винищення комуністичною владою народів Радянського Союзу. Енн Епплбом спирається як на вже відомі опубліковані свідчення, так і на результати власної великої дослідницької праці в архівах колишнього Радянського Союзу.

Актуальність «Історії ГУЛАГу» для України тяжко переоцінити. Ця книжка може і повинна стати одним із чинників формування суспільної думки, яка нарешті зуміє подолати радянський спосіб мислення і дії в новій українській державі й українському суспільстві.

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ІНСТРУМЕНТИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLIC
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВІСВІСНОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

*Висловлюємо подяку Енн Епплбом і Науково-інформаційному
та просвітницькому центру «Меморіал» (Москва)
за надання права на використання ілюстрацій*

Переклад здійснено за виданням:
Anne Applebaum. GULAG: A History, Anchor Books,
a division of Random House, Inc., New York
Copyright © 2003 by Anne Applebaum
All rights reserved

© А. Ю. Іщенко, переклад, 2006
© Л. А. Кузнецова, художнє оформлення, 2006
© Видавничий дім «Києво-Могилянська
академія», 2006

***Ця книжка присвячується тим,
хто розповів, що тоді відбувалося***

У страшні роки єжовщини я провела сімнадцять місяців у тюремних чергах в Ленінграді. Одного разу хтось «упізнав» мене. Тоді жінка з синіми губами, яка стояла за мною і яка, звісно, ніколи в житті не чула мого імені, прийшла до тями від властивого всім нам заціпеніння і запитала мене на вухо (там усі говорили пошепки):

А це ви можете описати?

І я сказала:

Можу.

Тоді щось на зразок услшки промайнуло по тому, що колись було її обличчям.

**Анна Ахматова. Замість передмови.
Реквієм. 1935–1940**

ЗМІСТ

Подяки	7
Вступ	9

ЧАСТИНА I. ПОХОДЖЕННЯ ГУЛАГУ, 1917–1939

Розділ 1. Більшовики. Початок	30
Розділ 2. «Перший табір ГУЛАГу»	41
Розділ 3. 1929: великий перелом	58
Розділ 4. Біломорський канал	71
Розділ 5. Табори розростаються	82
Розділ 6. Великий терор і його наслідки	95

ЧАСТИНА II. ЖИТТЯ І ПРАЦЯ В ТАБОРАХ

Розділ 7. Арешт	114
Розділ 8. Тюрма	132
Розділ 9. Етап, прибуття, відбір	141
Розділ 10. Життя в таборах	158
Розділ 11. Праця в таборах	182
Розділ 12. Покарання і заохочення	201
Розділ 13. Охоронці	211
Розділ 14. В'язні	229
Розділ 15. Жінки і діти	249
Розділ 16. Смерть	268
Розділ 17. Стратегії виживання	275
Розділ 18. Бунт і втеча	309

ЧАСТИНА III. ЗЛІТ І ПАДІННЯ ТАБІРНО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ, 1940–1986

Розділ 19. Початок війни	324
Розділ 20. «Чужі»	330
Розділ 21. Амністія та її наслідки	348
Розділ 22. Zenit табірно-промислового комплексу	359
Розділ 23. Смерть Сталіна	371
Розділ 24. Зеківська революція	377
Розділ 25. Відлига і звільнення	393
Розділ 26. Епоха дисидентів	408
Розділ 27. 1980-ті: падіння монументів	426
Епілог. Пам'ять	435
Додаток. Скільки?	445
Примітки	452
Бібліографія	496

ПОДЯКИ

Жодна книжка не є твором однієї особи. Цю книжку тим більше не можна було написати без практичної, інтелектуальної і методологічної допомоги багатьох людей. Дехто з них належить до кола моїх найближчих друзів, тоді як з іншими я ніколи особисто не зустрічалася. Хоча це й незвична річ для авторів – дякувати давно померлим людям, я хотіла б висловити особливу вдячність нечисленній, проте унікальній групі тих, хто вижив у таборах і чиї спогади я читала й перечитувала, працюючи над цією книжкою. Багато з тих, хто пройшов через табори, глибоко і виразно написали про пережите, та зовсім не випадково у моїй книжці переважають цитати з творів Варлама Шаламова, Ісаака Фільштинського, Густава Герлінга, Євгенії Гінзбург, Льва Разгона, Януша Бардаха, Ольги Адамової-Сліозберг, Анатолія Жигуліна, Александра Долгуна і, звичайно ж, Олександра Солженіцина. Дехто з цих людей належить до найвідоміших табірників. Інші до них не належать. Проте всі вони мають одну спільну рису. З багатьох сотень спогадів, які я читала, їхні виділяються не тільки яскравістю, а й здатністю авторів проникати за завісу щоденного жаху і відкривати глибинну істину людського буття.

Також я безмежно вдячна за допомогу численним москвичам, які показували мені архіви, знайомили з табірниками і водночас ділилися своїми думками про минуле. І передусім тут я дякую архівісту й історику Олександрові Кокуріну – якого, як я сподіваюся, колись буде названо піонером нової історії Росії, – а також Галі Виноградовій і Аллі Бориній – обидві вони поставилися до цієї роботи з дивовижним ентузіазмом. Також мені допомогли бесіди з Анною Гришиною, Борисом Белкіним, Микитою Петровим, Сусанною Печуро, Олександром Гур'яновим, Арсенієм Рогинським і Наталією Малихіною з московського «Меморіалу»; Семеном Віленським з «Повернення»; Олегом Хлевнюком, Зоєю Єрошок, професором Наталією Лебедевою, Любов'ю Виноградовою і Станіславом Григоровичем, які колись працювали у посольстві Польщі в Москві. Також я дуже вдячна багатьом людям, що давали мені інтерв'ю, їхні імена подано окремо в бібліографії.

Крім москвичів я дуже вдячна багатьом людям, які виявили готовність залишити все і несподівано для себе присвятити багато часу іноземці, яка приїхала – іноді це було без жодного попередження, – щоб ставити свої наївні запитання стосовно того, чим вони багато років серйозно займалися. Серед них – Микола Морозов і Михайло Рогачов із Сиктивкара; Євгенія Хайдарова і Любов Петрова з Воркути; Ірина Шабуліна і Тетяна Фокіна з Соловків; Галина Дудіна і Юрій Дмитрієв з Петрозаводська; Віктор Шмиров з Пермі; Леонід Трус з Новосибірська; Світлана Дойніцина, директор історичного музею в Іскітімі; Веніамін Йоффе та Ірина Резнікова з петербурзького «Меморіалу». Особливу вдячність хочу висловити бібліотекарям Архангельської краєзнавчої бібліотеки, дехто з них по цілому дню присвятили мені і моїм намаганням дізнатися про історію їхнього краю – просто тому, що вважали це важливим.

У Варшаві велику допомогу мені надали бібліотека й архіви Інституту Карта, а також бесіди з Анною Дзінкевич і Доротою Пазьо. У Бібліотеці Конгресу США у

Вашингтоні мені допомагали Девід Нордлендер і Гаррі Ліч. Дякую також Елені Деніелсон, Томасу Генріксону, Лорі Сороці і особливо Робертові Конквесту з Інституту Гувера. Італійський історик Марта Кравері дуже допомогла мені у дослідженні повстань у таборах. Бесіди з Володимиром Буковським і Олександром Яковлевим також допомогли мені у розумінні історії постсталінської епохи.

Особливо я зобов'язана Фонду Лінди і Гаррі Бредлі, Фонду Джона М. Оліна, Інституту Гувера, Фонду Маріт і Ганса Раузінгів та Джону Бланделу з Інституту економічних відносин за їхню фінансову і моральну підтримку.

Також хочу подякувати друзям і колегам, які надавали свої поради, практичного й історичного змісту, під час написання цієї книжки. Серед них – Ентоні Бівор, Колін Таброн, Стефан і Данута Вайденфельди, Юрій Мораков, Пауль Гофгайнци, Еміті Шлаес, Девід Нордлендер, Саймон Геффер, Кріс Джойс, Алесандро Міссір, Террі Мартін, Олександр Грибанов, Петро Пашковський та Орландо Фігес, як і Радек Сікорський, чия робота для мене виявилася вкрай корисною. Особливу вдячність за допомогу в підготовці тексту книжки висловлюю Джоржу Борхардту, Крістін Пуополо та Стюарту Проффітту.

І, нарешті, хочу висловити вдячність – за мудрі поради, гостинність і їжу – Крістіанові й Наташі Керілам, Едварду Лукасу, Юрію Сенокосову і Олені Немировській, які чудово приймали мене в Москві.

Вступ

*И за одной чертой закона
Уже равняла всех судьба:
Сын кулака иль сын наркома,
Сын командарма иль попа...*

*Клеймо с рожденья отмечало
Младенца вражеских кровей.
И все, казалось, не хватало
Стране клейменных сыновей.*

Александр Твардовский. По праву памяти¹

Це – історія ГУЛАГу: історія величезної системи трудових таборів, колись розкиданих по всій території Радянського Союзу, від островів Білого до берегів Чорного морів, від Полярного кола до рівнин Середньої Азії, від Мурманська через Воркуту до Казахстану, від московського центру до лєнінградських передмість. Буквально слово «ГУЛАГ» являє собою акронім назви «Главное управление лагерей» – «Головне управління таборів». З часом це слово також почало означати не тільки управління концентраційних таборів, а також і саму систему рабської праці в Радянському Союзі у всіх її формах і різновидах: трудові табори, каральні табори, кримінальні і політичні табори, жіночі табори, дитячі табори, пересильні табори. Слово «ГУЛАГ» набуло навіть ще ширшого значення – самої радянської репресивної системи, системи заходів, яку в'язні колись називали «м'ясорубкою»: арешти, слідства, транспортування в неопалюваних вагонах для худоби, примусова праця, руйнування родин, роки в неволі, передчасні смерті.

ГУЛАГ мав попередників у царській Росії, у системі каторжної праці в Сибіру, яка діяла від XVII століття до початку XX. Відтоді вона набула сучасної знайомої форми, майже відразу після Російської революції, ставши невід'ємною частиною радянського державного устрою. Масовий терор проти реальних і гаданих опонентів був частиною революції від самого початку – і вже влітку 1918 року провідник революції Ленін вимагав, щоб «непевні елементи» були ізольовані: в концентраційних таборах за межами великих міст². Відповідно до цієї вимоги було ув'язнено багатьох аристократів, купців та інших людей, визнаних потенційними «ворогами». 1921 року існувало вже у 24 областях 48 таборів, створених переважно для «реабілітації» цих перших ворогів народу.

Від 1929 року табори отримали нове значення. Того року Сталін вирішив використати примусову працю як для прискорення індустріалізації Радянського Союзу, так і для розробки природних ресурсів на радянській півночі, з її майже нестерпними для людського життя умовами. Того року радянська таємна поліція (термін «таємна поліція» автор вживає для загального позначення усіх різно-

манітних державних каральних і наглядових органів, які існували в Радянському Союзі упродовж всієї його історії.— *Перекл.*) також почала перебирати контроль над радянською пенітенціарною системою, поволі витягуючи табори і тюрми з судової системи. З масовими арештами 1937–1938 років табори увійшли в період стрімкого зростання. На кінець 1930-х років вони вже були у кожному з 12 часових поясів Радянського Союзу.

Всупереч поширеному уявленню ГУЛАГ не припинив зростання у 1930-ті роки, його розширення тривало під час Другої світової війни і далі у 1940-ві; найвищої точки свого розвитку ГУЛАГ досягнув на початку 1950-х. У той час табори відігравали центральну роль у радянській економіці. Тут вироблялася третина радянського золота, більша частина вугілля і деревини та велика частина майже всього іншого. За роки існування Радянського Союзу у країні з'явилося щонайменше 476 самостійних табірних комплексів, до складу яких входили тисячі окремих таборів, у кожному з яких були ув'язнені від кількох сотень до багатьох тисяч людей³. В'язні працювали мало не у всіх мислимих галузях: у лісовій промисловості, на шахтах, на будівництвах, на заводах і фабриках, у сільському господарстві, конструювали літаки і гармати – і жили, по суті, у державі в державі, майже не маючи зв'язку з цивілізацією. ГУЛАГ мав власні закони, власні звичаї, власну мораль, навіть власну мову. Він породив власну літературу, власних злодіїв, власних героїв і залишив свій знак на всіх, хто через нього пройшов, – і на в'язнях, і на вартових. Ті, хто колись були мешканцями ГУЛАГу, через багато років після звільнення часто могли на вулиці впізнати колишніх товаришів просто «по очах».

Зустрічі такі траплялися часто, бо через табори проходило багато людей. Арешти відбувалися постійно, але так само постійно відбувалися і звільнення. В'язнів звільняли через закінчення терміну, тому що їх забирали в Червону Армію, тому що вони були інвалідами чи жінками з малими дітьми, тому що вони з в'язнів перетворювалися на охоронців. Унаслідок всього цього загальна кількість в'язнів у таборах становила близько двох мільйонів осіб, проте загальна кількість радянських громадян, які мали певний табірний досвід політичних або кримінальних в'язнів, є набагато більшою. З 1929 року, коли ГУЛАГ увійшов у період свого найбільшого зростання, і до 1953-го, коли помер Сталін, за найдостовірнішими оцінками, близько 18 мільйонів людей пройшли через цю величезну систему. Ще близько шести мільйонів осіб було вислано й депортовано до казахських пустель і сибірських лісів. Зобов'язані залишатися у своїх поселеннях, ці люди також були зайняті примусовою працею, нехай навіть вони й не перебували за колючим дротом⁴.

Як система масової примусової праці мільйонів людей табори зникли після смерті Сталіна. Усе своє життя він вважав ГУЛАГ необхідною умовою зростання радянської економіки, однак його політичні наступники добре розуміли, що насправді табори були джерелом відсталості й марнування коштів. Уже через кілька днів після смерті Сталіна його наступники почали їх руйнувати. Прискорили цей процес три великі табірні повстання та численні менші, проте так само небезпечні події.

Незважаючи на це, табори повністю не зникли. Вони еволюціонували. Протягом 1970-х і початку 1980-х років кілька з них перебудували і стали викорис-

товувати як тюрми для нового покоління прихильників демократії, націоналістів, що виступали проти Радянського Союзу, – і злочинців. Завдяки радянським дисидентам і міжнародному правозахисному рухові новини з цих постсталінських таборів регулярно з'являлися на Заході. Поступово вони почали відігравати важливу роль у дипломатії доби холодної війни. Навіть у 1980-ті роки на порядку денному переговорів президента США Рональда Рейгана і його радянського колеги Михайла Горбачова стояли питання радянських таборів. І тільки 1987 року Горбачов – який сам був онуком табірників – таки розпочав процес повного знищення політичних таборів.

І незважаючи на те що табори існували стільки, скільки й сам Радянський Союз, а пройшли через них мільйони людей, правдива історія концентраційних таборів у Радянському Союзі донедавна була зовсім невідомою. У певному сенсі невідома вона й сьогодні. Навіть самі факти, наведені вище, хоча вони і знайомі вже більшості західних дослідників радянської історії, так і не проникли у західну масову свідомість. «Людське знання, – писав колись французький історик комунізму П'єр Ріголо, – не накопичується, як цеглини у стіні, що постійно росте завдяки роботі муляра. Його зростання, як також і застій чи скорочення, залежить від суспільних, культурних і політичних умов»⁵.

Можна твердити, що до сьогодні суспільні, політичні й культурні умови, необхідні для знання ГУЛАГу, не досягли належного рівня.

Про цю проблему я вперше задумалася кілька років тому, коли йшла Карловим мостом, однією з головних пам'яток Праги, яка тоді щойно стала демократичною. Міст був повний вуличних музикантів і шахраїв, через кожні п'ять метрів хтось продавав саме те, що й можна чекати в такому привабливому для туристів місці. Продавалися картини, що зображали відповідно привабливі вулиці, поряд з ними – прикраси і брелоки для ключів. Серед цих дрібниць можна було купити і радянську військову атрибутику: кашкети, значки, пряжки від ременів, а ще значки з Леніним і Брежнєвим – перші з них радянські школярі колись носили на шкільній формі.

Дивовижним мені здалося ось що. Більшість з тих, хто купували радянську атрибутику, були американцями і європейцями. Всі відчували б огиду від думки начепити на себе свастику. Ніхто, однак, не мав заперечень щодо серпа і молота на футболці або кепці. Це було лише маленьким спостереженням, але іноді саме через такі спостереження найкраще можна зрозуміти характер культури. І тут висновок не міг бути очевиднішим: тоді як символи одного масового убивства сповнюють нас жахом, символ іншого масового вбивства викликає у нас сміх.

Брак почуття стосовно сталінізму серед туристів у Празі почасти пояснюється браком відповідних образів у західній масовій культурі. Холодна війна породила Джеймса Бонда і трилери та карикатурних росіян того стибу, які з'являлися у фільмах про Рембо, але нічого більш-менш значного, подібного до «Списку Шиндлера» чи «Вибору Софі». Стівен Спілберг, який, мабуть, є лідером серед режисерів Голлівуду (подобається це йому чи ні), вирішив зробити фільм про японські концентраційні табори («Імперія сонця») і нацистські концентраційні табори, а не про табори сталінські. Останні уваги Голлівуду не привертають.

«Високолоба» культура була не набагато уважнішою до цієї теми. Репутація німецького філософа Мартіна Гайдеггера дуже постраждала через його короткочасну публічну підтримку нацизму – у той період, коли Гітлер ще не вчинив своїх найтяжчих злочинів. З іншого боку, репутації французького філософа Жана-Поля Сартра жодним чином не зашкодила його гаряча підтримка сталінізму у повоєнні роки, коли для будь-якої зацікавленої людини були доступними безліч доказів звірств Сталіна. «Оскільки ми не були членами Партії, – одного разу написав він, – то й не були зобов'язані писати про радянські трудові табори; ми були вільні залишатися осторонь суперечок навколо сутності системи, за умови відсутності подій соціологічного значення»⁶. Іншого разу він сказав Альберові Камю так: «Як і для Вас, для мене ці табори – річ нестерпна, але так само нестерпне й те, як їх кожного дня використовує буржуазна преса»⁷.

Від часу падіння Радянського Союзу дещо змінилося. Наприклад, 2002 року англійського письменника Мартіна Еміса настільки схвилювала тема Сталіна і сталінізму, що він присвятив їй цілу книжку. Його робота спонукала інших письменників зацікавитися питанням, чому так мало лівих політичних діячів і літераторів торкаються цієї теми⁸. З іншого боку, дещо залишилося незмінним. Для американського вченого можливо – досі можливо – видати книжку, у якій проводиться думка, що чистки 30-х років були корисними, оскільки вони сприяли просуванню у суспільній ієрархії нових людей і, таким чином, закладали фундамент для «перебудови»⁹. Для британського редактора можливо – досі можливо – відмовити у публікації статті, тому що вона «надто антирадянська»¹⁰. Однак набагато поширенішою є байдужість щодо сталінського терору. В іншій відвертій книжковій рецензії я написала про західні республіки колишнього Радянського Союзу, зокрема, таке: «Тут відбувався жажливий голодомор 1930-х років, під час якого Сталін убив більше українців, ніж Гітлер євреїв. Але скільки людей на Заході про це пам'ятають? Зрештою, це вбивство було таким – таким нудним, і якимось малодраматичним»¹¹.

Все це дрібниці: купівля дешевого брязкальця, репутація якогось філософа, наявність чи відсутність голлівудських фільмів. Але зберіть їх разом – і вони будуть історією. Американці та європейці знають, що відбувалося у Радянському Союзі. Знаменита повість Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича» у 1962–1963 роках вийшла на Заході кількома мовами. Його ґрунтована на численних свідченнях історія таборів «Архіпелаг ГУЛАГ», що набула широкого розголосу, вийшла, знову ж таки кількома мовами, 1973 року. Справді, в деяких країнах «Архіпелаг ГУЛАГ» став причиною інтелектуальної міні-революції, найзначніші зміни сталися у Франції, де дехто з лівих під враженням від цієї книжки перейшов на антирадянські позиції. Набагато більше інформації щодо ГУЛАГу стало доступно у 1980-ті роки, роки «гласності», і вона також набула широкого міжнародного розголосу.

Незважаючи на це, у багатьох людей злочини Сталіна не викликають тієї самої внутрішньої реакції, що і злочини Гітлера. Кен Лівінгстон, колишній британський парламентарій, а зараз мер Лондона, одного разу намагався пояснити мені цю різницю. Так, сказав він, нацисти були «злом». Але Радянський Союз був «деформованим». Така думка перегукується з почуттями багатьох людей, навіть тих, хто не є лівими старого зразка: Радянський Союз пішов трохи не тим шляхом, але він

не був чимось фундаментально хибним, хибним у тому сенсі, у якому була гітлерівська Німеччина.

Донедавна таку відсутність реакції щодо трагедії європейського комунізму в масовій свідомості можна було пояснювати як логічний результат певних обставин. Одна з них – зміна часів: комуністичні режими справді з плином років ставали менш жорстокими. Генерала Ярузельського не дуже боялися, не дуже боялися навіть Брежнєва, хоча обидва вони відповідальні за багато злочинів. Тут, очевидно, також дається взнаки і відсутність точної, підтвердженої архівними даними, інформації. Брак наукових праць з цієї теми протягом довгого часу був результатом браку джерел. Архіви були закритими. Доступ до місць розташування таборів був заборонений. Радянські табори і їх в'язні ніколи не були предметом зйомок, як це було у Німеччині наприкінці Другої світової війни. Відсутність наочних доказів зумовила недостатність розуміння.

Але ідеологія також наклала свій негативний відбиток на наше розуміння історії Радянського Союзу і Східної Європи¹². Невелика частина західних лівих намагалися пояснити й іноді виправдовувати табори і терор, що їх породив, у період 1930–1950-х років. 1936 року, коли мільйони радянських селян вже працювали у таборах або були вислані, англійські соціалісти Сідні й Беатріс Вебб видали велику книжку про Радянський Союз, у якій, серед іншого, пояснювалося, як «пригноблений російський селянин поступово набуває почуття політичної свободи»¹³. Під час показових московських судових процесів, коли Сталін свавільно відправив у табори тисячі невинних членів партії, драматург Бертольд Брехт казав філософові Сідні Гуку, що «чим вони невинніші, тим більше заслуговують на смерть»¹⁴.

Однак навіть у 1980-ті роки все ще були вчені, які продовжували описувати переваги східнонімецької медицини чи мирні ініціативи Польщі, все ще були діячі, яких бентежила докучлива метушня навколо дисидентів у східноєвропейських в'язницях. Причиною цього, мабуть, було те, що і західні ліві, і Радянський Союз мали одних інтелектуальних батьків – Маркса і Енгельса. Так само спільною була у певній частині і лексика: маси, боротьба, пролетаріат, експлуататори й експлуатовані, власність на засоби виробництва. Надто суворо засуджувати Радянський Союз означало б засуджувати те, що для частини західних лівих колись було таким дорогим.

Та виправдовувати сталінські злочини (на відміну від злочинів Гітлера) були схильні не тільки крайні ліві й не тільки західні комуністи. Комуністичні ідеали – соціальна справедливість, рівність для всіх – для більшості людей на Заході просто набагато привабливіші, ніж нацистські теорії расової вишості і права сильного. Навіть якщо комуністична ідеологія на практиці означала щось зовсім відмінне від того, що говорилося, для інтелектуальних спадкоємців Американської і Французької революцій набагато тяжче було засуджувати систему, яка принаймні *проголошувала* щось дуже подібне до того, що говорили вони самі. Мабуть, у цьому полягає одна з причин того, чому свідчення очевидців про ГУЛАГ – відтоді, як вони тільки почали з'являтися – часто заперечувалися і применшувалися тими самими людьми, які ніколи й гадки не мали поставити під сумнів свідчення Прімо Леві чи Елі Візеля про Голокост. Від самої Російської революції офіційна інформація про радянські табори була також цілком доступною

для всіх, хто нею міг зацікавитися: найзнаменитішу радянську книжку про перший етап розвитку таборів, про Біломорканал, навіть було перекладено англійською. Самим лише незнанням не можна пояснити, чому західні інтелектуали мали за краще уникати теми таборів.

Західні праві, з іншого боку, насправді засуджували радянські злочини, але іноді вони послуговувалися методами, які працювали проти них самих. Без сумніву, людиною, яка завдала найбільшої шкоди справі антикомунізму, був американський сенатор Джо Маккарті. Недавно опубліковані документи, які доводять справедливість деяких з його звинувачень, не змінюють наслідків його аж надто завзятого переслідування комуністів у американському суспільстві: зрештою, його публічні «суди» над симпатиками комуністичних ідей заплямували антикомунізм шовінізмом і нетерпимістю¹⁵. В кінцевому підсумку його дії прислужилися справі неупередженого історичного дослідження не більше, ніж діяльність його опонентів.

Проте не все у нашому ставленні до радянського минулого пов'язане виключно з політичною ідеологією. Багато що тут, швидше, зумовлюється згасанням пам'яті про Другу світову війну. Сьогодні ми твердо переконані, що Друга світова війна була цілковито справедливою, і небагато хто прагне перегляду такого переконання. Ми згадуємо висадку в Нормандії, звільнення німецьких концтаборів, дітей, що вітають американських солдатів. Ніхто не хоче чути про те, що перемога союзників мала й інший, темний бік, чи про те, що табори Сталіна, нашого союзника, набули нового розмаху саме тоді, коли було звільнено табори Гітлера, нашого ворога. Визнання того, що, посилаючи тисячі росіян на смерть через їх насильне повернення на батьківщину після війни, чи того, що, віддаючи у Ялті мільйони людей під радянське правління, західні союзники, можливо, виступили співучасниками нових злочинів проти людства, підірвало б моральну незаплямованість наших спогадів про ту епоху. Ніхто не хоче думати, що ми перемогли одного масового вбивцю з допомогою іншого. Ніхто не хоче згадувати, якими прихильними до цього масового вбивці були західні державні діячі. «Сталін мені справді дуже подобається, – говорив своєму другові міністр закордонних справ Великобританії Ентоні Іден, – він завжди дотримується свого слова»¹⁶. Є дуже і дуже багато фотографій, на яких Сталін, Черчілль і Рузвельт – усі разом, всі усміхнені.

Нарешті, й радянська пропаганда не залишилася безрезультатною. Справили певний вплив зусилля, спрямовані на те, щоб посяяти сумнів щодо творів Солженіцина – його, наприклад, зображали божевільним, антисемітом і п'яницею¹⁷. Радянський вплив на західних науковців і журналістів спричинився до перекручень у їх працях. Коли у 1980-ті студенткою у США я вивчала історію Росії, знайомі радили мені не займатися цією темою в аспірантурі, тому що це було пов'язане з надто багатьма проблемами: у той час ті, хто писали про Радянський Союз «прихильно», мали кращий доступ до архівів, кращий доступ до офіційної інформації, можливість тривалішого перебування в країні. Тим, хто так не писав, загрожувало вигнання і труднощі у професійній діяльності. Звичайно, саме собою розумілося, що жодному іноземцеві не дозволялося знайомитися з будь-якими матеріалами про сталінські табори і післясталінську пенітенціарну систему. Цієї

теми просто не існувало, а той, хто аж надто далеко сунув свого носа, втрачав право на перебування у країні.

Усі разом ці пояснення колись мали певний сенс. Коли я вперше почала серйозно задумуватися над цією темою – у час падіння комунізму, 1989 року, – їхня логіка стала зрозумілою навіть мені самій: здавалося таким природним і очевидним те, що я дізнаюся про сталінський Радянський Союз дуже небагато, і таємничість цієї історії робила тему ще цікавішою. За більш ніж десять років, які пройшли з того часу, моя думка докорінно змінилася. Сьогодні Друга світова війна належить попередньому поколінню. Холодна війна також скінчилася, а союзи і межові лінії, породжені нею, змінилися назавжди. Західні праві й західні ліві тепер сперечаються між собою з приводу інших проблем. І водночас виникнення нових терористичних загроз західній цивілізації робить ще більше необхідним вивчення старих комуністичних небезпек.

Інакше кажучи, «суспільні, культурні і політичні умови» змінилися – так само як і доступність для нас інформації про табори. Наприкінці 1980-х років у гorbачовському Радянському Союзі було опубліковано безліч документів про ГУЛАГ. Тоді вперше в газетах з'явилися статті про життя в радянських концентраційних таборах. Через ці відкриття преса розкупувалася миттєво. Але старі суперечки залишилися – скільки там загинуло, скільки побувало. Російські історики й історичні товариства, піонером тут був московський «Меморіал», почали публікацію монографій, історій окремих таборів і в'язнів, оцінок кількості жертв, списків загиблих. Ця робота знайшла відгук і посилилася у праці істориків у колишніх радянських республіках і країнах, які колись входили до Варшавського договору, а пізніше і у праці західних істориків.

Незважаючи на численні перешкоди, дослідження радянського минулого в Росії триває і нині. Це правда, що перше десятиліття XXI століття дуже відрізняється від останніх десятиліть XX століття, а історичні дослідження більше не перебувають у центрі уваги російського суспільства, не виглядають вони й такими сенсаційними, якими здавалися раніше. Переважна частина того, що роблять історики з Росії та інших країн, – це тяжка і виснажлива праця: просіювання тисяч документів, нескінченні години на протягах у холодних архівах, безупинний пошук фактів і цифр. Але це починає приносити свої плоди. Повільна, терпляча робота «Меморіалу» не тільки дала змогу скласти першу карту з назвами і місцями розташування всіх досі відомих таборів, її результат – серія новаторських історичних праць і величезний архів зібраних усних і писаних свідчень тих, хто вижив у таборах. Разом з іншими організаціями, такими як Інститут Сахарова та «Возвращение», «Меморіалові» вдалося донести якусь частину цих спогадів до широкої публіки. Російські наукові журнали і видавництва також почали публікувати монографії, ґрунтовані на нових документах, а також збірники цих документів. Така робота триває і в інших країнах – найбільш помітний внесок тут роблять Центр «Карта» у Польщі, історичні музеї в Литві, Латвії, Естонії, Румунії й Угорщині та ще близько десятка науковців з Америки і Західної Європи, які мають час і сили працювати з радянськими архівами.

Працюючи над цією книжкою, я знайомилася з їхніми працями, а також із джерелами двох типів, які десять років тому були недоступні. Перший – це величезна кількість нових спогадів, які почали публікуватися у 1980-ті роки в

Росії, Америці, Ізраїлі, країнах Східної Європи та інших країнах. У написанні книжки я використовувала їх дуже широко. Раніше деякі фахівці з радянської історії побоювалися покладатися на спогади колишніх табірників, стверджуючи, що їх автори мали причини політичного характеру для того, щоб спотворювати власну історію, що більшість писали свої спогади через багато років після звільнення і що багато з них запозичували історії в інших, коли не могли чогось пригадати самі. Незважаючи на це, після ознайомлення з кількома сотнями табірних спогадів і бесід з приблизно двома сотнями людей, які пройшли через табори, я зрозуміла, що цілком можливо виділити ті, що видаються недостовірними, запозиченими чи надто політизованими. Також, на мою думку, хоча спогади і не можуть бути надійним джерелом імен, дат і цифр, вони є неоціненним джерелом інформації іншого роду, особливо того, що стосується життя в таборах: стосунки в'язнів, конфлікти між різними групами, поведінка охорони й адміністрації, роль корупції, навіть кохання і пристрасті. У своїй роботі я свідомо використовувала спогади тільки одного письменника – Варлама Шаламова, в основу творів якого покладено його власний табірний досвід – тому, що його оповідання ґрунтуються на реальних подіях.

Наскільки це було можливим, я також підкріплювала спогади архівними матеріалами – парадоксально, та далеко не всі користуються ними. Як буде видно у книжці далі, сила пропаганди в Радянському Союзі була такою, що вона часто змінювала сприйняття дійсності. З цієї причини історики в минулому обґрунтовано не покладалися на радянські офіційні документи, які часто спеціально готувалися і публікувалися для того, щоб приховувати правду. Однак таємні документи – документи, які сьогодні зберігаються в архівах, – виконували іншу функцію. Для того щоб керувати таборами, адміністрації ГУЛАГу потрібно було вести записи. Москві потрібно було знати, що відбувається в областях, області мали отримувати вказівки з центру, потрібно було вести статистику. Це не означає абсолютної достовірності таких архівних документів – чиновники мали свої причини спотворювати певні факти, – але якщо використовувати їх розумно, вони можуть пояснити дещо з того, що не пояснюють табірні спогади. А найважливіше те, що вони допомагають зрозуміти, навіщо будувалися табори – чи принаймні мету, досягнення якої вимагав від них сталінський режим.

Правда також і те, що архівні матеріали значно різноманітніші, ніж багато хто очікував, і що вони розповідають історію таборів з багатьох різних точок зору. Я, наприклад, мала змогу працювати з архівом адміністрації таборів, зі звітами інспекторів, з фінансовими рахунками, листами начальників таборів до їхнього московського керівництва, рапортами про спроби втеч і списками музичних вистав, що ставилися табірними театрами, – все це зберігається в Державному архіві Російської Федерації в Москві. Я також зверталася до стенограм партійних з'їздів і пленумів та документів, які мали гриф «*Особая папка*» – документів зі сталінського «спецархіву». Завдяки допомозі інших російських істориків я могла користуватися деякими документами з радянських військових архівів та архівів служби внутрішніх військ, які охороняли табори, де містилися, наприклад, списки того, що дозволялося і чого не дозволялося брати з собою арештованим. За межами Москви я також мала доступ до деяких місцевих архівів – у Петрозаводську, Архангельську, Сиктивкарі, Воркуті та на Соловецьких островах, – у яких є доку-

менти із записами подій повсякденного табірнього життя, а також до архівів Дмитлагу (його в'язні будували канал Москва–Волга), які зберігаються в Москві. В усіх цих архівах є записи щодо повсякденного життя в таборах, наряди, списки в'язнів. Одного разу мені принесли купу архівних документів Кедрового Шору, маленької філії Інти, гірничодобувного табору за Полярним колом, і люб'язно запитали, чи не хочу я їх купити.

Зібрані разом, ці джерела дають змогу писати про табори по-новому. У цій книжці мені вже було непотрібно порівнювати «заяви» кількох дисидентів із «заявами» радянського уряду. Я вже не мусила шукати якусь середню лінію між свідченнями втікачів з Радянського Союзу і звітами радянських чиновників. Щоб описати те, що відбувалося, я мала змогу використовувати слова багатьох різних людей – охоронців, міліціонерів, різноманітних в'язнів, які відбували різні терміни у різний час. Емоції і політика, які протягом тривалого часу огортали історіографію радянських концентраційних таборів, не посідають центрального місця у цій книжці. Це місце тут займає те, що пережили жертви.

Це – історія ГУЛАГу. Під цим розуміється історія радянських концентраційних таборів: їх коріння у більшовицькій революції, їх перетворення на найважливішу складову радянської економіки, їх руйнування після смерті Сталіна. Це також книжка і про спадщину ГУЛАГу: поза сумнівом, безпосередньою основою порядків і ритуалів у радянських політичних та кримінальних виправно-трудових таборах у 1970–1980-х роках були ті, що панували у попередню епоху, і з цієї причини я вважаю, що вони є частиною теми, розглянутої у цій книжці.

Разом з тим це книжка про життя в ГУЛАГу, і тому оповідь іде двома шляхами. У першій і третій частинах події подаються хронологічно. Тут ідеться про розвиток таборів і системи управління ними. У центральній частині розповідається про життя у таборах, робиться це за тематичним принципом. Більша частина прикладів і цитованих документальних матеріалів у цій центральній частині належать до 1940-х років – десятиліття, коли табори досягли найвищої точки свого розвитку, – однак тут я також залучаю матеріали з попередніх і наступних періодів. Певні аспекти життя у таборах змінювалися з часом, і, на мою думку, важливо пояснити, як ці зміни відбувалися.

Сказавши, що являє собою ця книжка, також я хотіла б сказати, чим вона не є: це не історія СРСР, не історія чисток і не історія репресій взагалі. Це не історія сталінського правління або правління його Політбюро чи сталінської таємної поліції – цю складну історію я свідомо намагалася якомога більше спростити. Хоча я справді використовую документи радянських дисидентів, які часто створювалися під великим тиском і з великою мужністю, ця книжка не містить вичерпної історії руху за людські права в Радянському Союзі. Так само, повною мірою, не віддане тут належне й історіям конкретних народів і категорій в'язнів – зокрема, полякам, представникам народів Балтії, українцям, чеченцям, німцям, німецьким та японським військовополоненим, – що потерпали від радянського режиму як у таборах, так і поза ними. Уповні тут не досліджуються масові вбивства 1937–1938 років, переважна частина яких відбувалася не в таборах, як і масове вбивство польських офіцерів у Катині та інших місцях. Оскільки книжка

ця розрахована на широкого читача і оскільки я звертаюся до читачів, які можуть не мати спеціальних знань з радянської історії, я про все це згадую. Однак в одній книжці належним чином усі їх розглянути неможливо.

Мабуть, найважливіше те, що у цій книжці не віддається належне історії «спецпоселенців» – мільйонів людей, яких забирали одночасно і з тих самих причин, що і в'язнів ГУЛАГу, але яких потім везли не до таборів, а на поселення у віддалені райони, де багато тисяч з них загинули від голоду, холоду і тяжкої праці. Декого висилали з політичних міркувань, зокрема, куркулів у 1930-ті роки. Декого – через їхню належність до певного народу, зокрема це стосується поляків, прибалтів, українців, німців Поволжя та чеченців. Їхня доля у Казахстані, Середній Азії та Сибіру складалася по-різному – аж надто по-різному, щоб розповісти про це у книжці про табірну систему. Я вирішила згадувати найхарактерніші випадки з цих доль, коли вони видавалися мені особливо близькими до досвіду в'язнів ГУЛАГу. Але хоча їхня історія тісно пов'язана з історією ГУЛАГу, для того, щоб належно розповісти її, потрібна була б ще одна така сама за обсягом книжка. Сподіваюся, що хтось її скоро напише.

Незважаючи на те що книжка ця присвячена радянським концентраційним таборам, їх неможливо розглядати як якесь окреме явище. ГУЛАГ зростав і розвивався у певний час і в певному місці, разом з іншими подіями – і, зокрема, у трьох контекстах. Власне кажучи, ГУЛАГ належить історії Радянського Союзу; міжнародній, так само як і російській, історії в'язниць і заслання; належить він і до особливого інтелектуального клімату континентальної Європи середини ХХ століття, який також породив і нацистські концентраційні табори в Німеччині.

Під «належить історії Радянського Союзу» я маю на увазі певну дуже конкретну річ: ГУЛАГ не постав з нічого, він був віддзеркаленням стандартів суспільства, яке його оточувало. Якщо табори були брудні, якщо охоронці були жорстокі, якщо бригади працювали погано, то так було частково і тому, що бруду, жорстокості й халатності вистачало і в інших сферах радянського життя. Якщо життя у таборах було жакливим, нестерпним, нелюдським, якщо багато людей гинуло – то і це не викликає подиву. В певні періоди життя в Радянському Союзі також було жакливим, нестерпним і нелюдським, а рівень смертності поза таборами був такий самий, як і в них.

Певна річ, не було простим збігом і те, що перші радянські табори виникли як безпосередній наслідок кривавої, жорстокої і безладної Російської революції. Під час революції, терору, а потім громадянської війни багатьом у Росії здавалося, що зламалася сама людська цивілізація. «Смертні вирoki виносилися свавільно, – писав історик Річард Пайпс, – людей без причини розстрілювали і так само без причини звільняли»¹⁸. З 1917 року всю систему суспільних цінностей було поставлено з ніг на голову: статки і досвід, накопичувані протягом цілого життя, перетворилися на провину, грабунки прославилися як «націоналізація», убивство стало прийнятною частиною боротьби за диктатуру пролетаріату. В такій атмосфері наказ Леніна про ув'язнення тисяч людей просто на підставі їхніх колишніх багатств чи аристократичних титулів не виглядає чимось дивним чи надзвичайним.

Крім того, високий рівень смертності в таборах у певні роки також почасти є віддзеркаленням подій, які відбувалися по всій країні. Рівень смертності у табо-

рах зріс на початку 1930-х років, коли голодувала вся країна. Знову він зріс під час Другої світової війни: німецьке вторгнення у Радянський Союз стало не тільки причиною загибелі мільйонів людей у боях, але й призвело до епідемій дизентерії і тифу, а також знову до голоду, від якого люди так само потерпали і на волі, і в таборах. Взимку 1941–1942 років, коли чверть населення ГУЛАГу померло від голоду, померло з голоду ще близько мільйона людей у блокованому німцями Ленінграді¹⁹. Лідія Гінзбург писала у своєму блокадному щоденнику, що голод у той час «був невідступним і відчувався завжди (не обов'язково як бажання їсти); найболісніше, найтяжче під час їжі, коли їжа з жахливою швидкістю наближалася до кінця, не приносячи насичення»²⁰. Як читач побачить далі, ці слова страхотливо схожі на ті, якими розповідають про пережите колишні в'язні.

Звісно, правда, що ленінградці помирили вдома, тоді як ГУЛАГ шматував людські життя, руйнував родини, відривав дітей від батьків і прирікав мільйони людей на життя у віддалених пустках, за тисячі кілометрів від рідних. Утім, жахіття, пережиті в'язнями таборів, обґрунтовано можна порівнювати зі страшними спогадами «вільних» радянських громадян, таких як Олена Кожина, евакуйована з Ленінграда в лютому 1942 року. Під час евакуації на її очах померли з голоду брат, сестра і бабуся. Коли підійшли німці, вони з матір'ю тікали від них пішки через степ, по дорозі натрапляючи на «сліди жахливого розгрому і хаос... Світ розлетівся на тисячі шматків. Все було просякнуте димом і запахом згарища; степ був тісний, він душив, його начебто стискував гарячий закопчений кулак». Хоча Кожина й ніколи не була у таборах, вона пережила жахливий холод, голод і страх, не маючи ще й десяти років, спогади про це потім переслідували її все життя. «Ніщо, – писала вона, – не зможе стерти спогадів про те, як у ковдрі несли тіло Вадика; як задихалася в агонії Таня, як ми з мамою, останні, продиралися крізь дим і грім вогняним степом»²¹.

Населення ГУЛАГу і населення решти СРСР крім страждань мало ще багато спільного. І в таборах, і поза ними можна було бачити ту ж саму халатність у роботі, ту ж саму злочинну й дурну бюрократію, ту ж саму корупцію і ту ж саму зловісну байдужість до людського життя. Під час роботи над книжкою я розповіла одному своєму польському другові про *туфту* – шахрайство з виконанням робочих норм, – розвинуту в радянських таборах, про це йтиметься у книжці далі. Він розсміявся: «Ти думаєш, це винайшли в'язні? Та увесь радянський блок займався туфтою». У сталінському Радянському Союзі різниця між життям за колючим дротом і на волі не була фундаментальною, швидше ця відмінність полягала у ступені. Можливо, саме тому про ГУЛАГ часто говорять як про найяскравіше вираження радянської системи. Навіть на тюремному жаргоні світ по той бік колючого дроту називався не «волею», а *большой зоной*, більшою і не такою убивчою, як «мала зона» табору, але не більше за неї людською – і певно що не гуманнішою.

Однак якщо ГУЛАГ неможливо повністю відділити від життя решти Радянського Союзу, то не можна повністю відділяти історію радянських таборів від довгої і багатонаціональної історії в'язниць, заслання, позбавлення волі, концентраційних таборів. Вислання в'язнів у віддалені місця, де вони могли б «сплатити свої борги суспільству», зробитися корисними і не справляти згубного впливу на інших своїми ідеями чи злочинними діями, – практика така ж стара,

як і сама цивілізація. Правителі античних Риму і Греції висилали своїх дисидентів до віддалених колоній. Сократ пішов на смерть, щоб не терпіти мук вислання з Афін. Поета Овідія вислали до мерзенного порту на Чорному морі. Георгіанська Великобританія вислала своїх злочинців до Австралії. Франція XIX століття вислала злочинців до Гайани. Португалія вислала своїх небажаних елементів до Мозамбіку²².

Новому радянському керівництву 1917 року не потрібно було шукати прецедентів десь аж у Гренландії. Від XVII століття Росія мала власну систему заслання: перша згадка про вислання у російських законах з'являється 1649 року. У той час заслання розглядалося як нова, гуманніша форма кримінального покарання – набагато краща в цьому сенсі за смертну кару, таврування чи калічення – і застосовувалася за широке коло різноманітних злочинів, від нюхання тютюну і ворожіння до вбивства²³. Багатьох російських інтелектуалів та письменників, серед них і Пушкіна, було засуджено до тієї чи тієї форми заслання, тоді як для інших джерелом страждання була сама можливість заслання: на пікові свої літературної слави, 1890 року, Антон Чехов здивував усіх, хто його знав, і вирушив у подорож, щоб відвідати і описати виправні колонії на острові Сахалін біля російського узбережжя Тихого океану. Перед від'їздом він писав своєму здивованому видавцеві, пояснюючи причини такого рішення:

«...ми згноїли мільйони людей, згноїли даремно, не роздумуючи, варварськи; ми ганяли людей по холоду в кайданах десятки тисяч верст, заражали сифілісом, розмножували злочинців... але ніщо з цього не має з нами нічого спільного, це просто нецікаво...»²⁴

В історії царських тюрем можна легко знайти багато з того, що перегукується із майбутньою практикою радянського ГУЛАГу. Наприклад, як і ГУЛАГ, заслання до Сибіру ніколи не призначалося виключно для злочинців. Закон від 1736 року проголошував, що якщо якийсь село вважає, що хтось із його мешканців погано впливає на інших, то сільські старости можуть поділити майно бідлахи і наказати йому йти з села деінде. Якщо така людина не знайде собі місця проживання, то держава може відправити її на заслання²⁵. І справді, цей закон 1948 року згадував Хрущов, обстоюючи (успішно) ідею застосування заслання до колгоспників, звинувачених у недостатньому ентузіазмі і працьовитості²⁶.

Практика заслання просто неугодних людей тривала упродовж XIX століття. У своїй книжці «Сибір і заслання» Джордж Кеннан, дядько відомого американського державного діяча, описав систему «адміністративного процесу», свідком якого він був 1891 року:

«Засуджений міг бути не винним у жодному злочині... але якщо, на думку місцевої влади, його присутність у певному місці є «шкідливою для громадського порядку» чи «несумісною з громадським спокоєм», його можуть арештувати без ордера, можуть від двох тижнів до двох років тримати у в'язниці, а потім насильно направити у будь-яке інше місце імперії і там поставити під поліцейний нагляд на період від одного до десяти років»²⁷.

Адміністративне заслання – яке не потребувало суду і процедури винесення вироку – було ідеальним каральним заходом не тільки для порушників спокою як таких, а також і для політичних опонентів режиму. В давніші часи серед них було багато польських аристократів, які виступали проти захоплення росіянами їхніх територій і майна. Пізніше заслання застосовувалося до релігійних «відступників», а також до членів «революційних» груп і таємних товариств, зокрема і до більшовиків. Хоча вони й не були на адміністративному засланні – тобто їх судили і виносили вироки, – найсумнозвіснішою групою «примусових поселенців» XIX століття стали декабристи, група родовитих аристократів, які 1825 року підняли не надто потужне повстання проти царя Миколи I. Зі мстивістю, яка вразила всю тогочасну Європу, цар наказав стратити п'ятьох декабристів. Інших він позбавив чинів і відправив, закутими у ланцюги, до Сибіру; там до декого з них приєдналися дружини. Небагато з цих поселенців дожили до амністії, оголошеної наступником Миколи Олександром II через 30 років, і повернулися додому в Петербург уже старими німеччинами людьми²⁸. Федір Достоевський, 1849 року засуджений до чотирьох років каторжних робіт, – ще один приклад знаменитого політичного в'язня. Після повернення із сибірського заслання він написав «Записки з Мертвого дому», і досі найвідомішу книжку про царську тюремну систему.

Як і ГУЛАГ, царська система заслання не була призначена виключно для виконання покарань. Російські правителі прагнули, щоб заслані – як кримінальні, так і політичні, вирішували економічну проблему, яка лише загострювалася з плином століть: недостатню заселеність далекого сходу і далекої півночі Росії і, внаслідок цього, неможливість використання природних ресурсів цих районів. З цієї метою ще у XVIII столітті Російська держава почала засуджувати своїх в'язнів до примусової праці – різновиду покарання, який пізніше став відомий під назвою *каторга* – від грецького слова *kateirgon*, «примушувати, силувати». Російська каторга має тривалу передісторію. На початку XVIII століття Петро I використовував засуджених і кріпаків на будівництві доріг, фортець, заводів, кораблів і самого міста Санкт-Петербурга. 1722 року він видав конкретніший указ, згідно з яким злочинці, разом з дружинами і дітьми, спрямовувалися на заслання біля срібних копалень Даурії у Східному Сибіру²⁹.

У той час використання Петром примусової праці розглядалося як великий економічний і політичний успіх. Справді, історія сотень тисяч кріпаків, які поклали свої життя на будівництві Санкт-Петербурга, справила величезний вплив на майбутні покоління. Багато людей померли на цьому будівництві – і, незважаючи на це, місто стало символом прогресу та європеїзації. Хоча методи були жорсткими, країна отримала користь. Ймовірно, приклад Петра допомагає зрозуміти готовність, з якою використовували каторгу його наступники. Поза сумнівом, великим прихильником методів Петра I у будівництві був і Сталін.

Разом з тим у XIX столітті каторга залишалася порівняно рідкісною формою покарання. Наприклад, 1906 року відбували свої терміни тільки шість тисяч каторжан; 1916 року напередодні революції на каторжних роботах працювало лише 28 тисяч в'язнів³⁰. Набагато важливішою з економічної точки зору була інша категорія в'язнів: примусові поселенці, які були засуджені до життя на засланні, але не у в'язниці, у малонаселених районах країни, обраних через їхній еконо-

мічний потенціал. Лише у період з 1824 по 1889 рік до Сибіру було спрямовано близько 720 тисяч примусових поселенців. Багато вирушало туди разом з родинами. Вони, а не в'язні в кайданах, поступово заселили порожні російські пустощі, багаті на корисні копалини³¹.

Їхні вироки не завжди були легкими, і декому з поселенців їхня доля здавалася гіршою за долю каторжників. Заслані до віддалених малонаселених районів з бідною землею, багато людей помирали з голоду довгими зимами або до смерті спивалися з нудьги. Там було дуже мало жінок – їхня кількість ніколи не перевищувала 15 відсотків – дуже мало книжок і майже жодних розваг².

Під час своєї подорожі до Сибіру Антон Чехов зустрівся з деякими з цих поселенців і описав їхнє життя: «Більшість з них бідні, слабосилі, практично не підготовлені, у них немає нічого, крім уміння писати, хоча часто писати їм нікому. Дехто з них починає з продажу, річ за річчю, сорочок голландського сукна, простирадел, шарфів і носових хустинок, і закінчує за два-три роки смертю у страшній нужді»³³.

Але злидні й занепад чекали не на всіх засланців. Сибір далеко від європейської частини Росії, влада на Сході була набагато м'якосердішою, а значення аристократії набагато меншим. Багатші поселенці й колишні в'язні іноді робили великі статки. Освіченіші ставали лікарями і правниками, керували школами³⁴. Княгиня Марія Волконська, дружина декабриста Сергія Волконського, давала гроші на будівництво театру і концертного залу в Іркутську: хоча її, як і її чоловіка, формально було позбавлено титулу, запрошень до неї на звані вечори й обіди гаряче добивалися, а обговорювали їх навіть аж у Москві й Петербурзі³⁵.

За станом на початок ХХ століття система до певної міри втратила свою колишню суворість. Мода на тюремні реформи, яка пройшла Європою у ХІХ столітті, зрештою докотилася й до Росії. Порядки ставали ліберальнішими, а поліція не такою суворою³⁶. І справді, на відміну від того, що прийшло пізніше, дорога до Сибіру видавалася коли й не зовсім приємною, то навряд чи тяжким покаранням для маленької групи людей, які згодом стануть керманичами Російської революції. Під час перебування у в'язниці більшовики отримували певні зручності як «політичні», а не кримінальні в'язні, їм дозволялося мати книжки, папір і письмове приладдя. Один з більшовицьких лідерів, Орджонікідзе, пригадував, що коли сидів у Петербурзі в Шліссельбурзькій фортеці, то читав, з-поміж іншого, Адама Сміта, Рікардо, Плеханова, Вільяма Джеймса, Фредеріка Тейлора, Достоевського та Ібсена³⁷. За пізнішими мірками, більшовиків також добре годували, одягали і навіть прекрасно стригли. Троцький, в'язень Петропавловської фортеці, на фото 1906 року має окуляри, костюм, краватку і сорочку з дивовижно білим комірцем. Тільки вічко для наглядача у дверях за ним вказує на те, де він перебуває³⁸. На іншому фото, знятому в період його заслання у Східному Сибіру 1900 року, він у хутряній шапці й товстому пальті, навколо Троцького – чоловіки й жінки, також у доброму хутряному вбранні³⁹. Через п'ятдесят років у ГУЛАГу ці речі були б рідкісними коштовностями.

Коли життя на царському засланні таки ставало нестерпним, завжди існувала можливість втечі. Самого Сталіна арештовували і засуджували до заслання чотири рази. Тричі він тікав, одного разу з Іркутської губернії і двічі з Вологодської – району, який пізніше був буквально всіяний таборами⁴⁰. У результаті його пре-

зирство до «беззубості» царизму не знало меж. Російський біограф Сталіна Дмитро Волкогонов так характеризує його думку стосовно цього: «Ви не мусите працювати, можете читати, скільки душа забажає, і можете навіть утекти, на те потрібна тільки ваша воля»⁴¹.

Таким чином, сибірський досвід забезпечив більшовиків певним зразком – і водночас був уроком необхідності надзвичайно суворих каральних порядків.

Якщо ГУЛАГ являє собою невід'ємну частину радянської і російської історії, то він також і невіддільний від історії європейської: Радянський Союз не був єдиною в Європі ХХ століття країною з тоталітарним суспільним устроєм і системою концентраційних таборів. Хоча завдання цієї книжки і не полягає у порівнянні радянських і нацистських таборів, цю тему не можна і взагалі обійти. Дві системи було збудовано приблизно в один період часу, на одному континенті. Гітлер знав про радянські табори, Сталін знав про Голокост. Були в'язні, які побували у таборах обох систем і їх описали. На глибинному рівні системи ці мають спорідненість.

Перш за все, споріднені вони через те, що і нацизм, і радянський комунізм постали з варварства Першої світової війни і громадянської війни в Росії, яка вибухнула відразу після неї. Ведення бойових дій ґрунтувалося на методах індустріальної епохи, широко застосовуваних в обох цих конфліктах, які породили у той час величезний відгук в інтелектуальній сфері й мистецтві. Менш помітним – звісно, не для мільйонів безпосередніх жертв – виявилось широке застосування методів індустріальної епохи для позбавлення волі. Обидві сторони з 1914 року будували табори для інтернованих і військовополонених по всій Європі. 1918 року на території Росії утримувалося 2,2 мільйона військових в'язнів. Нові технології – масове виробництво кулеметів, танків і навіть колючого дроту – уможливили появу цих і майбутніх таборів. Справді, деякі з перших радянських таборів будувалися на базі таборів для військовополонених Першої світової війни⁴².

Спорідненість між радянськими і нацистськими таборами полягає ще й у тому, що вони належать до ширшої історії концентраційних таборів, початок якій було покладено наприкінці ХІХ століття. Під «концентраційними таборами» я маю на увазі табори для ув'язнення людей не за те, що вони зробили, а за те, хто вони є. На відміну від кримінальних виправних таборів чи таборів для військовополонених концентраційні табори будувалися для утримання некримінальних цивільних в'язнів певного конкретного типу, членів «ворожих» груп, або ж будь-яких інших категорій людей, які через свою расову належність чи гадані політичні уподобання вважалися чужими або небезпечним для суспільства⁴³.

Якщо приймати таке визначення, то перші концентраційні табори з'явилися не в Німеччині і не в Росії, а на колоніальній Кубі 1895 року. Того року, намагаючись покласти край низці тамтешніх заворушень, імперська Іспанія почала впроваджувати заходи *reconcentración*, що мали на меті переміщення кубинських селян з їхньої землі та їх «накопичення» у таборах – таким чином планувалося позбавити повстанців їжі, прихистку і підтримки. На 1900 рік іспанський термін *reconcentración* уже встиг увійти в англійську мову і використовувався для позначення схожого британського проекту, започаткованого з подібних же міркувань, під час

англо-бурської війни у Південній Африці: цивільних бурів «концентрували» у таборах для того, щоб позбавити бурських бійців прихистку і підтримки.

Звідти ідея поширюється далі. Наприклад, майже напевно можна твердити, що термін *концлагерь* у російській мові вперше з'явився як переклад англійського «*concentration camp*» («концентраційний табір»), ймовірно, завдяки тому, що Троцький був знайомий з історією англо-бурської війни⁴⁴. 1904 року німецькі колоністи у німецькій Південно-Західній Африці також прийняли британську модель – з однією відмінністю (варіацією). Замість простої ізоляції представників корінного населення регіону – племені Гереро, їх примусили працювати на німецьку колонію.

Між цими першими німецькими таборами в Африці і тими, що будували нацисти тридцять років потому, існують численні дивовижні і зловісні подібності та зв'язки. Наприклад, саме завдяки цим східноафриканським трудовим колоніям слово *Konzentrationslager* вперше, 1905 року, з'явилося в німецькій мові. Першим імперським спеціальним уповноваженим по німецькій Південно-Західній Африці був такий собі доктор Генріх Герінг, батько Германа, котрий 1933 року збудував перші нацистські табори. Також саме у цих африканських таборах пресувалися перші німецькі медичні дослідження на людях: піддослідними двох учителів Йозефа Менгеле – Теодора Моллісона і Євгенія Фішера – виступали члени племені гереро; мета експериментів останнього полягала у доведенні теорій вищості білої раси. У своїх переконаннях вони були не одиноки. 1912 року в популярній у Німеччині книжці «Німецька думка у світі» стверджувалося:

«...ніщо не може переконати розумних людей у тому, що збереження якогось там племені південноафриканських кафірів є для майбутнього людства важливішим за експансію великих європейських держав і взагалі білої раси... і лише тоді, коли корінні народи навчаються робити щось вартісне на службі вищій расі... можна говорити про те, що вони мають якесь моральне право на існування»⁴⁵.

З такою відвертістю теорія ця проголошувалася рідко, однак подібний дух часто лежав прямо під поверхнею колоніальної політики. Поза сумнівом, деякі форми колоніалізму як посилювали міф про расову вищість білих, так і узаконювали застосування насильства однією расою щодо іншої. Отже, можна стверджувати, що згубний досвід деяких колоністів-європейців допоміг прокласти шлях до європейського тоталітаризму ХХ століття⁴⁶. Та й не лише європейського: Індонезія являє собою приклад постколоніальної держави, правителі якої, тільки-но прийшовши до влади, відправили критиків режиму до концентраційних таборів – те саме чинили і їхні колишні колоніальні господарі.

Не становить винятку і Російська імперія, яка успішно підкоряла корінні народи під час свого «походу на схід»⁴⁷. На одному з обідів у романі Льва Толстого «Анна Кареніна» чоловік Анни, який через свою посаду мав певну дотичність до «диких племен», говорить про потребу для вищих культур поглинати нижчі⁴⁸. На певному рівні більшовики, як і всі освічені росіяни, знали про підкорення Російською імперією киргизів, бурятів, тунгусів, чукчів та інших народів. Той факт, що вони особливо цим не переймалися – хоча в інших випадках саме вони

виявляли величезну зацікавленість долею пригноблених – сам по собі дещо говорить про принципи, якими вони керувалися.

Втім, повна обізнаність з історією Південної Африки чи Східного Сибіру навряд чи була конче необхідна для розвитку концентраційних таборів у Європі: переконання, що певні види людей є вищими за інших, було достатньо поширеним у Європі на початку ХХ століття. І, зрештою, саме це у найглибиннішому сенсі пов'язує табори в Радянському Союзі з нацистськими концтаборами: обидва режими легітимізували себе почасти через встановлення категорій «ворогів» або «недолюдей», яких вони масово переслідували і знищували.

У нацистській Німеччині першими мішенями стали каліки і розумово відсталі. Потім нацисти зосередилися на циганах, гомосексуалістах і передусім на євреях. У СРСР спочатку жертвами були «колишні» – нібито прихильники старого режиму, – а пізніше «вороги народу», цим нечітким терміном згодом стали позначати не тільки гаданих опонентів режиму, а також і певні національні групи й етноси, якщо вони видавалися (з так само неясних причин) такими, що становлять загрозу Радянській державі чи сталінській владі. У різний час Сталін проводив масові арешти поляків, прибалтів, чеченців, татар і – перед самою смертю – євреїв⁴⁹.

Хоча ці категорії не обиралися цілковито випадково, не були вони і абсолютно незмінними. Півстоліття тому Ганна Арендт писала, що і нацистський, і більшовицький режими створювали «об'єктивних опонентів» чи «об'єктивних ворогів», які «змінювалися залежно від превалюючих обставин – таким чином, що тільки-но одна категорія ліквідовувалася, війну можна було оголошувати іншій». Крім того, додає Арендт, «завдання тоталітарної поліції полягає не в тому, щоб викривати злочини, а в тому, щоб бути під рукою, коли влада вирішує кинути до в'язниці якусь певну категорію населення»⁵⁰. Ще раз: людей арештовують не за те, що вони вчинили, а за те, хто вони є.

В обох суспільствах створення концентраційних таборів насправді являло собою фінальний етап у тривалому процесі дегуманізації цих об'єктивних ворогів – процесу, який на своєму першому етапі починався з риторики. У своїй автобіографії «Mein Kampf» Гітлер пише, як він раптом усвідомив, що євреї несуть відповідальність за проблеми Німеччини, що «будь-яка темна справа, будь-яка підлість» у суспільному житті пов'язана з євреями: «підносячи скальпель до такого абсцесу, відразу ж виявляєш, як черв'яка у гнилому трупі, маленького єврейчика, часто сліпого від несподівано пролитого на нього світла...»⁵¹.

Ленін і Сталін також починали зі звинувачень «ворогів» у безлічі економічних помилок Радянського Союзу: винні були «шкідники», «саботажники» та агенти іноземних держав. Від початку 1930-х років, з наростанням хвилі арештів, Сталін почав вдаватися до ще сильнішої риторики, тавруючи «ворогів народу» як шкідників, паразитів, бруд, «отруйні бур'яни». Також він говорив про своїх опонентів як про мерзоту, яка має піддаватися «постійному очищенню» – так само нацистська пропаганда пов'язувала євреїв з образами шкідників, паразитів та заразної хвороби⁵².

Після демонізації починався серйозний, законодавчо санкціонований процес ізолювання. Перед тим як євреїв почали забирати до концтаборів, їх було позбавлено статусу громадян Німеччини. Їм заборонялося бути державними службовцями, адвокатами, суддями; заборонялося одружуватися з арійцями; забороня-

лося навчатися в арійських школах; заборонялося вивішувати німецькі прапори; наказувалося носити на одязі жовті зірки Давида; також їх били і принижували на вулицях⁵³. Перед тим як перейти до арештів, у Радянському Союзі «вороги народу» на плановій основі принижувалися на мітингах, виганялися з роботи, виключалися з Комуністичної партії, розлучалися з дружинами і чоловіками, які відчували до них огиду, і таврувалися власними розгніваними дітьми.

У таборах процес дегуманізації поглиблювався і сягав крайньої точки, що сприяло як залякуванню жертв, так і посиленню переконання мучителів у правомірності того, що відбувається. У великому інтерв'ю з Францем Штанглем, комендантом Треблінки, письменниця Гітта Серені запитала його, чому в'язнів табору перед тим, як убити, били, принижували, забирали у них одягу. Штангль відповів: «Для тренування тих, хто здійснював ці заходи. Для того, щоб вони могли робити те, що вони робили»⁵⁴. У своїй книжці «Порядок терору: концентраційний табір» німецький соціолог Вольфганг Зофскі також показав, як дегуманізація в'язнів у нацистських таборах планомірно вбудовувалася у кожний аспект табірної життя – від однакового драного одягу до позбавлення права на приватність, суворих покарань і постійного очікування смерті.

У радянській системі процес дегуманізації також, як ми побачимо далі, починався у момент арешту, коли в'язнів позбавляли одягу і особистості, забороняли контакти із зовнішнім світом, катували, допитували і проводили через пародійні судові процеси – якщо взагалі судили. В особливому радянському різновиді процесу дегуманізації в'язнів свідомо «відлучали» від радянського життя, забороняли звертання «товариш», а з 1937 року в'язням уже навіть не могло бути присвоєне звання «ударника», хоч би як вони поводитися і тяжко працювали. Портрети Сталіна, які висіли у помешканнях і громадських місцях по всьому СРСР, згідно з численними свідченнями в'язнів, майже ніколи не з'являлися у тюрмах і таборах.

Я зовсім не маю на меті стверджувати, що радянські й нацистські табори були абсолютно однакові. Як побачить з цієї книжки будь-який читач, що має загальне уявлення про Голокост, життя у радянських таборах багато в чому відрізнялося від життя у таборах нацистських – відмінності ці були як ледве помітними, так і цілком очевидними. Існували відмінності в організації повсякденного життя і праці, різними були охоронці й покарання, різною була пропаганда. ГУЛАГ проіснував набагато довше, він пройшов кілька циклів особливо суворих і «людяніших» порядків. Історія нацистських таборів коротша, вона має менше варіацій: нацистські табори просто ставали дедалі жорстокішими, поки німці, відступаючи, не ліквідовували їх або союзники, наступаючи, не визволяли. Також ГУЛАГ об'єднував багато дуже різних таборів – від убивчих золотих копалень Колимського краю до «розкішних» секретних інститутів, де в'язні-науковці розробляли озброєння для Радянської Армії. Хоча у нацистській системі також були різні табори, вони відрізнялися один від одного набагато менше.

Однак передусім фундаментальними мені видалися дві відмінності. По-перше, визначення «ворога» в Радянському Союзі завжди було набагато вільнішим за визначення «єврей» у нацистській Німеччині. Крім дуже й дуже невеликої кількості надзвичайних винятків, жоден єврей у нацистській Німеччині не міг змінити свого статусу. Жоден єврей у таборі не міг обґрунтовано сподіватися на

те, щоб уникнути смерті, і всі євреї весь час про це знали. На відміну від цього, хоча мільйони радянських в'язнів боялися за своє життя – і мільйони таки загинули, – не існувало якоїсь категорії в'язнів, смерть яким була абсолютно гарантована. Час від часу якісь в'язні могли покращити свою долю, працюючи на порівняно легких роботах інженерів або геологів. У кожному таборі існувала своя ієрархія в'язнів, по якій дехто міг підніматися вгору за рахунок інших або з допомогою інших. Ще у якісь моменти – коли ГУЛАГ виявлявся переобтяженим жінками, дітьми, стариками, або коли на фронті були потрібні солдати – проводилися масові амністії в'язнів. Іноді траплялося, що на краще змінювався статус цілих категорій «ворогів». Наприклад, 1939 року, на початку Другої світової війни, Сталін ув'язнив сотні тисяч поляків – і потім несподівано звільнив їх з ГУЛАГу 1941 року, коли Польша і СРСР тимчасово стали союзниками. Справедливе також і протилежне: злочинці самі могли перетворюватися на жертв. Табірні охоронці, адміністратори, навіть старші посадовці таємної поліції також могли бути арештовані й кинуті в табори. Іншими словами, не кожен «отруйний бур'ян» залишався отруйним – не існувало жодної окремої групи радянських в'язнів, які жили у постійному очікуванні смерті⁵⁵.

По-друге – і про це також йтиметься далі, – найголовніша мета ГУЛАГу, як про це свідчать і приватні висловлювання його будівничих та публічна пропаганда, була метою економічною. Це жодним чином не означає якоїсь гуманності ГУЛАГу. У цій системі до в'язнів ставилися, як до худоби, чи, швидше, як до шматків залізної руди. Охоронці кидали їх то туди, то сюди, вантажили у вагони для худоби й звідти вивантажували, важили їх і міряли, годували, коли це здавалося доцільним, і переставали годувати, коли так не здавалося. Їх, кажучи марксистською мовою, експлуатували, уречевлювали і перетворювали на товар. Якщо вони не були продуктивними, їхнє життя переставало мати для їх господарів будь-яку цінність.

І разом з тим їхній досвід був відмінним від досвіду євреїв та інших в'язнів, котрих нацисти посилали до таборів особливої групи, що називалися не *Konzentrationslager*, а *Vernichtungslager* – таборів, які насправді зовсім не були «трудохими таборами», а були радше фабриками смерті. Їх було чотири: Бельжець, Хелмно, Собібор і Треблінка. Майданек і Аушвіц (Освенцім) поєднували у собі і трудові табори, і табори смерті. Потрапивши сюди, в'язні ставали «вибраними». Невелику частину з них посилали на кілька тижнів на роботу. Решту відправляли прямо до газових камер, де їх убивали і відразу ж спалювали.

Наскільки мені відомо, ця конкретна форма вбивства, застосовувана на піку Голокосту, не мала радянського відповідника. Щоправда, Радянський Союз знайшов інші способи масового убивства сотень тисяч своїх громадян. Як правило, їх зазвичай відвозили уночі до лісу, роздягали, прострілювали череп і закопували у братських могилах – до таборів вони навіть не наближались. Така форма вбивства не менш «індустріалізована» і анонімна, ніж та, яку використовували нацисти. Існують також свідчення про застосування радянською таємною поліцією вихлопних газів – у примітивній формі газової камери – для вбивства в'язнів; те саме спочатку робили і нацисти⁵⁶. У ГУЛАГу радянські в'язні також помирилися – зазвичай не завдяки ефективності своїх тюремників, а через їхню кричущу неефективність і недбалість⁵⁷. У деяких радянських таборах у певні періоди смерть

була фактично гарантована тим, кого посилали взимку валити ліс або добувати золото на найстрашніших колимських копальнях. Також в'язнів замикали у штрафних ізоляторах, де вони помирали від холоду і голоду, залишали без догляду в неопалюваних лікарнях або ж просто розстрілювали за «спробу втечі». Незважаючи на це, в цілому радянська табірна система не була спеціально організована для масового виробництва трупів – хоча час від часу на таке виробництво вона насправді перетворювалася.

Відмінності ці доволі тонкі, однак вони важливі. Хоча ГУЛАГ та Освенцім і належать до однієї інтелектуальної й історичної традиції, вони, незважаючи на це, є окремими і відмінними – як одне від одного, так і від табірних систем, створених іншими режимами. Ідея концентраційного табору є достатньо загальною для того, щоб її можна було реалізувати у багатьох різних культурах і за багатьох різних обставин, проте навіть поверхове знайомство з історією концентраційних таборів, створених у рамках різних культур, свідчить, що конкретні деталі – організація табірної життя, розвиток таборів з часом, суворі порядки в таборах чи безладдя в них, їх жорстокість чи ліберальність – залежать від конкретної країни, культури і режиму⁵⁸. Для тих, хто перебував за колючим дротом, ці деталі коштували життя, здоров'я, можливості виживання.

Насправді у спогадах тих, хто вижив у нацистських і радянських таборах, найбільше впадають в око відмінності між пережитим ними, а не відмінності між двома табірними системами. Кожна історія має свої унікальні риси, кожен табір мав для різних людей свої власні муки. У Німеччині могли загинути через жорстокість охоронців, у Росії – від відчаю. В Освенцімі могли загинути в газовій камері, на Колімі – замерзнути у снігах. Можна було загинути у німецькому лісі чи у сибірській пустці, можна було загинути через нещасний випадок на шахті чи померти в телячому вагоні. Але зрештою історія країни була історією життя конкретних людей.

ЧАСТИНА I

ПОХОДЖЕННЯ ГУЛАГУ

1917 – 1939

Розділ 1

БІЛЬШОВИКИ. ПОЧАТОК

*Но разбит твой позвоночник,
Мой прекрасный жалкий век!
И с бессмысленной улыбкой
Вспять глядишь, жесток и слаб,
Словно зверь, когда-то гибкий,
На следы своих же лап.*

Осип Мандельштам. Век ¹

Одна з цілей моїх спогадів – розвіяти міф про те, що найжорстокіший час репресій настав у 1936–1937 роках. Я думаю, що в майбутньому статистика арештів і розстрілів покаже, що хвиля арештів, страт, заслань насунулася вже з початку 1918 року, ще до офіційного оголошення восени того року «червоного терору»...

Дмитро Ліхачов. Спогади ²

1917 року Росією прокотилося дві хвилі Революції, змівши на своєму шляху російське суспільство, наче безліч карткових будиночків. Після зречення у лютому царя Миколи II виявилося, що зупинити чи контролювати події вкрай тяжко. Олександр Керенський, голова першого післяреволюційного Тимчасового уряду, пізніше писав, що у порожнечі, яка прийшла за падінням старого режиму, «всі існуючі політичні і тактичні програми, хоч якими сміливими і продуманими вони були, виявилися безцільно і безплідно підвішеними в повітрі» ³.

Але, незважаючи на слабкість Тимчасового уряду, незважаючи на масштаби масового невдоволення, незважаючи на гнів і роздратування згубними наслідками Першої світової війни, мало хто очікував, що влада потрапить до рук більшовиків, однієї з кількох радикальних соціалістичних партій, які вимагали ще швидших змін. За межами Росії більшовики були майже невідомі. Настрої за кордоном дуже добре ілюструє така розповідь: 1917 року один чиновник забігає до кабінету міністра закордонних справ Австрії і кричить: «Ваше превосходительство, в Росії революція!» Міністр презирливо чмихає: «Хто в Росії може зробити революцію? Напевно ж, не герр Троцький з “Кафе Централь”!»

Якщо більшовики були оповиті таємницею, то їхній лідер Володимир Ілліч Ульянов – людина, яку світ пізніше знатиме за його революційним псевдонімом «Ленін», – був ще таємничіший. Під час свого багаторічного життя в еміграції він здобув визнання за блискучий розум, проте водночас у багатьох він викликав антипатію через свою нетерпимість і схильність до груповщини. Він часто сварився з іншими лідерами соціалістів і перетворював незначні розбіжності щодо, здавалося б, дрібних догматичних питань на серйозні конфлікти ⁴.

У перші місяці після Лютневої революції Ленін далеко не був незаперечним авторитетом навіть у власній партії. Навіть у середині жовтня 1917 року кілька

провідних більшовиків виступали проти його плану здійснення державного перевороту і повалення Тимчасового уряду, твердячи, що партія не готова до взяття влади і ще не має достатньої підтримки народу. Однак у цьому конфлікті він здобув перемогу, і 25 жовтня переворот відбувся. Під впливом ленінських закликів натовп захопив Зимовий палац. Більшовики арештували міністрів Тимчасового уряду. За лічені години Ленін став лідером країни, яку він перейменував у Радянську Росію.

Та хоча Ленін і здобув владу, його критики-однопартійці теж не зовсім помилялися. Більшовики і справді були кричуще невідгодувані. У результаті більшість перших їхніх рішень, зокрема і про створення однопартійної системи, приймалися виключно у порядку реакції на вимоги поточного моменту. Вони справді мали дуже слабку підтримку в народі й майже відразу почали вести криваву громадянську війну – просто для того, щоб утримати владу. З 1918 року, коли Біла армія старого режиму почала воювати з Червоною армією, – якою керував товариш Леніна «герр Троцький» з «Кафе Централь», – на території Росії відбуваються чи не найжорстокіші бойові сутички, які доти знала Європа. Та насильство чиниться не тільки на полях битв. Більшовики намагаються придушувати політичний та інтелектуальний опір у будь-яких його формах, нападаючи не тільки на представників старого режиму, а й на інших соціалістів – меншовиків, анархістів, соціалістів-революціонерів. Якусь подобу миру в Радянській державі було встановлено тільки 1921 року⁵.

На цьому фоні імпровізацій та насильства і з'явилися перші радянські трудові табори. Як і багато інших більшовицьких установ, створювалися вони випадково, поспіхом, як надзвичайний захід у розпалі Громадянської війни. Це, однак, не означає, що така ідея не привертала уваги раніше. За три тижні до Жовтневої революції сам Ленін накидав, за власним же визнанням, приблизний план організації «загальної трудової повинності» для багатих капіталістів. У січні 1918 року, розлючений впертістю антибільшовицького опору, він стає ще суворішим і пише, що він вітає «арешт мільйонерів-саботажників, які їздять у купе першого і другого класу. Пропоную давати їм півроку примусової праці у шахті»⁶.

Ленінські думки про трудові табори як особливу форму покарання для буржуазних «ворогів» добре відповідали його уявленням про злочин і злочинців. З одного боку, перший радянський лідер мав подвійні почуття щодо ув'язнення і покарання для традиційних злочинців – крадіїв, грабіжників, убивць, – яких він розглядав як потенційних союзників. На його думку, фундаментальною причиною «соціального ексцесу» (тобто злочину) була «експлуатація мас». Він був переконаний, що усунення причини «приведе до зникнення ексцесів». А отже, для стримування злочинців не потрібно жодних спеціальних покарань: з часом вони будуть ліквідовані самою Революцією. Дещо з написаного у першому більшовицькому кримінальному кодексі, напевно, сподобалося б прихильникам найрадикальнішого і найпрогресивнішого реформування судової і пенітенціарної систем на Заході. Зокрема, кодекс проголошував, що «індивідуальної провини» не існує і що покарання «не має бути відплатою» за вчинений злочин⁷.

З іншого боку, Ленін – як і інші більшовицькі теоретики права – також вважав, що створення Радянської держави викличе появу нового різновиду злочинців – «класових ворогів». Класовий ворог протидіє Революції і відкрито або ж, частіше,

приховано працює для того, щоб її знищити. Виявити класового ворога тяжче, ніж звичайного злочинця, а виправити – набагато тяжче. На відміну від звичайного злодія, Радянська держава ніколи не може довіряти класовому ворогові, а карати його потрібно набагато тяжче, ніж звичайного крадія чи вбивцю. Відповідно до цього у травні 1918 року перший більшовицький «декрет про хабарництво» проголошував: «Якщо особа, винна у даванні чи пропонуванні хабарів, належить до імущих класів і вона використовує хабар для збереження чи отримання привілеїв, пов'язаних з майновими правами, то вона має бути засуджена до найтяжчих і найнеприємніших примусових робіт, а все її майно – конфісковане»⁸.

Кажучи іншими словами, від найперших днів нової радянської епохи людей мали судити не за те, що вони зробили, а за те, ким вони є.

На жаль, ніхто ніколи не надав чіткого опису того, як точно має виглядати «класовий ворог». Внаслідок цього більшовики, від самого здійсненого ними перевороту, збільшували кількість арештів. З листопада 1917 року революційні трибунали, що склалися з випадкових «прихильників» Революції, почали судити випадкових «ворогів» Революції. Свавільні вироки до позбавлення волі, примусових робіт і навіть до страти виносилися банкірам, купчихам, «спекулянтам» – це означало будь-кого, хто займався незалежною економічною діяльністю, – колишнім царським тюремникам та будь-кому, хто видавався підозрілим⁹.

Також визначення того, хто «ворог», а хто «не ворог», було різним у різних місцях, іноді воно збігалось з поняттям «військовополонений». Захоплюючи нове місто, троцькістська Червона армія часто брала заручників з представників буржуазії, яких можна було розстріляти у разі повернення білих, що часто і робилося із черговим пересуванням нестійкої лінії фронту. До того ж їх можна було змусити працювати – вони часто копали траншеї і ставили барикади¹⁰. Так само свавільно проводилася відмінність між політичними і звичайними злочинцями. Неосвічені члени тимчасових комітетів і революційних трибуналів могли, наприклад, раптом вирішити, що чоловік, якого було спіймано на тому, що він їхав на трамваї без квитка, завдає шкоди суспільству, і винести йому вирок як політичному злочинцеві¹¹. Зрештою, багато таких рішень залишалося на розсуд міліціонерів чи солдатів, які проводили арешти. Засновник ЧК – ленінської таємної поліції, попередника КГБ, – Фелікс Дзержинський особисто мав маленького чорного записника, до якого заносив імена і адреси випадкових ворогів, на яких натрапляв, виконуючи свою роботу¹².

Згадані відмінності так і залишатимуться неясними ще вісімдесят років – аж до самого падіння Радянського Союзу. Проте існування двох категорій засуджених – «політичних» і кримінальних – справило потужний вплив на формування радянської пенітенціарної системи. У перше десятиліття більшовицького правління радянські виправні установи навіть розділилися на дві категорії відповідно до двох видів засуджених. Це розділення відбулося стихійно – як реакція на хаос в існуючій пенітенціарній системі. У перші післяреволюційні дні всі ув'язнені перебували в юрисдикції «традиційних» судових відомств: спершу – Комісаріату юстиції, пізніше – Комісаріату внутрішніх справ; поміщалися вони у «звичайні» тюрми. Тобто ув'язнені потрапляли до старої царської системи, зазвичай це були брудні похмурі кам'яниці, що стояли в центральних частинах усіх великих міст. У революційні 1917–1920 роки ці установи перебували у стані повного безладу.

Тюрми захоплювалися натовпами, самопризначені комісари розганяли охорону, в'язнів масово амністували або ж вони просто йшли з тюрми, куди їм заманеться¹³.

На час приходу до влади більшовиків діяло лише кілька переповнених і погано функціонуючих тюрем. Уже через кілька тижнів після Революції Ленін вимагає «надзвичайних заходів для негайного поліпшення постачання харчів до петроградських тюрем»¹⁴. Кількома місяцями пізніше у звіті члена московського ЧК про відвідання Таганської тюрми йдеться про «жахливий холод і бруд» та про тиф і голод. Більшість в'язнів не мають змоги відбувати примусові роботи через відсутність одягу. У газетній статті повідомлялося, що в московській Бутирській тюрмі, розрахованій на утримання тисячі в'язнів, утримується дві з половиною. Інша газета скаржилася, що червоногвардійці «кожного дня безсистемно арештовують сотні осіб, а потім не знають, що з ними робити»¹⁵.

Переповненість в'язниць тягла за собою «творчі» рішення. Не маючи нічого кращого, нова влада тримає в'язнів у підвалах, на горищах та у старих церквах. Один із тих, хто пройшов через революційну тюрму, згадував, що його помістили у підвал порожнього будинку разом із ще 50 в'язнями, без меблів і майже без їжі: ті, хто не отримували передач від рідних, просто голодували¹⁶. У грудні 1917 року на засіданні ЧК обговорювалася доля 56 в'язнів різних категорій – «крадіїв, п'яниць і різних “політичних”», – яких тримали у підвалі Смольного інституту, петроградського штабу Леніна¹⁷.

Дехто від цього безладдя навіть вигравав. Роберта Брюса Локгарта, британського дипломата, звинуваченого у шпигунстві (як виявилось, справедливо), 1918 року тримали під арештом у кімнаті в Кремлі. Він проводив час, розкладаючи пасьянси і читаючи Фукідіда та Карлейля. Час від часу старий слуга приносив йому гарячого чаю і газети¹⁸.

Але навіть у небагатьох традиційних тюрмах, які продовжували діяти, панувало безладдя, а працювали в них недосвідчені наглядачі й охоронці. Один в'язень у Виборзі, місті біля північного російсько-фінського кордону, з подивом виявив, що в цьому чудернацькому революційному світі його колишній водій став тюремним охоронцем. Той чоловік був радий допомогти своєму колишньому господареві перейти до кращої, сухішої камери і зрештою втекти зовсім¹⁹. Один білий полковник також згадував, що в грудні 1917 року в петроградській тюрмі в'язні приходили і йшли, коли хотіли, а на їх місцях у камерах ночували бездомні. Згадуючи цю епоху, один із радянських посадовців казав, що «не втік тоді тільки ледачий»²⁰.

Це безладдя спонукало ЧК до нових рішень: більшовики не могли дозволити своїм «реальним» ворогам потрапляти у звичайні тюрми. Безлад і лінь охоронців могли підходити для кишенькових злодіїв і неповнолітніх правопідрушників, але для саботажників, паразитів, спекулянтів, офіцерів Білої армії, священників, буржуїв-капіталістів та для інших, хто видавалися такими грізними в більшовицькій уяві, потрібні були більш творчі рішення.

Рішення було знайдене вже 4 червня 1918 року, коли Троцький висунув вимогу, щоб групу бунтівних чеських військовополонених було замирено, роз-

зброєно і поміщено в «концлагерь», тобто концентраційний табір. Через 12 днів у доповідній записці Радянському урядові Троцький знову пише про концентраційні табори, у яких «міські і сільські буржуї... мають мобілізуватися і організовуватися у тиллові батальйони для фізичної роботи (прибирання бараків, таборів, вулиць, копання траншей і т. ін.). Ті, хто відмовлятимуться, будуть штрафуватися й утримуватися під арештом до сплати штрафу»²¹.

У серпні цей термін вживає також і Ленін. У телеграмі до пензенських комісарів, де спалахнув антибільшовицький бунт, він закликає до «масового терору проти куркулів, священиків і білогвардійців» та до ув'язнення «ненадійних» «у концентраційному таборі за межами міста»²². Місця для таких ув'язнень вже існували. Протягом літа 1918 року – відразу після укладення Брестського миру, яким закінчилася участь Росії у Першій світовій війні, – режим звільнив два мільйони військовополонених. Порожні табори було відразу ж передано ЧК²³.

У той час ЧК мала видаватися ідеальним органом для вирішення завдання ув'язнення «ворогів» у «особливих» таборах. Цілковито нова організація, ЧК мала бути «щитом і мечем» Комуністичної партії, вона була абсолютно незалежною від офіційного Радянського уряду чи від якихось його відомств. Вона не мала традицій дотримання законності, не мала обов'язку коритися вимогам закону, їй не потрібно було узгоджувати свої дії з поліцією, судами чи комісаром юстиції. Про її особливий статус говорить уже сама назва: Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби проти контрреволюції і саботажу – чи, за російською аббревіатурою слів «чрезвычайная комиссия», – ЧК. «Надзвичайною» вона була саме тому, що існувала за межами «звичайної» законності.

Майже відразу після її створення перед ЧК було поставлене надзвичайне завдання. 5 вересня 1918 року Держинському було наказано впроваджувати в життя ленінську політику Червоного терору. Ця хвиля терору – арешти, тюремні вироки, розстріли, – що піднялася після замаху на Леніна і була більш організованою за безсистемний терор попереднього періоду, фактично була важливою складовою Громадянської війни, спрямованою проти тих, кого підозрювали у руйнівній щодо Револуції діяльності на «внутрішньому фронті». Орган Червоної армії «Красная газета» описувала це так: «Без жалю, без пощади ми сотнями вбиватимемо наших ворогів. Нехай їх буде тисячі, нехай вони потонуть у власній крові. За кров Леніна... нехай це будуть потопа буржуйської крові – більше крові, якомога більше...»²⁴

У боротьбі більшовиків за владу Червоний терор був справою критичної ваги. Концентраційні табори, так звані особливі табори, були критично важливими для Червоного терору. Вони згадуються вже у першому декреті про Червоний терор, який закликав не тільки до арешту й ув'язнення «значних представників буржуазії, землевласників, промисловців, купців, контрреволюційних священиків, антирадянських офіцерів», а також і до їхньої «ізоляції у концентраційних таборах»²⁵. Достовірних даних про кількість в'язнів немає, та існують документальні дані про наявність на кінець 1919 року в Росії 21 табору. На кінець 1920-го їх уже вп'ятеро більше – 107²⁶.

Разом з тим на цьому етапі їхнє завдання залишається двозначним. В'язні мали виконувати примусову роботу – але з якою метою? Чи мала примусова праця перевиховувати в'язнів? Чи мала вона бути принизливою? Чи ж вона мала

допомагати у побудові нової Радянської держави? Різні радянські лідери у різних установах давали різні відповіді. У лютому 1919 року Дзержинський виголосив яскраву промову, в якій обстоював роль таборів у ідеологічному перевихованні буржуазії. Ці нові табори, за його словами, мають

«використовувати працю арештованих; тих панів, які живуть, нічого не роблячи; і тих, хто не здатні працювати, якщо їх до цього не примушують. Таке покарання має застосовуватися до працівників радянських установ, які проявляють несвідоме ставлення до роботи, недостатню активність і таке інше... У такий спосіб ми створимо трудові школи»²⁷.

Однак після публікації навесні 1919 року перших офіційних декретів про особливі табори виявилось, що пріоритети дещо інші²⁸. У декретах, в яких містився несподівано довгий список правил і рекомендацій, вказувалося, що кожний регіональний центр має створити табір, розрахований щонайменше на 300 осіб, «на кордоні міста або в прилеглих будівлях, таких як монастирі, маєтки і т. ін.». У таборах запроваджувався восьмигодинний робочий день, а понаднормова і нічна праця дозволялася тільки «згідно з трудовим кодексом». Продуктові передачі заборонялися. Дозволялися зустрічі з близькими родичами, але тільки в неділю і на свята. Терміни ув'язнення тим, хто здійснив спробу втечі, збільшувалися вдвідесятеро. Друга спроба мала каратися смертю – надзвичайно суворе покарання, якщо порівнювати з відповідними м'якими царськими законами, що більшовики знали краще за будь-кого іншого. Ще важливіше, що декрети також недвозначно вказують на те, що праця в'язнів відіграє не виховну роль, а призначається для відшкодування витрат на утримання табору. В'язні-інваліди мали відбувати свої терміни в інших місцях. Табори мали бути самоокупними. Засновники перших таборів оптимістично вважали, що вони самі на себе зароблятимуть²⁹.

Через нерегулярність надходження державного фінансування керівництво таборів швидко зацікавилось ідеєю самофінансування чи принаймні практичного використання в'язнів. У вересні 1919 року в таємному звіті Дзержинському його автор скаржився на те, що санітарні умови в одному з пересильних таборів «нижчі за будь-яку критику», головним чином через те, що там надто багатьох в'язнів вважали хворими і не відправляли на роботу: «У вологих осінніх погодних умовах ці табори не будуть місцями для зосередження людей і використання їхньої праці, а стануть розсадниками заразних та інших хвороб». Серед іншого автор пропонував, щоб не здатних до роботи відправляли в інші місця, таким чином підвищуючи ефективність табору – пізніше до цієї тактики керівництво ГУЛАГу вдаватиметься часто. Однак уже на цьому ранньому етапі табірна адміністрація турбується про хвороби і брак їжі переважно тому, що хворі й голодні в'язні не приносять користі. Їхня людська гідність, не кажучи вже про виживання, навряд чи хоч якось цікавила табірне начальство³⁰.

На практиці деякі табірні начальники не переймалися ні перевихованням, ні самоокупністю. Натомість вони мали за краще карати колишніх багатіїв, принижуючи їх, змушуючи відчувати, якою була доля трудящих. У звіті слідчої комісії Білої армії з українського міста Полтави, складеному після тимчасового відбиття міста у червоних, відзначалося, що полоненим представникам буржуазії, арештованим під час більшовицької окупації, давалася робота з наміром «насміхатися

над ними, їх принижувати. Наприклад, одного арештованого... змушували руками відчищати товстий шар бруду з долівки. Іншому наказали чистити туалет, і... дали для виконання цієї роботи скатертину»³¹.

Правда, ці тонкощі в намірах, ймовірно, не мали великого значення для багатьох десятків тисяч в'язнів, для яких самий факт безпричинного арешту був достатньо принизливим. Ймовірно, такі тонкощі не змінювали й умов життя в'язнів, які і без того були жахливими. Один священик, кинутий у табір в Сибіру, згадував пізніше юшку з нутрошів і неосвітлювані та фактично неопалювані бараки³². Провідний політик царської епохи Олександр Ізгоєв був відправлений у табір на північ від Петрограда. Замість гарячої їжі і теплих приміщень, які їм обіцяли, в'язнів переганяли з місця на місце у пошуках пристановища. Виявилося, що пересильного табору не підготували. Врешті-решт їх помістили у колишній школі, в якій були лише «голі стіни і лави». Тим, хто мав гроші, вдалося купити їжі у місті³³.

Однак такий безлад у поводженні чекав не тільки в'язнів. У критичні моменти Громадянської війни невідкладні потреби Червоної армії і Радянської держави переважували все інше, від перевиховання до помсти і міркувань справедливості. У жовтні 1918 року командувач Північного фронту направив запит до Петроградського військового комісаріату на 800 робітників, терміново необхідних для будівництва шляхів і копання траншей. У результаті «багатьох громадян з колишніх купецьких класів було запрошено прибути до радянського штабу нібито з метою реєстрації для можливого відбування трудової повинності у невизначеному майбутньому. Коли ці громадяни прийшли на реєстрацію, їх взяли під арешт і послали до Семенівських бараків чекати відправки на фронт». Коли навіть це не дало достатньої кількості робітників, місцева Рада просто оточила частину головної торгової вулиці Петрограда, Невського проспекту, арештувала всіх, хто не мав партійного квитка або посвідчення, що підтверджувало працю у партійній установі, і відвела строем до прилеглих бараків. Пізніше жінок відпустили, однак чоловіків відправили на північ: «Жодному з цих дивним чином мобілізованих людей не дозволили залагодити родинні справи, попрощатися з рідними чи отримати потрібні одяг і взуття»³⁴.

Звісно, така мобілізація була шоком для арештованих перехожих, але петроградським робітникам такий випадок міг видатися доволі буденною річчю. Вже навіть на цьому ранньому етапі радянської історії межа між «примусовою працею» і працею звичайною була розмитою. Троцький публічно заявляв про перетворення всієї країни на «трудова армію». Робітників завчасно примушували реєструватися у центральних трудових штабах, звідки їх у будь-який момент могли послати у будь-який район країни. Було видано спеціальні декрети, якими певним категоріям робітників, наприклад шахтарям, заборонялося залишати роботу. Та й у вільних робітників у цю епоху революційного хаосу умови праці були не набагато кращими, ніж у в'язнів. Дивлячись іззовні, не завжди було легко відрізнити звичайне підприємство від концентраційного табору³⁵.

Але і це було тільки передвістям того, що прийшло далі: щодо переважної частини наступного десятиліття визначення «табору», «в'язниці» і «примусової праці» плуталися одне з одним. Управління виправними установами постійно переходить від одного відомства до іншого. Відповідні установи нескінченно

перейменовуватимуть і реорганізовуватимуть, коли різні бюрократи і комісари намагатимуться отримати контроль над системою³⁶.

Незважаючи на це, цілком зрозуміло, що на кінець громадянської війни певна модель уже склалася. У цей час у Радянському Союзі вже, поза сумнівом, склалися дві окремі пенітенціарні системи, які мали окремі правила, окремі традиції й окремі ідеології. Комісаріат юстиції, а пізніше Комісаріат внутрішніх справ керували «звичайною» системою в'язниць, вона мала справу переважно з тими, кого радянський режим називав «зłodіями». Хоча на практиці ця система також була неупорядкованою, її в'язні утримувалися у традиційних тюрмах, а її керівництво, наприклад, в одному з внутрішніх документів проголошувало цілі, які були б абсолютно зрозумілими і в «буржуазних» країнах: перевиховувати злочинців через виправні роботи – «в'язні мають працювати з метою набуття навичок, які вони зможуть використати для ведення чесного життя» – і запобігання вчиненню в'язнями злочинів у майбутньому³⁷.

Водночас ЧК – яку пізніше буде перейменовано у ГПУ, ОГПУ, НКВД і зрештою у КГБ – контролювала ще одну систему в'язниць, що спочатку була відома як система «особливих» або «надзвичайних» таборів. Попри те що в ЧК також до певної міри вживали ту саму риторику «перевиховання» і «перековки», насправді ці табори не призначалися для того, щоб нагадувати звичайні виправні установи. Вони не належали до юрисдикції інших радянських відомств і були невидимими для громадськості. Вони мали особливі правила, тяжчі покарання за втечу, суворіший режим. В'язні у них не обов'язково були засудженими звичайними судами, їхні справи взагалі могли не розглядатися жодними судами. Створені у порядку надзвичайного заходу, вони ставали все більшими і все потужнішими, мірою того як визначення «ворога» розширювалося, а влада ЧК зростала. А коли дві пенітенціарні системи зрештою об'єдналися, об'єдналися вони за правилами останньої. ЧК поглинула своїх конкурентів.

Початково «особлива» тюремна система мала працювати з особливими в'язнями: священиками, колишніми царськими офіцерами, буржуазними спекулянтами, ворогами нового ладу. Але одна категорія «політичних» більше від інших цікавила владу. Йдеться про небільшовиків, членів інших революційних соціалістичних партій, зокрема анархістів, лівих і правих соціалістів-революціонерів, меншовиків та всіх інших, хто боровся за революцію, але не планував вступати до лєнінської більшовицької групи і не брав участі у жовтневому перевороті 1917 року. Як колишні союзники у революційній боротьбі проти царського режиму, вони заслуговували на особливе ставлення. Центральний комітет Комуністичної партії буде постійно обговорювати їхню долю аж до кінця 1930-х років, коли майже всіх тих з них, хто залишиться живими, буде арештовано або розстріляно³⁸.

Почасти ця окрема категорія в'язнів турбувала Леніна тому, що, як і всі лідери замкнутих сект, найдужче він ненавидів відступників. В одній типовій сварці він називає одного зі своїх критиків-соціалістів «шахраєм», «сліпим шеням», «лизоблюдом буржуазії» і «підлабузником кровопивць і мерзотників», гідним лише «помийної ями ренегатів»³⁹. Ще задовго до Революції Ленін знав, що робитиме з

тими своїми сподвижниками, які виступали проти нього. Один з його товаришів-революціонерів згадував про розмову на цю тему:

«Я йому сказав: “Володимире Іллічу, якщо ви прийдете до влади, то почнете вішати меншовиків уже наступного дня”. Він подивився на мене і відповів: “Першого меншовика буде повішено лише після того, як ми повісимо останнього соціаліста-революціонера”. Потім він насупився і розсміявся»⁴⁰.

Проте в'язнів, які належали до цієї особливої категорії «політичних», також набагато тяжче було контролювати. Чимало з них провели багато років по царських в'язницях і знали, як організовувати голодування, як тиснути на своїх тюремників, як спілкуватися між камерами і як організовувати спільні протести. Ще важливіше те, що вони знали, як контактувати із зовнішнім світом і з ким контактувати. Більшість небільшовицьких соціалістичних партій тоді ще мали свої осередки в еміграції, як правило, у Берліні або Парижі, і їхні члени були здатні завдати великої шкоди міжнародному образу більшовиків. 1921 року, на третьому з'їзді Комуністичного інтернаціоналу, представники закордонного осередку соціалістів-революціонерів – партії, ідеологічно найближчої до більшовиків (деякі з її членів протягом короткого часу працювали у коаліції з більшовиками), – зачитали листа від своїх ув'язнених російських товаришів. На з'їзді лист справив сенсаційне враження, головним чином через те, що там заявлялося, що умови у тюрмах революційної Росії гірші, ніж за царату. «Наших товаришів тримають напівголодними, – проголошував лист, – багато з них сидять місяцями без дозволу зустрітися з рідними, без листів, без прогулянок»⁴¹.

Соціалісти-емігранти могли агітувати за в'язнів, і вони це робили – точно так само, як робили і до революції. Відразу після більшовицького перевороту кілька знаменитих революціонерів, зокрема Віра Фігнер, авторка спогадів про життя у царських тюрмах, та Катерина Пешкова, дружина письменника Максима Горького, посприяли відновленню діяльності Політичного Червоного Хреста – організації, що допомагала в'язням і діяла до революції підпільно. Пешкова добре знала Держинського, регулярно і тепло з ним листувалася. Завдяки її зв'язкам і престижу Політичний Червоний Хрест отримав право відвідувати місця позбавлення волі, розмовляти з політичними в'язнями, передавати посилки і навіть клопотатися про звільнення хворих в'язнів – такі привілеї організація мала упродовж більшої частини 1920-х років⁴². Письменникові Льву Разгону, ув'язненому 1937 року, ця діяльність здавалася такою фантастичною, що він слухав розповіді своєї другої дружини про Політичний Червоний Хрест – її батько був одним з ув'язнених соціалістів, – як «неймовірну казку»⁴³.

Погана реклама, яку західні соціалісти і Політичний Червоний Хрест робили більшовикам, дуже їх турбувала. Багато з них тривалий час жили у вигнанні, і тому думка старих закордонних товаришів мала неабияку вагу. Багато з них все ще вірили в те, що революція у будь-який момент може поширитися на Захід, і не хотіли, щоб погане висвітлення у пресі гальмувало просування комунізму. 1922 року стурбованість повідомленнями у західній пресі досягла такого ступеня, що більшовики вдаються до першої спроби (потім їх буде ще багато) замаскувати комуністичний терор за допомогою нападок на «капіталістичний терор». З цією

метою вони створили «альтернативне» товариство в'язнів: Міжнародне товариство допомоги борцям революції – за російським акронімом МОПР, – яке претендувало на надання допомоги «100 тисячам в'язнів капіталізму»⁴⁴.

Незважаючи на те що берлінське відділення Політичного Червоного Хреста відразу ж засудило МОПР за намагання «заглушити стогони тих, хто вмирає у російських тюрмах, концентраційних таборах і місцях позбавлення волі», інші МОПРові повірили. 1924 року МОПР заявив, що до організації входить чотири мільйони членів, і навіть провів свою першу міжнародну конференцію, на яку прибули представники з усього світу⁴⁵. Пропаганда зробила свою справу. Коли французького письменника Ромена Роллана попрохали прокоментувати опубліковану збірку листів соціалістів з російських в'язниць, він відповів: «Майже те саме відбувається у тюрмах у Польщі; те саме – у каліфорнійських в'язницях, де катують членів “Міжнародної спілки промислових робітників”; те саме – в англійських темницях Андаманських островів...»⁴⁶

ЧК також намагалася поліпшити погане висвітлення у пресі, відправляючи морочливих соціалістів подаль від їхніх контактів. Одних за адміністративним приписом відправили у заслання до віддалених місць, так само, як це колись робив царський режим. Інших відправили до віддалених таборів поблизу північного міста Архангельська, зокрема до табору, влаштованого у колишньому монастирі в Холмогорах, за кілька сотень кілометрів на північ від Петрограда, біля Білого моря. І незважаючи на це, навіть ті, хто перебував у найвіддаленішому засланні, знаходили способи спілкування із зовнішнім світом. Маленька група «політичних», ув'язнених у невеликому таборі в Наримі у віддаленому районі Сибіру, змогла передати листа до емігрантської соціалістичної газети, в якому в'язні скаржилися, що вони «так ізольовані від решти світу, що сподіватися дійти до адресата можуть тільки листи про здоров'я родичів чи власне. Жодні інші повідомлення... не доходять». Автори листа писали, що серед них перебуває вісімнадцятирічна анархістка Ольга Романова, яку відправили в особливо віддалену частину району, «де її три місяці тримали на хлібі й окропі»⁴⁷.

Та й відстань не гарантувала спокою для в'язнів. Майже всюди в'язні-соціалісти, звиклі до привілейованого становища «політичних» у царських тюрмах, вимагали газет, книжок, прогулянок, необмеженого права на листування і найбільше – права обирати власного представника для ведення справ із владою. Коли місцеві агенти ЧК їх не розуміли – поза сумнівом, для них було все одно, що анархіст, що меншовик, що есер, – соціалісти протестували, іноді застосовуючи насильство. Згідно з одним із описів Холмогорського табору, виявилось, що в'язні

«мають вести боротьбу за найелементарніші речі, такі як дотримання тюремниками щодо соціалістів і анархістів звичайних прав політичних в'язнів. У цій боротьбі їх піддавали усім мислимим покаранням – одиночне ув'язнення, побиття, голод, розстріли і таке інше. Достатньо буде сказати, що на кінець року більшість холмогорських в'язнів могли похвалитися на додачу до минулих заслуг ще 30–35 днями голодувань...»⁴⁸

Врешті-решт цю групу в'язнів перевели з Холмогор до іншого табору – ще в одному колишньому монастирі у Петромінську. У клопотанні, яке вони пізніше подали владі, вони відзначали, що там їх зустріли «грубими криками і погрозами», зачиняли по шість осіб у маленьких келіях, нари кишіли паразитами, забо-

роняли прогулянки, книжки і листи⁴⁹. Начальник Петромінська товариш Бачуліс спробував зламати в'язнів, залишивши їх без світла і тепла, також охорона залякувала їх пострілами⁵⁰. У відповідь в'язні розпочали новий цикл нескінченних голодувань і протестів. Зрештою вони висунули вимогу перевести їх до іншого табору, оскільки Петромінськ був заражений малярією⁵¹.

На таких в'язнів скаржилися й начальники інших таборів. У листі до Дзержинського один з таких начальників писав, що в його таборі «білогвардійці, які вважають себе політичними в'язнями», організувалися в «колективну команду», не даючи працювати охоронцям: «Вони паплюжать адміністрацію, очорнюють її ім'я... вони зневажають чесне і добре ім'я радянського робітника»⁵². Деякі охоронці брали ініціативу у свої руки. У квітні 1921 року група в'язнів у Петромінську відмовилася працювати і висунула вимогу збільшити продуктові пайки. Така непокірність добряче набридла місцевій владі в Архангельську, і всім 540 в'язням було винесено смертні вирокі. Вирок було виконано – в'язнів розстріляли⁵³.

В інших місцях адміністрація намагалася втримати спокій, вдаючись до протилежної тактики – усі вимоги соціалістів виконувалися. Член партії соціалістів-революціонерів Берта Бабіна згадувала своє прибуття до «соціалістичного крила» Бутирської тюрми в Москві як радісне возз'єднання з друзями, людьми із «санкт-петербурзького підпілля, зі студентських років і з багатьох великих та малих міст, де побували під час мандрів». В'язням було дозволено вільно пересуватися по тюрмі. Вони організували ранкову зарядку, заснували оркестр і хор, створили «клуб» з бібліотекою й іноземними журналами. Згідно з традицією, започаткованою до революції, звільняючись, кожен в'язень залишав свої книжки ув'язненим товаришам. Рада в'язнів займалася розподілом камер, стіни і підлогу деяких із них прикрашали килими. Ще один в'язень згадував: «Ми прогулювалися по коридорах, як по бульварах»⁵⁴. Бабіній життя в тюрмі здавалося нереальним: «Вони що, серйозно навіть не можуть нас замкнути?»⁵⁵

Керівництво ЧК дивувалося так само. В одному з рапортів Дзержинському, датованому січнем 1921 року, інспектор гнівно скаржиться, що в Бутирській тюрмі «разом розгулюють чоловіки і жінки, по стінах розвішані анархістські й контрреволюційні гасла»⁵⁶. Дзержинський рекомендував суворіший режим – але коли суворіший режим було запроваджено, знову почалися протести в'язнів.

Бутирська ідилія тривала недовго. У квітні 1921 року, як ішлося в листі, направленому владі групою соціалістів-революціонерів, «між третьою і четвертою годинами ранку до камер увійшла група озброєних людей, які почали нападати на в'язнів... жінок тягли з камер за руки, за ноги і за волосся, інших били». Пізніше у власних звітах ЧК описувало цей «інцидент» як заколот, що вийшов з-під контролю, – було прийнято рішення ніколи не допускати такого скупчення політичних в'язнів у Москві⁵⁷. У лютому 1922 року «соціалістичне крило» Бутирської тюрми вже було ліквідоване.

Репресії не спрацьовували. Поступки не спрацьовували. Навіть у своїх особливих таборах ЧК не могла втримати контролю над своїми особливими в'язнями. Не могла ЧК і запобігти появі новин від них у зовнішньому світі. Очевидно, потрібно було якесь інше рішення – як для самої ЧК, так і для всіх непокірних контрреволюціонерів у системі спецтаборів. Навесні 1923 року рішення було знайдене: Соловецький архіпелаг.

Розділ 2

«ПЕРШИЙ ТАБІР ГУЛАГУ»

*Меж людей тех, как меж нами,
Буржуа есть с бедняками,
Есть монахи и попы,
Проститутки и воры.
Есть князья там и бароны,
Но с них сбиты их короны.*

Анонімний тюремний вірш,
написаний на Соловецьких островах, 1926 рік¹

Коли дивитися з верхівки дзвіниці в далекому кінці старого Соловецького монастиря, то ще й сьогодні можна побачити обриси Соловецького концентраційного табору. І сьогодні широка кам'яна стіна оточує Соловецький кремль, де розміщено більшість монастирських будівель і церков, які були збудовані тут у XV столітті і в яких потім знаходилися адміністрація табору й центральні бараки. На захід лежить пристань, зараз тут стоїть лише кілька рибальських човнів, а колись її заповнювали в'язні, які прибували сюди кожного тижня (іноді й кожного дня) під час короткої північної навігації. За нею – рівнина Білого моря. Звідси пароплавом до Кемі – материкового пересильного табору, з якого колись відправлялися у свою мандрівку в'язні – плисти кілька годин. До Архангельська, найбільшого порту на Білому морі і найбільшого міста цього регіону, їхати потрібно цілу ніч.

Якщо дивитися на північ, то ледь-ледь можна помітити неясні обриси Секірки – церкви на пагорбі, у підвалах якої колись знаходилися зловісні штрафні камери. На сході – збудована в'язнями електростанція, вона і сьогодні інтенсивно використовується. Одразу за нею – смуга землі, де колись був ботанічний сад. Там на початку існування табору в'язні доглядали за експериментальними рослинами: досліди мали визначити, що можна – якщо взагалі можна – вирощувати на далекій півночі.

Нарешті, за ботанічним садом лежать інші острови Соловецького ланцюга. У Білому морі розсіпані Велика Муксальма, де в'язні колись вирощували на хутро чорно-бурих лисиць; Анзер, де були розміщені спеціальні табори для інвалідів, жінок з немовлятами і колишніх ченців; Заяцький острів, де був жіночий штрафний табір². Для опису системи радянських таборів Солженіцин не випадково обрав метафору «архіпелагу». Перший радянський табір, запланований і побудований для постійного використання, – Соловецький – було створено на справжньому архіпелазі, який розширювався все далі, острів за островом, а зростаючи, захоплював старі церкви і будівлі давніх монастирських громад.

Як тюрма монастирський комплекс використовувався і раніше. Соловецькі ченці, вірні слуги царя, допомагали позбавляти волі його політичних супротивників – зокрема, священників-відступників та ексцентричних аристократів-бунтівників – ще з XVI століття³. Самотність, високі стіни, холодні вітри і чайки, які колись притягували особливу породу ченців-самітників, привертали увагу і більшовиків. Вже у травні 1920 року у статті архангельського видання урядової газети «Известия» про острови говорилося як про ідеальне місце для трудового табору: «Суворі стихія, режим праці, боротьба проти сил природи будуть доброю школою для всіх злочинних елементів». Влітку сюди почали прибувати перші, ще нечисленні в'язні⁴.

Інші особи, що посідали набагато відповідальніші посади, також цікавилися островами. Передати ЧК конфісковані монастирські землі разом із землями Петромінського та Холмогорського монастирів радянський уряд 13 жовтня 1923 року переконував сам Дзержинський; тоді ЧК вже була перейменована на ОГПУ, «Объединенное государственное политическое управление». Тоді ж відбулося і хрещення цих таборів – їх назвали «лагеря особого назначения» («табори особливого призначення»)⁵. Пізніше вони будуть відомі як «північні табори особливого призначення», російською мовою «Северные лагеря особого назначения», за абрєвіатурою – СЛОН. Назва ця стала джерелом гумору, іронії і смертельної небезпеки.

У табірному фольклорі Соловецький назавжди залишився «першим табором ГУЛАГу»⁶. Хоча нещодавно науковці відзначили, що в той час також існувало багато інших таборів і в'язниць, очевидно, що Соловецький відіграє особливу роль не тільки у спогадах табірників, а також і в пам'яті радянської таємної поліції⁷. У 1920-ті роки Соловецький табір міг не бути єдиною в'язницею в Радянському Союзі, але це була їхня в'язниця, в'язниця ОГПУ, в якій ОГПУ вперше вчилася використовувати рабську працю з метою одержання прибутку. 1945 року, у лекції з історії табірної системи, товариш Наседкін, тогочасний головний її керівник, говорив, що на Соловках 1920 року не тільки починається система таборів, але також і що вся радянська система «примусової праці як методу перевиховання» починається тут 1926 року⁸.

Спершу така заява видається дивною – з огляду на те, що в Радянському Союзі примусова праця була визнана як форма покарання з 1918 року. Однак вона видається не такою дивною, коли ми подивимося, як змінювалася концепція примусової праці на самому Соловецькому острові. Бо хоча на островах працювали всі, на початковому етапі в'язні не були організовані у щось, що хоч би віддалено нагадувало якусь «систему». Немає також і свідчень хоч якоїсь вигідності такої праці.

Почнемо з того, що соловецькі в'язні однієї з двох головних категорій спочатку взагалі не працювали. Це – близько 300 «політичних» соціалістів, які почали прибувати на острів у червні 1923 року. Сюди їх посилали з Петромінського табору, а також з Бутирки та інших московських і петроградських тюрем; відразу ж після прибуття їх забирали до меншого Савватєєвського монастиря за кілька кілометрів на північ від головного монастирського комплексу. Тут соловецька охорона могла гарантувати їх ізоляцію від інших соловецьких в'язнів, тут вони не мали змоги сіяти серед інших думки про голодування і протести.

Спершу соціалістам було надано «привілеї» політичних в'язнів, яких вони так довго домагалися: газети, книжки і, у межах оточеного колючим дротом периметра, свободу пересування та свободу від праці. Кожна з головних політичних партій – ліві соціалісти-революціонери, праві соціалісти-революціонери, анархісти, соціал-демократи і пізніше соціалісти-сіоністи – обирали власного лідера і займали кімнати у своєму крилі колишнього монастиря⁹.

Молодій лівій есерці Катерині Оліцькій, арештованій 1924 року, Савватеево спочатку здавалося «взагалі не тюрмою» – після довгих місяців у похмурій Лубянській тюрмі в Москві Савватеево справило на неї величезне враження. Її кімната, колишня чернеча келія у жіночій частині есерівського крила, була

«світла, чиста, щойно прибранна, з двома великими і широкими відкритими вікнами. Камера була наповнена світлом і повітрям. Вікна, звичайно ж, не були заграбовані. Посередині камери стояв маленький стіл, вкритий білою скатертиною. Вздовж стін стояли чотири ліжка, акуратно застелені простирадлами. Біля кожного стояла маленька тумбочка. На них лежали книжки, записники і ручки».

Поки вона дивувалася побаченому, чаю в чашках і цукру в цукорниці, її співкамерниці пояснили, що в'язні створили цю приємну атмосферу, тому що «хотіли жити по-людськи»¹⁰. Скоро Оліцька дізналася, що, незважаючи на туберкульоз та інші хвороби: і брак харчів, соловецькі політичні були дуже добре організованими, «староста» у кожній камері завідував зберіганням, готуванням і розподілом їжі. Оскільки вони все ще мали особливий «політичний» статус, їм було дозволено отримувати посилки як від родичів, так і від Політичного Червоного Хреста. Хоча у Політичного Червоного Хреста почалися труднощі – 1922 року у відділеннях організації пройшли облави і їх майно було конфісковане, його керівникові Катерині Пешковій, що мала добрі зв'язки, особисто все ще дозволялося надсилати допомогу політичним в'язням. 1923 року вона відправила до Савватеево цілий залізничний вагон з харчами. У жовтні того самого року на північ було відправлено велику посилку з одягом¹¹.

Отже, вирішення проблеми зв'язків зі світом політичних в'язнів було на той час таким: дати їм більш-менш те, чого вони хочуть, але при цьому відправити їх якомога далі. Рішення це діяло недовго: радянська система не визнавала винятків. Але навіть коли воно діяло, неважко було зрозуміти, що чекає далі – тому що на Соловецькому також була ще одна, набагато чисельніша група в'язнів. «Висадившись на соловецькій землі, всі ми відчули, що вступаємо у нову, дивну фазу життя, – писав один із політичних в'язнів. – Із розмов з кримінальними злочинцями ми дізналися про той жахливий режим, який застосовувала до них адміністрація...»¹²

З набагато меншими урочистостями заповнювалися також і головні бараки Соловецького кремля – заповнювалися вони в'язнями з не таким певним статусом. З кількох сотень 1923 року їх кількість у 1925-му зросла до шести тисяч¹³. Серед них були офіцери Білої армії та її симпатичні, «спекулянти», колишні аристократи, моряки, що брали участь у Кронштадтському повстанні проти більшо-

виків, і справжні звичайні злодії. Для цих в'язнів чай у чашках і цукор у цукорниці були набагато незвичайнішими речами. Точніше, для одних – незвичайнішими, а для інших – ні; та й то тому, що головною рисою, характерною для «кримінальних» бараків Соловецького особливого табору на тому ранньому етапі, була нелогічність і непередбачуваність, яка починалася у момент прибуття на острів. У перший вечір в таборі, пише мемуарист і колишній в'язень Борис Ширяєв, його та інших новоприбулих вітав товариш Ногтев, перший начальник Соловецького табору. «Милості прошу,» сказав він, і у його словах звучало те, що Ширяєв називає «іронією».– Як ви знаєте, тут влада не Радянська, а соловецька (*«не Советская, а соловецкая»* мовою оригіналу). Будь-які права, які ви досі мали, можете забути. Тут у нас свої власні закони». Слова *«власть не Советская, а соловецкая»*, як свідчать численні спогади, потім повторюватимуться знову і знову ¹⁴.

Вже у найближчі дні й тижні більшість в'язнів на власному досвіді дізналися, що «соловецька влада» являє собою поєднання злочинного недбальства зі свавільною жорстокістю. Умови життя у перетворених на бараки церквах і чернечих келіях були жалюгідні, для їх поліпшення не робилося майже нічого. У першу ніч в Соловецькому таборі письменникові Олегу Волкову дали місце на *«сплошних нарах»*, що насправді являли собою просто широкі дошки, на яких спало багато людей. Як тільки він ліг, на нього почали падати клопи; «спати я не міг»,– пише він. Він вийшов з приміщення, де його відразу ж оповили «хмари комарів... Я із заздністю дивився на тих, хто міцно спав, покритий паразитами» ¹⁵.

За межами головної зони навряд чи було краще. Офіційно СЛОН складався з дев'яти окремих таборів на Соловецькому архіпелазі, кожен з них своєю чергою ділився на батальйони. Але певна частина в'язнів утримувалася навіть у ще примітивніших умовах у лісі поблизу лісозаготівель ¹⁶. Дмитро Ліхачов, який згодом став одним із найшанованіших російських літературознавців, відчував себе у привілейованому становищі, тому що його не приписали до одного з численних безіменних лісових *лагпунктів* (табірних пунктів). Побувавши на одному з них, писав він, «я захворів від страху переди тим, що побачив: люди спали у траншеях, які вони копали часом голими руками упродовж дня» ¹⁷.

На далеких островах центральна табірна адміністрація поведінку охоронців і начальників таборів контролювала ще менше. Один із в'язнів на прізвище Кісельов у своїх спогадах описує табір на маленькому острові Анзер. Начальником тут був ще один чекіст, Ванька Потапов. Табір складався з трьох бараків і групи охорони, яка розміщувалася у старій церкві. В'язні валили ліс – без перерв, без перепочинку, майже без їжі. Сподіваючись отримати кілька днів відпочинку, вони відрізали собі руки і ноги. За свідченням Кісельова, Потапов мав велику купу відрізаних людських кінцівок і показував їх відвідувачам, яким він також хвалився, що власноруч убив більш як 400 людей. «Звідти ніхто не повертався»,– писав Кісельов про Анзер. Навіть якщо у його свідченнях є перебільшення, вони дають змогу скласти враження про той страх, який викликали у в'язнів віддалені табори ¹⁸.

Повсюди на островах жаклива антисанітарія, виснажлива робота і брак харчів природно призводили до виникнення хвороб, передусім тифу. З шести тисяч в'язнів, утримуваних у СЛОНі 1925 року, близько чверті померло взимку 1925–

1926 року, коли спалахнула особливо жорстока епідемія. За деякими підрахунками, щороку гинули від голоду, тифу та інших інфекційних захворювань від чверті до половини в'язнів. В одному документі зазначається 25 552 випадки тифу в (тоді вже набагато більшому) СЛОНі взимку 1929–1930 року¹⁹.

Але для деякого із в'язнів Соловецький табір означав ще дещо гірше за незручності і хвороби. На островах в'язні ставали жертвами садизму і безцільних тортур того різновиду, який в ГУЛАГу став більш рідкісним у пізніші роки, коли, як пише про це Солженіцин, «рабство стало продуманою системою»²⁰. Хоча у багатьох спогадах йдеться про такі дії, найретельніший їх каталог знаходимо у звіті слідчої московської комісії, що побувала на Соловецьких островах наприкінці 1920-х років. У ході слідства шоковані московські посадовці виявили, що соловецькі охоронці регулярно залишали взимку роздягнених в'язнів у старих неопалюваних дзвіницях, зв'язавши їм руки і ноги за спиною одним шматком мотузки. Також вони «судили» в'язнів – в'язнів примушували сидіти на стовпах до 18 годин поспіль не рухаючись, іноді до ніг їм прив'язували тягар: така процедура гарантовано залишала людей каліками. Іноді в'язнів примушували голими йти – часом за два кілометри – митися у замерзаючій воді. Або ж їм навмисно давали гниле м'ясо. Або відмовляли у медичній допомозі. В інших випадках в'язнів примушували виконувати безглузді непотрібні завдання: наприклад, перекидати з місця на місце величезні маси снігу або стрибати з мосту в річку, коли охоронець кричав «Дельфін!»²¹.

Ще один специфічний соловецький різновид тортур, який згадується і в архівах, і у спогадах, – це посилання в'язнів «до комарів». Білий офіцер на прізвище Клінгер, який пізніше здійснив одну з небагатьох успішних втеч з Соловецького табору, писав, що одного разу він бачив застосування цієї тортури до в'язня, який скаржився на те, що у нього відібрали посилку з дому. Розлючені охоронці здерли з нього увесь одяг і прив'язали до стовпа в лісі, що кишів комарами. «За півгодини усе тіло бідолахи покритлося набряками від укусів», – писав Клінгер. Зрештою той чоловік знепритомнів від болю і втрати крові²².

Видається, що масові покарання відбувалися майже випадково, багато в'язнів згадують страх від того, що вони могли загинути через таку сваволю. Ліхачов пише, як ледве уникнув страти під час одного масового вбивства в кінці жовтня 1929 року. Архівні документи справді вказують на те, що близько 50 осіб (а не 300, як він пише) у той час було страчено за звинуваченням в організації заклоту²³.

Майже те саме, що і страта, означав присуд до Секірки, старої церкви, підвали якої стали соловецькими штрафними камерами. Справді, хоча про те, що там відбувалося, розповідали багато, із Секірки повернулося так мало людей, що важко з певністю сказати, які умови там були. Один в'язень дійсно бачив, як бригада строем ішла на роботу: «Ряд наляканих людей з нелюдськими поглядами, дехто в пальтах, усі босі, оточені численними конвойними...»²⁴

Як розповідається у соловецькій легенді, довгі дерев'яні сходи з 365 сходинками, що вели вниз з вершини пагорба, на якому стояла Секірська церква, також відігравали певну роль у масових вбивствах. Коли в якийсь момент табірне начальство заборонило охоронцям стріляти в секірських в'язнів, вони почали влаштовувати «нешасні випадки» – кидати їх вниз зі сходів²⁵. Вже у наші дні нащадки соловецьких в'язнів поставили внизу біля сходів дерев'яний хрест – на

тому місці, за переказами, гинули ці в'язні. Зараз це місце спокійне і доволі гарне – таке гарне, що в кінці 1990-х років Соловецький краєзнавчий музей випустив різдвяну поштову листівку: на ній Секірка, сходи і хрест.

У той час як панування духу абсурду й непередбачуваності у таборах СЛОНу на початку 1920-х років означало смерть тисяч людей, ті самі абсурд і непередбачуваність іншим допомагали не тільки жити, а й – абсолютно буквально – співати і танцювати. Вже 1923 року кілька в'язнів почали організовувати перший табірний театр. Спочатку «актори», багато з яких перед репетиціями проводили по десять годин на лісоповалі, не мали текстів, а відтак грали класику по пам'яті. Становище театру дуже поліпшилося 1924 року, коли прибула ціла група колишніх професійних акторів (усі засуджені як члени одного «контрреволюційного руху»). Того року було поставлено «Дядю Ваню» Чехова і «Дітей Сонця» Горького²⁶.

Пізніше у соловецькому театрі ставили опери й оперети, також показували кіно і запрошували акробатів. Один музичний вечір складався з оркестрового твору, виступів квінтету, хору та арій з російських опер²⁷. Репертуар на березень 1924 року включав п'єсу Леоніда Андрєєва (син якого Даниїл, також письменник, стане пізніше в'язнем ГУЛАГу), п'єсу Гоголя та вечір, присвячений пам'яті Сари Бернар²⁸.

Однак у соловецьких таборах театр не був єдиною доступною формою культури. Тут працювала бібліотека, в якій з часом зібралось 30 тисяч книжок, ботанічний сад, у якому в'язні проводили досліди над рослинністю Арктики. Соловецькі в'язні, серед яких було багато колишніх петербурзьких вчених, також організували музей місцевих флори, фауни, мистецтва та історії²⁹. Деякі більш привілейовані в'язні користувалися «клубом», який, принаймні з фотографій, видається абсолютно буржуазним. На фото бачимо піаніно, паркетну підлогу, портрети Маркса, Леніна і першого радянського міністра культури Луначарського – все дуже затишно³⁰.

За допомогою старого монастирського літографічного обладнання соловецькі в'язні також випускали щомісячні журнали і газети, у яких вміщувалися сатиричні карикатури, поезія, пройнята сумом за домівкою, і дивовижно відверта проза. У грудневому 1925 року числі журналу «Соловецкие острова» вміщено оповідання, де описується колишня актриса, яку в таборі змусили працювати прачкою і яка ніяк не може звикнути до свого нового життя. Оповідання закінчується реченням «Соловецький острів – прокляте місце».

В іншому оповіданні колишній аристократ, якого колись запрошували на «вечори для вибраних у Зимовому палаці», у новому становищі знаходить розраду лише у бесідах про старі часи ще з одним аристократом³¹. Очевидно, що соціалістичний реалізм тоді ще не став керівною настановою. Не всі оповідання мають щасливий кінець, який пізніше став обов'язковим, і не всі герої-в'язні радісно пристосовуються до радянської дійсності.

У соловецьких журналах друкувалися наукові статті, від аналізу злочинного картярського етикету Ліхачова до праць з мистецтва і архітектури зруйнованих соловецьких церков. Між 1926 і 1929 роками друкарня Соловецького табору особ-

ливого призначення видала аж 29 випусків наукових записок Соловецького краєзнавчого товариства. Товариство досліджувало місцеву флору і фауну, особливо цікавилася певними видами – північними оленями, місцевими рослинами, також видавало статті про виробництво цегли, повітряні потоки, корисні копалини, хутрове звіроводство. Дехто з в'язнів так цікавився останнім, що 1927 року, коли економічна діяльність на острові досягла свого піку, сюди було завезено з Фінляндії кількох чорно-бурих лисиць з метою поліпшення місцевої породи. Серед іншого Краєзнавче товариство провело геологічну зйомку острова, результатами якої директор місцевого краєзнавчого музею користується і сьогодні³².

Ці привілейованіші в'язні також брали участь у нових радянських святах – від чого пізніші покоління табірників будуть свідомо відлучені. Стаття у вересневому 1915 року номері «Соловецких островов» розповідає про святкування на острові Першого травня. На жаль, погода була погана:

«Першого травня по всьому Радянському Союзу квітнуть квіти, та на Соловецькому острові море ще скуте кригою, лежить багато снігу. Незважаючи на це, ми готуємося святкувати пролетарське свято. З раннього ранку у бараках хвилювання. Хтось пере. Хтось голиться. Хтось штопає одяг, хтось чистить черевики...»³³

Навіть ще дивнішою – з погляду наступних років – видається живучість на островах релігійних свят. Один із колишніх в'язнів В. А. Казачков згадує «грандіозний» Великдень 1926 року:

«Незадовго до свята новий начальник підрозділу наказав, щоб усі, хто бажає йти до церкви, подали йому заяви. Спочатку цього не зробив майже ніхто. Але перед самим Великоднем заяв було подано дуже багато... Дорогою до Онуфріївського храму, каплиці на цвинтарі, марширувала велика колона, люди йшли у кілька рядів. Звичайно, всі ми у каплиці не вмістилися. Люди стояли на вулиці, і ті, хто підійшов пізніше, навіть не мали змоги почути служби»³⁴.

Навіть редакційний матеріал травневого 1924 року числа ще одного тюремного журналу «Соловецкие лагеря» обережно, але без осуду говорив про Великдень: «давнє свято приходу весни», яке «можна побачити і сьогодні – під Червоним стягом»³⁵.

Разом з релігійними святами майже до кінця десятиліття, на подив в'язням, дожила і невелика група ченців. Вони виконували функцію «ченців-інструкторів», мали передавати в'язням уміння, необхідні для роботи їхніх колись успішних сільськогосподарських і рибальських підприємств – соловецькі оселадці колись прикрашали царський стіл, – а також секрети заплутаної системи ходів, що протягом століть з'єднували церкви на острові. З роками до цих ченців приєдналися ще десятки радянських священників і церковних ієрархів, як православних, так і католиків, які опиралися конфіскації церковного майна або порушували «декрет про відділення церкви від держави». Духовенству, як і «політичним» соціалістам, було дозволено жити окремо, в одному бараці на території кремля; також священникам дозволялося проводити служби у маленькій каплиці на кладовищі аж до 1930–1931 років – ця розкіш, за винятком особливих випадків, іншим в'язням була заборонена.

Такі «привілеї» спричиняли певне обурення: були випадки напруженості між духовенством і звичайними в'язнями. Одна ув'язнена, переведена після пологів до спеціальної колонії для матерів з маленькими дітьми на острові Анзер, згадувала, що черниці «трималися від нас, невіруючих, осторонь... вони гнівалися, вони не любили дітей і ненавиділи нас». Інші представники духовенства, про що часто йдеться у багатьох спогадах, ставилися цілком по-іншому, присвячували себе проповіді і допомозі в'язням – як кримінальним, так і іншим політичним³⁶.

Гроші – для тих, хто їх мав – могли забезпечити відпочинок від роботи у лісі та страхування від тортур і смерті. На Соловецькому острові був ресторан, який (нелегально) обслуговував в'язнів. Ті, хто міг дозволити собі давати необхідні хабарі, міг отримувати власну їжу³⁷. Був момент, коли табірна адміністрація навіть відкрила на острові «магазини», в яких в'язні могли купувати одягу за цінами, вдвічі вищими за ті, що були у звичайних радянських магазинах³⁸. Одним із тих, хто буцімто відкупився від страждань, був такий собі «граф Віоларо», зайдоголова, про якого (у дуже різних варіантах написання) згадується у кількох спогадах. Граф, найчастіше відомий як «мексиканський посол у Єгипті», мав неobecність відвідати відразу після революції сім'ю своєї дружини у Радянській Грузії. І його самого, і дружину було арештовано і депортовано на далеку Північ. Хоча спочатку їх тримали у таборі – тоді графиня стала прачкою, – табірна легенда розповідає, що за п'ять тисяч рублів граф купив право для себе і для дружини жити в окремому будинку, мав коня і слугу³⁹. Інші згадують про багатого індійського купця з Бомбея, якого згодом відпустили на клопотання англійського консульства в Москві. Пізніше його мемуари друкувалися в емігрантській пресі⁴⁰.

Ці та інші приклади доброго життя – і швидкого звільнення – заможних в'язнів справляли таке потужне враження, що 1926 року група менш привілейованих в'язнів написала листа до Президії Центрального комітету Комуністичної партії, засуджуючи «хаос і насильство, які панують у Соловецькому концентраційному таборі». Використовуючи вирази, покликані розбудити почуття комуністичного керівництва, в'язні скаржилися, що «ті, хто мають гроші, можуть влаштуватися з допомогою грошей, таким чином перекладаючи увесь тягар на плечі робітників і селян, які грошей не мають». Тим часом як багаті купують собі легшу роботу, йшлося в листі, «бідні працюють по 14–16 годин на день»⁴¹. Як виявилось, не тільки вони були незадоволені непродуманими діями соловецького табірною начальства.

Коли в'язнів хвилювали свавільне насильство і несправедливе поводження, то ті, хто посідав набагато вищі місця у радянській ієрархії, непокоїлися дещо іншими питаннями. На середину десятиліття стало очевидним, що таборам СЛОНу, як і решті «звичайної» пенітенціарної системи, не вдалося впоратися із головним проголошеним завданням: стати самоокупними⁴². Насправді радянські концентраційні табори, як «спеціальні», так і «звичайні», не тільки не давали вигоди – їхні начальники постійно вимагали більше грошей.

У цьому Соловецький табір був схожий на інші радянські тюрми того часу. Ймовірно, на острові крайнощі жорстокості та благополуччя були виразнішими, ніж деінде, через особливості в'язнів і охоронців, однак ті самі вади були харак-

терними і для інших тогочасних радянських в'язниць і таборів. Теоретично звичайна пенітенціарна система також складалася із трудових «колоній», пов'язаних із сільськогосподарськими підприємствами, майстернями і заводами, а їхня економічна діяльність також була погано організованою і неефективною⁴³. В одному з інспекційних звітів 1928 року про один такий табір у сільському районі Карелії – 59 в'язнів, сім коней, дві свині, 21 курка – його автор скаржиться, що тільки половина в'язнів має ковдри; що стан коней поганий (одного без погодження з вищим керівництвом продали циганам); що коней постійно використовують для власних потреб охоронці; що жодна з табірних будівель не опалюється і навіть не утеплена – за винятком помешкання начальника табору. Що гірше, цей самий начальник проводив по три-чотири дні на тиждень поза табором; часто достроково звільняв в'язнів без відповідного дозволу; «вперто опирався» навчанню в'язнів агрономії; та відкрито висловлював своє переконання у «безглуздісті» перевиховання в'язнів. Деякі в'язні жили в таборі з дружинами; дружини інших приїздили на тривалий час і зникали з чоловіками у лісах. Охоронці погрузили у «дріб'язкових чварах і пияцтві»⁴⁴. Недивно, що 1929 року вища влада винесла місцевому карельському урядові догану за «неспроможність усвідомити важливість примусової праці як заходу суспільного захисту і його користі для держави і суспільства»⁴⁵.

Очевидно, що такі табори не приносили вигоди, і такими вони, як свідчать архівні дані, були від самого початку. Ще у липні 1919 року керівники гомельської (Білорусія) ЧК надіслали листа Дзержинському, вимагаючи 500 тисяч рублів термінової субсидії: будівництво табору там зупинилося через брак коштів⁴⁶. Протягом наступного десятиліття різні міністерства і відомства, які змагалися за право контролю над таборами, продовжували свої чвари з приводу фінансування і повноважень. Для того щоб розвантажити в'язниці, періодично проголошувалися амністії – кульмінаційною стала велика осіння амністія 1927 року, приурочена до десятої річниці Жовтневої революції. З в'язниць «звичайної» системи було звільнено понад 50 тисяч осіб – переважно для того, щоб розвантажити переповнені тюрми і заощадити кошти⁴⁷.

На кінець 1925 року потребу «в кращому використанні в'язнів» усвідомили і на найвищому рівні. 10 листопада того року визначний більшовик Г. Л. Пятаков, який у різний час обіймав кілька важливих економічних посад, написав листа Дзержинському. «Я дійшов висновку, – йшлося у ньому, – що з метою створення найелементарніших умов для культури праці у певних районах необхідно створити поселення примусової праці. Такі поселення могли б зменшити переповненість місць позбавлення волі. ГПУ слід проінструктувати щодо вивчення цих питань». Далі автор наводить чотири регіони, що вимагають термінового розвитку, всі вони – острів Сахалін на Далекому Сході, район навколо гирла Єнісею на Далекий Півночі, казахські степи та район навколо міста Нерчинська в Сибіру – потім стали таборами. Дзержинський схвалив пропозиції і надіслав їх ще двом своїм колегам для подальшого опрацювання⁴⁸.

Спочатку нічого не відбувалося – можливо, через те, що сам Дзержинський невдовзі помер. Однак цей лист виявився передвісником змін. До середини 1920-х років радянське керівництво не мало певності стосовно того, що має бути головним завданням в'язниць і таборів: перевиховання в'язнів, покарання в'язнів чи

вигода для режиму. Та поступово між численними установами, від яких залежала доля концентраційних таборів, почав вимальовуватися консенсус: в'язниці мають бути самоокупними. До кінця десятиліття безладний світ післяреволюційних радянських тюрем трансформується, з хаосу постане нова система. Соловецький табір стане не просто організованим економічним концерном, а також і моделлю, зразковим табором, який буде клонований багато тисяч разів по всьому СРСР.

Втім, навіть якщо у той час ніхто цього не усвідомлював, важливість Соловецького табору стає достатньо очевидною в ретроспективі. Пізніше, 1930 року, у промові на зборах Соловецької партійної організації місцевий начальник товариш Успенський проголосить, що «досвід роботи Соловецького табору переконав партію і уряд у тому, що система в'язниць у Радянському Союзі має бути перетворена на систему виправно-трудових таборів»⁴⁹.

Дещо з цих змін передбачалося вже на самому початку, як про це свідчить лист Пятакова Дзержинському. Однак методи нової системи – нові методи управління таборами, організації в'язнів і режиму їхньої роботи – було розроблено на самому острові. Можливо, в середині 1920-х років на Соловках панував хаос, але з цього хаосу постала майбутня система ГУЛАГу.

Принаймні почасті пояснення того, як і чому змінився СЛОН, знаходимо в одній особі – особі Нафталі Ароновича Френкеля, в'язня, який піднявся до одного з найвпливовіших соловецьких начальників. З одного боку, Солженіцин в «Архипелазі ГУЛАГ» твердить, що Френкель особисто винайшов план харчування в'язнів відповідно до якості їхньої роботи. Як ми побачимо далі, ця вбивча трудова система, що за кілька тижнів руйнувала слабших, у майбутньому стала причиною незліченних смертей. З іншого боку, численні російські й західні історики висловлюють сумніви у важливості ролі Френкеля і відкидають численні історії про всемогутність Френкеля як чисті вигадки⁵⁰.

Насправді, ймовірно, що Солженіцин таки надає Френкелю аж надто великої ваги: в'язні раніших, досоловецьких таборів також згадують, що їм давали додаткові харчі за додаткову роботу, до того ж, у будь-якому разі, така ідея є у певному сенсі очевидною, і необов'язково винайти її мала якась одна людина⁵¹. Разом з тим архіви, що стали доступні недавно, особливо місцеві архіви Карелії – регіону, до якого територіально тоді належав Соловецький табір, – справді недвозначно вказують на важливість його ролі. Навіть якщо Френкель не розробив системи в усіх її аспектах, він знайшов шлях перетворення виправного табору на начебто ефективну економічну установу, і зробив він це у такий час, у такому місці і таким чином, що це, ймовірно, привернуло увагу Сталіна.

Не виглядає дивною і певна плутанина. Прізвище Френкеля згадується у численних мемуарах про ранні етапи розвитку табірної системи, і з них видно, що вже за життя ця особа була оповита міфами. На офіційному фото – чоловік, який спеціально удає з себе похмурого, у шкіряному кашкеті і з ретельно підстриженими вусами; один з мемуаристів згадує його вишукане вбрання⁵². Один з його колег по ОГПУ, який ставився до нього із захопленням, дивувався його прекрасній пам'яті та здатності робити усно складні підрахунки: «він ніколи нічого не записував на папері»⁵³. Пізніше радянська пропаганда у найгучніших виразах також

описувала «неймовірний обсяг його пам'яті» та розповідала про його «чудові знання деревообробної і лісової промисловості загалом», про його знання у галузях техніки і сільського господарства та взагалі про його обширні знання:

«Наприклад, одного дня він вступив у розмову з двома працівниками тресту, що виробляє мило, духи і косметику. Дуже скоро він змусив їх замовкнути, показавши свої величезні знання у парфумерії. Виявилось, що він навіть чудово знає світовий ринок і особливості нюхових симпатій і антипатій жителів Малайських островів!»⁵⁴

Інші його ненавиділи і боялися. 1928 року на кількох партійних зборах соловецької парторганізації колеги звинувачували Френкеля в організації власної мережі шпигунів, «так що він знає все про всіх раніше за всіх»⁵⁵. Уже 1927 року розповіді про нього дійшли аж до Парижа. В одній з перших книжок про Соловецький табір французький антикомуніст писав про Френкеля, що «завдяки його нелюдським ініціативам мільйони нещасних людей прибиті жажливою працею і приречені на жахливі страждання»⁵⁶.

Сучасники також не мають однастайності стосовно його походження. Солженіцин називає його «турецьким євреєм, народженим у Константинополі»⁵⁷. Інший автор пише про нього як про «угорського фабриканта»⁵⁸. Ширяєв стверджував, що він з Одеси, тоді як інші автори писали, що він з Австрії чи Палестини, або що він працював на заводі Форда в Америці⁵⁹. Історію дещо проясняє його тюремна реєстраційна картка, в якій сказано, що він народився 1883 року у Хайфі – у той час Палестина входила до складу Оттоманської імперії. Звідси він вирушив (можливо, через Одесу, а можливо, через Австро-Угорщину) до Радянського Союзу, де описував себе як «комерсанта»⁶⁰. 1923 року Френкеля було заарештовано за «незаконний перетин кордону», а це могло означати, що він був торговцем, котрий якоюсь мірою займався контрабандою, або ж що він був торговцем надто успішним для того, щоб його терпіли в Радянському Союзі. Йому присудили десять років примусових робіт у Соловецькому таборі⁶¹.

Як саме Нафталі Френкелю вдалося здійснити метаморфозу із в'язня на начальника табору, також залишається таємницею. Легенда розповідає, що після прибуття в табір його так шокувала погана організація, жахливе марнування коштів і праці, що він сів і написав дуже конкретного листа, в якому точно вказувалося, що саме не так у кожній галузі, якою займався табір, зокрема у лісовому та сільському господарстві і виробництві цегли. Він вкинув листа у «схриньку для скарг» в'язнів, і він привернув увагу одного члена адміністрації, котрий надіслав його як дивовижу Генріхові Ягоді, чекістові, що у той час швидко підіймався щаблями таємної поліційної ієрархії – зрештою він стане її чільником. Далі легенда каже, що Ягода відразу ж наказав організувати зустріч з автором листа. За розповіддю одного сучасника (а також і Солженіцина, який не називає джерела), Френкель сам стверджував, що одного разу його швидко відвезли до Москви, де він обговорював свої ідеї зі Сталіним, а також Кагановичем (один із сталінських поплічників)⁶². Тут легенда затуманюється: хоча існують письмові дані про те, що Френкель справді в 1930-ті роки зустрічався зі Сталіним і що він перебував під захистом Сталіна під час партійних чисток, досі не знайдено жодних даних про

його поїздки у 1920-ті роки. Це не значить, що їх не було: записи могли просто до нас не дійти⁶³.

Ці розповіді підтверджують і деякі непрямі докази. Наприклад, Нафталі Френкель піднявся від в'язня до охоронця напрочуд швидко – навіть за безладними мірками СЛОНу. У листопаді 1924 року, коли Френкель був в'язнем табору менше року, адміністрація СЛОНу вже подавала клопотання про його дострокове звільнення. 1927 року прохання було нарешті задоволене. Тим часом про Френкеля в'язня адміністрація табору регулярно відгукувалася у звітах до ОГПУ найтеплішими словами: «у таборі він поводився як такий винятково талановитий працівник, що завоював довіру адміністрації СЛОНу... він один з небагатьох відповідальних працівників»⁶⁴.

Ми також знаємо, що Френкель організував «Экономическую коммерческую часть», економічно-комерційний підрозділ СЛОНу, а потім керував ним і, обіймаючи цю посаду, намагався зробити соловецькі табори не просто самоокупними, як того вимагали декрети щодо концентраційних таборів, а справді прибутковими – аж до того, що вони почали відбирати роботу в інших підприємств. Хоча то були державні, а не приватні підприємства, в радянській економіці елементи конкуренції у 1920-х роках все ще спостерігалися, і Френкель ними скористався. За станом на вересень 1925 року, коли Френкель керував економічною частиною табору, СЛОН добився права на заготівлю 130 тисяч кубічних метрів лісу в Карелії, обійшовши цивільне підприємство. СЛОН також став співвласником Карельського комунального банку і добивався замовлення на будівництво дороги від Кемі до міста Ухти на Далекій Півночі⁶⁵.

Від самого початку карельська влада нервувала з приводу всієї цієї діяльності, особливо тому, що вона колись виступала взагалі проти будівництва табору⁶⁶. З часом скарги стали гучнішими. На зборах, скликаних для обговорення експансії СЛОНу, лунали скарги місцевої влади на те, що табір нечесно використовує дешеву робочу силу і таким чином загрожує залишити без роботи звичайних працівників лісової промисловості. Ще пізніше настрої на зборах змінилися, і їх учасники висунули серйозніші заперечення. У лютому 1926 року на засіданні Карельської ради народних комісарів – уряду Карельської республіки кілька місцевих керівників звинуватили СЛОН у тому, що табір їх перевантажує і вимагає надто багато грошей за будівництво дороги з Кемі до Ухти. «Стало ясно, – гнівно підбив підсумок товариш Южнєв, – що СЛОН – це *комерсант*, торговець з довгими загребущими руками, і що його головна мета полягає в отриманні зиску»⁶⁷.

Карельське торговельне підприємство, державна компанія, також ополчилося проти рішення СЛОНу відкрити в Кемі власний магазин. Державне підприємство не могло собі такого дозволити, однак СЛОНу, який мав змогу вимагати від своїх ув'язнених працівників тривалішої праці і платити їм набагато менше – насправді зовсім нічого не платити, – це вдалося⁶⁸. Що гірше, скаржилася влада, особливі зв'язки СЛОНу з ОГПУ дозволяли йому нехтувати місцевими законами і не платити податків до місцевого бюджету⁶⁹.

Суперечка навколо прибутковості, ефективності й справедливості тюремної праці триватиме ще чверть століття (про неї докладніше йтиметься далі). Але в середині 1920-х років місцева влада Карелії у ній програвала. 1925 року у своїх звітах про економічне становище Соловецького табору товариш Федір Ейхман –

на той момент заступник Ногтева, а пізніше керівник табору – хвалиться економічними досягненнями СЛОНу, стверджуючи, що його цегельний завод, що раніше перебував у «жалюгідному стані», зараз процвітає, лісопилки перевиконують річний план, будівництво електростанції завершено, а вилов риби подвоївся⁷⁰. Виклади цих звітів згодом з'явилися і в соловецьких журналах, і в масовій радянській пресі⁷¹. У них наводилися ретельні підрахунки: в одному зі звітів середні витрати на пайки оцінювалися у 29 копійок, витрати на одягу на рік – 34 рублі 57 копійок. Разом витрати на кожного в'язня, включно з медичним обслуговуванням і транспортуванням, за цими даними, становили щороку 211 рублів 67 копійок⁷². Незважаючи на те що вже 1929 року табір мав фактичний дефіцит 1,6 мільйона рублів⁷³ – цілком можливо, через те, що ОГПУ запустило руку до каси, – соловецький економічний успіх гучно прославлявся по всіх усяодах.

Скоро цей успіх став головним аргументом на користь реструктуризації всієї радянської пенітенціарної системи. А те, що для його досягнення потрібно було скорочення пайків і погіршення умов життя в'язнів, мало кого цікавило⁷⁴. І те, що цей успіх потребував погіршення стосунків з місцевою владою, також мало кого турбувало.

У самому таборі майже не існувало сумнівів стосовно того, хто особисто є відповідальним за цей успіх. Для всіх комерціалізація табору була міцно пов'язана з Френкелем, а багато хто за це його ненавидів. 1928 року в парторганізації Соловецького табору відбулися збори – атмосфера на них була так просякнута ненавистю, що протокол цих зборів було проголошено надто секретним для зберігання в архіві, тож недоступний він і сьогодні. На них один з табірних начальників, товариш Ященко, скаржився, що економічно-комерційна частина СЛОНу отримала аж надто багато повноважень: «все знаходиться у її віданні». Також він засудив Френкеля, «колишнього в'язня, звільненого після трьох років роботи через те, що тоді не було достатньо людей [охоронців] для роботи в таборі». Френкель став такою важливою особою, скаржився Ященко, що «коли табором пішли чутки, що він може поїхати, люди говорили: “Ми не можемо без нього працювати”».

Ященко признався, що так ненавидів Френкеля, що обдумував його вбивство. Інші запитували, чому колишнього в'язня Френкеля у магазинах СЛОНу обслуговували у першу чергу і відпускали товар за нижчими цінами – так, начебто він був їх власником. Ще інші говорили, що СЛОН так комерціалізувався, що забув про інші завдання, які перед ним стояли: будь-яка перевиховна робота у таборі припинилася, для в'язнів було запроваджено несправедливі робочі норми. Коли в'язні калічили себе, щоб не виконувати цих норм, ці випадки не розслідувалися⁷⁵.

Але так само, як СЛОН одержав перемогу у конфлікті з карельським урядом, Френкель вийшов переможцем у конфлікті в самому СЛОНі – ймовірно, завдяки своїм зв'язкам у Москві, – щодо того, яким табором має стати Соловецький, як у ньому мають працювати в'язні і як з ними слід поводитися.

Як вже зазначалося, ймовірно, Френкель не винаходив зловісної системи «хто не працює, той не їсть», за якою харчові пайки в'язнів залежали від виконаної

ними роботи. Разом з тим він справді був центральною особою у розвитку і процвітанні цієї системи, яка виросла з недбалості схеми, за якою робота час від часу «оплачувалася» харчами, у дуже точний, регульований метод розподілу продуктів і організації в'язнів.

Фактично система Френкеля була дуже проста. Він розділив в'язнів СЛОНу на три групи відповідно до їхніх фізичних даних: тих, кого вважали здатними виконувати тяжку працю, придатних до легкої праці та інвалідів. Кожна група отримувала різні завдання і мала різні норми. Відповідно, годували їх також по-різному – з величезною різницею у розмірі пайків. Згідно з однією з відомостей, складеною між 1928 і 1934 роками, в'язням першої групи призначалося по 800 грамів хліба і 80 грамів м'яса; другої – по 500 грамів хліба і 40 грамів м'яса; третьої – 400 грамів хліба і 40 грамів м'яса. Іншими словами, найнижча категорія працівників отримувала удвічі менше їжі, ніж найвища ⁷⁶.

На практиці система дуже швидко розсортовувала в'язнів на тих, хто виживе, і на тих, хто не виживе. Сильні в'язні, яких годували порівняно добре, ставали сильнішими. Позбавлені їжі слабкі в'язні слабшали, зрештою хворіли або вмирали. Процес прискорювався і загострювався через дуже високий рівень норм виробітку, які ставилися в'язням – для деякого з них вони справді були неможливими, особливо для людей з міст, які ніколи до того не працювали на видобутку торфу чи лісопозалі. 1928 року вища адміністрація покарала групу охоронців, які примусили 128 в'язнів взимку цілу ніч працювати в лісі, щоб виконати поставлену норму. Через місяць 75 % цих в'язнів усе ще тяжко хворіли через обмороження ⁷⁷.

За Френкеля у СЛОНі змінилася і сама робота: його не цікавили такі дурниці, як хутрове звіроводство або вирощування екзотичних арктичних рослин. Замість цього він посилав в'язнів будувати дороги і валити ліс, користуючись безкоштовною некваліфікованою робочою силою, якої у СЛОНі було більш ніж досить ⁷⁸. Зміна у змісті роботи привела до швидкої зміни самого табору, чи, точніше, таборів, бо СЛОН почав розширюватися за межі Соловецького архіпелагу. Френкель не турбувався, зокрема, утриманням в'язнів у тюремній обстановці, у приміщенні в'язниці, за колючим дротом. Він відправляв бригади засуджених у різні райони Карельської республіки та Архангельської області, за тисячі кілометрів від Соловецьких островів – туди, де вони були найпотрібніші ⁷⁹.

Як консультант з менеджменту, що переймає керівництво проблемною компанією, Френкель також «раціоналізував» і інші аспекти табірної життя, поволі відкидаючи все, що не сприяло економічній продуктивності табору. Будь-які претензії на перевиховання швидко зникли. Як скаржилися критики Френкеля, він позакривав усі табірні газети і журнали, припинив проведення засідань Соловецького краєзнавчого товариства. Соловецькі музей і театр ще існували, та лише для того, щоб справляти враження на високих гостей.

Водночас почала скорочуватися і свавільна жорстокість. 1930 року на острів прибула комісія Шаніца з ОГПУ, вона мала провести слідство з приводу чуток про погане поводження з в'язнями. Комісія підтвердила розповіді про надмірні побиття і катування на острові. Робота комісії мала нечувані за попередніх порядків результати – дев'ятнадцятеро винних співробітників ОГПУ було засуджено і страчено ⁸⁰. Надмірно жорстоке поводження з в'язнями стало неприйнятним у закладі, де понад усе цінувалася *трудоспособность* – здатність працювати.

І нарешті, за Френкеля змінилася й концепція «політичних в'язнів». Восени 1925 року було стерто штучні межові лінії між засудженими за кримінальні і за контрреволюційні злочини. Це сталося, коли обидві групи разом було відправлено на материк – працювати на карельських лісопавалах і лісопильнях. СЛОН більше не визнавав привілейованих в'язнів, натомість усі в'язні почали вважатися потенційними працівниками⁸¹.

Більшу проблему становили соціалісти із Савватєєвських бараків. Ясна річ, «політичні» соціалісти не відповідали жодним уявленням про економічну ефективність, оскільки вони взагалі принципово відмовлялися від будь-якої примусової праці. Вони навіть відмовлялися рубати дрова для власних потреб. «Нас вислано адміністративно, – скаржився один із них, – і адміністрація повинна забезпечувати нас усім необхідним»⁸². Недивно, що така позиція почала викликати обурення адміністрації. Переговори з політичними у Петромінську навесні 1923 року вів сам товариш Ногтєв і особисто обіцяв їм вільніший режим у Соловецькому таборі, якщо вони погодяться на мирний переїзд, однак він, як видається, був особливо обурений нескінченними вимогами в'язнів. Він сперечався з політичними з приводу свободи пересування, доступності медичного обслуговування і права спілкування із зовнішнім світом. Нарешті 19 грудня 1923 року, у розпалі особливо напруженої суперечки з приводу комендантської години для в'язнів, солдати, що охороняли Савватєєвські бараки, відкрили вогонь по групі політичних, шістьох з них було вбито.

Випадок цей викликав стурбованість за кордоном. Політичний Червоний Хрест таємно переправив через кордон повідомлення про розстріл. Західна преса навіть раніше від російської почала друкувати статті про подію. Острів і керівництво Комуністичної партії обмінювалися численними телеграмами. Спершу табірне начальство захищалося, стверджуючи, що в'язні порушили комендантську годину, і солдати, перед тим, як почати стріляти, тричі їх попереджували.

Пізніше, у квітні 1924 року, все ще не визнаючи повністю, що жодних попереджень не було – як говорили в'язні, – табірна адміністрація ретельніше проаналізувала те, що сталося. Як пояснювалося у звіті, політичні й солдати, яким було наказано їх вартувати, належали до «різних класів». В'язні проводили час, читаючи книжки й газети; солдати ні книжок, ні газет не мали. В'язні їли білий хліб, масло й молоко; солдати нічого з цього не мали. Це було «ненормальне становище». Наростало природне обурення, робітники ненавиділи неробітників, і, коли в'язні відмовилися виконувати вимоги комендантської години, уникнути кровопролиття стало неможливо⁸³. На підтвердження своїх висновків представники табірної адміністрації на засіданні Центрального комітету Комуністичної партії в Москві зачитували листи в'язнів: «Почуваюся добре, добре їм... зараз посилати мені одяг і харчі необхідності немає». В інших листах описувалися чудові краєвиди⁸⁴. Коли деякі з цих листів пізніше з'явилися у радянській пресі, в'язні наполягали, що описували ці ідилічні картини життя на острові тільки для того, щоб заспокоїти родичів⁸⁵.

Обурений Центральний комітет взявся до дії. До соловецьких таборів і кемської пересильної тюрми вирушила комісія, яку очолював Гліб Бокий, відповідальний в ОГПУ за концентраційні табори. У жовтні 1924 року в «Известиях» було надруковано серію статей. «Ті, хто вірять, що Соловецький – це гнітюча

похмура тюрма, в якій люди сидять і марнують час у переповнених камерах, глибоко помиляються,— писав М. Красіков. — Увесь табір складається з великої економічної організації з трьох тисяч працівників, зайнятих у найрізноманітніших видах виробництва». Проспівавши хвалу промисловості і сільському господарству Соловецьких островів, Красіков переходить до опису життя у соціалістичних Савватеевських бараках:

«Життя, яке вони ведуть, можна схарактеризувати як анархо-інтелектуальне, з усіма негативними моментами такої форми існування. Тривала бездіяльність, нескінченні політичні суперечки, сімейні чвари, фракційні дискусії, а понад усе — агресивне й вороже ставлення до уряду взагалі і місцевої адміністрації та червоноармійців-охоронців зокрема... усе це разом робить цих триста з чимось осіб ворожими до кожного заходу і кожної спроби місцевої влади привнести порядок і організованість у їхнє життя»⁸⁶.

В іншому журналі представники радянської влади стверджували, що в'язні-соціалісти мають кращі пайки, ніж червоноармійці. В'язні також мали змогу вільно бачитися з родичами,— а як інакше їм вдалося б переправляти інформацію? — мали вдосталь лікарів, більше, ніж у звичайних робітничих селищах. Автор статті також єхидно писав, що ці в'язні вимагають «рідкісних і дорогих патентованих препаратів» та золотих коронок і мостів на зуби⁸⁷.

Це було початком кінця. Після серії дискусій, на яких Центральний комітет розглянув і відхилив ідею висилки політичних за кордон — стурбованість викликав їхній можливий вплив на західних соціалістів, і особливо, з невідомих причин, на Лейбористську партію Великобританії,— було ухвалене рішення⁸⁸. На світанку 17 червня 1925 року Савватеевський монастир оточили солдати. На збори в'язням дали дві години. Після того їх строєм повели до порту, загнали на пароплави і відправили до віддалених закритих в'язниць у Центральній Росії — у Тобольськ в Західному Сибіру та Верхньоуральськ на Уралі,— де на них чекали набагато гірші умови, ніж були в Савватеево⁸⁹. Один в'язень писав про

«замкнені камери, повітря, отруєне старим смердючим помийним відром; політичні ізольовані одне від одного... пайки гірші, ніж у Соловецькому. Адміністрація тюрми відмовляється визнавати нашого старосту. Тут немає ні лікарні, ні медичної допомоги. Тюрма складається з двох поверхів: камери на нижньому поверсі вогні й темні. У них тримають наших хворих товаришів, у декого з них туберкульоз...»⁹⁰

Хоча вони продовжували боротися за свої права, продовжували надсилати листи за кордон, продовжували відстукувати повідомлення одне одному через тюремні стіни і продовжували голодування, більшовицька пропаганда заглушувала протести соціалістів. У Берліні, Парижі та Нью-Йорку старі товариства допомоги в'язням почали стикатися з труднощами при збиранні грошей⁹¹. «Коли відбулися події 19 грудня,— писав один в'язень до друга за кордоном, маючи на увазі розстріл шести в'язнів 1923 року,— нам суб'єктивно здавалося, що "світ здригнеться" — наш соціалістичний світ. Але виявилось, що він не помітив соловецьких подій, а потім у трагедії зазвучав сміх»⁹².

На кінець 1920-х років політичні в'язні-соціалісти більше не мали свого унікального статусу. Вони ділили камери з більшовиками, троцькістами і звичайними злочинцями. У наступному десятилітті політичні – чи, точніше, «контр-революціонери» – будуть розглядатися не як привілейовані в'язні, а як в'язні нижчої категорії – такі, що перебувають у тюремній ієрархії нижче за кримінальних злочинців. Вони більше не були громадянами, наділеними тими правами, які самі захищали. Вони цікавили тюремників лише тією мірою, якою були здатні працювати. І тільки доти, доки вони могли працювати, їм давали достатньо їжі для того, щоб залишатися живими.

Розділ 3

1929: ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ

Коли більшовики прийшли до влади, вони були м'якими і поблажливими зі своїми ворогами... ми почали з помилки. Така поблажливість була злочином проти трудящих класів. Скоро це стало очевидним...

Йосип Сталін¹

20 червня 1929 року в маленькій гавані під Соловецьким кремлем кинув якір пароплав «Гліб Бокий». Згори на це дивилися сповнені передчуттів в'язні. Замість мовчазних виснажених засуджених, які зазвичай сходили з палуб «Гліба Бокия», берегом ішли, гомонячи й жестикулюючи, здорові енергійні чоловіки, серед них була і одна жінка. На зроблених того дня знімках більшість членів цієї групи, як здається, у формі: серед них кілька провідних чекістів, зокрема і сам Гліб Бокий. Один з них вищий за інших і з пишними вусами, вбраний простіше, на ньому робітничка кепка і звичайне пальто. Це – романіст Максим Горький.

Одним із в'язнів, котрі дивилися у вікно, був Дмитро Ліхачов, він також упізнав декого з інших пасажирів: «Можна було побачити горбок, на якому довго стояв Горький разом з дивним на вигляд чоловіком у шкірянці, шкіряних бриджах, високих черевиках і шкіряному кашкеті. То була невістка Горького, дружина його сина Максима. Вона була одягнена, очевидно, в те, що, на її думку, було вбранням справжньої “чекістки”». Потім група залізла на монастирську коляску, запряжену «Бог знає звідки добутою конякою», і вирушила на екскурсію островом².

Як добре знав Ліхачов, Горький не був звичайним відвідувачем. У цей момент свого життя Горький був найпрославленішим і найзнаменитішим блудним сином більшовиків. Перекоаний соціаліст, близький до Леніна, Горький, незважаючи на це, виступав проти більшовицького перевороту 1917 року. В подальших статтях і виступах він пристрасно засуджував переворот і терор, що прийшов за ним, говорячи про «божевільну політику» Леніна і «помийну яму», на яку перетворився Петроград. Зрештою 1921 року він емігрував – поїхав до Соренто, де спершу продовжував писати гнівні послання до друзів.

З часом його тон змінився – настільки, що 1928 року письменник з не зовсім зрозумілих причин вирішив повернутися. Солженіцин доволі зловтішно твердить, що він повернувся, тому що на Заході не став таким знаменитим, як того очікував, і просто тому, що у нього скінчилися гроші. Орlando Фігес відзначає, що Горький дуже тяжко переживав еміграцію і був нетерпимий до інших російських емігрантів, переважна більшість яких мали антикомуністичні переконання набагато радикальніші за його власні³. Та хай там якими були мотиви, але, прий-

нявши рішення повертатися, він став допомагати радянському режимові, де це тільки було можливо. Майже відразу після приїзду він здійснив кілька триумфальних подорожей по Радянському Союзу – до маршруту свідомо було включено і Соловецький архіпелаг. Значний інтерес письменника до в'язниць має свої корені у його власному досвіді неповнолітнього правопорушника.

Відвідання Горьким Соловецького табору згадується у численних спогадах, усі автори сходяться в тому, що до цього візиту заздалегідь ретельно готувалися. Дехто пригадує, що на день приїзду табірні порядки змінилися, чоловікам було дозволено зустрітися з дружинами – мабуть, для того, щоб в'язні виглядали веселішими⁴. Ліхачов пише, що навколо трудової колонії садили дорослі дерева, щоб колонія не здавалася такою похмурою, і в'язнів виганяли з бараків, щоб приміщення не виглядали такими переповненими. Проте думки мемуаристів розходяться стосовно того, що насправді робив Горький під час цього візиту. На думку Ліхачова, письменник розпізнав усі спроби замилити йому очі. Коли йому показували лікарню, в якій весь персонал був одягнений у нові халати, він чмихнув: «Не люблю парадів», і вийшов. За словами Ліхачова, лише десять хвилин він провів у трудовій колонії, а потім сам-на-сам розмовляв з чотирнадцятирічним в'язнем – щоб «почути правду». Через сорок хвилин він, плачучи, вийшов⁵.

З іншого боку, Олег Волков, який також був у Соловецькому таборі під час приїзду Горького, твердить, що письменник «дивився лише туди, куди йому казали»⁶. І, хоча історія з чотирнадцятирічним в'язнем з'являється і в інших спогадах, – за однією версією, як тільки Горький поїхав, хлопця розстріляли, – інші стверджують, що всіх в'язнів, які намагалися підступитися до Горького, від нього відганяли⁷. Виглядає на те, що листи в'язнів до Горького пізніше перехоплювалися, а, за даними з одного джерела, принаймні одного з авторів таких листів було потім страчено⁸. В. Канен, розжалуваний агент ОГПУ, що сам став в'язнем, навіть твердить, що Горький відвідав штрафні камери Секірки, де залишив запис у тюремному журналі. Один з московських чільників ОГПУ, який побував на Соловецькому острові разом з Горьким, записав: «Відвідавши Секірку, я дійшов висновку, що там усе гаразд, саме так, як і має бути». Під його записом, за словами Канена, Горький додав: «Я сказав би – чудово»⁹.

Ми не можемо бути певними стосовно того, що насправді письменник робив чи бачив на острові, але ми можемо прочитати нарис, який він потім написав. Горький високо оцінює природну красу островів, описує мальовничі будівлі та їхніх колоритних мешканців. По дорозі на острів на пароплаві він навіть зустрів старих соловецьких ченців. «І як адміністрація поводить з ченцями?» – запитав він їх. «Адміністрація хоче, щоб усі працювали. Ми працюємо», – почув у відповідь¹⁰.

Горький також із захопленням пише про умови життя засуджених. Його намір очевидний: дати зрозуміти читачам, що радянський трудовий табір – це зовсім не те, що капіталістичний трудовий табір (чи трудовий табір доби царизму), а заклад абсолютно нового типу. Він пише, що у деяких кімнатах бачив «чотири-шість ліжок, усі вони прикрашені особистими речами... на підвіконнях квіти. Немає жодного враження зарегульованості життя. Ні, нічого схожого на тюрму, натомість здається, наче ці кімнати населені пасажирами, врятованими із затонулого корабля».

На місцях роботи він бачив «здорових хлопців» у лляних сорочках і міцних черевиках. Він також зустрічає кількох політичних в'язнів і засуджує їх як «контр-революціонерів, нервових типів, монархістів». Коли вони говорять йому, що були несправедливо заарештовані, він припускає, що вони брешуть. В одному місці він, здається, натякає на легендарну зустріч із чотирнадцятирічним хлопчиком. Під час відвідання групи неповнолітніх правопорушників, пише він, один з них подав йому листа з протестом. У відповідь пролунали «гучні крики» дітей, які називали того хлопця «донощиком».

Втім, не тільки умови життя – у зображенні Горького – робили Соловецький табором нового типу. Його мешканці, «врятовані пасажири», не тільки здорові і щасливі, вони також відіграють центральну роль у грандіозному експерименті: перетворенні злочинних і асоціальних особистостей на корисних радянських громадян. Горький воскрешав ідею Дзержинського: табори мають бути не просто каральними установами, вони мають бути «школами праці», спеціально призначеними для виховування того типу робітника, якого потребувала нова радянська система. На його думку, кінцева мета експерименту полягала у «ліквідації в'язниць» – і проходив він успішно. «Якби якесь так зване культурне європейське суспільство наважилося провести експеримент, такий як у цій колонії, – підсумовував Горький, – і якби цей експеримент дав такі результати, як наш, то та країна трубила б у всі труби і хвалилася б своїми досягненнями». Він вважає, що тільки «скромність» радянських лідерів уберігає їх від таких завчасних дій.

Пізніше Горький начебто казав, що жодного речення з того його нарису не оминуло «перо цензора». Насправді ми не знаємо, чи написав він цей нарис через наївність, чи було це добре прорахованим обманом, чи ж тому, що цензори примусили його написати саме так¹¹. Якими б не були мотиви письменника, нарис Горького 1929 року про Соловецький табір відіграв важливу роль у формуванні як громадського, так і офіційного ставлення до нової, набагато масштабнішої системи таборів, задуманої того ж року. Більшовицька пропаганда попередніх років захищала революційне насильство як необхідне тимчасове зло, потрібне для очищення під час перехідного періоду. Горький, на відміну від цього, подав інституціалізоване насильство Соловецьких таборів як логічний і природний елемент нового порядку та посприяв примиренню суспільства з наростаючою тоталітарною владою держави¹².

Як виявилось, 1929 рік пам'ятний не тільки нарисом Горького, а й багатьма іншими речами. Того року революція досягла своєї зрілості. З кінця Громадянської війни минуло майже десятиліття. Давно помер Ленін. Було проведено і відкинуто кілька різних економічних експериментів – «нова економічна політика», «військовий комунізм». Так само, як напівзруйнований концентраційний табір на Соловецьких островах став мережею, відомою як СЛОН, так і випадковому свавільному терору перших років існування Радянського Союзу прийшло на зміну систематичніше переслідування опонентів режиму.

1929 року революція вже мала і нового, дуже відмінного від попереднього, лідера. Протягом 1920-х років Йосип Сталін переміг або знищив спочатку ворогів більшовиків, а потім і своїх власних, почасти через використання посади за-

відувача кадрів партії, а почасти – через широке використання секретної інформації, зібраної для нього таємною поліцією, до якої він мав особливий особистий інтерес. Він провів ряд партійних чисток, що спершу означало виключення з партії. Важливою частиною цих чисток стали масові мітинги з великим нагнітанням пристрасей і взаємними звинуваченнями. У 1937 і 1938 роках такі чистки стануть смертельними: за виключенням із партії часто йтиме табірний вирок – або смерть.

Також Сталін з дивовижною майстерністю покінчив зі своїм найпотужнішим суперником у боротьбі за владу – Львом Троцьким. Спочатку він дискредитував Троцького, потім вислав його на далекий острів біля узбережжя Туреччини, а далі використав його для створення прецеденту. Коли Яків Блюмкін, агент ОГПУ і відданий прихильник Троцького, відвідав свого героя у турецькому екзилі – і повернувся зі зверненням Троцького до своїх прихильників, – Сталін засудив і стратив його. Таким чином Сталін показав готовність держави повною мірою застосовувати силу своїх репресивних органів не тільки проти членів інших соціалістичних партій і старого режиму, а й проти інакодумців у самій більшовицькій партії¹³.

Проте 1929 року Сталін ще не був тим диктатором, яким він стане до наступного десятиліття. Точніше буде сказати, що того року Сталін запровадив політику, яка в кінцевому підсумку закріпить його владу і водночас до невпізнанності змінить радянську економіку і суспільство. Західні історики називають цю політику по-різному: «революцією згори» або «сталінською революцією». Сам Сталін назвав її «Великим переломом».

У центрі сталінської революції – нова програма надзвичайно, майже істерично швидкої індустріалізації.¹ В той час радянська влада все ще не принесла реального поліпшення матеріального становища більшості радянського населення. Навпаки, роки революції, Громадянської війни і економічного експериментування призвели до ще більшого зубожіння.² Тоді Сталін, можливо, відчуваючи зростання масового невдоволення революцією, вирішив змінити умови життя простих людей – змінити їх радикально.

З цією метою радянський уряд 1929 року ухвалив новий «п'ятирічний план» – економічну програму, що передбачала 20 % щорічного зростання промислового виробництва. Повернулося раціонування продуктів. На якийсь час було скасовано семиденний тиждень – п'ять робочих і два вихідних дні. Замість цього робітники працювали й відпочивали позмінно – щоб жодне виробництво жодної хвилини не простоювало. На найважливіших підприємствах були і тридцятигодинні зміни, а деякі робітники мали на місяць по 300 робочих годин¹⁴. Дух часу, спущений згори, проте прийнятий низами з ентузіазмом, був духом змагальності – керівники підприємств і чиновники, робітники і службовці змагалися один з одним за виконання і перевиконання плану або принаймні за те, щоб запропонувати нові, швидші способи його перевиконання. Водночас нікому не дозволялося сумніватися в мудрості плану. Так було на найвищих рівнях: партійні вожді, що сумнівалися у доцільності поспішної індустріалізації, довго на посадах не затримувалися. Так було і в самому низу. Один мемуарист згадує, як маршував по дитсадку з прапорцем у руках, скандуючи:

П'ять за чотири,
 П'ять за чотири,
 П'ять за чотири,
 А не за п'ять!

На жаль, смислу цих слів – того, що п'ятирічний план має бути виконаний за чотири роки, – він зовсім не розумів¹⁵.

Як і в усіх великих радянських починаннях, розгортання масової індустриалізації породило цілі нові категорії злочинців. 1926 року радянський Кримінальний кодекс було переписано – щоб включити до нього, серед іншого, розширений варіант статті 58, у якій йшлося про «контрреволюційні» злочини. Раніше у ній було всього один чи два абзаци, однак у новій редакції вона розширилася до 18 підрозділів – і ОГПУ застосовувало їх усі, зокрема і для ув'язнення технічних фахівців¹⁶. Як і можна було передбачити, поставлених високих темпів змін не дотримувалися. Примітивні технології, які впроваджувалися надто швидко, призводили до помилок. Потрібно було на когось покласти за них відповідальність. Звідси – арешти «шкідників» і «саботажників», ница мета яких полягала в тому, щоб не дати радянському народному господарству втілити те, про що говорилося у пропаганді. Деякі з перших показових судових процесів – «шахтинська справа» 1928 року, справа «Промпартії» 1930 року – насправді були судами над інженерами і технічною інтелігенцією. До цієї ж категорії належала і справа «Метро-Вікерс» 1933 року, яка привернула велику міжнародну увагу через участь у ній поряд з громадянами Росії громадян Великобританії – усіх їх звинувачували у «шпигунстві й саботажі» на користь Великобританії¹⁷.

Та будуть і інші джерела набору в'язнів. 1929 року радянський режим також прискорив процес примусової колективізації на селі – величезний переворот, що у певному сенсі був глибшим за саму російську революцію. За неймовірно короткий проміжок часу сільські комісари примусили мільйони селян віддати свої малі земельні наділи і вступити до колективних господарств, часто зганяючи їх із землі, яку сотнями років обробляли їхні родини. Ці перетворення постійно послаблювали радянське сільське господарство і призвели у 1932–1934 роках до жаклих спустошлих голодоморів в Україні та південній Росії – голодоморів, у яких загинуло від шести до семи мільйонів людей¹⁸. Також колективізація знищила на селі – назавжди – відчуття наступності та зв'язку з минулим.

Мільйони людей чинили колективізації опір, ховаючи зерно у погребях чи відмовляючись співпрацювати з владою. Таких людей називали «куркулями» – заможними селянами. Цей термін (як і «шкідник») був такий нечіткий, що міг поширюватися майже на будь-кого. Мати зайву корову чи зайву кімнату в хаті – цього було достатньо, щоб зробити куркулями безсумнівно бідних селян, достатньо для цього було і звинувачення заздрісного сусіда. Щоб зламати опір куркулів, режим реанімував стару традицію царських часів – адміністративний ордер на вислання. Якогось дня до села просто приїздили вантажівки і забирали цілі родини. Деяких куркулів розстріляли, декого арештували і відправили в табори. Проте зрештою режим більшість з них депортував. Між 1930 і 1933 роками понад два мільйони куркулів було виселено до Сибіру, Казахстану та інших малонаселених районів Радянського Союзу, де вони провели решту свого життя як

«спецпоселенці», яким заборонялося залишати їхні села. Ще 100 тисяч було арештовано і відправлено до ГУЛАГу¹⁹.

Коли разом із посухою прийшов голод, прийшли й нові арешти. Із сіл забирали увесь хліб, особливу увагу звертали на куркулів. Тих, кого ловили на найдрібніших крадіжках – навіть для того, щоб прогодувати дітей, також кидали до в'язниці. Закон від 7 серпня 1932 року вимагав смертної кари або тривалого терміну ув'язнення для всіх таких «злочинців проти соціалістичної власності». Невдовзі потому в таборах з'явилися «колосочниці» – селянки, які збирали на полі колоски, щоб якось вижити. До них приєднувалися інші: голодні, які отримували по десять років за крадіжку півкілограма картоплі чи кількох яблук²⁰. Саме такими законами пояснюється те, чому величезну більшість в'язнів радянських таборів у 1930-ті роки становили селяни і чому вони становитимуть значну частину табірної населення аж до смерті Сталіна.

Ці масові арешти справили величезний вплив на табори. Майже відразу після набуття цими новими законами чинності табірна адміністрація почала закликати до радикального перегляду всієї системи. «Традиційна» система в'язниць, яка все ще перебувала у віданні Комісаріату внутрішніх справ (і все ще була набагато більшою за Соловецький табір ОГПУ), протягом попереднього десятиліття залишалася переповненою, дезорганізованою і марнотратною. У масштабах всієї країни становище було таким поганим, що в якийсь момент Комісаріат внутрішніх справ зробив спробу скоротити чисельність в'язнів у тюрмах через винесення вироків до «примусової праці без позбавлення волі» – тобто відправляючи засуджених на роботу, але не ізолюючи їх, – таким чином зменшуючи навантаження на табори²¹.

Однак коли темпи колективізації зросли, а репресії посилилися – коли куркулів виселили з їхніх домівок, – такі рішення почали вважатися політично неприйнятними. Влада знову вирішила, що такі небезпечні злочинці – вороги великої сталінської колективізації – потребують надійніших форм ув'язнення. ОГПУ почало готуватися до створення однієї такої форми.

Знаючи, що система в'язниць занепадає зі зростанням чисельності в'язнів, Політбюро ЦК Комуністичної партії 1928 року призначило комісію, що мала займатися цією проблемою. Комісія ця була позірно нейтральною – до її складу входили як представники комісаріатів внутрішніх справ і юстиції, так і ОГПУ. Її головою призначили народного комісара юстиції товариша Янсона. Завдання комісії полягало у створенні «системи концентраційних таборів, організованих на зразок таборів ОГПУ», дискусії відбувалися у певних чітких межах. Незважаючи на лірику Максима Горького з приводу цінності праці у виправленні злочинців, усі учасники обговорень послуговувалися суворою економічною мовою. Всі висловлювали однакову стурбованість «рентабельністю» і часто говорили про «раціональне використання праці»²².

Щоправда, у протоколі засідання комісії 15 травня 1929 року відзначено кілька практичних заперечень щодо створення великої системи таборів: влаштувати табори буде тяжко через брак доріг, що ведуть на Далеку Північ, і т. ін. Народний комісар праці гадав, що незначних правопорушників неправильно карати так

само, як і рецидивістів. Комісар внутрішніх справ Толмачов відзначив, що така система погано виглядатиме в очах міжнародної громадськості: «білоемігранти» і буржуазна закордонна преса кричатимуть, що «замість розбудови пенітенціарної системи, покликаної перевиховувати в'язнів за допомогою виправної праці, ми зводимо чекістські фортеці»²³.

Втім, його аргумент полягав у тому, що система *виглядатиме* погано, а не в тому, що вона *є* поганою. Жоден з учасників засідання не висловив заперечення на тій підставі, що табори «соловецького типу» є жорстокі чи спричиняться до масових убивств. Ніхто також не згадав альтернативних теорій кримінального судочинства, до яких був дуже прихильним Ленін,— думки про те, що злочинність зникне разом із капіталізмом. Звісно, жоден не говорив про перевиховання в'язнів, «трансформацію природи людини», які прославляв у своєму нарисі про Соловецький табір Горький і які відіграватимуть таку важливу роль у представленні суспільству перших таборів. Натомість Генріх Ягода, член комісії від ОГПУ, абсолютно чітко сформулював реальні інтереси режиму:

«Вже зараз і можливо, і необхідно перемістити десять тисяч в'язнів з місць позбавлення волі у Російській республіці, працю яких можна організувати і використати краще. Крім того, ми отримали повідомлення, що табори і тюрми в Українській республіці також переповнені. Очевидно, що радянська політика не допустить будівництва нових тюрем. З іншого боку, будівництво великих таборів – таборів, у яких праця використовуватиметься раціонально,— це інша річ. Ми маємо багато труднощів із залученням працівників на Північ. Якщо ми посилаємо туди багато тисяч в'язнів, то можемо використовувати ресурси Півночі... досвід Соловецького показує, що можна зробити у цій сфері».

Ягода продовжив свій виступ поясненням, що переселення не передбачає повернення. Після звільнення в'язні залишатимуться на місцях: «Різноманітними заходами, як адміністративними, так і економічними, ми можемо змусити звільнених в'язнів залишатися на Півночі, таким чином населяючи наші віддалені райони»²⁴.

Задум перетворити в'язнів на колоністів – дуже схожий на те, що робилося у царські часи,— з'явився в той самий час, що і нова загальна концепція таборів. Коли в комісії Янсона йшли дискусії, окремий комітет радянського уряду також почав вивчення кризи з робочою силою на Далекій Півночі; для вирішення проблеми комітет, зокрема, пропонував посилати туди безробітних і китайців-іммігрантів²⁵. Обидва органи шукали вирішення однієї проблеми в один і той самий час – і це не дивно. Для виконання сталінського п'ятирічного плану Радянський Союз потребував величезних обсягів вугілля, газу, нафти і деревини – все це було у Сибіру, Казахстані й на Далекій Півночі. Також країна потребувала золота – для закупівель нового закордонного устаткування. А геологи нещодавно виявили золото у далекому північно-східному Колимському краї. Незважаючи на лютий холод, примітивні умови життя і недоступність, ці ресурси мали розроблятися карколомними темпами.

В умовах тодішньої жорстокої міжвідомчої конкуренції Янсон спочатку запропонував, щоб його комісаріат взяв на себе управління системою і створив ряд лісових таборів з метою збільшення радянського експорту деревини, який тоді був

головним джерелом іноземної валюти. Пропозицію було відхилено, ймовірно, через те, що не всі хотіли, щоб товариш Янсон і його судові бюрократи контролювали табірну систему. Справді, коли навесні 1929 року проект несподівано реанімували, до висновків комісії Янсона було внесено лише незначні зміни. 13 квітня 1929 року комісія запропонувала створити нову уніфіковану систему таборів – таку систему, яка усувала відмінність між «звичайними» і «особливими» таборами. Важливішим було те, що комісія передавала контроль над новою уніфікованою системою безпосередньо ОГПУ²⁶.

ОГПУ взяло радянських в'язнів під свій контроль з дивовижною швидкістю. У грудні 1927 року Особливий відділ ОГПУ контролював 30 тисяч в'язнів, що становило близько 10 % тюремного населення, переважна їх частина утримувалася у Соловецьких таборах. Працювали у ньому не більш як тисяча співробітників. А бюджет навряд чи перевищував 0,05 % державних видатків загалом. На відміну від цього тюремна система Комісаріату внутрішніх справ мала 150 тисяч в'язнів і споживала 0,25 % державних видатків. Однак між 1928 і 1930 роками становище змінилося на протилежне. Інші державні установи поволі віддали своїх в'язнів, тюрми, табори і приписані до них промислові підприємства, і кількість в'язнів у юрисдикції ОГПУ зросла із 30 до 300 тисяч²⁷. 1931 року таємна поліція перейняла контроль і над «спецпоселенцями» – більшість з них становили депортовані куркулі, – які по суті були засуджені до примусової праці, оскільки їм заборонялося залишати призначені для них населені пункти і робочі місця під страхом смерті або арешту²⁸. В середині десятиліття ОГПУ контролюватиме всю величезну примусову робочу силу в Радянському Союзі.

Для того щоб впоратися з новими завданнями, ОГПУ реорганізувало свій Особливий відділ таборів; його було перейменовано на Головне управління виправно-трудових таборів і трудових поселень. Зрештою ця громіздка назва скоротиться до Головного управління таборів, російською *«Главное управление лагерей»*. Звідси походить акронім, за яким буде відомим управління і в кінцевому підсумку сама система – ГУЛАГ²⁹.

Від самої появи великомасштабної системи радянських концентраційних таборів серед її в'язнів і літописців точаться суперечки про те, які мотиви лежать в основі її створення. Чи виникли табори випадково, як побічний продукт колективізації, індустріалізації та інших процесів, що відбувалися в країні? Чи ж Сталін ретельно планував зростання ГУЛАГу, заздалегідь планував арешти мільйонів людей?

У минулому дехто з науковців стверджував, що за створенням системи таборів не було якогось загального плану. На думку історика Джеймса Гарріса, головними ініціаторами і рушійною силою будівництва нових таборів на Уралі були не московські бюрократи, а місцеві вожді. З одного боку, уральське керівництво було змушене виконувати нереальні вимоги п'ятирічного плану, а з іншого – потерпало від гострого браку робочої сили – тож воно прискорило темп і жорстокість колективізації для того, щоб зробити неможливе: кожного разу, коли воно зганяло куркуля з землі, воно водночас отримувало і нового раба для примусової праці³⁰. Інший історик, Майкл Джейкобсон, подібним же чином твердить, що походження

великомасштабної радянської табірної системи було «банальним»: «Бюрократи переслідували нереальні цілі самоокупності в'язниць і перевиховання в'язнів. Посадовці шукали робочу силу і кошти, прагнули розширити свої бюрократії і намагалися досягти недосяжної мети. Адміністратори і охоронці покірно виконували норми і правила. Теоретики раціоналізували і виправдовували. Зрештою, все було перевернуто, змінено або відкинуто»³¹.

Справді, якщо табірна система не планувалася заздалегідь, то це не викликає подиву. Протягом першої половини 1930-х років радянське керівництво взагалі й сам Сталін зокрема постійно змінювали курс, запроваджували і скасовували ті чи ті заходи й робили публічні заяви, свідомо сплановані таким чином, щоб маскувати дійсність. Читаючи історію тієї епохи, нелегко виокремити якийсь злий генеральний план, накреслений Сталіним чи кимось іншим³². Наприклад, сам Сталін, котрий був ініціатором колективізації, доволі швидко змінив свою думку: у березні 1930 року він засудив надмірно старанних посадовців, у яких почалося «запаморочення від успіхів». Якого б результату не планувалося досягти цим виступом, на низовому рівні він був майже невідчутний, і знищення куркулів тривало ще багато років.

Здається, що чиновники ОГПУ і таємна поліція, які планували розширення ГУЛАГу, також спочатку не мали якогось чіткого уявлення про те, чого ж вони хочуть досягти. Комісія Янсона сама ухвалювала рішення і сама ж їх потім скасовувала. ОГПУ також вживало заходів, які видаються суперечливими. Наприклад, протягом 1930-х років ОГПУ часто оголошувало амністії, щоб покінчити з переповненням в'язниць і таборів. За цими амністіями незмінно йшли нові хвилі репресій і нові хвилі будівництва таборів – так, начебто Сталін і його поплічники ніколи не мали абсолютної певності щодо того, чи хочуть вони зростання системи – або ж начебто різні накази у різний час віддавалися різними людьми.

Аналогічно і табірна система пройшла через багато циклів розвитку: вона то ставала суворішою, то менш суворою, то суворішою знову. Навіть після 1929 року, коли табори твердо стали на шлях пошуку економічної ефективності, у системі залишалося кілька аномалій. Наприклад, і 1937 року багато політичних в'язнів утримувалися в тюрмах, у яких їм недвозначно було заборонено працювати – може видатися, що така практика суперечить загальному спрямуванню на ефективність³³. Не такими вже й значущими виявлялися багато змін в організаційній структурі. Формальному поділу на табори ОГПУ і всі інші 1930 року було покладено край, однак певні залишкові відмінності збереглися: існували «табори» для небезпечніших і політичних злочинців та «колонії» для злочинців, що вчинили незначні правопорушення й отримали менші терміни ув'язнення. На практиці організація праці, харчування і повсякденне життя і там і там були дуже схожими.

Втім, незважаючи на все це, сьогодні дедалі більше міцніє згода стосовно того, що сам Сталін мав якщо й не якийсь ретельно розроблений план, то принаймні дуже тверде переконання у величезних перевагах примусової праці, яке збережеться протягом усього його життя. Чому?

Дехто, як-от Іван Чухін, колишній співробітник таємної поліції і дослідник ранніх етапів розвитку табірної системи, гадає, що Сталіну більш ніж амбітне будівництво ГУЛАГу на першому етапі потрібне було для посилення власного престижу. Тоді Сталін ще тільки зміцнювався у ролі вождя країни після тривалої й

жорстокої боротьби за владу. Він міг думати, що нові індустріальні звершення, досягнуті з допомогою рабської праці в'язнів, допоможуть йому утвердити свою владу³⁴.

Сталіна міг також надихати давніший історичний приклад. Зокрема, Роберт Такер переконливо показав, що Сталін нав'язливо цікавився Петром I, іншим правителем Росії, який широко застосовував рабську працю кріпаків і в'язнів для своїх величезних досягнень у техніці й будівництві. У промові на пленумі Центрального комітету, виголошеній 1928 року безпосередньо перед запровадженням програми індустріалізації, Сталін із захопленням зауважує:

«Коли Петро Великий, ведучи справи з розвинутішими країнами Заходу, гарячково будував фабрики і заводи для забезпечення армії і зміцнення оборони країни, це була боротьба особливого типу – *вистрибнути з пуг власної відсталості*»³⁵.

Курсив мій: виділені слова показують зв'язок між сталінським «Великим переломом» і політикою його попередника з XVIII століття. У російській історичній традиції Петро I – це водночас і великий, і жорстокий лідер, та не слід думати, що в цьому є суперечність. Зрештою, ніхто не пам'ятає, скільки кріпаків загинуло на будівництві Санкт-Петербурга, проте всі захоплюються красою міста. Дуже ймовірно, що Сталін був більш ніж небайдужий до цього прикладу.

Втім, зацікавленість Сталіна концентраційними таборами зовсім необов'язково повинна мати якусь раціональну причину: можливо, нав'язливий інтерес Сталіна до величезних будівельних проектів і рабської примусової праці був певним чином пов'язаний з його особливою формою манії величності. Муссоліні якось сказав про Леніна, що він «miteць, який працював у людях, як інші працювали у мармурі чи метали»³⁶. Це порівняння ще краще застосовне до Сталіна, який буквально відчував насолоду від спостереження великої кількості людських тіл, що марширують чи танцюють з досконалою синхронністю³⁷. Його зачаровував балет, виступи гімнастів під музику та паради з гігантськими пірамідами, складеними з анонімних викривлених людських постатей³⁸. Як і Гітлер, Сталін дуже захоплювався кінематографом, особливо голлівудськими музичними фільмами з масовими танцювальними і співочими номерами. Він міг отримувати інше, проте пов'язане з ним задоволення від величезних бригад в'язнів, які копають канали і будують лінії залізниці за помахом його руки.

Та хоч би якими були мотиви – політичними, історичними чи психологічними, – очевидно, що від самого початку ГУЛАГу Сталін особисто був глибоко зацікавлений у таборах і справляв величезний вплив на їх розвиток. Наприклад, надзвичайно важливе рішення про передачу всіх радянських таборів і в'язниць від звичайної судової системи в руки ОГПУ майже напевно було ухвалене за наказом Сталіна. 1929 року Сталін дуже цікавився цією установою. Він цікавився кар'єрами чільників таємної поліції, здійснював нагляд за спорудженням зручних будинків для них і їхніх родин³⁹. На відміну від цього адміністрація в'язниць Комісаріату внутрішніх справ не користувалася його прихильністю: у тогочасній гострій внутріпартійній боротьбі її лідери підтримували супротивників Сталіна⁴⁰.

Усі члени комісії Янсона знали всі ці деталі чи не краще за будь-кого іншого, що могло виявитися достатнім для того, щоб спонукати їх віддати в'язниці в руки

ОГПУ. Але Сталін і прямо втручався у роботу комісії Янсона. В один із моментів, під час заплутаної дискусії, Політбюро навіть змінило початкове рішення на протилежне, заявивши про намір забрати назад систему в'язниць у таємної поліції і знову віддати її до рук Комісаріату внутрішніх справ. Сталіна це розлютило. 1930 року в листі до свого близького співробітника Вячеслава Молотова він засудив цю ідею як «інтригу», організовану «наскрізь гнилим» комісаром внутрішніх справ. Він наказав Політбюро реалізувати початкове рішення і ліквідував Комісаріат внутрішніх справ⁴¹. Рішення Сталіна передати табори ОГПУ визначило їх подальший характер. Воно звільняло їх від рутинної судової ретельності і віддавало у руки апарату таємної поліції, яка бере початок з таємничого світу ЧК, світу поза законом.

На користь наступної теорії існує менше вагомих доказів, проте можливо, що постійні вимоги щодо будівництва «таборів соловецького типу» також виходили від самого Сталіна. Як уже зазначалося, соловецькі табори ніколи не були прибутковими – ні 1929 року, ні у жоден інший момент. У господарський рік з червня 1928 по червень 1929 року СЛОН отримав з державного бюджету субсидію у 1,6 мільйона рублів⁴². Незважаючи на те що СЛОН міг видаватися успішнішим за інші місцеві підприємства, для тих, хто розумівся на економіці, було ясно, що змагання таборів з іншими підприємствами було нечесним. Наприклад, лісозаготівельні табори з працівниками-в'язнями завжди здаватимуться продуктивнішими за звичайні підприємства – просто тому, що селяни, які працювали на останніх, працювали там лише взимку, коли закінчувався сільськогосподарський сезон⁴³.

Попри це *вважалося*, що соловецькі табори дають прибуток – чи принаймні так вважав Сталін. Також Сталін був переконаний у їх прибутковості саме завдяки «раціональним» методам Френкеля – розподілу їжі відповідно до виконання трудових норм і усуненню ним непотрібного «зайвого». Докази того, що система Френкеля отримала схвалення на найвищому рівні, видно з результатів: не тільки з того, що система дуже швидко породжувала двійників Соловецького табору по всій країні, а й з того, що самого Френкеля було призначено керувати будівництвом Біломорського каналу, першого великого проекту ГУЛАГу сталінської ери – для колишнього в'язня це був надзвичайно високий пост⁴⁴. Пізніше, як ми побачимо, від арешту і можливої страти його захистить втручання найвищого рівня.

Про зацікавленість Сталіна працею в'язнів можна судити також з його постійного інтересу до всіх подробиць управління таборами. Протягом усього життя він вимагав регулярної інформації про рівень продуктивності праці в'язнів, часто з конкретними статистичними даними: скільки вугілля і нафти там добуто, скільки в'язнів зайнято на роботі, скільки медалей отримали їхні начальники⁴⁵. Особливо він цікавився золотими копальнями «Дальстрою», комплексу таборів у далекому північно-східному Колимському краї, і вимагав регулярної і точної інформації про геологію Колими, гірничу техніку «Дальстрою» та точних даних про кількість і якість видобутого там золота. Для того, щоб бути впевненим у виконанні власних розпоряджень у віддалених таборах, Сталін посилав інспекційні комісії, а також часто викликав начальників таборів до себе в Москву⁴⁶.

Коли якийсь окремих проект особливо його цікавив, участь Сталіна була навіть ще безпосереднішою. Приміром, його захоплювали канали – іноді здається, що він готовий був їх копати повсюдно. Одного разу Ягода був змушений писати

Сталіну листа, обережно заперечуючи проти нереалістичного бажання начальника будувати канал із застосуванням рабської праці у центральній частині Москви⁴⁷. Отримавши більший контроль над органами влади, Сталін також примушував своїх співробітників приділяти таборам більше уваги. 1940 року Політбюро обговорюватиме той чи той проект ГУЛАГу майже кожного тижня⁴⁸.

Втім, інтерес Сталіна не був суто теоретичним. Він безпосередньо цікавився людським матеріалом, який виконував роботу в таборах: кого арештовують, куди посилають, якою є доля цих людей. Він особисто читав прохання про звільнення від в'язнів або їхніх дружин, часто ставлячи резолюції на одне-два слова («тримати на роботі» або «звільнити»)⁴⁹. Пізніше він регулярно вимагав інформації про в'язнів або групи в'язнів, якими особливо цікавився, наприклад про західноукраїнських націоналістів⁵⁰.

Є також свідчення того, що зацікавленість Сталіна окремими в'язнями не завжди була зумовлена суто політичними мотивами, і серед них були не тільки його особисті вороги. Ще 1931 року, до повної консолідації своєї влади, Сталін провів через Політбюро резолюцію, яка давала йому надзвичайно широкі особисті повноваження щодо арештів певних категорій технічних спеціалістів⁵¹. Також – не випадково – схема тогочасних арештів інженерів і спеціалістів вказує на певний вищий рівень їх планування. Мабуть, не було чистим збігом те, що у найпершій групі в'язнів, відправлених до нових таборів на Колімі, було семеро відомих фахівців-гірників, двоє фахівців з організації праці та двоє фахівців-гідротехніків⁵². Мабуть, не було чистим збігом обставин і те, що ОГПУ арештувало одного з найкращих радянських геологів напередодні будівництва табору поблизу нафтових покладів у республіці Комі⁵³. Такі збіги не могли плануватися місцевими партійними начальниками у порядку реагування на нагальну потребу.

Нарешті, існує група непрямих, але цікавих доказів, які вказують на те, що масові арешти кінця 1930-х – 1940-х років також могли проводитися до певної міри з метою втамувати пристрасть Сталіна до рабської праці, а не для того – як це вважає більшість, – щоб покарати начебто реальних чи потенційних ворогів. Авторі досі найавторитетнішої російської історії таборів відзначають «чіткий зв'язок між успішною економічною діяльністю таборів і кількістю відправлених до них в'язнів». Вони стверджують невідповідність того, що вирoki за незначні правопорушення стають набагато суворішими з кожним розширенням системи таборів, зі зростанням потреби у примусовій робочій силі⁵⁴.

На те саме вказують і кілька окремих архівних документів. Наприклад, Ягода 1934 року надіслав листа своїм підлеглим в Україні, вимагаючи 15–20 тисяч в'язнів, усіх «придатних до роботи»: вони були терміново потрібні для закінчення будівництва каналу Москва–Волга. Лист датований 17 березня, у ньому Ягода також вимагає, щоб начальство місцевого ОГПУ «вжило додаткових заходів» для забезпечення надходження в'язнів до 1 квітня. Однак звідки мали взятися ці додаткові 15–20 тисяч в'язнів, чітко не пояснюється. Чи потрібно було їх арештувати для того, щоб виконати вимогу Ягоди?⁵⁵ Чи – як переконаний історик Террі Мартін – Ягода просто намагався забезпечити регулярний приплив до таборів робочої сили? Досягти цієї мети насправді ніколи так і не вдалося.

Якщо арешти мали на меті забезпечення таборів робочою силою, то робилося це майже з анекдотичною неефективністю. Мартін та інші також відзначають, що

кожна нова хвиля масових арештів заставляла начальників таборів цілком несподівано, що дуже ускладнювало для них підтримання хоча б позірної економічної ефективності. Ті, хто проводив арешти, також ніколи не вибирали своїх жертв раціонально: замість того, щоб обмежити арешти молодими здоровими чоловіками, які стали б найкращими працівниками на крайній Півночі, до в'язниць у величезних кількостях кидали також жінок, дітей і старих⁵⁶. Здається, що кричуща нелогічність масових арештів свідчить проти думки про ретельне планування рабської робочої сили – це приводить багатьох до висновку, що арешти здійснювалися головним чином для знищення людей, які вважалися ворогами Сталіна, і тільки у другу чергу для того, щоб заповнити сталінські табори.

І, нарешті, жодне з цих пояснень мотивів зростання таборів не виключає повністю інших. Цілком імовірно, що Сталін міг планувати арешти і для того, щоб знищувати ворогів, і для того, щоб створювати рабську робочу силу. Ним могли керувати водночас і його власна параноя, і потреби у робочій силі регіональних вождів. Можливо, найкращою формулою буде найпростіша: Сталін пропонував своїй таємній поліції «соловецьку модель» концентраційних таборів, Сталін відбирав ворогів, – а підлеглі хапалися за можливість виконати його вказівки.

Розділ 4

БІЛОМОРСЬКИЙ КАНАЛ

У кінцевому підсумку тільки два заперечення, які висловлювалися в ході дискусій на засіданнях комісії Янсона, мали якесь значення для майбутнього. Незважаючи на свою впевненість у тому, що великий радянський народ подолає брак доріг, незважаючи на майже повну відсутність сумнівів стосовно використання примусової праці, Сталін і його поплічники залишалися надзвичайно уважними до того, що говоритимуть і писатимуть про їхні табори за кордом.

Насправді – всупереч поширеній у масовій свідомості думці – у ті часи за кордоном про радянські табори писали досить часто. На Заході широка громадськість доволі багато знала про радянські концентраційні табори в кінці 1920-х років, ймовірно, більше, ніж наприкінці 1940-х. Великі матеріали про радянські в'язниці друкувалися у Німеччині, Франції, Великобританії й Америці; особливо це стосується лівої преси, яка мала добрі зв'язки з ув'язненими російськими соціалістами¹. 1927 року французький письменник Раймон Дюге видав дивовижно точну книжку про соловецькі табори «Тюрма в Радянській Росії», де було описано все – від особистості Нафталі Френкеля до жаху катування комарами. С. А. Малсагов, грузин, офіцер Білої армії, якому вдалося втекти із Соловецького і перейти кордон, видав 1926 року в Лондоні ще одну розповідь про табір – книжку «Острів-пекло». Через поширення чуток про злочинне використання примусової праці в Радянському Союзі «Англійське товариство проти рабства» навіть почало розслідування цього питання; за його результатами було видано звіт, у якому було вміщено свідчення про цингу і злочинне поводження з в'язнями². На основі свідчень російських біженців один французький парламентарій написав широко потім цитовану статтю, в якій порівнював становище в Радянському Союзі з результатами розслідування рабства комісією Ліги Націй у Ліберії³.

Однак після розширення системи таборів у 1929–1930 роках інтерес до таборів дещо змінився: його центром стала вже не доля в'язнів-соціалістів, а економічна загроза, яку табори становили для західного бізнесу. Компанії і профспілки, відчувши небезпеку, почали організовуватися. Зростає тиск, спрямований на запровадження бойкоту дешевших радянських товарів, які, як стверджувалося, виробляються із застосуванням примусової праці; особливо він був потужним у Великобританії та США. Парадоксальним чином рух за бойкот затьмарив усе інше в очах західних лівих, які все ще, особливо в Європі, підтримували російську

революцію, незважаючи на те, що багато лідерів лівих почувалися незручно через долю сподвижників-соціалістів. Наприклад, Лейбористська партія Великобританії виступила проти заборони радянських товарів через сумніви щодо мотивів компанії, яка відстоювала таку заборону⁴.

Однак у Сполучених Штатах профспілки, а найпотужніше «Американська федерація праці», підтримали запровадження бойкоту. Невдовзі вони досягли успіху. Закон США про тарифи 1930 року проголошував, що «всі товари, видобуті, вироблені чи виготовлені... працею в'язнів і/або примусовою працею... не допускаються у жодний порт Сполучених Штатів»⁵. На підставі цього закону Міністерство фінансів США заборонило імпорт радянської деревини і сірників.

Хоча Державний департамент США не підтримав заборони, яка тривала всього тиждень, дискусія з цієї проблеми тривала⁶. У січні 1931 року постійна бюджетна комісія палати представників Конгресу США провела засідання для обговорення законопроектів, «пов'язаних із заборонними заходами щодо товарів, вироблених із застосуванням праці в'язнів у Росії»⁷. 18, 19 та 20 травня лондонська «Таймс» надрукувала серію дивовижно докладних статей, присвячених темі примусової праці в Радянському Союзі. Ця серія публікацій закінчувалася редакційним матеріалом, що засуджував нещодавнє рішення британського уряду про дипломатичне визнання Радянського Союзу. Надання грошових позик Росії, писав автор редакційної статті, дасть «більше влади у руки тим, чії дії недвозначно спрямовані на його [британського уряду] повалення і знищення Британської імперії».

Радянський режим поставився до загрози бойкоту справді дуже серйозно: було вжито низку заходів з метою йому запобігти і, таким чином, не допустити припинення припливу в країну твердої валюти. Деякі з цих заходів мали косметичний характер: наприклад, комісія Янсона вилучила термін «*концлагерь*» з усіх остаточних варіантів своїх публічних документів. З 7 квітня 1930 року в усіх офіційних документах радянські концентраційні табори називаються «*исправительно-трудовые лагеря*» (ИТЛ) – виправно-трудові табори. Жоден інший термін не вживатиметься⁸.

На низовому рівні табірне начальство вживало інших косметичних заходів, особливо це стосується лісової промисловості. В один момент ОГПУ змінило свою угоду з підприємством «Кареллес», карельським лісовим концерном, таким чином, щоб складалося враження, що в'язні на роботах більше не використовуються. У той час 12 900 в'язнів було формально «переведено» з таборів ОГПУ. Насправді вони продовжували працювати, однак їхня присутність маскувалася бюрократичними вивертами⁹. І знову головною турботою радянського керівництва виявилася видимість, а не дійсність.

В інших місцях в'язнів у лісозаготівельних таборах справді заміняли вільними працівниками – чи, частіше, висланими «поселенцями», куркулями, які мали вибору не більше за в'язнів¹⁰. За свідченнями мемуаристів, такі зміни іноді відбувалися за один день. Фінський підприємець Георг Кітчін, який провів у таборах ОГПУ чотири роки і був звільнений через втручання уряду Фінляндії, пише, що перед самим приїздом іноземної делегації

«було отримано тасмну шифровану телеграму з московського центру, в якій нам наказувалося протягом трьох днів повністю ліквідувати табір і зробити це так, щоб не залишилося жодних слідів... на всі пункти, де велися роботи, було розіслано телеграми з наказом зупинити діяльність протягом 24 годин, зібрати в'язнів в евакуаційних центрах, знищити ознаки виправних таборів, такі як огорожа з колючим дротом, караульні вежі і табірні покажчики; усім посадовим особам наказувалося перевдягтися в цивільне, роззброїти охоронців і чекати подальших вказівок».

Кітчіна разом з кількома тисячами інших в'язнів колонами повели з лісу. На його переконання, під час цієї та інших несподіваних евакуацій загинуло понад 1300 в'язнів¹¹.

У березні 1931 року Молотов, тодішній голова Ради народних комісарів, уже був впевнений у тому, що в'язнів у радянській лісовій промисловості більше не залишилося – чи принаймні видимих в'язнів. Він запросив усіх зацікавлених іноземців приїхати і подивитися самим¹². Кілька таких іноземців уже там побували: в архівах Комуністичної партії Карелії відзначено приїзд 1929 року двох американських журналістів, «товариша Дюранта і товариша Вульфа», американських кореспондентів радянського агентства новин ТАРС і дописувачів «радикальних газет». Їх вітали виконанням гімну трудящих «Інтернаціонал», а товариш Вульф пообіцяв «розповісти робітникам Америки, як робітники Радянського Союзу живуть і творять нове життя»¹³. Такі заздалегідь підготовані відвідини відбуватимуться і в майбутньому.

Незважаючи на те що виступи за запровадження бойкоту 1931 року припинилися, західна кампанія проти рабської праці у Радянському Союзі не була повністю безрезультатною: навіть у сталінські часи Радянський Союз звертав (і звертатиме завжди) велику увагу на свій образ за кордоном. Дехто, як-от історик Майкл Джейкобсон, сьогодні гадають, що загроза бойкоту відіграла важливу роль в іншій – масштабнішій – зміні у політиці. Лісова промисловість, що потребує значного застосування некваліфікованої праці, являла собою ідеальне поле використання в'язнів. Однак експорт деревини був для Радянського Союзу одним із головних джерел надходження валюти, і його не можна було ставити під загрозу нового бойкоту. В'язнів потрібно було послати кудись ще – бажано туди, де їх присутність схвалюватиметься, а не приховуватиметься. Браку в можливостях не відчувалося, але одна з таких можливостей приваблювала Сталіна більше за інші: будівництво великого каналу від Білого до Балтійського моря, по землях, на яких переважав чистий граніт.

У контексті тієї епохи Біломорський канал – або коротше Біломорканал чи Біломор – не був чимось унікальним. На момент початку будівництва в Радянському Союзі вже розпочалася реалізація кількох подібних своєю грандіозністю і затратністю праці проєктів; це, зокрема, найбільший у світі сталеливарний завод у Магнітогорську, нові великі тракторні й автомобільні заводи та нові великі «соціалістичні міста», закладені посеред боліт. Незважаючи на це, Біломорський канал виділяється навіть серед інших проявів гігантоманії 1930-х років.

По-перше, канал являв собою – і про це багато хто в Росії знав – втілення дуже давньої мрії. Перші плани побудови такого каналу розроблялися ще у XVIII столітті, коли царські купці шукали нового шляху для своїх навантажених лісом і корисними копалинами кораблів з холодних вод Білого моря до торгових портів Балтики – так, щоб не потрібно було 370 миль плисти Північним Льодовитим океаном вздовж довгого берега Норвегії¹⁴.

Також це був вкрай – до нестримності – амбітний проект, що почасти і пояснює, чому ніхто не брався за нього раніше. Для побудови каналу потрібно було прокопати 141 миль, звести п'ять гребель і 19 шлюзів. Радянські плановики мали намір побудувати його, використовуючи якнайпримітивнішу техніку, в доіндустріальному північному районі, в якому ніколи не проводилося належних геологічних зйомок і який був, за словами Максима Горького, «гідрологічною terra incognita»¹⁵. Однак саме в цьому, можливо, і полягало те, що так приваблювало Сталіна. Він прагнув технічного тріумфу – якого так і не зміг добитися старий режим, – і прагнув його якомога швидше. Він вимагав не просто побудувати канал, а побудувати його за 20 місяців. Після закінчення канал носитиме його ім'я.

Сталін був ініціатором і найпалкішим прихильником ідеї побудови Біломорського каналу – і Сталін хотів, щоб канал будували саме в'язні. Перед будівництвом він розлючено засуджував тих, хто сумнівався у необхідності реалізації такого дорогого проекту, адже обсяг вантажів, що перевозяться Білим морем, був порівняно незначним. «Мені сказали, – писав він Молотову, – що Риков і Квірінг хочуть знищити справу Північного каналу, всупереч рішенням Політбюро. Треба збити з них пиху і дати по руках». Під час засідання Політбюро, на якому обговорювалося питання каналу, Сталін також поспіхом написав гнівну записку, яка свідчить про його віру у працю в'язнів: «Щодо північного відтинку каналу, я думаю покластися на ГПУ [працю в'язнів]. Водночас ми маємо когось призначити, щоб підрахував ще раз витрати на будівництво цього першого відтинку... Надто багато»¹⁶.

Уподобання Сталіна не були таємницею. Після закінчення будівництва його головний адміністратор прославляв Сталіна за «відвагу», необхідну для будівництва «цього гідротехнічного гіганта», і за «дивовижний факт, що ця робота була виконана незвичайною робочою силою»¹⁷. Вплив Сталіна також видно в тому, з якою швидкістю почалося будівництво. Рішення про його початок було прийнято у лютому 1931 року, і – всього лише після семи місяців підготовчих інженерних і пошукових робіт – у вересні почалося будівництво.

З адміністративної, матеріальної і навіть психологічної точок зору перші табори, пов'язані з Біломорським каналом, були продовженням СЛОНУ. Табори каналу були організовані за моделлю СЛОНУ, вони використовували обладнання СЛОНУ і навіть буди укомплектовані кадрами СЛОНУ. Відразу після початку будівництва начальство каналу перекинуло значну частину в'язнів з материкових таборів СЛОНУ та із самих Соловецьких островів на роботу на новому будівництві. Протягом певного часу старий бюрократичний апарат СЛОНУ і новий Біломорського каналу могли навіть конкурувати за контроль над проектом – але канал виграв. Зрештою, СЛОН перестав бути самостійною одиницею. Соловецький кремль було переплановано на в'язницю суворого режиму, а Соловецький архіпелаг став просто ще одним підрозділом Біломорсько-балтійського виправно-

трудового табору, відомого як «Белбалтлаг». На канал також перейшли значна кількість охоронців і провідних адміністраторів СЛОНу. Серед них, як уже відзначалося, був Нафталі Френкель, який керував роботами на каналі з листопада 1931 року до закінчення будівництва¹⁸.

У спогадах очевидців хаос, що супроводжував будівництво каналу, сягає майже міфологічних розмірів. Необхідність заощаджувати гроші означала, що в'язні використовували дерево, пісок і камінь там, де мали використовуватися метал і цемент. Де тільки це було можливо, обирався прямий шлях. Після тривалих дискусій канал викопали на глибину лише 12 футів (3,5 метра), що було ледве достатнім для великих суден. Оскільки новітня техніка була надто дорога або недоступна, проєктанти каналу застосовували величезні обсяги некваліфікованої праці. Близько 170 тисяч в'язнів і «спецпоселенців», які протягом 21 місяця працювали на будівництві, користувалися дерев'яними лопатами, примітивними ручними пилами, кирками і тачками на всіх етапах будівництва великого каналу та його гребель і шлюзів¹⁹.

На тогочасних фотографіях видно, що ці знаряддя примітивні, але тільки придивившись, можна розібрати, наскільки вони примітивні. Деякі й сьогодні можна побачити у Медвежьєгорську – колись це були ворота каналу і «столиця» Белбалтлагу. Тепер Медвежьєгорськ – глухе карельське село, примітне лише своїм величезним порожнім готелем, який кишить тарганами, і маленьким краєзнавчим музеєм. Виставлені тут кирки – це насправді шматки трохи загостреного металу, примотані до дерев'яних держаків ремінцями або мотузками. Пилки являють собою плоскі металеві смуги, у які грубо врізані зубці. Щоб розбивати скелі, замість динаміту в'язні використовували «молоти» – великі шматки металу, прикручені до дерев'яних держаків, – ними вони забивали у камінь залізні колуні.

Усе, від тачок до риштувань, робилося руками. Як згадував один із будівельників, «не було жодної техніки. Рідкістю були навіть звичайні автомобілі. Все робилося вручну, іноді з допомогою коней. Ми копали землю вручну і вивозили її тачками, також вручну ми прокопувалися крізь пагорби і вивозили каміння»²⁰. Навіть радянська пропаганда хвалилася тим, що каміння з каналу вивозиться «біломорськими фордами... тяжкими вozами на чотирьох маленьких суцільних дерев'яних колесах, зроблених з пеньків»²¹.

Умови життя також були не кращими, незважаючи на зусилля Генріха Ягоди, керівника ОГПУ, який ніс політичну відповідальність за проєкт. Здається, що він був широко переконаний у тому, що для вчасного закінчення будівництва в'язням слід надати гідні умови життя. Він часто звертався до табірних начальників з палкими промовами, у яких закликав краще поводитися з в'язнями, «максимально турбуватися про те, щоб в'язні були належним чином нагодовані, одягнуті і взуті». Начальники виконували його вказівки, як зробив це 1933 року керівник Соловеського підрозділу будівництва каналу. Серед іншого, він наказав своїм підлеглим ліквідувати вечірні черги за їжею, викорінити крадіжки на кухнях і обмежити тривалість вечірньої повірки однією годиною. Загалом офіційні харчові норми були вищі, ніж вони стануть через кілька років, серед рекомендованих продуктів значилися ковбаса і чай. Теоретично в'язні щороку отримували новий набір робочого одягу²².

Незважаючи на це, надзвичайна поспішність і брак планування неминуче призводили до страждань. Мірою просування будівництва по маршруту каналу мали бути збудовані нові табори. В'язні й поселенці прибували на кожне з таких місць і нічого там не знаходили. Перед тим як почати роботу, їм треба було будувати собі дерев'яні бараки і самим організовувати постачання харчів. Траплялося, що сильні карельські морози убивали їх ще до того, як вони встигали це зробити. За деякими підрахунками, загинуло понад 25 тисяч в'язнів – до цього числа не входять звільнені через хворобу або нещасні випадки й ті, що померли невдовзі після звільнення²³. Один із в'язнів, О. Ф. Лосев, писав дружині, що дуже хотів би повернутися у нетрі Бутирської тюрми, бо йому доводиться лежати на таких переповнених нарах, що «коли протягом ночі повертаєшся з боку на бік, принаймні чотири-п'ять чоловік також мають повернутися». Ще сумніше наступне свідчення хлопчика, сина висланих куркулів, яких депортували разом з усією родиною до одного з поселень, щойно побудованих поблизу каналу:

«Закінчили ми життям у бараці з двоповерховими нарами. Оскільки в сім'ї були маленькі діти, нам дали нижній поверх. Бараки були довгі й холодні. Печі топилися 24 години на добу завдяки тому, що в Карелії повно дров... наш батько і головний годувальник отримував на всіх нас третину відра зеленкуватого супу, у темній воді якого плавали два чи три зелені помідори або огірок, кілька шматків мороженої картоплі, перемішані з 100–200 грамами ячменю або гороху».

Ще хлопчик згадував, що його батько, який працював на будівництві нових будинків для поселенців, отримував 600 грамів хліба. Цього мало вистачати для всіх дев'ятох членів родини²⁴.

Тоді, як і пізніше, деякі проблеми знаходили своє віддзеркалення в офіційних документах. На зборах партійного осередку Белбалтлагу у серпні 1932 року звучали скарги на погану організацію постачання харчів, бруд у кухнях і почастішання випадків цинги. Секретар осередку з песимізмом написав: «Не маю сумніву, що канал вчасно збудований не буде...»²⁵

Однак більшість не сумнівалися. Справді, у листах і звітах начальства каналу періоду його будівництва звучать приголомшливі панічні ноти. Сталін проголосив, що канал буде збудовано за 20 місяців, і його будівники добре розуміли, що засоби їхнього існування, а може, і саме життя залежать від його закінчення за 20 місяців. Для пришвидшення роботи начальники таборів почали застосовувати методи, які вже використовувалися у «вільній» роботі, зокрема «соціалістичне змагання» між бригадами – перегони за першість у виконанні норми, вивезенні каміння чи копанні ям, – а також нічні «штурми», під час яких в'язні «добровільно» працювали по 24–48 годин. Один із в'язнів згадує момент, коли над місцем роботи розвісили електричні лампи, щоб можна було працювати 24 години на добу²⁶. Інший в'язень отримав за добру поведінку 10 кілограмів білого борошна і п'ять кілограмів цукру. Він віддав борошно у табірну пекарню. Там йому спекли кілька хлібин, які він сам і з'їв за один раз²⁷.

Поряд із змаганням керівництво також сповідувало культ «ударної праці». Пізніше «ударників» було перейменовано на «стахановців», на честь Олексія Стаханова, шахтаря, який вирубував неймовірні кількості вугілля. Ударниками і

стахановцями були в'язні, які перевиконували норми і через те отримували додаткові харчі та особливі привілеї, зокрема право (немислиме у наступні роки) на нову неробочу одягу щороку – на додачу до нового комплексу робочого одягу кожні шість місяців²⁸. Кращі працівники також отримували значно кращу їжу. У їдальнях вони їли за окремими столами, під плакатами з написами «Найкращим працівникам – найкраща їжа». Ті, хто працювали гірше, сиділи під плакатами «Тут дають гіршу їжу відмовникам [отказникам], неробам, ледарям»²⁹.

Зрештою, найкращих працівників раніше звільняли: за кожні три дні роботи зі стовідсотковим виконанням норми в'язневі списували один день його терміну. Коли у серпні 1933 року будівництво каналу було закінчене – вчасно, – звільнили 12 484 в'язні. Багато інших одержали медалі й нагороди³⁰. Один із в'язнів святкував своє дострокове звільнення з традиційними російськими хлібом-сіллю під вигуки глядачів «Ура будівникам каналу!». У розпалі свята він почав цілуватися з якоюсь незнайомою жінкою. Свято для них закінчилося проведеною разом ніччю на березі каналу³¹.

Будівництво Біломорського каналу звертає на себе увагу в багатьох відношеннях: неймовірною безладністю, надзвичайною поспішністю та своїм значенням для Сталіна. Але по-справжньому унікальною була риторика, якою послуговувалися для висвітлення будівництва: Біломорський канал був першим, останнім і єдиним проектом ГУЛАГу, який коли-небудь у повному обсязі висвітлювався радянською пропагандою і вдома, і за кордоном. І людиною, яку обрали для пояснення, пропаганди і виправдання каналу для Радянського Союзу і решти світу, був не хто інший, як Максим Горький.

Вибір цей не дивний. На той час Горький цілком і повністю став членом сталінської ієрархії. Після тріумфальної подорожі Сталіна пароплавом по ново-збудованому каналу у серпні 1933 року Горький очолив схожу експедицію, в якій брало участь 120 радянських письменників. Письменників подорож так схвилювала (чи вони принаймні так стверджували), що вони ледь могли втримати записники: пальці «тремтіли від подиву»³². Ті, хто потім вирішив написати про будівництво каналу книжку, отримали значне матеріальне заохочення, частиною його був і «чудовий фуршет в “Асторії”» – розкішному лєнінградському готелі, збудованому за царя, – на відзначення участі у проєкті³³.

Навіть за низькими мірками соціалістичного реалізму книжка, яка з'явилася в результаті роботи цих письменників – «Канал імені Сталіна», – являє собою яскраве свідчення продажності письменників та інтелектуалів у тоталітарних суспільствах. Як і вилазка Горького на Соловецький архіпелаг, «Канал імені Сталіна» виправдовує те, що виправдати неможливо, претендуючи не лише на документування духовного переродження в'язнів у сяючі екземпляри «гомо советікуса», а й на створення нового типу літератури. Хоча Горький писав для неї початок і закінчення, відповідальність за основну частину книжки було покладено не на когось одного, а на колектив із 36 письменників. Використовуючи надмірності, гіперболи і прикрашання фактів, разом вони намагалися передати дух нової доби. Тему книжки виражає одна із вміщених у ній фотографій: жінка в тюремному одязі з великою рішучістю орудує відбійним молотком. Під фото

підпис: «Змінюючи природу, людина змінює себе». Контраст із холоднокрівністю Янсона та економічного порядку денного ОГПУ не може бути разючим.

Для тих, хто не знайомий із жанром, деякі моменти соцреалістичного «Каналу» можуть видатися дещо дивними. Приміром, у книжці не робиться спроба зовсім приховати правду, вона розповідає про проблеми, спричинені браком техніки і підготовлених фахівців. В одному місці цитується Матвій Берман, тогочасний керівник ГУЛАГУ, який говорить котромусь зі своїх підлеглих:

- Вам дадуть одну тисячу здорових чоловіків. Вони засуджені радянським урядом до різних термінів. З цими людьми ви маєте виконати роботу.
- Але дозвольте запитати, де охорона? – відповідає співробітник ОГПУ.
- Охорону організуєте на місці. Виберете самі.
- Дуже добре; але я нічого не знаю про нафту.
- Візьміть у помічники засудженого інженера Духановича.
- Наскільки він добрий? Його спеціальність – холодне волочення металів.
- Чого ви хочете? Що, нам треба засудити потрібних вам професорів до концентраційних таборів? Такої статті у Кримінальному кодексі немає. А ми не Нафтовий синдикат.

Сказавши це, Берман відправив агента ОГПУ працювати. «Божевільна справа», – пишуть автори «Каналу». Однак уже за «один чи два місяці» той співробітник ОГПУ і його колеги хваляться один перед одним успіхами, досягнутими зі збірними командами в'язнів. «У мене є полковник, він найкращий на весь табір лісоруб», – гордо каже один. «А в мене наладчик екскаваторів – один колишній розтратник», – каже інший³⁴.

Думка зрозуміла: матеріальне становище тяжке, людський матеріал необроблений – але всезнаюча, непогрішима радянська політична поліція наперекір усім перешкодам досягла успіху в перетворенні цих людей на добрих радянських громадян. Отже, справжні факти – примітивна техніка, брак компетентних фахівців – використовуються для того, щоб надати правдоподібності зображенню життя у таборах, яке в іншому разі було б фантастичним.

Велика частина книжки складається з радісних напіврелігійних історій в'язнів, що «перековуються» через роботу на каналі. Багато з таких перевтілених в'язнів – кримінальні злочинці, проте не всі. На відміну від нариса Горького про Соловецький табір, у якому присутність політичних в'язнів оминається або зводиться до мінімуму, «Канал» розповідає про деякі яскраві приклади перетворення політичних в'язнів. Скутий «кастовими забобонами колишній “шкідник” інженер Маслов» намагається приховати від інших «неясні і глибокі процеси перебудови своєї свідомості, які безперервно у ньому наростали». Інженер Зубрик, экс-саботажник з робітничого класу, «чесно заслужив право знову повернутися в лоно класу, в якому народився»³⁵.

Проте «Канал імені Сталіна» – це аж ніяк не єдиний тогочасний літературний твір, що прославляє «перековуючу силу» таборів. Ще один яскравий приклад являє собою п'єса Миколи Погодіна «Аристократи» – комедія про Біломорський канал, не в останню чергу вона цікава зверненням до давньої більшовицької теми: «привабливості» злочинців. Вперше поставлена у грудні 1934 року, п'єса Погодіна (за якою згодом було знято фільм, що називався «В'язні») не звертає уваги на

куркулів і політичних, які становили основну масу в'язнів – будівників каналу, натомість описуючи веселі витівки табірників-бандитів («аристократів» із назви) з використанням вкрай пом'якшеного варіанта злочинного жаргону. Правда, звучать у п'єсі одна чи дві зловісніші ноти. Так, один злочинець «виграє» у карти дівчину, що означає, що його суперник повинен спіймати її і примусити віддатися переможцеві. У п'єсі дівчина тікає; в реальному житті їй, імовірно, поталанило б менше.

В кінці, однак, усі зізнаються у колишніх злочинах, прозрівають і починають з ентузіазмом працювати. Співається пісня про благодійну дію каналу на тих, які раніше «були жорстокими бандитами, ненавиділи працювати, крали у людей»³⁶.

У ті часи п'єсу вітали як нову радикальну форму театрального мистецтва. Польський соціаліст Єжи Гліксман, який дивився «Аристократів» 1935 року в Москві, писав про свої враження:

«Замість звичайного місця сцену влаштували посередині великого залу, глядачі розмістилися навколо неї. Мета режисера полягала в тому, щоб наблизити глядачів до дії п'єси, подолати провалля між актором і глядачем. Завіси не було, а обстановка на сцені – вкрай проста, майже як у єлизаветинському театрі... тема – життя у трудовому таборі – захоплювала сама по собі»³⁷.

За межами таборів така література виконувала дві функції. З одного боку, вона відігравала певну роль у триваючій кампанії виправдання швидкого зростання таборів в очах скептично налаштованої іноземної громадськості. З іншого боку, вона, ймовірно, служила для того, щоб заспокоювати радянських громадян, занепокоєних насильством колективізації й індустріалізації, обіцянкою щасливого кінця: навіть жертвам сталінської революції дається шанс відродитися у трудових таборах.

Пропаганда давалася взнаки. Після перегляду «Аристократів» Гліксман попросив про відвідини справжнього трудового табору. І як же він був здивований, коли невдовзі його відвезли до «показового» табору в Большево неподалік від Москви. Потім він згадував «акуратні білі ліжка і постіль, чудові ванні кімнати. Все було бездоганно чисте». Він зустрівся з групою молодих в'язнів, які розповідали йому ті самі піднесені історії, що їх переказували Горький і Погодін. Він бачив злодія, котрий вчився на інженера. Бачив хулігана, який усвідомив свої помилки і тепер у таборі став комірником. «Яким чудовим міг би бути світ!» – прошепотів Гліксманові на вухо французький кінорежисер. На жаль для Гліксмана, через п'ять років він опиниться на долівці переповненого телячого вагона, який прямуватиме до табору, що не матиме нічого спільного зі зразковим большевським, у компанії в'язнів, котрі дуже відрізнялися від тих, яких він бачив у п'єсі Погодіна³⁸.

Схожа пропаганда також відігравала певну роль і в самих таборах. Табірні видання і «стінгазети» – аркуші паперу, вивішені на дошках оголошень – вміщували оповідання і вірші того самого типу, що і для «зовнішнього» використання, щоправда, з деякою зміною у наголосах. Типовий приклад – газета «Перековка», що писалася і видавалася в'язнями на каналі Москва–Волга, який почали будувати відразу ж після «успіху» Біломорсько-Балтійського каналу. Заповнена про-

славленням ударників і розповідями про їхні привілеї («Їм не потрібно стояти в строю, їжу їм прямо на столи розносять офіціантки!»), «Перековка» приділяє менше уваги, ніж автори «Каналу імені Сталіна», уславленню духовної трансформації, а більше – розповідям про конкретні привілеї, які можуть отримати в'язні за кращу роботу.

У газеті не так вже й багато розповідається про вищу справедливість радянської системи. У числі від 18 січня 1933 року надруковано промову одного з табірних начальників Лазаря Когана: «Ми не можемо судити, чи хтось справедливо, чи несправедливо засуджений. Це справа прокурора... Ми зобов'язані створити щось цінне для держави вашою роботою, і зобов'язані зробити когось цінного для держави з вас самих»³⁹.

Також заслуговує на увагу у «Перековці» відкритий і надзвичайно відвертий «відділ скарг». В'язні писали туди, щоб поскаржитися, з одного боку, на «сварки і лайку» у жіночих бараках і «співання слави» – з іншого; на нереальні норми; на нестачу черевиків або чистої нижньої білизни; на непотрібне биття коней; на чорний ринок у центрі Дмитрова, в якому розміщувався штаб табору; та на погане поводження з технікою («немає поганих машин, є тільки погані керівники»). Пізніше така відкритість у висвітленні табірних проблем зникне – вона існуватиме лише у листуванні інспекторів з їхніми московськими повелителями. Однак на початку 1930-х років така «гласність» була цілком звичайним явищем як у самих таборах, так і поза ними. Вона являла собою природну частину наполегливої шаленої кампанії за поліпшення становища, поліпшення роботи, і – понад усе – за те, щоб витримати темпи, яких гарячково вимагало сталінське керівництво⁴⁰.

Йдучи сьогодні берегом Біломорського каналу, тяжко собі уявити ту майже істеричну атмосферу. Я побувала тут одного сонного серпневого дня 1999 року у супроводі кількох місцевих істориків. Ненадовго ми зупинилися, щоб подивитися на маленький пам'ятник жертвам каналу у Повенці; на пам'ятнику короткий напис: «Невинним, які загинули під час будівництва Біломорського каналу, 1931–1933». Один із моїх супутників наполіг на тому, щоб за традицією викурити тут цигарку «Біломор». Він пояснив, що марка цигарок «Біломор», колись найпопулярніших у Радянському Союзі, протягом десятиліть була єдиним пам'ятником будівникам каналу.

Неподалік лежав *трудосёлок* – «селище висланих», – зараз фактично порожній. Великі, колись міцні, типові для Карелії дерев'яні будинки стояли із забитими вікнами. Деякі вже почали хилитися. Місцевий житель, за походженням білорус – він навіть трохи говорив по-польськи, – розповів нам, що кілька років тому хотів був купити один із цих будинків, однак місцева влада не продала. «Зараз усе розвалюється», – сказав він. На маленькому городі за своїм будинком він вирощував гарбузи, огірки і якісь ягоди. Він запропонував нам випити самогону. З городом і 550 рублями пенсії на місяць – у той час це було приблизно 22 долари – він мав достатньо, за його словами, щоб прожити. Звичайно ж, роботи на каналі не було.

Воно й не дивно: на самому каналі купалися діти і кидалися камінням. У каламутній мілкій воді бродили корови, крізь тріщини в бетоні проріс бур'ян. Біля

одного зі шлюзів у маленькому будиночку з рожевими фіранками і справжніми сталінськими колонами сиділа жінка, яка контролювала рівень води; вона сказала нам, що тут за день проходить щонайбільше сім суден, а часто буває по три-чотири. Це було більше, ніж бачив 1966 року Солженіцин, коли він провів на березі каналу цілий день і побачив дві баржі, обидві завантажені дровами. Більша частина товарів тоді, як і тепер, перевозилася залізницею: водний шлях, як розповів йому працівник каналу, такий мілкий, що «навіть підводні човни не можуть пройти його своїм ходом; їх треба вантажити на баржі»⁴¹.

Здається, судноплавний шлях з Балтійського до Білого моря, зрештою, не виявився таким уже й конче необхідним.

Розділ 5

ТАБОРИ РОЗРОСТАЮТЬСЯ

*Мы идем, а за нами следом
Всем бригадам весело идти.
Впереди стахановской победой
Нам открылись новые пути...*

*Старый путь уж будет нам неведом,
Мы из ямы вышли на подъем,
По пути стахановской победы
В жизнь свободную уверенно идем.*

Нера Еронина. Газета «Кузница»,
Сазлаг, 1936¹

З політичної точки зору Біломорський канал був найважливішим проектом ГУЛАГу тієї епохи. Завдяки особистій зацікавленості Сталіна на його будівництво не шкодували жодних наявних ресурсів. Найширше прославлення його успіху гарантувала масована пропаганда. Та Біломорський канал не був типовим новим проектом ГУЛАГу, з яких він не був ні першим, ні найбільшим.

Насправді навіть ще до будівництва каналу ОГПУ вже почало тихо, без великого пропагандистського галасу, розгортати систему примусової праці по всій країні. На середину 1930-х років система ГУЛАГу вже мала у своєму розпорядженні 300 тисяч в'язнів, розкиданих приблизно по десятих табірних комплексах і кількох менших тюрмах. 15 тисяч людей працювало в Дальлагу, новому таборі на Далекому Сході. Понад 20 тисяч будували хімічні заводи і працювали на них у Вишлагі, таборі, організованому на базі Вишерського підрозділу СЛОНу на західній частині Уральського гірського хребта. У Сиблагі в Західному Сибіру в'язні прокладали залізниці, виробляли цеглу і валили ліс, а 40 тисяч в'язнів СЛОНу працювали на будівництві доріг, експортних лісозаготівлях і консервували 40 % риби, виловленої у Білому морі².

На відміну від Біломорського каналу ці табори не були показовими. Хоча вони напевно мали для Радянського Союзу більше економічне значення, туди не посилали бригад письменників. Їхнє існування не було цілком таємним – ще не було, – але ніхто їх і не рекламував: «реальні» досягнення ГУЛАГу не призначалися ні для іноземного, ні для домашнього споживання.

З розростанням таборів також змінювалася і сутність ГУЛАГу. Як і раніше, радянська таємна поліція продовжувала шпигувати за ворогами режиму, допитувати підозрюваних в інакodomстві й вишукувати «таємні змови». Від 1929 року і далі на таємну поліцію також було покладено певну відповідальність за еконо-

мічний розвиток Радянського Союзу. Протягом наступного десятиліття таємна поліція навіть стане у певному сенсі першопрохідцем – саме нею часто організовувалися дослідження і розробка природних ресурсів Радянського Союзу. Планувалися і споряджались геологічні експедиції, які мали знаходити вугілля, нафту, золото, нікель та інші корисні копалини, що лежали під мерзлою тундрою в полярних і передполярних районах радянської Далекої Півночі. Поліція вирішувала, які з величезних ділянок лісу будуть вирубуватися для забезпечення валютних надходжень від експорту деревини. Для перевезення цих ресурсів до головних міст та індустріальних центрів Радянського Союзу було побудовано широкую мережу автомобільних доріг і залізниць, які пробивалися крізь застарілу транспортну систему через тисячі кілометрів ненаселених пусток. Іноді й самі співробітники поліції брали участь у цих справах, ходили по тундрі, одягнені у теплі хутряні шуби і товсті черевики, й телеграфували про свої відкриття додому в Москву.

Змінювалося і життя в'язнів. Хоча деякі з них продовжували працювати за колючим дротом, добуваючи вугілля чи копаючи траншеї, протягом першої половини 1930-х років в'язні також веслували на човнах полярними річками, носили обладнання геологічних експедицій, готували майданчики для видобутку вугілля і нафти. Вони будували бараки, натягували колючий дріт, ставили охоронні вежі нових таборів. Вони будували переробні заводи, забивали костилі на залізницях і заливали бетоном дороги. Зрештою, вони заселяли нововідкриті території.

Пізніше радянські історики лірично назвуть цей епізод радянської історії «відкриттям Далекої Півночі»: і справді, це було справжнім кроком уперед, порівнюючи з минулим. Навіть в останні десятиліття царського правління, коли Росією прокотилася запізніла промислова революція, ніхто не робив таких інтенсивних спроб розвідати і заселити райони Далекої Півночі країни. Надто суворий клімат, надто багато людських страждань, надто примітивна техніка. Радянський режим переймався цими проблемами менше. Хоча техніка була не набагато кращою, для нього мало важили життя тих, кого він посилав на це «відкриття». Коли хтось із них помре – що ж, знайдуться ще.

Трагедій було дуже багато, особливо на початку цієї нової епохи. Нещодавно було підтверджено правдивість одного особливо страшного випадку, давно відомого з табірної фольклору. Відповідний документ виявили у Новосибірському архіві. Документ підписано інструктором партійного комітету у Наримі (Західний Сибір) і надіслано особисто Сталіну у травні 1933 року. В ньому точно описується прибуття групи депортованих селян – названих «відсталими елементами» – на острів Назіно на річці Об. Селян було вислано з місць їхнього проживання; передбачалося, що вони мають поселитися там, куди вони прибули, і обробляти землю:

«Перший конвой складав 5070 осіб, другий – 1044; разом 6114. Умови транспортування були жахливі: їжі було мало, та навіть її їсти було неможливо, тиснява була такою, що депортовані задихалися від браку повітря... У результаті щоденний рівень смертності становив 35–40 осіб. Однак такі умови життя виявилися розкішними порівняно з тим, що чекало депортованих на острові Назіно... Острів Назіно абсолютно незаселений, там немає жодного населеного пункту... Не було знарядь, зерна, їжі. Ось як починалося їхнє нове життя. 19 травня, наступного дня після прибуття першого конвою, знову почав іти сніг і піднявся вітер. Голодні, виснажені місяцями

недостатнього харчування, без даху над головою і без знарядь... вони опинилися у пастці. Вони навіть не могли палити багать, щоб захиститися від холоду. Все більше людей помирало...

Першого дня поховали 295 осіб. Тільки на четвертий чи на п'ятий день після прибуття першого конвою прислали пароплавом трохи борошна, насправді не більше ніж по кілька фунтів на людину. Тільки-но отримавши убогий пайок, люди бігли до води і намагалися місити борошно у капелюхах, штанах і піджаках. Більшість просто тут же почали це їсти, і деякі навіть подушилися до смерті. Ця незначна кількість борошна була єдиною їжею, яку депортовані отримали за весь період свого перебування на острові...

Через три місяці, 20 серпня, – продовжував писати партійний функціонер у новому листі, – майже 4 тисячі з початкових 6114 «поселенців» померли. Решта вижили тому, що їли померлих. За свідченнями одного в'язня, який зустрів декого з уцілілих у тюрмі в Томську, вони виглядали «як ходячі трупи» і всі були арештовані за звинуваченням у канібалізмі³.

Навіть коли смертність не сягала такого рівня, умови життя на багатьох з найвідоміших будівництв раннього етапу ГУЛАГу, ймовірно, були майже такими ж нестерпними. Один яскравий приклад того, чим міг обернутися простий брак планування, являє БАМлаг – табір, організований навколо будівництва залізничної лінії від озера Байкал до річки Амура, складової системи Транссибірської залізниці на Далекому Сході Росії. Як і спорудження Біломорського каналу, будівництво залізниці велося з великим поспіхом, без жодної попередньої підготовки. Табірні плановики розвідували місцевість, планували залізницю і будували її одночасно; будівництво почалося до закінчення дослідження місцевості. У таких умовах топографи були змушені зробити зйомку відрізка довжиною дві тисячі кілометрів менш як за чотири місяці, без відповідного взуття, одягу й інструментів. Наявні карти були неточними, у результаті цього робилися помилки, що вели до великих збитків. За свідченнями одного з уцілілих, «виявилось, що дві робочі партії [кожна з яких проходила свій відрізок дороги] не можуть зустрітися і закінчити роботи, тому що дві річки, вздовж яких вони йшли, сходилися разом лише на картах, а насправді вони були далеко одна від одної»⁴.

Як тільки почалося будівництво, до управління табору в місті Свободному почали прибувати конвої. Від січня 1933 року до січня 1936-го кількість в'язнів зросла з кількох тисяч до 180 тисяч. Багато з них були вже виснажені дорогою, босі або погано вдягнені, потерпали від цинги, сифілісу, дизентерії, серед них траплялися ті, хто вижив під час голодоморів, які спустошили сільські райони Радянського Союзу на початку 1930-х років. Табір був абсолютно невідготовлений. Один з конвоїв після прибуття розмістили у холодних темних бараках; людям дали хліб, вкритий пилом. Начальство БАМлагу не могло впоратися з хаосом – це визнавалося у звітах до Москви; особливо невідготовленим був прийом ослаблених в'язнів. Внаслідок цього хворим, які не могли працювати, просто давали штрафні пайки і залишали голодувати. Один конвой з 29 людей через 37 днів після прибуття вимер повністю⁵. Кількість людей, що загинули до закінчення будівництва, ймовірно, вимірюється десятками тисяч.

Схожі історії повторювалися по всій країні. 1929 року інженери визначили, що для будівництва залізниці на північний схід від Архангельська, яке мав вико-

нувати Севлаг, кількість в'язнів слід збільшити у шість разів. У квітні – жовтні того року почали прибувати відповідні конвої – на порожнє місце. Один із в'язнів згадував: «Не було ні бараків, ні селища. З одного боку стояли намети для охоронців і устаткування. Людей було небагато, може, з півтисячі. Більшість – селяни середнього віку, колишні куркулі. І злочинці. Жодної інтелігенції...»⁶

Усі табірні комплекси, засновані на початку 1930-х років, починалися з дезорганізації – і всі вони були непідготовленими для прийому виснажених в'язнів, яких привозили з голодуючих районів, але не всі вони дійшли до такого безладдя, що привело їх до загибелі. За певних обставин – порівняно сприятливих низових умов і потужної підтримки з Москви – деякі виявилися здатними до зростання. З дивовижною швидкістю вони розвивали свій бюрократичний апарат, зводили міцніші будівлі й навіть плодили еліту НКВД на місцях. Кілька таких таборів у кінцевому підсумку окупували значні території, перетворивши цілі регіони країни на величезні тюрми. Два табори, засновані у цей час, – «Ухтинська експедиція» і «Трест Дальстрой» – зрештою набули розмірів і статусу промислових імперій. Початковий етап їхнього розвитку заслуговує пильнішого розгляду.

Для неспостережливого пасажира автомобільна подорож розтрісканою бетономкою, що веде із Сиктивкара, адміністративного центру Республіки Комі, до міста Ухта, одного з головних промислових центрів Комі, може видатися не дуже цікавою. 200-кілометрова дорога, в одних місцях розбита більше, ніж в інших, веде через нескінченні соснові ліси і заболочені луки. Єдині якимось цікаві місця – мости через річки. Це – тайга, дивовижно одноманітний передполярний пейзаж. Республіка Комі (та й уся північ Росії) передусім відома цією тайгою.

Хоч пейзаж і не дуже цікавий, пильніший погляд відкриває і дещо дивне. Якщо знати, куди дивитися, у певних місцях на землі, прямо біля дороги, можна побачити западини. Це все, що залишилося від табору, який колись стояв по всій довжині дороги, і бригад в'язнів, які його будували. Оскільки будмайданчики були тимчасовими, в'язнів тут часто селили не у бараках, а в *землянках*, викопаних у ґрунті: звідси й западини у землі.

На іншому відрізку дороги є залишки більшого табору, що колись стояв на невеликому нафтовому родовищі. Тепер це місце поросло бур'яном і підліском, але цю рослинність легко можна розсунути: під нею – гнилі дошки (вони, можливо, збереглися через те, що на них з черевиків в'язнів стікала нафта) і шматки колючого дроту. Пам'ятника тут немає. Є він набагато далі, у Бограздіно, де колись був пересильний табір, у якому утримувалося до 25 тисяч в'язнів. Більше у Бограздіно він нього не лишилося жодного сліду. Ще в іншому місці по дорозі – за сучасною заправною станцією компанії «Лукойл» – стоїть стара дерев'яна вежа, навколо неї – металеві обрізки й іржавий дріт.

Якщо до Ухти їхати з кимось, хто добре знає місто, то можна швидко дізнатися про його приховану історію. Усі дороги до міста колись були збудовані в'язнями, як і всі адміністративні будівлі центру Ухти й житлові будинки. В самому центрі міста є парк, спланований і розбитий в'язнями-архітекторами; театр, у якому грали в'язні-актори; також тут стоять міцні дерев'яні будинки, в яких мешкало

табірне начальство. Сьогодні на цій тінистій вулиці у сучасних будинках живуть адміністратори «Газпрому», ще одної нової російської компанії.

У Республіці Комі Ухта не єдине таке місто. Хоча їх тяжко помітити з першого погляду, сліди ГУЛАГу розкидані по всій Комі – великому регіоні тайги і тундри, що лежить на північний схід від Санкт-Петербурга і на захід від Уральських гір. В'язні спланували і збудували не тільки Ухту, а й усі великі міста регіону – Сиктивкар, Печору, Воркуту й Інту. В'язні збудували в Комі автошляхи і залізниці та перші промислові підприємства. В'язням, які прибували сюди у 1940-х і 1950-х, Комі здавалася одним величезними табором – і так воно й було. Багато селищ і досі по-місцевому називаються так, як і в сталінські часи: є, наприклад, «Китай-город», де тримали групу в'язнів-китайців, та «Берлін», який колись населяли військовополонені німці.

Ця безмежна тюремна республіка походить від однієї з найперших експедицій ОГПУ – Ухтинської, яка 1929 року вирушила розвідувати те, що тоді було безлюдною пусткою. За радянськими мірками експедиція була підготовлена порівняно добре. Вона мала більш ніж досить спеціалістів, серед яких переважали в'язні Соловецької системи: тільки одного 1928 року до СЛОНу було відправлено 69 гірничих інженерів, жертв тогорічної кампанії проти «шкідників» і «саботажників», які начебто гальмували поступ індустріалізації в Радянському Союзі⁷.

У листопаді 1928 року, напрочуд вчасно, ОГПУ також арештувало знаменитого геолога Миколу Тихоновича. Його кинули до московської Бутирської тюрми, однак не стали, як того можна було чекати, допитувати. Замість цього його привезли на нараду. Не гаючи часу на попередні зауваження, як згадував потім Тихонович, група з восьми осіб – хто це, йому не сказали, – поставила йому пряме питання: як підготувати експедицію в Комі? Що з одєжі він візьме, коли туди збиратиметься? Скільки припасів? Які інструменти? Яким видом транспорту? Тихонович, який вперше побував у тому районі 1900 року, запропонував два маршрути. Геологи можуть рухатися по суші: іти пішки або їхати верхи через болота і ліси безлюдною тайгою на село Сиктивкар, тоді найбільший населений пункт регіону. Або ж вони можуть рухатися водним маршрутом: від порту Архангельськ на Білому морі на північ до гирла річки Печори, а потім по суші до притоків цієї річки. Тихонович рекомендував другий маршрут, відзначивши, що човнами можна перевезти більше важкого обладнання. Завдяки цій рекомендації експедицію було відправлено морським маршрутом. Тихонович, усе ще в'язень, став у ній головним геологом.

Часу не марнували, а ресурсів не шкодували – радянське керівництво вважало, що експедиція має першочергове значення. У травні московське керівництво ГУЛАГу призначило керувати експедицією двох чільних посадовців таємної поліції: Е. П. Ская – колишнього керівника безпеки Смольного інституту, першого штабу Леніна під час революції, а потім шефа безпеки самого Кремля, і С. Ф. Сидорова, головного економіста-плановика ОГПУ. Приблизно в той самий час начальники експедиції відібрали собі й «робочу силу» – 139 сильніших і здоровіших в'язнів пересильного табору СЛОНу у Кемі, серед них були і політичні, і куркулі, і злочинці. За два місяці експедиція була готова вирушати. 5 липня 1929 року о сьомій ранку в'язні почали вантажити обладнання на пароплав СЛОНу «Гліб Бокий». Менш ніж через 24 години вони вийшли у море.

Як і можна було очікувати, перед експедицією постали численні перешкоди. Кілька охоронців виявилися боягузами, а один взагалі втік під час заходу в Архангельськ. Невеликим групам в'язнів також вдавалося тікати під час зупинок на маршруті. Коли експедиція нарешті дісталася гирла Печори, виявилось тяжко знайти місцевих провідників. Навіть за плату місцеві комі не бажали мати нічого спільного з в'язнями чи таємною поліцією і відмовлялися допомагати експедиції рухатися далі. Незважаючи на це, судно врешті-решт прибуло у кінцевий пункт свого маршруту. 21 серпня його пасажирів розбили базовий табір у селі Чиб'ю – пізніше його перейменують в Ухту.

Після виснажливої подорожі загальний настрій мав бути надзвичайно похмурим. Вони пройшли таку відстань – і куди прийшли? Чиб'ю могло запропонувати мало зручностей. Один із фахівців-в'язнів, географ на прізвище Кувельський, згадував перше знайомство з цією місцевістю: «Серце стискалося від цього дикого порожнього ландшафту: безглуздо велика, чорна, самотня вишка, дві убогі хатини, тайга і багнюка...»⁸

Напевно, ще на якісь думки часу у нього було мало. В кінці серпня вже з'являються перші ознаки осені. Не можна було гаяти часу. Відразу після прибуття в'язні почали працювати по 12 годин на день на будівництві табору й облаштуванні робочих місць. Геологи вирушили на пошуки найкращих місць для буріння нафтових свердловин. Восени прибули нові спеціалісти. У «сезон» 1930 року також прибували нові конвої з в'язнями, спочатку кожного місяця, потім – кожного тижня. На кінець першого року експедиції кількість в'язнів зросла майже до тисячі.

Незважаючи на планування, умови на цьому початковому етапі для в'язнів і висланих були, як і всюди, жахливими. Більшість мала жити в наметах – бараків не було. Не було також вдосталь зимового одягу і взуття, як і нічого схожого на нормальне харчування. Борошно і м'ясо приходили у менших кількостях, ніж замовлялися; те саме стосується і ліків. Кількість хворих і ослаблених в'язнів зростала; це визнає начальство у поданому пізніше звіті. Легше було забезпечувати ізоляцію. Ці нові табори знаходилися так далеко від цивілізації – далеко від доріг, не кажучи вже про залізниці, – що у Комі колючий дріт не використовувався аж до 1937 року. Тікати вважалося безглуздом.

Тим часом прибували нові в'язні, і з базового табору в Ухті вирушали нові експедиції. У разі їх успішності кожна з таких експедицій, своєю чергою, засновувала новий базовий табір – *лагпункт*, іноді у неймовірно віддалених місцях, до яких з Ухти треба було їхати від кількох днів до кількох тижнів. Ті, у свою чергу, засновували свої табори-відгалуження – для будівництва доріг чи табірних колгоспів. У такий спосіб табори розросталися у безлюдних лісах Комі, як плодючі бур'яни.

Деякі експедиції виявилися тимчасовими. Така доля спіткала один із перших таборів, заснованих експедицією з Ухти, що вирушила звідти влітку 1930 року на острів Вайгач у Північному Льодовитому океані. Геологічні експедиції, які раніше побували на острові, виявили там поклади свинцю і цинку, хоча Вайгацька експедиція, як її стали називати, була й сама добре укомплектована в'язнями-геологами. Деякі з цих геологів працювали так добре, що ОГПУ їх нагородило: їм дозволили жити на острові разом зі своїми дружинами і дітьми. Острів був таким

віддаленим, що табірне начальство не турбувалося з приводу можливості втечі й дозволяло в'язням іти, куди вони хочуть, разом з іншими в'язнями або вільними робітниками без жодних спеціальних дозволів і перепусток. Для заохочення «ударників Арктики» тодішній головний начальник ГУЛАГу Матвій Берман наказав знімати в'язням по два дні з терміну за кожен день роботи на острові Вайгач⁹. Однак 1934 року шахту затопило, і наступного року ОГПУ вивезло з острова і в'язнів, і обладнання¹⁰.

Інші експедиції залишалися на триваліший час. 1931 року бригада з 23 осіб вирушила з Ухти на північ річками, щоб розпочати видобуток вугілля на величезному родовищі – Воркутинському вугільному басейні, – відкритому за рік до того у полярній тундрі в північній частині Комі. Як і в усіх таких експедиціях, геологи прокладали шлях, в'язні вели човни, а невелика група співробітників ОГПУ керувала операцією, на веслах і пішки йдучи по тундрі, яка влітку кишіла комарами. Перші ночівлі влаштовувалися під відкритим небом, потім якось побудували табір, пережили зиму і наступної весни збудували першу примітивну шахту – «Рудник № 1». Кайлами, лопатами і дерев'яними тачками, без жодних механізмів, в'язні почали видобуток вугілля. Всього лише за шість років «Рудник № 1» виросте у місто Воркуту, головний штаб Воркутлагу, одного з найбільших і найсуворіших таборів у всьому ГУЛАГу. 1938 року у Воркутлагу утримувалося 15 тисяч в'язнів і видобувалося 188 206 тонн вугілля¹¹.

Не всі нові мешканці Комі формально були в'язнями. З 1929 року сюди також почали направляти «спецпоселенців». Спочатку це були майже виключно куркулі, яких привозили з сім'ями і які мали обживати цю землю. Сам Ягода проголосив, що поселенцям слід давати «вільний час», у який вони мали працювати на городі, вирощувати свиней, рибалити і будувати собі житло: «Спершу вони житимуть на табірних пайках, а потім – власним коштом»¹². Усе це звучало досить радісно, та насправді майже п'ять тисяч сімей, які прибули 1930 року – понад 16 тисяч осіб, – як і в інших місцях, не знайшли тут майже нічого. На листопад того року було збудовано 268 бараків, а потрібно було щонайменше 700. У кімнатах жило по чотири-п'ять сімей. Не було достатньо їжі, одягу, зимового взуття. У селищах не було лазень, доріг, пошти і телефонного зв'язку¹³.

Хоча частина поселенців померла, а багато намагалися тікати – до кінця липня було здійснено 344 таких спроби, – поселенці в Комі стали постійним доповненням до тутешньої табірної системи. Пізніші хвилі репресій приносили до регіону нових – зокрема поляків і німців. Тому по-місцевому деякі селища Комі називаються «Берлінами». Поселенці не жили за колючим дротом, однак виконували ту саму роботу, що і в'язні, іноді – у тих самих місцях. 1940 року один з таборів було перетворено на селище поселенців – це свідчить, що ці дві групи у певному сенсі були еквівалентні. Багато поселенців також ставали охоронцями або адміністраторами в таборах¹⁴.

З часом географічне зростання відбивалося у термінології. 1931 року Ухтинську експедицію було перейменовано в Ухто-Печорський виправно-трудовий табір, або Ухтпечлаг. У наступні два десятиліття Ухтпечлаг ще багато разів перейменовуватимуть, реорганізовуватимуть і розділятимуть – відповідно до змін у географії, до розширення цієї імперії і зростання її бюрократії. Насправді на кінець десятиліття Ухтпечлаг уже взагалі не був єдиним табором. Він розрісся у

цілу мережу таборів, всього їх було понад 20, зокрема Ухтпечлаг і Ухтіземлаг (нафта і вугілля), Устьвимлаг (деревина), Воркута й Інта (видобуток вугілля), Севжелдорлаг (залізниці)¹⁵.

Протягом наступних кількох років зростало «населення» Ухпечлагу і його спадкоємці, відповідно до щораз вищих вимог з'являлися нові установи і будівлі. Коли потрібні були лікарні, адміністрація їх будувала, а також впроваджувала систему підготовки аптекарів і медперсоналу з числа в'язнів. Коли виникала потреба у їжі, створювалися власні колгоспи, склади і системи розподілу. Коли потрібна була електрика, будувалися електростанції. Коли були потрібні будматеріали, споруджувалися цегельні заводи.

Коли виникала потреба у кваліфікованих робітниках, їх готували з тих, кого мали. Більшість екс-куркулів були неписьменні або напівписьменні, що призводило до величезних проблем, коли доходило до роботи порівняно високого технічного рівня. З цієї причини адміністрація створила технічні училища, які, у свою чергу, потребували нових приміщень і нових кадрів: викладачів математики і фізики, а також «політичних інструкторів» для нагляду за їхньою роботою¹⁶. У 1940-ві роки у Воркуті – місті, збудованому на вічній мерзлоті, вуличне покриття і комунікації якого потрібно міняти щороку, – були свої геологічний інститут і університет, театри і лялькові театри, плавальні басейни і дитячі ясла.

Однак те, що розростання Ухтпечлагу не супроводжувалося гучною рекламою, не означає, що воно було спонтанним. Поза сумнівом, низове табірне начальство бажало зростання своїх підприємств, а поряд із цим – зростання власного престижу. Створення багатьох нових таборів-відгалужень було спричинене не центральним плануванням, а нагальною потребою. Разом з тим існувало точне взаємодоповнення між потребами радянського уряду (місце, куди можна відправляти ворогів) і потребами місцевими (більша кількість людей на лісоповалах). Коли, наприклад, 1930 року Москва пропонувала «спецпоселенців», місцеві вожді приймали їх із задоволенням¹⁷. Також доля таборів обговорювалася на найвищому рівні. Варто відзначити, що у листопаді 1932 року політбюро – за участю Сталіна – присвятило більшу частину свого засідання обговоренню поточного стану і планів на майбутнє Ухтпечлагу; при цьому перспективи і шляхи їх досягнення обговорювалися з дивовижною докладністю. Зі знайомства з протоколами того засідання виникає враження, що політбюро вирішувало все, чи принаймні з ним узгоджувалося все хоч якось важливе: які шахти копати, які залізниці будувати, скільки потрібно тракторів, автомобільного і водного транспорту, скільки висланих сімей можуть прийняти табори. Політбюро також виділило кошти на будівництво таборів: понад 26 мільйонів рублів¹⁸.

Тож не випадково, що протягом трьох років після ухвалення цих рішень кількість в'язнів зросла майже вчетверо – з 4797 в середині 1932 року до 17 852 в середині 1933-го¹⁹. Хтось на найвищому рівні радянської ієрархії хотів, щоб Ухтпечлаг зростав. За тієї влади і авторитету, які потрібні були для згаданих рішень і змін, цим кимось міг бути тільки сам Сталін.

Так само, як Освенцім у масовій свідомості став табором, що символізує всі інші нацистські табори, слово «Колима» стало синонімом найжахливішого у

ГУЛАГу. «Колима, – пише один історик, – це річка, гірський ланцюг і метафора»²⁰. Багатий на корисні копалини – і передусім на золото, – величезний Колимський край на далекому північному сході Сибіру, на узбережжі Тихого океану, мабуть, є і найсуворішим у Росії. На Колімі холодніше, ніж у Комі, – взимку температура тут періодично падає нижче від 49 градусів, – і Колима знаходиться ще далі²¹. До колимських таборів в'язнів везли поїздами через весь Радянський Союз – іноді ця дорога тривала три місяці – у Владивосток. Далі плвли Охотським морем, яке знаходиться на північ від Японських островів, до порту Магадан і долини річки Колими.

Перший колимський начальник – одна з найколючіших постатей в усій історії ГУЛАГу. Старий більшовик Едуард Берзін був командиром Першої дивізії латиських стрільців, яка охороняла Кремль 1918 року. Пізніше він брав участь у розгромі соціалістів-революціонерів, які виступили проти Леніна, і у викритті «британської змови» Брюса Локгарта²². 1926 року Сталін поставив перед Берзіном завдання організації Вишлага, одного з перших великих таборів. Він підійшов до цієї роботи з величезним ентузіазмом, що надихнуло історика Вишлага написати про період його правління як про вершину «романтичного періоду» ГУЛАГу²³.

ОГПУ будувало Вишлаг одночасно з Біломорським каналом, і, як видається, Берзін дуже підтримував (чи принаймні так говорив) ідеї Горького про виправлення в'язнів. З патерналістським запалом Берзін забезпечував в'язнів кінотеатрами і дискусійними клубами, бібліотеками і їдальнями, «як ресторани». Він розбивав сади з фонтанами, був навіть маленький зоопарк. Він також регулярно платив в'язням зарплату і проводив ту саму політику «дострокового звільнення за добру роботу», що й начальство на Біломорському каналі. Від цих послаблень вигравали не всі: в'язнів, котрі, як вважалося, погано працюють або тих, кому просто не поталанило, могли послати на один з численних лісових *лагпунктів* у тайгу – умови там були гірші, смертність вища, в'язнів там без шуму мордували і навіть вбивали²⁴.

Хай там як, але Берзін прагнув, щоб його табір хоч *виглядав* поважною установою. Все це робить Берзіна, на перший погляд, дивною кандидатурою на посаду першого начальника Дальстрою, «тресту», що розбудовуватиме Колимський край. Бо нічого особливо романтичного чи ідеалістичного у заснуванні Дальстрою не було. Інтерес Сталіна до цього регіону можна простежити від 1926 року, коли він відправив до Сполучених Штатів спеціального посланця-інженера для ознайомлення з гірничою справою²⁵. Пізніше, у період з 20 серпня 1931-го по 16 березня 1932 року, на політбюро питання геології і географії Колими обговорювалися не менше 11 разів – до дискусії часто долучався і сам Сталін. Як і для обговорень комісії Янсона щодо питань організації ГУЛАГу, для цих дискусій політбюро, за словами історика Девіда Нордлендера, характерною була «не ідеалістична риторика соціалістичного будівництва, а практична мова інвестиційних пріоритетів і фінансової прибутковості». У подальшому листуванні Сталіна з Берзіном порушуються питання продуктивності праці в'язнів, норм виробітку і обсягів продукції; про ідеали виправлення в'язнів не йшлося жодного разу²⁶.

З іншого боку, хист Берзіна до створення позитивного враження для «зовнішнього використання» може бути саме тим, що було потрібно радянському

керівництву. Хоча згодом Дальстрой буде поглинутий безпосередньо адміністрацією ГУЛАГу, однак на початковому етапі трест публічно завжди подавався як незалежне утворення, такий собі виробничий конгломерат, який з ГУЛАГом не має взагалі нічого спільного. Влада тихцем створила Севвостлаг – табір ГУЛАГу, який «здавав в оренду» своїх в'язнів трестові Дальстрой. На практиці ж ці дві установи не конкурували між собою. Начальник Дальстрою був також і начальником Севвостлагу, і ніхто не мав стосовно цього жодних сумнівів. Однак на папері вони були самостійними і подавалися як різні установи²⁷.

У такій організації була певна логіка. Наприклад, Дальстрою потрібно було залучати добровольців, особливо інженерів і жінок шлюбного віку (осіб обох цих категорій на Колімі завжди не вистачало), і Берзін провів багато вербувальних кампаній, намагаючись переконати «вільних працівників» переїжджати до краю; для цього навіть було влаштовано спеціальні контори у Москві, Ленінграді, Одесі, Ростові та Новосибірську²⁸. З самої лише цієї причини Сталін і Берзін могли прагнути того, щоб Колима не пов'язувалася надто тісно з ГУЛАГом, побоюючись, що такий зв'язок відлякуватиме потенційних працівників. Такі махінації, хоча цьому й немає прямих доказів, також могли влаштовуватися і для зовнішнього світу. Як і радянська деревина, колимське золото мало продаватися безпосередньо на Заході – в обмін на вкрай необхідну техніку й устаткування. Можливо, цим також пояснюється, чому радянське керівництво прагнуло зробити так, щоб колимські золоті копальні якомога більше були схожими на «нормальні» підприємства. Бойкот радянського золота міг принести набагато більше шкоди, ніж бойкот деревини.

У будь-якому разі особиста участь Сталіна у колимському проекті від самого його початку була надзвичайно активною. 1932 року він вимагав щоденних звітів про становище у золотодобувній промисловості і, як уже зазначалося, цікавився подробицями геологічної розвідки та виконання норм на Дальстрої. Він відряджав у табори інспекторів і вимагав від керівників Дальстрою частих приїздів до Москви. Виділення грошей Дальстрою політбюро супроводжувало детальними вказівками стосовно їх витрачання, як це робилося щодо Ухтпечлагу²⁹.

Втім, «незалежність» Дальстрою не була повною фікцією. Хоча Берзін справді виконував вказівки Сталіна, йому вдалося залишити про себе пам'ять на Колімі – настільки, що «епоху Берзіна» пізніше згадуватимуть з деякою ностальгією. Виглядає на те, що Берзін розумів своє завдання дуже просто: його робота полягає в тому, щоб в'язні добували якомога більше золота. Він не був зацікавлений у тому, щоб морити їх голодом, чи убивати їх, чи карати – значення мали тільки показники виробітку. Тому за першого начальника Дальстрою умови зовсім не були такими суворими, якими вони стали пізніше, а в'язні не так голодували, як голодуватимуть. Почасти внаслідок цього видобуток золота на Колімі за перші два роки діяльності Дальстрою зріс у вісім разів³⁰.

Правда, перші роки були так само, як і всюди, позначені хаосом і дезорганізацією. 1932 року в регіоні працювало близько десяти тисяч в'язнів – серед них були групи в'язнів-інженерів та інших фахівців, знання й уміння яких чудово відповідали завданням, що перед ними стояли, – поряд із більш як трьома тисячами добровольців «вільнонайманих» – працівників таборів, які не були в'язнями³¹. Велику кількість людей супроводжували високі показники смертності.

З 16 тисяч в'язнів, які прибули на Колиму в перший рік керівництва Берзіна, лише 9928 дісталися живими Магадана³². Їх, погано вдягнених і незахищених, чекали снігові бурі: ті, хто вижив у перший рік, потім стверджуватимуть, що живими залишилися тільки половина³³.

Втім, коли минув період початкового безладу, становище поступово поліпшилося. Берзін напружено працював для покращення умов життя, очевидно, вважаючи, що для добування великих кількостей золота в'язням потрібне тепло і добра їжа. В результаті цього, пише Томас Стовіо, американець – в'язень Колими, табірні «старожили» тепло згадували правління Берзіна: «Коли мороз був більший за мінус 60, їх не посилали на роботу. Кожного місяця їм давали три дні відпочинку. Їжі було досить, і вона була поживною. Зекам давали теплий одяг – хутряні шапки і валянки»³⁴. Ще один колимський в'язень, Варлам Шаламов, чий «Колимські оповідання» – серед найстрашніших в усій літературі про радянські табори, також писав про період Берзіна як про часи, коли були

«чудова їжа, одяг, робочий день взимку 4–6 годин, влітку – 10 годин, колосальні заробітки для в'язнів, що давали їм змогу допомагати сім'ям і повертатися після терміну на материк забезпеченими людьми... Тодішні кладовища в'язнів такі нечисленні, що можна подумати, що колимчани – безсмертні»³⁵.

За кращих, ніж вони будуть пізніше, умов життя табірне керівництво також ставилося до в'язнів з більшою людяністю. У той час межа між вільнонайманим добровольцем і в'язнем не була чіткою. Ці дві групи нормально між собою спілкувалися; в'язням іноді дозволялося залишати бараки і жити у «вільних» селищах, їх могли підвищувати – можна було стати охоронцем чи геологом або інженером³⁶. Марії Йоффе, висланій на Колиму в середині 1930-х років, було дозволено мати книжки і папір; вона згадує, що більшості висланих сімей дозволялося жити разом³⁷.

У той час в'язням також дозволялося – до певної міри – брати участь у політичному житті. Як і Біломорський канал, Колима породжувала своїх ударників і стахановців. Один в'язень став навіть «інструктором зі стахановських методів праці» Дальстрою, а в'язні, що добре працювали, отримували значки «Колимський ударник»³⁸.

Як і в Ухтпечлагу, інфраструктура на Колімі дуже швидко ускладнювалася. У 1930-ті роки в'язні збудували не лише шахти, а й доки і хвилерізи у магаданському порту, а також єдину в краї велику дорогу, Колимську трасу, що веде з Магадана на північ. Більшість лагпунктів Сєввостлагу знаходилися вздовж цієї дороги; часто їх називали за відстанню від Магадана (наприклад, «Табір 47-й кілометр»). В'язні також побудували і саме місто Магадан, яке 1936 року мало 15 тисяч мешканців і далі продовжувало зростати. Повернувшись до міста 1947 року, відбувши кілька років у віддаленіших таборах, Євгенія Гінзбург «ледь не зомліла від здивування і захоплення» швидкістю зростання Магадана: «Лише за кілька тижнів я помітила, що великі будинки можна порохувати по пальцях. Але в той час це справді було для мене великим містом»³⁹.

Насправді Гінзбург була однією з небагатьох, хто звернув увагу на цей цікавий парадокс. Дивно, але правда: на Колімі, як і в Комі, ГУЛАГ повільно ніс циві-

лізацію – якщо це можна так назвати – до віддалених пусток. Там, де раніше були самі лише ліси, будувалися дороги; на болотах з'являлися будинки. Корінні народи відсувалися, щоб звільнити простір для міст, заводів і залізниць. Через багато років одна жінка, дочка табірнього кухаря з віддаленого поселення Локчимлагу, одного з лісових таборів Комі, згадувала у розмові зі мною, яким було життя, коли табори ще діяли: «О-ох, овочів був цілий склад, на полі повно гарбузів, а не така гола пустка, як тепер». Вона з відразою махнула рукою в напрямку маленького села, яке стоїть тепер на місці колишніх табірних штрафних ізоляторів: «І тут було справжнє електричне освітлення, а начальники на своїх великих машинах майже кожного дня приїжджали і від'їжджали...»

Гінзбург більш яскраво пише про те саме враження:

«Незбагненне людське серце! Адже я всією душою проклинаю того, кому спало на думку будувати місто у цій вічній мерзлоті, прогрівачи її кров'ю, потом і сльозами невинних людей. І в той самий час я явно відчуваю якусь безглузду гордість... Як він виріс, яким красивим став за сім років моєї відсутності, наш Магадан! Просто не впізнати. Я милуюся кожним ліхтарем, кожним шматком асфальту і навіть афішею, що сповіщає про постановку у Будинку культури спектаклю – оперети «Принцеса доларів». Напевно, тому, що нам дорогий кожний шматок нашого життя, навіть найгірший»⁴⁰.

На 1934 рік розширення ГУЛАГу на Колимі, у Комі, в Сибіру, в Казахстані та інших районах Радянського Союзу відбувалося за зразком Соловецького табору. На тому першому етапі недбалість, хаос і неорганізованість спричинилися до численних смертей. Навіть без відвертого садизму немислима жорстокість охорони, яка ставилася до в'язнів, як до худоби, призводила до величезних страждань.

Водночас із плином часу система, здавалося, починає з коливаннями вноrmовуватися. Досягши свого піку 1933 року, знизився рівень смертності – голод відступив, поліпшилася організація в таборах. За офіційною статистикою, рівень смертності становив близько 4 %⁴¹. Ухтпечлаг добував нафту, Колима – золото, табори в Архангельській області валили ліс. У Сибіру будувалися дороги. Помилки і нещастя було більш ніж досить, але так само було і всюди в СРСР. Темпи індустріалізації, брак планування і нестача добре підготовлених фахівців робили нещасні випадки і надмірні витрати неминучими, про що, звичайно ж, знали начальники великих будов і підприємств.

Незважаючи на невдачі, ОГПУ швидко перетворювалося на один із найпотужніших економічних суб'єктів у країні. 1934 року Дмитлаг, табір, що будував канал Москва–Волга, мав у своєму розпорядженні майже 200 тисяч в'язнів – більше, ніж було задіяно на будівництві Біломорського каналу⁴². Виріс також і Сиблаг – 63 тисячі в'язнів, а Дальлаг за чотири роки від дня свого заснування збільшив кількість в'язнів більш як утричі – 1934 року їх там було 50 тисяч. По всьому Радянському Союзу створювалися нові табори: Сазлаг в Узбекистані – його в'язні працювали в колгоспах; Свірлаг біля Ленінграда – там в'язні валили ліс і виготовляли вироби з дерева для міста; Карлаг у Казахстані, де були в'язні-колгоспники, робітники і навіть рибалки⁴³.

І також саме 1934 року ОГПУ було вкотре реорганізовано і перейменовано, почасти – відповідно до його нового статусу і відповідальності. Того року таємна поліція офіційно стала Народним комісаріатом внутрішніх справ і отримала новий широковідомий акронім – НКВД [*народный комиссариат внутренних дел*]. Під цим новим іменем НКВД тепер контролювало понад мільйон в'язнів⁴⁴. Але порівняний спокій тривав недовго. Несподівано система опинилася на краю повного перевороту, революції, яка однаково нищитиме і господарів, і рабів.

Розділ 6

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР І ЙОГО НАСЛІДКИ

*Это было, когда улыбался
Только мертвый, спокойствию рад.
И ненужным привеском болтался
Возле тюрем своих Ленинград.
И когда, обезумев от муки,
Шли уже осужденных полки,
И короткую песню разлуки
Паровозные пели гудки.
Звезды смерти стояли над нами,
И безвинная корчилась Русь
Под кровавыми сапогами
И под шинами черных марушь.*

Анна Ахматова. Реквием 1935–1940¹

Кажучи об'єктивно, роки 1937 і 1938 – пам'ятні як роки Великого терору – не були найсмертоноснішими в історії таборів. Не були вони й часом, коли система досягла найбільших розмірів: кількість в'язнів у наступному десятилітті буде набагато більшою і досягне піку набагато пізніше, ніж це зазвичай вважається, – 1952 року. Незважаючи на неповноту доступної статистики, очевидно, що смертність у таборах зростала як у період голодомору на селі у 1932–1933 роках, так і в найгірші моменти Другої світової війни – у 1942-му і 1943-му, коли загальна кількість людей, що відбували вироки у трудових таборах, в'язницях і таборах для військовополонених, становила близько чотирьох мільйонів².

В історичному аспекті також можна стверджувати, що важливість 1937 і 1938 років є перебільшеною. Навіть Солженіцин скаржився на тих, хто засуджував злочини сталінізму, «чіпляючись до років, що кісткою застрягнули нам у горлі, 37-й і 38-й», і в одному сенсі він має рацію³. Все ж таки Великому терору передували два десятиліття репресій. Від 1918 року і далі проводилися масові арешти і масові депортації, спершу опозиційних політиків на початку 1920-х років, потім «саботажників» у кінці 1920-х, потім куркулів на початку 1930-х. Всі ці епізоди масових арештів супроводжувалися регулярними полюваннями на відповідальних за «суспільні безпорядки».

У свою чергу, за Великим терором іде навіть ще більше арештів і депортацій – поляків, українців і прибалтів з територій, захоплених 1939 року; червоноармійців-«зрадників», захоплених у полон ворогом; звичайних людей, які опинилися не по той бік фронту після вторгнення нацистів 1941 року. Пізніше, 1948 року, будуть нові арешти колишніх в'язнів таборів, а ще пізніше, перед самою смертю Сталіна, масові арешти євреїв. Незважаючи на те, що жертви 1937 і 1938 років, ймовірно,

були людьми більш відомими, і на те, що ніколи вже не повторюватиметься щось подібне до «показових судових процесів» тих років, про арешти Великого терору найкраще буде говорити не як про zenіт репресій, а як про одну з незвичайних хвиль репресій, які прокочувалися країною в часи правління Сталіна: Великий терор завдав потужнішого удару еліті – старим більшовикам, провідним членам партії і воєначальникам, – загалом торкнувся більшої кількості суспільних верств і вилився у незвичайно велику кількість смертних вироків.

Проте в історії ГУЛАГУ 1937 рік є по-справжньому межовим. Бо саме цього року радянські табори на певний час трансформувалися з в'язниць, якими керували байдужі тюремники і в яких люди гинули через нещасні випадки, на справжні табори смерті, де людей свідомо виснажували роботою до смерті або й просто вбивали у набагато більших кількостях, ніж це було раніше. Хоча така трансформація була далеко не послідовною і хоча умисна згубність таборів 1939 року таки пішла на спад – показники смертності зростатимуть і спадатимуть відповідно до обставин воєнного й ідеологічного характеру аж до смерті Сталіна 1953 року – Великий терор однаковою мірою позначився на свідомості і табірних охоронців, і в'язнів⁴.

Як і решта країни, населення ГУЛАГУ могло спостерігати ознаки наближення терору. Після досі не розкритого вбивства популярного лєнінградського партійного лідера Сергія Кірова у грудні 1934 року Сталін видав низку указів, що надавали НКВД набагато ширших повноважень арештовувати, судити і страчувати «ворогів народу». Всього за кілька тижнів двоє провідних більшовиків, Каменєв і Зінов'єв – обидва колишні опоненти Сталіна, – стали жертвами цих указів і були заарештовані разом з тисячами своїх справжніх і гаданих прихильників – багато з них були лєнінградцями. Після цього було проведено масові виключення з партії, хоча, необхідно відзначити, вони не були масовішими за виключення, що проводилися раніше у 1930-ті роки.

Поволі чистка ставала кривавішою. Протягом весни і літа 1936 року сталінські слідчі працювали з Каменєвим і Зінов'євим, а також з групою колишніх прихильників Льва Троцького, готуючи їх до «зінання» на великому відкритому процесі, який і відбувся у серпні. Усіх підсудних разом з численними родичами після нього було страчено. Далі настала черга інших провідних більшовиків, серед них – і харизматичного Миколи Бухаріна. І тут також потерпіли члени родин.

Манія арештів і страт поширювалася партійною ієрархією і суспільством. З самої гори її підштовхував Сталін, використовуючи терор для знищення своїх ворогів, створення нового класу вірних йому керівників, залякування радянського населення – і наповнення концентраційних таборів. Починаючи з 1937 року він підписував розпорядження, які розсилалися начальникам НКВД на місцях, з вимогами щодо кількості арештованих (без зазначення причини) по кожному регіону. Деяким слід було виносити вирoki «першої категорії» – до страти, а іншим давати «другу категорію» – ув'язнення в концентраційних таборах терміном від восьми до десяти років. «Найнебезпечніших» з останніх слід було поміщати у спеціальні політичні в'язниці – з тим, щоб вони не могли «справляти згубного впливу» на інших в'язнів. Деякі науковці висловлюють припущення, що квоти НКВД для різних частин країни складалися відповідно до уявлення про кон-

центрацію «ворогів» у тому чи тому регіоні. З іншого боку, тут взагалі може не бути жодного зв'язку⁵.

Ці накази дуже нагадують розпорядження чиновника, що розробляє п'ятирічний план. Ось, наприклад, один такий документ, датований 30 липня 1930 року:

	Перша категорія	Друга категорія	Разом
Азербайджанська РСР	1500	3750	5250
Вірменська РСР	500	1000	1500
Білоруська РСР	2000	10000	12000
Грузинська РСР	2000	3000	5000
Киргизька РСР	250	500	750
Таджицька РСР	500	1300	1800
Туркменська РСР	500	1500	2000
Узбецька РСР	750	4000	4750
Башкирська АРСР	500	1500	2000
Бурят-Монгольська АРСР	350	1500	2000
Дагестанська АРСР	500	2500	3000
Карельська АРСР	300	700	1000
Кабардино-Балкарська АРСР	300	700	1000
Кримська АРСР	300	1200	1500
Комі АРСР	100	300	400
Калмицька АРСР	100	300	400
Марійська АРСР	300	1500	1800
І т. д. ⁶			

Очевидно, що чистка у жодному сенсі не була спонтанною: завчасно навіть готувалися нові табори для нових в'язнів. Не наражалася чистка і на якийсь значний опір. Московське керівництво НКВД очікувало від своїх підлеглих на місцях ентузіазму, який ті з готовністю виказували. «Ми просимо дозволу додатково розстріляти 700 осіб з банд дашнаків та інших антирадянських елементів», – клопоталося перед Москвою НКВД Вірменії у вересні 1937 року. Сталін особисто підписав схожий запит (так само, як він або Молотов підписали багато інших): «Я піднімаю кількість в'язнів першої категорії у Красноярському краї до 6600». На одному із засідань політбюро у лютому 1938 року НКВД України було дано дозвіл на арешт додаткових 30 тисяч «куркулів та інших антирадянських елементів»⁷.

У радянському суспільстві дехто схвалював нові арешти: несподіване відкриття існування величезних кількостей «ворогів», багато з яких посідали найвищі партійні місця, пояснювало, чому – незважаючи на Великий сталінський перелом, незважаючи на колективізацію, незважаючи на п'ятирічку – Радянський Союз залишався таким бідним і відсталим. Більшість, однак, була надто налякана і збентежена видовищем зізнань славних революціонерів і зникненням сусідів для того, щоб взагалі висловлювати якісь думки стосовно того, що діється.

У ГУЛАГу чистка в першу чергу позначилася на табірних начальниках – багатьох із них було знищено. Якщо для решти країни 1937 рік буде пам'ятним як рік, коли Революція пожирала своїх дітей, то у системі таборів його могли пам'ятати як рік, коли ГУЛАГ поглинав своїх засновників, починаючи від самої гори: Генріх Ягода, шеф таємної поліції, на якому лежала найбільша відповідальність за розширення табірної системи, був засуджений і розстріляний 1938 року, після того, як він просив про помилування у листі до Верховної Ради. «Помирати тяжко, – писала людина, яка послала на смерть так багато інших людей. – Перед усім народом і партією я стою на колінах і прошу помилувати мене, зберегти мені життя»⁸.

Наступник Ягоди, малорослий Микола Єжов (він мав усього півтора метра зросту), відразу ж почав прибирати друзів і підлеглих Ягоди з НКВД. Не обійшов він увагою і родину Ягоди – як це буде з родинами багатьох інших – було арештовано його дружину, батьків, сестер, племінників і племінниць. Один з них згадував реакцію своєї бабусі, матері Ягоди, у день, коли було вислано всю їхню родину:

«"Якби лише Гена [Ягода] міг бачити, що вони з нами роблять", – сказав хтось тихо.

Несподівано бабуся, яка ніколи не підвищувала голосу, повернулася до порожньої квартири і голосно загукала: "Будь він проклятий!" Вона переступила поріг і грюкнула дверима. Звук котився сходами, як луна цього материнського прокляття»⁹.

Багато табірних начальників і адміністраторів, яких плекав і яким сприяв Ягода, розділили його долю. Разом із сотнями тисяч радянських громадян їх звинувачували в участі у розгалужених змовах, арештовували і допитували в заплутаних справах, у яких могли проходити сотні людей. Одну з найяскравіших таких справ було організовано навколо Матвія Бермана, керівника ГУЛАГу з 1932 по 1937 рік. Багаторічне служіння партії – вступив він до лав більшовиків 1917 року – не допомогло. У грудні 1938 року НКВД звинуватило Бермана в очолюванні «правотроцькістської підривної організації», яка створювала «привільні умови» для в'язнів у таборах, умисно ослаблювала «бойову і політичну підготовку» табірних охоронців (що призвело до великої кількості втеч) і здійснювала диверсії на будівництвах ГУЛАГу (що призвело до гальмування темпів).

Жертвою став не один Берман. По всьому Радянському Союзу начальники таборів і чільні адміністратори виявлялися членами однієї «правотроцькістської організації» і дуже швидко отримували свої вирoki. У цих справах є щось сюрреалістичне: виглядає так, начебто всі страхи попередніх років – невиконання норм, погано побудовані дороги, погана робота споруджених в'язнями заводів – досягли божевільної кульмінації.

Наприклад, заступник начальника Ухтпечлагу Олександр Ізраїлев отримав вирок за «перешкоджання зростанню видобутку вугілля». Полковника Олександра Полісонова, співробітника управління воєнізованої охорони ГУЛАГу, було звинувачено у створенні для охоронців «неможливих умов». Михайло Госкін, керівник будівництва залізниць ГУЛАГу, був звинувачений у розробці «нереальних планів» будівництва залізничної гілки Волочаєвка – Комсомолець. Керівника медичної частини ГУЛАГу Ісаака Гінзбурга було визнано відповідальним за високу

смертність в'язнів і звинувачено у створенні для в'язнів-контрреволюціонерів особливих умов, які давали їм змогу отримувати дострокове звільнення на підставі хвороби. Більшість з цих людей були засуджені до смертної кари, і хоча декому вирок було замінено на тюремний або табірний термін, мало хто з них дожив до реабілітації 1955 року¹⁰.

Вражаючи кількість найперших керівників ГУЛАГу чекала та сама доля. Колишнього начальника СЛОНу Федора Ейхманса, який згодом став начальником Особливого відділу ОГПУ, розстріляно 1939 року. Наступник Бермана на посаді керівника ГУЛАГу Ізраїль Плінер пропрацював на своїй посаді тільки рік: його також було розстріляно 1939 року¹¹. Здавалося, ніби система шукала пояснення, чому вона працює так погано, вона шукала людей, яких можна було у цьому звинуватити. Чи, можливо, «система» – тут слово неправильне; можливо, то самому Сталіну потрібні були пояснення, чому його чудово сплановані підприємства рабської праці розвивалися так повільно і з такими нерівними результатами.

У цьому масовому нищенні були й цікаві винятки. Сталін сам контролював не лише те, кого арештовують, а іноді й вирішував, кого *не* арештовувати. Цікавий факт: незважаючи на загибель майже всіх своїх колег, Нафталі Френкелю вдалося уникнути розстрільної кулі. 1937 року він був начальником БАМлагу – Байкало-Амурської залізниці, одного з найбезладніших і найстрашніших таборів на Далекому Сході. Та коли у БАМлагу 1938 року було арештовано 48 «троцькістів», його чомусь серед них не було.

Його відсутність у списку арештованих стає ще дивнішою через той факт, що його критикували у табірній газеті, відкрито звинувачуючи у саботажі. Незважаючи на це, в Москві його справі не дали ходу. Місцевому прокуророві у БАМлагу, який вів справу Френкеля, зволікання здавалося незрозумілим. «Не розумію, чому це на це досліджування було накладено “особливу постанову” і від кого ця “особлива постанова” виходила, – писав він генеральному прокурору Радянського Союзу Андрію Вишинському. – Якщо ми не будемо арештовувати троцькістів-диверсантів-шпигунів, то кого нам тоді арештовувати?» Здається, Сталін усе ще мав усі можливості захищати своїх друзів¹².

Мабуть, найдраматичніша у 1937 році справа табірною начальства почалася наприкінці того року в Магадані, коли було заарештовано начальника Дальстрою Едуарда Берзіна. Як безпосередній підлеглий Ягоди, Берзін мав очікувати швидкого закінчення своєї кар'єри. Такі самі підозри мали у нього виникнути, коли у грудні НКВД призначило цілу групу його нових «заступників», серед них був майор НКВД Павлов, вищий за своїм рангом від самого Берзіна. Хоча Сталін часто таким чином представляв посадовцям, яких незабаром знімали, їхніх наступників, Берзін жодним чином не виявляв стурбованості. На честь прибуття корабля зі зловісною назвою «Микола Єжов», на якому до бухти Нагаєво припливла нова команда Дальстрою, Берзін організував виступ у порту духового оркестру. Потім він кілька днів показував своєму новому «особовому складу» господарство – незважаючи на те, що на нього фактично не звертали уваги, – перед тим, як самому сісти на той самий корабель «Микола Єжов».

У Владивостоку він без жодних пригод вирушив трансибірським експресом до Москви. Берзін виїхав з Владивостока пасажиром першого класу, а в Москву він приїхав уже в'язнем. За 70 кілометрів від Москви, у місті Олександрові, поїзд

несподівано зупинився. Серед ночі 19 грудня 1937 року Берзіна арештували на станційній платформі – не в столиці (можливо, для того, щоб не піднімати шуму) – і відвезли на Лубянку, в центральну московську тюрму, для проведення слідства. Невдовзі йому було висунуто звинувачення у «контрреволюційній диверсійно-шкідницькій діяльності». НКВД звинувачувало його у створенні «шпигунсько-диверсійної троцькістської організації на Колімі», яка буцімто переправляла золото японському уряду і брала участь у змові з метою захоплення російського Далекого Сходу японцями. Також його було звинувачено у шпигунстві на користь Англії і Німеччини. Начальник Дальстрою, судячи з усього, був дуже зайнятою людиною. Розстріляли його у серпні 1938 року в підвалі Лубянської тюрми.

Абсурдність звинувачень не заважала швидкому просуванню справи. Вже до кінця грудня Павлов арештував більшість підлеглих Берзіна. Начальник Севвостлагу І. Г. Філіппов під тортурами зробив дуже докладні зізнання, в яких фактично фігурували вони всі. Він зізнався в тому, що 1934 року «завербував» Берзіна, і їхня «антирадянська організація» планувала повалення радянського уряду, з-поміж іншого, шляхом «збройного заклоту проти радянської влади на Колімі... підготовки і здійснення терористичних актів проти лідерів Комуністичної партії і Радянської держави... та заохочення широкомасштабного шкідництва». Потім перший заступник Берзіна Лев Епштейн зізнався у «збиранні таємної розвідувальної інформації на користь Франції і Японії та здійсненні саботажу, диверсій і шкідництва». Головного лікаря магаданської поліклініки звинуватили у «зв'язках з ворожими елементами і дворушниками». Справа Берзіна для сотень пов'язаних з ним людей, від географів до чиновників та інженерів, вилилася у страти або тюремні вироки¹³.

Члени колимської еліти не були єдиними представниками влади, знищеними у 1937 і 1938 роках. На кінець 1938 року Сталін «вичистив» з Червоної армії багатьох провідних воєначальників, зокрема заступника народного комісара оборони маршала Тухачевського, командарма Йона Якіра, командарма Уборевича та багатьох інших разом з їхніми дружинами і дітьми. Більшість із них було розстріляно, проте дехто отримав табірні вироки¹⁴. Схожою була і доля Комуністичної партії. Чистка торкнулася не тільки потенційних ворогів Сталіна у партійному керівництві, а й провінційної еліти, перших партійних секретарів обласних комітетів, голів місцевих і обласних рад та керівників великих підприємств і установ.

Ця хвиля репресій у деяких місцях і для деяких соціальних прошарків була такою суворою, що, як пізніше писала Олена Сидоркіна, котру саму арештували у листопаді 1937 року, «ніхто не знав, що буде завтра. Люди боялися говорити одне з одним чи зустрічатися, особливо родини, у яких батька чи матір вже "ізолювали". Рідкісні особи, достатньо відчайдушні для того, щоб виступити на захист арештованих, самі автоматично ставали кандидатами на "ізоляцію"»¹⁵.

Та не всі загинули: не всі табори було понищено. Насправді не таким відомим табірним начальникам жилося навіть трохи краще, ніж середньому співробітникові НКВД, як це показує випадок протеже Ягоди В. А. Барабанова. 1935 року, коли він був заступником коменданта Дмитлагу, Барабанова разом з його колегами арештували за появу в таборі «у нетверезому стані». В результаті він втратив роботу, отримав невеликий термін ув'язнення і 1938 року, коли відбувалися масові арешти поплічників Ягоди, працював у віддаленому таборі на Далекій Півночі.

У тому хаосі про нього забули. 1954 року йому вибачили прихильність до чарки і знову вивішили – до заступника керівника всієї системи ГУЛАГу¹⁶.

Але у табірному фольклорі 1937 рік відобразився не тільки як рік Великого терору; це також був рік повного зникнення пропаганди перевиховання злочинців; про це зовсім перестали навіть говорити. Почасти це може пояснюватися загибеллю і арештами тих, хто брав у цій кампанії найактивнішу участь. Зник Ягода, все ще пов'язаний у масовій свідомості з Біломорським каналом. У червні 1936 року несподівано помер Горький. І. Л. Авербаха, співавтора Горького по книжці «Канал імені Сталіна» і автора книжки «Від злочину до праці», наступного тому, присвяченого каналу Москва–Волга, було звинувачено у «троцькізмі» і у квітні 1937 року арештовано. Те саме сталося і з багатьма іншими письменниками, що під керівництвом Горького брали участь у підготовці книжки про Біломорський канал¹⁷.

Однак така зміна має і глибші причини. З радикалізацією політичної риторики і посиленням політичних переслідувань змінювався також і статус таборів, де сиділи небезпечні політичні в'язні. І в країні, охопленій параноєю та шпигуноманією, саме існування таборів для «ворогів» і «шкідників» якщо й не стало повністю секретним (у 1940-х роках для багатьох радянських міст звичайним явищем були в'язні, що працювали на будівництві доріг і житла), то принаймні вже не обговорювалося публічно. П'єса Миколи Погодіна «Аристократи» 1937 року була заборонена; вона знову на короткий час повернулася до театральних репертуарів тільки 1956 року, вже після смерті Сталіна¹⁸. До списків заборонених книжок також було внесено і «Канал імені Сталіна» Горького; причини цього залишаються неясними. Можливо, нове начальство НКВД не могло більше терпіти барвистого славослів'я на адресу опального Ягоди. Чи, може, яскраве зображення успішного перевиховання «ворогів» більше не мало сенсу в епоху, коли весь час з'являлися нові вороги і коли сотні тисяч їх замість перевиховання страчувалися. Та й, звісно, історії про милих всезнаючих чекістів не дуже поєднувалися з масовими чистками в НКВД.

Не бажаючи видаватися недостатньо ревними у виконанні завдання ізоляції ворогів режиму, московські керівники ГУЛАГу видали нові таємні внутрішні інструкції, які вимагали нових значних витрат. Усю кореспонденцію тепер необхідно було надсилати зі спецкур'єрами. Тільки 1940 року кур'єри НКВД мали доставити 25 мільйонів таємних пакетів. Ті, хто писали листи у табори, тепер писали їх на поштові скриньки, тому що таємницею стало місцезнаходження таборів. Самі табори зникли з карт. Навіть у внутрішній кореспонденції НКВД вони називалися евфемізмами – «спеціальними об'єктами» (*спецобъект*) або «підрозділами» (*подразделение*) – з метою приховання їх справжньої діяльності¹⁹.

Для конкретніших випадків, як щодо таборів, так і щодо діяльності їх в'язнів, НКВД розробило складний шифр, який міг використовуватися у відкритих телеграмах. Ці кодові слова перелічуються у документі НКВД 1940 року; деякі з них позначені ексцентричною творчістю. Вагітні жінки мали називатися «книжками», а жінки з дітьми – «рецептами». З іншого боку, чоловіків слід було називати «рахунками». Вислані були «сміттям», а в'язні під слідством – «конвертами».

Табір був «трестом», а підрозділ табору – «заводом». Один із таборів мав кодову назву «Вільний»²⁰.

Мова змінилася також і в таборах. До осені 1937 року в офіційних документах і листах в'язнів часто називали за їхніми професіями, наприклад «лісоруби». 1940 року окремих в'язень більше не був лісорубом, він був просто в'язнем – «заключеним», або у більшості документів з/к, що читалося як «зек»²¹. Група в'язнів стала позначатися бюрократичним деперсоналізованим терміном «контингент». Не могли в'язні більше і змагатися за славне звання «стахановців»: один із табірних керівників розіслав своїм підлеглим обуреного листа, в якому їм наказувалося називати в'язнів, які добре працюють, «в'язнями, що працюють по-ударному» чи «в'язнями, які працюють за стахановськими методами праці».

Будь-яке позитивне значення терміна «політичний в'язень», звичайно ж, зникло ще задовго до того. Привілеї для соціалістів – політичних в'язнів закінчилися з їх переведенням із Соловецького острова у 1925 році. Але тепер значення терміна «політичний» повністю змінилося. Він охоплював усіх засуджених за сумнозвісною 58-ю статтею Кримінального кодексу, яка включала усі «контрреволюційні» злочини, – і мав суворо негативні конотації. Політичних – іноді їх називали «КР» (контрреволюціонер), *контра* або *контрик* – дедалі частіше почали називати «ворогами народу»²².

Цей яковінський термін, вперше вжитий Леніним 1917 року, було відроджено Сталіним 1927-го – стосовно Троцького і його послідовників. 1936 року, після секретного листа ЦК республіканським і обласним комітетам партії – на думку Дмитра Волкогонова, російського біографа Сталіна, його автором був сам Сталін, – вираз набув ширшого значення. У листі пояснювалося, що навіть якщо ворог народу «виглядає надійним і нешкідливим», він робить усе для того, щоб «нишком проповзти у соціалізм», хоча насправді він «таємно його не приймає». Іншими словами, ворога більше не можна впізнати по відкрито висловлюваних ним поглядах. Пізніший керівник НКВД Лаврентій Берія також часто цитуватиме Сталіна: «Ворог народу – це не тільки той, хто чинить саботаж, а й той, хто сумнівається у правильності лінії партії». Отже, визначення «ворог» могло стосуватися кожного, хто з будь-якої причини виступає проти сталінського правління, навіть якщо він не висловлює цього відкрито²³.

У таборах вираз «ворог народу» став тепер офіційним терміном, який вживався в офіційних документах. Жінок почали арештовувати як «дружин ворогів народу» – після того, як наказ НКВД 1937 року уможливив такі арешти; той самий наказ стосувався і дітей. Офіційно вони отримували вироки як «ЧСВР» – «член сім'ї ворога революції»²⁴. Багато з «дружин ворогів народу» потрапляли до Темніковського табору, також відомого як Темлаг, у республіці Мордовія в Центральній Росії. Дружина опального радянського вождя Миколи Бухаріна Анна Ларіна згадувала: «Там ми стали рівними в нашій біді – Тухачевські і Якіри, Бухаріни і Радеки, Уборевичі і Гамарники: «Спільна біда – півбіди!»»²⁵.

Галина Левінсон, яка також пройшла через Темлаг, згадувала, що тамтешній режим був порівняно ліберальний, можливо тому, що вони не були засуджені, вони були просто «дружини». Вона відзначає, що більшість жінок у таборі були до ув'язнення «абсолютно радянськими людьми» і вже в таборі вірили в те, що їх арештовано через підступи якоїсь таємної фашистської організації в партії. Деякі

щодня займалися тим, що писали листи Сталіну і до Центрального комітету, в яких обурено скаржилися на змову, жертвами якої вони стали²⁶.

Крім своїх офіційних значень, «ворог народу» на 1937 рік став ще й лайкою. Від часів Соловецького табору засновники і планувальники організовували систему на ідеї, що в'язні не є людськими істотами, вони, швидше, «трудові одиниці»: навіть у часи будівництва Біломорського каналу Максим Горький писав про куркулів як про «напівтварин»²⁷. Тепер, однак, пропаганда описувала «ворогів» як навіть щось ще нижче від двоногої худоби. З кінця 1930-х років Сталін також починає публічно називати «ворогів народу» «хижаками» і «брудом» або ж просто «бур'янами», які підлягають викоріненню²⁸.

Ідея зрозуміла: *зеки* більше не вважалися повноправними громадянами Радянського Союзу – якщо взагалі вважалися людьми. Один із в'язнів висловив спостереження, що їх було піддано «певному відлученню від політичного життя і не дозволялося брати участі у його літургіях і обрядах»²⁹. Після 1937 року охоронці не звертаються до в'язнів словом «*товарищ*», а в'язнів за таке звернення до охоронця можуть побити – представників адміністрації і охоронців слід називати «*гражданин*» («громадянин»). З тюремних і табірних стін зникають портрети Сталіна та інших вождів. Порівняно звичайна картина середини 1930-х років – поїзд, що везе в'язнів, прикрашений портретами Сталіна і гаслами із запевненнями, що пасажери будуть стахановцями, – після 1937 року стає немислимою. Як і святкування дня трудящих Першого травня – свята, яке колись відзначалося у Соловецькому кремлі³⁰.

Багатьох іноземців дивувала потужність дії на радянських в'язнів такого «відлучення» від радянського суспільства. В'язень-француз Жак Россі, автор енциклопедії табірної життя – «Довідника ГУЛАГу», пише, що слово «*товариш*» справляло на в'язнів, які його роками не чули, дивовижну дію: «Бригада, яка тільки-но відпрацювала одинадцять з половиною годин зміни, погодилася продовжувати роботу тільки тому, що головний інженер... сказав в'язням: “Я вас прошу, *товариші*!”»³¹.

За дегуманізацією «політичних» ішла велика, іноді радикальна зміна в умовах їхнього життя. ГУЛАГ 1930-х років був зазвичай дезорганізованим, часто жорстоким і іноді згубним. Разом з тим у певний час і в певних місцях у 1930-ті роки навіть політичним в'язням давалася реальна можливість погашення судимості. Будівельники Біломорського каналу читали газету «Перековка». У фіналі «Аристократів» Погодіна глядач бачив приклад «навернення» колишнього саботажника. Флора Лейпман – дочка шотландки, яка одружилася з росіянином, переїхала до Ленінграда і невдовзі після того була заарештована за шпигунство – відвідала 1934 року матір у північному лісовому таборі і виявила, що «у стосунках охоронців і в'язнів ще існував певний елемент людяності – КГБ ще не так удосконалилося і не так розумілося на психології, як кілька років потому»³². Лейпман знала, про що говорить – «кілька років потому» вона сама стала в'язнем. Бо після 1937 року ставлення справді змінилося, особливо – ставлення до в'язнів, засуджених за 58-ю статтею Кримінального кодексу за «контрреволюційні» злочини.

У таборах політичних зняли з планувальних та інженерних робіт і примусово повернули на «загальні роботи», що означало некваліфіковану фізичну працю в шахті або на лісоповалі: «ворогам» більше не дозволялося обіймати жодної хоч

якось важливої посади – через побоювання щодо можливості саботажу з їхнього боку. Новий начальник Дальстрою Павлов особисто підписав наказ щодо геолога І. С. Давиденка, який мав «використовуватися як звичайний робітник» і якому «в жодному разі не дозволяється проводити незалежну роботу. Завдання Давиденка мають ретельно і щоденно контролюватися»³³. У звіті, поданому в лютому 1939 року, начальник Белбалтлагу також заявляв, що він «повиганяв усіх співробітників, які не заслуговують на політичну довіру», і зокрема, «всіх колишніх в'язнів, засуджених за контрреволюційні злочини». З цього часу, завіряв він, адміністративні та інженерні роботи закріплюються за «комуністами, комсомольцями і довіреними фахівцями»³⁴. Очевидно, що економічна продуктивність найвищим табірним пріоритетом уже не була.

В усій системі табірний режим став для звичайних кримінальних в'язнів та політичних суворішим. Хлібні пайки на початку 1930-х років становили до одного кілограма на день, це стосувалося навіть тих, хто не виконував норми на сто відсотків; для стахановців цей пайок міг навіть становити два кілограми. На багатьох *лагпунктах* Біломорського каналу м'ясо давали дванадцять днів на місяць³⁵. До кінця десятиліття гарантований пайок зменшився більш як наполовину і становив від 400 до 450 грамів хліба; ті, кому вдавалося виконати 100 % норми, отримували додатково ще по 200 грамів. Штрафний пайок зменшився до 300 грамів³⁶. Про ті часи на Колимі Варлам Шаламов писав:

«У таборі для того, щоб здорова молода людина, почавши свою кар'єру у золотому вибої на чистому зимовому повітрі, перетворилася на доходягу, потрібен термін щонайменше від двадцяти до тридцяти днів при шістнадцятигодинному робочому дні, без вихідних, при систематичному голоді, порваному одягові й ночівлі в шістдесятиградусний мороз у дірявому брезентовому наметі... Бригади, що починають золотий сезон... не зберігають до кінця сезону жодної людини з тих, хто цей сезон почав, крім самого бригадира, днювального бригади та когось ще з особистих друзів бригадира»³⁷.

Умови погіршувалися і через те, що зростала кількість в'язнів – у деяких місцях з дивовижною швидкістю. Правда, політбюро намагалося заздалегідь підготуватися до цього припливу, наказавши ГУЛАГу розпочати будівництво п'яти нових лісових таборів у Республіці Комі, а також ще більшої кількості «у віддалених районах Казахстану». Для прискорення будівництва ГУЛАГу навіть було виділено «аванс у 10 мільйонів рублів» для організації цих нових таборів. На додачу народним комісаріатам оборони, охорони здоров'я і лісової промисловості було наказано віднайти 240 командирів і політичних працівників, 150 лікарів, 400 фельдшерів, 10 провідних фахівців лісової галузі та «50 випускників Ленінградської академії лісового господарства» для роботи у ГУЛАГу – негайно³⁸.

До існуючих таборів знову кинули надмірну кількість нових в'язнів – знову повторилося перепоповнення початку 1930-х років. На одному з лагпунктів Сиблагу – сибірського лісового табору, за твердженням в'язня-очевидця, 1937 року кількість в'язнів перевищувала 17 тисяч. Навіть якщо ця кількість насправді була вчетверо менша, то сама ця завищена оцінка свідчить про те, як там було тісно. Через брак бараків в'язні копали собі землянки; проте навіть у них було так тісно, що «неможливо було пройти, щоб не наступити на чийсь руку». В'язні від-

мовлялися виходити – зі страху, що можуть втратити місце на долівці. Мисок і ложок не було, за їжею стояли довгі черги. Почалася епідемія дизентерії, від якої в'язні швидко гинули.

Пізніше начальство Сиблагу на партійних зборах офіційно згадувало «жахливі уроки 1938-го», не в останню чергу через «кількість втрачених робочих днів»³⁹. За офіційними даними, по всій табірній системі рівень смертності 1938 року був удвічі вищим, ніж 1937-го. Статистика доступна не всюди, однак можна припустити, що смертність була набагато вищою у таборах на Далекий Півночі – Колима, Воркута, Норильськ, – куди у великих кількостях відправляли політичних в'язнів⁴⁰.

Проте в'язні гинули не тільки через голод і виснаження на роботі. У новій обстановці ув'язнення ворогів швидко почало видаватися недостатнім заходом: було б краще, якби вони перестали існувати взагалі. Тому 30 липня 1937 року НКВД видало наказ про репресування «колишніх куркулів, злодіїв та інших антирадянських елементів» – наказ, у якому встановлювалися розстрільні норми нарівні з усіма іншими і для в'язнів ГУЛАГу⁴¹. Тому 25 серпня 1937 року Єжов підписав ще один наказ – про страти в'язнів, утримуваних у політичних тюрмах суворого режиму. За його словами, НКВД мусить «за два місяці закінчити операцію репресування найактивніших контрреволюційних елементів... засуджених за шпигунство, диверсії, тероризм, революційну діяльність та бандитизм, а також засуджених за членство в антирадянських партіях»⁴².

До політичних він також додав «бандитів і кримінальні елементи» у Соловецькому таборі, який на той час уже було перетворено на політичну тюрму суворого режиму. До Соловецького було доведено квоту – 1200 в'язнів, які все ще утримувалися в таборі, мали бути розстріляні. Свідок згадував день, коли їх викликали:

«Несподівано зібрали усіх з відкритих камер Кремля на загальну перевірку. На повірці зачитали величезний список імен – кілька сотень – тих, кого забератимуть на етап. Їм дали дві години на збори і наказали після цього знову зібратися на тій самій центральній площі. Тут настало жакливе замішання. Одні бігли збирати речі, інші – прощатися з друзями. Через дві години більшість з тих, кого мали відправляти, стояли на своїх місцях... колони в'язнів з чемоданами і рюкзаками виступили в похід»⁴³.

Очевидно, дехто ніс і ножі, які вони потім пустили в хід проти тих, хто їх розстрілював біля села Сандормох у Північній Карелії – деякі охоронці зазнали тяжких поранень. Після цього інциденту НКВД перед розстрілом роздягало усіх в'язнів до нижньої білизни. Пізніше співробітника НКВД, відповідального за цю операцію, було нагороджено – чим саме, невідомо, в архіві зберігся лише запис про «цінний подарунок» – за доблесть у виконанні цього завдання. Через кілька місяців розстріляють і його самого⁴⁴.

У Соловецькому таборі відбір в'язнів для вбивства здається випадковим. Однак у деяких таборах адміністрація користалася можливістю позбутися особливо проблемних в'язнів. Саме це могло відбуватися у Воркуті, де багато таких відібраних в'язнів були троцькістами – справжніми прихильниками Троцького; дехто з них брав участь у табірних страйках та інших протестах. Свідок ствер-

джує, що на початку зими 1937–1938 років воркутинська адміністрація ізолювала близько 1200 в'язнів – переважно троцькістів та інших політичних з невеликою часткою серед них кримінальних злочинців – на закинutoму цегельному заводі у великих «переповнених» наметах. В'язням зовсім не давали гарячої їжі: «денний пайок складався з 400 грамів черствого хліба»⁴⁵. Тут вони залишалися до кінця березня, коли з Москви прибула група співробітників НКВД. Вони створили «спеціальну комісію» і викликали в'язнів групами по 40. В'язням говорили, що їх відправлятимуть на етап. Кожному давали шматок хліба. В'язні у наметах чули, як вони відходили – «а потім звуки пострілів».

Атмосфера у наметах стала нестерпною. Якийсь селянин, засуджений за спекуляцію – продаж власного поросяти на базарі, – лежав на нарах з відкритими очима, ні на що не реагуючи. Час від часу він стогнав: «Що в мене спільного з вами, політичними? Ви боролися за владу, за чини, а мені потрібне лише моє життя». Ще один чоловік, за словами свідків, вчинив самогубство. Двоє збожеволіли. Нарешті, коли залишилося близько 100 осіб, розстріли припинилися – так само зненацька і без пояснень, як і почалися. Московське начальство повернулося додому. В усьому таборі було вбито близько двох тисяч в'язнів.

Таку роботу Сталін і Єжов не завжди доручали приїжджим з Москви. Для пришвидшення процесу по всій країні НКВД також організовувало «трійки», які діяли і в таборах, і поза ними. Трійка – це три особи, як правило, керівник обласного НКВД, перший секретар обласного комітету партії і представник прокуратури або місцевого виконкому. Разом вони мали право заочно виносити вироки – без судді, присяжних, адвокатів і слідства⁴⁶.

Трійки працювали швидко. 20 вересня 1937 року – день абсолютно типовий – трійка Карельської республіки винесла вироки 231 в'язневі Біломорського каналу – Белбалтлагу. При десятигодинному робочому дні без перерв на розгляд долі кожного в'язня припадає менш як три хвилини. Більшість із цих засуджених уже отримали перші вироки набагато раніше, на початку 1930-х років. Тепер їх звинуватили у нових злочинах, зазвичай пов'язаних з поганою поведінкою або поганим ставленням до табірної життя. Серед них колишні політичні – меншовики, анархісти, соціал-демократи і колишня черниця, яка «відмовляється співпрацювати з радянською владою», а також куркуль, що працював у таборі кухарем. Його звинуватили у розпалюванні невдоволення серед робітників-стахановців. Він, за твердженнями керівництва, навмисно створював «довгі черги, в яких вони мали вистоювати, а першим видавав їжу звичайним в'язням»⁴⁷.

Ця істерія тривала недовго. У листопаді 1938 року масові розстріли зненацька припинилися – як у таборах, так і по всій країні. Можливо, чистка зайшла надто далеко, навіть на думку Сталіна. Можливо, вона просто досягла того, чого мала досягти. Чи, можливо, вона завдавала надто великої шкоди все ще слабкій економіці. Та хоч би якою була причина, Сталін 1939 року сказав на з'їзді Комуністичної партії в Москві, що чистка супроводжувалася «більшою кількістю помилок, ніж можна було очікувати»⁴⁸.

Ніхто не вибачався і не каявся, майже нікого не покарали. Лише за кілька місяців до того Сталін розіслав циркуляр усім начальникам НКВД, вітаючи їх із

«завданням нищівної поразки шпигунсько-підривним агентам іноземних розвідок» і з «очищенням країни від підривних, бунтівних і шпигунських кадрів». Тільки після цього він відзначив деякі «недоліки» операції, такі як «спрощені слідчі процедури», брак свідчень і підкріплення доказами⁴⁹.

Не припинилася повністю і чистка в самому НКВД. 1938 року Сталін усунув з посади нібито винуватця «помилки» Миколу Єжова і засудив його до страти. Вона відбулася 1940 року, після прохань Єжова зберегти йому життя (так само перед ним робив Ягода): «Скажіть Сталіну, що я помру з його іменем на устах»⁵⁰.

Жертвами чистки разом з Єжовим стали і його протеже – так само, як друзі Ягоди кількома роками раніше. Одного дня Євгенія Гінзбург зауважила, що тюремні правила, які висіли на стіні її камери, кудись зникли. Коли вони з'явилися знову, лівий верхній кутку аркуша, де раніше стояв напис «Затверджую. Генеральний комісар державної безпеки Єжов», було заклеєно білим папером. Але зміни на цьому не скінчилися: «Першого разу заклеїли прізвище Вайншток [начальник тюрми] і замінили його на прізвище Антонов. На другий раз заклеїли й Антонова, а на його місці написали: Головне тюремне управління. “Так воно надійніше, – сміялися ми, – міняти не доведеться”»⁵¹.

Продуктивність табірної системи продовжувала котитися донизу. 1937 року в Ухтпечлагу масові розстріли, зростання кількості хворих і ослаблених в'язнів та втрати серед в'язнів-фахівців спричинилися до стрімкого падіння виробництва проти попереднього року. В липні 1938 року для обговорення значного дефіциту Ухтпечлагу було скликано спеціальну комісію ГУЛАГу⁵². Також впала продуктивність колимських золотих копалень. Навіть великий притік нових в'язнів не зміг вивести загальні показники видобутку на порівнянний з ранішим рівень. Перед зняттям з посади сам Єжов закликав до виділення більших коштів для оновлення застарілої гірничої техніки Дальстрою – начебто в цьому полягала проблема⁵³.

Тим часом начальник Белбалтлагу – той самий, що так хизувався своїм успіхом в очищенні адміністративного персоналу табору від політичних в'язнів, – скаржився на «крайню нестачу адміністративного і технічного персоналу». Чистка зробила технічний персонал табору очевидно політично «здоровішим», – обережно писав він, – але вона також і «збільшила нестачу». Наприклад, у чотирнадцятому підрозділі табору було 12 500 в'язнів, з них тільки 675 не політичні. Однак більшість з них були засуджені за дуже тяжкі кримінальні злочини, що не давало їм змоги працювати на технічних і адміністративних посадах, а 184 були неписьменні – і тільки 70 можна було використовувати як писарів та інженерів⁵⁴.

За даними офіційної статистики, загальний оборот у таборах НКВД знизився з 3,5 мільярда рублів 1936 року до двох мільярдів рублів 1937-го. Валове виробництво у таборах також знизилося – з 1,1 мільярда рублів до 945 мільйонів⁵⁵.

Нерентабельність і кричущо погана організація таборів, як і зростання кількості хворих і померлих в'язнів, не залишилися непоміченими у Москві, де під час партійних зборів осередку центральної адміністрації ГУЛАГу відбулися дуже відверті обговорення табірної економіки. На зборах у квітні 1938 року один з чиновників скаржився на «хаос і безлад» у таборах в Республіці Комі. Він також звинувачував табірне начальство Норильська за створення «погано спланованого» нікелевого виробництва і марнування внаслідок цього значних коштів. При

тих обсягах грошей, які були витрачені на створення нових лісових таборів, – нарікав інший адміністратор, – «ми могли очікувати більшого. Наші табори організовані несистематично. Головні будівлі зведено у грязюці, і тепер їх треба переносити».

На квітень 1939 року скарги посилилися. У північних таборах склалося «особливо тяжке становище із забезпеченням продуктами», що призвело до «величезного відсотка ослаблених працівників, величезного відсотка в'язнів, які не можуть працювати взагалі, і високого рівня смертності й рівня захворюваності»⁵⁶. Того ж року Рада народних комісарів визнала, що до 60 % в'язнів таборів потерпають від пелагри та інших захворювань, пов'язаних з поганим харчуванням⁵⁷.

Звичайно ж, відповідальність за ці проблеми лежала не тільки на Великому терорі. Як уже відзначалося, навіть лісові табори Френкеля, якими так захоплювався Сталін, насправді ніколи не були прибутковими⁵⁸. Праця в'язнів завжди була – і завжди буде – набагато менш продуктивною, ніж вільна праця. Але цей урок ще не було засвоєно. Коли у листопаді 1938 року Миколу Єжова було усунуто від влади, його наступник на посаді керівника НКВД Лаврентій Берія майже відразу ж почав змінювати табірний режим і правила, раціоналізувати їх – усе це з метою повернути їх туди, де вони, на думку Сталіна, мали знаходитися: у серце радянської економіки.

Берія не дійшов – ще не дійшов – висновку про те, що табірна система за самою своєю природою є непродуктивною і марнотратною. Здається, що тоді він був переконаний у некомпетентності керівників табірної системи. Тоді він був сповнений рішучості перетворити табори на справді прибуткову частину радянської економіки – цього разу в дійсності.

Ні тоді, ні пізніше Берія не звільняв з таборів значних кількостей несправедливо засуджених в'язнів (хоча НКВД звільнило декого з таких в'язнів з тюрем). Табори ні тоді, ні пізніше не стали хоч якось гуманніші. Дегуманізація «ворогів» продовжувала домінувати у мові охоронців і адміністрації до самої смерті Сталіна. Продовжувалося злочинне поводження з політичними – а насправді з усіма – в'язнями: 1939 року, під пильним особистим наглядом Берії, перші в'язні почали працювати на колимських уранових копальнях – фактично без жодного захисту від радіації⁵⁹. Берія змінив тільки один аспект системи: він наказав начальникам таборів тримати більше в'язнів живими і краще їх використовувати.

Хоча це ніколи відверто не проголошувалося, Берія також послабив заборону «наймати» політичних в'язнів з інженерною, науковою та технічною підготовкою для роботи на інженерних посадах у таборах. Табірні начальники на низовому рівні все ще насторожено ставилися до використання політичних в'язнів як «спеціалістів» – і так триватиме до смерті ГУЛАГу в середині 1950-х років. 1948 року різні гілки апарату безпеки все ще продовжуватимуть сперечатися стосовно того, чи потрібно забороняти політичним в'язням працювати як фахівцям; дехто твердив, що це надто небезпечно з політичних міркувань, інші заявляли, що без них таборам надто тяжко працювати⁶⁰. Хоча Берія так ніколи і не розв'язав цієї дилеми. Він надто сильно прагнув зробити НКВД продуктивною частиною радянської економіки для того, щоб дозволити усім найвидатнішим науковцям та інженерам – в'язням ГУЛАГу – відморожувати собі руки і ноги на Далекій Півночі. У вересні 1938 року він почав організовувати спеціальні групи і лабораторії для

ув'язнених науковців, які серед в'язнів називалися *шарашки*. Солженіцин, який сам працював на шарашці, описав одну з них – «особливий таємний номерний науково-дослідний інститут» – у романі «У першому колі».

«До старої будівлі підмосковної семінарії, завчасно обнесеної колючим дротом, привезли півтора десятка зеків, викликаних з таборів... [Шарашка] займалася розпакуванням численних ящиків, притягнутих трьома поїздами з Німеччини; захоплювала зручні німецькі стільці і столи; сортувала... апаратуру»⁶¹.

Спочатку шарашки називалися «особливими конструкторськими бюро». Потім вони відомі під збірною назвою «Четвертого особливого відділу» НКВД, у них працювало близько тисячі науковців. У деяких випадках Берія особисто відшукував талановитих науковців і наказував перевезти їх до Москви. Агенти НКВД давали їм помитися, постригтися, поголитися й відпочити – і відправляли до тюремних лабораторій. Серед найважливіших «знахідок» Берії – авіаконструктор Туполєв, який прибув до своєї шарашки, несучи мішок зі шматком хліба і кількома грудками цукру (він відмовився віддавати ці запаси, навіть коли йому сказали, що годуватимуть краще).

У свою чергу Туполєв дав Берії список тих, кого слід викликати: серед них були Валентин Глушко, провідний радянський конструктор реактивних двигунів, і Сергій Корольов, який потім стане «батьком» першого радянського супутника – і фактично всієї радянської космічної програми. Корольов повернувся до Лубянської тюрми після 17 місяців на Колимі, втративши від цинги багато зубів, «голодним і виснаженим» на вигляд, за словами своїх товаришів по ув'язненню⁶². Проте у серпні 1944 року Берія у своєму звіті перелічить двадцять значних прикладів військових технологій, розроблених на його шарашках; вони широко використовувалися в оборонній промисловості під час Другої світової війни⁶³.

У певних відношеннях правління Берії могло видаватися поліпшенням також і для звичайних зеків. Загалом становище з продуктами тимчасово покращилося. Як відзначав Берія у квітні 1938 року, табірну норму харчування у дві тисячі калорій на день було встановлено для людей, що сидять в тюрмі, а не для людей, що займаються фізичною працею. Через крадіжки, махінації та покарання за погану роботу навіть ці малі пайки ще зменшувалися – іноді на 70 %; багато в'язнів голодували. Він шкодував не тому, що йому жаль було людей, а тому, що вищі рівні смертності й захворюваності не давали НКВД виконувати виробничі плани 1939 року. Берія зажадав розробки нових норм харчування – з тим, щоб «фізичні можливості табірної робочої сили можна було максимально використати у будь-якій галузі промисловості»⁶⁴.

Харчові норми справді було підвищено, однак беріївський режим навряд чи давав привід очікувати приходу в табори людяного ставлення до в'язнів. Навпаки, система перетворення в'язнів з людей на виробничі одиниці пішла ще на кілька кроків далі. Як і раніше, в'язнів у таборах могли засуджувати до смерті – але вже не просто за контрреволюційні тенденції. На тих, хто відмовлявся працювати або активно дезорганізовував роботу, чекали «суворіший табірний режим, штрафні камери, гірше харчування й умови життя та інші дисциплінарні заходи». Звинувачені в «ухилянні» також отримуватимуть нові вирoki, аж до страти⁶⁵.

Місцеві прокурори негайно почали розслідування. Наприклад, у серпні 1939 року було страчено одного в'язня, який не тільки відмовлявся працювати, а й підбурював до цього інших. У жовтні трьох жінок-в'язнів, очевидно, православних черниць, було звинувачено у відмові працювати і у співанні в таборі контрреволюційних псалмів: двох розстріляли, а третій дали додатковий термін ув'язнення⁶⁶.

Роки Великого терору мали ще один наслідок. ГУЛАГ ніколи більше не вважатиме в'язнів такими, що можуть повністю виправитися. Було ліквідовано систему «дострокового звільнення» за добру поведінку. У своєму єдиному відомому публічному втручанні у повсякденну діяльність таборів Сталін особисто поклав край достроковим звільненням – на тій підставі, що вони завдають шкоди економічній діяльності таборів. 1938 року в промові на засіданні Президії Верховної Ради він запитував:

«Чи не можемо ми подумати про якусь іншу форму винагороди за їхню роботу – медалі чи ще щось подібне? Ми чинимо неправильно, ми порушуємо роботу табору. Звільняти цих людей, можливо, необхідно, але з точки зору народного господарства це помилка... ми звільнятимемо найкращих людей і залишатимемо найгірших»⁶⁷.

З цією метою у червні 1939 року було видано указ. Через кілька місяців після того було видано ще один указ, який скасовував «умовно-дострокові звільнення» також і для інвалідів. Відповідно збільшилася кількість хворих в'язнів. Відтепер головною мотивацією в'язнів, які добре працювали, мало стати поліпшення «постачання і харчування», – а також медалі, які Сталін вважав такими привабливими. 1940 року їх почали видавати навіть у Дальстрої⁶⁸.

Деякі з цих ініціатив суперечили тогочасному законодавству і справді викликали опір. Генеральний прокурор Вишинський і народний комісар юстиції Ричков виступали проти скасування дострокового звільнення, а також проти запровадження смертної кари звинуваченим у «дезорганізації табірної життя». Але Берія, як до того Ягода, мав очевидну підтримку з боку Сталіна, і з усіх сутичок він вийшов переможцем. З 1 січня 1940 року НКВД навіть було надано право забрати назад близько 130 тисяч в'язнів, «позичених» іншим міністерствам. Берія був рішуче налаштований зробити ГУЛАГ справді прибутковим⁶⁹.

За дивовижно короткий час беріївські нововведення принесли результат. В останні місяці перед Другою світовою війною економічні показники ГУЛАГу знову почали зростати. 1939 року оборот НКВД становив 4,2 мільярда рублів. 1940-го він досягнув 4,5 мільярда. Коли під час війни кількість в'язнів у таборах збільшуватиметься, ці показники зростатимуть ще швидше⁷⁰. За даними офіційної статистики, рівень смертності у таборах з 1938 до 1939 року скоротився наполовину, з 5 до 3 %, незважаючи на те, що кількість в'язнів продовжувала зростати⁷¹.

Таборів у цей час було вже набагато більше, і самі вони були набагато більшими, ніж на початку десятиліття. За період з 1 січня 1935 року по 1 січня 1938-го кількість в'язнів майже подвоїлася – з 950 тисяч до 1,8 мільйона, при тому що до

заслання було засуджено ще близько мільйона людей⁷². Табори, які колись не мали нічого, крім кількох бараків і колючого дроту, тепер перетворилися на справжні промислові гіганти. Головний табір Дальстрою Севвостлаг 1940 року мав майже 200 тисяч в'язнів⁷³. У Воркутлагу, гірничодобувному таборі, який виріс з «Рудника № 1» Ухпечлагу, 1938 року утримувалося 15 тисяч в'язнів; 1951-го там їх буде понад 70 тисяч.

Проте були і нові табори. Мабуть, найсуворішим серед цього нового покоління був Норильлаг, який зазвичай називають Норильськ. Як Колима і Воркута, він знаходиться за Полярним колом – прямо над величезним родовищем нікелю, ймовірно, найбільшим у світі. В'язні Норильська не тільки видобували нікель, а й збудували нікелевий завод та електростанцію. Потім вони збудували місто – Норильськ – для співробітників НКВД, які керували шахтами й заводами. Як і його попередники, Норильськ швидко зростав. 1935 року табір мав 1200 в'язнів, 1940-го їх було вже 19 500. 1952 року, коли табір досягнув свого найбільшого розміру, там утримувалося 68 849 в'язнів⁷⁴.

1937 року НКВД також створило Каргопольлаг в Архангельській області, за ним, 1938-го – Вятлаг у Центральній Росії і Краслаг на півночі Сибіру у Красноярському краї. Спочатку всі вони були лісовими таборами, які згодом почали займатися іншими видами діяльності: було збудовано цегельні й деревообробні заводи, меблеві майстерні. Всі вони у 1940-х роках подвоїли або потроїли свої розміри, на той час у кожному з них утримувалося приблизно по 30 тисяч в'язнів⁷⁵.

Також були й інші табори, що відкривалися, закривалися й реорганізовувалися з такою швидкістю, що часто тяжко з'ясувати точні цифри за якийсь конкретний рік. Одні були дуже невеликі, збудовані для обслуговування потреб конкретного заводу, виробництва чи будівництва. Інші були тимчасові, створені з метою будівництва доріг чи залізниць і невдовзі забуті. Для вирішення величезної кількості їхніх складних проблем адміністрація ГУЛАГу зрештою створила підрозділи: Головне управління промислових таборів, Головне управління таборів шляхового будівництва, Головне управління таборів лісового господарства і т. ін.

Та змінилися не тільки розміри. З кінця 1930-х років усі табори стають суто промисловими, без фонтанів і «садів» Вишлага, без ідеалістичної пропаганди, яка супроводжувала будівництво Колими, без в'язнів-фахівців на всіх рівнях табір-ного життя. Адміністратор Ольга Василєєва, яка працювала інженером і інспектором у ГУЛАГу та на інших будівництвах у кінці 1930-х – 1940-х роках, згадувала, що у попередні періоди «було менше охоронців, менше адміністраторів, менше найманих працівників... У 1930-х роках в'язні могли виконувати всі роботи – писарів, перукарів, охоронців». Однак у 1940-ві роки, згадує вона, все це припинилося: «Все це почало набувати масового характеру... стало суворішим... коли табори розрослися, режим став жорстокішим»⁷⁶.

Можна сказати, що у кінці 1930-х років радянські концентраційні табори фактично оформились. На той час вони поширилися майже в усі регіони Радянського Союзу, в усі 12 його часових поясів і у більшість його республік. Від Актюбінська до Якутська більше не залишилося жодного великого міста, яке не мало б свого табору чи колонії. Праця в'язнів використовувалася у виробництві всього – від

дитячих іграшок до військових літаків. У Радянському Союзі 1940-х років багато де було тяжко, роблячи свої повсякденні справи, не зустрітися з в'язнями.

Ще важливіше те, що табори змінилися. Вони більше не були групою своєрідних виробничих об'єктів, вони являли собою повністю розвинутий «табірно-промисловий комплекс», зі своїми власними правилами і звичаями, особливою системою розподілу й ієрархією⁷⁷. Величезний бюрократичний апарат, який мав особливу власну культуру, керував з Москви безкрайною імперією ГУЛАГу. Центр регулярно надсилав накази до місцевих таборів, керуючи всім – від загальної політики до найдрібніших деталей. Хоча місцеві табори не завжди виконували (і не завжди могли виконувати) ці закони буквально, випадковість і імпровізація, які панували на ранніх етапах розвитку ГУЛАГу, зникли назавжди.

Долі в'язнів і далі залежатимуть від радянської політики, економіки, а передусім – від перебігу Другої світової війни. Але епоха спроб і експериментів минула. Система стабілізувалася. Набір процедур, який в'язні називали «м'ясорубкою» – методи арешту, допитів, транспортування, харчування та роботи, – міцно закріпився. По суті, він залишатиметься майже незмінним до самої смерті Сталіна.

ЧАСТИНА II

ЖИТТЯ І ПРАЦЯ В ТАБОРАХ

Розділ 7

АРЕШТ

Ми ніколи не запитували, почувши про останній арешт, «За що його взяли?», але таких, як ми, було небагато. Збожжеволілі від страху люди ставили одне одному це питання для чистого самозаспокоєння: людей беруть за щось, значить, мене не візьмуть, бо немає за що! Вони мудрували, придумуючи причини і виправдання для кожного арешту: «Вона ж і справді контрабандистка», «Він таке собі дозволяв», «Я сам чув, як він сказав...». І ще: «Цього слід було чекати – у нього такий жахливий характер», «Мені завжди здавалося, що з ним щось не гаразд», «Це зовсім чужа людина»... Всього цього здавалося досить для арешту і знищення: чужий, язикатий, гидкий... Усе це варіації однієї теми, яка прозвучала ще сімнадцятого року: «не наші»... І громадська думка, і каральні органи придумували бадьорі варіації та підкидали тріски у вогонь, без якого немає диму. Ось чому запитання «За що його взяли?» стало для нас забороненим. «За що? – розгнівано кричала Анна Андріївна [Ахматова], коли хтось із своїх, заразившись зазальним стилем, ставив це запитання. – Як за що? Пора зрозуміти, що людей беруть ні за що...»

Надія Мандельштам. Спогади¹

Анна Ахматова – поетеса, цитована вище вдовою ще одного поета – одночасно мала і не мала рації. З одного боку, від середини 1920-х років – з часу виходу на повну потужність радянської репресивної машини – радянський уряд більше не забирав людей прямо на вулицях і не кидав їх до в'язниці без причини й пояснення: були арешти, слідства, суди і вироки. З іншого боку, «злочини», за які людей арештовували, допитували, судили і засуджували, були безглуздими, а процедури суду і слідства були абсурдними і навіть сюрреалістичними.

З позицій сьогодення, саме у цьому полягає один із унікальних елементів радянської табірної системи: люди потрапляли туди, у переважній більшості випадків, через правову систему – і майже завжди через звичайну судову систему. Ніхто не проводив судів і не виносив вироків євреям в окупованій нацистами Європі, а переважна більшість в'язнів радянських таборів проходила через слідство (правда, формальне), суд (правда, комедійний) і встановлення вини та винесення вироку (навіть якщо все відбувалося менш як за хвилину). Поза сумнівом, у переко́ннанні в законності своїх дій почасти полягала мотивація тих, хто працював у службах безпеки, а також охоронців і адміністраторів, які пізніше розпоряджалися життями в'язнів у таборах.

Але повторю: той факт, що репресивна система була правовою, не означає, що вона була логічною. Навпаки, передбачити, кого арештовуватимуть, у 1947 році, було не легше, ніж у 1917-му. Щоправда, можна було спробувати вгадати, кого швидше за все арештують. Як видається, режим – особливо у час підйому хвиль

терору – вибирав собі жертви почасти тому, що вони з якихось причин привертали увагу таємної поліції: сусід почув, як хтось невдало пожартував, начальник помітив щось «підозріле» у поведінці; а ще більше тому, що вони належали до тієї категорії населення, яка в даний момент перебувала під підозрою.

Деякі з цих категорій були порівняно конкретними – інженери і фахівці у 1920-ті роки, куркулі у 1934-му, поляки і прибалти на окупованих територіях під час Другої світової війни, – тоді як інші були справді дуже нечіткі. Наприклад, у 1930–1940-ві роки підозрілими завжди вважалися «іноземці». Під «іноземцями» я маю на увазі людей, які дійсно були громадянами інших країн, людей, що могли мати контакти за кордоном, або людей, які могли мати якийсь зв'язок, справжній або уявний, з якоюсь іноземною державою. Що б вони не робили, вони завжди були кандидатами на арешт – а іноземці, які з будь-яких причин виділялися на загальному тлі, мали особливо високі шанси. Роберт Робінсон, один з кількох чорношкірих американських комуністів, які у 1930-ті роки переїхали до Москви, пізніше писав, що «всі чорношкірі, яких я знав на початку 1930-х років і які стали радянським громадянами, зникли з Москви протягом семи років»².

Не становили винятку і дипломати. Наприклад, Александр Долгун, американський громадянин, який був молодшим співробітником посольства США у Москві, розповідає у своїх мемуарах, як 1948 року його забрали на вулиці і безпідставно звинуватили у шпигунстві; такі підозри почасти ґрунтувалися на тому, що він по молодості полюбляв відриватися від «хвостів», які пускала за ним таємна поліція, а ще тому, що йому добре вдавалося переконувати посольських водіїв давати йому покататися на машинах, з чого співробітники «органів» виснували, що він може мати вищий, ніж їм відомо, чин. Він провів вісім років у таборах і повернувся до Сполучених Штатів тільки 1971-го.

Часто мішенями ставали іноземні комуністи. У лютому 1937 року Сталін зловісно сказав Георгію Димитрову, генеральному секретарю Комуністичного інтернаціоналу – Комінтерну, організації, що займалася розпалюванням світової революції: «Всі ви там у Комінтерні працюєте в руках ворога». З 394 осіб, які були членами Виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу в січні 1936 року, у квітні 1938-го залишилося лише 171. Решту було розстріляно або відправлено в табори; серед них були представники різних країн: німці, австрійці, югослави, італійці, болгар, фінни, прибалти, навіть англійці та французи. Непропорційно сильно постраждали євреї. У кінцевому підсумку Сталін убив більше членів політбюро комуністичної партії догітлерівської Німеччини, ніж сам Гітлер: з 68 німецьких комуністичних вождів, які втекли в Радянський Союз після приходу Гітлера до влади, 41 загинув – страчений або у таборах. Можливо, ще більшого винищення зазнала комуністична партія Польщі. За однією з оцінок, навесні і влітку 1937 року було страчено п'ять тисяч польських комуністів³.

Втім, у членстві в іноземній комуністичній партії не було жодної потреби: ціллю Сталіна були також і іноземні «співчуваючі», найчисленнішими з яких, імовірно, була група «американських фіннів». Це були фінномовні фінни за національністю, деякі з них емігрували до Америки, а деякі народилися вже там, і всі вони перебралися в Радянський Союз у 1930-х, у роки Великої депресії у США. Більшість з них були промисловими робітниками, і більшість не мали в Америці роботи. Під впливом радянської пропаганди – радянські вербувальники об'їжджа-

ли американські фінномовні громади, розповідаючи про чудові умови життя і роботи в СРСР – вони масово подалися до фінномовної Карельської республіки. Майже відразу вони почали створювати проблеми для місцевих властей. Карелія виявилася не дуже схожою на Америку. Багато з них вголос про це говорили всім, хто міг чути, потім намагалися повернутися – все це завершилося наприкінці 1930-х років ГУЛАГом⁴.

Не меншу підозру викликали радянські громадяни, які мали зв'язки за кордоном. Першими тут були «розсіяні національності» – поляки, німці й карельські фінни, які мали родичів і знайомих за кордоном, а також прибалти, греки, іранці, корейці, афганці, китайці і румуни, розсіяні по СРСР. За даними архівів НКВД, у період з липня 1937-го по листопад 1938 року таємною поліцією в ході цих «національних» операцій було засуджено 335 513 осіб⁵. Схожі операції, як ми побачимо далі, повторюватимуться під час і після війни.

Але для того, щоб потрапити під підозру, не потрібно було навіть знати іноземну мову. Всі, у кого були контакти за кордоном, підозрювалися у шпигунстві: філателісти, есперантисти, кожен, хто мав друзів по листуванню чи родичів за кордоном. НКВД також арештувало всіх радянських громадян, які працювали на збудованій ще за царя Східно-Китайській залізниці, що проходила Маньчжурією; їх звинувачували у шпигунстві на користь Японії. У таборах їх називали «харбінцями» – за назвою китайського міста Харбіна, в якому багато з них мешкало⁶. Роберт Конквест пише про арешт однієї оперної співачки, яка на офіційному прийомі танцювала з японським послом, і про ветеринара, який лікував собак, що належали іноземцям⁷.

На середину 1930-х років більшість звичайних радянських громадян уже розуміли, що краще зовсім не мати жодних контактів за кордоном. Одружений з росіянкою хорватський комуніст Карло Штайнер згадував: «...росіяни рідко коли відважувалися мати приватні справи з іноземцями... Родичі дружини залишалися мені фактично чужими. Ніхто з них не наважувався приходити до нас. Коли її родичі дізналися про наші плани одружитися, всі вони почали попереджувати Сою...»⁸ Навіть у середині 1980-х років, коли я вперше відвідала Радянський Союз, багато росіян залишалися обережними з іноземцями, на них намагалися не звертати уваги й відводили очі, зустрівшись поглядом.

І разом з тим – не кожного іноземця забирала таємна поліція, і не кожен звинувачений у наявності зв'язків за кордоном справді їх мав. Траплялося й так, що людей забирали з набагато своєрідніших причин⁹. У результаті запитання «За що?» – яке так не любила Анна Ахматова – породжувало справді дивовижне коло спекулятивних пояснень.

Наприклад, чоловіка Надії Мандельштам Осипа Мандельштама арештували за критику Сталіна у вірші:

Мы живем, под собою не чуя страны,
 Наши речи за десять шагов не слышны,
 А где хватит на полразговорца,
 Там припомнят кремлевского горца.
 Его толстые пальцы, как черви, жирны,
 А слова, как пудовые гири, верны,

Тараканьи смеются усища
И сияют его голенища.

А вокруг него сброд тонкошеих вождей,
Он играет услугами полулюдей.
Кто свистит, кто мяучит, кто хнычет,
Он один лишь бабачит и тычет.
Как подкову, кует за указом указ –
Кому в пах, кому в лоб, кому в бровь, кому в глаз.
Что ни казнь у него – то малина
И широкая грудь осетина¹⁰.

Офіційно називалися різні причини. Тетяна Окунєвська, одна з найпопулярніших актрис радянського кіно, була арештована, як вона переконана, через те, що відмовилася спати з Віктором Абакумовим, керівником радянської контррозвідки під час війни. Щоб вона зрозуміла справжню причину, їй, за її словами, показали ордер на арешт, підписаний Абакумовим¹¹. Четверо видатних футболістів – братів Старостіних арештували 1942 року. Вони завжди були переконані, що це сталося тому, що їхня команда «Спартак» мала нещастя виграти в улюбленого Лаврентієм Берією «Динамо» з надто великим рахунком¹².

Але не треба було навіть бути аж надто видатним. Людмилу Хачатрян було арештовано за одруження з іноземцем, югославським солдатом. Лев Разгон пише про селянина на прізвище Серьогін, який, коли йому сказали, що хтось убив Кірова, відповів: «Ну і фуй з ним». Серьогін до того ніколи не чув про Кірова і думав, що це чоловік, якого вбили у бійці в сусідньому селі. За цю помилку йому дали десять років¹³. 1939 року розповідати чи слухати анекдот про Сталіна; спізнитися на роботу; мати нещастя бути названим зопалу знайомим чи ревнивим сусідом «змовником» неіснуючої змови; мати чотири корови у селі, де більшість людей має одну; вкрати пару взуття; мати двоюрідну сестру – дружину Сталіна; вкрати з контори ручку і кілька аркушів паперу, щоб дати їх дітям, які не мають ні того, ні іншого – все це за певних обставин вело до засудження до радянського концентраційного табору. Арешту згідно із законом 1940 року підлягали родичі особи, яка вчинила спробу нелегально перетнути радянський кордон, – незалежно від того, знали вони чи ні про спробу втечі¹⁴. Закони воєнного часу – про спізнення на роботу і заборону зміни місця роботи, – як ітиметься далі, додадуть у табори нових «злочинців».

Причини арешту були численними й різноманітними – те саме стосується і методів. Однак майбутні в'язні мали достатньо попереджень. За кілька тижнів до арешту Олександрові Вайнбергу багато разів телефонував агент ОГПУ і запитував знову і знову, як він став шпигуном: хто його завербував? кого завербував він? на яку іноземну організацію працює? «Він знову і знову ставив точно ті самі запитання, а я давав йому одні й ті самі відповіді»¹⁵.

Приблизно в той самий час Галину Серебрякову, авторку книжки «Юність Маркса» і дружину радянського високопосадовця, також кожного вечора «запрошували» на Луб'янку, примушували чекати до другої – третьої години ночі, допитували, відпускали о п'ятій ранку і відвозили додому. За її квартирою стежили, а коли вона виходила з дому, за нею їхала чорна машина. Вона була настільки

впевнена, що незабаром її арештують, що спробувала накласти на себе руки. Та до того, як справді арештувати, її мордували таким чином протягом кількох місяців¹⁶.

Під час хвиль масових арештів – куркулів у 1929 і 1930 роках, партійних активістів у 1937 і 1938-му, колишніх в'язнів у 1948-му, – багато людей знали, що настає їхня черга, просто тому, що арештовували всіх навколо них. Голландська комуністка Еліно́р Ліппер, яка приїжджала в Москву у 1930-ті роки, жила 1937-го у «Люксі», спеціальному готелі для іноземних революціонерів: «Кожної ночі з готелю зникало ще кілька осіб... вранці на дверях ще кількох кімнат з'являлися великі червоні печатки»¹⁷.

Іноді сам арешт сприймався як певне полегшення. За Миколою Старостіним, одним із злочасних знаменитих футболістів, агенти ходили хвостом протягом кількох тижнів; це його так дратувало, що зрештою він підійшов до одного з них і зажадав пояснень: «Якщо вам від мене щось потрібно, викличте мене до себе». У результаті в момент арешту він відчував не «шок і страх», а «цікавість»¹⁸.

Ще інших забирали зовсім знезапче. Польського письменника Александра Вата, який жив тоді в окупованому Львові, запросили з групою інших письменників до ресторану. Він запитав господаря про причину. «Побачите», – сказали йому. У ресторані було влаштовано бійку – тут його забрали¹⁹. До клерка американського посольства Александра Долгуна на вулиці звернувся чоловік, який виявився співробітником органів. Коли чоловік вигукнув своє ім'я, згадував Долгун, «це мене вкрай здивувало. Я подумав, чи він, бува, не божевільний...»²⁰ Актриса Окунєвська лежала у момент арешту з тяжким грипом і вимагала, щоб по неї прийшли завтра. Їй показали ордер на її арешт (той самий, підписаний Абакумовим) і потягли вниз по сходах²¹. Солженіцин переповідає, можливо легендарну, історію жінки, яку запросив до Большого театру друг, професійний слідчий, і прямо з театру забрав її на Лубянку²². Табірниця-мемуаристка Ніна Гаген-Торн розповідає історію жінки, яку арештували, коли вона знімала з мотузки білизну у дворі свого будинку в Ленінграді; на ній був халат, у квартирі залишилося саме немовля – вона мала повернутися за кілька хвилин. Вона просила, щоб її відпустили до дитини, та даремно²³.

Насправді виглядає на те, що влада умисно застосовувала різну тактику – одних людей забирали з дому, інших – з роботи, одних на вулиці, інших – у поїзді. Одна доповідна записка Віктора Абакумова Сталіну, датована 17 червня 1947 року, підтверджує таке припущення. У ній йдеться, що зазвичай арешт відбувається «несподівано» з метою запобігання втечам, опору і можливості попередження підозрюваним своїх товаришів по «контрреволюційній змові». У певних випадках, йдеться в документі далі, «проводиться таємний арешт на вулиці»²⁴.

Однак найпоширенішим був арешт вдома, посеред ночі. Під час масових арештів масовим ставав страх перед нічним «стукотом у двері». Є дуже старий радянський жарт: Іван та його дружина Маша страшенно перелякалися, почувши стук у двері, – і відчули величезне полегшення, коли побачили, що то всього лише сусід прийшов сказати їм, що горить їхній будинок. За старою радянською приказкою, злодії, проститутки й НКВД працюють переважно уночі²⁵. Зазвичай нічні арешти супроводжувалися обшуками, хоча тактика обшуків також із часом зміню-

валася. Осипа Мандельштама арештовували двічі, спочатку 1934-го, а потім 1938 року, і його дружина писала про відмінності у процедурі так:

«У 38-му ніхто нічого не шукав і не гаяв часу на перегляд паперів. Агенти навіть не знали, чим займається людина, яку вони прийшли арештовувати. Абияк перевернули матраци, згребли у мішок папери, потопталися і зникли, повівши з собою О. М. [Мандельштама]. У 38-му вся ця операція тривала хвилин двадцять, а в 34-му всю ніч до ранку».

Під час першого арешту агенти, які чітко знали, що вони шукають, ретельно переглянули усі папери Мандельштама – старі рукописи відкидали, шукали нові вірші. Того разу з ними були «поняті» і – в їхньому конкретному випадку – оплачуваний поліцією «друг», літературний критик, якого Мандельштами знали. Його, судячи з усього, запросили для того, щоб бути певними, що Мандельштам не почне нишком палити паперів, почувши стук у двері²⁶. Потім такими деталями вже не переймалися.

Масові арешти представників певних національностей, як-от ті, що відбувалися в колишній Східній Польщі і країнах Прибалтики, окупованих у 1939–1941 роках Червоною армією, зазвичай мали навіть ще більш випадковий характер. Януша Бардаха, підлітка-єврея з Володимира-Волинського, примусили виступати «понятим» під час одного з таких масових арештів. Він супроводжував групу п'ятих зарізяк-енкаведистів, які 5 грудня 1939 року йшли від дому до дому, забираючи людей, яких мали або арештувати, або депортувати. Іноді вони били багатших або відоміших людей, імена яких заносили до особливого списку; іноді просто забирали «біженців» – як правило, євреїв, що тікали до окупованої Радянським Союзом Східної Польщі з окупованої нацистами Західної, – навіть не записуючи їхніх імен. В одному будинку група біженців спробувала захиститися, кажучи, що вони – члени «Бунду», єврейської соціалістичної організації. Незважаючи на це, почувши, що вони приїхали з Любліна, який у той час знаходився по інший бік кордону, старший загону НКВД на ім'я Геннадій почав кричати:

«"Ви брудні біженці! Фашистські шпигуни!" Діти почали плакати – це Геннадія ще більше розлютило. "Заткніть їм пельки! Чи ви хочете, щоб я про них потурбувався?"»

Мати притягла їх до себе ближче, але вони не переставали плакати. Геннадій схопив за руки малого хлопчика, відірвав його від материних рук і кинув на підлогу. "Заткнися, я сказав!" Мати зойкнула. Батько хотів був щось сказати, але тільки хапав ротом повітря. Геннадій підняв хлопчика, потримав секунду, дивлячись прямо йому в обличчя, а потім з силою кинув об стіну...»

Потім загін розгромив помешкання друзів дитинства Бардаха:

«Праворуч був кабінет доктора Шехтера. Посередині стояв його стіл з червоного дерева – Геннадій підійшов прямо до нього. Він провів рукою по гладенькому дереву, а потім, у припливі несподіваної люті, вдарив по ньому ломом. "Капіталістичні свині! Кляті паразити! Треба знайти цих буржуїв-експлуататорів!" Він безперервно лупцював знову і знову, пробивши у дереві кілька дірок...»

Не в змозі знайти Шехтерів, члени загону згвалтували й убили дружину садівника.

Такі операції часто проводилися членами озброєної охорони – солдатами, які заповнювали депортаційні поїзди, – а не самим НКВД; вони були набагато гірше підготовленими, ніж таємна поліція, яка проводила «нормальні» арешти «нормальних» злочинців. Ймовірно, що насильство не схвалювалося офіційно, але, оскільки радянські солдати арештовували «капіталістів» на багатшому «Заході», пияцтво, безладдя і навіть згвалтування, здається, вважалися невеликою бідой, як це було й пізніше, коли Червона Армія проходила через Польщу і Німеччину²⁷.

Разом з тим певні аспекти поведінки були настійно продиктовані згори. Наприклад, у листопаді 1940 року московське Головне управління озброєної охорони ухвалило рішення, що охоронці, які здійснюють арешти, мають наказувати арештованим брати з собою теплого одягу і особистих речей у кількості, достатній для трьох років життя, оскільки Радянський Союз тоді потерпав від браку таких товарів. Управління сподівалося, що арештовані продаватимуть свої речі²⁸. Раніше солдатам, як правило, наказували нічого не говорити в'язням про те, куди і на скільки їх відправляють. Загальноприйнятою була формула: «Навіщо турбуватися? Навіщо брати щось із собою? Ми ж забираємо вас просто для короткої розмови». Іноді депортованим говорили, що їх просто відвезуть в іншу область, далі від кордонів, «для вашої ж власної безпеки»²⁹. Мета полягала в тому, щоб арештовані не лякалися, не давали здачі чи не намагалися втекти. У результаті люди не мали елементарних речей, потрібних їм для життя у суворому незнайомому кліматі.

Тоді як для польських селян, що вперше стикалися з радянським режимом, таку наївність можна було б вважати природною, ті самі формули однаково добре спрацьовували й у випадку московської та ленінградської інтелігенції і партійних апаратчиків, переконаних, як це часто і справді було, у своїй невинності. Євгенії Гінзбург, яка в той час працювала в одному з партійних комітетів у Казані, при арешті сказали, що «вона буде відсутня сорок хвилин, можливо, годину». Через те вона не мала можливості попрощатися зі своїми дітьми³⁰. Інша заарештована комуністка, Олена Сидоркіна, йшла по вулиці до тюрми, «спокійно розмовляючи» зі співробітником держбезпеки, який її арештував; вона була певна, що скоро буде вдома³¹.

Коли НКВД прийшло забирати Софію Александрову, колишню дружину чекіста Гліба Бокия, її відмовили брати з собою осіннє пальто («сьогодні тепло, а ми повернемося щонайбільше за годину»); це спонукало її зятя, письменника Льва Разгона, на такі думки про дивовижну жорстокість системи: «Чому потрібно було немолоду і нездорову жінку забирати в тюрму навіть без маленького вузлика з білизною і засобами гігієни, які завжди, з часів фараонів, дозволялося брати з собою?»³²

Дружина актора Георгія Жжоннова розуміла, що потрібно зібрати запасні речі. Коли їй сказали, що вона швидко повернеться додому, вона різко відповіла: «Хто до вас потрапляє, швидко не повертається»³³. Вона була близька до істини. У більшості випадків з часу, коли арештант входив у залізні двері радянської в'язниці, до повернення додому минало багато років.

Якщо тогочасні радянські прийоми арешту часом видаються майже ексцентричними, то ритуали, які відбувалися після арешту, були від початку 1940-х років майже незмінними. Яким би шляхом в'язень не прийшов до воріт своєї місцевої тюрми, події після прибуття відбувалися у точно передбачуваному порядку. Як правило, в'язнів реєстрували, фотографували і знімали з них відбитки пальців до того, як їм говорили причину арешту чи що буде з ними далі. У перші кілька годин, а іноді й кілька днів, вони не бачили нікого старшого за чином від звичайного наглядача, якому їхня доля була абсолютно байдужа, який не мав жодного поняття про злочини, що вони нібито вчинили, і який на всі запитання тільки байдуже знижував плечима.

Багато колишніх в'язнів переконані, що перші кілька годин у тюрмі були умисно сплановані таким чином, щоб їх шокувати, зробити нездатними логічно мислити. Інна Шихєєва-Гайстер, арештована як дочка ворога народу, відчула, що це відбувається з нею, вже через кілька годин, проведених у Лубянці, у московській центральній тюрмі:

«Тут на Лубянці ви вже не людина. І навколо вас не люди. Вони ведуть вас коридором, фотографують вас, роздягають вас, механічно обшуковують вас. Усе робиться абсолютно байдуже. Ви шукаєте людського погляду – я не кажу людського голосу, лише погляду, – та не знаходите. Ви стоїте розхристаний перед фотографом, намагаючись хоч якось поправити одяг, а вам пальцем показують, куди сісти, і холодний голос каже “анфас” і “профіль”. Вони не вважають вас людиною! Ви стали предметом...»³⁴

Якщо арештованих поміщали в одну з численних тюрем великого міста для слідства (а не садили, як висланих, прямо на поїзд), їх ретельно, у кілька прийомів, обшукували. У документі 1937 року подаються спеціальні вказівки тюремникам стосовно того, що «ворог після арешту не припиняє боротьби» і може вчинити самогубство з метою приховання своєї злочинної діяльності. У результаті у в'язнів відбиралися гудзики, ремені, брошки, шнурки, підв'язки, гумки від нижньої білизни, які в'язні могли хитромудро використати, щоб себе вбити³⁵. Багато хто відчував себе приниженим. У дочки видатного більшовика Надії Йоффе відібрали пояс, підв'язки, шнурки і шпильки:

«Пам'ятаю, як мене вразила принизливість і безглуздість усього цього. Ну, що може зробити людина за допомогою шпильки для волосся? І навіть коли їй спаде на думку божевільна ідея повіситися на шнурках від туфель, то як вона практично це зробить? Просто потрібно поставити її в огидно принизливе становище, коли падає спідниця, сповзають панчохи, човгають туфлі»³⁶.

Набагато гіршим був огляд тіла, який ішов далі. У романі «У першому колі» Олександр Солженіцин описує арешт радянського дипломата Іннокентія. Через кілька годин після прибуття до Лубянки наглядач обстежує кожен отвір його тіла:

«Як коняці на базарі, відтягнувши Іннокентієві нечистими руками одну شوку, потім другу, одне підоччя, потім друге, і пересвідчившись, що ніде під язиком, за шоками і в очах нічого не сховано, наглядач твердим рухом закинув Іннокентієві

голову так, щоб у ніздрі йому падало світло, потім перевірів обидва вуха, відтягуючи за раковини, велів розчепирити пальці і пересвідчився, що немає нічого між пальцями, ще – помахати руками, і пересвідчився, що під пахвами таж нічого. Тоді тим самим машинно-беззаперечним голосом від скомандував:

– Візьміть член у руки. Загорніть шкірочку. Ще. Так, досить. Відведіть член управо вгору. Вліво вгору. Гаразд, опустіть. Станьте до мене спиною. Розставте ноги. Ширше. Нахиліться вперед до підлоги. Ноги – ширше. Сідниці розсуньте руками. Так. Гаразд. Тепер присядьте. Швидко! Ще раз.

Раніше, думаючи про арешт, Інокентій малював собі шалений духовний двобій з державним Левіафаном. Він був внутрішньо напружений, готовий до високого відстоювання своєї долі і своїх переконань. Але він жодним чином не уявляв, що це буде так просто і тупо, так невідхильно. Люди, які зустріли його на Лубянці, низько поставлені, обмежені, були байдужими до його індивідуальності і до вчинку, що привів його сюди...»³⁷

Жінками такі огляди сприймалися гірше. Одна з них згадувала, що тюремник, який виконував огляд, «знімав ліфчики, пояси з підв'язками, інші предмети жіночої білизни. Потім відбувалося коротке огидне гінекологічне обстеження. Я мовчала, але почувалася так, немов мене позбавляють будь-якої людської гідності»³⁸.

Під час перебування 1941 року в Александровському централі авторку спогадів Т. П. Мілютіну піддавали оглядам неодноразово. Жінок з її камери виводили на неотопльовану сходову площадку групами по п'ять. Їм наказували повністю роздягтися, скласти одяг на підлогу і підняти руки вгору. Потім відбувався обшук «у волосся, у вухах, під язиками; також між ногами» – як стоячи, так і сидячи. Після першого такого огляду, пише Мілютіна, «багато хто плакав, у багатьох починалася істерика...»³⁹

Після огляду деяких в'язнів ізолювали. «Нищівна ідея перших годин тюрми, – пише Солженіцин, – полягає в тому, щоб відокремити новачка від інших арештантів, щоб ніхто його не підбадьорив, щоб на нього одного тупіше тиснув... увесь розгалужений багатотисячний апарат»⁴⁰. Камера, в якій тримали Євгенія Гнедіна, радянського дипломата, сина революціонерів, мала тільки маленький стіл, прикріплений до підлоги, і два, також прикріплені до підлоги, табурети. Відкидне ліжко, на якому в'язень спав уночі, кріпилося до стіни болтом. Усе, включно зі стінами, табуретами, ліжком і стелею, було пофарбоване у світло-блакитний колір. «Це справляло враження, що ви знаходитеся у своєрідній корабельній каюті», – пише у спогадах Гнедін⁴¹.

Також цілком звичайною річчю було поміщення в'язня – так, як це відбувалося у випадку Александра Долгуна, – «у бокс, камеру приблизно чотири на дев'ять футів. Порожній бокс з лавкою – у перші години після арешту; тут могли тримати від кількох годин до кількох днів»⁴². Польського військового лікаря Ісаака Фогельфангера посеред зими посадили в камеру з відкритими вікнами⁴³. Інших, як-от Любов Бершадську, котра пізніше була одним з лідерів страйку в'язнів у Воркуті, ізолювали на весь період слідства. В одиночному ув'язненні Бершадська провела дев'ять місяців; вона пише, що насправді чекала допитів, просто щоб з кимось поговорити⁴⁴.

Втім, для новачка переповнена в'язнями камера могла бути навіть жакливою за саодиною. Розповідь Ольги Адамової-Сліозберг про її першу камеру нагадує Єроніма Босха:

«...склепінні стіни у патьоках, по обидва боки вузького проходу суцільні нари, забиті тілами; на мотузках сушилися якісь ганчірки. Все затуаовано махорковим димом. Було шумно, хтось сварився і кричав, хтось уюолос плакав».

Ще один мемуарист також намагається передати відчуття шоку: «Видовище було жахливе: чоловіки з довгим волоссям, бородаті, запах поту, ніде навіть присісти й відпочити. Треба напружити уяву, щоб збагнути, що то було за місце, де я опинився»⁴⁵.

Фінка Ейно Куусінен, дружина лідера Комінтерну Отто Куусінена, переконана, що в першу ніч її навмисно помістили так, щоб вона могла чути допити:

«Навіть сьогодні, через 30 років, мені важко описати жах тієї першої ночі в Лефортово. У моїй камері було чути будь-який шум іззовні. Неповдалі, як я пізніше зрозуміла, знаходився "слідчий відділ", окрема структура, яка насправді була катівнею. Всю ніч я слухала нелюдські зойки і звук безперервних ударів. Навряд чи доведена муками до відчаю тварина могла б так жахливо кричати, як ці жертви, яких годинами мучили погрозами, побоями і лайкою»⁴⁶.

Але де б вони не опинилися у першу після арешту ніч – чи то у старій царській в'язниці, у тюрмі на залізничній станції, у переробленій церкві чи монастирі, перед усіма в'язнями стояло невідкладне негайне завдання: відійти від шоку, пристосуватися до своєрідних правил тюремного життя – і пройти через слідство. Швидкість, з якою їм це вдасться, буде одним із визначальних моментів у тому, якими вони звідси вийдуть і, зрештою, як їм вестиметься у таборах.

З усіх стадій, через які проходили в'язні по дорозі до ГУЛАГу, допит, мабуть, є одним із найбільш відомих для західної людини. Про допити розповідалося не тільки у книжках з історії, а й у західній художній літературі, наприклад у «Сліпучій п'їтмі» Артура Кьостлера, у фільмах про війну та в інших творах високої і популярної культури. Недоброї слави зажили допити гестапо та іспанської інквізиції. Їхня тактика стала легендарною. «Ми маємо способи примусити тебе заговорити...» – досі говорять діти, граючись у війну.

Звичайно, допити в'язнів відбуваються і в демократичних правових суспільствах – іноді вони відповідають закону, іноді не відповідають. Психологічний тиск, навіть тортури під час допиту аж ніяк не можна назвати унікальною ознакою саме СРСР. Прийом «поганого і доброго слідчого» – люб'язний ввічливий чоловік, який ставить запитання і якого змінює лихий інквізитор – проник не тільки в інші мови як ідіома, а й в американські підручники для поліцейських (які зараз уже не використовуються) як рекомендована тактика. На в'язнів під час допиту чиниться тиск у багатьох, якщо не в більшості країн; справді, саме доведений факт такого тиску привів до ухвалення американським Верховним судом спеціального правила (у справі 1966 року Міранда проти штату Аризона): підозрюваний у

скоєнні злочину, серед іншого, має бути поінформованим про свої права не відповідати і звернутися до адвоката⁴⁷.

Втім, якщо методи «слідства» радянської таємної поліції і не були унікальними, то унікальним був масовий характер процесу. Були часи, коли у «справах» проходили сотні людей, арештованих по всьому Радянському Союзу. Типовим для свого часу є звіт, складений в Оренбурзькому обласному управлінні НКВД про «Оперативні заходи з ліквідації підпільних груп троцькістів і бухарінців, а також інших контрреволюційних груп, проведені за період з 1 квітня по 18 вересня 1937 року». Згідно з даними, вміщеними у звіті, оренбурзький НКВД арештував 420 членів «троцькістської» змови і 120 «правих уклоністів» – а також ще понад дві тисячі «правої військової японської козацької організації», понад 1500 царських офіцерів і цивільних прислужників, висланих з Ленінграда 1935 року, близько 250 поляків, засуджених у справі проти «польських шпигунів», 95 осіб, які працювали на Харбінській залізниці в Китаї і були визнані японськими шпигунами, 3290 колишніх куркулів та 1399 «злочинних елементів».

Разом за п'ять місяців оренбурзьким НКВД арештовано понад 7500 осіб, що не залишає багато часу для ретельного розгляду свідчень і доказів. Це навряд чи мало якийсь сенс, оскільки слідства у справах усіх цих контрреволюційних змов насправді було ініційовано в Москві. Місцевий НКВД просто робив те, що мусив робити: виконував доведені згори норми⁴⁸.

Через велику кількість арештів необхідно було впроваджувати якісь спеціальні процедури. Це не завжди тягло за собою більшу жорстокість. Навпаки, те, що в'язнів було дуже багато, іноді змушувало НКВД звести слідство до мінімуму. Звинувачуваних поспіхом допитували, а потім, так само поспіхом, виносили вироки; при цьому судові слухання проходили надзвичайно швидко. Видатний воєначальник Олександр Горбатов згадував, що слухання його справи тривало «чотири чи п'ять хвилин» і складалося із зачитування біографії і одного запитання: «Чому ви не зізналися у своїх злочинах під час слідства?» Після цього він отримав п'ятнадцятирічний термін⁴⁹.

Ще в інших суду не було взагалі: вироки їм виносилися заочно не судом, а або «особым совещанием» – спеціальною комісією, – або ж трійкою, що складалася з трьох посадовців. Таке відбувалося з Томасом Сговіо, слідство у справі якого було суто формальним. Сговіо народився у Буффало (штат Нью-Йорк) у США і 1935 року прибув до Радянського Союзу як політичний емігрант – його батька-італійця, американського комуніста, примусово вислали зі США до СРСР за політичну діяльність. Протягом трьох років життя у Москві Сговіо поступово втратив ілюзії і вирішив просити про американське громадянство, від якого він відмовився при переїзді до СРСР, щоб повернутися додому. 12 березня 1938 року його арештували на виході з посольства США.

Документи подальшого слідства (які через кілька десятиліть Сговіо скопіював у московському архіві й передав Інституту Гувера) дуже стислі, вони підтверджують спогади Сговіо про деякі події. Серед речових доказів – знайдене у нього при обшуку: профспілковий квиток, записник з телефонами й адресами, читацький квиток, аркуш паперу («із записами іноземною мовою»), сім фотографій, один складаний ніжик та конверт з іноземними поштовими марками. Тут також і заява капітана державної безпеки товариша Сорокіна, в якій засвідчується, що

обвинувачуваний заходив до посольства США 12 березня 1938 року. Ще – заява свідка, в якій сказано, що обвинувачуваний залишив посольство о 13.15. У справі також містяться протоколи початкового розслідування і двох коротких допитів, кожна сторінка цих документів підписана Сговіо і слідчим. Перша заява Сговіо така: «Я хотів повернути собі американське громадянство. Три місяці тому я вперше прийшов до американського посольства і звернувся з проханням про повернення мені громадянства. Сьогодні я прийшов знову... секретарка сказала мені, що американець, який займається моєю справою, вийшов на обід і щоб я повернувся за годину-дві»⁵⁰.

Під час більшості наступних допитів Сговіо знову і знову запитуватимуть про подробиці відвідання посольства. Тільки одного разу йому сказали: «Розкажіть нам про свою шпигунську діяльність!» Коли він відповів: «Ви ж знаєте, що я не шпигун», його далі не примушували, хоча слідчий у цей час грався гумовим шлангом, який зазвичай використовувався для побиття в'язнів, що можна було розцінити як погрозу⁵¹.

НКВД не дуже цікавився цією справою, однак співробітники, здається, не мали жодного сумніву в її результаті. Через кілька років, після того, як Сговіо зажадав перегляду своєї справи, прокуратура належним чином відреагувала на запит, підсумувавши факти так: «Сговіо не заперечує, що справді подавав прохання до американського посольства. Тому я переконаний у безпідставності перегляду справи Сговіо». Сговіо був приречений, приречений визнанням ним того факту, що він був у посольстві, і того, що бажає виїхати з СРСР; він отримав вирок одного з «особих совещаний» до п'яти років примусової праці як «соціально небезпечний елемент». Справа його була рутинною. У навалі тогочасних арештів слідчі робили лише мінімум з того, що від них вимагалось⁵².

Інших засуджували навіть зі ще меншими доказами і навіть після ще поверховішого слідства. Оскільки виникнення підозри вже саме по собі було ознакою вини, в'язнів рідко коли відпускали, не давши хоча б якогось терміну. У Леоніда Фінкельштейна, російського єврея, арештованого в кінці 1940 року, склалося враження, що, хоча так і не вдалося організувати проти нього якоїсь особливо правдоподібної справи, йому дали відносно короткий термін – сім років тільки для того, щоб довести, що органи безпеки ніколи не помиляються⁵³. Ще одна колишня табірниця, С. Г. Дурасова, навіть стверджує, що їй було недвозначно сказано одним із слідчих: «Ми ніколи не арештуємо невинних. І навіть якщо ви не винні, ми не можемо вас звільнити, бо тоді люди сказали б, що ми забираємо невинних»⁵⁴.

З іншого боку, коли НКВД мав більше зацікавленості – і, як видається, більше зацікавленості мав сам Сталін, – ставлення слідчих до жертв масових арештів могло швидко змінюватися – від байдужого до жадливого. За певних обставин НКВД навіть міг вимагати від слідства масового фабрикування доказів – як, наприклад, це відбувалося під час слідства 1937 року у справі, про яку Микола Єжов казав, що це справа «найпотужнішої і, ймовірно, найзначнішої з диверсійно-шпигунських мереж польської розвідки в СРСР»⁵⁵. Якщо слідство у справі Сговіо являє собою приклад крайньої байдужості, то масова операція проти цих буцімто польських шпигунів – це приклад діаметрально протилежний: слідство велося з однією метою – примусити обвинувачуваних зізнатися.

Операція починається з наказу НКВД № 00485 – наказу, який стане сигналом для проведення подальших масових арештів. В оперативному наказі № 00485 чітко перелічуються категорії осіб, яких належить арештувати: усіх уцілілих польських військовополонених польсько-радянської війни 1920–1921 років; усіх польських біженців і емігрантів у Радянському Союзі; усіх, хто коли-небудь був членом якоїсь польської політичної партії; усіх «антирадянських діячів» з польськомовних районів Радянського Союзу⁵⁶. На практиці підозра падала на всіх мешканців Радянського Союзу, які мали польське походження, – а таких було багато, особливо у прикордонних районах України й Білорусії. Операція проводилася з такою ретельністю, що Польська рада в Києві склала таємний звіт, у якому описувалося те, що відбувається. Зокрема, там відзначалося, що в деяких селах арештовували «всіх осіб польського походження і навіть усіх, чиї прізвища звучали як польські» – незалежно від того, був арештований майстром на фабриці чи селянином⁵⁷.

Але арешти були лише початком. Оскільки винного у своєму польському прізвищі не можна було звинуватити офіційно, наказ № 00485 настійно вимагав від обласних керівників НКВД «почати слідства одночасно з арештами. Головною метою розслідувань має бути повне виявлення організаторів і лідерів диверсійних груп, а ціллю – викриття диверсійної мережі...»⁵⁸

На практиці це означало – як і в багатьох інших випадках, – що самих арештованих слід примусити надати докази, на яких можна буде побудувати проти них справу. Система була проста. Спершу арештантів-поляків запитували про їх членство в агентурній мережі. Потім, коли вони говорили, що нічого про це не знають, їх били або кували іншими методами, поки вони не «згадували». Оскільки в успішності цієї конкретної справи зацікавлений був особисто Єжов, він навіть сам був присутній на деяких з цих допитів із застосуванням тортур. Якщо якісь в'язні офіційно скаржилися на таке поводження з ними, він наказував своїм людям не звертати на них уваги і «продовжувати в тому ж дусі». Після зізнання від в'язнів вимагали назвати імена інших – товаришів по «змові». Потім цикл повторювався знову, в результаті чого «шпигунська мережа» розросталася дедалі більше.

За два місяці так звана польська лінія розслідування привела до арешту понад 140 тисяч осіб; за деякими оцінками, це становить майже 10 % репресованих у ході Великого терору. Однак польська операція набула такої сумної слави через безоглядне застосування тортур і фальшування зізнань, що 1939 року, під час короткої паузи у масових арештах, НКВД сам розпочав розслідування «помилки» у польській операції. Один зі співробітників, який брав у ній участь, згадував, що «не було потреби дотримуватися якоїсь пристойності – не потрібно було спеціального дозволу для того, щоб бити людей по обличчю, бити без обмежень». Тим, у кого виникали сумніви (а, очевидно, траплялися й такі), було чітко сказано, що саме Сталін і політбюро вирішили «бити поляків з усієї сили»⁵⁹.

Справді, хоча пізніше Сталін і засудив «спрощені процедури слідства» НКВД, є деякі свідчення на користь того, що він особисто затверджував ці методи. Наприклад, у листі Віктора Абакумова до Сталіна 1947 року автор конкретно пише, що першочергове завдання слідчого полягає в тому, щоб намагатися отримати від арештованого «правдиве і відверте зізнання, з метою не тільки встановити провину арештованого, а також і викрити тих, з ким він пов'язаний, а також і

тих, хто спрямовував його злочинну діяльність і ворожі плани»⁶⁰. Абакумов обходить тему фізичних тортур і побиття, але також пише, що слідчі зобов'язані «вивчити характер арештованого» і на підставі таких досліджень вирішувати, суворий чи легший режим йому давати, як найкраще використовувати його «релігійні переконання, родинні і особисті зв'язки, самоповагу, амбітність і т. ін... Часом для того, щоб перехитрити арештованого і створити у нього враження, що органи МГБ про нього все знають, слідчий може нагадати арештованому про якісь приховані деталі його особистого життя, таємниці, які він приховує від тих, хто його оточує, і т. д.».

Питання, чому радянська таємна поліція так переймалася проблемою зізнання, залишається предметом дискусій; у минулому називалося багато можливих пояснень. Дехто вважає, що така політика диктувалася згори. Роман Бракман, автор неортодоксальної біографії Сталіна під назвою «Таємна папка Йосифа Сталіна», переконаний, що радянський лідер потерпав від невротичної манії: він примушував інших зізнаватися у злочинах, вчинених ним самим: через те що він сам був агентом царської таємної поліції, він мав особливу потребу у зізнаннях людей у зраді. Роберт Конквест також вважає, що Сталін був зацікавлений у тому, щоб примушувати зізнаватися принаймні тих, кого знав особисто. «Сталін прагнув не просто вбити своїх старих опонентів, а знищити їх морально і політично», хоча це, звичайно, стосується лише кількох з мільйонів арештованих.

Однак зізнання могло також відігравати важливу роль і для агентів НКВД, які проводили розслідування. Можливо, отримання зізнань допомагало їм переконувати самих себе у законності того, що вони чинять: зізнання надавали абсурду масових свавільних арештів видимість хоч якоїсь гуманності чи принаймні законності. І, як це було у справі «польських шпигунів», зізнання також давали підстави, необхідні для арешту інших. Радянська політична й економічна система також мала маніакальну пристрасть до результатів – виконання планів і норм, – а зізнання являли собою «підтвердження» успішності слідства. За словами Конквеста, «встановився принцип, що зізнання є найкращим можливим результатом. Здатні його отримати вважалися успішними співробітниками органів безпеки, а погані співробітники НКВД довго не жили»⁶¹.

Та якою б не була причина манії НКВД до зізнань, слідчі зазвичай добивалися їх, не впадаючи ні у крайню нав'язливу цілеспрямованість, як це було у випадку «польських шпигунів», ні у байдужість, з якою ставилися до Томаса Сговіо. Натомість в'язні стикалися з сумішшю цих двох варіантів. З одного боку, НКВД вимагав, щоб вони зізнавалися і звинувачували самих себе й інших. З іншого боку, здається, що НКВД відчував інертну незацікавленість у результатах.

Ця дещо сюрреальна система вже діяла у 1920-ті роки, до Великого терору, вона залишалася дієвою і через багато років після його закінчення: Вже 1931 року співробітник, який проводив слідство у справі Володимира Чернав'їна, науковця, звинуваченого у «шкідництві» й саботажі, погрожував йому смертю, якщо той відмовлятиметься зізнаватися. Іншим разом він сказав Чернав'їну, що той отримає «м'який» табірний термін у разі зізнання. Зрештою, він почав по-справжньому благодіти Чернав'їна дати фальшиві свідчення. «Ми, співробітники слідства, теж змушені брехати, ми теж говоримо речі, які не можна заносити до протоколу і під якими ніколи не поставили б свого підпису», – умовляв його слідчий⁶².

Коли результат важив для них більше, в хід ішли тортури. Справжні фізичні побиття, як видається, у період до 1937 року були заборонені. Один колишній співробітник ГУЛАГу підтверджує, що в першій половині 1930-х років це було недвозначно протизаконним⁶³. Але зі зростанням потреби в отриманні зізнань провідних членів партії тортури починають застосовуватися – ймовірно, це відбувається 1937 року, хоча знову припиняється 1939-го. Радянський лідер Микита Хрущов публічно визнав це 1956 року: «Як це можливо, щоб людина зізнавалася у злочинах, яких не скоїла? Тільки в один спосіб – через застосування фізичних методів тиску на неї, тортури, приведення її у несвідомий стан, позбавлення здатності мислити, позбавлення людської гідності. Так отримувалися “зізнання”»⁶⁴.

У цей період застосування тортур набирає такого розмаху – і так часто викликає сумніви щодо своєї доцільності, – що на початку 1939 року Сталін сам розсилав обласним начальникам НКВД листа на підтвердження того, що «від 1937 року в НКВД практика застосування [до в'язнів] фізичного тиску була дозволена Центральним комітетом». Він пояснював, що така практика дозволялася

«лише стосовно таких явних ворогів народу, які користаються гуманними методами слідства з тим, щоб безсоромно відмовлятися видавати змовників, які місяцями не дають свідчень і намагаються перешкоджати викриванню тих змовників, які ще залишаються на свободі».

Далі у листі йшлося, що він вважає це «цілком правильним і гуманним методом», хоча і визнає, що часом він міг застосовуватися до «випадково арештованих чесних людей». Цей зловісний лист, очевидно, вказує на те, що Сталін сам знав, які методи застосовуються в ході слідства, і особисто їх схвалював⁶⁵.

Існує дуже багато свідчень колишніх в'язнів про те, що у цей період під час слідств їх жорстоко били, іноді завдаючи тяжких травм. Євгеній Гнедін пише, що його вдарили по голові відразу двоє співробітників – один зліва, а інший справа, а потім продовжували побиття гумовим кийком. Це відбувалося в особистому кабінеті Берії, у присутності Берії в Сухановській тюрмі⁶⁶. НКВД також практикував методи катувань, відомі тасмним поліцейським силам інших епох, наприклад удари в живіт торбинками з піском, переламування рук і ніг або зв'язування рук і ніг за спиною і підймання вгору⁶⁷. Одну із найжахливіших розповідей про фізичні тортури залишив театральний режисер Всеволод Мейєрхольд, офіційна скарга якого зберігається у його справі:

«Мене тут били – хворого 65-річного старика: клали на підлогу обличчям донизу, гумовим джгутом били по п'ятах і по спині; коли сидів на стільці, тією ж гумою били по ногах (згори, з великою силою), по місцях від колін до верхніх частин ніг. У наступні дні, коли ці місця ніг були залиті густим внутрішнім крововиливом, то по цих червоно-синьо-жовтих синцях знову били джгутом, і біль був такий, що здавалося, на хворі чутливі місця ніг лили окріп (я кричав і плакав від болю). Мене били по спині цією гумою, руками мене били по обличчю розмахами з висоти...

Одного разу у мене так нестримно тряслося тіло, що охоронець, який супроводжував мене з такого допиту, запитав: “У вас малярія?” Коли після 18 годин допиту я ліг на койку і заснув, щоб за якусь годину повернутися туди знову, я прокинувся від

власного стогону і тому, що трусився, як хворий на останніх стадіях тифозної лихоманки»⁶⁸.

З 1939 року такі побиття були формально заборонені, однак ця зміна в політиці не обов'язково означала гуманізацію процесу слідства. Протягом 1920-х, 30-х і 40-х років багато сотень тисяч в'язнів піддавалися тортурам – не побиттям і застосуванню проти них фізичної сили, а психологічним тортурам того типу, який має на увазі Абакумов у листі до Сталіна. Наприклад, тих, хто не піддавався і відмовлявся зізнаватися, могли повільно позбавляти необхідних благ – спочатку прогулянок, потім посилок з книжками, потім їжі. Їх могли поміщати в особливі штрафні камери, де було дуже спекотно або дуже холодно, як це було з авторкою спогадів Хавою Волович, котрій її слідчий ще й не давав спати: «Ніколи не забуду першої зустрічі з тюремним холодом. Не можу цього описати; я на це не здатна. З одного боку був холод, з іншого сон. Я підстрибувала і бігала по камері, на ногах засинаючи, потім знову падала на ліжко, а там холод скоро піднімав мене на ноги»⁶⁹.

Іншим влаштовували очні ставки зі «свідками», як це було з Євгенією Гінзбург. Її подруга дитинства на ім'я Наля «повторювала як папуга» звинувачення проти неї в участі у троцькістському підпіллі⁷⁰. Ще іншим погрожували заподіяти шкоду членам їхніх родин або поміщали, після тривалої ізоляції, у камери з інформаторами, яким вони з радістю відкривали серце. Жінок гвалтували або погрожували згвалтуванням. Одна полячка згадує у своїх спогадах:

«Несподівано, без жодної видимої причини, мій слідчий став зі мною дуже настійливо фліртувати. Він встав з-за свого столу, підійшов до мене і сів поряд на диван. Я встала і відійшла випити води. Він пішов за мною і став позаду. Я ухилилася від нього і знову сіла на диван. Він знову сів поряд. І ще раз я встала і пішла випити води. Такі маневри тривали години дві. Я почувалася приниженою і безпорадною...»⁷¹

Існували і м'якші від побиття форми тортур, що регулярно використовувалися з 1920-х років. Чернавіну спочатку влаштовували «перевірку стоянням» – в'язневі наказували непорушно стояти – втім, для нього це невдовзі закінчилося. Декому з його співкамерників довелося страждати більше:

«Один, гравер П., що мав п'ятдесят років і огрядну статуру, стояв шість з половиною днів. Йому не давали ні їсти, ні пити і не дозволяли спати; до туалету можна було йти один раз на день. Але він не «зізнався». Після цього випробування він не міг іти сам – охоронець мав тягти його по сходах... Інший, майстер Б., приблизно 35 років, одна нога якого була ампутована вище коліна і замінена протезом, стояв чотири дні й не «зізнався»»⁷².

Однак найчастіше в'язнів просто позбавляли сну: ця, на перший погляд, проста форма катування – що, як видається, не потребувала отримання тюремниками спеціального дозволу – називалася серед в'язнів «конвеєром» і могла тривати багато днів і навіть тижнів. Метод був простий: в'язнів допитували цілу ніч, а після цього не давали спати протягом дня. Одна з найкращих розповідей про конвеєр і його наслідки для людини – це розповідь американського в'язня ГУЛАГу

Александра Долгуна. У перший місяць свого перебування в Лефортово його фактично зовсім позбавили сну: спати давали по годині на день або менше: «Тепер мені здається, що не було й години, а в деякі ночі не більше, мабуть, кількох хвилин». Внаслідок цього розум почав його зраджувати:

«Були періоди, коли я раптом розумів, що не можу згадати, що відбувалося протягом кількох останніх хвилин. Провали у пам'яті. Повністю стерті місяця...

Потім, звісно, я почав пробувати спати, сидячи прямо, щоб перевірити, чи може м'яке тіло навчитися триматися у вертикальному положенні. Я думав, що якщо це вдасться, то я міг би викроювати по кілька хвилин, тому що охоронець, який дивитиметься у вічко, не подумає, що я сплю, якщо я прямо сидітиму.

Так воно і велося – я спав одного разу десять хвилин, іншого півгодини, часом трохи довше, коли Сидоров ішов до шостої ранку, а охоронці давали мені спокій до підйому. Але цього було надто мало. Я відчував, начебто кожного дня дедалі більше кудись сповзаю, слабшаю, розторсуся. Я боявся збожеволіти, мабуть, більше – ні, справді більше, – ніж померти...»

Долгун не зізнавався багато місяців – це давало йому привід для гордості перед рештою в'язнів. Але коли через багато місяців його викликали до Москви з Дзержинського табору і все почалося знову, він таки підписав зізнання, думаючи: «Дідько з ним. Так чи так, буде по-їхньому. Чому я не зробив цього ще давно і терпів увесь цей біль?»⁷³

А справді, чому? Це питання ставили собі багато людей, і відповіді були різні. Одні – їх, здається, особливо багато серед авторів спогадів – або робили це принципово, або через хибне переконання, що таким чином можна уникнути вироку. «Я краще загину, ніж зведу на себе наклеп», – казав слідчому генерал Горбатов, незважаючи на тортури (він не уточнює, які саме). Багато також вважали – як це відзначають Солженіцин, Горбатов та інші, – що сміховинно довгі й докладні зізнання приведуть до створення такої атмосфери абсурдності, що це не зможе не помітити навіть НКВД. Горбатов зі страхом пише про своїх тюремних товаришів:

«Справили вони на мене враження культурних і серйозних людей. Проте мене охопив жах, коли дізнався, що всі вони вже підписали на допитах у слідчих несовітених нісенітниць, зізнаючись у злочинах, яких не було, за себе і за інших... Деякі дотримувалися дивної "теорії": чим більше посадять, тим краще, тому що швидше зрозуміють, що все це найшкідливіша для партії дурниця»⁷⁴.

Втім, не всі погоджуються, що таких людей слід засуджувати. Лев Разгон у своїх спогадах відповідає Горбатову, якого він називає «зарозумілим і аморальним»:

«Мені здається, що підло звинувачувати в цьому не катів, а жертви. Горбатову просто поталанило: у нього був ледачий слідчий або ж такий, що не отримав категоричної вказівки "дотиснути" підслідного. Запитання про те, чи можна катуваннями змусити підписати на себе брехливе свідчення, достатньо зараз досліджене лікарями, психологами і психіатрами. У нашому столітті матеріалу для таких досліджень було набагато більше, ніж у Середні віки. Можна змусити!»⁷⁵

Згадуючи минуле, мемуаристи також висловлюють і змішані думки з приводу того, що насправді мало значення. Сусанна Печуро, яку понад рік допитували на початку 1950-х (вона була членом невеликої молодіжної групи, що мала донкіхотську мету чинити опір Сталіну), пише, оглядаючись назад, що «триматися» не було сенсу. На її думку, не зізнаватися означало тільки продовження допитів. Зрештою, більшість отримували вирoki у будь-якому разі⁷⁶.

Разом з тим документи справи Сговіо з очевидністю вказують на те, що подальші рішення – про дострокове звільнення, амністію і т. ін. – справді ухвалювалися на підставі того, що було у справі в'язня, зокрема і на підставі зізнання. Іншими словами, якщо вам вдавалося утриматися від зізнання, у вас і справді з'являвся дуже і дуже слабкий шанс на зміну вироку. Аж до 1950-х років до всіх цих судових процедур, хоч якими абсурдними вони були, ставилися серйозно.

У кінцевому підсумку найважливіше значення слідства полягало у тій психологічній дії, яку воно справляло на в'язнів. Навіть ще до довгої дороги на схід, навіть ще до прибуття у їхні перші табори, вони вже на певному рівні були «підготовленими» до нового життя – життя рабів. Вони вже знали, що влада НКВД – абсолютна і що держава може розпоряджатися ними, як вона хоче. Якщо вони зізналися у злочині, якого не вчиняли, то через це поважали себе вже менше. Та навіть якщо не зізналися, у них відбирали навіть тінь надії, не залишаючи жодної віри в те, що помилку їхнього арешту незабаром буде виправлено.

Розділ 8

ТЮРМА

*Цыганка с картами – дорога дальняя,
Дорога дальняя – казенный дом.
Быть может, старая тюрьма центральная
Меня, парнишечку, по новой ждет...*

Старовинна російська тюремна пісня

Арешти і допити виснажували в'язнів, змушували їх іти на поступки, бен-тежили і дезорієнтували. Але на їхній психологічний стан величезний вплив справляла і сама система радянських тюрем, у якій в'язнів тримали до, під час і дуже довго після допитів.

З точки зору міжнародного контексту у радянських тюрмах і їхньому режимі не було нічого надзвичайно жорстокого. Радянські тюрми, поза сумнівом, були суворішими, ніж у більшості західних країн, як і суворішими за тюрми царської епохи. З іншого боку, тюрми в Китаї та в інших частинах третього світу в середині ХХ століття були місцями такими ж страшними. Разом з тим певні елементи радянського тюремного життя були унікальними. Деякі аспекти повсякденного тюремного режиму, такі як сам слідчий процес, навіть здаються спеціально розробленими для того, щоб підготувати в'язнів до їхнього нового життя в ГУЛАГу.

Звісно, офіційне ставлення до тюрем віддзеркалювало пріоритети тих, хто керував таборами. Наприклад, у серпні 1935 року, в момент, коли арешти політ-в'язнів починали набирати свого найбільшого розмаху, Генріх Ягода видав наказ, у якому роз'яснював, що найважливішою метою арешту (якщо можна сказати, що ті арешти взагалі мали якусь мету хоч у якомусь нормальному значенні цього слова) є зізнання арештованих. Наказом Ягоди не тільки «привілеї» в'язнів, а й найелементарніші умови їхнього життя передаються безпосередньо до рук співробітників НКВД, які проводять слідство у їхніх справах. Якщо в'язень співпрацює – що зазвичай означало зізнання, – то йому дозволяють листування, продукто-ві передачі, газети і книжки, побачення з родичами кожного місяця і годину прогулянки кожного дня. Якщо ні, його позбавляють усього цього, а також скорочують пайок¹.

На відміну від цього, 1942 року – після приходу до влади в системі безпеки Лаврентія Берії, який прагнув перетворити ГУЛАГ на ефективний економічний механізм, – пріоритети Москви змінилися. Табори ставали важливим чинником у військовому виробництві, а табірне начальство скаржилось, що значна кількість нових в'язнів не здатна працювати. Голод, бруд і відсутність прогулянок призводили до того, що вони просто не могли рубати вугілля чи валити ліс у потрібних обсягах. Через це у травні того року Берія видає нові накази щодо слідства

з вимогою до начальників тюрем дотримуватися «елементарних умов охорони здоров'я»; також Берія обмежив контроль слідчих над повсякденним життям в'язнів.

Відповідно до нового наказу Берії в'язні мали щоденно гуляти «не менш як одну годину» (з промовистим винятком для в'язнів, що очікують на страту, стан здоров'я яких навряд чи мав якесь значення для виробничих потужностей НКВД). Адміністрації в'язниць також мали забезпечити наявність двору, спеціально призначеного для цієї мети: «Жоден в'язень не має залишатися у камері під час прогулянок... Слабким і літнім в'язням мають допомагати їхні співкамерники». Наказ вимагав від наглядачів забезпечення в'язнів (крім тих, хто безпосередньо перебуває під слідством) вісьмома годинами сну, забезпечення тих, хто страждає від діареї, додатковими вітамінами і кращою їжею, а також своєчасного ремонтування *параши* (спеціальних відер, використовуваних як тюремні туалети) у разі їх протікання. Цей останній пункт видавався таким надзвичайно важливим, що у наказі навіть наводилися ідеальні розміри параші. У камерах для чоловіків вони мали бути 55–60 сантиметрів заввишки, у жіночих – 30–35 сантиметрів, а місткість їх мала становити 0,75 літра на одну людину в камері².

Незважаючи на ці абсурдно точні правила, тюрми продовжували дуже відрізнятися одна від одної. Почасти це пояснюється місцями, в яких вони знаходилися. Як правило, провінційні тюрми були брудніші й вільніші від московських, тоді як московські – чистіші та страшніші від провінційних. Але навіть три московські тюрми дещо відрізнялися за своїм характером. Сумнозвісна Лубянка, яка і сьогодні панує над великою площею у центрі Москви (і сьогодні служить штаб-квартирою ФСБ – наступниці НКВД і КГБ), використовувалася для утримання найнебезпечніших політичних в'язнів і слідства. Камер у ній було порівняно небагато – в одному документі 1956 року згадується про 118,– і 94 з них були дуже маленькі, там утримувалося від одного до чотирьох в'язнів³. Колись тут знаходилася страхова компанія, і в деяких лубянських камерах була паркетна підлога, яку в'язні мали кожного дня натирати. Анархістка А. М. Гарасьова, яка пізніше була секретарем Солженіцина, згадувала, що коли її тримали на Лубянці 1926 року, то їжу все ще носили офіціантки у формі⁴.

Ще одна тюрма, яку використовували як слідчу, Лефортово, на відміну від Лубянки у XIX столітті була військової в'язницею. Камери у ній, які не призначалися для утримання великих кількостей в'язнів, були темнішими, бруднішими і тіснішими. Будівля лефортовської тюрми має форму літери К, у центрі якої, за словами мемуариста Дмитра Паніна, «стоїть солдат із прапорцем, який спрямовує потоки в'язнів, котрих ведуть на допити і з допитів»⁵. У кінці 1930-х років Лефортово переповнилося так, що НКВД відкрив «філію» цієї тюрми у Сухановському монастирі неподалік Москви. Вона офіційно звалася «Об'єкт № 110», в'язні ж називали її «Сухановка»; ця в'язниця зажила жахливої слави через катування, які там відбувалися: «Правил внутрішнього розпорядку не було, не існувало і жодних визначених правил ведення допитів»⁶. Сам Берія мав тут особистий кабінет і особисто спостерігав за катуваннями в'язнів у Сухановці⁷.

Найстаріша з усіх трьох Бутирська тюрма була збудована у XVIII столітті; вона планувалася як палац, хоча її швидко перетворили на тюрму. Серед її видатних в'язнів XIX століття – Фелікс Дзержинський, а також інші польські й російські

революціонери⁸. Зазвичай вона використовувалася для утримування в'язнів, слідство над якими закінчилося і які чекали на транспортування; тут також було тісно і брудно, проте спокійніше. За словами Гарасьової, якщо лубянські охоронці примушували в'язнів «гуляти» по невеликому колу, то «в Бутирці ви могли робити все, що хотіли». Як і інші, вона також згадує чудову тюремну бібліотеку, зібрану багатьма поколіннями в'язнів, котрі перед відправкою далі залишали тут свої книжки⁹.

В'язниці також змінювалися з часом. На початку 1930-х років багатьох в'язнів засуджували до багатьох місяців або й років ізоляції. Один з них, Борис Четвериков, згадував, що, аби не збожеволіти за 16 місяців одиночного ув'язнення, він прав одяг, мив підлогу і стіни та співав усі оперні арії і пісні, які знав¹⁰. Александр Долгун, якого також тримали в одиночній камері під час слідства, намагався не втратити розуму з допомогою ходьби: він полічив кроками довжину камери, приблизно підрахував, скільки кроків у кілометрі, і почав «іти» – спочатку по Москві до американського посольства: «Я уявляв, що дихаю чистим холодним повітрям і щільніше загортався у пальто», – потім перетнув Європу, і нарешті «пішов» через Атлантичний океан, додому у Сполучені Штати¹¹.

Євгенія Гінзбург провела майже два роки у ярославському ізоляторі, в глибині Центральної Росії, переважну частину того часу – у повній самотності: «Я досі, заплющивши очі, можу собі уявити найменшу опуклість або подряпину на цих стінах, зафарбованих до половини улюбленим тюремним кольором – багряно-кривавим, а згори – брудно-білястим». Але зрештою навіть ця «спеціальна» тюрма почала заповнятися, і до неї підселили співкамерницю. У кінцевому підсумку більшість *тюрзаків*, «тюремних в'язнів», переводили до таборів. Як пише Гінзбург, «просто не було ні часу, ні можливості утримувати таку масу народу в тюрмах по 20 і по 10 років. Це стало суперечити темпам епохи, її економіці»¹².

У 1940-х роках, з наростанням темпів арештів, ізолювати будь-кого, навіть нових в'язнів, стало набагато тяжче. 1947 року Леоніда Фінкельштейна спочатку кинули до тюремного «вокзалу» – великої загальної камери без жодних зручностей, до якої спочатку кидають усіх арештованих. Потім їх поступово сортують, відсилають до лазні, а потім до камер»¹³. Насправді набагато поширенішою за повну ізоляцію була тіснота. Ось лише кілька навімання вибраних прикладів: у головній міській тюрмі Архангельська, розрахованій на 740 в'язнів, 1941 року утримувалося від 1661 до 2380 осіб. У тюрмі в Котласі у Північній Росії, розрахованій на 300 в'язнів, утримувалося до 460¹⁴.

Умови у віддаленіших тюрмах могли бути гіршими. 1940 року в тюрмі у Станіславові, на території окупованої Східної Польщі, утримувалося 1709 осіб – набагато більше від 472 в'язнів, на які розраховувалася тюрма; також у ній було тільки 150 комплектів постільної білизни¹⁵. У лютому 1941 року у в'язницях Республіки Татарії, розрахованих на 2710 в'язнів, утримувалося 6353. У травні 1942 року в тюрмах середньоазійського міста Ташкента, розрахованих на 960 в'язнів, утримувалися 2754 особи¹⁶. Така переповненість справляла особливо потужний вплив на підслідних, усе життя яких ставало предметом напружених допитів, що проводилися вороже настроєними слідчими, а дні цим підслідним потрібно було проводити у товаристві інших. Один із в'язнів так пише про цей вплив:

«Весь цей процес розкладання людини відбувався на очах всієї камери. Людина не могла тут сховатися ні на мить; навіть свої потреби доводилося справляти у відкритій вбиральні, яка знаходилася тут же. Той, хто хотів плакати, – плакав при всіх, і почуття природного сорому подесятерало його муки. Той, хто хотів накласти на себе руки, – вночі, під ковдрою, стиснувши зуби, склянкою намагався порізати вени на руці, але чийсь безсонний погляд швидко виявляв самогубця, і товариші обеззброювали його»¹⁷.

Маргарет Бубер-Нойманн також пише про те, що тіснота настроювала в'язнів проти один одного. Коли в'язнів, о пів на п'яту ранку, будили,

«все ставало схожим на потривожений мурашник. Всі хапали речі для вмивання, щоб бути, якщо вийде, першими, тому що, звісно, всім місця біля кранів далеко не вистачало. У кімнаті, де ми вмивалися, було п'ять туалетів і десять кранів. Я кажу "туалетів", хоча це насправді було п'ять дірок у підлозі і більше нічого. Миттєво вишикувалися черги перед усіма п'ятьма дірками і всіма десятьма кранами. Уявіть собі, якщо зможете, як все це відбувається з вами, коли принаймні десяток пар очей за вами стежать, на вас кричать і підганяють інші, котрі чекають своїх черг...»¹⁸

Мабуть, усвідомлюючи небезпеку, пов'язану з переповненням, тюремне керівництво робило все можливе, щоб знищити будь-яку подобу солідарності серед в'язнів. Уже наказ Ягоди 1935 року забороняє в'язням розмовляти, кричати, співати, писати на стінах камер або робити спроби у будь-який спосіб спілкуватися з в'язнями в інших камерах. Порушення цих правил каралися позбавленням прогулянок і листів або навіть переведенням у спеціально збудовану штрафну камеру¹⁹. Вимушена тиша часто згадується авторами спогадів, які були в'язнями у 1930-ті роки: «Ніхто не говорив голосно, а дехто, щоб було зрозуміліше, показував на мигах», – пише Маргарет Бубер-Нойманн про Бутирку, де «напівоголені тіла більшості жінок мали особливий сіро-блакитний відтінок від довгого ув'язнення без світла і повітря...»²⁰

В одних тюрмах вимога дотримуватися тиші залишалася без жодних змін ще й у наступному десятилітті, в інших так довго не протрималася: один з колишніх в'язнів пише про «абсолютну тишу» Лубянки 1949 року, порівняно з якою «камера № 106 у Бутирці здавалася універмагом після маленької крамнички»²¹. Інший пригадує, що в тюрмі міста Казані у центральній частині СРСР, коли в'язні починали шептатися, «з грюкотом відчинявся проріз для подачі їжі, і хтось цикав: "Ц-с-с-с!"»²².

Багато авторів спогадів також пишуть про те, що охоронці, ведучи в'язнів між камерами або з камер на допити, дзвеніли ключами, клацали пальцями або створювали якийсь інший шум, щоб попередити тих, хто був далі по коридору. У випадку зустрічі одному з в'язнів швидко наказували повернутися обличчям до стіни або відводили до спеціального відсіку. В. К. Ясний, який до ув'язнення був перекладачем іспанської літератури, одного разу пробув у такому відсіку площею 0,5 квадратного метра на Лубянці дві години²³. Здається, що такі відсіки використовувалися широко: у підвальному поверсі штаб-квартири НКВД у Будапешті, де зараз музей, також є один. Мета таких дій полягала в тому, щоб запобігати

зустрічам в'язнів з іншими, які могли мати відношення до їхніх «справ», а також щоб не допускати контактів в'язнів з арештованими родичами.

Вимушена тиша навіть дорогу до кімнати для допитів робила нестерпною. Александр Долгун згадує застелені спеціальним покриттям коридори Лубянки: «Поки ми йшли, єдиним звуком було клацання язика охоронця... всі ці металеві двері було пофарбовано у сіро-блакитний колір; усе це: похмурість, тиша, двері, які повторювалися коридорами, поки не зникали в п'ятні, душило і бентежило»²⁴.

Для того щоб в'язні не знали імен тих, хто знаходився в інших камерах, їх викликали – на допити чи на пересилку – не по іменах, а по літерах алфавіту. Наприклад, охоронець вигукував «Г», і всі в'язні, прізвища яких починалися з цієї літери, вставали і називали свої імена й по-батькові²⁵.

Порядок підтримувався – як і взагалі у більшості тюрем – з допомогою суворого розпорядку повсякденного життя. Заяра Вєсьолая, дочка знаменитого радянського письменника і «ворога», описує у своїх спогадах звичайний день на Лубянці. Він починався з *оправки* – туалету. «"Приготуватися до оправки!", – кричить охоронець, і жінки мовчки шикуються попарно. На туалет відводилося близько десяти хвилин, включно з умиванням і пранням того, що за такий час можна було випрати. За *оправкою* ішов сніданок: окріп, можливо із домішкою чогось, схожого на чай або каву, плюс денний хлібний пайок, плюс дві чи три грудочки цукру. Після сніданку заходив охоронець, який збирав прохання на відвідання лікаря, а потім відбувалася "головна подія дня" – двадцятихвилинна прогулянка маленьким закритим двором по одному під стіною». Порядок було порушено лише одного разу. Їй ніколи так і не сказали, чому це сталося: одного вечора, після відбою, її відвели на дах Лубянки. Тюрма знаходиться в центрі Москви, і це значить, що вона могла бачити якщо не саме місто, то принаймні вогні міста – які так само могли бути вогнями якоїсь іншої країни²⁶.

Проте зазвичай решта дня повторювалася: обід – тюремна юшка з нутрощів, зерна або гнилої капусти, а потім та сама юшка на вечерю. Увечері ще раз ішли до туалету. Між цими подіями в'язні шепталися між собою, сиділи на нарах і часом читали книжки. Вєсьолая згадує, що дозволялася одна книжка на тиждень, проте правила у різних тюрмах були різні, як і якість тюремних бібліотек, а вони, як уже зазначалося, могли бути чудовими. У деяких тюрмах в'язням дозволялося купувати собі їжу у «крамничці», якщо родичі прислали їм гроші.

Крім нудьги і поганої їжі були й інші тортури. Усім в'язням – а не лише підслідним – заборонялося спати вдень. Наглядачі постійно стежили за виконанням цього правила у камерах через вічка у дверях. Любов Бершадська згадує: хоча «нас будили о шостій, до одинадцятої вечора нам не дозволялося навіть сидіти на ліжку. Ми мали або ходити, або сидіти на табуретах, не спираючись на стіну»²⁷.

Не краще було й уночі. Заснути було тяжко, якщо взагалі можливо, через яскраве світло у камерах, яке ніколи не вимикалося, і через правило не ховати рук під ковдру. Вєсьолая пише: «Це тяжко, незручно, і я так не можу заснути... як тільки задрімаю, то мимоволі натягну ковдру до підборіддя. Тоді ключ у дрелях повертається і охоронець смикає моє ліжко: "Руки!"»²⁸ Бубер-Нойманн пише, що «доки не звикаєш, ніч гірша від дня. Спробуйте спати під яскравим електричним світлом – в'язням не дозволяється прикривати обличчя, – на голих дошках, навіть

без матраца з соломи чи подушки, і, можливо, навіть без ковдри, втиснувшись між іншими в'язнями з кожного боку».

Мабуть, найкращим способом зробити так, щоб в'язні не почувалися аж надто вільно, було підсаджування в камери інформаторів – які також були ознакою і всіх інших сфер радянського життя. Вони відігравали свою важливу роль і в таборах, але в таборах їх легше було уникати. У тюрмі обійти їх було не так легко, і через них люди мали стежити за тим, що говорять. Бубер-Нойманн згадує, що, за одним винятком, «я жодного разу не чула критики радянського режиму від росіянки за весь час перебування в Бутирці»²⁹.

Серед в'язнів вважалося, що у кожній камері є принаймні один інформатор. Коли у камері було двоє, кожен з них підозрював іншого. У більших камерах інформатора часто виявляли і трималися від нього осторонь. Коли Ольга Адамова-Сліозберг вперше потрапила до Бутирки, вона помітила вільне спальне місце біля вікна. Її запрошували зайняти його, однак сказали: «Але тоді ви не матимете сусідів». Жінка, біля якої не спало жодної іншої, виявилася інформатором – увесь час вона «писала заяви із звинуваченнями всіх у камері, так що з нею ніхто не розмовляв».

Не всіх інформаторів було так легко виявити, і параноя набирала таких розмірів, що будь-яка незвичайна поведінка могла викликати ворожість. Сама Адамова-Сліозберг дійшла висновку, що одна з її співкамерниць напевне є шпигункою, коли побачила, що та «миється іноземною губкою і надягає якусь незвичайну білизну». Пізніше ця жінка стала її подругою³⁰. Письменник Варлам Шаламов також писав, що пересилка з однієї тюрми до іншої, до нової камери «річ не дуже приємна. Це завжди змушує нових співкамерників триматися насторожено і виликає у них підозри, що новий співкамерник – інформатор»³¹.

Поза сумнівом, така система була суворою, негнучкою і негуманною. Та, незважаючи на це, за найменшої можливості в'язні боролися – проти нудьги, проти постійних маленьких принижень, проти спроб розділити й атомізувати їх. Не один колишній в'язень пише про те, що солідарність між в'язнями у тюрмах була більша, ніж пізніше в таборах. Коли в'язні потрапляли до таборів, владі було легше «розділяти і владарювати». Для того щоб посіяти ворожнечу між в'язнями, вона могла використовувати обіцянки вищого становища у табірній ієрархії, кращої їжі чи легшої роботи.

На відміну від цього у тюрмі всі були більш чи менш рівними. Хоча й тут були мотиви до співпраці з владою, але їх було менше. Для багатьох в'язнів дні, проведені в тюрмі, перед пересилкою, виступали навіть певним вступним курсом елементарних прийомів виживання – і, попри всі зусилля влади, були першим досвідом об'єднання проти неї.

Дехто з в'язнів просто навчався у співкамерників елементарних способів підтримання тілесної чистоти і людської гідності. У тюремній камері Інна Шихєєва-Гайстер навчилася робити гудзики зі шматочків жованого хліба, щоб одяг не падав, робити голки з риб'ячих кісток, використовувати шматки ниток для зашивання одягу, подраного під час обшуків, та вирішувати ще багато проблем, що виявляться потім корисним і в таборах³². Дмитро Бистрольотов, який був радянсь-

ким шпигуном на Заході, навчився добувати нитки зі старих шкарпеток: шкарпетки розривалися, а кінці ниток натиралися шматочком мила. Такі нитки, як і голки, які він навчився робити із сірників, він потім у таборі міг міняти на їжу³³. Молоду антисталіністку Сусанну Печуро навчили, «як непомітно спати, як шити сірниками і як ходити без пояса»³⁴.

В'язні також підтримували певний контроль над своїм життям через *старост* – старших по камері. З одного боку, у тюрмах, у залізничних вагонах і в табірних бараках староста був офіційно визнаною фігурою, функції якого були записані в офіційних документах. З іншого боку, багато з обов'язків старости – від забезпечення чистоти в камері до контролювання кількості походів у туалет – означали, що його авторитет мають визнавати всі³⁵. Тому інформатори та інші особи, що користувалися сприянням наглядачів, зовсім не обов'язково були найкращими кандидатами у старости. Олександр Вайсберг пише, що в більших камерах, у яких могло перебувати по 200 і більше в'язнів, «нормальне життя було неможливим без старшого по камері, який організовував розподіл їжі, прогулянки тощо». Через те що таємна поліція відмовлялася визнавати будь-яку форму самоорганізації в'язнів («їхня логіка була проста: організація контрреволюціонерів є контрреволюційною організацією», як пише Вайсберг), було знайдено класичне радянське рішення: староста обирався в'язнями «незаконно». Начальник тюрми потім дізнавався про це від своїх шпигунів і офіційно призначав цю особу старостою³⁶.

У найбільш переповнених камерах основний обов'язок старости полягав у тому, щоб приймати нових в'язнів і забезпечувати всіх спальними місцями. Майже всюди нових в'язнів відправляли спати біля параші, і потім звідти вони поступово просувалися у напрямку вікна мірою набуття «стажу». «На хвороби чи вік не зважали», – відзначає Еліно́р Ліппер³⁷. Староста також розбороняв бійки і підтримував загальний порядок у камері – робити це було зовсім не легко. Пригадує в'язень-поляк Казимир Зарод, який деякий час був старостою камери: «Охоронці постійно погрожували мені покаранням, якщо я не триматиму певного контролю над недисциплінованими в'язнями, особливо після дев'ятої вечора, коли після відбою діяло правило “не розмовляти”». Зрештою, Зарод потрапив до штрафної камери за те, що йому не вдалося цього зробити³⁸. Однак з інших розповідей видно, що рішення старости зазвичай виконувалися.

Поза сумнівом, найбільшу винахідливість в'язні проявляли, порушуючи найсуворіше правило: строгу заборону спілкування – як між камерами, так і з зовнішнім світом. Незважаючи на загрозу серйозного покарання, в'язні залишали іншим записки в туалетах або перекидали повідомлення через стіни. Леонід Фінкельштейн хотів перекинути шматок м'яса, помідор і шматок хліба до іншої камери: «Коли нас відвели до вбиральні, я відчинив вікно і кинув у нього їжу». Його спіймали і посадили до штрафної камери³⁹. В'язні давали охоронцям хабарі за переправлення повідомлень, хоча часом ті робили це і з власної волі. Один наглядач зі ставропольської тюрми час від часу передавав усні повідомлення між Львом Разгоном і його дружиною⁴⁰.

Один колишній в'язень, який провів 14 місяців у вільнюській тюрмі після радянської окупації міста – раніше воно перебувало під владою Польщі, – писав 1939 року у свідченні, поданому до польського уряду у вигнанні, як повільно зникали елементи польського тюремного режиму. В'язні втрачали свої «привілеї»

один за одним – право читати і писати листи, користуватися тюремною бібліотекою, мати папір і олівці. Отримувати посилки. Запроваджувалися нові правила, звичайні для більшості радянських в'язниць: світло у камерах мало горіти протягом усієї ночі, а вікна заставили листами жерсті. Несподівано останнє відкрило можливість для спілкування між камерами: «Я відкривав вікно і, впершись головою у ґрати, розмовляв із сусідами. Навіть якщо вартовий у дворі й чув розмову, він не міг зрозуміти, звідки саме звучить голос – завдяки жерсті неможливо було виявити, яке вікно відчинилося»⁴¹.

Однак, мабуть, найскладнішою формою забороненого спілкування була тюремна «азбука Морзе», якою в'язні перестукувалися через стіни або через систему опалення. Цей код винайшли ще за царя – Варлам Шаламов приписує його одному з декабристів⁴². Катерину Оліцьку навчили цього її товариші-есери задовго до того, як 1924 року її саму було ув'язнено⁴³. Про код розповідала у своїх спогадах російська революціонерка Віра Фігнер, Євгенія Гінзбург прочитала про нього саме там. Будучи під слідством, вона згадала достатньо для того, щоб використовувати код для спілкування із сусідньою камерою⁴⁴. Код цей порівняно простий: літери російського алфавіту розташовуються п'ятьма рядами по шість літер у кожному:

А	Б	В	Г	Д	Е (Ё)
Ж	З	И	К	Л	М
Н	О	П	Р	С	Т
У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
Щ	Ъ	Ы	Э	Ю	Я

Кожна літера позначається парою стуків, перший означає ряд, другий – місце в ряду:

1, 1	1, 2	1, 3	1, 4	1, 5	1, 6
2, 1	2, 2	2, 3	2, 4	2, 5	2, 6
3, 1	3, 2	3, 3	3, 4	3, 5	3, 6
4, 1	4, 2	4, 3	4, 4	4, 5	4, 6
5, 1	5, 2	5, 3	5, 4	5, 5	5, 6

Навіть ті, хто не читав про цей код або не чув про нього від інших, іноді могли навчитися самі, тому що були стандартні методи навчання. Часом ті, хто знали код, відстукували алфавіт знову і знову, разом з одним-двома простими запитаннями, сподіваючись, що невидимий співрозмовник по той бік стіни зрозуміє. Саме так вивчав код Александр Долгун у Лефортово; для запам'ятовування він користувався сірниками. Коли він зрештою навчився «говорити» з в'язнем у сусідній камері і зрозумів його запитання: «Хто ти?», він відчув «порив чистої любові до людини, яка вперше за три місяці запитала, хто я такий»⁴⁵.

Код широко використовувався не в усі часи. 1949 року Зайра Вєсьолая у Бутирці «не змогла знайти жодного, хто б знав “тюремний алфавіт”», і спочатку подумала, що ця традиція зовсім зникла. Потім вона вирішила, що це не так: тому що інші розповіли їй, що користуються цим кодом, і тому що одного разу, почувши якийсь стук у камері, до неї забіг охоронець, вимагаючи пояснень⁴⁶. Існували

також інші варіанти коду. Російський поет і прозаїк Анатолій Жигулін стверджує, що винайшов свій код, також на основі алфавіту, який разом з групою друзів (усіх їх арештували одночасно) використовував для спілкування під час слідства⁴⁷.

У деяких місцях і в деякі часи методи самоорганізації в'язнів набували складніших форм. Один з них описано в оповіданні Варлама Шаламова «Комбіди», також згадують його й інші⁴⁸. Він був відповіддю на несправедливе правило: наприкінці 1930-х років влада несподівано вирішила, що в'язні, котрі перебувають під слідством, не мають отримувати жодних передач від родичів, на тій підставі, що «двома французькими булками, п'ятьма яблуками і парою старих штанів можна повідомити в тюрму будь-який текст». Передавати було дозволено тільки гроші, і тільки круглі суми, так щоб ці суми не можна було використати для шифрування «повідомлень». Проте родини не всіх в'язнів мали змогу передавати гроші. Одні були дуже бідні, інші жили надто далеко, а ще інші могли навіть відігравати певну роль у засудженні своїх родичів. Це означало, що, хоча дехто з в'язнів мав право один раз на тиждень користуватися тюремною «крамничкою» – і купувати масло, сир, ковбасу, махорку, білий хліб, сигарети, інші тим часом мали сидіти на бідній тюремній дієті і, що важливіше, «почувалися чужими на загальному святі», яким був цей «день покупок».

Для вирішення цієї проблеми бутирські в'язні взяли на озброєння досвід раннього етапу революції і організували «комітети бідноти». Кожен в'язень жертвував комітету 10 % своїх грошей. На ці кошти комітет купував їжу тим, хто грошей не мав. Ця система діяла щось близько року, доки влада не вирішила ліквідувати комітети, пообіцявши декому з в'язнів різні «винагороди» за відмову брати участь у їх роботі. Камери завдали удару у відповідь, піддавши бойкоту тих, хто відмовлявся вносити гроші. Але хто, запитує Шаламов, «ризикне протиставити себе тюремному колективу – людям, які з тобою двадцять чотири години на добу, і тільки сон рятує тебе від недружніх, ворожих поглядів товаришів?»

Цікаво, що це оповідання одне з небагатьох у великій літературній спадщині Шаламова, яке закінчується позитивною нотою: «Людський колектив, згуртований, як це завжди буває у тюрмі, на відміну від “волі” і табору, при повному безправ'ї своєму, знаходить точку докладання своїх духовних сил для настійного ствердження споконвічного людського права жити по-своєму»⁴⁹.

Цей найпесимістичніший із письменників побачив у цій одній організованій формі солідарності в'язнів краплю надії. Скоро шок від транспортування і жах від перших приголомшливих днів у таборі не залишать від неї і сліду.

Розділ 9

ЕТАП, ПРИБУТТЯ, ВІДБІР

*Я помню тот Ванинский порт
И крик парохода угрюмый.
Как шли мы по трапу на борт,
В холодные, мрачные трюмы.*

*От качки страдали зека,
Ревела пучина морская;
Лежал впереди Магадан –
Столица Колымского края.*

*Не крики, а жалобный стон
Из каждой груди вырывался.
«Прощай навсегда, материк!» –
Ревел пароход, надрывался.*

Радянська тюремна пісня

1827 року княгиня Марія Волконська, дружина декабриста Сергія Волконського, залишила сім'ю, дитину і безпечне життя у Санкт-Петербурзі, щоб приєднатися до свого чоловіка у сибірському засланні. Біограф описує її подорож, яка у той час вважалася майже нестерпно тяжкою:

«День у день сани бігли далі до безкрайого горизонту. Зачинена, начебто у капсулі часу, Марія відчувала радість і піднесення. Було у цій подорожі і щось нереальне: брак сну і їжі. Вона тільки іноді зупинялася на перекладних станціях, щоб випити склянку гарячого чаю з лимоном із всюдисущого мідного самовара. П'янка швидкість саней, запряжений трьома стрімкими конями, пожирала порожній простір. “Далі... вперед!” – кричали кучери, а з-під кінських копит летіли потоки снігу, і дзвеніли й дзвеніли дзвоники, попереджуючи про наближення саней...»¹

Більш як через сто років співкамерниця Євгенії Гінзбург читала схожу розповідь про подорож через Урал одного аристократа – і зітхала із заздрістю: «А я думала, що дружини декабристів потерпали від найжахливіших страждань...»²

В'язнів ХХ століття через сибірські сніги з «п'янкою швидкістю» не везли ні коні, ні сани; на перекладних станціях не було й гарячого чаю з лимоном із мідного самовара. Можливо, княгиня Волконська під час своєї подорожі плакала, однак в'язні, які пройшли цим шляхом після неї, не могли навіть чути слова «етап» – «транспортування», «транспорт» на тюремному жаргоні, – без жаху. Кожна така подорож була рвучким стрибком у невідомість, далі від знайомих товаришів по камері і знайомих порядків, хоч якими вони були поганими. Що гірше, процес перевезення в'язнів з тюрми до пересильної тюрми, з пересильної тюрми до табору і між таборами був вкрай виснажливим фізично і відверто жорстоким. У певному сенсі це було найзагадковішим аспектом ГУЛАГу.

Для тих, хто вперше переживав це випробування, подія була буквально сповнена символічності. Арешт і слідство – це вступ до системи, але подорож на поїзді Росією являла собою для в'язня географічний розрив із колишнім життям і початок життя нового. У поїздах, які вирушали з Москви і Ленінграда на північ і схід, завжди кипіли почуття. Томас Сговію, американець, якому не вдалося повернути собі паспорт, згадував, що відбувалося, коли поїзд рушив на Колиму: «Наш поїзд вирушив з Москви увечері 24 червня. Це був початок подорожі на схід, яка мала тривати місяць. Я ніколи не забуду тієї миті. Сімдесят чоловіків... почали плакати»³.

У більшості випадків довгі подорожі відбувалися у кілька прийомів. Якщо *зеків* тримали у тюрмах великих міст, то їх спочатку транспортували до поїздів на вантажних машинах, сама конструкція яких свідчила про маніакальну пристрась НКВД до секретності. Іззовні «чорні ворони», як їх називали в народі, скидалися на звичайні вантажні автомобілі. У 1930-х роках на них часто писали «Хліб», однак пізніше послуговувалися хитрішими написами. Один в'язень, арештований 1948 року, згадував, що їхав на машині з написом «Московские котлеты», потім на іншій – «Овощи – фрукты»⁴.

Всередині машини іноді були розділені, за словами одного в'язня, на «два ряди маленьких, вугільно-чорних тісних кліток»⁵. В інших, за проектом 1951 року, було просто дві довгі лавки, на яких, притиснувшись один до одного, сиділи в'язні⁶. Селянам та тим, кого на початку масових арештів вивозили з прибалтійських держав і Східної Польщі, довелося гірше. Їх часто возили у звичайних вантажівках, набиваючи туди, як говорила мені одна стара литовка, «як оселедців»: перший в'язень розсував ноги, другий сідав між ногами першого і розсував свої – і так далі, поки машина не заповниться⁷. Це було особливо незручно, коли їхало дуже багато людей, а подорож до залізниці тривала увесь день. Під час депортацій, які відбувалися на колишніх польських територіях у лютому 1940 року, діти замерзали на смерть, навіть не доїхавши до поїзда, а дорослі зазнавали тяжких обморожень, від яких руки і ноги так повністю ніколи й не виліковувалися⁸.

У провінційних містах режим секретності був не такий суворий, і в'язні іноді марширували на станцію містом; часто це був останній їхній погляд на вільне життя – і нечаста нагода для цивільних побачити в'язнів. Януш Бардах пригадує своє здивування реакцією людей у Петропавловську, коли вони бачили в'язнів, які марширували вулицею:

«Більшість з них становили жінки, загорнуті в хустки і довгі товсті повстяні пальта. На мос величезне здивування, вони почали кричати на охоронців: “Фашисти... Вбивці... Чому ви не йдете на фронт воювати...” Вони почали кидати в охоронців снігом. Пролунало кілька пострілів у повітря, і жінки на кілька кроків відступили, однак продовжували з прокльонами йти за нами. Вони кидали в колону згортки, буханці хліба, картоплю і м'ясо, загорнуті у тканину. Одна жінка скинула з себе хустку і зимове пальто і віддала їх чоловікові, що не мав зимового одягу. Мені дісталася пара вовняних рукавиць»⁹.

Така реакція була традиційною для Росії: Достоевський писав про господинь, які посиляли «чудові пироги з найкращого борошна» на Різдво до царських тюрем¹⁰. Проте в 1940-ві роки це стало порівняно рідкісним явищем. У багатьох міс-

цях – найзнаменитіше серед них Магадан – в'язні на вулиці були таким звичайним видовищем, що взагалі не викликали у місцевих мешканців жодної реакції.

Чи то на машині, чи пішки в'язні нарешті прибували на залізничну станцію. Іноді це були звичайні станції, іноді спеціальні – «клапоть землі, оточений колючим дротом», за словами Леоніда Фінкельштейна. Він також згадував, що в'язні перед посадкою до вагонів проходили через ряд особливих ритуалів:

«Стоїть величезна колона в'язнів, вас рахують, перераховують, ще перераховують. Підходить поїзд... тут команда: "На коліна!" Під час посадки на поїзд є такий момент, хтось може кинутися тікати. Відтак вони пересвідчувалися, що всі стоять на колінах. Та краще не підніматися, тому що в цей момент можуть почати стріляти з будь-якого приводу. Потім людей знову рахують, саджають у вагон і замикають. Потім поїзд ніколи не рушас – ви там стоїте годинами – потім несподівано "Рушили!", і ви починаєте їхати»¹¹.

Зовні вагони часто виглядали абсолютно звичайними – за винятком того, що вони були краще укріплені. Едвард Бука, арештований у Польщі, оглядав свій вагон прискіпливим оком людини, яка сподівається втекти. Він згадує, що «кожен вагон мав кілька ліній колючого дроту, зовні були влаштовані дерев'яні платформи для охорони, знизу і згори у кожному вагоні були встановлені електричні ліхтарі, а маленькі віконця закривалися товстими металевими засувками». Пізніше Бука перевіряв, чи встановлені під вагоном залізні зубці. Зубці були¹². Фінкельштейн також згадує, що «кожного ранку ви чули удари молотками – охоронці мали дерев'яні молотки, і вони завжди простукували вагони, щоб перевірити, чи не намагався хтось втекти, зробити дірку»¹³.

Дуже рідко особливі в'язні подорожували по-іншому. Анна Ларіна, дружина радянського лідера Миколи Бухаріна, їхала не з іншими в'язнями, а в купе для охорони¹⁴. Проте величезна більшість в'язнів і депортованих їхали разом, у вагонах одного з двох видів. Першим були «столипінки», або «столипінські вагони» (за іронією, названі на честь одного з найрішучіших реформаторів початку ХХ століття, царського прем'єр-міністра, який їх нібито запровадив). Це були звичайні вагони, переобладнані для перевезення в'язнів. Їх можна було складати докупи і формувати один величезний транспорт або чіпляти по одному чи два до звичайних поїздів. Один з колишніх пасажирів такого вагона писав:

«"Столипінка" схожа на звичайний російський вагон третього класу, за винятком того, що тут дуже багато залізних засувів і ґрат. Вікна, звичайно ж, закриті. Окремі купе відділяються замість стінок сталевую сіткою, як клітки, а від коридору ці купе відділені залізною загорожею. Ці пристосування дають охоронцям змогу постійно бачити усіх в'язнів у вагоні»¹⁵.

Столипінські вагони також були дуже й дуже переповненими:

«На кожній з двох горішніх полиць лежало по два чоловіки – головами до ніг. На двох середніх було семеро головами до дверей і один упоперек у них на ногах. Під кожною з двох нижніх полиць лежало по одному, а ще 14 сиділо на полицях і на вузлах з речами, втиснутих між полицями і дверима. Вночі всі, хто був на нижньому рівні, якось примудрялися лягати один поряд з одним»¹⁶.

Але була і ще одна, важливіша вада. У столипінських вагонах охоронці увесь час могли спостерігати за в'язнями, могли таким чином контролювати те, що в'язні їли, і слухати їхні розмови – й вирішувати, де і коли в'язням оправлятися. У результаті фактично всі, хто згадує транспортування, кажуть про жах, пов'язаний з випорожненням. Іноді один раз на день, іноді два рази (а іноді жодного) охоронці водили в'язнів до туалету або ж ще іноді зупиняли поїзд, щоб випустити пасажирів: «Найгірше відбувається, коли після довгих суперечок з охороною нам дозволяється вийти з вагону, і всі шукають якогось місця під критим вагоном, де можна справити нужду, не турбуючись про глядачів, які дивляться з усіх боків»¹⁷.

Та хоч би якими болісними були такі зупинки, в'язням зі шлунковими хворобами чи іншими проблемами зі здоров'ям доводилося ще набагато гірше. Один в'язень згадував: «В'язні, що не могли втриматися, обмочували штани собі, а часто і своїм сусідам. Навіть об'єднаним однією бідою, деяким в'язням тяжко було не зненавидіти нещасних, які це робили»¹⁸.

Саме з цієї причини деякі в'язні насправді вважали кращим інший вид транспортування – у вагонах для худоби. Вони являли собою саме вагони для перевезення худоби: порожні, не обов'язково пристосовані для перевезення людських істот, іноді з маленькою пічкою для обігріву посередині, іноді з нарами. Незважаючи на більшу примітивність порівняно зі столипінськими вагонами, вагони для худоби не ділилися на частини, і у них було більше місця та можна було вільніше рухатися. Також у них були «туалети» – дірки в підлозі, – що зменшувало потребу просити і молити охоронців¹⁹.

Однак свої муки були й у відкритих вагонах. Наприклад, часом дірки у підлозі забивалися. У вагоні, в якому їхав Бука, така дірка замерзла. «Що було робити? Доводилося користуватися щілиною між підлогою і дверима та шматками тканини, з яких робилися маленькі згортки, та сподіватися, що поїзд десь зупиняє, двері відчиняє і можна буде їх викинути»²⁰. У поїздах, заповнених депортованими, в яких їхали разом чоловіки, жінки і діти, дірки в підлозі породжували іншу проблему. Одна колишня депортована, вислана як дочка куркуля на початку 1930-х років, згадувала, що люди «жахливо бентежилися» від того, що їм доводилося справляти нужду на очах у інших, і була вдячною за те, що вона могла робити це «за матірною спідницею»²¹.

Та справжньою мукою були не переповненість, не туалети і не збентеження, а брак їжі – і особливо брак води. Часом, залежно від маршруту і типу поїзда, в'язням давали в дорозі гарячу їжу. Іноді не давали. Зазвичай «сухий пайок» в'язнів на етапі складався з хліба, який видавали або кожного дня невеликими шматками по 300 грамів, або ж у більших кількостях – близько двох кілограмів – цього мало вистачити на всю довгу дорогу.

Разом з хлібом в'язням зазвичай видавали солону рибу – для того, щоб після неї їм дуже хотілося пити²². Незважаючи на це, води рідко коли давали більше одного кухля на день, навіть влітку. Цей прийом був такий поширений, що розповіді про жажливу спрагу в'язнів на етапі повторюються знову і знову. «Одного разу ми три дні не мали води, і в новорічну ніч 1939 року десь біля озера Байкал ми були змушені облизувати чорні бурульки, що звисали зі стелі у вагоні», – пише один з колишніх зеків²³. Інший згадує, що за 28 днів дороги воду давали тричі, і часом поїзд зупинявся, «щоб з нього зняли трупи»²⁴.

Та навіть ті, хто отримували цей один кухоль води, терпіли муки. Євгенія Гінзбург згадує, що в'язні мали приймати болісне рішення: чи випити увесь кухоль вранці, чи спробувати розтягти його на весь день. «Ті, хто час від часу робили маленькі ковтки, не мали жодної миті спокою. Зранку до вечора вони стерегли свої кухлі, як шуліки»²⁵. Тобто якщо їм поталанило мати кухоль: одна жінка до кінця свого життя згадувала трагічний момент: чайник, який їй вдалося пронести з собою, вкрали. Цей чайник не протікав, і вона могла потрошку пити воду цілий день. Без нього їй ні в чому було тримати воду, і вона страждала від спраги²⁶.

Гірше довелося Ніні Гаген-Торн: поїзд, на якому перевозили її з іншими в'язнями, посеред літа зупинився неподалік від Новосибірська на три дні. Міська пересильна тюрма була переповнена: «Стояв липень. Дуже спекотно. Від дахів столипінських вагонів пашіло, а ми лежали на полицях, як булки в печі». Її вагон вирішив голодувати, незважаючи на погрози охоронців новими, довгими термінами ув'язнення. «Ми не хочемо дизентерії»,– кричали жінки їм у відповідь. «Четвертий день ми лежимо тут у власному лайні». Зрештою, охоронці неохоче дали їм трохи попити і помитися²⁷.

Одна полька також була у поїзді, що зупинився,– але у дощ. Природно, в'язні намагалися збирати воду, яка текла з даху. Але, «коли ми просували кухлі у вікна між ґратами, охоронець, що сидів на даху, кричав, що стрілятиме, бо так робити заборонено»²⁸.

Не краще було і взимку. Ще одна депортована з Польщі згадує, що в'язні не мали нічого, крім «мерзлого хліба і води у вигляді льоду» всю дорогу на схід²⁹. І взимку, і влітку в'язні потерпали ще й від інших мук. Коли один поїзд із висланими зупинився на звичайній станції, вони кинулися купувати їжу у місцевих мешканців. «Наші євреї побігли по яйця,– згадував пасажир-поляк.– Вони краще голодуватимуть, ніж їстимуть некошерне»³⁰.

Найгірше було найстаршим і наймолодшим. Барбару Армонас, литовку, одружену з американцем, депортували разом з великою групою інших литовців – чоловіків, жінок і дітей. Серед них була жінка, яка народила дитину за чотири години до депортації, а також паралізована 83-річна жінка, яка не могла за собою доглядати – «дуже скоро все навколо неї смерділо, а сама вона вкрилася виразками». Було також троє немовлят:

«Батьки мали багато проблем з пелюшками, тому що постійно прати їх було неможливо. Іноді, коли поїзд зупинявся після дощу, матері вискакували і прали пелюшки в калюжах. За ці калюжі зчинялися бійки, тому що хтось хотів мити посуд, хтось умиватися, тоді як інші хотіли прати пелюшки – все це одночасно... батьки робили все, щоб діти були чистими. Використані пелюшки сушили і вибивали. На пелюшки рвали простирадла і сорочки, а чоловіки часом обв'язувалися мокрим пелюшками, щоб ті швидше висохли».

Не краще доводилося і маленьким дітям:

«Іноді було дуже спекотно, і тяжкий сморід у вагонах ставав нестерпним, багато людей хворіли. У нашому вагоні в одного дванадцятирічного хлопчика почалася тяжка лихоманка, він увесь час кричав від болю. Єдині ліки – трохи аспірину, який їм хтось дав. Йому ставало дедалі гірше, і врешті він помер. На наступній зупинці у невідомому

лісі солдати забрали його тіло і, як вони сказали, поховали. Від горя і безпорадного гніву його батьків краялося серце. У нормальних умовах, з медичною допомогою, він би не помер. А тепер ніхто навіть не знав напевно, де він похований»³¹.

На відміну від депортованих, арештованих ворогів іноді транспортували з певними організаційними особливостями, що не обов'язково означало поліпшення їхнього становища. Марію Сандрацьку арештували, коли їй дитині було два місяці; її посадили у поїзд, заповнений матерями з грудними дітьми. 18 днів 65 жінок з 65 немовлятами їхали у двох вагонах для худоби, які опалювалися лише двома маленькими димними пічками. Жодних додаткових пайків не було, не було гарячої води для купання дітей і прання пелюшок, які швидко «зеленіли від бруду». Двоє жінок наклали на себе руки – перерізали собі горло уламками скла. Ще одна збожеволіла. Трох немовлят забрали інші жінки. Сама Сандрацька «усиновила» одного з них. До кінця свого життя її власній дитині, яка захворіла на запалення легенів. Звісно, жодних ліків не було.

Після прибуття до томської пересильної тюрми становище навряд чи поліпшилося. Багато дітей захворіло. Двоє померло. Ще двоє матерів намагалися вчинити самогубство, але їм не дали цього зробити. Інші розпочали голодування. На п'ятий день голодування до жінок прийшли члени комісії з НКВД: одна жінка кинула їм свою дитину. Тільки після прибуття до Темлагу – жіночого табору, в якому утримувалися переважно «дружини», – Сандрацькій вдалося організувати «дитячі ясла», а потім переконати родичів приїхати і забрати звідти її дитину³².

Якою б дивною і негуманною не виглядала її історія, те, що пережила Сандрацька, не було чимось винятковим. Один колишній табірний лікар також розповідав про те, як його послали на «дитячий транспорт» разом з 15 матерями з грудними дітьми і ще 22 дітьми та двома «нянями». Всі вони йшли на станцію під конвоєм, потім їхали у столипінському вагоні із заготовленими вікнами без потрібної дітям їжі³³.

Час від часу всі етапні поїзди зупинялися, однак ці зупинки не завжди означали якесь велике полегшення. В'язнів вивантажували з поїзда, завантажували в машини і везли до пересильної тюрми. Режим у них був схожий на режим у слідчих тюрмах за винятком того, що тут тюремники були ще байдужіші до в'язнів, яких вони ніколи більше не побачать. У результаті цього режим у пересильній тюрмі був абсолютно непередбачуваним.

Поляк Кароль Харенчик, якого транспортували на початку Другої світової війни із Західної України на Колиму, залишив звіт про відносні переваги багатьох пересильних тюрем, у яких він побував. В анкеті, яку він заповнив на прохання польської армії, він відзначав, що львівська тюрма була суха, «доволі чиста» і мала «добрі душі». Тюрма в Києві, навпаки, «переповнена, невимовно брудна» і наповнена вошами. У Харкові в 96-метровій камері тіснилося 387 осіб, разом з величезною кількістю вошей. В Артемівську тюрма була «майже повністю темна», прогулянки у ній не дозволялися: «цементна підлога брудна, на ній залишки риби. Бруд, сморід і брак повітря викликають головний біль і запаморочення»,

в'язні пересуваються на чотирьох. У Ворошиловграді тюрма знову «доволі чиста», а в'язням дозволяється виходити з камер двічі на день. У пересильному таборі в Старобельську в'язням дозволяються прогулянки тільки один раз на тиждень протягом півгодини³⁴.

Ймовірно, найпримітивніші пересильні тюрми були на узбережжі Тихого океану, там в'язнів тримали перед посадкою на пароплави на Колиму. У 1930-ті роки пересильна тюрма була тільки одна: Вторая Речка біля Владивостока. Однак Вторая Речка була така переповнена, що 1938 року збудували ще два пересильні табори: Бухта Находка і Ваніно. І навіть після цього не вистачало бараків для тисяч в'язнів, які чекали на пароплави³⁵. Один в'язень потрапив до Бухти Находка наприкінці липня 1947 року: «20 тисяч людей вони тримали під відкритим небом. Про приміщення зовсім не йшлося – вони сиділи, лежали і жили прямо на землі»³⁶.

Не була кращою, ніж у поїздах, і ситуація з водою, хоча в'язні так само жили переважно на солоній рибі, зокрема і в середині літа: «По всьому табору були розвішані плакати “Не пийте некип'яченої води”. Серед нас лютували дві епідемії – тифу і дизентерії. А в'язні не слухалися плакатів і пили воду, яка просочувалася із землі по табору... можна собі уявити, як нам хотілося втамувати спрагу»³⁷.

Для в'язнів, які їхали багато тижнів – а мемуаристи свідчать, що дорога до Бухти Находка могла тривати до 47 днів³⁸, – умови у пересильних таборах на тихоокеанському узбережжі були майже нестерпними. Один з них відзначає, що на час прибуття їхнього етапу в Бухту Находка 70 % його товаришів потерпали від курячої сліпоти, побічного ефекту цинги, а також від діареї³⁹. Не було також і нормальної медичної допомоги. Без ліків і медичної допомоги у грудні 1938 року в таборі Вторая Речка у параноїдальному маренні помер російський поет Осип Мандельштам⁴⁰.

Для тих, хто не був таким знесиленим, у тихоокеанських пересильних таборах була можливість добути невелику кількість додаткового хліба. В'язні могли носити бадді з цементом, розвантажувати вагони і копати вигрібні ями⁴¹. Справді, дехто згадує Бухту Находка як «єдиний табір, у якому в'язні просили роботи». Одна полька згадує: «Вони годували тільки тих, хто працював, але через те, що в'язнів було більше, ніж роботи, дехто умирав від голоду... Як іриси на сибірських луках, цвіла проституція...»⁴²

Ще інших, як згадує Томас Сговіо, рятувала торгівля:

«Було велике відкрите місце, що звалось базаром. Тут збиралися в'язні та обмінювалися один з одним... Гроші не мали цінності. Найбільший попит мали хліб, тютюн і шматки газет, з яких крутили цигарки. Обслуговуючий персонал у таборі було набрано з неполітичних в'язнів. Вони обмінювали хліб і тютюн на одягу новоприбулих, потім продавали наш одяг цивільним за рублі, таким чином збираючи гроші на той день, коли їх випустять у радянський світ. Базар був найпопулярнішим місцем у таборі вдень. Тут, у цьому комуністичному пеклі, я був свідком того, що насправді було найжорстокішою формою системи вільного підприємництва»⁴³.

Проте для цих в'язнів жахиття дороги не закінчувалося на поїздах і пересильних таборах. Дорога на Колиму завершувалася пароплавом – як і для в'язнів, що пливли вгору Єнісеєм з Красноярська до Норильська, або тих, що в попередні

роки на баржах пливли через Біле море з Архангельська до Ухти. Рідко який в'язень, що сховався на корабель, особливо на Колиму, не відчував, що він вирушає в дорогу до безодні, пливе Стіксом від відомого світу. Багато в'язнів до того взагалі ніколи не були на пароплаві⁴⁴.

У самих кораблях не було нічого особливого. Старі голландські, шведські, англійські й американські вантажні пароплави, які не призначалися для перевезення пасажирів, курсували по маршруту на Колиму. Ці пароплави було переобладнано для виконання нової функції, але зміни мали переважно косметичний характер. На димових трубах були літери ДС (від слова Дальстрой), на палубах було влаштовано кулеметні гнізда, а в трюмах поставили грубі дерев'яні нари; секції нар відділялися одна від одної залізними ґратами. Флагман дальстроївського флоту, яким планувалося перевозити кабелі великої довжини, було спершу названо «Микола Єжов». Після опали Єжова його перейменували на «Фелікса Дзержинського» – ця зміна потребувала великих витрат, пов'язаних з міжнародною перереєстрацією⁴⁵.

На пароплавах було зроблено ще кілька поступок людському вантажу, який примусово тримали під палубою протягом першого етапу мандрівки, коли пароплави наближались до японських берегів. У ці кілька днів люк з палуби до трюму тримали міцно запертим, побоюючись можливих небажаних глядачів з випадкового японського рибальського судна⁴⁶. Ці рейси пароплавів справді вважались такими секретними, що коли пароплав Дальстрою «Індігірка» з 1500 пасажирями – переважно в'язнями, що поверталися на материк, – 1939 року наскочив на риф біля японського острова Хоккайдо, то команда корабля вирішила, що краще, щоб загинула більшість пасажирів, ніж просити допомоги. Звичайно, на пароплаві не було жодного рятувального обладнання, а команда, яка не бажала відкривати справжнього призначення свого «вантажного судна», не звернулася до інших суден у цьому районі по допомогу, хоча тут їх було багато. Кілька японських рибалок з власної волі прийшли на допомогу, але безрезультатно: у катастрофі загинуло більш як тисяча осіб⁴⁷.

Але навіть і без катастроф в'язні потерпали від секретності, яка вимагала посиленого режиму. Їжу в'язням охоронці просто кидали у трюм, і там за неї доводилося битися. Воду в'язням давали, спускаючи відра вниз із палуби на мотузці. Тому ні їжі, ні води не вистачало – як і повітря. Анархістка Катерина Оліцька згадувала, що люди починали блювати відразу після того, як заходили на пароплав⁴⁸. Спустившись у трюм, миттєво захворіла і Євгенія Гінзбург: «Тут щільна слизка задуха. Нас багато, дуже багато. Ми стиснуті так, що не продишати. Сидимо і лежимо прямо на брудній долівці, одна на одній. Сидимо, розсунувши ноги, щоб між ними помістився ще хтось»⁴⁹.

Після того як японський берег залишався позаду, в'язнів часом випускали на палубу, щоб вони могли скористатися кількома корабельними туалетами, яких на тисячі в'язнів не вистачало. Автори спогадів пишуть про чекання своєї черги протягом «двох годин», «семи чи восьми годин», «цілого дня»⁵⁰. Сговію пише про них:

«Схожа на коробку саморобна штуковина з дошок, прикріплена до борту пароплава... доволі тяжко було видертися з палуби корабля, який хитався на хвилях,

і залізити через поруччя до цієї коробки. Старші в'язні і ті, хто ніколи не були на морі, боялися туди йти. Стусани охоронців і потреба справити нужду зрештою змушували їх долати небажання. Всю дорогу вдень і вночі на сходах стояла довга черга. За один раз до коробки пускали тільки по двоє»⁵¹.

Втім, страшнішими за фізичні муки корабельного життя були муки, винайдені самими в'язнями – чи, точніше, злочинними елементами серед них. Це особливо стосується кінця 1930-х – початку 1940-х років, коли вплив злочинців на табірну систему досяг свого піку, а кримінальних і політичних в'язнів ніяк не відділяли. Дехто з політичних уже зустрічався зі злочинцями в поїздах. Айно Куусінен згадувала, що «найгіршою річчю у дорозі були малолітні [злочинці], яким дали верхні полиці і які чинили усі види непристойностей – плювалися, лаялися і навіть мочилися на дорослих в'язнів»⁵².

На пароплавах було ще гірше. Елінор Ліппер, яка їхала на Колиму в кінці 1930-х років, описує, як політичні «лежали, притиснуті одне до одного, на просмоленій підлозі трюму, через те що злочинці захопили настил із дошок. Якщо хтось із нас наважувався підняти голову, згори на неї сипалися риб'ячі голови і кишки. Коли хтось із хворих на морську хворобу злочинців блював, блювота потрапляла прямо на нас»⁵³.

В'язні з Польщі і Прибалтики, які мали кращий одяг і дорожчі речі, становили особливо привабливу ціль. Одного разу група в'язнів-злочинців вимкнула світло і напала на групу в'язнів з Польщі – деяких було вбито, решту пограбовано. «Ті поляки, які там побували і залишилися живі, – писав один з уцілілих, – знали, що побували у пеклі»⁵⁴.

Змішування в'язнів-чоловіків і жінок могло приводити до набагато страшніших наслідків, ніж навіть змішування злочинців і політичних. Формально це заборонялося: на пароплавах жінок і чоловіків тримали окремо. На практиці ж було можливим підкупити охоронців для того, щоб ті пустили чоловіків до жіночого трюму; наслідки цього були жахливі. Таборами ходили чутки про «колимський трамвай» – групові згвалтування на пароплавах. Очевидець Олена Глінка пише про це:

«Вони гвалтували по команді “кондуктора”... потім, по команді “кончай базар” неохоче відвалювалися, поступаючись місцем наступному, який стояв у повній готовності... мертвих жінок за ноги витягували в двері і складали на купу біля поручнів. Тих, хто непритомнів, приводили до тям – лили на них воду, – і все починалося знову. У травні 1951 року на пароплаві «Мінськ» [знаменитому на Колімі своїм “великим трамваем”] трупи жінок викидали за борт. Охоронці навіть не записували імен загублених...»⁵⁵

Наскільки Глінці відомо, за згвалтування на борту цих пароплавів жодного разу нікого не було покарано. Спогади поляка-підлітка Януша Бардаха, який був на пароплаві, що йшов на Колиму 1942 року, підтверджують цю думку. Він був присутній при плануванні групою злочинців набігу на жіночий трюм і бачив, як вони пробивали дірку в залізних ґратах, які відділяли чоловіків від жінок:

«Як тільки жінки з'являлися у дірі, з них зривали одяг. По кілька чоловіків відразу нападали на кожну жінку. Я бачив, як звивалися білі тіла, билися ноги, руки шкребли

по обличчях чоловіків. Жінки билися, плакали і кричали. Гвалтівники відбивалися... коли жінки скінчилися, дехто з огрядніших чоловіків почали ганятися за молодими чоловіками. Вони стали новими жертвами – лежали скривавлені на підлозі на животах і плакали».

Ніхто з в'язнів не робив спроб зупинити гвалтівників: «Сотні чоловіків звішувалися з нар, щоб подивитися на те, що відбувається, але жоден не спробував втрутитися». Бардах пише, що все скінчилося тільки тоді, коли охоронці з верхньої палуби залили трюм водою. Після цього з трюму витягли кілька мертвих і поранених жінок. Нікого не покарали⁵⁶.

«Дантове пекло, – пише один із колишніх в'язнів, – ніщо порівняно з тим, що відбувалося на цьому пароплаві»⁵⁷.

Є ще дуже багато етапних історій, деякі з них такі трагічні, що їх майже неможливо переповідати. Справді, ці подорожі були такі жахливі, що вони стали у колективній пам'яті тих, хто вижив, загадкою, яку майже так само тяжко досягнути, як і самі табори. Через більш чи менш нормальну людську психологію можна пояснити жорстокість табірної начальства, від якого вимагали беззастережного виконання норм і планів, про що йтиметься далі у цій книжці. Можна навіть знайти пояснення діям слідчих, чиє життя залежало від вибитих зізнань і яких іноді відбирали для цієї роботи саме через схильність до садизму. Однак набагато важче пояснити, чому звичайний охоронець відмовлявся дати в'язням, що помирили від спраги, води, дати аспірину хворій дитині чи захистити жінку від смерті, заподіяної групою гвалтівників.

З певністю можна твердити про відсутність свідчень щодо чітких вказівок конвойним мучити в'язнів на етапі. Навпаки, існували ретельно розроблені правила етапування в'язнів, і неминучий був гнів начальства, коли ці правила часто порушувалися. В указі від грудня 1941 року «про поліпшення організації транспортування в'язнів» гнівно йдеться про «безвідповідальну», а часом і «злочинну» поведінку деяких конвойних охоронців і найманих службовців ГУЛАГУ: «Внаслідок цього в'язні прибувають у місця призначення голодними, через що вони протягом певного часу не можуть працювати»⁵⁸.

В одному обуреному офіційному наказі від 25 лютого 1940 року йдеться не тільки про те, що на поїзди до північних таборів садять хворих і непрацездатних в'язнів, – що саме по собі заборонено, – а також і про те, що дуже багатьох із них не годують і не дають води, не дають одягу, відповідного до погодних умов маршруту, і що разом з в'язнями не везуть їхніх особових справ, які таким чином губляться. Іншими словами, в'язні прибували до таборів, у яких ніхто не знав ні їхніх злочинів, ні вироків. З 1900 в'язнів, відправлених на Далеку Північ в одному з етапів 1939 року, після прибуття 590 мали «обмежену працездатність» через хворобу або виснаження. Декому з них залишалося відбувати всього кілька місяців до закінчення термінів; а в декого вони взагалі закінчилися. Більшість в'язнів не мали теплої одягу і були «погано взуті». У листопаді 1939 року ще 272 в'язні, жоден з яких не мав зимового пальта, перевозили 500 кілометрів у відкритих вантажних машинах, внаслідок чого багато з них захворіло, а деякі пізніше по-

мерли. Про всі ці факти говорилося з належними обуренням і гнівом, а недбалих охоронців було покарано⁵⁹.

Було також видано чимало наказів та інструкцій, якими регулювалося життя пересильних таборів. Наприклад, наказ від 26 липня 1940 року стосувався організації пересильного табору. В ньому від начальства чітко вимагалось будівництво лазень, дезінфекційних систем і кухонь⁶⁰. Не менш серйозним було ставлення і до безпеки тюремного флоту Дальстрою. Коли у грудні 1947 року на двох пароплавах, які стояли на якорі у магаданському порту, вибухнув динаміт, що призвело до загибелі 97 осіб і госпіталізації ще 224, Москва звинуватила портове начальство у «злочинній недбалості». Відповідальних було засуджено⁶¹.

Начальство ГУЛАГу в Москві добре знало про жахіття транспортування водними маршрутами. У звіті прокурорської інспекції з Норильська 1943 року відзначається, що в'язні, які прибувають по воді – вони пливли Єнісеєм на баржах, – «часто перебувають у поганому фізичному стані... з 14 125 в'язнів, що прибули до Норильська 1943 року, близько 500 було госпіталізовано в Дудінці [норильський порт] у перший або другий день після прибуття; до 1000 були тимчасово непрацездатними через недостатнє харчування»⁶².

Незважаючи на увесь цей шум, з часом транспортна система змінювалася дуже мало. Розсилалися накази, писалися скарги. Проте у грудні 1944 року на залізничну станцію у Комсомольську на Далекому Сході прибув конвой, стан якого навіть на думку заступника прокурора ГУЛАГу був жахливим. Його офіційний звіт про долю «ешелону СК 950», поїзда з 51 вагона, може позначати найнижчу точку навіть у страхітливій історії етапів ГУЛАГу:

«В'язні прибули у неопалюваних вагонах, не підготовлених для перевезення людей. У кожному вагоні було по 10–12 нар, на яких могло поміститися не більше 18 в'язнів, проте у кожному вагоні знаходилося до 48 осіб. Вагони не мали достатньої кількості ємностей для води, в результаті чого виникали перебої з постачанням води, які часом тривали по цілій добі. В'язням давали мерзлий хліб, а десять днів не давали взагалі. В'язні прибули одягнені в літню форму, брудні, вкриті вошами, з явними ознаками обмороження... хворі в'язні лежали на підлозі вагонів, без медичної допомоги, і тут таки помирали. Трупам протягом тривалого часу тримали у вагонах...»

З 1402 осіб, яких перевозили в «ешелоні СК 950», на місце прибули 1291: 53 померло в дорозі, 66 залишилися у лікарнях. Після прибуття до лікарень поклали ще 335 з обмороженнями третього і четвертого ступенів, запаленням легенів та іншими захворюваннями. Очевидно, в дорозі конвой був 60 днів, 24 з яких поїзд стояв на запасних коліях «внаслідок поганої організації». Та навіть у цьому крайньому випадку начальник ешелону товариш Хабаров не отримав нічого, крім «догани з попередженням»⁶³.

Багато з тих, хто пройшов через подібне транспортування, намагаються якось пояснювати таке ставлення до в'язнів, які опинилися в руках молодих недосвідчених конвоїрів, що далеко не були вишколеними убивцями, запущеними у тюремну систему. Ніна Гаген-Торн пише, що «то не було свідченням злоби, то була просто повна байдужість конвою. Вони не вважали нас за людей. Ми були

живим вантажем»⁶⁴. Поляк, арештований після радянського вторгнення 1939 року, Антон Екарт також гадає, що

«брак води був зумовлений не навмисним бажанням завдати нам страждань, а тим, що конвою для того, щоб її принести, потрібно було зробити додаткову роботу, на яку не було особливої вказівки. Начальник конвою був абсолютно не зацікавлений у цьому, а охоронці не бажали водити в'язнів по кілька разів на день до колодязів чи кранів на станціях через небезпеку втечі»⁶⁵.

Проте деякі в'язні згадують і про щось більше за просто байдужість: «Вранці до коридору зайшов начальник конвою... він стояв обличчям до вікна, спиною до нас, і вигукував лайки: “Як ви мені набридли!”»⁶⁶.

Нудьгою – або, точніше, нудьгою у поєднанні з гнівом від того, що доводиться виконувати таку принизливу роботу, – також пояснює це інакше не доступне для розуміння явище і Солженіцин. Він навіть намагається поставити себе на місце конвоїрів. Ось вони, змучені, недоукомплектовані, а потім ще «носити воду відрами – далеко, та й образливо носити: чому радянський воїн мусить воду тягати як ішак, для ворогів народу?» Що гірше, пише далі він,

«воду цю роздавати надто довго – своїх кухлів ув'язнені не мають, у кого й були, то відняли, – значить, напувай їх із двох казенних, а поки нап'ються, ти все стій поряд, черпай, черпай та подавай...

Але і все б це конвой переніс, і тягав би воду й напував, якби ж, свині такі, нахлебтавшись води, не просились би потім на оправку. А виходить так: не даси їм добу води – і оправки не просять; один раз напоїш – один раз і на оправку; пошкодуєш, два рази напоїш – два рази й на оправку. Прямий розрахунок, все ж таки – не поїти»⁶⁷.

Та хай там якими були мотиви – байдужість, нудьга, гнів, принижена гордість, – ефект для в'язнів був нищівний. Як правило, вони прибували до таборів не тільки дезорієнтовані та принижені пережитим у тюрмі й під час слідства, а фізично розбитими – і підготовленими до наступної стадії своєї подорожі до ГУЛАГу: вступу в табір.

Якби не темрява навкруги, і якби вони не були хворі та мали досить цікавості оглядатися навколо себе, першим, що могли побачити прибулі в'язні, були табірні ворота. На воротах частіше за все вивішувався якийсь лозунг. На вході до одного з колимських лагпунктів «висіла фанерна веселка з транспарантом: “Праця в СРСР – справа честі, слави, доблесті і героїзму!”»⁶⁸. Барбару Армонас вітав на в'їзді до трудової колонії поблизу Іркутська транспарант: «Чесною працею я відплачу мій борг перед Батьківщиною!»⁶⁹. На в'їзді до Соловецького табору інший в'язень бачив 1933 року плакат з таким написом: «Залізною рукою приведемо людство до щастя!»⁷⁰. Юрію Чиркову, арештованому у 14 років, також у Соловецькому таборі на очі потрапив плакат «Через працю – до свободи!» – лозунг цей до неможливості незручно близький до напису над воротами Освенціма: «Arbeit Macht Frei» – «Праця звільняє»⁷¹.

Як і прибуття в тюрму, прибуття до табору нового етапу також супроводжувалося ритуалами: тюремні в'язні, виснажені переїздом, тепер мали перетворитися на зеків-працівників. «Після прибуття в табір,— згадував в'язень-поляк Кароль Колонна-Чосновський,

«нас довго перелічували... Здавалося, що цей вечір не має кінця. Незліченну кількість разів нам належало шикуватися по п'ятеро, і кожній шерензі наказувалося зробити три кроки вперед, які кілька стурбованих на вигляд співробітників НКВД голосно рахували: "один, два, три..." і старанно записували кожну цифру на аркуші, прикріплені до великих люпнів. Напевно, кількість живих плюс кількість тих, кого розстріляли по дорозі, не давала очікуваного значення»⁷².

Після підрахунку всіх – і чоловіків, і жінок – вели до лазні й голили, голили все тіло. Ця процедура, що проводилася згідно з офіційними наказами з міркувань гігієни⁷³ – вважалося, зазвичай справедливо, що в'язні, які прибувають з радянських тюрем, мають кишіти вошами, – разом з тим мала і важливе ритуальне значення. З особливим жахом і огидою цю процедуру описують жінки – що не дивно. Часто вони мали скидати одяг, а потім чекати голими – перед очима солдатів – своєї черги на гоління. «Вперше,— згадує Катерина Оліцька,— я чула крики протесту: жінки залишилися жінками...»⁷⁴ Ольга Адамова-Сліозберг пережила те саме в пересильній тюрмі:

«Роздягалися ми вниз і хотіли вже піднятися нагору сходами, коли побачили, що вздовж перил знизу догори вишикувалися конвоїри. Ми збилися до купи. Майже всі стояли, опутивши очі, з червоними плямами на щоках. Я підняла очі і зустрілася з очима офіцера, начальника конвою. Він з-під лоба дивився на мене і говорив: "Ну, давайте, давайте, не затримуйтеся!"

І несподівано я відчула полегшення, мені стало навіть смішно.

"Плювати мені на них, вони для мене такі ж мужчини, як бугай Васька, якого я боялася в дитинстві"»⁷⁵.

Коли в'язні були помиті й поголені, наступала друга стадія процесу перетворення чоловіків і жінок на анонімних зеків: роздача одягу. Правила тут залежно від часу і конкретного табору були різні; це стосувалося, наприклад, того, чи дозволяли в'язням носити власний одяг. Видається, що на практиці рішення залежало від примхи місцевого табірної начальства: «На одному лагпункті ви могли надягати власний одяг, на іншому – ні»,— згадує Галина Смирнова, яка на початку 1950-х років була в'язнем Озерлагу⁷⁶. Іноді це не мало жодного значення: на момент прибуття в табір одяг багатьох в'язнів був геть зношеним, до того ж його могли вкрасти.

Ті, хто не мав свого одягу, мусив носити табірну форму – завжди стару, драну, погано пошиту і не по розміру. Для деякого з в'язнів, особливо це стосується жінок, часом цей одяг здавався ще одним умисним способом приниження. Анну Андрєєву, дружину письменника-езотерика Даниїла Андрєєва, спочатку відправили у табір, у якому в'язням дозволялося носити власний одяг. Пізніше, 1948 року, її перевели до табору, де це не дозволялося. Вона сприйняла цю зміну як справжню образу: «Вони відняли у нас все, вони відняли у нас імена, все, що становить

людську особистість, і одягли нас, я навіть не можу цього описати, у безформний одяг...»⁷⁷

Для того щоб форма підходила в'язням по розміру, не робилося нічого. «Кожен з нас отримав довгу нижню білизну, – пише Януш Бардах, – чорну гімнастерку, ватяні штани, довгу ватяну тілогрійку, повстану шапку з вухами, черевики на гумовій підошві й вовняні з домішкою простих ниток рукавиці. Ці речі видавали без розбору, і знайти свій розмір було тяжко. Все, що мені видали, було дуже завелике, і я годинами намагався все це обміняти на підхожіший одяг»⁷⁸.

З тією самою злістю писала про табірний одяг і інша жінка-в'язень: їм видали «короткі підбиті пальта, товсті панчохи до колін і шкарбани з березової кори. Ми виглядали, як зловісні чудиська. З власного одягу в нас майже нічого не лишилося. Все було продано засудженим жінкам чи, якщо правильніше, обміняно на хліб. Шовкові панчохи і шарфи викликали таке захоплення, що ми були просто зобов'язані їх продати. Відмовлятися було надто небезпечно»⁷⁹.

Драний одяг, здавалося, спеціально слугував для того, щоб принижувати гідність, тому пізніше багато в'язнів вдавалися до всіляких винаходів, щоб якось зробити його кращим. За спогадами однієї жінки, спочатку вона не зважала на «дуже старий і подертий» одяг, який їй видали. Проте потім вона почала зашивати дірки, робити кишені й перешивати одяг, «як це робили й інші жінки», щоб не відчувати себе такою приниженою⁸⁰. Загалом, жінки, що вміли шити, могли заробляти собі додаткові хлібні пайки – навіть найменше поліпшення стандартної уніформи цінувалося дуже високо: здатність виділитися, виглядати хоч трохи краще за інших, як ми побачимо далі, пов'язувалися з вищим місцем в ієрархії, кращим здоров'ям, більшими привілеями. Добре розумів значення цих маленьких змін Варлам Шаламов:

«Натільна білизна в таборі буває “індивідуальна” і “загальна”. Це – казенні, офіційно прийняті вирази поряд із такими словесними перлами, як “заклопленість”, “завошивленість” і т. д. Білизна “індивідуальна” – це білизна трохи новіша і трохи краща, яку бережуть для табірної обслуги, десятників із в'язнів та інших привілейованих осіб... Білизна ж “загальна” є загальна білизна. Її роздають тут таки, в лазні, після миття, в обмін на брудну, яка збирається і підраховується, втім, окремо і заздалегідь. Про жоден вибір по зросту не може бути і мови. Чиста білизна – чиста лотерея, і дивно й до сліз боляче було мені бачити дорослих людей, що плакали від образи, отримавши зотлілі чисте замість міцного брудного. Ніщо не може людину змусити відійти від тих неприємностей, які і складають життя...»⁸¹

Та шок від миття, гоління і одягу вже як зеків – це тільки перший ступінь довгого процесу посвячення. Безпосередньо після цього в'язні проходили одну з найважливіших процедур свого табірної життя: відбір – і розподіл за категоріями працівників. Процес відбору впливатиме на все – від статусу в'язня в таборі до типу бараку, де він житиме, і роботи, на яку його поставлять. А все це, у свою чергу, може бути вирішальним у тому, житиме він чи загине.

Слід відзначити, що я не знайшла жодних спогадів, у яких було б описано «відбір» того типу, який відбувався в німецьких таборах смерті. Тобто я не зустрічала спогадів про певні регулярні «відбори», які закінчувалися відсіюванням слабших в'язнів і їх розстрілом. З певністю можна стверджувати, що такі

звірства справді відбувалися – один мемуарист пише, що йому вдалося пережити це на Соловецьких островах ⁸², – але звичайна практика, принаймні наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років, була іншою. Ослаблених в'язнів не вбивали після прибуття у якомусь з віддалених таборів, а натомість давали період «карантину» – як для того, щоб пересвідчитися, що їхня хвороба не заразна, так і для «відгодівлі», для того, щоб вони поправили здоров'я після довгих місяців у тюрмі й жаклих переїздів. Здається, що табірне начальство ставилося до цієї практики серйозно, погоджуються з цим і в'язні ⁸³.

Наприклад, Олександра Вайсберга перед тим, як відправити в шахту, добре годували і дозволили відпочити ⁸⁴. Після довгого етапу до Ухтіжемлагу Єжи Гліксману – тому самому польському соціалістові, якому так сподобалися «Аристократи» Погодіна, – дали три дні відпочинку, під час якого до нього та його товариша ставилися як до «гостей» ⁸⁵. Петра Якіра, сина радянського воєначальника, в Севураллагу помістили в карантин на два тижні ⁸⁶. Євгенія Гінзбург згадувала кілька перших днів у Магадані як «суцільний клубок безпам'ятства, болю, провалів у чорноту небуття». Її прямо з пароплава «Джурма» забрали до лікарні, у якій за два місяці вона повністю відновила здоров'я. Дехто ставився до цього скептично: «Телець на заклання. – Кому тільки потрібна ця поправка? Вийдете звідси – відразу на загальні [роботи]. За тиждень знову перетворитеся на той самий труп, яким були на “Джурмі”...» ⁸⁷

Після видужання, якщо воно їм було дозволено, вдягнені у нове, якщо їм давали новий одяг, починався серйозний процес відбору. В принципі, тут існувало дуже багато різних правил. Ще на початку 1930-х років ГУЛАГ видав дуже суворі складні накази щодо класифікації в'язнів. Теоретично призначення в'язням роботи мало відбуватися згідно з критеріями двох типів: їхнього «соціального походження» і виroku та їхнього здоров'я. У ті ранні часи в'язнів ділили на три категорії: в'язні з «трудоу класів», засуджені не за контрреволюційні злочини, термін ув'язнення яких становив до п'яти років; в'язні з «трудоу класів», засуджені не за контрреволюційні злочини, з виrockами понад п'ять років; і засуджені за контрреволюційні злочини.

Працівникам кожної з цих трьох категорій призначалася одна з трьох категорій табірної роботи: привілейований, полегшений і «першого рангу», або суворий. Потім в'язнів спрямовували на медичну комісію, яка визначала, тяжку чи легку роботу вони здатні виконувати. Взявши до уваги всі ці критерії, табірні адміністрації призначали роботу кожному в'язневі. Залежно від того, як вони виконували норми на цій роботі, кожному в'язневі призначався продуктовий пайок одного з чотирьох рівнів: основний, трудовий, «поисилений» або ж «штрафний» ⁸⁸. Усі ці категорії багато разів змінювалися. Наприклад, за наказами Берії 1939 року, в'язні ділилися на «придатних до тяжкої праці», «придатних до легкої праці» та «інвалідів» (іноді ці категорії називалися групами А, Б і В); чисельність цих груп регулярно відстежувалася центральною московською адміністрацією, яка дуже не схвалювала керівництво тих таборів, де було багато «інвалідів» ⁸⁹.

Процес відбору проходив доволі безладно. У ньому були свої формальні – нав'язані табірним начальством, і неформальні аспекти – багато тут залежало і від домовленостей між самими в'язнями. Для більшості в'язнів перший досвід процесу табірної класифікації був доволі грубим. Георг Б'єн, молодий угорець, якого

арештували у Будапешті наприкінці Другої світової війни, порівнює процес відбору 1946 року з невідлужним ринком:

«Всім сказали вишикуватися у дворі й роздягтися. Коли називали ваше ім'я, ви ставали перед медичною комісією. Огляд полягав у відтягуванні шкіри на сидницях з метою визначення обсягу м'язів. Сила визначалася цим дослідженням м'язів, і якщо ви проходили комісію, ви були прийняті, а ваші документи клали на окрему купу. Робилося це жінками у білих халатах, і в цій групі живих трупів у них було мало вибору. Вони відбирали молодших в'язнів, не зважаючи на м'язи»⁹⁰.

Виріз «невідлужний ринок» також вживає і Єжи Гліксман, описуючи процес відбору в Котласі, пересильному таборі, який постачав в'язнями табори, розташовані на північ від Архангельська. Там в'язнів серед ночі розбудила охорона; їм зі своїми речами було наказано зібратися вранці. Іти на шикування мали всі, навіть тяжко хворі. Потім усіх вивели з табору в ліс. Через годину вони вийшли на велику галявину, де їх вишикували рядами по 16:

«Цілий день я бачив незнайомих співробітників, у формі і в цивільному, які наказували кожному знімати фуфайки, мацали руки і ноги, оглядали долоні, ще когось наказували нахилитися. Часом когось із в'язнів наказували відкрити рота і дивилися в зуби, як торговці кіньми на сільському ярмарку... дехто шукав інженерів або досвідчених слюсарів чи токарів; іншим могли бути потрібні теслі на будівництво; і всім потрібні були фізично сильні чоловіки – на лісопоял, на сільськогосподарські роботи, на вугільні шахти і на нафтові свердловини».

Як зрозумів Гліксман, найважливішим для тих, хто здійснював відбір, було «не пошитися з недогляду в дурні й не вибрати собі калік, інвалідів або хворих – коротше кажучи, тих, хто добре тільки задарма їсть хліб. У цьому полягала причина того, чому час від часу присилалися спеціальні уповноважені для відбору потрібного матеріалу»⁹¹.

Від самого початку також було зрозуміло, що правила тут могли порушуватися. Ніні Гаген-Торн довелося пройти через особливо принизливу процедуру відбору 1947 року в Темниківському таборі, яка, втім, дала позитивний результат. Відразу після прибуття до табору її конвой відправили до лазні, а одяг забрали на дезінфекцію. Потім їх, мокрих і голих, відвели до кімнати: їм казали, що там буде медкомісія. Їх мали оглядати «лікарі», там вони були насправді – разом з начальником господарства табору і охоронцями:

«Майор, швидко оглядаючи тіла, пройшов уздовж шеренги. Він вибирав товар – на виробництво, на швейну фабрику! На сільгоспработи! На зону! В лікарню! Начальник господарства записував прізвища.

Але, почувши моє прізвище, майор подивився на мене і запитав:

– Яке відношення ви маєте до професора Гаген-Торна?

– Дочка.

Відправте її в лікарню, у неї короста, червоні плями на животі».

Вона не мала на животі червоних плям і подумала – як виявилось потім, правильно, – що цей майор колись знав її батька, а зараз врятував її, принаймні тимчасово, від тяжкої праці⁹².

Поведінка в'язнів протягом перших днів перебування в таборі, під час і після відбору, могла справити великий вплив на їхню долю. Наприклад, у перші три дні відпочинку в Каргопольлагу польський письменник Густав Герлінг скористався можливістю і «виміняв високі офіцерські черевики на 900 грамів хліба одному *урці* [в'язневі-злочинцю] з бригади залізничних вантажників». Щоб віддячити, цей в'язень-злочинець використав свої зв'язки у табірній адміністрації і допоміг Герлінгу отримати роботу вантажника на харчоблоці. *Урка* сказав Герлінгу, що робота важка, але він зможе красти собі продукти – так воно потім і виявилось. І відразу ж йому було даровано «привілей». Начальник табору наказав йому

«звернутися на табірний склад, щоб отримати *бушлат*, шапку з вухами, ватяні штани, непромокальні рукавиці з парусини і валянки найкращої якості, тобто нові або ледь-ледь ношені – повний набір одягу, який зазвичай видається тільки найкращим *станхановським* бригадам в'язнів»⁹³.

Приватні домовленості й обладунки набували також і інших форм. Відразу після прибуття до Ухтіжемлагу Гліксман зрозумів, що звання «фахівця», яке йому присвоїли у пересильному таборі в Котласі – його визнали там економістом, – у самому концентраційному таборі не має жодного значення. Разом з тим він помітив, що у перші кілька днів у таборі його хитріші знайомі-росіяни не переймалися офіційними формальностями:

«Більшість “фахівців” провели перші три дні у походах по табірних конторах і бюро, повсюди розшукуючи старих знайомих і проводячи переговори з деякими табірними посадовцями. Всі вони були схвильовані і стурбовані. Кожен з них мав свої секрети і боявся, щоб хтось не перейшов йому дороги і не захопив собі жаданої зручнішої роботи. Буквально миттєво переважна більшість цих людей точно дізналися, куди йти, в які двері стукати і що казати».

У результаті справжнього кваліфікованого лікаря-поляка відправили на лісопавал, тоді як колишній сутенер отримав паперову роботу бухгалтера, «хоча й не мав ані найменшого поняття про бухгалтерію і взагалі був напівграмотний»⁹⁴.

Ті в'язні, яким таким чином вдалося уникнути тяжкої фізичної роботи, насправді зробили свій перший крок до виживання – але лише перший крок. Тепер вони мали вивчити дивні порядки, які керували щоденним життям у таборах.

Розділ 10

ЖИТТЯ В ТАБОРАХ

*Звон колокольный дальний
В камеру вместе с рассветом.
Колокол слышу печальный:
– Где ты, – доносится, – где ты?
– Здесь я! – И слезы привета,
Слезы неволи скупые.
Не перед Богом это,
Перед тобой, Россия.*

Семен Виленский, 1948¹

За найточнішими на сьогодні даними, між 1929 і 1953 роками в системі ГУЛАГу налічувалося 476 табірних комплексів². Однак цифра ця оманлива. На практиці до складу кожного з цих табірних комплексів входили десятки, навіть сотні менших табірних одиниць. Ці менші одиниці – *лагпункти* – ще ніхто не порахував, та це й навряд чи можливо, оскільки деякі з них були тимчасовими, деякі – постійними, а ще інші в різні часи формально входили до складу різних таборів. Небагато можна сказати і про звичаї та практики лагпунктів такого, що було б вірним для них усіх. Навіть під час правління у системі Берії, яке тривало з 1939 року аж до самої смерті Сталіна у 1953-му, умови життя і праці в таборах ГУЛАГу дуже відрізнялися як у різні часи, так і в різних місцях, навіть в одному й тому самому табірному комплексі.

«Кожен табір – це свій власний світ, окреме місто і окрема країна», – писала радянська актриса Тетяна Окуневська, – і в кожного табору був свій власний характер»³. Життя у великому промисловому таборі на Далекій Півночі дуже відрізнялося від життя в сільськогосподарському таборі на півдні Росії. Життя в усіх таборах у найнапруженіший період Другої світової війни, коли серед зеків щороку помирав кожний четвертий, було цілком відмінним від життя там на початку 1950-х, коли рівень смертності там був майже таким самим, як і по всій країні. Життя у таборі, яким керував порівняно ліберальний начальник, не було схожим на життя в таборі, де начальником був садист. Лагпункти також дуже відрізнялися один від одного: за своїми розмірами – в них утримувалося від кількох тисяч до кількох десятків в'язнів, а також за тривалістю існування. Деякі проіснували від 1920-х до 1980-х років, коли вони продовжували функціонувати як тюрми для злочинців. Інші, наприклад ті, що створювалися для будівництва доріг і залізниць у Сибіру, могли діяти протягом одного літа.

Разом з тим перед війною деякі аспекти табірної життя у величезній більшості таборів були спільними. Атмосфера у різних лагпунктах, як і раніше, була різною, проте значні коливання державної політики, характерні для 1930-х років,

припинилися. Натомість владу в ГУЛАГу поволі переймала та сама інертна бюрократія, яка зрештою приклала свою важку руку до всього в Радянському Союзі.

У цьому відношенні варто відзначити відмінності між фрагментарними і дещо нечіткими правилами для таборів, що видавалися у 1930-ті роки, і докладнішими правилами, які прийшли їм на зміну 1939 року після того, як влада у ГУЛАГу перейшла до Берії. Видається, що ці відмінності відображають зміни у стосунках між органами центральної влади – московським керівництвом ГУЛАГу – і табірним начальством у регіонах. Протягом першого, експериментального десятиліття ГУЛАГу накази не претендували на те, щоб диктувати, як мають виглядати табори, і майже не торкалися поведінки в'язнів. У них окреслювалася загальна схема, заповнення ж прогалів у ній залишалося на розсуд місцевого начальства.

На відміну від цього пізніші накази стають справді дуже конкретними і дуже деталізованими, вони регулюють фактично кожен елемент табірної життя, від способів будівництва бараків до розпорядку дня в'язнів – відповідно до нового розуміння ГУЛАГом своєї мети⁴. Видається, що з 1939 року Берія – за яким, очевидно, стояв Сталін – більше не прагнув того, щоб табори ГУЛАГу були відвертими таборами смерті, якими фактично були деякі з них у 1937–1938 роках. Це, однак, зовсім не означає, що адміністрація таборів стала якось перейматися захистом життя людей, уже не кажучи про людську гідність. Від 1939 року і далі головною турботою Москви стає економіка: для табірних виробничих планів в'язні мали виконувати функцію зубців у шестерні.

З цією метою правила, що видавалися у Москві, вимагали суворого контролю над в'язнями, який досягався маніпуляціями з умовами їхнього життя. У принципі, як уже зазначалося, табір класифікував кожного зека за його вироком, професією та його «*трудоспособностью*» – працездатністю. У принципі, табір призначав кожному зекові роботу і норми, які він мав виконувати. У принципі, табір забезпечував кожного зека найнеобхіднішим – їжею, одягом, дахом над головою, місцем для життя – відповідно до того, як добре чи погано він виконує ці норми. У принципі, кожен аспект табірної життя був організований таким чином, щоб він сприяв поліпшенню виробничих показників: навіть «культурно-виховні частини» таборів існували головним чином тому, що начальство ГУЛАГу вважало, що вони можуть переконати в'язнів працювати краще. У принципі, інспекційні перевірки призначалися для того, щоб пересвідчитися у злагодженій роботі усіх елементів табірної життя. У принципі, кожен зек навіть мав право скаржитися – начальнику табору, в Москву, Сталіну, – якщо табори діяли всупереч правилам.

І разом з тим на практиці все було зовсім не так. Люди не були машинами, табори не були чистими, налагодженими фабриками, а система ніколи не працювала так, як передбачалося. Охоронці брали хабарі, адміністрація крада, а в'язні знаходили способи порушувати чи обходити табірні правила. В'язні у таборах також мали можливість створювати свої власні ієрархії, які часом діяли у злагоді, а часом конфліктували з офіційними ієрархіями, створеними табірною адміністрацією. Незважаючи на регулярні візити московських інспекторів, за якими часто йшли догани і розгнівані листи з центру, дуже небагато таборів жили відповідно до теоретичної моделі. Незважаючи на очевидну серйозність у ставленні до скарг в'язнів – для їх розгляду працювали цілі спеціальні комісії, – вони рідко коли приводили до якихось реальних змін⁵.

Саме цей конфлікт між тим, якими уявляла собі табори Москва в їх ідеальному варіанті, і якими вони дійсно були на низовому рівні – конфлікт між писаними на папері правилами і практичними діями, – надавав життю в таборах ГУЛАГу його особливого абсурдного відтінку. В теорії центральна адміністрація ГУЛАГу в Москві диктувала найдрібніші аспекти життя в'язнів. На практиці на кожен такий аспект впливали і стосунки в'язнів з тими, хто контролював їхнє життя, а також їхні стосунки між собою.

ЗОНА: ЗА КОЛЮЧИМ ДРОТОМ

За визначенням, найпотужнішим знаряддям у розпорядженні табірної адміністрації був контроль над простором, у якому жили в'язні: *зона* або «виправно-трудова зона». За законом зона мала квадратну або прямокутну форму. «З метою забезпечення кращого нагляду» жодні природні чи неправильні форми не дозволялися⁶. У цьому квадраті чи прямокутнику цікавого було небагато. Більшість будівель у типовому лагпункті були дуже схожі. На фотографіях табору, зроблених одного разу табірною адміністрацією у Воркуті, які зберігаються у московських архівах, – примітивні дерев'яні будівлі, які нічим одна від одної не відрізняються, за винятком підписів під фото: під одним «Штрафна камера», під іншим «Ідальня»⁷. Як правило, у центрі табору, недалеко від воріт, було розташоване велике відкрите місце, на якому двічі на день в'язні шикувалися на перевірки. Зазвичай були бараки для охорони і будинки для начальства, також збудовані з дерева, – відразу за головними воротами.

Від усіх інших місць роботи зону, звичайно ж, відрізняла огорожа. Жак Россі, автор «Довідника ГУЛАГу», пише, що ця огорожа

«зазвичай збудована з дерев'яних стовпів, на третину вкопаних у землю. Висота їх – від 2,5 до 6 метрів, залежно від місцевих умов. Між стовпами горизонтально натягнуто від семи до 15 рядів колючого дроту, відстань між якими становить близько 6 метрів. Між кожною парою стовпів по діагоналі натягується два ряди дроту»⁸.

Коли табір або колонія розташовувалися поблизу міста чи в самому місті, загорожа з колючого дроту зазвичай замінювалася на стіну або огорожу з цегли чи дерева, так щоб ніхто іззовні не заглянув до зони. Ці огорожі будувалися добротно: наприклад, у Медвежьегорську, штаб-квартирі Біломорського каналу, висока дерев'яна загорожа, збудована на початку 1930-х років, усе ще стояла під час мого відвідання цього місця 1998 року.

Щоб пройти через загорожу, і в'язні, і охоронці мали проходити через *вахту*. Протягом дня охоронці вахти стежили за всіма, хто заходив до табору і виходив з нього, перевіряли перепустки вільнонайманих, які приходили до табору, і конвойних охоронців, які виводили в'язнів на роботу. У таборі Пермь-36, реставрованому до свого первісного вигляду, вахта складається з проходу, який блокується двома воротами. В'язень проходив через перші ворота, потім зупинявся у маленькому проміжку для обшуку або перевірки. І тільки після цього він міг проходити

через другі ворота. Система дуже схожа на те, що можна побачити при вході до сицилійського банку.

Однак межі зони не визначаються самим лише колючим дротом і стінами. У більшості таборів за в'язнями з високих веж спостерігали озброєні охоронці. Іноді навколо табору також бігали собаки, прив'язані ланцюгами до металевого дроту, натягнутого по всьому периметру зони. Собаки, якими опікувалися спеціальні особи з числа охоронців, були навчені гавкати при підході в'язнів і переслідувати втікачів. Таким чином, в'язнів, крім колючого дроту і цегли, оточували також бар'єри зору, запаху і звуку.

Також їх оточував страх, якого часом було достатньо для того, щоб утримати їх у таборі, який не мав жодної огорожі. Маггарет Бубер-Нойманн тримали у таборі загального режиму, в якому в'язням дозволялося «вільно пересуватися на відстань до півмилі від табірної периметра; далі охорона стріляла без церемоній»⁹. Це незвичайно: у більшості таборів охоронці стріляли «без церемоній», коли в'язень відходив на набагато меншу відстань. У беріївських правилах 1939 року всім начальникам таборів наказується оточити огорожу «заборонною смугою» (*«запретная полоса»*) – смугою землі завширшки не менш як п'ять метрів¹⁰. Охоронці регулярно загірбали нейтральну смугу влітку і навмисне залишали її вкритою снігом взимку, щоб на ній можна було легко помітити сліди втікачів. Початок нейтральної смуги також позначався спеціально, часом колючим дротом, часом написом *«запретная зона»*. Нейтральна смуга іноді звалася «зоною смерті», оскільки охоронці мали право стріляти в кожного, хто на неї ступив¹¹.

Втім, незважаючи на це, огорожі, стіни, собаки і барикади, які оточували лагпункти, не були абсолютно непрохідними. У той час як німецькі концентраційні табори були повністю автономними – «повністю, герметично запечатаними», за словами одного експерта¹², – радянська система в цьому сенсі була іншою.

Відрізнялася хоча б уже тим, що за радянською системою в'язні класифікувалися як «конвойні» та «безконвойні», і незначній меншості безконвойних в'язнів дозволялося проходити до табору без огляду, бігати за дорученнями охоронців, працювати протягом дня на неохоронюваному відрізку залізниці, навіть жити у приватних помешканнях поза зоною. Цей останній привілей з'явився у ранню епоху історії таборів, у безладніші роки на початку 1930-х¹³. Попри подальшу недвозначну заборону цієї практики, вона вижила. В одному із зводів правил 1939 року начальникам таборів нагадувалося, що «всім без винятку в'язням забороняється жити поза зоною в селах, на приватних квартирах чи у будинках, що належать табору». Теоретично таборам потрібен був спеціальний дозвіл навіть для проживання в'язнів в охоронюваних приміщеннях, якщо вони знаходилися поза межами зони¹⁴. На практиці це правило часто не виконувалося. Незважаючи на указ від 1939 року, звіти інспекторів, складені через багато років після цієї дати, фіксують найрізноманітніші його порушення. Один з інспекторів скаржився, що у місті Орджонікідзе в'язні розгулюють по вулицях, ходять на базар, заходять до приватних квартир, п'ють і крадуть. В одній з ленінградських виправно-трудова колонії в'язню дали в користування коня, на якому він і втік. У трудовій колонії № 14 у Воронежі озброєний охоронець залишив на вулиці 38 в'язнів, а сам пішов до магазину¹⁵.

Московська прокуратура надіслала листа ще до одного табору, поблизу міста Комсомольська в Сибіру, в якому начальство звинувачувалося у тому, що там щонайменше 1763 в'язням було надано статусу «безконвойних». У результаті, як розгнівано писав прокурор, «на в'язнів завжди можна натрапити у будь-якій частині міста, у будь-якому закладі та на приватних квартирах»¹⁶. Ще один табір звинувачувався у тому, що 150 в'язням на порушення режиму було дозволено мешкати на приватних квартирах, що призвело до «випадків пияцтва, хуліганства і навіть пограбувань місцевого населення»¹⁷.

Однак у самих таборах в'язні були не повністю позбавлені свободи пересування. Навпаки, у цьому полягає один із дивовижних вивертів концентраційних таборів, і в цьому полягає одна з рис, які відрізняють їх від тюрми: не в робочий час і не під час сну більшість в'язнів могли заходити до бараків і виходити з них, коли хотіли. Неробочий час, з певними обмеженнями, в'язні також могли проводити на власний розсуд. Тільки в'язнів каторжного режиму, запровадженого 1943 року, чи пізніше в'язнів «таборів особливого режиму», які були створені 1948 року, замикали у бараках на ніч – ця обставина викликала велике обурення, а пізніше і була однією з причин заворушень¹⁸.

Прибувши до таборів після замкнених радянських тюрем, в'язні часто були здивовані такою зміною і відчували полегшення. Один зек сказав після прибуття в Ухтпечлаг: «Настрій у нас чудовий – ми дісталися до відкритого повітря»¹⁹. Ольга Адамова-Сліозберг згадує розмови «від ранку до вечора про переваги табору над життям у тюрмі» після прибуття до Магадану:

«Населення табору (близько 1000 осіб) нам здавалося величезним: стільки людей, стільки бесід, так багато друзів можна знайти!

Природа. Ми ходили всередині огороженої дротом зони і дивилися на небо, дивилися на далекі сопки, підходили до хирлявих дерев і гладили їх руками. Ми дихали вологим морським повітрям, відчували на обличчях краплини дощу, сідали на вологу траву, торкаючись руками землі. Ми жили без усього цього чотири роки, а виявляється, це абсолютно необхідно, без цього неможливо відчувати себе нормальною людиною»²⁰.

З цим погоджується Леонід Фінкельштейн:

«Вас завели всередину, ви вийшли з тюремної машини, і вас дивують кілька речей. По-перше, те, що навкруги без охорони бродять в'язні – вони кудись ідуть виконувати якісь свої обов'язки. По-друге, вони виглядають зовсім інакше, ніж ви. Цей контраст відчувався навіть дужче, коли я був у таборі, а привозили нових в'язнів. У нових в'язнів обличчя були зелені – зелені обличчя від браку свіжого повітря, від жалюгідної їжі і т. д. В'язні у таборах мали більш-менш нормальний вигляд. Ви опинялися серед порівняно вільних людей, які порівняно добре виглядають»²¹.

З часом позірна «свобода» табірної життя блякла. У тюрмі, як писав в'язень-поляк Казимир Зарод, все ще можна було вірити, що сталася якась помилка, що скоро вас звільнять. Зрештою, «нас все ще оточували сліди цивілізації – за стінами тюрми було велике місто». Однак у таборі він опинився серед «дивного зібрання людей... будь-яке відчуття нормальності зникло. Дні йшли за днями, а мене

наповнювала якась паніка, яка поволі перетворювалася на відчай. Я намагався придушити це почуття, повернути його назад у глибини свідомості, та поволі мені почало відкриватися, що я став жертвою цинічного акту несправедливості, з якого, як виявляється, виходу немає...»²²

Що гірше, така свобода пересування легко і швидко перетворювалася на анархію. Охоронців і табірнього начальства на лагпункті було багато вдень, але вночі всі вони часто повністю зникали. Один чи двоє могли залишатися на вахті, але інші йшли на той бік огорожі. В'язні зверталися на вахту тільки коли вважали, що небезпека загрожує їхньому життю. Один з мемуаристів згадує, що внаслідок сутички між політичними і кримінальними в'язнями – як ми побачимо далі, у повоєнні роки це було звичайним явищем – кримінальні, які у ній виявилися переможеними, «побігли на вахту» прохати допомоги. Наступного дня їх відіслали на інший лагпункт – табірна адміністрація вирішила за краще уникнути масового вбивства²³. Ще одна жінка, знаючи, що один із в'язнів може її зґвалтувати і вбити, звернулася на вахту і попросила, щоб її посадили на ніч до штрафної камери²⁴.

Однак вахта не була надійною зоною безпеки. Охоронці на вахті не завжди відгукувалися на звернення в'язнів. Дізнавшись про насильство між в'язнями, вони цілком могли і просто посміятися. Є свідчення, як в офіційних документах, так і в мемуарах, про те, що озброєні охоронці не звертали уваги на випадки вбивства, тортур і зґвалтувань серед в'язнів. Густав Герлінг пише про групове зґвалтування у Каргопольягу: у жертви вирвався «короткий горловий крик, сповнений сліз. Йї накинули на голову спідницю. З вежі пролунав сонний голос: «Ну, ну, хлопці, що ви робите? Як вам не соромно?» Восьмеро чоловіків відтягли дівчину за туалети і продовжили...»²⁵

У теорії правила були суворими: в'язні мали знаходитися в зоні. На практиці правила порушувалися. А дії, які з формальної точки зору не були порушеннями правил, незважаючи на те, якими насильницькими чи згубними вони могли бути, не обов'язково тягли за собою покарання.

РЕЖИМ: ПРАВИЛА ЖИТТЯ

Зона контролювала пересування в'язнів у просторі²⁶. Але їхній час контролювався саме *режимом*. Говорячи просто, режимом називався набір правил і процедур, за якими функціонував табір. Якщо колючий дріт обмежував свободу пересування зеків у зоні, то ряд наказів і сигналів регулювали години, у ній проведені.

Суворість режиму була різною на різних лагпунктах, залежно як від змін пріоритетів, так і від типу в'язнів, які утримувалися в конкретному таборі. У різні часи існували табори м'якшого режиму для інвалідів, табори загального режиму, табори особливого режиму і табори штрафного режиму. Однак на глибинному рівні система залишалася тією самою. Режим визначав, коли і як в'язень має вставати; як його мають довести до роботи; коли і як він має отримувати їжу; коли і скільки він має спати.

У більшості таборів день в'язня офіційно починався з *развода* – розводу: процедури формування з в'язнів бригад, після чого їх вели на роботу. Будив їх

гудок або якийсь інший сигнал. Другий гудок попереджував про закінчення сніданку і початок роботи. В'язні шикувалися перед табірними воротами на ранкову перевірку. Радянський кіносценарист і автор надзвичайно яскраво написаних спогадів Валерій Фрід так описує цю сцену:

«Бригади шикуються перед воротами. У нарядчика в руках вузька чисто стругана дощечка: на ній номери бригад, кількість робіт: (Папір дефіцитний, а на дощечці цифри можна зіскребти склом і назавтра написати нові.) Конвоїр і нарядчик по картках перевіряють, чи всі на місці, і якщо всі – бригада вирушає на роботу. А якщо когось немає – затримка, поки не відловлять і не приведуть відмовника»²⁷.

Згідно із вказівками з Москви, таке чекання не мало тривати більш як 15 хвилин²⁸. Як пише Казимир Зарод, воно, звичайно, часто тривало набагато довше – незважаючи на погоду:

«О пів на четверту ранку нам належало вишикуватися посеред площі, шеренгами по п'ять, і чекати на перевірку. Охоронці часто помилялися, і через те доводилося рахувати знову. Сніговими ранками це був довгий процес холодної агонії. Якщо охоронці вже повністю прокинулися і були зібрані, перевірка зазвичай займала близько 30 хвилин, але коли вони прораховувалися, ми могли стояти тут і цілу годину»²⁹.

Коли таке траплялося, у деяких таборах вживалися контрзаходи «для підбадьорювання в'язнів». Знову Фрід: «У нас... розвід ішов під акомпанемент баяна. Звільнений від інших обов'язків зек грав бадьорі мелодії – для піднесення духу»³⁰. Зарод також описує це дивовижне явище – ранковий оркестр із в'язнів-музикантів, як професійних, так і аматорів:

«Кожного ранку біля воріт стояв "оркестр", який грав військові марші, а нас наставляли маршувати на роботу "бадьоро і весело". Догравши до того, коли хвіст колони виходив з воріт, музиканти кидали інструменти і, пристроївшись до колони, разом з робітниками йшли до лісу»³¹.

Звідси в'язнів строєм вели на роботу. Охоронці вигукували щоденну команду: «Крок вліво, крок вправо – вважається спробою втечі. Конвой стрілятиме без попередження. Марш!» – і в'язні, так само по п'ять, строєм йшли до місця роботи. Якщо до нього було далеко, їх супроводжували охоронці з собаками. Процедура повернення до табору ввечері була майже така сама. Після години на вечерю в'язнів знову шикували шеренгами. І знову охоронці їх рахували (коли в'язням таланило) і перераховували (коли не таланило). Московські вказівки відводили на вечірню перевірку часу більше – швидше за все, на тій підставі, що в'язень, найімовірніше, може спробувати втекти саме з місця роботи³². Ще один сигнал позначав відбій.

Ці розпорядок і правила не були даними раз і назавжди. Навпаки, режим з часом змінювався, як правило, суворішав. За словами Жака Россі, «головною рисою радянського пенітенціарного режиму є його систематична інтенсифікація, поступове надання чистісінькому свавільному садизму статусу закону», – і цьому існують певні підтвердження³³. У 1940-х роках режим ставав суворішим, робочі

дні – довгими, вихідні давалися рідше. 1931 року в'язні Вайгацької експедиції (частини Ухтинської експедиції) працювали по шість годин на день, трьома змінами. На початку 1930-х років в'язні на Колимі також працювали нормальний робочий день, який був довшим влітку і коротшим взимку³⁴. Однак протягом того десятиліття тривалість робочого дня подвоїлася. В кінці 1930-х років жінки на швейній фабриці, на яку потрапила і Катерина Оліцька, працювали «по 12 годин у непровітрюваному приміщенні», робочий день на Колимі також було збільшено до 12 годин³⁵. Ще пізніше Оліцька працювала у будівельній бригаді: робочі дні тут тривали від 14 до 16 годин, з п'ятихвилинними перервами о 10.00 та о 16.00 і годинною перервою на обід опівдні³⁶.

Подовження робочого часу відбувалося по всьому ГУЛАГу. 1940 року його офіційно подовжили до 11 годин, та навіть ця норма часто порушувалася³⁷. У березні 1943 року московська адміністрація ГУЛАГу розіслала усім начальникам таборів розлученого листа, в якому нагадувалося, що «в'язням має даватися не менш як вісім годин сну». У листі говорилося, що багато начальників таборів ігнорують цю норму, і їхні в'язні мають можливість спати лише по чотири-п'ять годин. У результаті, як йшлося в листі, «в'язні втрачають працездатність, стають малопрацездатними та інвалідами»³⁸.

Порушення тривали, особливо часто це відбувалося у роки війни, зі зростанням потреби у промисловій продукції. У вересні 1942 року адміністрація ГУЛАГу офіційно подовжила робочий день для в'язнів, зайнятих на будівництві аеродромів, до 12 годин з однією перервою на обід. Те саме відбувалося по всьому СРСР. Існують дані, що у воєнний час робочий день у Вятлагу тривав 16 годин³⁹. 12-годинний робочий день було відзначено влітку 1943 року у Воркуті, хоча пізніше його було скорочено – ймовірно, через високі показники захворюваності і смертності – знову до 10 годин у березні 1944 року⁴⁰. Сергій Бондаревський, в'язень, що працював під час війни на шарашці, спеціальній лабораторії для ув'язнених науковців, також згадує 11-годинні робочі дні з перервами. Зазвичай він працював з восьмої ранку до другої дня, з четвертої дня до сьомої вечора, а потім знову з восьмої до десятої вечора⁴¹.

У будь-якому разі правила часто порушувалися. Один зек на видобутку золота на Колимі мав промити щоденно 150 тачок. Ті, хто не могли впоратися з цим обсягом протягом дня, просто залишалися працювати далі – часом до півночі. Після того вони поверталися в табір, їли юшку і мали о п'ятій ранку знову виходити на роботу⁴². Схожий метод наприкінці 1940-х років застосовувала адміністрація Норильського табору; про це розповідає в'язень, який копав котловани під будівництво у вічній мерзлоті: «Через 12 годин вас піднімали з ями на лебідці, але тільки якщо ви закінчили роботу. Якщо ні, ви там просто залишалися»⁴³.

Протягом дня не давалося і великих перерв, про що пише один із в'язнів воєнного часу, який працював на текстильній фабриці:

«О шостій ми мали бути на фабриці. О десятій була п'ятихвилинна перерва на перекур, для чого треба було бігти до підвалу, до якого було близько 200 метрів. У приміщенні фабрики курити дозволялося тільки там. Порушення цього правила каралося двома додатковими роками ув'язнення. О першій дня робилася півгодинна перерва на обід. Потрібно було шодуху мчати до їдальні з глиняною мискою в руках, стояти у

довгій черзі, отримати трохи брудних соєвих бобів, які більшості людей були проти-показані – і будь-що повернутися на фабрику, коли запускалися двигуни. Після цього ми, не встаючи, сиділи на своїх робочих місцях до сьомої вечора»⁴⁴.

Законом регулювалася і кількість вихідних днів. Звичайним в'язням давався один вихідний на тиждень, а в'язням суворого режиму – два на місяць. Проте на практиці й ці правила виконувалися по-різному. Ще 1933 року центральна адміністрація ГУЛАГу розіслала наказ, у якому начальникам таборів нагадувалася важливість днів відпочинку, які часто скасовувалися у божевільних перегонах за виконання плану⁴⁵. Майже нічого не змінилося і через десять років. Під час війни Казимир Зарод мав один вихідний день через кожні десять⁴⁶. Інші згадують про один вихідний на місяць⁴⁷. Густав Герлінг згадує навіть про ще меншу кількість вихідних:

«Згідно з правилами, в'язні мали один повний вихідний день на кожні десять робочих. Але на практиці виходило, що навіть один вихідний на місяць уже становив загрозу виробництву, і тому стало звичайним урочисто проголошувати про вихідний, коли табір перевиконував квартальний план... Природно, що ми не мали змоги перевіряти показники виробництва чи плани, тож цей звичай був фікцією, яка віддавала нас повністю на милість табірної влади»⁴⁸.

Навіть у рідкісні вихідні дні іноді траплялося, що в'язнів примушували виконувати якусь роботу в таборі: прибирати бараки, туалети, відкидати взимку сніг⁴⁹. З огляду на все це особливо зворушливим видається один наказ начальника Дмитлагу Лазаря Когана. Стурбований численними повідомленнями про те, що табірні коні падають з ніг від виснаження, він починає наказ так: «Зростання кількості випадків захворювань і падінь коней має кілька причин, зокрема перевантаження коней, поганий стан шляхів та відсутність у коней повноцінного відпочинку для відновлення сил».

Потім він видає нові вказівки:

«1. Робочий день для табірних коней не має перевищувати 10 годин, не враховуючи обов'язкової двогодинної перерви на відпочинок і годування.

2. У середньому коні не мають проходити щодня більш як 32 кілометри.

3. Коням надається регулярний день відпочинку кожного восьмого дня, і весь цей день кіні має відпочивати»⁵⁰.

Про необхідність давати кожного восьмого дня день відпочинку в'язням тут, на жаль, не згадується.

БАРАКИ: ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР

Більшість в'язнів у більшості таборів жили в бараках. Проте рідко в яких таборах бараки будувалися до прибуття в'язнів. В'язні, яким не поталанило і які мали будувати бараки нового табору, жили в наметах або взагалі в чистому полі. Як співається в одній тюремній пісні:

Мы ехали долго и скоро.
 Вдруг поезд, как вкопанный,
 Стал.
 Вокруг – только лес
 да болота.
 Вот здесь будем строить
 канал⁵¹.

Івана Сулимова, воркутинського в'язня 1930-х років, разом з його партією викинули «на плаский квадрат землі у полярній тундрі» і наказали розбивати намети, палити багаття і починати будівництво «огорожі з кам'яних плит, оточених колючим дротом» і бараків⁵². В'язень-поляк Януш Симінський, який відбував термін на Колимі після війни, одного разу був у бригаді, яка серед зими «з нуля» будувала новий лагпункт. Уночі в'язні спали на землі. Багато з них помирили, особливо ті, хто програвав битву за місце біля багаття⁵³. В'язні, що прибували до

У бараках: в'язні слухають товариша-музиканта. Малюнок Беніаміна Мкртчана, Івдель, 1953 рік

Прикаспійського табору в Азербайджані у грудні 1940 року, за словами розгніваного інспектора НКВД, спали «під відкритим небом на сирій землі»⁵⁴. Таке становище могло бути постійним. У деяких таборах в'язні жили в наметах і 1955 року⁵⁵.

Бараки, які будували в'язні, являли собою вкрай прості дерев'яні будівлі. Їх влаштування диктувалося з Москви, в результаті чого описи бараків повторюються: в'язні згадують однакові довгі прямокутні дерев'яні будівлі, стіни без штукатурки, тріщини, заліплені землею, а всередині – ряди і знову ряди так само погано зроблених ліжок. В одних бараках були грубі столи, в інших їх не було. В одних були лавки для сидіння, в інших – ні⁵⁶. На Колимі та в інших районах, де дерева було мало, в'язні будували бараки, так само дешево і поспішно, з каменю. Там, де тяжко було влаштувати теплоізоляцію, використовувалися особливі методи. На фото воркутинських бараків, зроблених взимку 1945 року, самих бараків майже не видно: дахи в них робилися під гострими кутами і дуже низько над землею – сніг, що таким чином накопичувався, допомагав зберігати тепло⁵⁷.

Часто бараки взагалі не були справжніми будівлями – за них правили землянки. А. П. Євстюнічев, який жив в одній такій землянці у Карелії на початку 1940-х років, пише:

«Землянка – це було місце, очищене від снігу, з якого знімався верхній шар ґрунту. Стіни і дах робилися з круглих грубих колод. Уся будівля вкривалася шаром ґрунту і снігу. Вхід до землянки прикрашали двері з парусини... в одному кутку стояла бочка з водою. Посередині – металева пічка з металевою трубою, виведеною на дах, і бочка з газом»⁵⁸.

У тимчасових лагпунктах, які зводилися навколо місця прокладання доріг і залізниць, землянки були повсюди. Як уже зазначалося у розділі 4, їх сліди і досі збереглися вздовж збудованих в'язнями доріг на Далекій Півночі, а також на берегах річок у старіших районах міста Воркути. Часом в'язні жили у наметах. В одних мемуарах про перші дні Воркутлагу йдеться про будівництво за три дні «15 наметів з трьох'ярусними койками», у кожному з яких мало жити по 100 в'язнів, а також зони з вежами і огорожею з колючим дротом⁵⁹.

Та насправді бараки рідко коли відповідали навіть тим низьким стандартам, які диктувала Москва. Майже завжди вони були жахливо переповнені, навіть після закінчення хаосу середини 1930-х років. В одному з інспекційних звітів про 23 табори його автори з гнівом пишуть, що у більшості з них «на кожного в'язня припадає не більше ніж півтора квадратних метра житлової площі», але навіть на цій площі не дотримуються санітарні норми: «в'язні не мають власних спальних місць, власних простиратл і ковдр»⁶⁰. Часом місця було навіть ще менше. Маргарет Бубер-Нойманн пише, що, коли її привезли в табір, у бараках взагалі не було вільних спальних місць, і їй довелося перші кілька днів ночувати у вбиральні⁶¹.

Звичайні в'язні мали спати на ліжках, що звалися *вагонки*, схожих на полиці пасажирських залізничних вагонів. Вони являли собою двоярусні койки, на кожному ярусі було місце для двох в'язнів – всього чотири. Проте у багатьох таборах в'язні спали на ще примітивніших «*сплошних нарах*». Це були довгі дерев'яні полиці, навіть не розділені на окремі койки. В'язні, що мали на них спати, просто

лежали довгими рядами один біля одного. Через те що такі загальні ліжка були визнані негігієнічними, табірні інспектори постійно лаяли також і їх. 1948 року центральна адміністрація ГУЛАГу видала наказ, який вимагав заміни усіх «сплошних нар» вагонками⁶². Втім, Анна Андрєєва, яка відбувала ув'язнення у таборі в Мордовії на початку 1950-х років, спала на «сплошних нарах»; за її спогадами, багато в'язнів спали також і просто на підлозі⁶³.

Забезпечення постільною білизною було довільним і різним у різних таборах, незважаючи на суворі (і доволі скромні) вимоги московських наказів. За правилами, усім в'язням кожного року мав видаватися новий рушник, кожні чотири роки – нова наволочка, простирадла – кожні два роки, а нова ковдра – кожні п'ять років⁶⁴. На практиці «на ліжку в кожного в'язня був так званий солом'яний матрац», як пише Елінор Ліппер:

«У ньому не було соломи і рідко коли було сіно, тому що сіна не вистачало худобі; натомість його набивали тирсою або якимось одягом, якщо у в'язня був зайвий одяг. На додачу була вовняна ковдра і наволочка, яку ви могли набити будь-чим, що мали – подушок не було»⁶⁵.

Дехто не мав зовсім нічого. 1950 року Ісаак Фільштинський, арештований 1948 року, в Каргопольлагу накривався вночі власною фуфайкою, а замість подушки мав ганчірку⁶⁶.

Директива 1948 року вимагала заміни земляних долівок у бараках дерев'яною підлогою. Однак і в 1950-х роках Ірен Аргінська жила в бараку, підлогу в якому неможливо було нормально підмести, тому що ця підлога була глиняна⁶⁷. Навіть якщо підлога була дерев'яна, часто її неможливо було нормально відчистити через брак щіток. Одна полячка-ув'язнена розповідала, що в її таборі група в'язнів завжди вночі «чергувала», миючи барак і туалети, поки інші спали: «Бруд з підлоги треба було зчищати ножами. Росіянки шаленіли від того, що ми не вміли цього робити, і запитували нас, як же ми жили вдома. Їм навіть не спадало на думку, що найбруднішу підлогу можна відчистити щіткою»⁶⁸.

Часто такими ж примітивними були опалення й освітлення, однак і це дуже відрізнялося у різних таборах. Один в'язень згадує, що в його бараку було фактично темно: «Електричні лампочки блищали жовто-блідими, ледве помітними краплями, а газові – чадили і гасли»⁶⁹. Інші скаржаться на протилежне: вночі горіло яскраве світло⁷⁰. Деякі в'язні у таборах воркутинського регіону не мали проблем з теплом, оскільки могли приносити у бараки шматки вугілля з шахт, проте Сусанна Печуро згадує, що на лапункті поблизу вугільних шахт Інти «взимку було так холодно, що волосся примерзало до ліжка, а питна вода замерзала в кухлі»⁷¹. У її бараці також не було проточної води, тільки вода, яку відрами у барак носила «чергова», старша жінка, яка вже не могла виконувати тяжкої роботи, тому прибирала та доглядала за бараком протягом дня⁷².

У бараках стояв «тяжкий сморід» від брудного і цвілого одягу, що сушився, розвішаний по краях койок, столів і всюди, де можна було щось розвісити. У бараках таборів особливого режиму, в яких на ніч зачиняли двері і вікна, сморід «майже не давав дихати»⁷³.

Відсутність туалетів не поліпшувала якості повітря. У таборах, бараки в яких замикалися на ніч, зеки мали користуватися парашами – так само, як у тюрмі. За словами одного з авторів спогадів, вранці парашу «неможливо було підняти, тому її тягли слизькою підлогою. Вміст неминуче проливався»⁷⁴. Інша жінка, Галина Смирнова, арештована на початку 1950-х років, згадує, що «якщо це було щось серйозне, то ви чекали до ранку, інакше був жахливий сморід»⁷⁵.

Вбиральні влаштовувалися поза бараками, іноді досить далеко, що взимку становило велику проблему. Про інший табір Смирнова розповідає, що там були «дерев'яні туалети надворі, і туди треба було йти навіть у 30- або 40-градусний мороз»⁷⁶. Томас Сговіо пише про наслідки:

«Надворі перед бараком був увіткнутий і вморожений в землю дерев'яний стовп. Ще один наказ! Нам заборонялося мочитися всюди у таборі, крім як у надвірних туалетах або ж біля стовпа з прив'язаною на верхівці білою ганчіркою. Усіх, кого застануть за порушенням цього наказу, буде покарано десятьма ночами у штрафній камері... Наказ було видано тому, що були в'язні, які вночі не хотіли далеко йти до туалетів і мочилися у втопані стежки в снігу. Територія табору була всипана жовтими плямами. Пізньою весною, коли сніг розтане, буде жахливий сморід... двічі на місяць ми рубали ці льодові піраміди і шматками вивозили їх із зони...»⁷⁷

Та бруд і тіснота становили не просто естетичну проблему чи порівняно невеликий дискомфорт. Переповнені нари і брак місця могли приводити й до смертельних наслідків, особливо в таборах із цілодобовим робочим розкладом. В одному такому таборі, де в'язні працювали вдень і вночі трьома окремими змінами, за словами одного автора спогадів, «люди в бараках спали у будь-яку годину дня. Битва за можливість спати була битвою за життя. У сутичках щодо спальних місць люди лаялися, били і вбивали. Весь час у бараках на повну гучність працювало радіо, і його дуже ненавиділи»⁷⁸.

Саме через величезну важливість питання, де кому спати, умови сну також завжди були вкрай потужним інструментом контролю над в'язнями, і табірна адміністрація свідомо цим маніпулювала. У центральних московських архівах архівісти ГУЛАГу ретельно зберегли фото різних типів бараків, що призначалися для різних категорій в'язнів. У бараку «отличников» – відмінників або ударників – були окремі ліжка з матрацами і ковдрами, дерев'яна підлога і плакати на стінах. В'язні на фото у цих бараках якщо й не усміхаються до фотографа, то принаймні читають газети і виглядають ситими. *Режимні* бараки – штрафні бараки для поганих чи недисциплінованих працівників – мають замість ліжок дерев'яні дошки на грубих дерев'яних кілках. Навіть на фотографіях, зроблених з пропагандистською метою, *режимні* в'язні не мають матраців і сплять на спільних простирадлах⁷⁹.

У деяких таборах звичаї, що стосувалися сну і спальних місць, були дуже складними. Місце було такою цінністю, що володіння ним, як і приватність, вважалося великими привілеями, якими жалувалися тільки представники табірної аристократії. Високопоставленим в'язням – бригадирам, нормувальникам і т. ін. – часто дозволялося спати у менших бараках з меншою кількістю людей. Солжениціну, якого спочатку після прибуття у московський табір призначили «заввиробництвом», дали місце в баракі, де були

«замість вагонок – звичайні ліжка, тумбочка – одна на двох, а не на бригаду; вдень двері запиралися, і можна було залишати речі; нарешті, була й напівлегальна електрична плитка, і не треба було ходити товпитися до великої загальної плити у дворі»⁸⁰.

Все це вважалося величезною розкішшю. Деякі дуже поціновувані види роботи, наприклад теслі й ремонтника, супроводжувалися жаданим правом спати у майстерні. Анна Розіна спала у шевській майстерні, коли працювала там у Темниківському таборі, вона також мала «право» частіше ходити в лазню, що вважалося величезними привілеями⁸¹.

Майже у всіх таборах лікарям, у тому числі й лікарям-в'язням, також дозволялося спати окремо; цей привілей відображав їхній особливий статус. Хірург Ісаак Фогельфангер відчував себе привілейованим через те, що йому дозволялося спати на койці у «маленькій кімнатці по сусідству з приймальною» його табірної лікарні: «Здавалося, що, коли я йшов спати, до мене усміхався місяць». Поряд з ним спав і табірний фельдшер, який мав такий самий привілей⁸².

Часом особливі умови життя створювалися для інвалідів. Актрисі Тетяні Окуневській вдалося отримати направлення в табір для інвалідів у Литві, бараки в якому «були довгі, з багатьма вікнами, чисті, без верхніх в тебе над головою»⁸³. Найкращі спальні місця отримували в'язні, що працювали на беріївських шарахах – «спеціальних конструкторських бюро» для талановитих інженерів і науковців. У Большево, що неподалік Москви, бараки були «великі, світлі, чисті і обігрівалися пічками-голландками», а не металевими пічками. На ліжках була білизна і подушки, світло вимикалося на ніч, був окремий душ⁸⁴. В'язні, що утримувалися в цих особливих умовах, звичайно, знали, що їх легко можуть звідси відправити, що посилювало їхню зацікавленість добре працювати.

Також у бараках часто була своя неформальна ієрархія. У більшості бараків вкрай важливі рішення щодо того, де кому спати, ухвалювалися тими табірними групами, які були найсильнішими і найгуртованішими. До кінця 1940-х років, коли потужності набрали великі національні групи – українці, прибалти, чеченці, поляки, – як ітиметься далі, найорганізованішими в'язнями були зазвичай кримінальні злочинці. Як правило, вони через це спали на верхніх ярусах, де було більше повітря і місця – тих, хто заперечував проти цього, вони били. У тих, хто спав на нижньому ярусі, удар був слабший. Ті, хто спали на підлозі, під нижніми нарами – найнижчі в табірній ієрархії, – потерпали найбільше. Як згадує один в'язень:

«Цей поверх називався “колгоспним сектором”. Урки заганяли сюди колгоспників, різних інтелігентних стариків, духовенство і навіть “своїх” на покарання за порушення їх блатної моралі. Сюди текло не тільки з верхніх і нижніх нар; урки виливали сюди помий, воду, вчорашню баланду. І “колгоспний сектор” мав терпляче все це переносити, бо за скарги виливалося на нього ще більше всьляких нечистот... Люди хворіли, задихалися, втрачали свідомість, божеволіли, помирали від тифу, дизентерії, накладали на себе руки»⁸⁵.

Разом з тим в'язні, навіть в'язні політичні, могли поліпшувати умови свого життя. Політичного в'язня-поляка Кароля Колонна-Чосновського, котрий працював фельдшером, із вкрай переповненого барака забрав кримінальний «началь-

ник» табору Гриша: «Він дав величного стусана одному зі своїх придворних, який зрозумів це як наказ посунутися і швидко звільнив мені місце. Мене обняли і сказали, щоб я не сидів так близько до вогню, однак це не відповідало бажанням мого господаря, що я зрозумів після того, як один із посіпак Гриші дав мені могутнього тичка». Отямившись, він побачив, що сидить на тапчані в ногах у Гриші: «Очевидно, він хотів, щоб я залишався саме тут...»⁸⁶ Колонна-Чосновський не сперечався. Місце, де людина всього кілька годин сиділа або спала, мало велике значення.

ЛАЗНЯ

Бруд, тіснота і брак гігієни призводили до засилля клопів і вошей. У 1930-ті роки на одній «гумористичній» карикатурі в газеті каналу Москва–Волга «Переводка» було зображено в'язня, якому видавали новий одяг. Під малюнком підпис: «Вам дають “чистий” одяг, а в ньому повно вошей». Інша була підписана: «А коли ви спите вночі, клопи кусають вас, як краби»⁸⁷. З роками проблема не втрачала гостроти. За свідченнями одного в'язня-поляка, під час війни у його знайомого розвинулася буквально манія: «Як біолог він цікавився тим, скільки вошей можуть поміститися на певній площі. У себе на сорочці він налічив 60, а через годину – ще 60»⁸⁸.

У 1940-х роках господарі ГУЛАГу вже добре усвідомлювали смертельну небезпеку тифу, який переносився вошами, і на офіційному рівні вели постійну битву з паразитами. За правилами, лазня була обов'язковою кожні десять днів. Весь одяг мав проварюватися для дезінфекції – по прибутті до табору і потім через рівні проміжки часу⁸⁹. Як уже зазначалося, табірні перукарі голили чоловіків і жінок по прибутті в табір, потім у таборі регулярно голили голови. Мило, хоча і в незначних кількостях, регулярно включалося до списків товарів, які мали отримувати в'язні: 1944 року призначалося по 200 грамів на в'язня щомісяця. Жінкам, дітям і в'язням у лікарнях призначалося ще по 50 додаткових грамів, малолітні отримували додатково по 100 грамів, а в'язні, що працювали на «особливо брудних роботах», – по 200 грамів. Це мило призначалося як для особистої гігієни, так і для прання постільної білизни й одягу⁹⁰. (Мила завжди не вистачало як у таборах, так і в решті країни. Одним з приводів шахтарських страйків 1991 року в Радянському Союзі був саме брак мила.)

Разом з тим в ефективності табірних вошебийних процедур переконані були не всі. На практиці, пише один в'язень, «здавалося, що бані лише підвищували сексуальну енергію вошей»⁹¹. Варлам Шаламов іде ще далі: «Камера ця ніяких вошей не вбиває. Це одна проформа і апарат для створення додаткових мук для арештанта»⁹².

Формально Шаламов не правий. Апарат було створено не з метою мучити засуджених – як уже відзначалося, московська центральна адміністрація ГУЛАГу насправді регулярно розсилала дуже суворі директиви й інструкції начальникам таборів щодо боротьби з паразитами, а безліч інспекторських звітів містять гнівні викриття начальників, які не могли впоратися з цим завданням. У звіті 1933 року про становище у Дмитлагу його автор обурено доповідає про обстановку у жіно-

чих бараках, які є «брудними. без потрібної кількості простирадл і ковдр; жінки скаржаться на величезну кількість клопів, а санітарна частина не бореться»⁹³. В одному із звітів про вивчення умов у групі північних таборів гнівно писали про «вошей і клопів у бараках, які негативно впливають на можливості відпочинку в'язнів» на одному з лагпунктів; у Новосибірському виправному таборі «100 % в'язнів заражено вошами... в результаті поганих санітарних умов спостерігається високий рівень захворювань шкіри і розладів шлунку... з цього видно, що недотримання санітарних умов у таборі обходиться дуже й дуже дорого».

На іншому лагпункті сталося два спалахи тифу, а ще в інших в'язні «чорні від бруду»,— йшлося далі у цьому звіті⁹⁴. Скарги щодо вошей і розгнівані вказівки щодо їх викорінення часто трапляються і в інспекційних звітах прокурорів ГУЛАГу⁹⁵. Після епідемії тифу у Темлагу 1937 року начальника лагпункту і його заступника з медичної частини було звільнено з посад, звинувачено у «злочинній недбалості й бездіяльності» і віддано під суд⁹⁶. Поряд із покараннями використовувалися і заохочення: 1933 року в'язнів — мешканців одного з бараків у Дмитлагу нагородили вихідними за очищення своїх ліжок від клопів⁹⁷.

Дуже серйозно ставилися і до відмови йти до лазні. Ірен Аргінська, яка на початку 1950-х років відбувала термін в особливому таборі для політв'язнів у Кенгірі, згадує жінок з однієї релігійної секти, які тільки з їм відомих причин відмовлялися митися:

«Одного дня я захворіла, мені дали вихідний, і я залишилася в бараку. Проте прийшов охоронець і сказав, що всі хворі ув'язнені мають іти допомагати мити "черниць". Виглядало це так: до їхньої частини бараку під'їжджав возик, і ми мали садити їх у цей возик. Вони протестували, відбивалися і т. д. Але, коли ми нарешті затягли їх у возик, вони там лежали спокійно і не намагалися втекти. Тоді ми потягли возик до лазні, де висадили їх і потягли всередину, роздягли їх — і тут стало зрозуміло, чому табірна адміністрація не могла дозволити їм не митися. Воші сипалися з їхнього одягу жменями. Тоді ми поставили їх під воду і почали мити. Тим часом їхній одяг прожарювали, щоб знищити вошей...»⁹⁸

Аргінська також згадує, що в Кенгірі «в принципі до лазні можна було ходити стільки, скільки ви хотіли» — з водою там проблем не було. Леонід Сітко, який побував військовополоненим у Німеччині, також пише, що у радянських таборах вошей було менше, ніж у німецьких. Він відбував термін у Степлагу й Мінлагу, у яких «можна було митися, скільки хочеш... можна було навіть прати одяг»⁹⁹. На деяких заводах і місцях роботи були свої душі, як це виявив Ісаак Фільштинський у Каргопольлагу, і в'язні могли ними користуватися протягом дня, незважаючи на те, що інші в'язні потерпали від браку води¹⁰⁰.

І разом з тим Шаламов не повністю неправий у своєму цинічному описі системи гігієни. Бо навіть за наявності вказівок, що вимагали серйозного ставлення до чистоти, часто траплялося, що місцеве табірне начальство просто дотримувалося ритуалів миття і дезінфекції, не дуже переймаючись результатами. Тут або не було вдосталь вугілля, щоб підтримувати у «вошебійках» необхідну температуру, або ті, хто на них працював, не робили цього належним чином, або місяцями не видавалося мило, або ж мило крали. На лагпункті Дизельний на Колимі у дні помивок «кожному в'язневі видавалося по маленькому шматочку мила і по

великому кухліві теплої води. П'ять чи шість таких кухлів наливали у ночви, і цього вистачало, щоб помитися п'яти чи шести людям». На лагпункт Сопка «воду, як і інші вантажі, завозили вузькоколійкою або вузьким автомобільним шляхом. Зимою воду добували зі снігу, хоча снігу було небагато, його здував вітер... Робітники приходили з шахти, вкриті пилом, а помитися не було як»¹⁰¹.

Часто процес миття в'язнів охоронцям набридав, і вони для проформи давали їм митися всього по кілька хвилин¹⁰². На одному з лагпунктів Сиблагу 1941 року розгніваний інспектор виявив, що «в'язні два місяці не милися» через кричущу недбалість охорони¹⁰³. А в найстрашніших таборах миття перетворювалося на муку. Багато хто писав про жажливість такого купання, але ніхто не робить це так яскраво, як той-таки Шаламов, який присвятив жахам колимських лазень ціле оповідання. Незважаючи на виснаження, в'язням свої черги доводилося чекати годинами: «У лазню водять або після роботи, або до роботи. А після багатьох годин роботи на морозі (та й улітку не легше), коли всі думки і сподівання зосереджені на бажанні як-небудь швидше дістатися до нар, до їжі і заснути – затримка у лазні майже нестерпна».

По-перше, зеки мають стояти в чергах на морозі; потім їх заганяють до тісних роздягалень, розрахованих на 15 осіб, а їх туди набивається до сотні. Увесь цей час вони знають, що їхні бараки прибираються і обшукуються. Їхнє жалюгідне майно, зокрема посуд і онучі, викидається на сніг:

«Людині притаманно швидко обростати дрібними речами, будь то жебрак чи якийсь лауреат – все одно... Обростає так і арештант. Адже він робітник – йому потрібно мати і голку, і матеріал для латок, і зайву стару миску, можливо. Все це викидалося, і після кожної лазні всі знову заводили "господарство", якщо не встигали завчасно забити все це кудись глибоко в сніг».

У самій лазні часто води було так мало, що помитися було просто неможливо. В'язням давали «дерев'яну рязку не дуже гарячої води... більше води нема, і її не можна купити». До того ж у лазні холодно: «Відчуття холоду посилюється тисячею протягів з дверей, із щілин». Всередині також «постійно стоїть гвалт, супроводжуваний димом, тіснотою і криками: є навіть такий усталений зворот "кричати, як у лазні"»¹⁰⁴.

Описує цю жахливу сцену і Томас Стовіо. Він пише, що на Колимі в'язнів потрібно було бити, щоб загнати до лазні:

«Чекання надворі на морозі, поки хтось вийде – тоді холодний передбанник – обов'язкова дезінфекція і процес обкурювання купи, на яку ми скидали свій одяг – вашого вам ніколи не повертають – в'язні б'ються і лаються, "ти, сучий сину, це моя фуфайка" – вибір з купи вологої загальної нижньої білизни з гнидами у швах – гоління всього тіла табірним перукарем... потім, коли нарешті наступає ваша черга йти митися, ви хапасте дерев'яні ночви, отримуєте кухоль гарячої води, кухоль холодної і маленький шматочок чорного смердючого мила...»¹⁰⁵

Потім, коли все закінчується, пише Шаламов, повторюється той самий принизливий процес видачі білизни: «Задовго до роздачі ті, хто вимився, юрбою збираються до цього віконечка [з якого видається білизна]. Судять і рядять про те,

яка білизна видавалася минулого разу, яку білизну видавали п'ять років тому у Бамлагу...»¹⁰⁶

Право митися з порівняними зручностями неминуче перепліталось із системою привілеїв. Наприклад, у Темлагу в'язні, які виконували певні роботи, мали право митися частіше¹⁰⁷. Сама робота в лазні, яка передбачала доступ до чистої води і право допускати чи не допускати до неї інших, була однією з найпрестижніших у таборі. У кінцевому підсумку, незважаючи на всі найсуворіші і найпогрозливіші накази з Москви, умови життя в'язнів, чистота, гігієна і здоров'я повністю залежали від місцевих примх і обставин.

Ось чому ще один аспект звичайного життя, поставлений з ніг на голову, перетворювався з простого задоволення на те, що Шаламов називає «негативною подією для в'язнів, яка обтяжує їхній побут... ще одним зі свідчень того зміщення масштабів, яке видається найголовнішою, найосновнішою рисою, якою табір наділяє людину»¹⁰⁸.

ІДАЛЬНЯ

Численна табірна література містить описи багатьох таборів і віддзеркалює досвід широкого кола людей. Проте один аспект табірної життя залишається схожим для різних таборів, різних років і різних спогадів: опис *баланди*, юшки, яку в'язні отримували один чи іноді два рази на день.

Загалом колишні в'язні погоджуються у тому, що смак півлітра тюремної юшки, яку видавали один чи два рази на день, огидний; юшка ця була водяниста, а її вміст – підозрілим. Галина Левінсон пише, що вона складалася «із зіпсованої капусти і картоплі, часом зі шматком свинячого сала, а часом з риб'ячими головами»¹⁰⁹. Барбара Армонас згадує юшку з «риби або легенів тварин і кількох картоплин»¹¹⁰. Леонід Сітко пише, що у цій юшці «ніколи не було взагалі ніякого м'яса»¹¹¹.

Ще один в'язень згадує юшку із собачим м'ясом, якої не міг їсти його товариш-француз: «Людина з країн Заходу не завжди може подолати психологічний бар'єр, навіть коли голодує», – доходить він висновку¹¹². Навіть начальник Дмитлагу Лазарь Коган одного разу поскаржився, що «деякі кухарі поведуться так, начебто вони готують не радянську їжу, а мішанку свиням. Через таке ставлення їжу, яку вони готують, їсти не можна, часто вона не має смаку і не поживна»¹¹³.

Втім, велику роль відігравав голод: за нормальних обставин юшку їсти було неможливо, однак у таборах, де більшість людей завжди були голодні, в'язні їли її із задоволенням. Не було випадковим і те, що вони голодували: в'язнів тримали голодними, тому що регулювання їжі в'язнів, після регулювання їхнього часу і життєвого простору, було найпотужнішим засобом, за допомогою якого адміністрація табору їх контролювала.

З цієї причини розподіл їжі між в'язнями у таборах став цілою складною наукою. Точні норми для конкретних категорій в'язнів встановлювалися у Москві і часто змінювалися. Адміністрація ГУЛАГу постійно уточнювала цифри, вираховуючи і знову перераховуючи мінімальну кількість їжі, необхідну для того, щоб в'язень продовжував працювати. Дуже часто начальникам таборів розсилалися

нові накази щодо обсягів пайків. Зрештою такі накази розросталися у довгі складні документи, написані тяжким бюрократичним жаргоном.

Один з таких типових наказів було видано 30 жовтня 1944 року. Наказ обумовлював єдину «гарантовану», чи базову, норму для всіх в'язнів – 550 грамів хліба на день, 8 грамів цукру та набір інших продуктів, теоретично призначених для використання в обідній *баланді* та каші, яку в'язні отримували на вечерю; обід: 75 грамів гречаного борошна або локшини, 15 грамів м'яса або м'ясопродуктів, 55 грамів риби або рибопродуктів, 10 грамів жиру, 500 грамів картоплі або овочів, 15 грамів солі і 2 грами «сурогатного чаю».

До цього списку продуктів додавалися примітки. Начальникам таборів давалися вказівки знижувати хлібний пайок тим в'язням, які виконували лише 75 % норми, на 50 грамів, а тим, хто виконував тільки 50 %, – на 100 грамів. З іншого боку, ті, хто повністю виконував норму, отримували, серед іншого, додаткові 50 грамів гречаного борошна, 25 грамів м'яса та 25 грамів риби¹¹⁴.

Для порівняння: табірні охоронці 1942 року, який в СРСР був дуже голодний, мали отримувати 700 грамів хліба, майже кілограм свіжих овочів і 75 грамів м'яса, з особливими добавками для тих, хто перебував високо над рівнем моря¹¹⁵.

В'язнів, які працювали під час війни на шарашках, годували навіть ще краще: теоретично вони отримували 800 грамів хліба і 50 грамів м'яса – проти 15, які отримували звичайні в'язні. До того ж їм видавалося на день по 15 цигарок і сірники¹¹⁶. Вагітні жінки, малолітні в'язні, військовополонені, вільнонаймані робітники і діти, які проживали у таборах, отримували трохи кращі пайки¹¹⁷.

Деякі табори експериментували навіть зі ще точнішою «настройкою». У липні 1933 року у Дмитлагу було видано наказ, яким встановлювалися різні пайки для в'язнів, що виконували до 79 % норми; від 80 до 89 %; від 100 до 109 %; від 110 до 124 %; та від 125 % і більше¹¹⁸.

Як і можна собі уявити, розподіл цих точних обсягів їжі потрібним людям у потрібних кількостях – кількостях, які часом змінювалися кожного дня, – вимагав великого бюрократичного апарату; для багатьох таборів цю проблему вирішувати було складно. Слід було постійно звірятися з цілими папками документів, що регламентували, які в'язні, за яких обставин, чого саме і скільки мають отримати. Навіть найменший лагпункт вів докладні записи у багатьох копіях, до яких щоденно заносилися виконання норми кожним в'язнем і отриманий обсяг їжі в результаті такого виконання. Наприклад, у маленькому лагпункті Кедровий Шор – сільськогосподарському підрозділі Інтлагу – 1943 року існувало щонайменше 13 різних харчових норм. Табірний обліковець – ймовірно, в'язень – мав позначати, яку норму отримує кожен з тисячі в'язнів табору. На довгих аркушах паперу він спочатку олівцем креслив таблицю, а потім вписував у неї чорнилом імена і цифри, вкриваючи цими підрахунками незліченні сторінки¹¹⁹.

У більших таборах більше було і бюрократії. Колишній головний бухгалтер ГУЛАГу А. С. Нарінський розповідає, як начальству в одному таборі, який будував залізницю на Далекій Півночі, спала на думку ідея видавати в'язням їжу за продуктовими картками, щоб гарантувати правильність отримуваних ними пайків. Та навіть самі картки було нелегко знайти у системі, яка постійно потерпала від нестачі паперу. Не в змозі знайти кращого рішення, вони вирішили вико-

ристовувати автобусні квитки, яких потрібно було чекати по три дні. Ця проблема «постійно загрожувала дезорганізацією всієї системи харчування»¹²⁰.

Проблемою також була доставка харчів на віддалені лагпункти взимку, особливо гострою вона була в таборах, що не мали власних пекарень. «Навіть теплий хліб,— пише Нарінський,— після перевезення у вантажній машині на 400 кілометрів у 50-градусний мороз промерзав так, що його не можна було не те що їсти, а навіть використовувати як паливо»¹²¹. Незважаючи на розсилення складних інструкцій щодо зберігання взимку на Далекий Півночі завжди дефіцитних овочів і картоплі, великі їх кількості промерзали і ставали неїстівними. Влітку, навпаки, псувалися від спеки м'ясо, риба та інші харчі. Комори через недбалість комірників згорали вщент; інші кишіли пацюками¹²².

Багато таборів створювали власні колгоспи або молочні лагпункти, проте вони дуже часто працювали погано. В одному зі звітів про роботу табірної колгоспу серед інших проблем відзначається брак досвідчених механізаторів, брак запчастин до тракторів, брак кормів для молочної худоби та погана підготовка до збирання урожаю¹²³.

У результаті в'язні майже завжди потерпали від нестачі вітамінів, навіть тоді, коли вони не голодували — до цієї проблеми табірне начальство ставилося більш-менш серйозно. За відсутності нормальних вітамінів у таблетках у багатьох таборах в'язнів примушували пити *хвою*, огидне на смак вариво з соснових голок сумнівної дієвості¹²⁴. Для порівняння: у нормах для «офіцерів збройних сил» чітко зазначалися вітамін С і сухофрукти з метою компенсування браку вітамінів у звичайних пайках. Генерали і адмірали додатково офіційно отримували сир, ікру, консервовану рибу і яйця¹²⁵.

Навіть самий процес видачі юшки, з вітамінами чи без них, був пов'язаний з труднощами, коли відбувався холодною північною зимою, особливо це стосується обіду на місці роботи. 1939 року один колимський лікар подав офіційну скаргу начальнику табору з приводу того, що в'язні змушені їсти на відкритому повітрі і що їжа замерзає під час вживання¹²⁶. Ще однією проблемою у видачі їжі була тіснота: один в'язень згадує, що на лагпункті біля шахти Малдяк у Магадані було тільки одне віконце видачі на 700 в'язнів¹²⁷.

У забезпеченні продуктами також могли відбуватися збої через події за межами таборів: наприклад, під час Другої світової війни воно іноді припинялося зовсім. Найгіршими були 1942 і 1943 роки, коли великі території на заході СРСР опинилися під німецькою окупацією, головною турботою решти країни була боротьба з військами загарбників. Голод був поширеним явищем по всій країні — а постачання ГУЛАГу не становило великого пріоритету. Колимський в'язень Володимир Петров згадує, що одного разу протягом п'яти днів у таборі зовсім не видавали їжу: «На шахті почався справжній голод. 500 людей не мали жодного шматка хліба».

Постійно не вистачало посуду, ложок, виделок і ножів. Петров пише, що «юшка, яку отримували ще теплою, за час, поки людина чекала ложки від іншого, хто закінчував їсти, вкривалася льодом. Цим, імовірно, пояснюється, чому більшість мали за краще їсти без ложок»¹²⁸. Інша жінка-в'язень переконана, що залишилася живою тому, що «виминяла на хліб півлітрову емальовану миску... Якщо у вас була власна миска, ви першими отримували порції — а весь жир нагорі.

*У табірній кухні: в'язні в черзі за юшкою.
Малюнок Івана Суханова, Теміртау, 1935–1937*

Інші мали чекати, поки ваша миска не звільниться. Ви їли, потім її комусь передавали, а той передавав ще комусь...»¹²⁹

Дехто з в'язнів робив собі миски і столове начиння з дерева. У маленькому музеї, влаштованому в московській штаб-квартирі Товариства «Меморіал», виставлено чимало цих дивовижно зворушливих експонатів¹³⁰. Як і завжди, центральна адміністрація ГУЛАГу добре знала про ці нестачі й час від часу намагалася щось робити: одного разу керівництво подякувало одному табору за розумне використання порожніх консервних бляшанок саме з цією метою¹³¹. Та навіть коли посуд і ложки були, їх часто не було як помити: в одному з наказів Дмитлагу табірним кухарям «категорично забороняється» насипати їжу у брудні тарілки¹³².

Через усе вищезгадане московські документи щодо норм харчування в'язнів – у яких вираховувався мінімальний рівень, необхідний для виживання, – не дають точної інформації про те, що в'язні їли насправді. Не треба і нам покладатися лише на спогади в'язнів, щоб дізнатися, що зеки в таборах дуже голодували. Періодично сам ГУЛАГ посилав у табори перевірки і зберігав звіти щодо того, що насправді їли в'язні – на відміну від того, що вони мали їсти. І знову вражає невідповідність між тим, що зазначалося у нормативних документах, і звітами інспекторів.

Наприклад, інспекція Волгострою 1942 року виявила на одному з лагпунктів 80 випадків пелагри, захворювання, що спричиняється поганим харчуванням:

«люди вмирають з голоду», – прямо йшлося у звіті. У Сиблагі, великому таборі у Західному Сибіру, заступник генерального прокурора СРСР виявив, що у першому кварталі 1941 року продуктивні норми «систематично порушувалися: м'ясо, риба і жири видаються вкрай рідко... цукор не видається взагалі». 1942 року у Свердловській області в табірній їжі «не було жирів, не було м'яса чи риби, а часто й овочів». 1942 року у Вятлагі «їжа у липні була погана, майже неїстівна, у ній бракувало вітамінів. Це спричинялося браком жирів, м'яса, риби, картоплі... основою всього харчування є борошно і зернопродукти»¹³³.

Видається, що брак їжі частково посилюється її поганим постачанням у табори. Це становило постійну проблему: в обліковця лагпункту Кедровий Шор був цілий список харчових продуктів, якими слід замінювати те, що в'язні мають отримувати, але не отримують насправді. Тут не тільки сир замість молока, а й галети замість хліба, гриби замість м'яса і лісові ягоди замість цукру¹³⁴. Не викликає здивування, що в результаті раціон в'язнів виглядав зовсім по-іншому, ніж це було на папері у Москві. Інспекція Бірлагу 1940 року виявила, що «весь обід з/к складається з води плюс 130 грамів зерна, а на друге чорний хліб, близько 130 грамів. На сніданок і вечір розігрівається та сама юшка». Табірний кухар у розмові з інспектором повідомив, що «теоретичні норми ніколи не виконуються», що риба, м'ясо, жири і овочі не видаються. Табір, як ішлося у заключній частині звіту, «не має грошей на закупівлю продуктів харчування чи одягу... а без грошей жодна постачальна організація не погоджується на співпрацю». У результаті цього, повідомлялося у звіті, у таборі зафіксовано понад 500 випадків цинги¹³⁵.

Проте так само часто продукти прибували у табори тільки для того, щоб їх одразу ж вкрали. Крали майже на всіх рівнях. Зазвичай їжу крали під час приготування ті, хто працював на кухні і в коморах. З цієї причини в'язні прагнули отримати роботу кухарів, посудомийників, вантажників у коморі, яка давала доступ до продуктів, – для того, щоб мати можливість вкрати. Євгенія Гінзбург одного разу врятувалася завдяки роботі посудомийкою у чоловічій їдальні. Вона не тільки мала змогу їсти «справжній м'ясний бульйон і чудові пончики, жарені у соняшниковій олії», а й відчувала, що інші ставляться до неї з повагою і навіть трепетом. Голос одного чоловіка тремтів, коли той розмовляв з нею, «від змішаного почуття гострої заздрості і в той самий час від якогось благоговіння перед тими, хто зумів зайняти таку позицію в житті. Біля їжі!»¹³⁶

Навіть робота на збиранні врожаю в табірному господарстві й чищення картоплі була дуже бажаною; для того, щоб отримати таку роботу, в'язні давали хабарі – просто за можливість украсти їжу. Пізніше у своїй табірній кар'єрі Євгенія Гінзбург доглядала курей, яких вирощували до столу табірної начальства. Вони з напарницею повністю використовували переваги свого становища: «Ми поливали табірну кашу риб'ячим жиром, позиченим у курей. Варили вівсяний кисіль з курячого вівса. Нарешті, шодня з'їдали три яйця на двох – одне в суп і по одному як натуральний делікатес. (Більше брати ми не хотіли, щоб не знижувати показників яйценосності. За ними судили про нашу роботу.)»¹³⁷

Крадіжки відбувалися і в набагато більших масштабах, особливо у табірних містах на Далекій Півночі, де брак харчів серед вільних працівників і табірної охорони, як і серед в'язнів, спричиняв масові крадіжки. У кожному таборі зберігалися щорічні звіти про втрачене майно. Звіти лагпункту Кедровий Шор свід-

чать про втрати товарів і грошей на суму понад 20 тисяч рублів за один лише четвертий квартал 1944 року¹³⁸.

У масштабах всієї країни ці цифри були набагато більшими. Наприклад, у звіті прокуратури за 1947 рік перелічуються багато випадків розкрадання, серед них і один у Вятлагу, де 12 осіб, зокрема і начальник табірної складу, вкрали харчових продуктів та овочів на суму 170 тисяч рублів. В іншому звіті за той самий рік підраховано, що у 34 таборах, проінспектованих у другому кварталі 1946 року, було вкрадено 70 тисяч кілограмів борошна, а також 132 тисячі кілограмів картоплі і 17 тисяч кілограмів м'яса. Інспектор, що складав звіт, на закінчення писав: «Складна система харчування в'язнів створює умови для легких крадіжок хліба та інших продуктів». Він засуджує «систему годування вільнонайманих працівників за продовольчими картками», а також табірні інспекційні комісії, члени яких цілковито продажні¹³⁹.

У деяких випадках інспекції справді давали певний результат: деякі табори, побоюючись неприємностей, намагалися виконувати букву закону, якщо не могли відповідати його духові. Наприклад, один в'язень у кінці кожного місяця отримував половину склянки цукру, який так і з'їдав. Таким чином табірне начальство забезпечувало отримання в'язнями обсягу цукру, який передбачався з Москви. Цей в'язень зі своїми товаришами відзначали цю подію як «цукровий день»¹⁴⁰.

Зрештою, голодували не всі. Бо навіть якщо більшість продуктів зникали до того, як вони потрапляли в юшку, один із продуктів першої необхідності зазвичай був все ж таки доступний – хліб. Як і про юшку, про хліб ГУЛАГУ писали багато. Іноді згадують, що він був погано випечений: один в'язень згадує, що хліб був такий твердий, що «нагадував цеглину», такий малий, що його можна було з'їсти за «два укуси»¹⁴¹. Інший пише, що це був «буквально “чорний” хліб – через висівки, які робили його чорного кольору і грубої якості». Цей в'язень також відзначає, що його замішували великою кількістю води, через що він був «мокрый і важкий, так що насправді ми отримували менше призначених 700 грамів»¹⁴².

Інші згадують про суперечки навколо сухіших і не таких водянистих шматків хліба¹⁴³. В оповіданні Варлама Шаламова «Шеррі-бренді», художньому описі смерті Осипа Мандельштама, про наближення смерті поета свідчить втрата ним інтересу до таких речей: «Але він уже не хвилювався, не виглядав окрайця, не плавав, якщо окрась йому не діставався, не запихав у рот тремтячими пальцями доважка»¹⁴⁴.

У голодніших таборах і в голодніші роки хліб набував майже священного статусу, навколо його споживання виріс цілий особливий етикет. Наприклад, якщо табірні злодії крали майже все інше безкарно, то крадіжка хліба вважалася особливо мерзенним і непростачним вчинком. Володимир Петров під час своєї довгої дороги на Колиму виявив, що «крадіжки дозволялися, і вкрати могли все, на що була злодійська здібність і удача, але існував один виняток – хліб. Хліб був священним і недоторканим, незалежно від будь-яких відмінностей вагонного населення». Петрова навіть обрали старостою вагона, і, як того вимагала посада, він був зобов'язаний побити дрібного злодія, який украв хліб. Цей обов'язок він виконав¹⁴⁵. Томас Стовіо також писав, що неписаним законом для кримінальних злочинців на Колімі було «Кради все – крім святої хлібної порції». Він також

бачив, як «не одного в'язня забивали до смерті за порушення священної традиції»¹⁴⁶. Як згадує Казимир Зарод,

«якщо в'язень крав одягу, тютюну чи майже будь-що інше, і його викривали, він міг очікувати побиття від своїх товаришів-в'язнів, але неписаний табірний закон – а я чув від людей з інших таборів, що він був всюди однаковий, – полягав у тому, що в'язень, якого спіймали на крадіжці хліба в іншого, карався смертю»¹⁴⁷.

У своїх спогадах близький друг Солженіцина Дмитро Панін описує, як саме могла виглядати така страта: «Порушника, спійманого на крадіжці хліба, в'язні підкидали в повітря і давали йому впасти на землю; так вони повторювали кілька разів, відбиваючи йому нирки. Потім його, як падло, викидали з барака».

Панін, як і багато інших табірників, котрим довелося пережити голодні воєнні роки, також яскраво пише про індивідуальні обряди, якими супроводжували споживання хліба деякі в'язні. Якщо хліб в'язням видавався один раз на день вранці, їм доводилося приймати болісне рішення: з'їсти все відразу чи залишити трохи на після обіду. З іншого боку, шматок хліба являв собою щось, чого можна було прагнути протягом дня. Застереження Паніна проти другого підходу мають бути для нас унікальним свідченням науки боротьби з голодом:

«Коли ви отримуєте пайок, з'являється приголомшливої сили бажання розтягнути задоволення його їсти, розрізаючи хліб на маленькі рівні шматочки, роблячи з крихт маленькі кульки. З паличок і ниточок робляться ваги, і кожен шматочок зважується. Таким чином ви намагаєтесь продовжити процес споживання на три години чи більше. Але це рівносильно самогубству!

Ніколи за жодних умов не споживайте свій пайок більш як півгодини. Кожен шматок хліба слід старанно прожувати, щоб шлунок перетравлював його якомога легше, щоб він віддав організму максимальну кількість енергії... якщо ви завжди ділите свій пайок і відкладаєте частину на вечір, вам кінець. З'їдайте все за один присід; якщо, з іншого боку, ви ковтаєте його надто швидко, як це за нормальних обставин роблять голодні люди, ви теж вкорочуєте собі віку...»¹⁴⁸

Проте зеки були не єдиними мешканцями Радянського Союзу, для яких хліб і способи його споживання були священними. І сьогодні моя знайома-росіянка ніколи не їстиме будь-якого сірого хліба, тому що в дитинстві під час війни у Казахстані вона не їла нічого іншого. А Сусанна Печуро, яка відбувала у 1950-ті роки термін у Мінлагу, одного разу випадково була свідком розмови між двома російськими селянками, також в'язнями – жінками, які знали, що таке життя без табір-ного хліба:

«Одна з них тримала шматок хліба і гладила його. “О, мій хлібчик, – казала вона з вдячністю, – вони нам дають його кожного дня”. Інша сказала: “Ми могли б його посушити і послати дітям, вони все-таки голодують. Та, напевне, послати нам не дозволять...”»¹⁴⁹

Після того, сказала мені Печуро, вона двічі подумає, перш ніж скаржитися на те, що в таборах було нічого їсти.

Розділ 11

ПРАЦЯ В ТАБОРАХ

*Спускают вниз больных, негодных,
кто для работы в шахте слаб.
Их отправляют в нижний лагерь
валить колымскую тайгу.
Оно несложно на бумаге.
Но позабыть я не могу
цепочку санок на снегу,
людей, впряженных в эти сани.
Худую напрягая грудь,
они свою упряжку тянут...
порою встанут отдохнуть,
порою на крутом подъеме
запнутся: тяжесть тянет вниз,
вот-вот собьет, осилит, сломит...
Тела несчастных напряглись,
на тощих шеях жилы вздулись...
Мы все видали лошадей,
когда они вот так запнулись,
А мы, мы видели людей.*

Елена Владимировна. Колыма¹

РОБОЧА ЗОНА

Робота була головною функцією більшості радянських таборів. Вона була основним заняттям в'язнів і головною турботою табірної адміністрації. Повсякденне життя організовувалося навколо роботи, а становище в'язнів залежало від того, як добре вони працювали. Та робити якісь узагальнення щодо праці в таборах тяжко: образ в'язня, який у заметіль мие золото або киркою довбає вугілля, – це всього лише стереотип. Таких в'язнів було багато – мільйони, про що свідчать дані про табори Колими і Воркути, – але були також, як ми тепер знаємо, і московські табори, в яких в'язні конструювали літаки, табори в Центральній Росії, у яких в'язні будували атомні електростанції і працювали на них, риболовні табори на узбережжі Тихого океану, сільськогосподарські табори на півдні Узбекистану. Московські архіви ГУЛАГу буквально переповнені знімками, що зображають в'язнів з верблюдами².

Поза сумнівом, економічна діяльність таборів була такою ж різноманітною, як і економічна діяльність у цілому по країні. З «Довідника системи виправно-трудових таборів у СРСР», що містить найповніший на сьогодні список таборів, видно, що існували табори, організовані навколо золотовидобувних, вугільних та нікелевидобувних шахт; будівництва шляхів та залізниць; заводів, що виробляли озброєння, хімічних заводів, металообробних заводів, електростанцій; будівництва аеродромів, житлових будинків, систем каналізації; видобутку торфу, заго-

тівлі лісу та консервування риби³. Адміністрація ГУЛАГу збирала спеціальний фотоальбом, присвячений виключно товарам, які вироблялися в'язнями. На знімках – міни, ракети та багато іншого озброєння і військового устаткування; запасні частини до автомобілів, дверні замки, гудзики; колоди, що сплавляються річкою; дерев'яні меблі, зокрема стільці, серванти; телефонні будки і діжки; черевики, кошики і тканини (зразки додаються); килимки, шкіра, хутрянні шапки, дублянки; чашки, лампочки і вази; мило і свічки; навіть іграшки – дерев'яні танки, маленькі вітряні млини і механічні зайці, що б'ють у барабани⁴.

В одному таборі в'язні виконували різні види роботи, водночас були табори, що спеціалізувалися на певних видах діяльності. Це правда, що багато в'язнів у лісових таборах тільки валили ліс. В'язні з вирубками до трьох років працювали у «виправно-трудовах колоніях» – таборах загального режиму, які зазвичай організовувалися навколо якогось окремого підприємства чи виду діяльності. На відміну від цього більші табори ГУЛАГу могли займатися багатьма видами діяльності: шахти, цегельний завод, електростанція, а також житлове і шляхове будівництво. У таких таборах в'язні розвантажували вагони з товарами щоденного вжитку, керували вантажними машинами, вирощували овочі, працювали на кухнях, у лікарнях та дитсадках. Неофіційно в'язні також працювали як прислуга, няні і кравці у табірному начальстві, охоронців та їхніх дружин.

В'язні з довгими термінами часто змінювали багато робіт, залежно від поворотів табірної долі. Протягом свого майже двадцятирічного табірного життя Євгенія Гінзбург працювала на лісоповалі, копала траншеї, мила підлогу та посуд, доглядала за курми, прала для дружин табірному начальстві і доглядала табірних дітей. Зрештою вона стала медичною сестрою⁵. Інший політичний в'язень – Леонід Сітко за свої одинадцять років у таборах працював зварювальником, робітником на кар'єрі, робітником на будівництві, вантажником на залізничній станції, шахтарем на вугільній шахті і столяром на меблевій фабриці, де робив столи і книжкові полиці⁶.

Але незважаючи на те що робота в таборах була так само різноманітною, як всюди, в'язні зазвичай ділилися на дві категорії: ті, хто працював на «*общих работах*» – «загальних роботах», – і «*придурки*». Останні, як ітиметься далі, мали статус окремої касты. Загальні роботи, які випадали на долю величезної більшості в'язнів, – це некваліфікована тяжка фізична праця. «Перша табірні зима 1949–1950 років, – пише Ісаак Фільштинський, – була для мене особливо тяжкою. Я не мав професії, яка могла б мені у таборі стати у пригоді, і мене ганяли по різних загальних роботах з місця на місце “пиляти, носити, тягати, штовхати” і т. ін., одне слово, куди тільки спаде на думку нарядчикові»⁷.

За винятком тих, кому випадало щастя під час найпершого призначення роботи – зазвичай це були інженери-будівельники або якісь інші корисні табірні професіонали чи ж ті, хто влаштувався інформаторами, – більшість зеків, як правило, йшли на загальні роботи після карантину, який тривав близько тижня. Їх також приписували до бригади: групи від чотирьох до 400 зеків, які разом не тільки працювали, а й їли і зазвичай спали в одних бараках. На чолі бригади стояв бригадир, довірений в'язень з високим статусом, відповідальний за призначення роботи кожному в'язневі, її хід, а також за забезпечення виконання бригадою норм виробітку.

Важливість бригадира, статус якого був проміжним між статусом в'язня і статусом адміністратора, добре усвідомлювалася табірним керівництвом. 1933 року начальник Дмитлагу видав наказ, відповідно до якого всі працівники табору, з-поміж іншого, мали «знаходити серед наших ударників здібних людей, які є так необхідними для нашої роботи», «оскільки «бригадир є найважливішою, найзначущішою особою на будівництві»⁸.

Для окремого в'язня стосунки з бригадиром були більш ніж просто важливими: вони визначали умови його життя – навіть його виживання, про що пише один в'язень:

«Життя ув'язненого дуже сильно залежить від бригади і від бригадира, цілодобово ти перебуваєш у їхньому товаристві. І на роботі, і в їдальні, і на нарах – все ті самі обличчя. Бригадники – або всі разом, або по групах, або всі окремо. Або допомагають тобі вижити, або допомагають загнутися. Або – співчуття і допомога, або – ворожість і байдужість. Дуже важлива і роль бригадира, а також – хто він є; його завдання та поведінка: вислужитися перед начальством за твій рахунок і для свого благополуччя, а члени бригади – його підданні, слуги і лакеї, або ж він вважає тебе своїм товаришем по нещастю і робить усе, щоб полегшити життя бригадникам»⁹.

Деякі бригадири справді погрожували своїм підлеглим і залякували їх. У перший робочий день на вугільних копальнях Караганди Олександр Вайсберг знепритомнів від голоду і виснаження: «З ревінням розлюченого бугая бригадир повернувся до мене, кинувся на мене кожним грамом свого дужого тіла, штовхаючи і стусаючи мене, і нарешті завдав мені такого удару в голову, що я, напівглушений, впав на землю, вкритий синцями і з кров'ю на обличчі...»¹⁰

Копання могили. Малюнок Беніаміна Мкртчана, Івдель, 1953

В інших випадках бригадири давали самій бригаді функціонувати на засадах групи рівноправних членів, змушуючи в'язнів працювати більше, навіть якщо вони цього не хотіли. У повісті «Один день Івана Денисовича» в один з моментів

персонаж Солженіцина розмірковує, що табірна бригада – це «не така бригада, як на волі, де Івану Денисовичу окремо зарплата і Петру Петровичу окремо зарплата. У таборі бригада – це такий устрій, щоб не начальство зеків підганяло, а зеки один одного. Тут так: або всім *додаткове*, або всі *здихайте*»¹¹.

На ще одного колимського в'язня Вернона Кресса його товариші по бригаді кричали і навіть били за те, що він не може виконувати норм; його зрештою перевели до «слабкої» бригади, жоден член якої ніколи не отримував повного пайка¹². Юрій Зорін також побував членом справжньої ударної бригади, що складалася переважно з литовців, які не терпіли серед себе нероб: «Ви не можете собі уявити, як охоче і добре вони працювали... якщо вони вважали, що хтось працює погано, його викидали з литовської бригади»¹³.

Якщо вам випадало нещастя потрапити до «поганої» бригади і ви не мали змоги з неї вибратися ні хабарами, ні жодним іншим чином, на вас чекав голод. М. В. Міндлін (пізніше – один із засновників московського «Меморіалу») один час було призначено у бригаду, що складалася переважно з грузинів і бригадиром якої також був грузин. Міндлін швидко зрозумів, що члени бригади не тільки бояться бригадира так само, як і охоронців, а й що до нього, як «єдиного єврея у грузинській бригаді», ставлення буде особливе. Одного дня він працював особливо багато, сподіваючись отримати у винагороду найбільший пайок – 1200 грамів хліба. Однак бригадир відмовився це визнавати і записав, що він виконав норми лише на пайок у 700 грамів. З допомогою хабара Міндліну вдалося змінити бригаду, атмосфера в якій виявилася зовсім іншою: новий бригадир справді турбувався про своїх підлеглих і навіть спочатку дозволяв їм кілька днів виконувати легшу роботу, щоб відновити сили: «Кожен, хто потрапляв до його бригади, вважав себе щасливим і врятованим від голодної смерті». Пізніше він сам став бригадиром, і йому самому довелося роздавати хабарі для того, щоб його бригада отримувала найкраще від табірних кухарів, хліборізів та інших важливих осіб¹⁴.

Ставлення бригадира мало таке значення головним чином тому, що загальні роботи не були ні чистою проформою, ні чимось позбавленим сенсу. Якщо в німецьких таборах робота часто влаштовувалася, за словами видатного науковця, «як передусім засіб катування і приниження», то радянські в'язні мали виконувати план виробництва табору¹⁵. Щоправда, у цього правила були винятки. Часом дурні або садистичні охоронці ставили справді безглузді завдання. Сусанна Печуро згадує, як їй наказали носити туди-сюди відра з глиною, виконувати «абсолютно безглузду роботу». Один з «начальників» так їй і сказав: «Мені не потрібно, щоб ви працювали, мені потрібно, щоб ви страждали», – ця фраза видалася б знайомою для в'язнів Соловецького табору 1920-х років¹⁶. Як ми побачимо далі, у 1940-х роках було створено систему штрафних таборів, головна мета яких була не економічною, а каральною. Однак навіть у них в'язні мали щось виробляти.

Переважну більшість часу у в'язні не мали страждати – чи, мабуть, точніше буде сказати, що ніхто цим не переймався. Набагато важливішою була їх здатність пристосуватися до табірних виробничих планів і виконувати норми. Нормувалося все: кількість кубічних метрів поваленної деревини, викопаної землі, видобутого вугілля. Ставлення до цих норм було вбивчо серйозним. У таборах всюди висіли плакати, які закликали в'язнів виконувати норми. У таких закликах полягала місія

цілого «культурно-виховного» апарату. В їдальнях або на центральних майданчиках деяких таборів встановлювалися спеціальні величезні дошки, на яких записували показники виконання норм кожної бригади¹⁷.

Норми з великою ретельністю і застосуванням наукового підходу вираховувалися «*нормировщиком*» – нормувальником; вважалося, що його робота потребує великого вміння. Жак Россі, наприклад, згадує, що в'язням на відкиданні снігу встановлювалися різні норми залежно від того, чи це був свіжий сніг, трохи злежаний сніг, злежаний сніг (щоб його відкинути, на лопату потрібно тиснути ногою), дуже злежаний сніг чи мерзлий (який потребував лома або кирки). І навіть після врахування всього цього брався до уваги «ряд коефіцієнтів для відстані і висоти перелопачуваного снігу і т. ін.»¹⁸.

Але попри всю цю теоретичну науковість, процес встановлення норм і визначення, хто саме їх виконує, відзначався продажністю, нерегулярністю й непослідовністю. Сказати хоча б, що в'язням зазвичай встановлювали норми, пов'язані з нормами, які встановлювалися вільнонайманим працівникам: тобто в'язні мали працювати так само, як професійні лісоруби і шахтарі. Однак у переважній своїй більшості в'язні не були професійними лісорубами і шахтарями й часто дуже мало знали про те, що від них вимагають робити. Крім того, після тривалого часу в тюрмах і жахливих переїздів у неопалюваних вагонах для худоби їхній фізичний стан не можна було назвати навіть задовільним.

Чим недосвідченішим і виснаженішим був в'язень, тим більшими були його страждання. Євгенія Гінзбург подає класичний опис двох жінок, інтелігенток, не звичних до фізичної праці, ослаблених роками у тюрмі, які намагаються валити ліс:

«Три дні ми з Галею намагалися зробити немислиме. Бідні дерева! Як вони, напевно, страждали, гинучи від наших невмілих рук. Та де ж нам, недосвідченим і напівживим, було рушити когось іншого. Сокира зривалася, бризкаючи в обличчя дрібними трісками. Пиляли ми судорожно, неритмічно, подумки звинувачуючи одна одну в незграбності, хоча вголос не нарікали, усвідомлюючи, що сваритися – це було розкішшю, якої ми не могли собі дозволити. Пилюку раз у раз заносило. Але найстрашнішим був момент, коли понівечене нами дерево готувалося нарешті впасти, а ми не розуміли, куди воно хилиться. Одного разу Галю сильно стукнуло по голові, але фельдшер нашої командировки відмовився навіть припекти йодом садно, заявивши: «Старий номер! Звільнення з першого дня захотіла!»»

Наприкінці дня бригадир оголосив, що Євгенія і Галя зробили 18 % норми, і «заплатив» їм відповідно до такого виконання: «Отримавши “за виробітком” крихітний шматочок хліба, ми йшли до лісу і, ще не дійшовши до робочого місця, буквально падали з ніг від слабкості. А бригадир усе повторював, що не збирається витратити дорогоцінні продукти на зрадників, які не виконують своїх норм»¹⁹.

У таборах на Далекій Півночі – особливо в колимських, а також у воркутинських і норильських таборах, які знаходилися за полярним колом, – клімат і місцевість ще більше ускладнювали становище. Літо, всупереч поширеній думці, в Арктиці часто не краще для людини, ніж зима. Температура може підніматися набагато вище від тридятиградусної позначки. Коли тане сніг, тундра пере-

творюється на суцільне болото, ходити по ньому важко, комарі літають сірими хмарами і дзижчать так, що нічого більше не чути. Як згадує один в'язень,

«комарі заповзали у рукави і в штани. Обличчя горіло від укусів. Обід нам приносили на місце роботи, і виходило так, що, поки ви їли юшку, комарі заповнювали миску, як гречана каша. Вони лізли в очі, ніс і горло, на смак вони солодкуваті, як кров. Чим більше ви рухалися, відганяючи їх, тим більше вони нападали. Найкращий метод – не звертати на них уваги, легше одягатися і замість протикомариного капелюха носити вінок з трави або березової кори»²⁰.

Зими, звісно, дуже і дуже холодні. Температура падає до 30, 40, 50 градусів морозу. Мемуаристи, поети і письменники – всі намагалися передати, що відчуває людина, працюючи на такому морозі. Один автор писав про такий холод, коли «найпростіший різкий рух рукою викликав помітний звук, схожий на шелест»²¹. Інший писав, що одного різдвяного ранку він прокинувся і не зміг підняти голови.

«Першою моєю думкою було, що мене якось прив'язали вночі до нар, але коли я спробував сісти, шматок тканини, якою я обмотав голову і вуха ввечері, зсунувся. Піднявшись на лікті, я стягнув тканину і зрозумів, що вона примерзла до дошки. Мое дихання і дихання усіх у бараці повисало в повітрі, як дим»²².

Ще один пише: «Було небезпечно зупинятися. Під час переклички ми підстрибували на місці та плескали себе по боках, щоб зігрітися. Боячись обморозитися, я постійно ворухив пальцями ніг і стискував кулаки... Коли я брався за металеві інструменти голою рукою, шкіра прилипала до металу. Понос міг намертво приморозити до снігу». Як наслідок, дехто з в'язнів просто ходив під себе: «Працювати біля них було неприємно, а коли приходили до намету, де ми починали відігріватися, сморід стояв нестерпний. Тих, які так робили, часто били і проганяли»²³.

Деякі види загальних робіт з точки зору погоди були гіршими за інші. Як згадує один в'язень, на арктичних вугільних шахтах повітря під землею було тепліше, але на шахтарів постійно капала замерзаюча вода: «Шахтар ставав схожим на величезну бурульку, його тіло надовго замерзало. Після трьох-чотирьох місяців такої пекельної роботи в'язні починали тяжко хворіти...»²⁴

Ісаак Фільштинський також потрапив на одну з найгірших робіт у Каргопольлагу – сортування колод перед подальшою обробкою. Цілий день потрібно було стояти у воді, і хоча вода була тепла – її качали з електростанції, – повітря теплим не було:

«Оскільки тієї зими в Архангельській області стояли стійкі морози в сорок – сорок п'ять градусів, над басейном увесь час висіла густа пара. Було водночас і дуже волого, і холодно. Робота була не дуже тяжка, та через тридцять-сорок хвилин все тіло пронизувала й огортала вогкість, залишаючи іній на бороді, вусах і віях та проникаючи до самих кісток крізь убогу табірну одежину»²⁵.

Найгірше взимку було працювати в лісі. Не лише через тайговий холод, а й через те, що там періодично налітали суворі непередбачувані зимові бурі – *бурани*

або *пурга*. В один з таких буранів потрапив в'язень Сиблагу Дмитро Бистрольотов:

«За мить вітер почав дико і жахливо вити, притискаючи нас до землі. Сніг вихором піднявся в повітря, і все зникло – вогні табору, зірки, полярне сяйво, – а ми залишалися самі у білому тумані. Розводячи руки, незграбно ковзаючи і спотикаючись, падаючи і підтримуючи один одного, ми намагалися якомога швидше знайти дорогу назад. Раптом в нас над головами вдарив грім. Мені ледве вдавалося втриматися, вчепившись за товариша, коли потужний потік льоду, снігу і каміння почав бити нам в обличчя. Сніговий вихор сліпив і не давав дихати...»²⁶

На Колимі, під час роботи на кар'єрі, потрапив у буран Януш Бардах. Разом з охоронцями він з товаришами пробивалися до табору слідом за сторожовими собаками, прив'язавшись один до одного мотузками:

«Я бачив лише спину Юрія і чіплявся за мотузку, начебто це був рятівний якір. Я дихав носом, боячись, щоб крижаний вітер не обпік мені легенів... раптом я спіткнувся об щось м'яке – це був зек, який відпустив мотузку. “Стій!” – крикнув я. Ніхто не зупинився. Ніхто не чув мого голосу. Я нахилився і намагався підняти його руку до мотузки. “Тримайся!” Дарма. Коли я відпустив його руку, вона безсило впала на сніг. Суворий оклик Юрія змусив мене рушити далі».

Коли бригада Бардаха повернулася до табору, у ній не було трьох в'язнів. Зазвичай «тіла зниклих в'язнів знаходили аж весною, часто метрів за сто від зони»²⁷.

Одяг, який видавався в'язням відповідно до вказівок центральної адміністрації, мало захищав від суворих погодних умов. Наприклад, 1943 року центральна адміністрація ГУЛАГу видала наказ, яким постановлялося, що в'язні мають отримувати, серед іншого, одну літню сорочку (на два сезони), пару літніх штанів (на два сезони), одну бавовняну підбиту повстю зимову фуфайку (на два роки), підбиті повстю зимові штани (на 18 місяців), валянки (на два роки) та нижню білизну (на дев'ять місяців)²⁸. На практиці навіть цього жалюгідного одягу ніколи не вистачало. Інспекція, що проводилася 1948 року в 23 таборах, виявила, що постачання «одягу, нижньої білизни і взуття незадовільне». Така оцінка видається надто м'якою. В одному красноярському таборі взуття мало менше половини в'язнів. У заполярному Норильську тільки 75 % в'язнів мали теплі черевики, і тільки 86 % – теплий одяг. У теж заполярній Воркуті лише від 25 до 30 % в'язнів мали теплу нижню білизну, а теплі черевики були тільки у 48 %²⁹.

Відсутність фабричного взуття в'язні компенсували саморобним. Вони робили собі черевики з березової кори, шматків тканини, старих автомобільних шин. У найкращому разі ці винаходи були незграбні і ходити у них було тяжко, особливо по глибокому снігу. У гіршому – вони промокали, фактично гарантуючи обмороження³⁰. Елінор Ліппер описує свої саморобні черевики, які в таборі прозвали «ЧТЗ» – за аббревіатурою Челябінського тракторного заводу:

«Робилися вони з трохи підбитої і зшитої мішковини з високими й широкими верхами до коліна, сам черевик зміцнювався клейонкою або штучною шкірою на носку і п'ятці. Підшва робиться з трьох шматків гуми зі старої автомобільної шини. Уся ця

річ прив'язується до ноги мотузочкою, така ж мотузка підв'язується й під коліном, щоб всередину не потрапляв сніг... після носіння протягом дня вони викручувалися, а відвислі підосви поверталися в різні боки. Вони з неймовірною швидкістю набирали вологу, особливо коли мішковина, з якої вони робилися, була з мішків для солі...»³¹

Ще один в'язень описує схожі винаходи: «Боки були відкриті, так що носки збоку виглядали. Тканину, якою обмотувалася нога, неможливо було туго зав'язати, а отже, носки таким чином обморожувалися». В результаті носіння таких черевиків він і справді отримав обмороження – яке, як він гадає, врятувало йому життя, бо означало непрацездатність³².

Різні в'язні мали різні способи боротьби з холодом. Наприклад, щоб відійти від морозу в кінці дня, деякі в'язні забігали після роботи до бараків і товпилися навколо пічки, під час цього одяг інколи займався: «У ніздрі заходив огидний дим від ганчір'я»³³. Інші вважали такий спосіб нерозумним. Досвідченіші в'язні казали Ісааку Фільштинському, що товпитися навколо пічки чи біля вогню небезпечно, тому що різка зміна температури може спричинитися до запалення легенів: «Людський організм влаштований так, що, який би не був холод, він пристосовується і звикає до нього. Я завжди дотримувався цього мудрого правила в таборі й жодного разу не застудився»³⁴.

Передбачалося, що табірна адміністрація має робити певні поступки перед холодом. Згідно з правилами, в'язні у деяких північних таборах отримували додаткові пайки. Але вони, за документами 1944 року, могли становити всього лише 50 додаткових грамів хліба на день – маленький шматочок, – якого навряд чи вистачало, щоб компенсувати страшенний холод³⁵. Теоретично, під час дуже великих морозів та бурнів в'язні взагалі не мали працювати. Володимир Петров стверджує, що в часи правління Берзіна на Колимі в'язні припиняли роботу, коли температура падала нижче мінус 50 градусів. Після зміщення Берзіна взимку 1938–1939 років для припинення роботи температура мала бути нижчою за мінус 60. Петров пише, що навіть це правило виконувалося не завжди, оскільки єдиною особою на золотій копальні, яка мала термометр, був начальник табору. Внаслідок цього «тільки три дні зими 1938–1939 років оголошувалися неробочими через низьку температуру – проти 15 днів взимку 1937–1938 років»³⁶.

Інший мемуарист – Казимир Зарод пише, що температура, при якій припинялася робота в його таборі під час війни, становила 49 градусів нижче нуля; він згадує один випадок, коли його бригаді на лісоповалі було наказано повертатися до табору вдень, через те що температура впала до мінус 53 градусів: «Як же швидко ми збирали інструменти, шикувалися в колону і вирушили в дорогу назад до табору»³⁷. Бардах згадує, що на Колимі в роки війни температура, при якій робота припинялася, була мінус 50: «хоча охолодження від вітру ніколи не враховувалося»³⁸.

Однак не тільки погода перешкождала виконувати норми. У багатьох таборах справді встановлювалися неможливо високі норми. Почасти це диктувалося логікою радянського центрального планування, яка вимагала від кожного підприємства щорічного зростання обсягів виробництва. Катерина Оліцька згадує, як напружено працювали її товаришки, щоб виконувати норми на табірній швейній фабриці, прагнучи втримати за собою робочі місця у теплому приміщенні. Але

тому, що вони їх виконували, табірна адміністрація їх підвищувала, в результаті чого вони стали неможливими³⁹.

Норми також зростали внаслідок того, що і в'язні, і нормувальники брехали, завищуючи обсяги зробленого і, відповідно, те, що мало бути зроблене. Внаслідок цього з часом норми набували астрономічних масштабів. Олександр Вайсберг згадує, що навіть на роботах, які вважалися легшими, норми здавалися неймовірними: «Здавалося, що перед усіма стоять фактично неможливі завдання. Двоє людей у пральні мали за десять днів випрати одяг 800 в'язнів»⁴⁰.

Та не завжди перевиконання норм приносило очікувані переваги. Антон Екарт згадує випадок, коли на річці біля його табору скресла крига і виникла загроза повені: «Кілька бригад найдужчих в'язнів, включно зі всіма “ударниками”, як божевільні працювали два дні практично без перерв. За те, що вони зробили, вони отримали по одному оселедцеві на двох і по пачці махорки на чотирьох»⁴¹.

За таких умов – довгих робочих днях, малій кількості вихідних і браку відпочинку протягом дня – частими були нещасні випадки. На початку 1950-х років групі недосвідчених жінок-в'язнів було наказано випалити підлісок біля Озерлагу. Тільки в одному цьому випадку, як згадувала одна з них, «кілька людей згоріли живцем»⁴². Як свідчить Александр Долгун, поєднання виснаження і поганої погоди часто виявлялося смертельним:

«Замерзлі натружені пальці часто не втримували ручок, важелів, колод і ящиків – було багато нещасних випадків, часто смертельних. Одного чоловіка вбило, коли ми скочували колоди з кузова машини, використовуючи дві колоди як напрямні. Його поховали, коли 20 чи більше колод відразу покотилися, а він не встиг вчасно відскочити. Охоронці витягли з колод його тіло, і ця кривава маса чекала приходу ночі, коли ми віднесли її додому»⁴³.

Москва вела статистику нещасних випадків, яка часом викликала обмін сердитими листами між інспекторами і начальниками таборів. В одній такій підбірці за 1945 рік відзначається 7124 нещасних випадки на вугільних шахтах воркутинського басейну, 482 з яких призвели до тяжких травм, а 137 – до смерті. Інспектори покладали провину на брак шахтарських ламп, на перебої електропостачання та на недосвідченість працівників і високу їх плинність. Розгнівані інспектори підраховували кількість робочого часу, втраченого через нещасні випадки: 61 492 робочих дні⁴⁴.

Роботі також перешкождали до абсурду погана організація і недбале управління. Хоча необхідно зауважити, що звичайна робота в Радянському Союзі була також погано організована, становище в ГУЛАГу було ще гіршим – там життя і здоров'я працівників не вважалися чимось важливим, а регулярність постачання запасних частин порушувалася погодними умовами і величезними відстанями. У ГУЛАГу від часів Білморського каналу панував дух хаосу, тривало це і в 1950-ті роки, коли в Радянському Союзі багато робочих місць уже було механізовано. Для тих, хто працював на лісопавалі, «не було ланцюгових пилок, тракторів для вивезення колод і механічних навантажувачів»⁴⁵. У працівників текстильних фабрик робочих знарядь «було або надто мало, або вони були невідповідні». Це означало, за словами одного в'язня, що «всі шви потрібно було при-

тискати великою праскою, яка важила два кілограми. За один робочий день одна людина мала випрасувати 426 пар брюк, від постійного підймання праски руки вкривалися мозолями, а ноги набрякали і боліли»⁴⁶.

Техніка весь час ламалася, що не обов'язково бралось до уваги при встановленні норм. На тій самій текстильній фабриці «постійно викликали механіків. Ними переважно були ув'язнені жінки. Ремонт тривав годинами, бо жінки не мали кваліфікації. Зробити обов'язковий обсяг роботи ставало неможливим, і відповідно ми й не отримували хліба»⁴⁷.

Тема поламаної техніки і некваліфікованих механіків в анналах адміністрації ГУЛАГу зринає знову і знову. Місцеві табірні адміністратори на Далекосхідній партійній конференції, що проходила в Хабаровську 1934 року, скаржилися на постійні зриви постачання техніки і на погану кваліфікацію механіків, що призводило до невиконання ними норм видобутку золота⁴⁸. В одному листі 1938 року на адресу заступника міністра внутрішніх справ, відповідального за ГУЛАГ, говориться, що «від 40 до 50 % тракторів поламани». Та навіть примітивніші методи роботи все одно не працювали. У листі, датованому попереднім роком, відзначається, що з 36 491 коня, зайнятого на роботах у ГУЛАГу, 25 % до роботи не придатні⁴⁹.

На підприємствах ГУЛАГу також дуже гостро відчувався брак інженерів і адміністраторів. У ГУЛАГу добровільно працювало дуже небагато кваліфікованих технічних спеціалістів, а ті, хто йшов туди працювати добровільно, не завжди мали потрібну кваліфікацію. Протягом довгих років докладалося чимало зусиль для того, щоб залучити на роботу в табори вільних працівників, яким пропонувалися неймовірні заохочення. Вже у середині 1930-х років вербувальники з Дальстрою вели агітаційну роботу по всій країні, пропонуючи особливі привілеї всім, хто підпише дворічні трудові угоди. Серед цих привілеїв – заробітна плата на 20 % вища, ніж у середньому по Радянському Союзу, у перші два роки і ще на 10 % вища у наступні роки, оплачувані відпустки, доступ до дефіцитних харчових продуктів і постачання та великі пенсії⁵⁰.

Про табори на Далекій Півночі з великою помпою й ентузіазмом писала радянська преса. Один із прикладів такої пропаганди з'явився друком англійською мовою у статті під заголовком «Країна Рад», написаній для іноземців. У квітні 1939 року ця стаття, яку можна вважати для свого жанру класичною, присвячена Магадану, оспівувала чарівну привабливість міста:

«Море вогнів, яке являє собою нічний Магадан, – це найзахопливіше і найпривабливіше видовище. Це місто, що живе і поспішає кожної хвилини, вдень і вночі. Воно роїться людьми, життя яких регулюється суворим робочим розпорядком. Точність і відсутність зволікань породжують швидкість, а швидкість стає легкою і радісною роботою...»⁵¹

Жодного разу не згадується той факт, що більшість людей, чиї життя «регулюються суворим робочим розпорядком», – в'язні.

Та це й не мало значення: потрібної кількості спеціалістів залучити все одно не вдалося, а ГУЛАГові залишилося покладатися на в'язнів, які потрапили туди випадково. Один в'язень згадує, що у складі будівельної бригади його послали будувати міст за 600 кілометрів на північ від Магадана. Коли бригада прибула на

місце, він зрозумів, що жодна людина в ній ніколи до того мости не будувала. Керувати будівництвом поставили в'язня-інженера, хоча його спеціальністю мостобудування не було. Міст збудували. Змило його під час першої повені⁵².

Та це невелика катастрофа, як порівняти з деякими іншими. У ГУЛАГу були цілі окремі проекти, на які працювали тисячі людей і витрачалися величезні ресурси, і ці проекти виявилися кричуще марнотратними і погано спланованими. Мабуть, найзнаменитішою була спроба будівництва залізниці з району Воркути до гирла ріки Об на Північному Льодовитому океані. Рішення про початок будівництва було ухвалене урядом Радянського Союзу у квітні 1947 року. Через місяць почалися дослідницькі роботи, геологічна зйомка і будівництво – одночасно. В'язні почали будівництво нового морського порту на Кам'яному мисі, у місці впадання ріки Об у море.

Як водиться, виникли ускладнення: бракувало тракторів, тому в'язні використовували замість них старі танки. Плановики компенсували брак техніки працею в'язнів. Нормою був 11-годинний робочий день, і навіть вільнонаймані робітники довгими літніми днями часто працювали з дев'ятої ранку аж до півночі. У кінці року з'явилися серйозніші проблеми. У результаті геологічної зйомки виявилось, що Кам'яний мис – погане місце для порту: тут недостатньо глибоко для великих суден, до того ж ґрунт нестійкий, що не дозволяє будувати великих об'єктів. У січні 1949 року Сталін провів нічну нараду, на якій радянське керівництво вирішило змінити місце будівництва порту, а також лінію прокладання залізниці: тепер залізниця мала зв'язати Об не з Воркутою на заході, а з рікою Єнісей на сході. Збудували два нових табори – Будівельний майданчик № 501 і Будівельний майданчик № 503. У кожному з них одночасно почалося прокладання залізничної лінії. Мислилося, що ці лінії мали зустрітися посередині. Відстань між ними становила 806 миль.

Робота тривала. У найнапруженіший період, за даними одного джерела, на будівництві залізниці працювало 80 тисяч осіб, за даними іншого – 120 тисяч. Будівельники почали називати залізницю «Дорогою смерті». Будівництво у полярній тундрі виявилось майже неможливим. Коли влітку верхній шар мерзлоти танув і перетворювався на болото, залізницю потрібно було постійно захищати від викривлень, крім того, вона в цьому болоті просто тонула. Вагони часто сходили з рейок. Через проблеми з постачанням в'язні на будівництві залізниці почали використовувати замість металу дерево – рішення це гарантувало провал будівництва. На момент смерті Сталіна у 1953 році було збудовано 310 миль з одного кінця і 124 милі з іншого. Порт існував тільки на папері. Через кілька тижнів після похорону Сталіна увесь проект, який коштував 40 мільярдів рублів і кількох десятків тисяч людських життів, закрили назавжди⁵³.

У меншому масштабі такі історії повторювалися по всьому ГУЛАГу кожного дня. Крім поганої погоди, браку кваліфікації і поганого управління існував ще й тиск на табірну адміністрацію та на в'язнів, і тиск цей ніколи не послаблювався. Табірне начальство постійно інспектували і перевіряли, постійно закликали працювати краще. Незважаючи на всю їхню фіктивність, результати мали значення. Хоч би яким смішним це здавалося в'язням, котрі краще за будь-кого іншого знали, як робилася і чого варта ця робота, гра у результати була насправді дуже серйозною. Багато хто у ній не вижив.

Прибуття в'язнів у Кем, соловецький пересильний табір

*Василь Журид; Олександр Плетосу; Григорій Майфет; Арнольд Карро;
Валентина Орлова (зверху вниз, зліва направо)*

На торфовидобутку, Соловецький табір, 1928

Максим Горький (у центрі) під час відвідання Соловецького табору зі своїм сином, невісткою і табірним начальством (1929).

На задньому плані – Секірська церква, перетворена на штрафний ізолятор

Соловецький монастир у наші дні

Нафталі Френкель

В'язні розбивають каміння саморобними знаряддями

«Все робилося вручну... Ми копали землю вручну і вивозили її тачками, також вручну ми прокопувалися крізь пагорби і вивозили каміння»

«Кращі ударники»: плакат на Дошці пошани

Сталін і Єжов відвідують Біломорський канал з нагоди введення його в дію

*«Викорінимо шпигунів
і диверсантів,
троцькістсько-бухарінських
агентів фашизму!»,
плакат НКВД, 1937*

«Арешт ворога на робочому місці», радянська картина, 1937

Союз Радянських Соціалістичних Республік

*Чотири табірні начальники, Колима, 1950.
Дочка одного із в'язнів написала на фотографії: «Убивці!»*

Озброєна охорона з собаками

На будівництві Ферганського каналу

На видобуванні вугілля

«Якщо у вас була власна миска, ви першими отримували порції»

«Бронзову шкіру свою вони віддають під татуювання, і так постійно задоволена їхня художня, еротична і навіть моральна потреба...»

«Ви хапаєте дерев'яні ночви, отримуєте кухоль гарячої води, кухоль холодної і маленький шматочок чорного смердючого мила...»

«У разі визнання тяжких наслідків поганого харчування більшість таких хворих помирало у лікарні»

Польські діти, фотографії зроблено відразу після амністії, 1941

Табірний пологовий будинок: ув'язнена годує дитину

*Табірні дитячі ясла:
прикрашання ялинки*

Переповнений барак

Штрафний ізолятор

КВЧ: КУЛЬТУРНО-ВИХОВНА ЧАСТИНА

Якби не позначки про належність до архівів НКВД, випадковий глядач міг би подумати, що фотографії Богословлагу, датовані 1945 роком, які дбайливо зберігаються у спеціальному альбомі, знято зовсім не в таборі. На фото – ретельно сплановані садки, квіти, кущі, фонтан, бельведер на даху, де могли сидіти і відпочивати в'язні. На в'їзді до табору – червона зірка і гасло: «Всі наші сили – на майбутню міць Батьківщини!» Фото в'язнів зберігаються тут-таки, в іншому альбомі, їх також тяжко поєднати з поширеним образом в'язнів ГУЛАГу. Ось радісний чоловік тримає в руках гарбуза; бики тягнуть плуга; усміхнений начальник табору зриває яблуко. Разом з фото зберігаються таблиці. На одній – виробничі плани, на іншій – показники їх виконання⁵⁴.

Всі ці альбоми з акуратно обрізаними, вклеєними і підписаними фотографіями, які нагадують гербарії, зроблені старанними школярами, – продукція однієї установи: «*Культурно-воспитательной части*» ГУЛАГу, «Культурно-виховної частини», або, як її найчастіше за скороченням називали, КВЧ. КВЧ або її еквіваленти існували в ГУЛАГу з самого моменту його створення. 1924 року в першому випуску журналу «СЛОН», що видавався соловецькою тюрмою, було вміщено статтю про майбутнє в'язниць у Росії: «Виправно-трудова політика в Росії повинна перевиховувати в'язнів через їх залучення до участі в організованій продуктивній праці»⁵⁵.

Проте протягом переважної більшості часу справжньою метою табірної пропаганди було підвищення показників виробництва. Це було саме так навіть під час будівництва Біломорського каналу, коли, як ми вже бачили, «перевиховна» пропаганда була найгучнішою і, мабуть, найщирішою. У той час в самому розпалі був культ ударної праці. Табірні живописці малювали портрети найкращих працівників каналу, а табірні актори й музиканти давали для них спеціальні концерти. Ударників навіть запрошували на величезні прийоми, на яких зачитувалися промови і співалися пісні. Після одного такого зібрання 21 квітня 1933 року відбувся дводенний «робочий штурм»: протягом 48 годин жоден з 30 тисяч ударників взагалі не залишав свого робочого місця⁵⁶.

У кінці 1930-х років такої діяльності без церемоній дали повну відставку: в'язні стали «ворогами» і тому більше не могли бути «ударниками» – втім, 1939 року, після приходу до керівництва таборами Берії, пропаганда почала поволі повертатися. Біломорський канал – проект ГУЛАГу, про «успіх» якого сурмили на весь світ, – не повторився більше ніколи, та риторика перевиховання знову з'явилася у таборах. На початок 1940-х років теоретично у кожному таборі був щонайменше один інструктор КВЧ, а також маленька бібліотека і клуб при КВЧ, де ставилися п'єси і відбувалися концерти, проходили політичні лекції і проводилися політичні дискусії. Про один такий клуб згадує Томас Сговіо: «У головному залі, де сиділо близько 30 людей, були дерев'яні барвисто розмальовані стіни. Тут стояло кілька столів, що призначалися для читання, однак не було ні книжок, ні газет, ні журналів. Та і як вони могли тут бути? Газети цінувалися як золото. З них крутили цигарки»⁵⁷.

Від 1930-х років головними «клієнтами» КВЧ, як передбачалося, мали бути кримінальні в'язні. Неясно було, чи можна політичним давати роботу спеціа-

лістів, так само було неясно, чи варто намагатися їх перевиховувати. Одна директива НКВД 1940 року про культурно-виховну роботу в таборах чітко проголошує, що ув'язнені за контрреволюційні злочини не становлять гідної для перевиховання цілі. У табірних театральних спектаклях дозволялося грати на музичних інструментах, але заборонялося говорити чи співати⁵⁸.

Як це часто відбувалося, ці накази частіше порушувалися, ніж виконувалися. І – знову ж таки, як це часто траплялося, – справжня функція КВЧ відрізнялася від тієї, яку вона мала виконувати за задумом московських господарів. Якщо Москва прагнула, щоб КВЧ спонукала в'язнів краще працювати, то в'язні використовували КВЧ для власних цілей: моральної підтримки – і для виживання.

Видається, що інструктори КВЧ у таборах для пропаганди чеснот праці серед в'язнів використовували ті самі методи, що й партпрацівники всюди за табірними воротами. У великих таборах КВЧ видавали газети. Часом це були повноцінні видання, з репортажами та великими статтями про успіхи табору, а також «самокритичними» матеріалами – про те, що в таборі не так, – такі матеріали були стандартними для радянської преси взагалі. Крім короткого періоду на початку 1930-х років, ці газети призначалися переважно для вільнонайманих працівників і табірної адміністрації⁵⁹.

Для в'язнів існували «стінгазети», які не поширювалися у певній кількості примірників (усе ж таки папір був дефіцитним), а являли собою аркуші паперу, що вивішувалися на спеціальних дошках. Один в'язень описував стінгазети як «атрибут радянського способу життя – ніхто їх ніколи не читав, але вони регулярно з'являлися». Часто у них вміщували «розділ гумору»: «Очевидно, вони гадали, що в'язні, які помирають з голоду, читатимуть матеріал цього розділу, заходячись утробним реготом, і після читання візьмуться за відмовників і ледацюг, які не хочуть відплачувати чесною роботою свій борг перед Вітчизною»⁶⁰.

Хай там якими смішними вони для когось видавалися, центральне керівництво ГУЛАГу в Москві ставилося до стінгазет дуже серйозно. Стінгазети, йшлося в одній директиві, мають «зображати найкращі приклади праці, популяризувати ударників, засуджувати ледарів». Портрети Сталіна були заборонені: все ж таки читачами були злочинці, а не «товариші», і вони все ще були відлученими від радянського життя, їм заборонялося навіть дивитися на свого вождя. Часто абсурдна атмосфера секретності, якою табори переймалися після 1937 року, залишалася в силі протягом усіх 1940-х років: газети, що видавалися в таборах, за їх межі виносити заборонялося⁶¹.

Поряд з підготовкою стінних газет КВЧ також показувала кіно. Густав Герлінг дивився американський музичний фільм, «де було повно дам в турнюрах, чоловіків у жилетах в обтяжку і жабо», а також пропагандистський фільм, який закінчувався «торжеством добра»: «...незграбний студент посів перше місце у соціалістичному змаганні, а потім з палаючими очима виголосив промову про те, що при соціалізмі фізичну працю піднесено на п'єдестал пошани»⁶².

Деякі кримінальні в'язні користувалися перевагами темних кінозалів для вбивств. Один в'язень згадував: «Пригадую, як в кінці одного з таких кіносеансів на ношах винесли труп»⁶³.

КВЧ також влаштовувала футбольні матчі, змагання з шахів, концерти і вистави, які поважно називалися «самостійною творчою діяльністю». В одному з

архівних документів є перелік такого репертуару ансамблю пісні і танцю НКВД, який гастролював таборами:

1. Пісня про Сталіна.
2. Козацька дума про Сталіна.
3. Пісня про Берію.
4. Пісня про Батьківщину.
5. Битва за Батьківщину.
6. Все для Батьківщини.
7. Пісня про воїнів НКВД.
8. Пісня про чекістів.
9. Пісня про далеку прикордонну заставу.
10. Марш прикордонників ⁶⁴.

Були і дещо легші номери, як-от «Давай закурим» та «Пісня про Дніпро», в останній принаймні оспівувалася річка, а не таємна поліцейська інституція. До театрального репертуару входили деякі п'єси Чехова. Втім, переважна більшість культурно-мистецької роботи, бодай в теорії, мала на меті в'язнів виховувати, а не розважати їх. В одному наказі з Москви 1940 року проголошувалося: «Кожен виступ має виховувати в'язнів, формувати у них вищу трудову свідомість» ⁶⁵. Як ми побачимо далі, в'язні навчилися використовувати ці спектаклі також і для того, щоб допомогти собі вижити.

Однак «самостійна творча діяльність» була не єдиною турботою КВЧ – не була вона і єдиним шляхом до легшої роботи. На Культурно-виховну частину також було покладено відповідальність за збирання пропозицій щодо поліпшення і «раціоналізації» праці в'язнів – завдання, до якого ставилися зі зловісною серйозністю. У своєму піврічному звіті до Москви один табір у Нижньоамурську без тіні іронії доповідав про отримання 302 рацпропозицій, з яких було втілено 157, внаслідок чого заощаджено 812 332 рублі ⁶⁶.

Ісаак Фільштинський з великою іронією пише, що деякі в'язні навчилися добре використовувати ці заходи у власних цілях. Один, колишній водій, твердив, що він знає, як побудувати механізм, що дасть змогу машинам їздити на кисні. Схвильоване перспективою отримати справді важливу «раціоналізацію», табірне начальство надало йому для розробки цієї ідеї лабораторію: «Я не можу сказати, повірило табірне начальство у можливість подібного винаходу чи ні. Швидше за все, воно просто намагалося виконати чергову інструкцію ГУЛАГу. В кожному таборі мали бути свої винахідники і раціоналізатори... А втім, ще й справді раптом у Вдовіна щось вийде – адже тоді й табірне начальство загребе сталінську премію!» Вдовіна зрештою було викрито, коли він вийшов одного дня зі своєї лабораторії з величезною конструкцією зі шматків металу, цілі яких він пояснити не міг ⁶⁷.

Як і в зовнішньому світі, у таборах продовжували проводити «соціалістичні змагання», в яких в'язні мали змагатися між собою за досягнення вищих виробничих показників. Вшановувалися табірні ударники – за свою здатність буцімто потроювати і почотверяти виконання норм. Вище, у розділі 4, вже йшлося про перші такі кампанії, які почалися у 1930-ті роки, проте вони тривали і надалі – з помітно меншим ентузіазмом і помітно більшим ступенем абсурдної гіпербо-

лізації – у 1940-х роках. В'язні, які брали участь у змаганнях, могли вибороти багато різних нагород. Одні отримували більші пайки або поліпшення життєвих умов. Іншим діставалися не такі земні нагороди. Наприклад, 1942 року нагорода за високі виробничі досягнення включала в себе *«книжку отличника»* – книжечку, яка відзначала статус «доброго» працівника. У ній був календарик з порожніми місцями для вписування відсотків щоденного виконання норм; було порожнє місце для занотовування «раціоналізаторських пропозицій»; список прав власника книжечки (отримувати найкраще місце в бараці, найкращу форму, необмежене право на отримання посилок і т. ін.); була там, нарешті, цитата Сталіна: «Людина, яка самовіддано працює, почуває себе вільним громадянином своєї країни, так би мовити, громадським діячем. І якщо вона багато працює і дає все, що може, суспільству, то вона – герой праці»⁶⁸.

Надто серйозно такі нагороди сприймали не всі. В'язень-поляк Антон Екарт пише про таку кампанію:

«Було встановлену фанерну Дошку пошани, на якій вивішувалися результати соціалістичного змагання. Іноді виставлявся грубий портрет “ударника” – лідера змагання, разом з досягнутими ним показниками. Це були майже неймовірні цифри – по 500, а іноді й 1000 % плану. Навіть найвідсталіший в'язень міг зрозуміти, що викопати у п'ять – десять разів більше норми неможливо...»⁶⁹

Однак інструктори КВЧ також були зобов'язані переконувати «відмовників» у тому, що в їхніх же інтересах працювати, а не сидіти у штрафних камерах і не намагатися прожити на скорочених пайках. Зрозуміло, не всі сприймали ці лекції серйозно: надто багато було інших способів змусити в'язнів працювати. Але дехто, на радість московського начальства ГУЛАГу, таки знаходився. У Москві до цієї функції ставилися дуже серйозно, проводилися навіть регулярні конференції інструкторів КВЧ, на яких обговорювалися, зокрема, питання: «Якими головними мотивами керуються ті, хто відмовляється працювати?» і «Які практичні результати приносить скасування вихідних днів для в'язнів?».

На одній такій конференції, яка проходила під час Другої світової війни, її учасники обмінялися думками. Один визнавав, що деякі «відмовники» не можуть працювати через те, що вони надто ослаблені, тому що отримують надто малі пайки. І все ж таки, твердив цей оратор, навіть голодуючих людей можна мотивувати: він сказав одному відмовнику, що його поведінка «як ніж у горло його братові на фронті». Цього виявилось досить для того, щоб переконати чоловіка не зважати на голод і працювати краще. Інший розповів, що він показав відмовникам фотографії «нескореного Ленінграда», після чого всі вони відразу пішли на роботу. Ще один розповідав, що у його таборі найкращим бригадам дозволяється прикрашати свої бараки, а найкращі працівники заохочуються до вирощування квітів на індивідуальних квітниках. У протоколі цієї конференції, який зберігається в архіві, видно, що хтось зробив запис після останнього виступу: *«Хорошо!»*⁷⁰

Цей обмін досвідом було визнано таким важливим, що в самий розпал війни московська Культурно-виховна частина ГУЛАГу навіть взяла на себе працю видрукувати цілу брошуру з цієї тематики. Назва – з очевидними релігійними відголосками – «Повернення до життя». Її автор, такий собі товариш Логінов, описує

свою роботу з кількома «відмовниками». Використовуючи хитрі психологічні прийоми, він навернув їх усіх до віри в цінність наполегливої праці.

Історії цілком передбачувані. Наприклад, в одній з них Логінов пояснює Катерині Ш., освіченій дружині засудженого 1937 року до страти за «шпигунство», що її розбите життя може знову набути сенсу – з Комуністичною партією. Іншому в'язневі, Самуїлу Гольдштейну, Логінов переповідає «расові теорії» Гітлера і пояснює йому, що означав би особисто для нього «новий європейський порядок Гітлера». Гольдштейн так надихає це дивовижне (для СРСР) звертання до його єврейства, що він відразу ж хоче іти на фронт. Логінов каже йому: «Сьогодні ваша зброя – праця», – і переконує його краще працювати в таборі. «Ваше життя, як і ви самі, потрібне Батьківщині», – каже Логінов ще одному в'язню, який, почувши такі слова, зі сльозами на очах повертається до роботи⁷¹.

Ясно, що товариш Логінов пишався своєю роботою і віддавався їй з великою енергією. Його ентузіазм був справжній. Нагороди за цей ентузіазм теж були справжні: тодішній керівник всієї системи ГУЛАГу В. Г. Наседкін був такий задоволений його роботою, що наказав розіслати брошуру по всіх таборах і нагородив Логінова премією у 10 тисяч рублів.

Не зовсім зрозуміло, чи справді Логінов і його відмовники вірили в те, що він робив. Наприклад, ми не знаємо, чи розумів хоч якось Логінов, що багато з тих, кого він «повертав до життя», не були винними у жодному злочині. Не знаємо ми й того, чи люди, такі як Катерина Ш. (якщо вона існувала), справді повірили в радянські цінності, чи ж вони розуміли, що, зробивши такий вигляд, вони зможуть забезпечити собі краще харчування, краще ставлення до себе і легшу роботу. Ці дві можливості не виключають одна одної. Людям, шокованим і дезорієнтованим швидким перетворенням з корисних радянських громадян на ганебних в'язнів, «прозріння» і повернення до радянського суспільства могло допомогти у психологічному одужанні, як і забезпечити їх кращими умовами, що рятували їм життя.

Насправді це питання – «Чи вірять вони самі в те, що роблять?» – це тільки частина набагато більшого питання, центрального питання про сутність самого Радянського Союзу: чи вірив коли-небудь хтось із його лідерів у те, що вони робили? Стосунки між радянською пропагандою і радянською дійсністю завжди були дивними: заводи ледве працювали, в магазинах нічого було купити, старі жінки по селах не могли дозволити собі придбати палива на зиму, і в той самий час на вулицях плакати проголошували «торжество соціалізму» і «героїчні досягнення радянської Батьківщини».

Ці парадокси залишалися тими самими і в таборах, і за їх огорожами. У своїй історії великого промислового міста сталінської ери Магнітогорська Стівен Коткін відзначає, що у газеті магнітогорської виправно-трудової колонії статті про перевихованих в'язнів написані «мовою, вражаюче схожою на те, що писали про досвідчених робітників на волі: вони працювали, вчилися, чимось жертвували і намагалися одержати перемогу над самими собою»⁷².

Водночас у таборах існував ще один рівень дивовижного. Якщо у вільному світі цей величезний розрив між радянською пропагандою і радянською дійсністю багатьма вже сприймався як смішний, абсурд у таборах, здавалося, сягав нових висот. У ГУЛАГу, де в'язнів постійно називали «ворогами», забороняли їм

звертання «товариш» і забороняли дивитися на портрети Сталіна, разом з тим очікувалося, що ці люди будуть працювати на благо соціалістичної батьківщини – так само, як і вільні, – і братимуть участь у «самостійній творчій діяльності» начебто з чистої любові до мистецтва. Абсурдність такого становища для всіх була очевидною. В один момент своєї табірної кар'єри Анна Андрєєва стала табірною «художницею», що означало, що вона справді малювала всі ці гасла. Ця робота, дуже легка за табірними мірками, напевно врятувала їй здоров'я, а можливо, й життя. Коли через багато років я з нею розмовляла, то вона казала, що навіть не може пригадати тих гасел. За її словами, вона вважала, що «їх придумувало начальство. Щось на зразок “Ми віддаємо всі сили роботі”, щось таке... Я писала їх дуже швидко і дуже гарно, але я повністю забула все, що писала. Це якийсь такий захисний механізм»⁷³.

Леоніда Труса, який побував у таборі на початку 1950-х років, також вражала безглуздість гасел, що розвішувалися по всіх табірних будівлях і повторювалися через гучномовці:

«У таборі була радіомережа, по якій регулярно передавали про наші трудові успіхи і лаяли тих, хто працював погано. Передачі робилися дуже незграбно, але вони мені нагадували ті, що я чув на волі. Я переконувався, що вони нічим не відрізнялися, за винятком того, що на свободі їх робили талановитіші люди, вони знали, як про все це привабливіше розповідати... але загалом [в таборі] все було, як на свободі – ті самі плакати, ті самі лозунги – крім того, що в таборі усі ці фрази звучали безглуздіше. Наприклад “Якщо взявся – роби до кінця”. Або “Праця в СРСР – справа честі, слави, доблесті і героїзму” – слова Сталіна. Або всі інші гасла, як-от “Ми за мир” чи “Вітаємо мир у всьому світі”»⁷⁴.

Іноземцям, не звичним до гасел і плакатів, «перевиховна» робота здавалася навіть ще більш дивною. Антон Екарт описує типові політзаняття:

«Застосовувалися такі методи. Чоловік з КВЧ, професійний згітатор, на розум як шестирічна дитина, виголошував перед в'язнями промову про благородність напруженої праці. Він розповідав їм, що благородні люди – це патріоти, що всі патріоти люблять радянську Росію, найкращу країну в світі для трудящої людини, що радянські громадяни пишаться своєю належністю до такої країни і т. д. і т. ін., биті дві години – і все це перед слухачами, які на власній своїй шкурі відчували безглуздість і лицемірність таких заяв. Але промовець не зважав на прохолодний прийом і продовжував паятати. На завершення він пообіцяв усім “ударникам” кращу платню, підвищення пайків і поліпшення умов. Яке це враження справило на змучених голодом людей, можна собі уявити»⁷⁵.

У ще одного поляка, депортованого, політзаняття у сибірському таборі викликали ту саму реакцію.

«Година за годиною продовжував лектор свій виступ, намагаючись довести, що Бога немає, що він – то лише така собі буржуазна вигадка. Ми мали почуватися щасливими від того, що опинилися серед радянських людей, у найкращій на світі країні. Тут у таборі ми мали навчитися працювати і стати нарешті достойними людьми. Час від часу він намагався дати нам трохи освіти: так, він говорив нам, що “земля кругла”, і був цілковито переконаний у тому, що ми цього не знаємо, і що ми також

нічого не знаємо про те, що Крит – “півострів”, і що Рузвельт – це якийсь іноземний міністр. Він ділився з нами такими істинами з непохитною переконаністю в нашому повному невігластві, бо ж як то ми, виховані в буржуазній країні, могли сподіватися хоч на якусь найелементарнішу освіту... він із задоволенням наголошував на тому, що ми не можемо навіть мріяти про повернення на волю і що Польща ніколи більше не підніметься...»

На жаль для поганого лектора, пише польський в'язень, його робота пішла намарно: «Чим більше він про все це патякав, тим більше ми внутрішньо опиралися, сподіваючись всупереч усьому. Обличчя ставали рішучими»⁷⁶.

Ще один поляк – Густав Герлінг писав про табірну культурну діяльність так:

«Релікт вказівок, виданих у Москві у ті часи, коли табори справді розглядалися як напіввиховні установи. Щось гоголівське було у цій сліпій вірності чиновницькій вигадці всупереч практиці життя – щось від виховання “мертвих душ”»⁷⁷.

Такі переконання не унікальні: їх можна знайти у величезній більшості спогадів, у яких КВЧ навіть не згадується або висміюється. З цієї причини для того, хто досліджує функції табірної пропаганди, важко визначити її важливість для центрального керівництва. З одного боку, можна обґрунтовано твердити (як це багато хто і робить), що пропаганда в таборах, як і радянська пропаганда в цілому, була чистим фарсом, що їй ніхто не вірив, що вона творилася табірною адміністрацією тільки для того, щоб ошукувати в'язнів доволі недолугими методами.

З іншого боку, якщо пропаганда, плакати і політзаняття були чистим фарсом – і якщо ніхто в це зовсім не вірив, – то чому тоді на це марнувалося так багато реального часу і реальних грошей? Серед самих лише документів центральної адміністрації ГУЛАГу багато сотень свідчать про інтенсивність роботи Культурно-виховної частини. Наприклад, у розпалі війни, 1943 року, табори і Москва несамоовито обмінювалися телеграмами: табірне начальство відчайдушно намагалося дістати в'язням музичні інструменти. Тоді ж у таборах проходив мистецький конкурс на тему «Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських окупантів»; участь у ньому взяло 50 табірних живописців і вісім скульпторів. У цей самий час, коли по всій країні не вистачало робочої сили, центральні керівні органи також рекомендували кожному табору мати своїх бібліотекаря, кіномеханіка для демонстрування агітаційних фільмів і «культур-ганизатора» – помічника інструктора КВЧ з числа в'язнів, який мав допомагати йому у «боротьбі» за чистоту, піднімати культурний рівень в'язнів. Організовувати мистецьку діяльність – і допомагати навчати в'язнів «правильного розуміння питань поточної політики»⁷⁸.

Інструктори КВЧ також кожні півроку або щоквартально звітували про свою роботу, часто подаючи дуже докладні переліки своїх досягнень. Інструктор КВЧ Воркутлагу, в якому тоді утримувалося 13 тисяч в'язнів, подавав такий звіт і 1943 року. Документ на 21 сторінку починається з визнання, що у першій половині 1943 року виробничий план табору «виконано не було». Однак у другому півріччі було вжито заходів. Культурно-виховна частина зробила свій внесок у «мобілізацію в'язнів на виконання і перевиконання виробничих завдань, поставлених товаришем Сталініним», у «повернення в'язням здоров'я і підготовку до зими» та у

«подолання недоліків у культурно-виховній роботі»⁷⁹. Після цього керівник табірної КВЧ переходить до розповіді про застосовані ним методи. Він відзначає, що протягом другого півріччя було виголошено 762 промови на політичні теми, які прослухали 70 тисяч в'язнів (очевидно, дехто слухав не по одному разу). В той самий час КВЧ провела 444 політінформації, на яких були присутні 82 400 в'язнів; видала 5046 стінгазет, які прочитали 350 000 осіб; влаштувала 232 концерти і театральні постановки, показала 69 кінофільмів і організувала 38 театральних груп. В одній із них навіть було складено пісню, яка з гордістю цитується у звіті:

Наша бригада дружна,
Нас долг наш зовет,
Нас стройплощадка ждет
Фронту наша работа нужна.⁸⁰

Цій величезній роботі можна знаходити багато пояснень. Можливо, Культурно-виховна частина виконувала у бюрократії ГУЛАГу функцію останнього офірного цапа: якщо плани не виконувалися, то це не через погану організацію і погане харчування в'язнів, не через ідіотську жорстокість у роботі і не через брак валянків, а через недоліки у пропаганді. Можливо, винною була суворість бюрократичних правил: коли центр сказав, що мусить бути пропаганда, то всі робили все для виконання наказу, ніколи не ставлячи його під сумнів. Можливо, московські начальники були такі далекі від того, що відбувалося у таборах, що справді вірили в те, що 444 політінформації і 762 виголошені промови змусять голодних людей краще працювати – хоча за наявності також доступних їм звітів перевірок таборів повірити в це тяжко.

Чи, можливо, жодного доброго пояснення просто немає. Радянський дисидент Володимир Буковський, який сам був в'язнем (дещо пізніше), на моє запитання про це знизав плечима. Він сказав, що в цьому парадоксі полягає унікальність ГУЛАГу: «В наших таборах ви мусили бути не просто рабом, а ще й співати і усміхатися під час роботи. Вони прагнули не просто гнобити вас: вони хотіли, щоб ви за це були їм вдячні»⁸¹.

Розділ 12

ПОКАРАННЯ І ЗАОХОЧЕННЯ

Кто не был – тот будет.

Кто был – не забудет.

Радянське прислів'я про тюрму¹

ШІЗО: ШТРАФНИЙ ІЗОЛЯТОР

Дуже небагато радянських таборів дожили до теперішніх часів, навіть як руїни. Цікаво, що водночас доволі багато «штрафных изоляторов» – штрафних ізоляторів – скорочено ШІЗО – стоять до сьогодні. Від Лагпункту № 7 Ухтпечлагу не залишилося нічого – крім штрафного блоку. Зараз тут майстерня автомеханіка-вірмена. Він залишив на місці загратовані вікна, сподіваючись, як він каже, що Солженіцин купить у нього цю будівлю. Нічого не залишилося від сільсько-господарського лагпункту в Айжеромі (Локчімлаг) – крім, знову ж таки, його штрафного блоку, тепер перетвореного на житловий будинок, у якому мешкають кілька сімей. Одна старша жінка, яка тут живе, дуже хвалить добротність дверей. У цих дверях і досі є вічко та щілина посередині, через які наглядачі колись стежили за в'язнями і в які просували їм їхні хлібні пайки.

Довге життя штрафних блоків свідчить про міцність їхньої будови. Часто штрафні ізолятори були єдиними цегляними спорудами у дерев'яних таборах – зоною у зоні. У їхніх стінах правив режим у режимі. «Похмура кам'яна будівля, – писав про ізолятор у своєму таборі один в'язень, – зовнішні ворота, внутрішні ворота, всюди навкруги пости озброєної варти»².

На початку 1940-х років Москва видала ряд докладних інструкцій як щодо влаштування штрафних блоків, так і стосовно того, кого у них поміщати. Кожен лагпункт – чи група лагпунктів у разі їх невеликих розмірів – мав свій штрафний блок, як правило, безпосередньо біля зони, або ж якщо у самій зоні, то «обнесений непрохідною огорожею» і на певній відстані від інших табірних будівель. За словами одного в'язня, такі суворі заходи, ймовірно, були зайвими, оскільки багато в'язнів намагалися триматися осторонь штрафних ізоляторів, «далеко їх обходили і старалися навіть не дивитися у бік тих сірих кам'яних стін, отвори в яких, здавалося, видихають холодну темну порожнечу»³.

Кожному табірному комплексу також належало мати центральний штрафний ізолятор біля своєї штаб-квартири, будь то у Магадані, Воркуті чи Норильську. Центральний блок насправді часто являв собою дуже велику тюрму, котра, як наказувалося у нормативних документах, «має влаштовуватися у місці, найвіддаленішому від населених районів і шляхів сполучення, має бути добре охоро-

нюваною і забезпечувати сувору ізоляцію. Охорона має складатися тільки з найбільш довірених, дисциплінованих і досвідчених стрільців, відібраних з-поміж вільнонайманих працівників». Ця центральна тюрма мала як загальні, так і одинокі камери. Останні мали розміщуватися у спеціальній окремій будівлі і резервувалися для «особливо злісних елементів». В'язнів, яких тримали в ізоляції, не виводили на роботу. До того ж їм заборонялися будь-які прогулянки, тютюн, папір і сірники. Це було вершиною «звичайних» обмежень, які застосовувалися до в'язнів у загальних камерах: жодних листів, жодних посилок, жодних зустрічей з родичами⁴.

З огляду на це існування штрафних ізоляторів, здається, суперечить загальним економічним принципам, на яких стояв ГУЛАГ. Утримувати спеціальні будівлі і додаткову варту коштувало дорого. Забороняти в'язням працювати означало марнувати кошти. Разом з тим, з погляду табірної адміністрації, ізолятори являли собою не ще одну форму тортур, а невід'ємну частину широких зусиль, спрямованих на те, щоб примусити в'язнів більше працювати. Поряд з урізаними пайками штрафний режим був призначений для того, щоб залякувати «отказчиков» – тих, хто відмовлявся працювати, – а також для покарання тих, кого впіймали на скоєнні злочину в таборі, наприклад убивства, чи на спробі втечі.

Через те що ці два типи злочинів зазвичай скоювалися в'язнями різних категорій, атмосфера у штрафних ізоляторах деяких таборів була специфічна. З одного боку, їх заповнювали професійні злодії, які ймовірно ставали убивцями і втікачами. Однак з часом карцери почали заповнюватися в'язнями іншої категорії: релігійними в'язнями-чоловіками та «монашками», які також принципово відмовлялися працювати на «радянського Сатану». Наприклад, Айно Куусінен була на лагпункті у Потьмі, начальник якого збудував спеціальний штрафний барак для групи глибоко віруючих жінок, які «відмовлялися працювати на полі й увесь час вголос молилися та співали псалми». Ці жінки не їли разом з іншими в'язнями і отримували свої штрафні пайки у себе в бараці. До вбиральні двічі на день їх водили під конвоем: «Іноді з'являвся з батогами комендант, і з бараку лунали стогони і крики. Зазвичай черниці били по голому тілу, але нічого не добивалися – вони продовжували молитися і поститися». Врешті-решт вони кудись зникли. На думку Куусінен, їх розстріляли⁵.

Також торували собі дорогу до штрафних ізоляторів і представники інших категорій «відмовників». Справді, саме існування цих ізоляторів давало в'язням певний вибір. Вони могли або працювати – або кілька днів сидіти у карцері на скороченому пайку, потерпаючи від холоду і жахливих умов, але не виснажуючи себе на роботі в лісі. Лев Разгон розповідає історію графа Тишкевича, польського аристократа, який, опинившись у сибірському лісовому таборі, дійшов висновку, що просто не виживе на цьому пайку, і відмовився працювати. Він гадав, що таким чином йому вдасться зберегти сили – навіть отримуючи лише штрафний пайок:

«кожного ранку перед розводом, коли колона зеків вишиковувалася у дворі зони, два наглядачі приводили з карцеру графа Тишкевича. Оброслого сивою щетиною, стриженого, у дранті старого пальфа і в опорках, його підводили до начальника лагпункту, який починав свою виховну виставу: “Ну, ти, граф, так твою й перетак, ти працювати підеш? А, то ти не можеш! Ти...” І тут начальник, на загальну радість табірному

населення, для якого це було щоденною виставою, пояснював графу, що він думає про нього, про його близьких і далеких родичів та що він з цим графом зробить найближчим часом. Граф спокійно і велично слухав, поки не лунала команда: “До карцеру його...” І наглядачі відводили графа до карцеру, де, як розповідали, він мав серед відмовників авторитет і повагу»⁶.

Разгон розповідає цю історію з гумором, однак така стратегія була дуже ризикованою, тому що штрафний режим не мав на меті приносити комусь задоволення. Офіційно денний штрафний пайок для в'язнів, які не виконували норми, становив 300 грамів «чорного житнього хліба», 5 грамів борошна, 25 грамів гречки або макаронів, 27 грамів м'яса і 150 грамів картоплі. Це дуже невелика кількість, але в'язням у карцерах давали ще менше: 300 грамів «чорного житнього хліба» на день з окропом та «гарячу рідку їжу», тобто юшку, раз на три дні⁷.

Проте для більшості в'язнів найгіршим у штрафному режимі були не фізичний тягар – ізольоване приміщення, брак їжі, – а свавільні муки, яких вони зазнавали від місцевого табірної начальства. Загальні нари могли, наприклад, замінити просто лавкою. Чи хліб міг бути з непросіяного борошна. Чи «гаряча рідка їжа» могла майже не відрізнятись від води. Януша Бардаха кинули до карцеру, в якому стояла вода, а стіни були вологі й запліснявілі:

«Нижній одяг промок, мене трясло від холоду. Шия і плечі закристіли й боліли. Вологе дерево лавки було гниле, особливо по краях... Лавка була до того вузька, що не давала змоги лягти на спину, а коли я повертався на бік, звисали ноги; я увесь час їх піджимав. Тяжко було вирішити, на якому боці лежати – або я впирався обличчям у липку стіну, або на спину капала вода»⁸.

Вогкість і холод були явищами звичайними. Хоча згідно з правилами температура в ізоляторах не мала бути нижчою за 50 градусів, вони часто не опалювалися. Густав Герлінг згадує, що у штрафному ізоляторі, де він сидів, «віконця у тісних камерах не були ні заklenі, ні навіть забиті дошками, і температура повітря була не набагато вищою, ніж зовні». Він описує й інші способи завдання в'язням додаткових страждань:

«Моя камера була така вузька, що одним великим кроком я переходив від стіни до стіни... На верхніх нарах неможливо було сидіти, не притуляючись зігнутою спиною до дерев'яної стелі камери, на нижні ж потрібно було залазити рухом нирця, головою вперед, а вилізати, відштовхуючись, як плавець на мілкому місці, руками від дошок. Відстань між краєм нар і дверима, біля яких стояла параша, становила не більше звичайного півкроку»⁹.

Начальники таборів також вирішували, чи дозволяти в'язням носити в ізоляторі одяг – багатьох тримали в самій нижній білизні – і чи посилати їх на роботу. Якщо в'язень не працював, його тримали весь день на холоді без прогулянок. Якщо він працював, то був дуже голодний. Надію Улановську місяць тримали на штрафному пайку, при цьому примушуючи працювати. «Я постійно хотіла їсти, – пише вона, – я могла говорити тільки про їжу»¹⁰. Через часте свавілля у застосуванні штрафного режиму в'язні боялися потрапляти до карцеру. «В'язні

плакали, як діти, обіцяючи добре поводитися, щоб тільки вийти звідси»,– пише Герлінг¹¹.

У великих табірних комплексах муки були інші: не просто карцери, а штрафні бараки і навіть цілі штрафні лагпункти. У Дмитлагу, таборі, який будував канал Москва–Волга, 1933 року було створено «лагпункт суворого режиму» для «тих, хто відмовляється працювати, втікачів, злодіїв тощо». Для забезпечення ізолюваності табірне начальство постановило, що новий лагпункт має бути огорожений двома рядами колючого дроту замість одного; що на роботу в'язнів має водити посилений конвой; і що в'язні мають виконувати тяжку фізичну роботу на робочих місцях, з яких тяжко втекти¹².

Приблизно в цей самий час штрафний лагпункт створюється і в Дальстрої. До кінця 1930-х років він зажив слави одного з найзловісніших місць ГУЛАГу: *Серпантинная* – або Серпантинка,– на сопках далеко на північ від Магадана. Штрафний табір було спеціально розміщено так, щоб до нього доходило якомога менше сонячного світла, у ньому було холодніше і темніше, ніж в інших таборах Колими (тут і без того холодно й темно протягом більшої частини року). Штрафний табір Дальстрою був потужніше укріплений, ніж інші лагпункти, а 1937 і 1938 років саме тут виконувалися смертні вироки. Вже сама його назва використовувалася для залякування в'язнів, які прирівнювали відправлення до Серпантинки зі смертним вироком¹³. Один із дуже небагатьох, хто побував на Серпантинці й вижив, розповідав, що бараки там «були такі набиті, що сидіти на підлозі можна було тільки по черзі, інші стояли. Вранці відчинялися двері, і викликали 10–12 осіб по прізвищах. Ніхто не відповідав. Тоді хапали абикого і везли на розстріл»¹⁴.

Насправді про Серпантинку відомо дуже мало, переважно тому, що мало хто залишився живий, щоб про неї розповісти. Та навіть ще менше відомо про штрафні лагпункти інших таборів, такі, наприклад, як Іскітім, штрафний лагпункт табірному комплексу Сиблаг, побудований на вапняковому кар'єрі. В'язні там працювали без жодних механізмів і устаткування, вапняк видобували вручну. Рано чи пізно вапняковий пил багатьох їх убивав, викликаючи легеневі та інші захворювання¹⁵. В'язнем Іскітіму протягом короткого часу пробула молода дружина Бухаріна Анна Ларіна. Більшість інших іскітімських в'язнів – і загиблих там – залишаються невідомими¹⁶.

Проте їх не зовсім забули. На місцевих мешканців муки в'язнів справили таке враження, що, коли через багато десятиків років на схилі пагорба прямо біля колишнього табору забило джерело, вони сприйняли це як чудо. Оскільки, за легендою, в яру поблизу джерела колись розстрілювали в'язнів, мешканці вірять, що святою водою Бог нагадає про жертв цього страшного місця. Одного тихого морозного дня наприкінці сибірської зими, коли землю ще вкривав метровий шар снігу, я бачила, як групи віруючих йшли на пагорб до джерела, набирали з нього воду у пластикові склянки і пляшки, благоговійно її пили,– час від часу опускаючи шанобливі погляди на яр унизу.

«ПОЧТОВЫЕ ЯЩИКИ»

ШІЗО було кінцевим і гранично можливим покаранням у пенітенціарій системі. Але ГУЛАГ міг також і винагороджувати своїх в'язнів: поряд з батоном був і пряник. Разом з їжею, можливістю спати і робочим місцем табір контролював і доступ в'язня до зовнішнього світу. Рік у рік московські начальники ГУЛАГу розсилали вказівки, в яких обумовлювалася кількість і обсяги листів, посилок і грошових переказів, які дозволялося отримувати в'язням, а також те, коли і які родичі можуть їх відвідувати.

Як і вказівки щодо штрафних ізоляторів, правила, що регулювали контакти із зовнішнім світом, з часом також змінювалися. Чи, мабуть, точніше буде сказати, що з часом можливість таких контактів дедалі більше обмежувалася. Наприклад, у правилах тюремного режиму 1930 року просто відзначалося, що в'язні можуть отримувати будь-яку кількість листів і посилок. Дозволялися також зустрічі з родичами – без особливих обмежень, хоча їх кількість залежала від поведінки в'язня¹⁷.

Вказівки 1939 року вже набагато докладніші. У них конкретно говориться про те, що з родичами зустрічатися дозволяється тільки тим в'язням, які виконують норми, до того ж тільки раз на півроку. В'язням, які перевиконують норми, зустрічі дозволялися раз на місяць. Обмеження також поширилися і на посилки: в'язням дозволялося отримувати не більше однієї на місяць, а в'язням, засудженим за контрреволюційні злочини, – раз на три місяці¹⁸.

Також 1939 року з'явилася ще й купа нових правил, якими регулювалося листування в'язнів. Одні політичні в'язні мали право отримувати листи один раз на місяць, інші – раз на три місяці. Табірна цензура забороняла в'язням писати на певні теми: заборонялося писати про кількість в'язнів у таборі, про подробиці табірної системи, про те, яким виробництвом займається табір, а також називати імена охоронців. Листи з такими подробицями не тільки конфісковувалися табірною цензурою, а й ретельно відзначалися в особовій справі в'язня – очевидно, як доказ «шпигунської діяльності»¹⁹.

Усі ці правила постійно змінювалися, до них вносилися поправки і уточнення залежно від обставин. Наприклад, у роки війни було послаблено обмеження на кількість дозволених продуктових посилок: судячи з усього, табірне керівництво просто сподівалося, що родичі допомагатимуть їм прогодувати в'язнів, що було для НКВД особливо тяжко в ті роки. З іншого боку, після війни в'язням у спеціальних таборах суворого режиму для кримінальних, а також політичних злочинців ще раз було скорочено можливості контакту із зовнішнім світом. Їм дозволялося відсилати листи лише чотири рази на рік і отримувати листи тільки від членів сім'ї, що означало батьків, рідних братів чи сестер, чоловіків чи дружин і дітей²⁰.

Саме через те, що правила були такими складними і так часто змінювалися, контакти із зовнішнім світом насправді залишалися – і в цьому – справою примхи табірної системи. Листи і посилки напевно не доходили до в'язнів у штрафних ізоляторах, штрафних бараках і штрафних лагпунктах. Не доходили вони і до в'язнів, які чомусь не сподобалися табірному керівництву. До того ж існували дуже віддалені табори, в які пошта не ходила²¹. Були і такі безладні табори, у яких

поштою, яка туди приходила, ніхто не займався. Про один табір інспектор НКВД обурено писав, що «посилки, листи і гроші в'язням не роздаються, а лежать тисячами на складах і постах»²². До багатьох таборів листи йшли місяцями. Тільки через багато років вони потім розуміли, скільки листів і посилок так і не отримали. Ніхто не міг сказати, чи їх вкрали, чи то вони просто загубилися. І навпаки, в'язні, яким було суворо заборонено отримувати листи, незважаючи на всі зусилля адміністрації, їх часом таки отримували²³.

Деякі табірні цензори не тільки виконували свої обов'язки, пов'язані з листуванням в'язнів, а й навіть іноді пропускали листи, не відкриваючи їх. Дмитро Бистрольотов згадує одного такого цензора, «молоду комсомолку», яка віддавала в'язням листи невідкритими: «Вона ризикувала не просто шматком хліба, а свободою: за таке давали десять років»²⁴.

Звісно, існували способи обійти як цензуру, так і обмеження щодо кількості листів. Одного разу Анна Розіна отримала від свого чоловіка листа, запеченого у пирозі: коли вона його отримала, чоловіка вже розстріляли. Вона також бачила листи, які зашивали в одяг в'язнів, що звільнялися з табору, і листи, які переправлялися за межі табору у підшвах черевиків²⁵. У таборі загального режиму Барбара Армонас передавала листи на волю через безконвойних в'язнів, які працювали поза зоною²⁶.

Генерал Горбатов також описує, як він відіслав листа своїй дружині з «етапного» поїзда за допомогою способу, що згадується багатьма колишніми в'язнями. Спочатку він купив у кримінального в'язня маленький шматочок графіту з олівця:

«Він погодився продати його за дві пачки махорки. Виписавши з крамнички ці дві пачки і дві книжечки цигаркового паперу, я віддав йому махорку, взяв олівець і написав на тоненьких аркушиках листа... Конверт я зробив з паперу, у який була загорнута махорка, і заклеїв його хлібом. Щоб лист не занесло вітром у кущі, коли викидатиму з вагона, я прив'язав до нього скоринку хліба нитками, які витяг з рушника, а між конвертом і скоринкою вклав рубль і чотири аркушики з написом: «Хто знайде конверт, прошу приклеїти марку і кинути до поштової скриньки». Проїхавши якусь велику станцію, я влаштувався біля вікна вагона і непомітно викинув листа...»²⁷

Невдовзі його отримала дружина.

Деякі обмеження щодо листування в інструкціях не згадувалися. Писати, наприклад, дозволялося – але не завжди було легко знайти, чим і на чому писати, як згадує Бистрольотов: «Папір у таборі цінується дуже високо, тому що він дуже потрібен в'язням, а взяти його ніде. Що означає крик: “Поштовий день! Здавайте ваші листи!” – якщо немає на чому писати, якщо тільки небагато щасливців уміють писати, а решта мусять похмуро лежати на своїх нарах?»²⁸

Один в'язень згадує обмін на хліб двох сторінок, видертих з книжки Сталіна «Питання ленінізму». Між рядками він написав листа до своєї родини²⁹. Навіть начальство на маленьких лагпунктах мало вдаватися до творчих рішень. У Кедровому Шорі для ведення документації обліковець користувався старими шпалерами³⁰.

Навіть ще складнішими були правила щодо посилок. В інструкціях, розісланих усім начальникам таборів, недвозначно вказувалося, що в'язні мають відкривати посилки у присутності охоронця, який має конфісковувати усі заборонені

вкладення³¹. Насправді отримання посилки часто супроводжувалося цілою церемонією. Спочатку в'язневі повідомляли цю добру звістку. Потім охоронці відводили його до комори, де під замком трималися особисті речі в'язня. Після того як він відкривав посилку, охоронці могли розрізати або оглянути будь-яку річ – кожную цибулину, кожний шматок ковбаси, – для того, щоб пересвідчитися, що у ній не приховуються таємні повідомлення, зброя або гроші. Якщо огляд проходив успішно, в'язневі дозволялося щось взяти з посилки. Решта лишалася в коморі, очікуючи його наступного приходу. В'язням, посадженим до ШІЗО, або тим, хто з якихось причини потрапляли в немілість, заборонялося отримувати продукти, які прислали їм з дому.

Система мала варіації. Один в'язень швидко зрозумів, що коли він залишає посилки у коморі, то речі з них зникають – їх крадуть охоронці. Тому він знайшов спосіб проносити в штанях пляшку з маслом: «Зігріте теплом тіла, воно завжди було рідким». Увечері він намащував маслом хліб³². Дмитро Бистрольотов побував на лагпункті, який взагалі не мав комори, і тому йому довелося вдаватися до хитріших винаходів:

«Я працював тоді в тундрі, на будівництві заводу, і жив у робітничому бараку, де не можна було нічого залишати і звідки нічого не можна було взяти на роботу: солдати, які стояли на виході з табору, відбирали все, що знаходили, і з'їдали самі, а все, що залишалося в бараку, кралось і з'їдалось днювальним. Усе потрібно було з'їдати на місці. Я витягнув з нар цвях, пробив дві дірки у банці зі згущеним молоком і почав його потихеньку пити у себе під ковдрою. Проте я був такий стомлений, що швидко заснув, і безцінна рідина марно вилілася на брудний солом'яний матрац»³³.

Посилки породжували і серйозні моральні проблеми, оскільки отримували їх не всі. Слід чи не слід ними ділитися? А якщо слід, то з ким – друзями чи потенційними захисниками? У в'язниці можна було організувати «комбід». Але в таборі зробити це було неможливо. Дехто роздавав посилку всім – через доброту або для завоювання авторитету. Інші ділилися тільки з вузьким колом друзів. А часом, як згадує один в'язень, «траплялося, що солодке печиво з'їдалось вночі під ковдрою, тому що їсти його перед іншими було неприємно»³⁴.

У найтяжчий період війни у найсуворіших північних таборах посилки часто були справою життя і смерті. Один мемуарист, актор Георгій Жжонов, буквально твердить, що його життя врятували дві посилки. Йому 1940 року послала їх з Ленінграда мати, а отримав він їх через три роки, «у найкритичніший момент, коли, голодуючи, втративши будь-яку надію, повільно вмирав від цинги...»

У той час Жжонов працював у лазні на колимському лагпункті – від слабкості на лісоповалі працювати він уже не міг. Почувши про ті дві посилки, він спочатку не повірив. Потім, переконавшись, що це правда, він попросив у старшого по лазні дозволу піти за десять кілометрів до центральної адміністрації табору, де знаходилася комора. Через дві з половиною години він повернувся: «Мені тяжко було пройти навіть кілометр». Потім, коли побачив групу начальства на санях, у нього спалахнула фантастична думка: «А що, коли попроситися разом з ними?» Вони дозволили – і те, що сталося далі, було «наче сон». Жжонов заліз на санчата, проїхав десять кілометрів, потім ледве з них зліз з допомогою начальників-

енкеведистів, зайшов до комори, повідомив про свої посилки, відправлені три роки тому, і відкрив їх:

«Все, що було в посилці, а саме: цукор, ковбаса, сало, цукерки, цибуля, часник, печиво, сухарі, шоколад, цигарки “Біломор”, разом з обгортковим і газетним папером, у який було загорнуто кожний продукт, за час трирічного блукання в пошуках адресата перемішалася, як у пральній машині, перетворилося на єдину тверду масу з солодкуватим запахом гнилизни, цвілі, запахом тютюну і цукеркової парфумерії...

Я підійшов до столу, відбатував ножем шматок і тут-таки, при всіх, майже не розжовуючи, поспіхом проковтнув, не розбираючи ні смаку, ні запаху, начебто боячись, що хтось може завадити мені чи відняти в мене “це”...»³⁵

«ДОМ СВИДАНИЙ»: ДІМ ПОБАЧЕНЬ

Однак найбільше почуттів і найбільше мук серед в'язнів викликали не листи і посилки. Набагато боліснішими були зустрічі в'язнів з родичами, зазвичай з дружинами або чоловіками і матерями. Такі зустрічі дозволялися лише тим в'язням, які і виконували норми, і поводитися відповідно до правил: в офіційних документах такі зустрічі чітко називаються винагородою за «добру і свідому роботу з високими темпами»³⁶. І обіцянка дозволити відвідування родичами справді являла собою вкрай потужний стимул до доброї поведінки.

Звісно, не для всіх в'язнів такі відвідування були можливі. По-перше, їх родини мусили мати досить мужності для того, щоб підтримувати контакти зі своїм родичем-«ворогом». Мужність і фізична витривалість була потрібна навіть вільному громадянину для подорожі на Колиму, до Воркути, Норильська чи Казахстану. Відвідувачам потрібно було не тільки витримати довгу дорогу залізницею до віддаленого глухого місця, потім вони мали ще йти пішки або трястися в кузові машини до лагпункту. Після того, можливо, потрібно було чекати ще кілька днів або й довше, випрошуючи у презирливих табірних начальників дозволу зустрітися зі своїм родичем – дозволу, який могли й не дати без будь-яких пояснень. Потім потрібно було довго їхати додому тією самою виснажливою дорогою.

Крім фізичних страждань, ці зустрічі могли бути пов'язані з жахливим психологічним напруженням. Густав Герлінг пише, що дружини, які приїздили відвідати своїх чоловіків, «відчували, наскільки безмежне страждання їхніх близьких, і в той самий час не могли ні зрозуміти їх до кінця, ні полегшити їхнє існування; роки розлуки випалили у них значну кількість почуттів до рідної людини... табір, хоча й далекий та непроникний, відкидав і на них свою зловісну тінь. Вони не були в'язнями, не були “ворогами народу”, але були родичами “ворогів народу”...»³⁷

Не тільки дружин охоплювали змішані почуття. Один в'язень розповідає історію жінки, яка привезла з собою дворічну доньку навідати батька. Після приїзду вона сказала їй: «Іди і поцілуй тата». Дівчинка підбігла до охоронця і поцілувала його в шию³⁸. Донька конструктора радянських ракет Сергія Корольова досі пам'ятає, як її брали навідати батька, коли той був на шарашці. Їй розповідали, що він на фронті, військовий льотчик. У тюрмі її здивували маленькі розміри двору. Де ж, запитала вона, тут сідати татовому літакові?³⁹

У тюрмах, а також деяких таборах такі зустрічі завжди були дуже короткими і зазвичай відбувалися у присутності охоронців; це правило також спричиняло величезне напруження. «Я хотів говорити, багато говорити, розповідати про все, що сталося за рік», – згадував один в'язень про єдину дозволена зустріч з матір'ю. Тяжко було не тільки знаходити слова – «коли починаєш говорити, про щось розповідати, пильний охоронець обриває: “Не дозволяється!”»⁴⁰

Ще трагічнішу історію розповідає Бистрольотов, якому 1941 року було надано дозвіл на кілька зустрічей з дружиною – усі в присутності охорони. Вона приїхала з Москви попрощатися: після арешту чоловіка вона захворіла на туберкульоз і була при смерті. Просячи, вона простягнула руку і торкнулася його шиї, що формально заборонялося. Фізичні контакти відвідувачам заборонялися. Охоронець грубо шарпнув її за руку, і вона впала на підлогу, кашляючи кров'ю. Бистрольотов пише, що він «втратив розум» і почав бити охоронця – у того пішла кров. Від страшної кари Бистрольотова врятувала війна, яка почалася того самого дня: в хаосі, викликаному цим повідомленням, про його напад на охоронця забули. Дружини він більше не побачив⁴¹.

Однак охоронці були присутні не завжди. Справді, на більших лагпунктах та у великих таборах в'язням часом дозволялися зустрічі протягом кількох діб, без присутності охоронців. У 1940-х роках такі зустрічі зазвичай відбувалися у «домі побачень», спеціально для цього збудованому на краю табору. Один з них описує Герлінг:

«Якщо дивитися на дім побачень з дороги, яка вела з вільного селища до табору, він справляв приємне враження. Його було збудовано з необроблених соснових дошок, щілини між якими було заткнуто клоччям, вкритий доброю жерстю... До дверей, які знаходилися по той бік зони і були доступні тільки для вільних, вів міцний дерев'яний ганок, на вікнах висіли ситцеві фіранки, а на підвіконнях стояли довгі ящики з квітами. У кожній кімнатці були два чисто застелених ліжка, великий стіл, дві лавки, залізна пічка і лампочка з абажуром. Чого ще міг бажати зек, який роками жив у брудному бараці, на загальних нарах, якщо не цього зразка буржуазного благополуччя, і в кого з нас мрії про життя на волі не набували форми за цією подобою?»⁴²

І ще ті, хто так чекали на цю «мрію про свободу», почувалися набагато гірше, коли зустріч закінчувалася погано – як це часто траплялося. Боячись, що залишатимуться за колючим дротом усе своє життя, деякі в'язні казали своїм родичам більше не приїжджати. «Забудь це місце», – говорив один з них своєму братові, який довго їхав по холоду, щоб зустрітися з ним на 20 хвилин: «Для мене важливіше, щоб з тобою все було гаразд»⁴³. Чоловіки, які зустрічалися з дружинами вперше за кілька років, стикалися із сексуальними проблемами. Герлінг пише:

«Роки тяжкої праці й голоду підірвали у них чоловічу силу, і тепер, перед зближенням з майже чужою жінкою, вони, поряд з боязким збудженням, відчували безсилий відчай і гнів. Кілька разів мені довелося чути чоловічу похвальбу після побачень, але зазвичай це була соромлива тема, і оточення ставилося до неї з мовчазною повагою»⁴⁴.

Дружини мали свої проблеми, про які розповідали чоловікам. Зазвичай вони дуже потерпали через ув'язнення чоловіка. Вони не могли знайти роботи, не

могли вчитися і часто мали приховувати свій шлюб від надто цікавих сусідів. Деякі з них приїздили для того, щоб повідомити про намір розлучитися. У своєму романі «У першому колі» Солженіцин з дивовижним співчуттям передає одну таку розмову, яка ґрунтувалася на розмові реальній – між самим письменником і його дружиною Наташею. У книжці Надя, дружина в'язня на прізвище Герасимович, ось-ось має втратити роботу, місце у студентському гуртожитку і можливість закінчити дисертацію – все це через ув'язнення чоловіка. Вона знає, що єдиним способом «отримати шанс жити знову» є розлучення:

«Надя відразу потупилася, обвисла головою. “Я хотіла тобі сказати... Тільки ти не бери цього до серця, так? – ти колись наполягав, щоб ми розлучилися”, – зовсім тихо закінчила вона...

Так, він колись наполягав... А зараз завагався. І тільки тут помітив, що обручки, з якою вона ніколи не розлучалася, на пальці в неї нема.

“Так, звичайно”, – дуже рішуче підтвердив він.

“Так ось... ти не будеш проти... якщо... доведеться... це зробити? – Вона підвела голову. Її очі розширилися. Сіра голчаста веселка її очей світилася проханням про вибачення і розуміння. – Це – псевдо”, – одним диханням, без голосу додала вона»⁴⁵.

Напевно, краще було не зустрічатися зовсім, ніж зустрічатися так. Ізраїль Марус переповідає історію одного в'язня, який зробив помилку, розповівши своїм товаришам про приїзд дружини. Під час процедур, які належало проходити перед зустріччю з відвідувачем, – лазня, перукар, комора, де зберігався підхожіший до випадку одяг, – інші в'язні насмішувато йому підморгували, стукали його кулаками і дражнили розмовами про скрипуче ліжко будинку побачень⁴⁶. А зрештою йому навіть не дозволили побути наодинці з дружиною. А що це був за «ковток свободи»?

Контакти із зовнішнім світом завжди ускладнювалися – очікуваннями, бажаннями, передчуттями. Герлінг пише:

«Невідомо, що тут було головною причиною: чи то втілена на три дні свобода не витримувала порівняння зі своїм сублімованим образом, чи то вона тривала надто недовго, чи то, нарешті, зникнувши, як передчасно перерваний сон, вона залишала після себе порожнечу, в якій знову нічого було чекати, – у будь-якому разі зеки після побачень були похмурі, дратівливі й мовчазні. Не кажу вже про ті випадки, коли побачення стало трагедією і перетворювалося на коротке оформлення розлучення. Тесля з 48-ї бригади Крестинський двічі робив спроби повіситися в бараку після побачення, під час якого дружина зажадала від нього розлучення і згоди віддати дітей до дитячого будинку».

Герлінг, котрий як іноземець-поляк «ніколи нікого не чекав» у будинку побачень, незважаючи на це, зрозумів значення цього місця набагато ясніше за багатьох радянських авторів: «Я часом доходив висновку, що наскільки часто надія може бути єдиним змістом життя, настільки ж її втілення іноді стає майже нестерпною мукою»⁴⁷.

Розділ 13

ОХОРОНЦІ

Хоч як це дивно, не всі правила в таборах писалися табірним начальством. Існували і правила неписані – про те, як отримати статус, як добиватися привілеїв, як жити трохи краще за інших, – та неформальна ієрархія. Тим, хто опановував неписані правила і навчався дряпатися цією драбиною, вижити було набагато легше.

На вершині табірної ієрархії стояли начальники, адміністрація, наглядачі, тюремники і охоронці. Я свідомо пишу «на вершині», а не «над» чи «поза» табірною ієрархією, бо в ГУЛАГу адміністратори і охоронці не були окремою кастою, яка стояла над в'язнями. На відміну від охоронців з СС у німецьких таборах вони не вважалися нездоланно вищими – через свою расову належність – від в'язнів, які часто були однієї з ними національності. Наприклад, у таборах після війни було багато сотень тисяч в'язнів-українців. У той самий період багато українців було і в охороні¹.

Не належали в'язні й охоронці до абсолютно різних суспільних сфер. Деякі охоронці й адміністратори мали з в'язнями складні комерційні стосунки. Деякі з в'язнями пиячили. Багато «сожительствовало» з в'язнями – евфемізм, яким позначалися сексуальні відносини². Ще важливіше, що багато охоронців самі були колишніми в'язнями. На початку 1930-х років для в'язнів, які добре поводитися, вважалося абсолютно нормальним «ввищуватися» до статусу табірної охорони – а дехто йшов навіть ще вище³. Кар'єра Нафталі Френкеля являє собою, мабуть, найвидатніший приклад такої трансформації, але крім нього були й інші.

Кар'єра Якова Купермана була не такою стрімкою, як у Нафталі Френкеля, проте типовішою. Купермана, – який пізніше подарував свої неопубліковані спогади московському Товариству «Меморіал», – 1930 року було арештовано і засуджено до десяти років. Він побував у пересильній тюрмі в Кемі, а потім перейшов на роботу у плановий відділ Біломорського каналу. 1932 року його справу було переглянуто, і його статус змінився з в'язня на засланоного. Зрештою його звільнили, і він пішов на роботу на Байкало-Амурську залізницю, до БАМлагу – про цей досвід він до кінця життя згадуватиме «із задоволенням»⁴. Таке його рішення не було унікальним. 1938 року більш як половину адміністраторів і майже половину озброєної охорони у Белбалтлагу, таборі, який будував і обслуговував Біломорський канал, становили колишні чи навіть ще не звільнені в'язні⁵.

Однак статус можна було не тільки отримати, а й втратити. Так само, як порівняно легко в'язень міг стати тюремником, порівняно легко було з тюремника перетворитися на в'язня. Адміністратори ГУЛАГу і начальники таборів фігурували у списках тисяч енкеведистів, арештованих під час чисток 1937 і 1938 років. Пізніше керівників охорони ГУЛАГу і співробітників адміністрації ГУЛАГу регулярно арештовували їх сповнені підозр колеги. У віддалених лагпунктах процвітали плітки і злослів'я: цілі папки в архівах ГУЛАГу заповнені звинуваченнями і контрзвинуваченнями, розлюченими листами щодо недоліків у таборах, брак підтримки з центру, погані умови роботи – і, як висновок, вимогами арештувати винних чи неугодних ⁶.

Озброєних охоронців часто арештовували за дезертирство, пияцтво, крадіжки, втрату зброї та навіть за погане поводження з ув'язненими ⁷. Наприклад, у документації Ванінського портового пересильного табору є записи про озброєного охоронця В. Н. Садовнікова, який убив табірну медсестру, маючи намір убити власну дружину; про І. М. Соботєєва, котрий вкрав 300 рублів у групи в'язнів, які потім пропив, а також загубив партійний квиток; про В. Д. Суворова, який був організатором ряду пиятик і бійок з групою офіцерів, та про інших, які «напилися до безпам'ятства» або через сп'яніння не могли заступити на свої пости ⁸. В особистих паперах одного зі сталінських поплічників Георгія Маленкова зберігається звіт щодо двох табірних адміністраторів, які під час пиятики убили двох своїх колег, серед них і лікарку, що мала двох дітей ⁹. На віддаленіших лагпунктах життя таке нудне, як скаржився в Москву один адміністратор, що брак розваг «штовхає багатьох хлопців до дезертирства, порушень дисципліни, пияцтва і гри в карти, – що, як правило, закінчується судовими вироками» ¹⁰.

Було навіть можливим, а насправді й доволі поширеним, пройти повне коло: співробітники НКВД ставали в'язнями, а потім знову тюремниками і робили другу кар'єру в адміністрації ГУЛАГу. Також дуже багато колишніх в'язнів пишуть про те, з якою швидкістю розжалувані співробітники НКВД в таборах спиналися на ноги і отримували реально впливові посади. У своїх спогадах Лев Разгон пише про зустріч з чоловіком на прізвище Корабельников, співробітником НКВД невисокого чину, з яким він познайомився по дорозі з Москви. Корабельников розповів Разгону, що його арештували через те, що «по п'яні тріпанувся найліпшому корешу... про одну бабську справу у начальника... отримав п'ятак як "соціально небезпечний елемент" і на загальний етап». Але від решти на «загальному етапі» він дещо відрізнявся. Через кілька місяців Разгон зустрів його знову. Цього разу він був у чистій добре зшитій табірній формі. Він прилаштувався на «гарну» роботу – начальником штрафного лагпункту Устьвимулагу ¹¹.

Історія, яку розповідає Разгон, відображає дійсність, віддзеркалену архівними документами. Дуже й дуже багато співробітників ГУЛАГу мали кримінальні судимості. Насправді здається, що адміністрація ГУЛАГу в системі НКВД відігравала роль своєрідного місця заслання – останнього притулку розжалуваних співробітників таємної поліції ¹². Один раз відправленим на периферію імперії ГУЛАГу рідко коли знову дозволялося перейти до якогось іншого її підрозділу, не кажучи вже про московську центральну адміністрацію. Як знак свого відмінного статусу співробітники ГУЛАГу мали іншу форму й дещо відмінну систему знаків

розрізнення і звань¹³. На партійних зібраннях співробітники ГУЛАГу скаржилися на свій нижчий статус. «ГУЛАГ розглядається як управління, від якого всього вимагають, нічого не даючи у відповідь, – бурчав один співробітник. – Цей надмірно скромний спосіб мислення, – що ми є гіршими за всіх інших, – неправильний, він робить можливими нерівність в оплаті, у забезпеченні житлом і т. ін.»¹⁴. Пізніше, 1946 року, коли НКВД було знову розділене і перейменоване, ГУЛАГ потрапив під контроль Міністерства внутрішніх справ (МВД), тоді як майже всі більш привабливі функції колишнього НКВД, зокрема розвідка і контррозвідка, перейшли у відання Міністерства державної безпеки (МГБ, пізніше КГБ). МВД, яке керувало системою в'язниць до розпаду Радянського Союзу, залишилося менш впливовим¹⁵.

Справді, від самого початку статус начальників таборів був порівняно низьким. У листі, таємно переправленому із Соловецького табору на початку 1920-х років, його автор-в'язень пише, що табірна адміністрація повністю складається з розжалуваних чекістів, «засуджених за спекуляцію, здирництво, грабунки чи якісь інші порушення кримінального кодексу»¹⁶. У 1930–1940-ві роки ГУЛАГ ставав місцем останнього призначення посадовців НКВД, чії біографічні дані не відповідали вимогам: ті, чие походження було недостатньо робітничо-селянським, або чия польська, єврейська чи балтійська національність ставала підозрілою в епохи активних репресій проти відповідних етнічних груп. ГУЛАГ також був останнім притулком для просто дурнів, некомпетентних і п'яниць. 1937 року тодішній керівник ГУЛАГу Ізраїль Плінер скаржився:

«Нам дістаються залишки від інших підрозділів; до нас присилають людей за принципом “візьми, абоже, що нам негоже”. Вершки цього поповнення становлять безнадійні п'яниці; тільки-но хтось стає п'яницею, його викидають до ГУЛАГу... З точки зору апарату НКВД, якщо хтось вчиняє якесь порушення, найбільшим покаранням для нього є відправлення на роботу в табір»¹⁷.

1939 року ще один посадовець ГУЛАГу говорив, що охоронці – це «люди не другого, а четвертого сорту, справжнісінькі покидьки»¹⁸. 1945 року тогочасний керівник ГУЛАГу Василь Чернишов розіслав усім начальникам таборів і обласним керівникам НКВД циркуляр, у якому висловлювався жах з приводу низької якості озброєної охорони таборів, для яких характерними були високі рівні «самогубств, дезертирства, втрати і крадіжок зброї, пияцтва та інших аморальних вчинків», а також «порушення революційного законодавства»¹⁹. 1952 року, коли було викрито корупцію на рівні найвищого керівництва таємної поліції, першою реакцією Сталіна був наказ «заслати» одного з основних злочинців, який невдовзі після того став заступником начальника Баженовського табору на Уралі²⁰.

Власні архіви ГУЛАГу підтверджують переконання одного колишнього в'язня, сформульоване у дуже м'якій формі: як охоронці, так і адміністратори були «найчастіше людьми дуже обмеженими»²¹. Наприклад, з 11 осіб, які мали звання «начальник ГУЛАГу» – керівник рівня всієї системи таборів, – між 1930 і 1960 роками тільки п'ятеро мали якусь вищу освіту, а троє так і не пішли далі початкової школи. Ті, хто призначався на ці посади, нечасто працювали на них довго: за 30 років тільки двоє – Матвій Берман і Віктор Наседкін – пропрацювали

понад п'ять років. Ізраїль Плінер був начальником ГУЛАГу всього рік (1937–1938), а Гліб Філаретов – три місяці (1938–1939)²².

З іншого боку, на нижньому рівні ієрархії НКВД, згідно з даними особових справ співробітників тюрем і таборів, навіть еліта тюремників – члени та кандидати у члени партії – майже повністю складалася з осіб селянського походження з мінімальною освітою. Мало хто з них закінчив п'ять класів, а дехто мав лише три класи освіти²³. За станом на квітень 1945 року майже три чверті співробітників ГУЛАГу не отримало жодної іншої освіти, крім початкової – цей відсоток майже вдвічі вищий, ніж в цілому по НКВД²⁴.

Навіть ще неосвіченішою була озброєна охорона таборів – «*военизированная охрана*», ширше відома через радянську маніакальну пристрасть до скорочень за аббревіатурою «вохр» чи «вохра». Саме ці люди стояли на периметрі таборів, водили в'язнів на роботу, везли в'язнів на схід, часто маючи лише дуже приблизне уявлення про те, чому і навіщо вони це роблять. В одному з рапортів із Каргопольлагу йдеться: «Виявляється, що охоронці не знають прізвищ членів Політбюро чи вождів Комуністичної партії»²⁵. В іншому документі перелічується ряд випадків зловживання охоронцями своєю зброєю. Один охоронець завдав поранень трьом в'язням, «оскільки не знав, як діє його карабін». Інший, «перебуваючи на посту у п'яному стані, завдав поранень громадянину Тимофєєву»²⁶.

На нарадах начальники підрозділів скаржилися, що «охоронці не знають, як змашувати, чистити і доглядати за своєю зброєю... одна охоронниця стояла на посту з гвинтівкою, ствол якої був заткнутий ганчір'ям... Деякі охоронці заступають на пости з чужою зброєю, залишаючи свою вдома, бо надто ледачі для того, щоб кожного разу її чистити»²⁷. З Москви в табори постійно надходили вимоги до начальників таборів більше уваги приділяти «культурно-виховній роботі» серед охоронців²⁸.

Та навіть «залишками» і «безнадійними п'яницями» з інших підрозділів НКВД не вдавалося задовольнити потребу ГУЛАГу у працівниках. Більшість радянських установ потерпали від хронічної нестачі кадрів, у ГУЛАГу ж ця нестача була особливо гострою. Навіть НКВД не було здатним продукувати достатню кількість співробітників-правопорушників для задоволення потреби у вісімнадцятикратному розширенні штатів, яке відбулося з 1930 по 1939 роки, чи у 150 тисячах осіб, яких потрібно було взяти на роботу між 1939 і 1941 роками, чи у розширенні штатів, пов'язаному з величезним зростанням системи ГУЛАГу в повоєнні роки. 1947 року, коли у загонах табірної воєнізованої охорони несло службу 157 тисяч осіб, на думку керівництва ГУЛАГу, потрібно було ще 40 тисяч²⁹.

До самої ліквідації системи ця проблема не переставала мучити керівництво ГУЛАГу. За винятком найвищих посад, праця у таборах не вважалася престижною або привабливою і не гарантувала добрих умов життя, особливо це стосувалося менших і віддаленіших північних лагпунктів. Загальний брак продуктів означав, що охоронці й адміністратори отримували харчові пайки залежно від їхніх звань і посад³⁰. Повернувшись з перевірки північних таборів воркутинського регіону, інспектор ГУЛАГу скаржився на погані умови життя озброєних охоронців, які працювали по 14–16 годин на день у «тяжких північних кліматичних умовах», не завжди мали відповідні одяг і взуття й жили у брудних бараках. Серед охоронців поширені були цинга, пелагра та інші захворювання, зумовлені браком вітамінів,–

так само, як і серед в'язнів³¹. Ще один перевіряючий писав, що у Каргопольлагу 26 вохровців отримали кримінальні вироки, багато з них – за те, що спали на постах. Влітку їхній робочий день тривав 13 годин, а після роботи вони не мали розваг. В особливо поганому становищі були охоронці з сім'ями, оскільки часто вони не мали помешкань і змушені були жити у бараках³².

Залишити роботу було нелегко навіть посадовцю високого рівня. В архівах НКВД зберігається сумний лист норильського прокурора, який просить перевести його «з полярної зони» через погане здоров'я і виснаженість: «Коли неможливо перевести мене на посаду прокурора до іншого виправно-трудоного табору, то я хотів би отримати роботу у якійсь місцевій прокуратурі або ж взагалі піти з органів прокуратури». У відповідь йому запропонували переведення до Красноярська, від якого він відмовився, оскільки умови там – Красноярськ розташований південніше Норильська, але в тому самому Північному Сибіру – були майже ті самі³³.

Після смерті Сталіна колишні табірні посадовці часто захищали те, чим вони займалися, розповідаючи про труднощі роботи. Коли я познайомилася з Ольгою Василеєвою, яка колись працювала інспектором ГУЛАГу, вона багато мені розповідала про тяжке життя співробітника ГУЛАГу. Під час нашої розмови – відбувалася вона у незвичайно просторій московській квартирі, яку подарувала вдячна партія, – Василеєва розповіла, що одного разу під час інспекційної поїздки їй запропонували переночувати вдома у начальника табору; вона спала на ліжку його сина. Вночі вона відчула жар і свербіння. Подумавши, що захворіла, вона увімкнула світло: «Сіра солдатська ковдра була жива, вона кишіла вошами. Не тільки у в'язнів були воші, у начальників теж». Як правило, після повернення додому з перевірки вона, заходячи у квартиру, скидала увесь одяг, щоб не занести паразитів.

На думку Василеєвої, робота начальника табору була вкрай тяжка: «Це не жарт – бути відповідальним за сотні, тисячі в'язнів, серед яких рецидивісти й убивці, засуджені за тяжкі злочини, від яких можна чекати чого завгодно. Це означало, що весь час потрібно було бути насторожі». Начальникам, від яких постійно вимагалось працювати якомога краще, також потрібно було вирішувати і всілякі інші проблеми:

«Керівник будівництва також був керівником табору і витрачав щонайменше 60 % свого часу не на будівництво, на прийняття інженерних рішень і вирішення будівельних проблем, а на справи табору. Хтось захворів, могла спалахнути епідемія, стався якийсь нещасний випадок, що означало, що когось треба везти до лікарні, комусь потрібен кінь з підводкою».

За словами Василеєвої, і в Москві «начальники» далеко не завжди добре харчувалися, особливо під час війни. У буфеті московського центрального управління були капуста, суп і каша: «М'яса я не пам'ятаю, ніколи його не бачила». За життя Сталіна співробітники московського управління працювали кожного дня з дев'ятої ранку до другої чи третьої ночі. Василеєва бачила свою дитину тільки в неділю. Проте після смерті Сталіна становище поліпшилося. Тодішній керівник НКВД С. Н. Круглов видав наказ, яким звичайним співробітникам центрального апарату НКВД давалася годинна обідня перерва, а посадовим особам НКВД –

двогодинна. 1963 року Васілеєва з чоловіком отримали дуже велику квартиру в центрі Москви, ту саму, в якій 1998 року я з нею розмовляла³⁴.

Однак за життя Сталіна робота в ГУЛАГу не так добре винагороджувалася; вирішувати проблему непривабливості роботи центральній адміністрації доводилося іншими способами. 1930 року, коли система розглядалася в контексті стрімкого економічного розвитку того часу, ОГПУ влаштовувало внутрішні рекламні кампанії, запрошуючи ентузіастів на роботу до новостворених тоді північних таборів:

«Завдяки ентузіазму і енергії чекістів створені і зміцніли Соловецькі табори, які відіграють велику позитивну роль у промисловому і культурному розвитку крайньої півночі європейської частини нашої країни. Нові табори, такі як Соловецькі, мусять відігравати реформуючу роль в економіці і культурі віддалених районів. Для цієї справи... нам потрібні особливо міцні чекісти, добровольці, які прагнуть багато напруженої роботи...»

Серед іншого добровольцям пропонувалося до 50 % надбавки до зарплати, два місяці відпустки кожного року, а також премії – тримісячний оклад через три роки роботи і три місяці відпустки. До того ж чільні посадовці щомісяця отримували безкоштовні продуктові пакети і доступ до «радіо, спортивних та культурних об'єктів»³⁵.

Пізніше, коли будь-який справжній ентузіазм зник взагалі (якщо він колись існував), стимули стали систематичніші. Табори класифікували відповідно до їх віддаленості й суворості умов. Чим вони були віддаленіші і суворіші, тим більше співробітники НКВД отримували за роботу в них. У деяких таборах для співробітників організовувалися спортивні та інші заходи. До того ж НКВД побудувало особливі санаторії у Сочі та Кисловодську на Чорному морі – для того, щоб найвищі посадовці мали змогу проводити свої довгі відпустки у комфорті й теплі³⁶.

Центральна адміністрація також відкривала навчальні заклади, де посадовці ГУЛАГу мали змогу підвищувати кваліфікацію і, відповідно, отримувати вищі звання. Один з таких закладів, приміром, було створено в Харкові; тут читалися не тільки обов'язкові курси на зразок «Історії партії» та «Історії НКВД», а й курси з кримінального законодавства, організації таборів, управління таборами, табір-ного господарства, бухгалтерського обліку, а також військових дисциплін³⁷. Ті, хто був готовий працювати на далекому колимському Дальстрої, могли навіть змінювати соціальне походження своїм дітям – записувати їх «з робітників»: це давало їм право першочергового зарахування до вузів, а для батьків виявилось дуже ефективним заохоченням³⁸.

Для деякого гроші й вигоди були достатнім мотивом, щоб іти на роботу й на найнижчому рівні. Багато хто розглядав ГУЛАГ просто як найкращий варіант серед багатьох поганих. У сталінському Радянському Союзі – країні війни і голоду – робота охоронця або наглядача в тюрмі для багатьох була величезним кроком вперед у суспільному сенсі. Сусанна Печуро, яка була в'язнем ГУЛАГу на початку 1950-х років, згадує про знайомство з однією наглядачкою, яка працювала в таборі, тому що це був єдиний спосіб втечі від кричущих злиднів колгоспу, де вона народилася: «На свою табірну зарплату вона годувала сімох братів і сестер»³⁹.

Один мемуарист розповідає історію Марії Іванової, молодої жінки, яка добровільно пішла працювати до табору 1948 року. Сподіваючись втекти від колгоспного життя, а ще більше – знайти собі чоловіка, Марія Іванова натомість стала коханкою кількох адміністраторів дедалі нижчого ступеня. Закінчилася її табірна робота життям разом з двома позашлюбними дітьми в одній кімнаті⁴⁰.

Але навіть перспективи високих зарплат, довгих відпусток і соціального підйому не завжди вистачало для залучення в систему працівників, особливо на нижчі рівні. Коли потреба у робочій силі була найгострішою, відповідні радянські органи просто посилали працівників туди, де вони були найпотрібніші, іноді навіть не повідомляючи їх, куди саме вони їдуть. Колишню табірну медсестру Зою Єрьоменко прямо з медичного училища послали на роботу, як їй сказали, на місце великого будівництва. Після приїзду виявилось, що це табір Красноярськ-26. «Ми були здивовані, налякані, але коли познайомилися з цим місцем, то виявилось, що “там” люди були ті самі й медична робота та сама, якої нас навчали в училищі», – згадувала вона⁴¹.

В особливо трагічному становищі опинялися ті, кого змушували працювати в таборах після Другої світової війни. Тисячі радянських військовополонених, що тікали з німецьких таборів, як і цивільні, що перебували «за кордоном» як депортовані особи і біженці, фактично арештовувалися після перетину радянського кордону і спрямовувалися до «фільтраційних таборів», де їх ретельно допитували. Тих, кого не арештовували, часом відразу відправляли на роботу охоронцями у тюрмах і таборах. На початок 1946 року таких було 31 тисяча осіб, і в деяких таборах вони становили до 80 % особового складу воєнізованої охорони⁴². Піти з цієї роботи також було нелегко. У багатьох відбирали документи – паспорти, посвідки на проживання, військові квитки. Без них ці люди не могли не те що шукати нову роботу, а навіть залишити табір. Від 300 до 400 осіб щороку накладали на себе руки. Один з тих, хто робив спробу вчинити самогубство, пояснював свої мотиви: «Я вже дуже довго працював, а мені все не давали посвідки на проживання. Майже кожного дня заходив міліціонер з ордером на звільнення квартири, і через кожний божий день у родині були сварки»⁴³.

Ще хтось просто опускався. Югославський комуніст і норильський в'язень під час і після війни Карло Штайнер згадує, що такі охоронці «помітно відрізнялися від тих, хто не був на війні»:

«Наприклад, у них були явні ознаки деморалізованості. Це було помітно з їхньої готовності брати хабарі у жінок-в'язнів, або часто заходити до гарніших із них, або з того, що вони дозволяли кримінальним в'язням залишати свою бригаду, аби пограбувати якесь помешкання, а ті потім ділилися з ними здобиччю. Вони не боялися суворих покарань, які загрожували їм, якщо б їхнє начальство дізналося про їхні провини»⁴⁴.

Майже ніхто не протестував. Наприклад, в архівах зберігається справа одного такого впертого рекрута на прізвище Данилюк, який категорично відмовлявся служити у воєнізованій охороні на тій підставі, що «не має жодного бажання служити в органах Міністерства внутрішніх справ». Данилюк стояв на своєму, незважаючи на те, що в документах називається «обробкою» – яка, поза сумнівом,

являла собою психологічний тиск, а можливо, і фізичне побиття. Врешті його таки звільнили зі служби. Принаймні у цьому випадку послідовна і вперта відмова працювати в ГУЛАГу була винагороджена⁴⁵.

Проте в кінцевому підсумку система насправді винагороджувала своїх найспритніших і найвірніших членів, і деякі з них отримували набагато більше за просто просування по соціальній драбині і краші пайки: ті, хто давав країні, використовуючи рабську працю своїх в'язнів, великі обсяги золота і лісу, зрештою отримували свою винагороду. І якщо на середньому лісовому лагпункті життя ніколи не було особливо приємним, навіть для його керівників, то центральні управління великих таборів з часом справді ставали місцями дуже зручними.

На початку 1940-х років населені пункти, розташовані у центрах великих табірних комплексів – Магадан, Воркута, Норильськ, Ухта, – являли собою великі гамірні міста з магазинами, театрами і парками. Можливості для хорошого життя порівняно з першими днями існування ГУЛАГу тут незмірно зросли. Найбільші начальники великих таборів отримували вищі зарплати, більші премії і довші відпустки, ніж працівники «звичайного світу». Вони мали кращий доступ до продуктів та промислових споживчих товарів, яких всюди не вистачало. «Життя в Норильську було кращим, ніж будь-де в Радянському Союзі», – згадує Андрій Чебуркін, норильський *прораб* (виконроб), який з часом доріс до місцевого чиновника:

«Перш за все, усі начальники мали прислугу, прислугу з в'язнів. Потім – чудові продукти. Були всі види риби. Можна було йти і ловити її в озерах. І якщо в решті Союзу були продуктові картки, то тут ми жили фактично без карток. М'ясо. Масло. Якщо ви хотіли шампанського, то мали брати і крабів, їх було дуже багато. Ікра... вона була всюди. Я, звичайно ж, кажу про начальників. Я не кажу про робітників. Але тоді робітниками були в'язні...

Платили добре... скажімо, якщо ви бригадир, ви отримували 6–8 тисяч рублів. У Центральній Росії ви б не отримували більше 1200. Я приїхав у Норильськ на роботу інспектора спеціальної дирекції НКВД, яка шукала уран. Мені дали зарплату інспектора – 2100 рублів я отримував спочатку, а потім кожні півроку на 10 % більше, дець у п'ять разів більше, ніж в нормальному цивільному житті»⁴⁶.

Перший пункт розповіді Чебуркіна – «усі начальники мали прислугу» – є і ключовим, тому що фактично це стосувалося не тільки начальників, а й усіх. Формально використання в'язнів як домашніх працівників було заборонено. Але це було дуже поширеним, про що добре знало керівництво, і, незважаючи на постійні спроби припинити таку практику, тривало⁴⁷. У Воркуті Костянтин Рокоссовський, офіцер Червоної армії, який пізніше став генералом, потім маршалом, а потім міністром оборони сталінської Польщі, працював слугою у «селяка-наглядача неотесаного на прізвище Бучко, до обов'язків входило ходити за продуктами, прибирати і топити в хаті тощо»⁴⁸. Євгенія Гінзбург у Магадані один час працювала прачкою у дружини одного адміністратора табору⁴⁹.

Томас Сговіо також працював особистим ординарцем в одного з чинів табірної охорони на Колімі, готував йому їжу і діставав випивку. Той чоловік почав йому

довіряти. «Томасе, хлопче мій, – казав він, – запам'ятай одне. Бережи мого партійного квитка. Як я п'яний, дивись, щоб я його не згубив. Ти – мій слуга, і якщо я його колись загублю, то буду вимушений застрелити тебе, як собаку... а я не хочу цього робити»⁵⁰.

Але для справжніх великих начальників слуги були тільки початком. Іван Нікішов, який став начальником Дальстрою 1939 року, на початку чисток, та перебував на посаді до 1948-го, зажив поганой слави через накопичення багатств серед жажливих злиднів. Нікішов належав до іншого покоління, ніж його попередник Берзін, – покоління, що стояло далі від аскетичних та ідейніших років революції і громадянської війни. Можливо, внаслідок цього Нікішов не мав застережень щодо використання своєї посади в особистих цілях. Він створив власну «велику службу безпеки, мав розкішні автомобілі, шикарні кабінети і величну дачу з видом на Тихий океан»⁵¹. Останню, за свідченнями в'язнів, прикрашали східні килими, ведмежі шкури і кришталеві люстри. У розкішній ідальні він зі своєю другою дружиною – молодого амбітною табірною адміністраторкою на прізвище Гридасова, – за словами очевидців, обідали смаженою ведмежатиною, кавказьким вином, південними фруктами і ягодами, а також свіжими помідорами та огірками з приватних теплиць⁵².

Розкішним життям втішався не один Нікішов. Лев Разгон у своїй незабутній розповіді про полковника Тарасюка, начальника Устьвимилагу в роки війни, пише про схожі речі:

«Він жив, як римлянин, призначений губернатором якоїсь із варварських провінцій, завойованих Римом. У спеціальних теплицях і оранжереях для нього вирощували овочі і фрукти, екзотичні для півночі квіти. Було знайдено найкращих меблярів, які робили йому меблі; найвідоміші в минулому кравці обшивали його вередливу і норувисту дружину. І лікували його не якісь там вільнонаймані лікарці, які зі студентської лави продалися ГУЛАГу, а найвидатніші професори, керівники великих столичних клінік, котрі відбували свої довгі терміни у медпунктах далеких лісових таборів»⁵³.

Часто від в'язнів вимагалася участь у задоволенні таких примх. Табірний лікар Ісаак Фогельфангер постійно потерпав від браку медичного спирту, з якого його фармацевт готував саморобний коньяк. Начальник табору пригощав цим коньяком приїжджих сановників: «Чим більше вони випивали, тим кращим було їхнє враження від роботи Севураллагу». Фогельфангер також був свідком підготовки «банкету» для відвідувачів – табірний кухар використовував при цьому спеціально заготовлені для такої нагоди продукти: «ікру, копчених вугрів, пироги з французького тіста з грибами, полярного гольця у лимонному соусі, смаженого гусака і смажене поросся»⁵⁴.

Також саме в цей період, у 1940-ві роки, начальники на кшталт Нікішова починають вважати себе чимось більшим за просто тюремників. Деякі навіть почали змагатися між собою, щоб бути «не гіршими від сусіда». Змагалися у створенні найкращих театральних труп із в'язнів, найкращих оркестрів із засуджених, володінні найкращими тюремними художниками. Лев Копелєв був в'язнем Унжлагу 1946 року, якраз у той момент, коли його начальник відбирав, прямо з тюрми, «найкращих виконавців, музикантів і артистів, яким він давав найкращі

роботи прибиральників і сторожів у лікарні». Табір зажив слави «притулку для артистів»⁵⁵. Предметом гордості Дальстрою була трупа з в'язнів, що називалася «Клуб Сєвостлагу» і виступала у Магадані та деяких віддаленіших гірничих таборах. До її складу входили багато знаменитих співаків і танцюристів, що відбували свої терміни на Колімі⁵⁶. Лев Разгон також пише про начальника Ухтіжемлагу, котрий «в Ухті тримав справжню опереточну трупу», керував якою знаменитий радянський артист. «Працювала» у нього поряд з відомими співаками та музикантами і знаменита балерина з Большого театру:

«Іноді начальник Ухтинського табору приїздив до сусіднього табору з візитом. Хоча це прозаїчно звалось “для обміну досвідом”, та обставлявся такий візит за всіма правилами протоколу відвідування одних глав держав іншими. Начальство супроводжував великий почет начальників відділів, для них готувалися добірні місця в готелі, намічались маршрути і привозилися подарунки. І начальник привозив із собою своїх найкращих артистів, щоб господарі розуміли, що й у них з мистецтвом не гірше, а може, навіть і краще...»⁵⁷

І досі колишній театр Ухтіжемлагу – велика біла будівля з колонами з театральними символами на фронтоні – одна з найбільших у місті Ухта. Від неї пішки можна дійти до колишньої резиденції начальника табору – просторого дерев'яного будинку на краю парку.

Та не тільки артисти задовольняли примхи начальства. Ті, хто більше любляв спорт, створювали власні футбольні команди, які не на жарт змагалися з одна з одною. До Ухти було відправлено і Миколу Старостіна – видатного футболіста, арештованого за те, що його команда виграла в команди Берії; вже на залізничній станції його етап зустрічали. Його відвезли на зустріч з начальником місцевої футбольної команди, який говорив з ним ввічливо і повідомив, що начальник табору спеціально ним цікавився: «Душею генерал – у футболі. Ви тут, зокрема, завдяки йому». Старостін більшість часу в таборі тренував футбольні команди НКВД, переїжджаючи з місця на місце залежно від того, який начальник потребував його послуг⁵⁸.

Чутки про всі ці крайнощі викликали певну стривоженість чи принаймні цікавість у Москві. Можливо, у відповідь на скарги Берія одного разу наказав провести таємне розслідування з приводу розкішного життя Нікішова. У звітах слідства, зокрема, підтверджувалося, що в одному випадку Нікішов витратив 15 тисяч рублів – величезні гроші на ті часи – на банкет на честь візиту Хабаровського театру оперети⁵⁹. У звіті також засуджується атмосфера «низькопосклонства» навколо Нікішова і його дружини Гридасової: «Вплив Гридасової такий великий, що навіть заступники Нікішова свідчать, що вони обіймають свої посади тільки поки вона до них добра»⁶⁰. Проте жодних заходів вжито так і не було. Гридасова і Нікішов продовжували мирно царювати.

В останні роки стало модним відзначати, що, всупереч післявоєнним заявам, тільки невелика кількість німців працювала в концентраційних таборах і, зокрема, брала участь в убивствах в'язнів, з примусу. Один науковець нещодавно заявив,

що більшість робили це добровільно – така його думка викликала суперечки⁶¹. У випадку Росії та інших пострадянських країн до цієї проблеми слід підходити по-іншому. Дуже часто працівники таборів – як і більшість радянських громадян – вибору майже не мали. Їм просто призначали місце роботи, і вони мали на неї йти. Відсутність вибору – невід’ємна частина радянської економіки.

Разом з тим абсолютно неправильно було б сказати, що співробітники НКВД «жили не краще, ніж в’язні, якими вони розпоряджалися», чи як жертви тієї самої системи, як дехто намагається це робити. Бо хоча вони могли бажати працювати в якомусь іншому місці, навіть у самій системі працівники ГУЛАГу насправді мали вибір набагато більший, ніж їхні нацистські колеги, робота яких регламентувалася суворіше. Вони могли обирати – бути жорстокими чи добрими. Вони могли обирати – чи заганяти на роботі в’язнів до смерті, чи зберігати життя якомога більшої їх кількості. Вони могли обирати – чи співчувати в’язням, якими самі колись могли бути і одного разу знову могли стати, чи користатися своїм тимчасовим панівним становищем і панувати над своїми колишніми і майбутніми товаришами, змушуючи їх страждати.

Ніщо в їхньому минулому не було для такого вибору визначальним, бо і адміністратори ГУЛАГу, і звичайні табірні охоронці мали таке саме різноманітне етнічне і соціальне походження, як і в’язні. Справді, на прохання розповісти про те, якими були їхні тюремники, уцілілі в ГУЛАГу майже завжди відповідають, що вони були дуже і дуже різні. Я запитувала про це у Галини Смирнової, яка сказала, що «вони, як і всі, були всі різні»⁶². Анна Андрєєва сказала, що «були і божевільні садисти, були і цілком нормальні хороші люди». Андрєєва також згадала, що одного дня, невдовзі після смерті Сталіна, до табірної контори, в якій працювали в’язні, несподівано забіг головний бухгалтер табору і почав радісно вітати їх: «Знімайте номери, дівчата, вам віддають назад ваш одяг!»⁶³

Ірен Аргінська також розповідала мені, що охоронці були не тільки «дуже різні люди», з часом вони змінювалися. Солдати строкової служби поводитися «як звірі» на початку своєї служби, коли на них найпотужніше діяла пропаганда, але «з часом вони починали розуміти – не всі, але велика частина з них – і часто змінювалися»⁶⁴.

Правда те, що керівництво чинило певний тиск на охоронців і адміністраторів, щоб вони не виявляли до в’язнів приязного ставлення. В архіві інспекційного відділу ГУЛАГу зберігається справа начальника відділу постачання підрозділу Дмитлагу 1937 року на прізвище Левін; справа розслідувалася з приводу поблажливості цього адміністратора до в’язнів. Його злочин полягав у тому, що він дозволив одному в’язневі зустрітися з теж ув’язненим братом: за правилами, родичів у тюрмі близько один до одного не підпускали. Левіна також звинуватили у тому, що він взагалі був надто дружньо настроєний до зеків, і особливо – до групи зеків, які нібито були меншовиками. Левін, сам колишній в’язень Біломорського каналу, у відповідь стверджував, що не знав, що вони були меншовиками. Оскільки все це відбувалося 1937 року, його в будь-якому разі засудили⁶⁵.

Втім, така суворість не була надто поширеною. Насправді кілька великих начальників стали знаменитими своїм добрим ставленням до в’язнів. У своїй книжці – засудженні Сталіна «Нехай судить історія» історик і публіцист, дисидент Рой Медведев пише про одного начальника табору – В. А. Кундуша, який серйоз-

но поставився до вимог збільшення обсягів виробництва під час війни. Він поставив на канцелярську роботу політичних в'язнів, домагався доброго ставлення до в'язнів, навіть забезпечував декому з них дострокове звільнення. Його підприємство під час війни було нагороджене Червоним прапором за організацію виробництва. Але коли війна закінчилася, арештували і його, можливо, саме за ту людяність, яка була запорукою високих показників виробництва⁶⁶. Лев Разгон пише про незвичайну пересильну тюрму в Георгіївську, через яку пройшли він сам і його друга дружина Ріка:

«...камери не тільки підметені, а й помиті – і підлога, і нари. Годують так ситно, що зникає постійний етапний голод. У лазні можна помитися по-справжньому. Є навіть – Ріку це вразило більше всього! – спеціальна жіноча кімната зі всіма пристосуваннями...»⁶⁷

Були й інші. В один із моментів його табірного життя Генріха Горчакова, російського єврея, арештованого 1945 року, відправили до інвалідного табору, що належав до табірному комплексу Сиблаг. Незадовго до того керувати табором прийшов новий начальник, колишній офіцер-фронтовик, який не міг знайти собі іншої роботи. Серйозно взявшись за роботу, новий начальник збудував нові бараки, стежив за тим, щоб у в'язнів були матраци і навіть простирadла, реорганізував роботу – повністю змінив табір⁶⁸.

Ще одного зека – Олексія Пряділова, арештованого у віці 16 років, відправили до сільськогосподарського табору на Алтаї. Тамтешній начальник «керував табором, як підприємством, і ставився до в'язнів не як до злочинців і ворогів, яких необхідно “перевиховувати”, а як до працівників. Він був переконаний у тому, що вимагати доброї роботи від голодних людей безглуздо»⁶⁹. Іноді добрих начальників відзначали навіть перевіряючі ГУЛАГу. Один з таких інспекторів відвідав 1942 року Бірлаг і виявив, що «в'язні на цьому заводі чудово працюють, тому що мають чудові умови». Бараки були чисті, всі в'язні мали власні простирadла і ковдри, були добре одягнені і взуті⁷⁰.

Доброта набувала і безпосередніших форм. Галина Левінсон у своїх спогадах пише про те, як начальник табору відмовив ув'язнену робити аборт. «Коли вийдете з табору, ви будете самотня, – казав він їй. – Подумайте, як добре мати дитину». Та жінка до кінця свого життя була йому вдячна⁷¹. Про «хорошого» начальника табору пише й Анатолій Жигулін – він «врятував сотні людей від смерті», порушуючи правила, звертався до в'язнів «товариші ув'язнені» і наказував кухарю краще їх годувати. Жигулін зазначає, що він, очевидно, «ще не вивчив правил». Марія Сандрацька, арештована як «дружина ворога», також пише про начальника табору, який приділяв особливу увагу матерям з дітьми, стежив, щоб дитячі ясла нормально працювали і щоб матері з дітьми мали достатньо їжі та не були переобтяжені роботою⁷².

Насправді доброта була можлива: на всіх рівнях завжди були люди, які опиралися пропаганді, що змальовувала всіх в'язнів як ворогів, люди, які розуміли, що відбувається в дійсності. Та дивовижно велика кількість в'язнів не згадують жодного прикладу вияву доброти охоронцями, жодного випадку співчуття. «Не сумніваюся, – пише Євгеній Гнедін, – що у величезній армії табірних адмініст-

раторів були чесні люди, які мучилися через те, що їм належало бути наглядачами над ні в чому не винними людьми»⁷³. Водночас більшість авторів спогадів також висловлюють здивування щодо рідкісності такого розуміння. Бо, незважаючи на кілька винятків, чисті тюрми не були нормою, багато таборів були страхітливими, а більшість охоронців ставилися до в'язнів у крашому разі байдуже, а в гіршому – з лютотою жорстокістю.

Повторю ще раз: жорстокість ніде прямо не вимагалася. Навпаки: умисна жорстокість не отримувала офіційного схвалення центральної адміністрації. Табірні охоронці й адміністратори, що проявляли до в'язнів невинувдану жорстокість, могли притягуватися до відповідальності – і це часто робилося. В архівах Вятлагу є документи, в яких відзначені покарання охоронців за «систематичні побиття зеків», за крадіжки речей в'язнів і за згвалтування ув'язнених жінок⁷⁴. В архіві Дмитлагу є документи щодо винесення кримінальних вироків представникам адміністрації табору, звинуваченим у побитті в'язнів у стані сп'яніння. У центральних архівах ГУЛАГу також є документи про покарання начальників таборів, які били в'язнів, катували їх під час слідства або посиляли їх на етапи без відповідного зимового одягу⁷⁵.

Проте жорстокість тривала. Іноді вона була по-справжньому садистською. Віктор Булгаков, який був в'язнем у 1950-ті роки, згадує свого охоронця, неписьменного казаха, котрий, як виявилось, отримував задоволення, примушуючи в'язнів стояти, повільно замерзаючи, в снігу, та іншого, якому подобалося «показувати свою силу і бити в'язнів» без видимої причини⁷⁶. В архівах ГУЛАГу також є, серед багатьох інших подібних записів, документ стосовно начальника одного з лагпунктів Волгострою під час війни товариша Решетова, який кидав зеків у штрафні камери, де стояв мороз, і наказував хворим в'язням працювати на лютomu холоді, внаслідок чого багато з них прямо на роботі помирали⁷⁷.

Частіше жорстокість зумовлювалася не садизмом, а власними матеріальними інтересами тюремників. Охоронці, які вбивали в'язнів-втікачів, отримували матеріальну винагороду, їм навіть могли дати відпустку додому. Таким чином для них могло видатися привабливим заохочувати такі «втечі». Наслідки цього описує Жигулін:

«Солдат скаже такому:

– Гей! Мужик! Ану принеси мені от ту колодочку для сидіння!

– Вона ж за запертою, громадянин начальник!

– Нічого, я дозволяю. Йди!

Вийшов – черга з автомата – і немає людини»⁷⁸.

Такі випадки були звичайними, про що свідчать архіви. 1938 року чотирьох в'ятлагівських вохривців було засуджено за вбивство двох в'язнів, яких вони «спровокували» на втечу. Пізніше виявилось, що начальник підрозділу і його заступник також крали речі в'язнів⁷⁹. Письменник Борис Дьяков також згадує про практику провокування втеч у своїх «прорадянських» спогадах, надрукованих в СРСР 1964 року⁸⁰.

Як і у випадку залізничних етапів, здається, що жорстокість часом зумовлювалася гнівом або нудьгою від принизливої роботи. Під час своєї роботи

санітаркою у колимській лікарні голландська комуністка Еліно́р Ліппер доглядала хворого на плеврит з високою температурою:

«Болісно задихаючись, він розповів мені, що охоронець хотів якомога швидше закінчити перехід і через те примусив хворого, з температурою в'язня багато годин їти пішки, підганяючи його кийком. У кінці дороги він пригрозив переламати в'язневі всі кістки, якщо той поскаржиться в лікарні, що охоронець його бив».

Вкрай заляканий, цей в'язень відмовився повторити свою розповідь у присутності неув'язнених. «Ми дали йому спокійно померти, – пише Ліппер, – а той охоронець продовжував спокійно бити в'язнів»⁸¹.

Проте у більшості випадків жорстокість радянських охоронців була бездумною, дурною, ледачою жорстокістю, з якою можуть ставитися до корів чи овець. Якщо охоронцям чітко не наказували знущатися з в'язнів, то не казали їм і ставитися до них, особливо – до політичних в'язнів, як до людей. Навпаки, багато робилося для того, щоб викликати ненависть до в'язнів, про яких постійно говорилося, що вони «небезпечні злочинці, шпигуни і диверсанти, які намагаються знищити радянський народ». Така пропаганда дуже потужно діяла на людей, озлоблених горем, небажаною роботою і матеріальними умовами⁸². Вона також формувала настрої вільнонайманих працівників у таборах – місцевих мешканців, неспівробітників НКВД, – так само, як і озброєних охоронців, про що згадує один в'язень: «Зазвичай від вільних ми були відрізані стіною взаємної недовіри... Наша сіра форма, те, що нас водили під конвоєм, іноді з собаками, мабуть, було для них дуже неприємним, про що краще було не думати»⁸³.

Так було вже у 1920-ті роки, в епоху, коли соловецькі охоронці примушували замерзлих в'язнів стрибати в річку по команді «Дельфін!». Звичайно, ще гірше стало наприкінці 1930-х років, коли політичних в'язнів було затавровано як «ворогів народу», а табірний режим став суворішим. 1937 року, отримавши повідомлення, що на Колиму прямує велика партія в'язнів-троцькістів, начальник табору Едуард Берзін сказав групі своїх співробітників: «Якщо ці свині, які зараз сюди їдуть, чинили диверсії на материку, то давайте зробимо так, щоб тут, на Колімі, вони працювали для Радянського Союзу. Ми маємо способи примусити їх працювати...»⁸⁴

Та навіть після закінчення Великого терору пропаганда не припинялася. У 1940-х і 1950-х роках в'язнів постійно називали військовими злочинцями і поплічниками фашистів, зрадниками і шпигунами. Українських націоналістів, масовий притік яких до таборів почався після Другої світової війни, називали то «змієподібними раболіпними собаками німецьких катів», то «українсько-німецькими фашистами», то «агентами іноземних розвідувальних служб». Тодішній радянський лідер України Микита Хрущов сказав на пленумі Центрального комітету Комуністичної партії, що українські націоналісти «убили себе, намагаючись догодити своєму господареві Гітлеру і отримати хоч маленьку часточку награбованого за свою собачу службу»⁸⁵. Під час війни охоронці майже всіх політичних в'язнів називали «фашистами», «гітлерівцями» або «власовцями» (прихильниками радянського генерала Власова, який потрапив у полон, а згодом підтримав Гітлера).

Особливо принизливим це було для євреїв, фронтовиків, які воювали з німцями, і для іноземних комуністів, які боролися з фашизмом у своїх країнах⁸⁶. «Ми не фашисти, більшість з нас – колишні члени партії», – обурено сказав югославський комуніст Карло Штайнер групі кримінальних в'язнів, які вигукували «фашисти» бригаді політичних в'язнів⁸⁷. Маргарет Бубер-Нойманн, німецька комуністка, звільнена з ГУЛАГу тільки для того, щоб потрапити прямо до німецького концентраційного табору Равенсбрюк, також пише, що її постійно називали «німецькою фашисткою»⁸⁸. А коли арештований співробітник НКВД Михайло Шрейдер сказав слідчому, що його як єврея тяжко звинувачувати у співробітництві з Гітлером, той йому відповів, що він не єврей, а «німець, замаскований євреєм»⁸⁹.

Таке дражніння було не просто дитячою забавкою. Називаючи в'язнів «ворогами» і «недолюдками», охоронці переконували себе у правомірності своїх дій. Справді, риторика «ворогів» була тільки однією частиною ідеології кадрів ГУЛАГу. Інша частина – її можна назвати риторикою «державного рабства» – постійно втовкмачувала важливість роботи і дедалі більшого зростання виробничих показників, які були необхідними для існування Радянського Союзу. Грубо кажучи: будь-що є виправданим, якщо воно приносить країні більше золота. Цю тезу чудово підсумовує Олексій Логінов, колишній завідувач виробництва і адміністратор тюремних таборів у Норильську, в інтерв'ю, яке він дав британському кінодокументалістові:

«Від самого початку ми дуже добре знали, що зовнішній світ не дасть спокою нашій радянській революції. Це розумів не тільки Сталін – всі, кожен звичайний комуніст, кожна окрема людина розуміли, що ми маємо не тільки будувати, а будувати, повністю усвідомлюючи, що скоро буде війна. Отже, у моїй сфері пошук будь-яких джерел корисних копалин, міді, нікелю, алюмінію і заліза тощо вівся дуже інтенсивно. Ми завжди знали про великі поклади в Норильську – але як розробляти їх в Арктиці? Тому всю справу віддали до рук НКВД, Міністерства внутрішніх справ. Хто ще міг це зробити? Ви знаєте, як багато людей було арештовано. А нам там потрібні були десятки тисяч...»⁹⁰

Логінов говорив це у 1990-ті роки, майже через півстоліття після того, як Норильськ перестав бути тюремним комплексом. Але ці слова суголосні з тим, що писала 1964 року дружина одного начальника табору Анна Захарова у листі в газету «Известия», який не був опублікований, проте пізніше з'явився у самвидаві. Як і Логінов, Захарова пише про обов'язок і про те, що її чоловік приніс у жертву для слави своєї країни: «Його здоров'я вже було підірване роботою зі злочинним світом, тому що вся робота проходила на нервах. Ми з радістю б переїхали, тому що мій чоловік уже відслужив свій час, та його не хотіли відпускати. Він – Комуніст і офіцер, і він повинен виконувати свій обов'язок»⁹¹.

Схожі думки висловлювала у розмові зі мною і одна табірна адміністраторка, яка побажала залишитися анонімною. З гордістю вона розповідала мені про роботу, яку виконали її в'язні для СРСР під час війни: «Абсолютно всі в'язні працювали і платили по-своєму та віддавали все, що могли, для фронту»⁹².

У цьому ширшому контексті відданості Радянському Союзу і його економічним цілям жорстокість в ім'я виробничих показників здавалася тим, хто її чинив,

просто-таки гідною захоплення. Більше того, справжню сутність жорстокості, як і справжню сутність таборів, можна приховати за допомогою економічного жаргону. 1991 року після інтерв'ю з колишнім співробітником адміністрації Карлагу американський журналіст Адам Гохшильд скаржився: «Полковник говорив так, що ви не розуміли, що то була тюрма. Замість того він майже весь час говорив про роль Карлагу в радянській економіці. Він говорив як гордий місцевий партійний начальник. «У нас була власна сільськогосподарська дослідна станція. Були передові у розведенні великої рогатої худоби. Тут виростили особливу породу корів, червону степову, а також казахську білоголову...»⁹³

Адміністратори найвищого рівня часто говорили про в'язнів як про машини або знаряддя, потрібні для виконання роботи і ні для чого більше. Вони відверто вважалися зручною дешевою робочою силою – предметом необхідності, таким самим, як цемент або сталь. Норильський начальник Логінов знову формулює це найкраще:

«Якби ми посилали [в Норильськ] цивільних, то спочатку треба було б побудувати для них будинки. А як тут жити цивільним? З в'язнями це просто – все, що вам потрібно, це барак, піч з димарем, і вони виживають. І потім, пізніше, можливо, якесь місце, де вони їстимуть. Коротше, в'язні були, за обставинами того часу, сдино можливими людьми, яких можна було використовувати в таких великих масштабах. Якби ми мали час, то, ймовірно, так би це не робили...»⁹⁴

Разом з тим економічний жаргон давав змогу табірному керівництву виправдати все, навіть смерть: усе робилося для більшого блага. Лев Разгон пише, наприклад, про розмову між полковником Тарасюком, тодішнім начальником Устьвимулагу, і табірним лікарем Коганом, який мав необережність похвалитися Тарасюку, скількох хворих він «витягнув з обіймів пелагри», захворювання, зумовленого голодом і нестачею білків. За спогадами Разгона, відбувся такий діалог:

«Тарасюк: Що вони отримують?

Коган: Вони всі отримують протипелагрозний пайок, встановлений санвідділом ГУЛАГу: стільки-то білків у кількості стількох калорій.

Тарасюк: Коли і скільки з них піде до лісу?

Коган: Ну, звісно, до лісу вони вже ніколи не підуть. Але вони будуть жити, і колись їх можна буде використовувати в зоні на легких роботах.

Тарасюк: Зняти з них усі протипелагрозні пайки. Запишіть: пайки ці передати тим, хто працює в лісі. А цих – на інвалідний.

Коган: Товаришу полковник! Очевидно, я погано пояснив вам. Ці люди можуть жити тільки за умови отримання цього спеціального пайка. Інваліди отримують 400 грамів хліба... на такому пайку вони помруть у першу ж декаду... Цього робити не можна!

Тарасюк навіть з якоюсь цікавістю подивився на схвилюваного лікаря.

– Це що: за вашою медичною етикою не можна робити?

– Так, не можна...

– Ну, я плював на вашу етику, – спокійно і без жодних ознак гніву сказав Тарасюк. – Записали? Йдемо далі...

Всі ці 206 людей померли менш як за місяць»⁹⁵.

Такі розмови, як свідчать архіви, не були ні поодинокими, ні легендарними. Один інспектор, звітуючи про умови життя в'язнів на Волгострої під час війни, скаржився, що адміністрація табору «цікавиться виключно виробництвом деревини... і не виявляє навіть найменшої цікавості до харчування і одягу в'язнів, посилаючи їх на роботу, не зважаючи на їх фізичний стан, ніколи не турбуючись тим, чи одягнені, здорові й нагодовані вони»⁹⁶. В одному документі відзначається таке висловлювання, що прозвучало на зборах співробітників Вятлагу у січні 1943 року. Суто нейтральною мовою статистики товариш Авруцький запропонував: «Ми маємо 100 % робочої сили, але не можемо виконати плану, оскільки група Б продовжує зростати. Якби продукти, які даються групі Б, давати іншому контингенту – то ми взагалі б не мали групи Б і виконували б програму...»⁹⁷ Під «групою Б», звичайно, малися на увазі слабші в'язні, які і справді перестали б існувати, якщо б їм не давали ніякої їжі.

Табірне начальство мало перевагу ухвалювати такі рішення далеко від людей, на яких ці рішення відбивалися, однак близькість не завжди робила тих, хто знаходився в ієрархії набагато нижче, більш співчутливими. В'язень-поляк Казимир Зарод був у колоні в'язнів, яких строєм вели до нового табору. В'язням фактично не давали їсти, і вони почали слабшати. Зрештою один з них упав і не міг встати. Охоронець направив на нього гвинтівку. Інший пригрозив, що стрілятиме:

«– Ради Бога,– почув я стогін,– якби ви тільки дозволили мені трохи відпочити, я зміг би йти.

– Ти йтимеш або вмереш,– сказав перший охоронець.

Я бачив, як він підняв гвинтівку і прицілився – я не міг повірити, що він стрілятиме. Тут люди в колоні за мною змінили свої місця, і те, що було далі, я бачив погано, але раптом пролунав постріл, за ним ще один, і я зрозумів, що той чоловік мертвий».

Але Зарод також пише, що не всіх, хто падав з ніг під час переходу, розстрілювали. Молодших людей, надто виснажених, щоб іти далі, піднімали і кидали на підводу, де вони «лежали мішками, поки не відійдуть... Причина, наскільки я розумію, була та, що молоді відійдуть і будуть працювати, а старі не вартували порятунку. Напевно, ті, кого як мішки зі старим ганчір'ям кидали на підводу з провіантом, опинялися там не з якихось гуманних міркувань. Охоронці, незважаючи на свою молодість, уже ходили раніше цим маршрутом і, очевидно, були вільні від будь-яких людських почуттів»⁹⁸.

Хоча більше немає документів, які б це підтверджували, зрозуміло, що таке ставлення позначалося навіть на тих, хто обіймав у системі таборів найвищі пости. У попередніх розділах я постійно цитувала звіти інспекційного відділу ГУЛАГу, який був підпорядкований прокуратурі. Ці звіти, які подавалися з особливою регулярністю і точністю, примітні своєю чесністю. У них говориться про епідемії тифу, нестачу продуктів, брак одягу. Вони повідомляють про табори з «надто високим рівнем смертності». Вони гнівно засуджують конкретних начальників таборів через незабезпечення належних умов життя в'язнів. У них подаються оцінки кількості «робочих днів», втрачених через хвороби, нещасні випадки, смерть. Читаючи їх, не маєш жодного сумніву в тому, що московські керівники

ГУЛАГу знали – достеменно і по-справжньому знали,– що за життя було у таборах: усе це тут, написано не менш щиро, ніж у Солженіцина і Шаламова⁹⁹.

І хоча якісь зміни часом відбувалися, хоча начальники часом отримували вирoki, у цих звітах вражає те, що вони повторюються: вони нагадують про абсурдну культуру перевірок, чудово описану російським письменником ХІХ століття Миколою Гоголем. Усе виглядає так, що правил дотримуються, звіти подаються, ритуальний гнів висловлюється,– а на те, як це відбивається на справжніх людях, не звертається жодної уваги. Начальникам таборів регулярно виносилися догани за нездатність поліпшити умови життя, умови життя продовжували залишатися неполіпшеними, і на цьому дискусії закінчувалися.

Врешті-решт, ніхто не примушував охоронців рятувати молодих і вбивати старих. Ніхто не примушував начальників таборів винищувати хворих. Ніхто не примушував московських начальників ГУЛАГу не звертати уваги на те, про що свідчили звіти інспекторів. А такі рішення ухвалювалися відкрито, кожного дня охоронцями й адміністраторами, очевидно, переконаними в тому, що вони мають на це право.

Не була ідеологія державного рабства і виключною власністю господарів ГУЛАГу. В'язні теж заохочувалися до співпраці – і дехто співпрацював.

Розділ 14

В'ЯЗНІ

Людина є істота, яка до всього звикає, і, я думаю, це найкраще її визначення.

Ф. Достоевський.
Записки з Мертвого дому¹

УРКИ: КРИМІНАЛЬНІ ЗЛОЧИНЦІ

Недосвідченого політичного в'язня, дівчину-селянку, арештовану «за колоски», непідготовленого депортованого поляка перша зустріч з *урками*, членами професійної злочинної касты Радянського Союзу, бентежила, шокувала, викликала у них нерозуміння. Євгенія Гінзбург вперше зустрілася з жінками, засудженими за кримінальні злочини, коли сідала на пароплав на Колиму:

«Це були не звичайні блатнячки, а самі вершки кримінального світу. Так звані стерви – рецидивістки, убивці, садистки, майстрині статевих збочень... Вони тієї ж самої хвилини почали тероризувати “фрасрш”, “контриків”. Їх захоплювало розуміння, що є на світі люди, ще більш знехтувані, ще більш знедолені, ніж вони, – вороги народу!.. Вони забирали в нас хліб, витягували останні ганчірки з наших вузлів, виштовхували із зайнятих місць»².

На тому ж шляху в Олександра Горбатова – героя війни генерала Горбатова, чоловіка навряд чи боязкого, – забрали чоботи у трюмі пароплава «Джурма» в Охотському морі:

«Сильно вдаривши мене в груди і по голові, один із кримінальних з насмішкою сказав: “Давно продав мені чоботи і гроші взяв, а чобіт досі не віддає”. Розсміявшись, вони зі здобиччю пішли геть, але, побачивши, що я у відчай йду за ними, зупинилися і почали мене знову бити на очах принижених людей»³.

У десятках спогадів повторюються подібні сцени. Професійні злочинці з божевільною люттю налітали на інших в'язнів, скидали їх з нар у бараках і поїздах; кричачи і лаючись, відбирали залишки одяжі. Для звичайних людей їхня поведінка здавалася вкрай дикою. В'язень-поляк Антон Екарт був шокований «повною відсутністю в урок будь-якої стриманості, вони прилюдно відправляли всі природні потреби, включно з онанізмом. Це робило їх дивовижно схожими на мавп, з якими у них, здавалося, було набагато більше спільного, ніж з людьми»⁴. Марія

Йоффе, дружина знаменитого революціонера, теж пише, що зlodії злягалися на людях, ходили голими по бараках і не мали жодних почуттів одне до одного: «Живими були тільки їхні тіла»⁵.

Тільки через багато тижнів, а то й місяців невтаємничені чужаки починали розуміти, що злочинний світ є багатоманітним, що він має власну ієрархію, власну систему чинів і звань; що насправді є багато різних видів зlodіїв. Лев Разгон пояснює: «Всі поділені на касти, на спільноти із залізною дисципліною, з численними правилами і постановами, порушення яких жорстко каралося – повним вигнанням із кримінального світу, а часто і смертю»⁶.

Кароль Колонна-Чосновський, в'язень-поляк, який виявився єдиним політичним серед кримінальних в'язнів у північному лісовому таборі, також пише про ці відмінності:

«У ті часи російська злочинність була вкрай класово свідомою. Насправді клас для них був усім. За їхньою ієрархією великі зlodії, такі як грабіжники банків або поїздів, належали до вищого класу. Одним з них був ватажок табірної мафії Гриша Чорний. На протилежному кінці соціального спектру знаходилися дрібні зlodюжки, такі як кишенькові зlodії. Головні заправили використовували їх як лакеїв і поси́льних, майже не звертаючи на них уваги. Всі інші зlodії належали до найчисленнішого середнього класу, та навіть там були свої відмінності.

У багатьох відношеннях це дивне суспільство було карикатурною копією «нормального» світу. У ньому можна було знайти еквівалент будь-якої найменшої тіні людської чесноти і вади. Наприклад, можна було відразу ж упізнати амбітну людину, що прокладає собі дорогу нагору, сноба, кар'єриста, шахрая, так само, як і чесну та щедру людину...»⁷

На самій верхівці ієрархії знаходилися професійні зlodії, які встановлювали правила для всіх інших. Відомі як «урки», «блатні» або ж, якщо вони належали до найвищої кримінальної еліти, як «воры в законе» – «зlodії в законі», – російські професійні злочинці жили за цілим зводом правил і звичаїв, які існували до ГУЛАГу і його пережили. Вони не мали нічого спільного з величезною більшістю населення ГУЛАГу, яке відбувало «кримінальні» вироки. Так звані звичайні зlodії – засуджені за дрібні правопорушення, порушення розпорядку на роботі та інші неpolітичні злочини – ненавиділи зlodіїв у законі так само пристрасно, як і політичних.

У цьому немає нічого дивного: культура зlodіїв у законі дуже відрізнялася від культури середнього радянського громадянина. Вона була глибоко закоріненою у злочинне підпілля царської Росії, у зlodійські й жебрацькі гільдії, які контролювали дрібну злочинність тієї епохи⁸. Вона розрослася набагато ширше у перші десятиліття радянського режиму через появу сотень тисяч сиріт – прямих жертв революції, громадянської війни і колективізації, яким вдалося вижити спочатку дітьми вулиці, а потім зlodіями. На кінець 1920-х років, коли почалося масове будівництво таборів, професійні злочинці стали абсолютно окремою спільнотою, що мала суворі правила поведінки, які забороняли їм мати будь-що спільне з радянською владою. Справжній зlodій у законі відмовлявся працювати, відмовлявся мати паспорт і відмовлявся будь-яким чином співробітничати з властями, за винятком того, коли завдяки такому співробітництву він використовував їх у своїх

цілях: в «аристократах» Миколи Погодіна з його однойменної п'єси 1934 року вже можна упізнати злодіїв у законі, що принципово відмовляються виконувати будь-яку роботу⁹.

Насправді програми політичної освіти та перевиховання початку 1930-х років у своїй переважній частині були націлені саме на злодіїв у законі, а не на політичних в'язнів. Тоді вважалося, що злодіїв – які були «соціально близькими», на відміну від «соціально небезпечних» політичних, можна виправити. Та на кінець 1930-х років влада, як видається, відмовилася від ідеї перевиховання професійних злодіїв. Вони вирішили проблему по-іншому: використанням злодіїв у законі для контролювання і залякування інших в'язнів. Особливо «контрреволюціонерів», яких злодії органічно не терпіли¹⁰.

Це не було чимось абсолютно новим. За століття до того кримінальні в'язні у Сибіру вже ненавиділи політичних. У «Записках з Мертвого дому», дещо белетризованих спогадах про п'ятирічне ув'язнення, Достоевський згадує зауваження свого товариша: «Так, дворян вони не люблять, особливо політичних, з'їсти раді; воно й не дивно. По-перше, ви і народ інший, на них не схожий...»¹¹

У Радянському Союзі табірна адміністрація відкрито використовувала невеликі групи професійних злодіїв для контролювання інших в'язнів приблизно з 1937 року до кінця війни. У цей період злодії в законі найвищого розряду не працювали, але натомість примушували працювати інших¹². Лев Разгон пише:

«Вони не працювали, але їм приписували повний виробіток; вони обкладали грошовою даниною всіх “мужиків” – тих, хто працювали; вони половинили посилки, покупки в ларку; безцеремонно курочили нові етапи, забираючи у новачків кращий одяг. Одне слово – вони були рекетирами, гангстерами, членами маленької мафії, і всі “побутовики” (“бытовики”) – а їх була більшість – ненавиділи “законників” лютою ненавистю»¹³.

Дехто з політичних в'язнів знаходив способи уживатися зі злодіями в законі, особливо після війни. Деякі найвищі кримінальні авторитети полюбили тримати біля себе політичних як такі собі талісмани або й за корешів. Александр Долгун завоював повагу злочинного авторитета у пересильному таборі, побивши злодія нижчої категорії¹⁴. Теж почасти через перемогу над злодієм у кулачній бійці Марлена Кораллова – молодого політв'язня, пізніше одного із засновників Товариства «Меморіал», помітив Нікола, кримінальний ватажок його табору, який дозволив Кораллову сидіти біля нього у бараку. Це рішення змінило статус Кораллова в таборі, де відразу ж запанувала думка, що Нікола його «захищає»; завдяки цьому Кораллов отримав набагато краще спальне місце: «Табір зрозумів: якщо я став частиною *трійки* навколо Ніколи, то увійшов до табірної еліти... ставлення до мене миттєво змінилося»¹⁵.

Однак у переважній більшості випадків злодії мали над політичними абсолютний контроль. Їхній вищий статус почасти зумовлював те, що вони почувалися в таборах, за словами одного кримінолога, «у себе вдома»: вони жили краще за інших в'язнів і мали певну реальну владу у таборах, якої не мали поза ними¹⁶. Кораллов, наприклад, пояснює, що Нікола мав єдине у бараку «залізне ліжко», яке стояло в кутку. На ньому ніхто, крім нього, не спав, і за виконанням цього правила стежила група корешів Ніколи. Вони також розвішували біля цього ліжка ковдри,

так щоб ніхто не міг заглядати. Доступ до місця перебування ватажка пильно контролювався. Такі в'язні навіть пишалися своїми довгими термінами ув'язнення. Кораллов каже:

«Були такі молоді хлопці, які для підвищення свого авторитету робили спроби втечі – безнадійні спроби, а потім отримували додаткові 25 років і, можливо, ще 25 за саботаж. Тоді, коли вони потрапляли в новий табір і розповідали людям, що мають термін у 100 років, це робило їх, за мірками табірної моралі, видатними фігурами»¹⁷.

Вищий статус злочинців робив злочинний світ привабливим для молодших в'язнів, яких іноді приймали до братства з виконанням особливого складного обряду. За даними звітів співробітників таємної поліції і табірної адміністрації 1950-х років, нові члени клану мали давати клятву бути «достойним» злочинцем і виконувати суворі правила злочинського життя. Інші злочинці давали новачку рекомендації, можливо, характеризуючи його як «порушника табірної дисципліни», і жалували кличкою. Новини про «коронації» поширювалися табірною системою через мережі злочинських зв'язків, тому навіть коли нового злочинця переводили до іншого лагункту, його статус за ним залишався¹⁸.

Таку систему застав 1946 року Микола Медведєв (не родич московських інтелектуалів). Арештованого підлітком за крадіжку колгоспного зерна, Медведєва ще на етапі взяв під крило один з провідних злочинців у законі, який поступово ввів його до злочинського світу. Після прибуття до Магадану Медведєва відправили на роботу разом з іншими в'язнями: йому наказали прибирати їдальню – завдання навряд чи надто тяжке, – але його вчитель криком наказав йому припинити: «І я не працював, як не працювали інші злочинці». Інші в'язні працювали на нього¹⁹.

Як пояснює Медведєв, табірній адміністрації було байдуже, працює якийсь конкретний в'язень чи ні. «Важливим для них було тільки одне: щоб копальня давала золото, якомога більше золота, і щоб у таборі був порядок». І, пише він доволі схвально, злочинці справді забезпечували порядок. Те, що табори втрачали у робочому часі, вони компенсували у дисципліні. Він пояснює, що «якщо хтось когось ображав, ображені зверталися до злочинних “авторитетів” зі своїми скаргами», а не до табірної керівництва. Медведєв твердить, що ця система забезпечувала підтримання низького рівня насильства і скандалів, який би в іншому разі був набагато вищий²⁰.

Микола Медведєв позитивно оцінює панування в таборах злочинців, і це незвичайно для табірних спогадів; зумовлене це почасти тим, що Медведєв дивиться на злочинний світ зсередини – багато уроку були неписьменні, і навряд чи хтось із них писав мемуари, – але головним чином через співчутливе ставлення автора. Більшість із «класичних» літописців ГУЛАГу – свідки терору, грабунків і згвалтувань, які чинилися злочинцями, – пристрасно їх ненавидять. «Злочинці – не люди, – прямо пише Шаламов. – Злу, яке чинилося ними у таборах, немає ліку»²¹. Солженіцин пише, що «саме цей загальнолюдський світ, *наш* світ, з його мораллю, звичками життя і взаємним ставленням, найбільше невідомий блатним, найбільше висміюється ними, найбільше протиставляється своєму антисуспільному кублу»²². Анатолій Жигулін яскраво описує, як насправді виглядало встановлення злочинцями «порядку». Одного дня у фактично порожній їдальні він почув, як двоє

в'язнів сперечалися за ложку. Раптом у двері залетів Деземія, головний «повноважний представник» старшого табірного злодія в законі:

«– Що за шум такий? Що за суперечка? Не можна порушувати тишу в їдальні.

– Та ось він у мене ложку взяв, підмінив. У мене ціла була. А він дав мені зламану, дрогоком перев'язану!

– Я вас зараз обох і покараю, і примирю, – зареготав Деземія. А потім раптом блискавично зробив два випаді пікою – наче блискавкою виколов сперечальникам по одному оку»²³.

Можна з певністю стверджувати, що вплив злодіїв на табірне життя був дуже великим. Їхній жаргон, такий відмінний від звичайної російської, що вважається майже іншою мовою, став найважливішим засобом спілкування у таборах. Незважаючи на те що знаменитий кримінальний жаргон передусім є багатотою і складною лайкою, його словник, укладений у 1980-ті роки (який переважно залишився таким самим, яким був у 1940-ві), також включає і сотні слів для позначення звичайних предметів, зокрема одягу, частин тіла, предметів домашнього вжитку, які є цілковито відмінними від відповідних російських слів. Для позначення предметів особливого зацікавлення – грошей, проститутток, злодіїв і крадіжок – він має буквально десятки синонімів. Поряд із словами на позначення злочинної діяльності взагалі (серед них «по музике ходить»), є також багато конкретних термінів для крадіжок: вокзальна крадіжка («держать садку»), автобусна крадіжка («марку держать»), незапланована крадіжка («идти на шальную»), крадіжка вдень («денник»), злодій, який краде з церков («клюквенник»), та багато інших²⁴.

Засвоєння «блатного слова» – іноді воно ще зветься «блатная музыка» – являло собою ритуальний «вступний курс», який проходили майже всі в'язні, хоча і не завжди з власної волі. Одна жінка – політичний в'язень пише:

«Найтяжче в такому таборі винести постійну лайку і образи... ту огидну мову, якою користуються злодійки, абсолютно неможливо терпіти через її непристойність; здається, що між собою вони здатні розмовляти тільки найнижчими і найлайливішими словами. Коли вони починали так лаятися і клястися, ми їх так ненавиділи, що казали одна одній: “Якби вона умирала поряд зі мною, я б їй і краплі вони не дала”»²⁵.

Інші намагалися аналізувати цей жаргон. Ще 1925 року один із соловецьких в'язнів міркував над походженням цього багатого лексикону у статті, яку він написав для табірної журналу «Соловецкие острова». Деякі з цих слів, відзначав він, просто відображають злодійську мораль: лексика, пов'язана з жінками, наполовину непристойна, наполовину хворобливо сентиментальна. Деякі зі слів отримали своє значення завдяки контексту реалій: злодії використовували слово «стукать» замість «говорить», так сталося тому, що в'язні у тюрмах перестукувалися між собою через стіни²⁶. Інший колишній в'язень відзначає велику кількість слів, які, очевидно, походять з івриту або їдишу – наприклад, «шмон» (обшук), «мусор» (міліціонер), «фраер» (не-злодій, також роззява)²⁷. Можливо, у цьому відбилася значення для кримінального світу південного портового міста Одеси – колишньої столиці російської контрабанди, в якому проживало багато євреїв.

Час від часу адміністрація таборів намагалася навіть викоринити жаргон. 1933 року начальник Дмитлагу наказав своїм підлеглим «вжити належних заходів» для того, щоб в'язні – а також охоронці і табірна адміністрація – припинили вживання злодійського жаргону, який «зараз є загальноновживаним, навіть в офіційних листах і промовах»²⁸. Про результати цього починання жодних даних немає.

Злодії найвищого розряду не тільки говорили, а й виглядали інакше, ніж інші в'язні. Можливо, навіть більше за жаргон, їх виокремленню в окрему касту послужили їхній одяг і чудернацька мода, що своєю чергою призводило до подальшого посилення страху, який вони наганяли на решту в'язнів. За словами Шаламова, у 1940-х роках усі колимські злодії в законі носили на шиях алюмінієві хрести – не надаючи їм жодного релігійного значення: «це був певний символ». Проте мода змінювалася:

«У двадцяті роки блатні носили технічні кашкети, ще раніше – капітанки. В сорокові роки взимку носили вони кубанки, підгортали халяви валянок. А на шії носили хрест. Хрест зазвичай був гладеньким, але якщо траплялися художники, їх примушували голкою розписувати по хресту візерунки на улюблені теми: серце, карта, хрест, оголена жінка...»²⁹

Георгій Фельгун, який також був у 1940-ві роки в таборах, згадує, що злодії ходили по-іншому, «маленькими кроками, трохи розставивши ноги», а на зубах у них були золоті або срібні коронки, які для них були чимось на зразок особливо модних речей: «Злодій 1943 року зазвичай ходив у темно-синьому комплекті з трьох предметів, з холошами, заправленими у хромові чоботи. Кофта під жилетом носилася навипуск. Також кепка, насунута на очі. Також татуювання, зазвичай сентиментальні *“Не забуду матір рідну”*, *“Нет счастья в жизни”*...»³⁰

Ці татуювання, що згадуються багатьма іншими авторами, також робили свій внесок у надання кримінальним в'язням відмінного вигляду й у позначення становища кожного злодія у кримінальному світі. За словами одного з істориків пенітенціарної системи, існували особливі татуювання для гомосексуалістів, наркоманів, засуджених за згвалтування і вбивць³¹. Солженіцин пише докладніше:

«Бронзову шкіру свою вони віддають під татуювання, і так постійно задоволена їхня художня, еротична і навіть моральна потреба: на грудях у них, на животах, на спинах одне в одного вони розглядають могутніх орлів, що присіли на скелю або ширяють у небі; *балдоху* (сонце) з променями на всі боки; жінок і чоловіків у злитті; і окремі органи їх насолод; і раптом біля серця – Леніна чи Сталіна, чи навіть обох (але це коштує рівно стільки, скільки хрестик на шії у блатного). Іноді посміються кумедному кочегару, що закидає вугілля в самісіньку дупу, або мавпі, яка втішається онанізмом. І прочитають одне на одному хоча і знайомі, та дорогі у своєму повторенні написи: *“Всіх дешевок в рот...!”*. Або на животі у блатної: *“Умру за горячу...!”*»³²

Як професійний художник, Томас Сговію швидко потрапив до татуювального бізнесу. Одного разу його попросили зобразити обличчя Леніна на чийось грудях: серед злодіїв поширеним було повір'я, що розстрільна команда ніколи не стрілятиме в портрети Леніна або Сталіна³³.

Злодії вирізнялися серед інших в'язнів також і своїми розвагами. Їхню гру в карти оточували складні обряди, сама вона була пов'язана з великим ризиком, як через свої високі ставки, так і через те, що карти були суворо заборонені керівництвом³⁴. Але у ризикованості, ймовірно, і полягала привабливість гри для тих, хто вважав небезпеку звичайним явищем: Дмитро Ліхачов, літературознавець, що відбував свій термін у Соловецькому таборі, зауважує, що багато злодіїв «порівнюють свої почуття під час гри в карти з тим, що вони відчувають під час скоєння злочину»³⁵.

Кримінальним в'язням вдавалося перехитрити всі спроби НКВД припинити гру в карти. Обшуки і конфіскації були марні. На виробництві гральних карт спеціалізувалися особливі «фахівці»; процес цей у 1940-ві роки став дуже складним. Спочатку «фахівець» нарізав лезом бритви прямокутні клапті паперу. Для забезпечення міцності ці шматки потім склеювалися по п'ять-шість – «клей» виготовлявся з жованого хліба, який потім перетирався через носову хустку. Після цього карти клалися на ніч під нари, щоб клей затверднув. Після цього штампом, виготовленим з дна кухля, на них наносилися масті. Для чорних карт використовувався чорний попіл. Якщо можна було дістати стрептоміцин – його мав табірний лікар, і його можна було якимось чином, погрозами чи хабарами, у нього взяти, – то його використовували для виготовлення червоних мастей³⁶.

Картярські ритуали становили ще один спосіб тероризування політичних в'язнів. Граючи один з одним, злодії ставили гроші, хліб і одяг. Коли вони програвали власні – вони грали на гроші, хліб і одяг інших в'язнів. Густав Герлінг вперше став свідком такого випадку у столипінському вагоні по дорозі до Сибіру. Він їхав зі своїм товаришем-поляком на прізвище Шкловський. У їхньому вагоні в карти грали троє урок, серед них «орангутанг з пласким монгольським обличчям».

«...орангутанг раптом жбурнув карти, зіскочив з верхньої полиці і став перед Шкловським.

– Давай шинель, – заволав він, – я її в карти програв.

Шкловський здивовано підняв очі і, не змінюючи пози, знизав плечима.

– Давай, – загорлав той знову, – давай, а то очі виколю!

Шкловський повільно встав і віддав шинель.

Тільки пізніше, в таборі, я зрозумів зміст цієї дивної сцени. Гра на чужі речі належить до найпопулярніших розваг урок, а головна привабливість її полягає в тому, що той, хто програв, зобов'язаний забрати у стороннього глядача раніше обумовлену річ»³⁷.

Одна ув'язнена жила в бараку, який було програно таким чином в карти. Почувши цю новину, жінки з тривогою чекали кілька днів, «не вірячи», поки однієї ночі не стався напад: «Піднявся страшенний шум – жінки пронизливо кричали, поки на допомогу не прибігли чоловіки... зрештою, не вкрали нічого, крім кількох вузлів з одягом, та староста отримала ножове поранення»³⁸.

Але карти могли бути не менш небезпечними і для самих злодіїв. Генерал Горбатов познайомився на Колимі зі злодієм, який мав тільки два пальці на лівій руці. Він пояснив:

«Грав у карти, програв, грошей уже не було, поставив на карту хороший костюм – не мій, звісно, а той, що був на щойно доставленому “політичному”, – і програв. Хотів забрати костюм вночі, коли новачок його зніме, лягаючи спати, а віддати мусив до восьмої ранку. Але взяти костюм мені не вдалося – “політичного” того ж дня відвезли до іншого табору. Значить, борг не сплачено. З цього приводу зібралася наша рада старійшин, щоб визначити мені покарання. Позивач зажадав позбавити мене всіх п’яти пальців лівої руки. Рада запропонувала два пальці. Поторгувалися і зійшлися на трьох. Я поклав руку на стіл, позивач взяв палицю і п’ятьма ударами відбив у мене три пальці».

Свою розповідь закінчив той чоловік майже з гордістю: «У нас теж є свої закони, та ще й міцніші, ніж у вас. Завинив перед своїми товаришами – відповідай»³⁹. І справді, злочинські судові ритуали були такими самими складними, як і обряди посвячення: тут був «суд», судовий розгляд і винесення вироку, який міг тягти за собою побиття, приниження і навіть смерть. Колонна-Чосновський був свідком напруженої тривалої гри в карти між двома злочинцями високого рангу, яка закінчилася тільки коли один з них програв усе, що мав. Замість руки чи ноги переможець зажадав як стягнення жадливого приниження для нього: він наказав табірному художникові виколоти у того на обличчі величезний статевий орган, спрямований тому в рота. Через кілька хвилин той, що програв, припік собі обличчя розжареною кочергою і стер татуювання, після чого на обличчі на все життя залишився шрам⁴⁰. Антон Антонов-Овсєєнко, син провідного більшовика, стверджує, що знав у таборі «глухонімого», який програв у карти, і на нього було покладене покарання три роки не розмовляти. Навіть коли його переводили з одного табору до іншого, він не наважувався порушити умов накладеного на нього покарання, бо про нього знав кожен місцевий урка: «Порушення каралося смертю. Ніхто не міг втекти від злочинського закону»⁴¹.

Керівництво знало про такі ритуали, часом робилися спроби втрутитися – не завжди успішні. В одному випадку, 1951 року, злочинський суд засудив до страти злочинця на прізвище Юрілкін. Про вирок дізналося табірне керівництво і перевело Юрілкіна спочатку в інший табір, а потім у пересильну тюрму, і ще пізніше – у третій табір у зовсім іншій частині країни. Незважаючи на це, двоє злочинців у законі врешті його вистежили і вбили – через чотири роки. За це їх було притягнуто до суду і страчено, але навіть такі покарання не завжди відлякували злочинців. 1956 року радянська генеральна прокуратура розіслала своїм місцевим підлеглим розчарованого листа, в якому йшлося, що «таке злочинне утворення існує в усіх виправно-трудових таборах, і часто рішення групи про вбивство того чи того в’язня, який перебуває в іншому таборі, виконуються безсуперечно»⁴².

Злочинські суди могли виносити вирoki також і стосовно в’язнів-незлочинців, що, можливо, пояснює те, чому вони викликали такий жах. Політичний в’язень початку 1950-х років Леонід Фінкельштейн згадує про одне таке вбивство з помсти:

«Я особисто бачив тільки одне вбивство, але воно було дуже яскравим. Ви знаєте, що таке великий металевий рашпіль? Такий рашпіль, загострений з одного краю, перетворюється на абсолютно смертельну зброю...

У нас був *нарядчик*, чоловік, який призначав в’язням роботу – у чому він був винний, сказати не можу. Але злочинці в законі вирішили, що його слід убити. Це сталося,

коли він стояв на повірці, перед роботою. Кожна бригада стояла окремо від інших. Нарядчик стояв попереду. Його прізвище було Казахів, це був огрядний дядько з великим пузом. Один злодій вихопився зі строю і засадив оцей рашпіль йому в живіт. Ймовірно, що то був професійний убивця. Його відразу ж схопили, – але в нього було 25 років. Звісно, його судили знову, і дали ще 25. Його термін на пару років виріс, так що невелика різниця...»⁴³

Разом з тим злодії порівняно рідко спрямовували свою «юстицію» на тих, хто керував таборами. У переважній своїй більшості вони були якщо й не лояльними радянськими громадянами в точному сенсі, то принаймні з радістю співробітничали у вирішенні одного завдання, яке поставила перед ними радянська влада: тобто з величезною радістю вони знущалися над політичними – групою, яка, за словами Євгенії Гінзбург, була «навіть ще більш знехтуваною і пригнобленою, ніж вони самі».

«КОНТРИКИ И БЫТОВЫЕ»: ПОЛІТИЧНІ ТА ЗВИЧАЙНІ В'ЯЗНІ

Через те що вони мали особливу мову, відмінний одяг і сувору культуру, професійних злодіїв було легко впізнавати, легко їх і описувати. Набагато тяжче робити узагальнення щодо решти в'язнів, людей, які становили сировину для робочої сили ГУЛАГу, оскільки походили з усіх верств радянського суспільства. І справді, протягом надто тривалого часу наше розуміння того, хто ж саме становив більшість табірної населення, було спотвореним через вимушену потребу покладатися на спогади, особливо спогади, опубліковані за межами Радянського Союзу. Авторами цих спогадів, як правило, були інтелектуали, часто іноземці, та майже виключно політичні в'язні.

Проте від часу горбачовської гласності відкрився доступ до набагато ширшого кола спогадів, а також до деяких архівних даних. Згідно з останніми, до яких слід ставитися з великою обережністю, видається, що велику більшість в'язнів становили зовсім не інтелектуали – тобто не представники російської технічної й академічної інтелігенції, які фактично були окремим класом, а робітники і селяни. Особливо показовими є деякі цифри, що стосуються 1930-х років – років, коли основну частину населення ГУЛАГу становили куркулі. 1934 року тільки 0,7 % табірної населення мало вищу освіту, тоді як 39,1 % були класифіковані як такі, що мають лише початкову освіту. Водночас 42,6 % були записані «напівписьменними», а 12 % були абсолютно неписьменні. Навіть 1938 року, коли Великий терор лютував серед московських і ленінградських інтелектуалів, тільки 1,1 % в'язнів таборів становили люди з вищою освітою, тоді як більше половини мали початкову освіту, а третину становили напівписьменні⁴⁴.

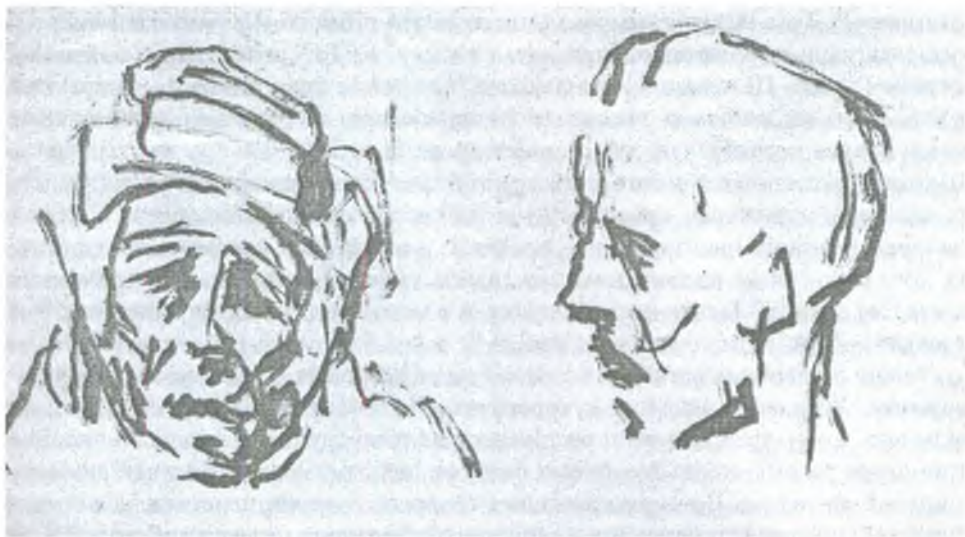
Відповідні цифри щодо соціального походження в'язнів недоступні, проте варто відзначити, що 1948 року політичні в'язні становили менше чверті загальної їх кількості – мають на увазі засуджені за статтею 58 Кримінального кодексу, за «контрреволюційні злочини». Загалом такі самі пропорції були і раніше. Під час терору 1937–1938 років політичні становили від 12 до 18 % від загальної кількості; під час війни ця частка коливалася між 30 і 40 %; 1946 року вона зросла

майже до 60 % внаслідок амністії кримінальних в'язнів, оголошеної з нагоди перемоги у війні; далі вона залишалася стабільною і становила від чверті до третини загальної кількості в'язнів до смерті Сталіна⁴⁵. При вищій плинності неполітичних в'язнів – вони часто мали коротші терміни і частіше задовольняли вимоги дострокового звільнення – можна з певністю твердити, що значна більшість в'язнів, які пройшли через систему ГУЛАГу і в 1930-ті, і в 1940-ві роки, потрапляли туди за кримінальними вироками, і через те вони, ймовірно, мали робітничо-селянське соціальне походження.

Втім, хоча ці цифри можуть допомогти виправити минулі помилки, вони також самі можуть вести до нових. Зі знайомства з матеріалами спогадів, які з'явилися і стали доступними в Росії після падіння Радянського Союзу, також стає зрозуміло, що багато політичних в'язнів насправді не були «політичними» в тому сенсі, який ми вкладаємо сьогодні у цей термін. У 1920-ті роки в таборах справді були члени антибільшовицьких партій, які дійсно називали себе «політичними». У 1930-ті роки ув'язненими в таборах була певна невелика кількість справжніх троцькістів – людей, які дійсно підтримували Троцького в його боротьбі проти Сталіна. У 1940-ві роки, внаслідок масових арештів в Україні, прибалтійських державах і Польщі, до таборів потрапляло багато справжніх партизанів і активістів, які виступали проти радянської влади. На початку 1950-х років також було арештовано невелику групу студентів-антисталіністів.

І, незважаючи на це, величезна більшість із сотень тисяч людей, яких у таборах називали політичними в'язнями, не були ні інакодумцями, ні священиками, що таємно правили служби, ні навіть великими партійними начальниками. Це були звичайні люди, яких забирали під час масових арештів і яким для цього не обов'язково було мати якісь політичні погляди. Ольга Адамова-Сліозберг, яка до арешту працювала в одному з промислових міністерств у Москві, пише: «До арешту у мене було дуже звичайне життя, типове для освіченої радянської безпартійної жінки. Я багато працювала, однак не брала якоїсь особливої участі у політичних чи громадських справах. Справжні мої інтереси становили дім і родина»⁴⁶.

Якщо політичні не обов'язково були політичними, то й кримінальні в'язні не обов'язково були кримінальними. Хоча в таборах була певна кількість професійних злодіїв, а під час війни – справжні воєнні злочинці і ті, хто співробітничали з нацистами, величезну більшість було засуджено за так звані звичайні або неполітичні злочини, які в інших суспільствах не вважалися б злочинами взагалі. Батько російського генерала і політика Олександра Лебеда двічі спізнився на роботу на завод, за що отримав п'ять років таборів⁴⁷. В архівах переважно кримінального Полянського табору поблизу Красноярська-26, де був розташований один з радянських атомних реакторів, є дані про одного «кримінального» в'язня, засудженого до шести років таборів за крадіжку на базарі одного гумового чобота, про іншого, який отримав десять років за крадіжку десяти хлібин, і про ще одного – водія вантажної машини, самотнього батька двох дітей, що отримав сім років за крадіжку трьох пляшок вина, які він віз. Ще один отримав п'ять років за «спекуляцію» – він купив цигарки в одному місці і продав в іншому⁴⁸. Антон Екарт розповідає історію жінки, котру арештували через те, що вона взяла додому з контори, в якій працювала, олівця. Зробила вона це для свого сина, який не міг

Ескіз до портрета двох зеків. Малюнок Сергія Рейкенберга, Магадан, дата невідома

вчитися в школі, бо не мав чим писати⁴⁹. У перевернутому з ніг на голову світі ГУЛАГу кримінальні в'язні були справжніми злодіями з такою самою ймовірністю, як політичні – справжніми активними супротивниками режиму.

Іншими словами, кримінальні в'язні не завжди були людьми, що справді вчинили злочин. Ще рідше політичні в'язні були винні у скоєнні злочину політичного. Однак це не завадило радянській судовій системі з великою ретельністю їх класифікувати. Груповий статус контрреволюціонерів був нижчим за статус кримінальних в'язнів; як уже відзначалося, контрреволюціонери вважалися «соціально небезпечними», віддаленішими від радянського суспільства, ніж «соціально близькі» кримінальні. Проте політичні також ділилися залежно від того, за якою частиною статті 58 Кримінального кодексу їх було засуджено. Євгенія Гінзбург пише, що набагато «краще» було мати вирок за частиною 10 статті 58 – «Антирадянська агітація» (АСА, «антисоветская агитация»). За нею засуджувалися «базіки»: люди, які мали нещастя розповісти антипартійний анекдот або допустити у своїх словах якусь критику у бік Сталіна чи місцевого партійного начальника (або ж про це доповів в «органи» їхній заздрісний сусід). Навіть табірна влада непрямом визнавала, що «базіки» не винні в жодному злочині, і через те для засуджених за АСА часом було легше отримати легшу роботу.

Нижче стояли засуджені за «контрреволюційну діяльність» (КРД). Ще нижче – засуджені за контрреволюційну терористичну діяльність (КРТД). Додаткова літера Д у деяких таборах означала, що такого в'язня заборонялося посылати на будь-які роботи, крім найтяжчих «загальних» – лісопавал, шахти, будівництво доріг; особливо якщо КРТД мав вирок у десять, 15 чи більше років⁵⁰.

Та можна було піти і ще далі. Нижче від КРТД стояла КРТТД – не просто терористична діяльність, а «троцькістська терористична діяльність». «Я знав випадки, – пише Лев Разгон, – коли додаткове “Т” з’являлося у формулярі під час чергової генперевірки, в результаті сварки з нарядчиком або начальником УРЧ з

блатних»⁵¹. Така незначна зміна могла означати різницю між життям і смертю, оскільки жоден нарядчик не призначав в'язневі КРТТД нічого, крім найтяжчої фізичної праці. Ці правила і класифікації не завжди були чіткими. На практиці в'язні постійно ретельно зважували і порівнювали «переваги» різних вироків, намагаючись передбачити, як вони можуть відбитися на їхньому житті. Варлам Шаламов пише, що після того, як його відібрали на фельдшерські курси (той, хто їх закінчив, отримував право бути фельдшером, помічником лікаря – одна з найпрестижніших і найзручніших професій у таборі), він непокоївся щодо того, як його вирок може вплинути на можливість закінчення курсів: «Чи приймають п'ятдесят восьму? Тільки десятий пункт. А в мого сусіда по кузову машини? Теж десятий – АСА, антирадянська агітація»⁵².

Місце політичних у табірній ієрархії не визначалося самим лише офіційним вирокком. Хоча вони не мали суворого кодексу поведінки, як кримінальні, чи відмінної мови, зрештою вони розділялися на різні групи. Ці «політичні клани» трималися разом – через товариські почуття, для самозахисту чи тому, що мали спільний світогляд. Вони не трималися осторонь – групи перетиналися одна з одною і з групами неpolітичних в'язнів; також були вони не в усіх таборах. Однак там, де вони існували, вони могли відігравати дуже важливу роль у виживанні в'язнів.

Найміцніші і в кінцевому підсумку найпотужніші групи політичних в'язнів формувалися за національним чи земляцьким принципом. Ці фактори набули більшого значення під час Другої світової війни, коли стрімко збільшилася кількість в'язнів-іноземців. Цей процес був доволі природним. Після прибуття до табору новий в'язень відразу ж починав шукати в своєму бараку своїх – естонців, українців або ж, у дуже рідкісних випадках, американців. Волтер Ворвік, один з «американських фінів», який потрапив у табори наприкінці 1930-х років, у своїх спогадах, адресованих родині, писав, як фінномовні в'язні у його таборі об'єднувалися для того, щоб захиститися від крадіжок і бандитизму професійних злодіїв: «Ми дійшли висновку, що якщо хочемо мати від них хоч трохи спокою, то мусимо створити свою групу. Отже, ми організували таку групу, щоб допомагати одне одному. Нас було шестеро: два американські фіни... два фінських фіни... і два ленінградських фіни...»⁵³.

Національні клани відрізнялися за своїм характером. У в'язнів були різні варіанти, як це, наприклад, було у випадку євреїв – чи то формувати справжню власну мережу, чи влитися в загальне російське населення (чи, як це було у випадку польських євреїв, у польське). Здається, це питання в різний час вирішувалося по-різному, багато також залежало від суб'єктивних чинників. Як виявилось, багато євреїв, арештованих у кінці 1930-х років під час репресій проти верхівки партійної і військової номенклатури, перш за все вважали себе комуністами, а вже тільки потім євреями. За словами одного в'язня, в таборах «всі ставали росіянами – кавказці, татари, євреї»⁵⁴.

Пізніше, під час війни, коли до таборів більше євреїв потрапляло разом з поляками, вони почали формувати потужніші національні мережі. Ада Федерольф у своїх мемуарах, написаних разом з Аріадною Ефрон, дочкою Марини

Цветаєвої, пише про один табір, у якому швейною майстернею – де, за табірними мірками, працювати було просто чудово – керував чоловік на прізвище Ліberman. Коли прибував новий етап, він ходив натовпом, вигукуючи: «Є євреї? Є євреї?» Коли він знаходив євреїв, він брав їх до себе на роботу, таким чином рятуючи від загальних робіт у лісі. Ліberman також розробляв хитрі плани, щоб рятувати рабінів, які мали весь час молитися. Для одного рабина він влаштував маленьку кімнатку, де той ховався, щоб ніхто не бачив, що він не працює. Для іншого рабина він винайшов роботу «з перевірки якості». Це давало йому змогу цілий день ходити між рядами швачок, усміхатися їм і ледь чутно молитися⁵⁵.

На початку 1950-х років, коли в Радянському Союзі почав посилюватися офіційний антисемітизм, викликаний невідступною думкою Сталіна про те, що лікарі-євреї хочуть його вбити, бути євреєм знову стало небезпечно. Разом з тим навіть у цей час ступінь антисемітизму в різних таборах, як видається, був різним. Ада Пурижинська, єврейка, арештована під час найпотужнішого розмаху «справи лікарів» (її брата судили і стратили за «змову з метою убити Сталіна»), згадує, що її єврейство не стало причиною якихось особливих неприємностей⁵⁶. Однак Леонід Трус, ще один єврей, арештований у той період, згадує інше. За його словами, одного разу від розлюченого антисеміти, засудженого за торгівлю іконами, його врятував старший зек. Старший зек кричав торговцеві: йому, людині, що «купувала і продавала образи Христа», самому має бути соромно.

Втім, Трус не намагався приховати того, що він єврей: навпаки, він намалював на своїх чоботах зірку Давида – головним чином для того, щоб їх ніхто не вкрав. У його таборі «євреї, як і росіяни, не організовувалися у групу». Через те він був позбавлений природного товариства: «Найгіршим для мене... була самотність, відчуття, що я єврей серед росіян, що всі мають друзів зі свого краю, а я цілковито самотній»⁵⁷.

Через свою нечисленність людям із Західної Європи і Америки, які потрапляли до таборів, також було тяжко організовувати міцні мережі. У своєму становищі вони майже не мали змоги допомагати одне одному: багатьох табірне життя повністю дезорієнтувало, багато не знали російської, не могли їсти табірної їжі і терпіти тамтешніх умов. Ув'язнена росіянка Ніна Гаген-Торн писала, наполовину насмішкливо, наполовину з жалем, ставши свідком того, як ціла група жінок з Німеччини у пересильній тюрмі Владивостока померла, незважаючи на те, що їм давали пити кип'ячену воду: «Якщо в бараках звичні до всього радянські люди, вони можуть витримати їжу з солоної риби, навіть якщо вона трохи зіпсована. Коли прибув великий етап з арештованих членів III Інтернаціоналу, спалахнула сильна дизентерія»⁵⁸. Лев Разгон теж жаліє іноземців, він пише, що вони «так і не могли нічого зрозуміти, асимілюватися, спробувати прижитися. Вони тільки інстинктивно тягнулися одне до одного...»⁵⁹.

Однак у людей із Заходу – до цієї групи входили поляки, чехи та інші з країн Східної Європи – були і свої переваги. Вони були предметом особливого захоплення і цікавості, що часом виливалося у зв'язки, додаткову їжу і людяніше ставлення. Поляк, який вчився у Швейцарії, Антон Екарт отримав місце у лікарні завдяки санітарові з Бессарабії на прізвище Акерман: «Той факт, що я із Заходу, спростив справу»: всі цікавилися людиною із Заходу, і всі прагнули допомогти⁶⁰. Шотландка Флора Лейпман, вітчим якої умовив її родину переїхати до

Радянського Союзу, використовувала свою «шотландськість» на розвагу товаришам:

«Я підкочувала спідницю, щоб вона виглядала, як кілт, і загортала панчохи, щоб ноги виглядали вищими. За “шотландською модою” я накидала ковдру на плечі і одягала сумку перед собою, як спорран. Голосом, сповненим гордості, я співала “Анні-Лорі”, “Ви, береги і кручі Бонні-Дун”, а закінчувала завжди “Боже, бережи короля” – без перекладу»⁶¹.

Екарт теж пише, як то було являти собою предмет цікавості для інтелектуалів-росіян:

«Під час спеціально організовуваних і ретельно приховуваних зустрічей з найдовіренішими з них я розповідав про моє життя в Цюриху, Варшаві, Відні та інших західних містах. Мій спортивний піджак з Женеві і шовкові сорочки якнайретельніше розглядалися, бо вони були єдиним матеріальним свідченням високих стандартів життя за межами комуністичного світу. Було помітно, що дехто з них не вірить, коли я говорив, що легко міг купити всі ці речі на свою місячну зарплату молодшого інженера цементного заводу.

“Скільки в тебе було костюмів?” – запитував один із фахівців з сільського господарства.

“Шість чи сім”.

“Ти брешеш!” – сказав один, не більше 25 років, і потім, повернувшись до інших: “Чому ми маємо терпіти ці фантастичні байки? Все має свої межі; ми не діти”.

Мені тяжко було переконати їх, що на Заході звичайна людина, яка трохи піклується про свою зовнішність, має кілька костюмів, бо одяг краще носить, якщо його час від часу міняти. Представникам російської інтелігенції, які рідко коли мали більше одного костюма, досягнути це було складно»⁶².

Джон Нобл, американець, якого забрали в Дрездені, теж став «воркутинською особливо важливою особою» і пригощав своїх табірних товаришів розповідями про життя в Америці, які здавалися їм неймовірними. «Джонні, – одного разу сказали йому, – ти хочеш, щоб ми повірили, що американські робітники мають власні машини»⁶³.

Та хоча іноземне походження викликало захоплення, воно також не давало іноземцям налагоджувати тісні зв'язки, які підтримували в таборах багатьох людей. Лейпман пише: «Навіть мої нові табірні “подруги” мене боялися, тому що я була в їхніх очах іноземкою»⁶⁴. Екартові було погано, коли він потрапив на лагпункт, де був єдиним неросіянином – і через те, що він не подобався радянським громадянам, і через те, що вони не подобалися йому: «Мене оточувала атмосфера неприязні, якщо не ненависті... їх обурювало, що я на них не схожий. На кожному кроці я відчував їх недовіру і тупість, ворожість і притаманну їм вульгарність. Я мав провести багато безсонних ночей, захищаючи себе і свої речі»⁶⁵.

І знову його почуття виявляються суголосними з ранішою епохою. Те, що писав Достоевський про стосунки між ув'язненими поляками і росіянами у XIX столітті, свідчить, що попередники Екарта відчували те саме: «Поляки (я говорю про самих тільки політичних злочинців) були з ними якимось витончено, образливо

ввічливі, вкрай нетовариські й ніяк не могли приховати перед арештантами своєї до них відрази, а ті розуміли це дуже добре і платили тією ж монетою»⁶⁶.

Навіть у гіршому становищі були ув'язнені мусульмани та інші в'язні з Середньої Азії і деяких кавказьких республік. Вони потерпали від тієї ж дезорієнтації, що й в'язні із Заходу, але зазвичай не мали змоги при цьому розважити чи зацікавити росіян. Відомі як «*нацмены*» (від російського скорочення «національна меншина»), вони посідали своє місце у табірному житті з кінця 1920-х років. Їх масово арештовували під час замирень – і советизації – Середньої Азії і Північного Кавказу і посилали на роботу на Біломорський канал, де, за словами сучасника, «все для них тяжко було зрозуміти: людей, які їм наказували, канал, який вони будували, їжу, яку вони їли»⁶⁷. З 1933 року багато їх також працювало на будівництві каналу Москва–Волга, тамтешній начальник табору, здається, їх жалів. Якось він наказав своїм підлеглим створити для цих людей окремі бараки і організувати окремі бригади, щоб навколо них принаймні були їхні ж земляки⁶⁸. Пізніше Густав Герлінг зустрічав їх у північному лісовому таборі. Він згадує, що кожного вечора бачив їх у табірній лікарні, де вони чекали на прийом лікаря:

«Вже у приймальні тримаючись за животи, вони з самого порогу перегородки різко скиглили – неможливо було відрізнити болісного скигління від дивовижно поганої російської мови. Від їхньої хвороби ліків не було... вони вмирали від туги за рідним краєм – від холоду, голоду й одноманітної снігової білизни. Їхні косо зішлулені очі, незвичні до північного пейзажу, без перестанку сльозилися і заростали жовтою смужкою гною на віях. У нечасті вихідні дні узбеки, туркмени і киргизи збиралися в один куток бараку, святково одягнені у кольорові шовкові халати і візерунчасті тьубетейки. Ніколи не можна було відгадати, про що вони так жваво розмовляють – жестикулюючи, перекикуючи одне одного і задумливо киваючи головами, – але вже напевно не про табір»⁶⁹.

Не легшим було життя і для корейців, зазвичай радянських громадян корейського походження, чи для японців, що у приголомшливій кількості 600 тисяч осіб прибули в ГУЛАГ як військовополонені в кінці війни. Японці особливо потерпали від їжі, якої було не тільки мало, але яка здавалася їм дивною і фактично неїстівною. Через те вони промишляли збиранням і полюванням та їли те, що здавалося для їхніх табірних товаришів так само неїстишим: дикі трави, комахи, жуків, змії і гриби, до яких не доторкалися навіть росіяни. Час від часу ці промисли закінчувалися погано: існують документи, які свідчать про загибель японських в'язнів внаслідок споживання отруйних трав і диких рослин⁷⁰. Про те, якими ізольованими почувалися в таборах японці, можна судити зі спогадів одного в'язня-росіянина, котрий одного разу знайшов у табірній бібліотеці брошуру – промову більшовика Жданова – японською мовою. Він приніс її знайомому військовополоненому японцеві: «Вперше я бачив його по-справжньому щасливим. Пізніше він мені розповідав, що читав її кожного дня – просто тому, що вона була рідною мовою»⁷¹.

Представники інших далекосхідних національностей адаптувалися швидше. У багатьох спогадах розповідається про міцні організації китайців – деякі з них були «радянськими» етнічними китайцями, що народилися в СРСР, деякі працювали тут легально у 1920-ті роки, а ще інші були нещасними, які з якихось

причин перетинали довгий радянсько-китайський кордон. Один в'язень згадує, що знайомий китаєць розповідав йому, що він разом з багатьма іншими переплив річку Амур, приваблений тим, що бачив на тому березі: «Зелені й золоті дерева... такий чудовий степ! Та всі з нашого району, хто перепливав річку, ніколи не поверталися назад. Ми думали, що це через те, що там дуже гарне життя, то й ми вирішили пливати. Як тільки ми вийшли на берег, нас арештували і засудили за статтею 58, частина шоста, шпигунство. Десять років!»⁷².

Дмитро Панін, один з табірних друзів Солженіцина, згадує, що китайці «спілкувалися тільки між собою. У відповідь на будь-яке наше запитання вони робили вигляд, що не розуміють»⁷³. Карло Штайнер згадує, що вони з великою майстерністю влаштовували одне одного на роботу: «По всій Європі китайці славляться як жонглери, але у таборах вони працювали у пральні. Я не пам'ятаю, щоб у пральнях працював хтось ще, крім китайців, в усіх таборах, через які я пройшов»⁷⁴.

Набагато потужнішими за всі інші етнічні групи в таборах були групи прибалтів та західних українців, яких масово відправляли до таборів під час і після війни (див. розділ 20). Не такими численними, проте теж впливовими були поляки, особливо польські партизани-антикомуністи, які з'явилися в таборах наприкінці 1940-х років, а також чеченці, яких Солженіцин описує як «єдину націю, що зовсім не піддалася психології покірності – не одинаки, не бунтарі, а вся нація повністю», і як таких, що виділялися за рядом ознак серед інших кавказців⁷⁵. Сила цих етнічних груп полягала у їхній великій чисельності і в їх яскраво вираженій опозиційності щодо Радянського Союзу, вторгнення якого на свої землі вони вважали незаконним. Поляки, прибалти та українці після війни також мали військовий і партизанський досвід, і в деяких випадках їхні партизанські організації збереглися і в таборах. Відразу після війни УПА – Українська Повстанська Армія – одна з кількох груп, що боролися в той час за контроль над Україною, звернулася із закликом до всіх українців, яких було відправлено на заслання або до таборів: «До Вас, Брати наші й Сестри, до Вас, Українці на чужині, яких жорстока війна або криваві злочини окупантів насильно вирвали з Рідних Земель та кинули на скитальщину в далеких чужинських краях, до Вас, яким не пощастило жити й діяти в рідних містах і селах наших, до Вас усіх, Друзі наші, звертаємось ми, Українська Головна Визвольна Рада і Українська Повстанська Армія... ми шлемо Вам гарячий привіт усього Українського Народу, що під ярмом кривавого окупанта страждає, але не гнеться, що сотки разів призначений ворогами на знищення – живе і бореться!»

У таборах колишні партизани свідомо допомагали одне одному і стежили за новоприбулими. Поляк Адам Галінський, який воював у лавах антирадянської Армії Крайової і під час, і після війни, пише: «Особливо ми турбувалися про молодь Армії Крайової і підтримували бойовий дух, найвищий у тій атмосфері розкладу, який панував серед різних національних груп воркутинських в'язнів»⁷⁶.

У подальші роки, коли вони набули більшого впливу в управлінні таборах, поляки, прибалти і українці – так само, як грузини, вірмени і чеченці, – також формували національні бригади й організовували відзначення національних свят. Часом ці потужні групи співпрацювали. Польський письменник Александр Ват пише, що українці і поляки, які під час війни були запеклими ворогами, парти-

занські з'єднання яких воювали між собою за кожний сантиметр Західної України, ставилися одні до одних у радянських тюрмах «стримано, але з неймовірною довірою. “Ми вороги, але не тут”»⁷⁷.

В інших випадках ці групи суперничали як між собою, так і з росіянами. Людмила Хачатрян, арештована за те, що закохалася в югославського солдата, згадує, що українці в її таборі відмовлялися працювати з росіянами⁷⁸. Національні групи опору, пише ще один автор, «характеризуються, з одного боку, ворожістю до режиму. А з іншого, ворожістю до росіян». Едвард Бука згадує ворожість більш загальну – «для в'язня було незвичайним надавати будь-яку допомогу комусь, хто належав до іншої національності»⁷⁹, – хоча Павло Негретов, який був у воркутинських таборах у той самий час, що і Бука, вважає, що більшість національностей жили в згоді між собою, за винятком тих випадків, коли вони піддавалися на провокації з боку влади: «Вона намагалася, через своїх інформаторів... розпалювати між нами чвари»⁸⁰.

У кінці 1940-х років, коли різні національні групи перебрали на себе роль злодіїв у виконанні в таборах поліцейських функцій, вони іноді боролися між собою за контроль над таборами. Марлен Кораллов згадує, що почалася боротьба за владу, яка важила дуже багато: наприклад, контроль над їдальнею дуже багато важив, тому що кухар працював безпосередньо на свого господаря». За словами Кораллова, баланс між різними групами був тоді дуже тонким, його могло порушити прибуття нового етапу. Наприклад, коли на їхній лагпункт прибула партія чеченців, вони, зайшовши до бараку, «поскидали на підлогу всі речі з нижніх нар» – у таборі вони були «аристократичними» – «і розклали на них свої»⁸¹.

Леонід Сітко, котрий побував у німецькому таборі для військовополонених, а після повернення в Росію був відразу ж арештований, став свідком серйознішої сутички між чеченцями, росіянами і українцями наприкінці 1940-х років. Конфлікт виник з особистої суперечки між бригадами «і перетворився на війну, відчайдушну війну». Чеченці влаштували напад на бараки росіян, під час якого багато людей зазнали поранень. Пізніше усіх заводіїв посадили у штрафний ізолятор. Сітко пояснює, що, хоча такі сутички йшли за владу в таборі, вони корінилися у глибоких національних почуттях: «Для прибалтів і українців радянське і російське було одним і тим самим. У таборі було повно росіян, але вони не переставали вважати їх окупантами та злодіями».

До самого Сітка якимось серед ночі підійшла група українців:

«“Твоє прізвище українське, – сказали вони мені. – То ти – зрадник?”»

Я їм пояснив, що виріс на Північному Кавказі, у моїй сім'ї говорили російською, і я не знаю, чому в мене українське прізвище. Вони трохи посиділи, а потім пішли. Та могли і вбити – мали з собою ножа»⁸².

Одна жінка стосовно інших випадків згадує, що національні відносини «не мали великого значення», і жартома пише, що це було так за одним винятком – українців, які просто «ненавиділи всіх інших»⁸³.

Хоч як це дивно, але в більшості таборів не існувало російських організованих груп, груп тієї національності, яка становила значну більшість загального населення таборів, згідно зі статистикою самого ГУЛАГу – протягом усього часу

існування системи⁸⁴. Росіяни справді налагоджували стосунки один з одним за принципом спільного рідного міста чи регіону. Москвичі знаходили москвичів, ленінградці – ленінградців і т. д. Володимиру Петрову одного разу допоміг табірний лікар, який запитав його:

- «"Ким ви були до цього?"
- "Студентом, у Ленінграді".
- "О, то ви мій земляк, чудово", – сказав лікар і поплескав мене по плечу»⁸⁵.

Часто особливо впливовими і організованими були москвичі. Леонід Трус, арештований студентом, згадує, що старші москвичі у його таборі створили тісне товариство, до якого його не пускали. Навіть коли одного разу він хотів взяти в бібліотеці книжку, йому спочатку треба було переконувати бібліотекаря, члена цієї групи, в тому, що йому можна цю книжку довірити⁸⁶.

Однак частіше такі зв'язки були слабкі і не давали в'язням нічого, крім людей, котрі пам'ятали вулицю, на якій жили, чи школу, до якої ходили. У той час, як інші національні групи формували потужні мережі взаємної підтримки, знаходили місця в бараках для новоприбулих, допомагали їм отримати легшу роботу, росіяни цього не робили. Аріадна Ефрон пише, що після прибуття до Туруханська, куди її разом з іншими в'язнями вислали в кінці її табірною терміну, їхній поїзд зустрічали засланці, які там уже жили:

«Потім якийсь чоловік, єврей, відкликав убік групу наших євреєнок, почав давати їм хліб і навчав, що казати, як себе тримати. Потім так само відійшли і кілька грузинок, та ось посеред двору залишилися ми, росіянки, осіб 10–15; ніхто до нас не підходив, не давав нам хліба і нічого не казав»⁸⁷.

Втім, певні відмінності між в'язнями-росіянами таки існували – відмінності ці ґрунтувалися швидше на ідеології, а не на національності. Ніна Гаген-Торн пише, що «основна маса жінок у таборах несла свою долю і страждання, як стихійне лихо, не намагаючись розібратися в причинах». Однак «тим, хто знаходив для себе якесь пояснення того, що відбувається, і вірив у нього, було легше»⁸⁸. Чільне місце серед тих, хто мав таке пояснення, посідали комуністи, тобто ті в'язні, які продовжували наполягати на своїй невинуватості, продовжували бути відданими Радянському Союзу і продовжували вірити, всупереч усім доказам, що всі інші є справжніми ворогами і від них слід триматися осторонь. Анна Андреева згадує, що комуністи відшукували одне одного: «Вони знаходили одне одного і трималися разом, вони були чисті, радянські люди, а всіх інших вважали злодіями»⁸⁹. Сусанна Печуро розповідає, як побачила їх після прибуття до Мінлагу на початку 1950-х років: вони «сиділи в кутку і говорили одне одному: "Ми чесні радянські люди, ура Сталіну, ми не винні, а наша держава звільнить нас від компанії усіх цих ворогів"»⁹⁰.

І Печуро, і Ірен Аргінська, яка в той самий час була в'язнем у Кенгірі, згадують, що більшість членів цієї групи належали до категорії високопоставлених членів партії, арештованих у 1937 і 1938 роках. Переважно вони були старшого віку; Аргінська згадує, що часто вони утримувалися в інвалідних таборах, у яких все ще було багато людей, арештованих у попередню епоху. Дружина радянського

лідера Миколи Бухаріна Анна Ларіна була однією з тих, хто спершу залишався вірними революції. Вже в тюрмі вона написала вірша на честь річниці Жовтневої революції:

Но хоть за решеткой тоскливой
Бывает обидно порой,
Я праздную вместе с счастливой,
Родною моею страной.

Сегодня я верю в иное,
Что в жизнь я снова войду,
И вместе с родным комсомолом
По площади Красной пройду!

Пізніше Ларіна назвала цей вірш «маренням божевільного». Але свого часу вона читала цей вірш ув'язненим дружинам старих більшовиків, і вони «розчулювалися до сліз і аплодували»⁹¹.

Солженіцин присвятив комуністам розділ «Архіпелагу ГУЛАГ», який він не дуже доброзичливо назвав *«Благонамеренные»* («Добромисні»). Солженіцин дивується їхній здатності пояснити навіть власний арешт, катування і ув'язнення або «дуже спритною роботою іноземних розвідок», або «шкідництвом величезного масштабу», або «затією місцевих енкеведистів», або «зрадою». Дехто доходив навіть ще беззаперечнішого висновку: «Ці репресії є історичною необхідністю розвитку нашого суспільства»⁹².

Пізніше деякі з цих комуністів також написали свої спогади, які були охоче опубліковані радянським режимом. У журналі «Октябрь» 1964 року була опублікована «Повість про пережите» Бориса Дьякова з такою передмовою: «Сила повісті Дьякова полягає у факті, що вона про справжніх радянських людей, про справжніх комуністів. У тяжких обставинах вони ніколи не втрачали людяності, були вірні ідеалам своєї партії, віддані Батьківщині». Один із героїв Дьякова, Тодорський, розповідає, як він допомагав лейтенантові НКВД писати промову з історії партії. В іншому випадку він розповідає начальнику безпеки табору майору Яковлеву, що, незважаючи на несправедливі обвинувачення, він вважає себе справжнім комуністом: «Я не винний у жодному злочині проти радянської влади. Отже, я був і залишаюся комуністом». Майор Яковлев радить йому заспокоїтися: «Навіщо про це кричати? Ви гадаєте, що всі в таборі люблять комуністів?»⁹³

Любили, справді, не всі: відвертих комуністів часто підозрювали у співпраці, негласній чи гласній, з табірним керівництвом. Пишучи про Дьякова, Солженіцин відзначає, що у його спогадах певні моменти оминаються. «А за що?», запитує він, оперуповноважений Соковиков погодився таємно відправляти листи Дьякова, оминаючи табірний цензор. «Така дружба – звідки?»⁹⁴ І справді, доступні нині архівні дані свідчать, що Дьяков усе своє життя був агентом таємної поліції – псевдонім «Дятел», – і продовжував працювати як інформатор і в таборах⁹⁵.

Єдиною групою, яка перевершила комуністів у непорушній вірі, були православні, а також члени різноманітних протестантських релігійних сект, яких також піддавали гонінням: баптисти, свідки Єгови і т. ін. Особливо значною їхня присутність була в жіночих таборах, де їх усіх називали «монашки». В кінці 1940-х

років в одному з мордовських жіночих таборів, за спогадами Анни Андрєєвої, «більшість ув'язнених становили віруючі», які організувалися так, що «на католицькі свята за них працювали православні і навпаки»⁹⁶.

Як уже відзначалося, деякі з цих сект відмовлялися від будь-якої співпраці з радянським Сатаною, не виконували жодної роботи і не підписували жодних документів. Гаген-Торн пише про одну релігійну жінку, яку звільнили через хворобу – але вона відмовилася залишити табір: «А я вас не визнаю, – сказала вона охоронцеві, який запропонував видати їй необхідні документи і відправити додому. – Ваша влада несправедлива, на паспорті вашому печать Антихристово... Вийду на волю, ви знову в тюрму посадите. Нема чого й виходити»⁹⁷. Айно Куусінен була в таборі з групою жінок, які відмовлялися носити одяг з номерами, внаслідок чого «номери проштампували на їхніх тілах», і вони були змушені стояти на ранішніх і вечірніх повірках голими⁹⁸.

Солженіцин розповідає історію, яка у різних варіаціях повторюється й іншими, про групу релігійних в'язнів, доставлених 1930 року в Соловецький табір. Вони відкидали все, що походило від «Антихриста», відмовлялися від радянських грошей і паспортів. На покарання їх відправили на маленький острівець Соловецького архіпелагу і сказали, що вони отримають їжу тільки якщо розпишуться за неї. Вони відмовилися. Протягом двох місяців усі померли з голоду. Наступний пароплав, що пристав до острова, за спогадами очевидця, «виявив там тільки обкльовані птахами трупи»⁹⁹.

Та й ті сектанти, які працювали, не завжди змішувалися з іншими в'язнями і часом відмовлялися з ними розмовляти. Вони збиралися в одному бараку, мовчали або співали молитов і релігійних пісень:

Я сидел за тюремной решеткой,
Вспоминая о том, как Христос
Крест тяжелый покорно и кротко
На Голгофу с смирением нес¹⁰⁰.

Радикальніші віруючі викликали в інших в'язнів подвійні почуття. Аргінська, жінка безперечно нецерковна, жартома пише, що «ми їх не любили», особливо тих, які з релігійних міркувань відмовлялися митися¹⁰¹. Гаген-Торн згадує в'язнів, які скаржилися на тих, хто відмовляється працювати: «Ми працюємо, а вони ні! А хліб вони теж беруть!»¹⁰²

Проте в одному сенсі людям, які прибували в новий табір і відразу ж приєднувалися до якоїсь групи чи релігійної секти, таланило. Тим, хто до них належав, кримінальні банди, войовничі національні групи, правовірні комуністи і релігійні секти відразу ж ставали їхньою громадою, надавали допомогу і товариство. З іншого боку, більшість політичних в'язнів і більшість «звичайних» кримінальних в'язнів – тобто величезна більшість населення ГУЛАГу – не дуже підходили до тієї чи тієї з таких груп. Для них зрозуміти табірне життя було тяжче, тяжче звикнути до табірної моралі і табірної ієрархії. Без міцних зв'язків вони змушені були вчитися правил місцевого життя на власному досвіді.

Розділ 15

ЖІНКИ І ДІТИ

*...днювальна зустріла мене вигуком:
– Біжи в барак, подивися, що в тебе під подушкою лежить!
Серце в мене забилося. Я подумала: мабуть, мені все-таки дали
мій хліб! Я підбігла до ліжка і відкинула подушку. Під подушкою
лежало три листи з дому, три листи! Я вже півроку не отри-
мувала листів.
Перше, що відчувала, було гостре розчарування: це був не хліб, це
були листи!
А після цього – жах.
На що я перетворилася, якщо шматок хліба для мене дорож-
чий за листи від мамі, тата, дітей!...Я забула про хліб, я
плакала.*

Ольга Адамова-Сліозберг. Мій шлях¹

Вони виконували ті самі норми і їли ту саму водянисту юшку. Вони жили в таких самих бараках і їх возили в тих самих вагонах для худоби. Їхній одяг був майже однаковий, їхнє взуття таке саме негодяще. До них так само ставилися на слідстві. І разом з тим – табірне життя чоловіків і жінок не було цілковито однаковим.

Поза сумнівом, багато вцілілих у таборах жінок переконані, що в табірній системі бути жінкою означало велику перевагу. Жінки краще за собою доглядали, краще турбувалися про одяг і волосся. Вони, здається, краще пристосовувалися до браку їжі і не так легко піддавалися пелагрі та іншим захворюванням, пов'язаним з голодом². Вони міцно дружили і допомагали одна одній, так як не допомагали один одному чоловіки. Маргарет Бубер-Нойманн згадує, що одну з її знайомих по Бутирській тюрмі забрали у літній сукні, яка перетворилася на ганчір'я. Камера вирішила зробити їй нову:

«Жінки зібрали гроші й купили півдюжини рушників з грубого невібіленого російського полотна. Але як було кроїти без ножиць? Проблему вирішила маленька хитрість. Викройку позначили згорілими сірниками, потім матеріал зігнули по цих лініях, а потім раз чи два проводили запаленими сірниками по лініях згину. Тоді матеріал розгорнули – лінії були пропалені. Нитки для шиття ретельно витягували з іншого одягу...

Сукня з рушників – зробили її для огрядної латишки – переходила з рук до рук, її чудово вишили навколо ший, на рукавах і по низу. Коли сукню було остаточно закінчено, її намочили і дбайливо склали. Щаслива власниця одну ніч спала на ній. Вірите чи ні, але коли сукню вранці витягли, вона була по-справжньому чудовою; її було б не соромно виставляти й у вітрині модного магазину»³.

Разом з тим багато колишніх в'язнів-чоловіків мають протилежну думку: жінки морально опускалися швидше за чоловіків. Завдяки своїй статі вони мали

особливі можливості отримати кращий запис у формулярі, легшу роботу і, внаслідок цього, вищий статус у таборі. У результаті вони ставали дезорієнтованими, втрачали опору в суворому табірному світі. Густав Герлінг, наприклад, пише про «чорноволосу співачку з московської опери», арештовану за «шпигунство». Через суворість вироку її відразу після прибуття до Каргопольлагу послали на роботу до лісу:

«Їй, однак, випало нещастя сподобатися огидному урці Вані, і ось вона величезною сокирою очищала від кори повалені сосни. Тягнучись у кількох метрах позаду бригади рослих чоловіків, вона приходила ввечері у зону і з останніх сил добиралася до кухні за своїм “першим котлом” (400 грамів хліба і дві тарілки найрідкішої баланди)... Було видно, що в неї жар, але лікпом був Ванін кореш і ні за що не давав їй звільнення...»

Зрештою вона здалася, спочатку Вані, потім «якісь хтивій начальственій лапі», яка «вितягла її за волосся з болота і посадила за стіл табірних обліковців»⁴.

Герлінг пише і про тих, кому діставалася гірша доля. Він, наприклад, розповідає про польську дівчину, яку «урки... оцінили дуже високо». Спочатку

«вона виходила на роботу з гордо піднятою головою і кожного чоловіка, який наважився до неї наблизитися, прошивала блискавкою гнівного погляду. Ввечері вона поверталася в зону дещо присмирнівши, але, як і раніше, неприступна і скромно-самовпевнена. Прямо з вахти йшла вона на кухню по баланду і потім, після настання сутінок, більше не виходила з жіночого бараку. Виглядало на те, що її не так легко спіймати у пастку нічного полювання...»

Але ці зусилля пішли марно. Після кількох тижнів пильнування наглядача, який не давав їй взяти навіть морквини чи гнилої картоплини на продовольчому складі, де вона працювала, дівчина здалася. Одного вечора той чоловік зайшов до бараку Герлінга і мовчки кинув йому на нари подрані жіночі трусики. Це стало початком перетворення:

«З того часу дівчина зовсім змінилася. Вона не поспішала, як раніше, на кухню за баландою, але, повернувшись з бази, ганяла по зоні до пізньої ночі, як безрешева кішка. Її мав хто хотів – під нарами, на нарах, в кабінках техніків, на речовому складі. Тільки раз, коли, випадково зайшовши на картопляний склад на бази, я застав її на купі картоплі з бригадиром 56-ї, горбатим виродком Левковичем, вона зайшлася судорожним голосінням і, повертаючись ввечері в зону, ледве стримувала сльози, притискаючи до очей два худі кулачки...»⁵

Історія, яку розповідає Герлінг, часто повторюється в різних своїх варіантах у багатьох спогадах. Слід сказати, що вона завжди звучить трохи по-іншому, коли автор спогадів – жінка. Іншу версію, наприклад, розповідає Тамара Ружневич, «табірний роман» якої почався з листа, «стандартного, суто табірною любовного листа» від Саші, молодого чоловіка, якого його легка робота чоботаря робила членом табірної аристократії. Лист був короткий і прямий: «Давай жити разом, і я тобі допоможу». Через кілька днів Саша відтягнув Ружневич вбік – хотів почути відповідь. «Будеш жити зі мною чи ні?» – запитав він. Вона відповіла «ні». Він побив її металевим прутом. Потім відвів її до лікарні (у якій завдяки чоботарству

мав вплив) і наказав медикам добре за нею доглядати. Там вона, видужуючи від забоїв, залишалася кілька днів. Після виписки, добре все обдумавши, вона пішла до Саші. Інакше він би побив її знову.

«Так почалося моє сімейне життя», – пише Ружневич. Його переваги відразу ж стали відчутними: «Я стала здоровішою, ходила у доброму взутті, більше не носила дідько зна яке дрантя: отримала новий жакет, нові штани... У мене навіть з'явився новий капелюх». Через багато десятиліть Ружневич писала про Сашу як про «перше справжнє кохання». На жаль, невдовзі його перевели до іншого табору, і більше його вона не бачила. Що гірше, чоловікові, який був відповідальний за його переведення, вона подобалася теж. Оскільки «виходу не було», вона почала спати і з ним. Вона нічого не пише про своє кохання до нього, та згадує, що у цьому новому становищі теж були свої переваги: їй дали перепустку на безконвойне пересування і власного коня⁶. Історію Ружневич, як і ту, що розповідає Герлінг, можна назвати історіями морального падіння. По-іншому їх можна назвати історіями виживання.

З точки зору адміністрації, не мав трапитися жоден з цих випадків. У принципі, не передбачалося, що чоловіки та жінки можуть утримуватися в таборах разом, і є в'язні, які говорять, що роками в очі не бачили представників протилежної статі. Начальники таборів також не дуже хотіли мати в себе в'язнів-жінок. Фізично слабкіші, вони, ймовірно, могли стати тягарем для виконання виробничих планів, внаслідок чого деякі табірні адміністратори намагалися їх не приймати. Якось у лютому 1941 року адміністрація ГУЛАГу навіть розіслала всьому керівництву НКВД листа із суворою вказівкою приймати етапи з жінками-в'язнями і переліком робіт, з якими добре можуть впоратися жінки. У листі згадувалися легка промисловість і текстильні фабрики; обробка деревини і металу; деякі види робіт у лісовому господарстві; навантаження і розвантаження⁷.

Ймовірно, через заперечення начальників таборів кількість жінок, яких дійсно відправляли у табори, завжди залишалася порівняно невеликою (як і кількість страчених жінок під час чистки 1937–1938 років). Наприклад, за даними офіційної статистики, тільки близько 13 % в'язнів ГУЛАГу 1942 року становили жінки. Ця частка зросла до 30 % 1945 року, почасти через те, що величезну кількість чоловіків забрали на фронт, а також через закони, які забороняли працівникам залишати своє місце роботи – закони, які призвели до арештів великої кількості молодих жінок⁸. 1948 року їх частка становила 22 %, 1951–1952 років вона впала до 17 %⁹. Та навіть ці цифри не відображають реального становища, оскільки жінки набагато частіше відбували свої вироки у «колоніях» з не таким суворим режимом. У великих промислових таборах на Далекій Півночі їх було навіть ще менше.

Разом з тим ці низькі проценти означають, що жінки – як продукти, одяг та інші речі – майже завжди були в дефіциті. Тож хоча вони могли не становити цінності для статистиків табірної виробництва, вони становили цінність для інших в'язнів-чоловіків, охоронців і вільнонайманих працівників. У таборах, де контакти між чоловіками і жінками були більш-менш вільними – або там, де на практиці чоловіки мали доступ у жіночі табори, до них часто чіплялися і, найчастіше, пропонували їжу та легку роботу в обмін на секс. Мабуть, це не є якоюсь

унікальною саме для ГУЛАГу рисою. Наприклад, 1999 року звіт організації «Міжнародна амністія» щодо становища жінок-в'язнів у Сполучених Штатах відзначає випадки згвалтування жінок-в'язнів чоловіками-в'язнями і охоронцями; підкупу охорони чоловіками-в'язнями в обмін на доступ до жінок-в'язнів; роздягання жінок при обыску чоловіками-охоронцями¹⁰. Водночас незвичайність соціальної ієрархії радянської табірної системи зумовлювала те, що жінки там піддавалися стражданню і приниженню більше, ніж в інших пенітенціарних системах.

Від початку доля жінки дуже великою мірою залежала від її статусу і місця у різноманітних табірних групах. У злочинному світі жінки мали підкорятися системі складних правил і ритуалів, до них ставилися без особливої поваги. За словами Варлама Шаламова, «потомствений “урка” з дитячих років навчається презирству до жінки... Істота нижча, жінка створена лише для того, щоб насичувати тваринну пристрасть злодія, бути мішенню його грубих жартів і предметом публічних побоїв, коли блатар “гуляє”». Жінки-проститутки насправді «належали» головним злодіям-чоловікам, їх продавали, купували і вимінювали, їх навіть передавали у спадок братові чи другу, коли їх «власника» переводили до іншого табору чи вбивали. Коли обмін відбувається, «зазвичай до сварки не доходить, і проститутка покійно спить з новим її господарем. Ніякого поділу жінок, ніякого кохання “втрюх” у блатному світі не існує»¹¹.

Та жінки не були єдиними цілями. Видається, що серед професійних злодіїв гомосексуальні стосунки були організовані за такими ж брутальними правилами. Деякі кримінальні авторитети мали у своєму оточенні молодих чоловіків-гомосексуалістів, поряд з табірними «дружинами» або замість них. Томас Стовіо пише про одного бригадира, що мав «дружину»-чоловіка, який отримував додаткові продукти за сексуальну прихильність¹². Однак про правила гомосексуальних стосунків між чоловіками в таборах сказати щось тяжко, оскільки автори спогадів дуже рідко про це пишуть. Це може бути зумовлено тим, що гомосексуальність у Росії й досі частково лишається предметом культурної заборони, і люди мають за краще просто про це не писати. Видається також, що чоловіча гомосексуальність у таборах була великою мірою обмеженою злочинним світом, а злочинці залишили дуже мало мемуарів.

Однак відомо, що на 1970–1980-ті роки в середовищі злочинців у Радянському Союзі були розвинуті вкрай складні норми гомосексуального етикету. «Пасивні» чоловіки-гомосексуалісти ізолювалися від решти тюремного суспільства, їли за окремими столами і не розмовляли з іншими чоловіками¹³. Хоча про це рідко коли пишуть, видається, що схожі правила діяли у певних колах уже наприкінці 1930-х років, коли 15-річний Петро Якір став свідком аналогічного явища у камері для неповнолітніх злочинців. Спершу його шокувало те, що інші хлопці говорили про свій сексуальний досвід, і думав, що вони говорять неправду,

«Але я помилявся. В одного з пацанів залишилася пайка, він зберіг її до вечора, а ввечері запитав у голодуючого Машки:

– Жерти хочеш?

Він відповів:

– Так.

Тоді скидай штани.

Це відбулося в кутку, який було майже не видно з вічка, в усіх на очах. Усе це нікого не дивувало, і я теж робив вигляд, що мене це не дивує. Такі випадки в подальшому повторювалися дуже часто. Пасивною стороною були одні й ті самі; їм, як паріям, не дозволялося пити із загального кухля, застосовувалися й інші принизливі для них обмеження»¹⁴.

Цікаво, що лесбіянство у таборах було відкритішим, чи принаймні про нього частіше пишуть. Серед жінок-злодійок воно також було дуже ритуалізованим. Лесбійки називалися російським займенником середнього роду «*оно*» і поділялися на жіночніших «кобл» і маскулініших «чоловіків». Перші іноді були «справжніми рабинями», за словами однієї з авторок спогадів, які прибирали і доглядали за своїми «чоловіками». Останні ж називалися чоловічими іменами і майже завжди курили¹⁵. Про лесбіянство вони говорили відкрито, навіть співали про це пісень:

Ой, спасибо Сталину,
Сделал с меня барыню:
И корова я, и бык,
Я и баба, и мужик¹⁶.

Також вони виявляли свою ідентичність одягом і поведінкою. Одна ув'язнена полячка пізніше писала:

«Пари таких жінок усім відомі, вони не намагаються якось приховати своїх звичок. Ті, хто грають роль чоловіків, зазвичай одягаються в чоловічий одяг, носять короткі зачіски і тримають руки в кишенях. Коли на такі пари раптом находити хвиля пристрасті, вони зіскакують зі своїх місць, кидають швейні машини, ганяються одне за одним, а потім з несамовитими цілунками валяться на землю»¹⁷.

Валерій Фрід пише про злодійок, які видавали себе за гермафродитів. Одна була «коротко пострижена, гарна, в офіцерських брюках»; в іншій, як здавалося, справді була якась деформація статевих органів¹⁸. Ще одна ув'язнена описує лесбійське згвалтування: вона була свідком, як лесбійська пара загнала «скромну спокійну дівчину» під нари, де їй пошкодили дівочу пліву¹⁹. Серед інтелектуалів до лесбіянства, як видається, ставилися менш терпимо. Одна колишня політична згадує це явище як «найогиднішу практику»²⁰. Та хоча його зазвичай більше приховували, воно існувало і там, часто трапляючись серед жінок, які мали на волі чоловіків і дітей. Сусанна Печуро розповідала мені, що у Мінлагу, таборі переважно політичному, лесбійські стосунки «допомагали декому вижити»²¹.

Та і в добровільних, і примусових, і гомосексуальних, і гетеросексуальних статевих відносинах спільною була загальна грубість. Сховати їх було ніде, що шокувало багатьох в'язнів. Пари «проповзали під колючим дротом і злягалися поряд з туалетом, на землі», за словами одного в'язня²². «Вагонка, обвішана від сусідок ганчір'ям – класична табірна картина», – пише Солженіцин²³. Ісаак Фільштинський одного разу прокинувся вночі і побачив, що на сусідньому ліжку лежить жінка. Вона перелізла через стіну на любовне побачення з табірним кухарем: «Крім мене, тієї ночі ніхто не спав, усі захоплено прислухалися до того,

що відбувалося»²⁴. Хава Волович пише, що «речі, про які вільна людина могла, до того як вони стануться, сотню разів думати, тут були простими, як у бездомних котів»²⁵. Інший в'язень згадує, що кохання, особливо серед злодіїв, було «тваринним»²⁶.

Справді, секс був такий відкритий, що до нього ставилися з певною байдужістю: для декого згвалтування і проституція стали явищами повсякденними. Едвард Бука один час працював на лісопилній порад з жіночою бригадою. Прийшла група кримінальних в'язнів. Вони «схопили, яких хотіли, жінок і поклали їх на сніг або мали їх на купі колод. Жінки, здавалося, до такого звикли і не опиралися. У них була своя бригадирка, але вона проти таких вторгнень не заперечувала. Справді, здавалося, що це стало майже частиною її роботи»²⁷. Лев Разгон теж розповідає історію світловолосої дівчини, яку він побачив, коли та підмітала двір табірної медичної частини. На той час він був вільним працівником, прийшов у гості до знайомого лікаря, і йому, хоч він і не був голодний, запропонували щедру вечерю. Він віддав їжу дівчині, «їла вона тихо і акуратно, було в ній ще багато відчутно-домашнього, вихованого сім'єю». Вона нагадала Разгону його власну доньку:

«Дівчинка поїла, акуратно склала на дерев'яну тацю посуд. Потім підняла сукню, стягнула з себе труси і, тримаючи їх у руці, повернула до мене неусміхнене своє обличчя.

– Мені лягти, чи як? – запитала вона.

А потім, не зрозумівши, а ще потім злякавшись того, що зі мною відбувається, так само – без усмішки – виправдовуючись, сказала:

– Мене ж без цього не годують...»²⁸

У таборах також траплялося, що деякі жіночі бараки ставали не чим іншим, як відвертими борделями. Про один такий пише Солженіцин:

«Він – невимовно брудний, непорівнянно брудний, запущений, у ньому важкий запах, вагонки – без постілі. Існувала офіційна заборона чоловікам туди заходити – але вона не дотримувалася і ніким не перевірялася. Не тільки чоловіки туди йшли, але валили й малолітки, хлопчики по 12–13 років ішли туди навчатися... Все відбувалося цілком природно, на очах і відразу у кількох місцях. Тільки явна старість або явна потворність були захистом жінки – і більше ніщо»²⁹.

І разом з тим – прямо всупереч історіям про грубий секс і вульгарність – у багатьох спогадах розповідаються рівною мірою неймовірні історії табірної кохання; деякі з них починалися з простого прагнення жінки якось себе захистити. За своєрідними правилами табірної життя жінкам, які мали «табірних чоловіків», інші чоловіки зазвичай давали спокій – таку систему Герлінг характеризує як одну зі специфічних особливостей таборів³⁰. То не обов'язково були «шлюби» рівних: часом поважні жінки жили зі злодіями³¹. Не завжди, пише Ружневич, вибір був вільним. Незважаючи на це, такі «шлюби» було б цілком правильним вважати проституцією. Швидше, як пише Фрід, це були «шлюби з розрахунку» – «які водночас іноді були і шлюбами, ґрунтованими на коханні. Навіть коли вони починалися із суто практичного розрахунку, в'язні ставилися до них дуже серйозно. «Про цю більш чи менш тимчасову коханку зек говорив “моя дру-

жина»,– пише Фрід.– А вона називала його “мій чоловік”. Це говорилося не жартома: табірний зв’язок робив наше життя якимось людянішим»³².

І, хоч як це дивно, в’язні, що не були геть виснаженими, справді прагнули кохання. У спогадах Анатолія Жигуліна є історія про його любовний зв’язок з молодою політичною ув’язненою німкенню, «невисокою, синьоокою, золотоволосою Мартою». Пізніше він дізнався, що вона народила дівчинку, яку по батькові записала Анатоліївною. (Це було восени 1951 року, а після смерті Сталіна було оголошено амністію іноземних в’язнів, і Жигулін гадає, що «Марта з дитиною, якщо не сталося якогось нещастя, поїхала додому»³³). Мемуари табірної лікарки Ісаака Фогельфангера місцями читаються, як любовний роман, герой якого мусить маневрувати між небезпеками зв’язку з дружиною табірної начальниці і втіхами справжнього кохання³⁴.

Позбавлені всього люди так прагнули людських відносин, що деякі заводили міцні платонічні зв’язки, які підтримувалися листуванням. Це найбільше стосується кінця 1940-х років і особливих таборів для політичних в’язнів, у яких суворо дотримувалися правила розділення чоловіків і жінок. В одному такому таборі, Мінлагу, жінки і чоловіки обмінювалися записками через товаришів з табірної лікарні, яка була спільною для чоловіків і жінок. В’язні також влаштовували таємну «поштову скриньку» у залізничній робочій зоні, де працювали жіночі бригади. Кожні кілька днів якась жінка із залізничної бригади казала, що щось забула вдома чи ще щось, ішла до цієї скриньки, забирала листи і залишала

*Любовний голод: в'язні-чоловіки заглядають через огорожу до жіночої зони.
Малюнок Юлія Ільмара-Соостера, Караганда, 1950*

відповіді. Пізніше їх забирав хтось із чоловіків³⁵. Існували й інші способи: «У призначений час певна особа з однієї зони перекидала через огорожу листи чоловіків жінкам і жінок чоловікам. Такою була “поштова служба”»³⁶.

Такі листи, як згадує Леонід Сітко, писалися маленькими літерами на маленьких аркушиках паперу. Всі підписувалися вигаданими іменами: він – «Гамлетом», його подруга – «Марсіанкою». Їх «познайомила» інша жінка, яка розповіла йому, що їй дуже тяжко через те, що після арешту у неї забрали маленьку дитину. Він почав їй писати, їм вдалося навіть одного разу зустрітися у занедбаній шахті³⁷.

Інші у пошуку близькості винаходили ще незвичайніші методи. У Кенгірському особливому таборі – майже всі політичні, позбавлені будь-яких контактів зі своїми родинами, друзями і дружинами чи чоловіками, що залишилися вдома, – були в'язні, які підтримували зв'язки з іншими в'язнями, так ніколи з ними очно і не зустрівшись³⁸. Дехто одружувався через стіну, яка розділяла чоловічий і жіночий табори, жодного разу не бачивши свого обранця. Жінка стояла з одного боку, чоловік з іншого; лунали голоси, а в'язень-священик записував подію на шматку паперу.

Таке кохання вижило, навіть коли табірна адміністрація добудувала стіну вище, покрила її колючим дротом і заборонила в'язням до неї наближатися. Пишучи про ці шлюби всліпу, Солженіцин залишає свій цинізм, з яким він описує майже все інше у табірному житті: «У цьому єднанні з незнайомим в'язнем за стіною... мені чується хор ангелів. Це – як безкорисливе споглядання небесних світил. Це надто високе для віку розрахунку і джазу з підскоками...»³⁹

Якщо кохання, секс, згвалтування і проституція були частиною табірної життя, то так само його частиною були вагітність і народження дітей. Поряд з шахтами і будмайданчиками, лісопозавальними бригадами і штрафними ізоляторами, бараками і вагонами для худоби у ГУЛАГу також були свої пологові будинки і табори для матерів з дітьми – як і дитячі ясла для маленьких дітей.

Не всі діти у цих закладах були народженими в таборах. Деяких «арештовували» разом з їхніми матерями. Принципи таких арештів неясні. Розпорядження від 1937 року щодо арештів дружин і дітей «ворогів народу» прямо забороняє арештовувати вагітних жінок і матерів з грудними дітьми⁴⁰. З іншого боку, в наказі від 1940 року говориться, що діти можуть залишатися з матерями до півторарічного віку, «поки вони не припинять годуватися материнським молоком», після чого їх слід віддавати до дитбудинків чи родичам⁴¹.

На практиці і вагітних, і матерів з грудними дітьми регулярно арештовували. Під час звичайного огляду новоприбулого етапу один табірний лікар виявив жінку, в якій почалися болючі перейми. Її арештували на сьомому місяці вагітності⁴². Іншу жінку – Наталю Запорожець відправили на етап на восьмому місяці вагітності: після поїзда і кузовів машин вона народила мертву дитину⁴³. Артистка і мемуаристка Єфросинія Керсновська допомагала приймати пологи прямо в етапному поїзді⁴⁴.

З батьками також «арештовували» і маленьких дітей. Одна ув'язнена в 1920-х роках жінка написала в їдливому листі Дзержинському, дякуючи йому за «арешт» її трирічного сина: тюрма, як писала вона, краща за дитячий будинок, який вона

назвала «фабрикою з виробництва ангелів»⁴⁵. Сотні тисяч дітей фактично арештовувалися разом зі своїми батьками під час двох великих хвиль депортацій, першої – куркулів на початку 1930-х років, і другої – «ворожих» народів і національних груп під час Другої світової війни.

Шок від цього нового становища залишився у цих дітей на все їхнє життя. Одна ув'язнена полячка згадувала, що в її камері з жінкою був трирічний син: «Хлопчик добре поведився, був ввічливий і тихий. Ми, як могли, розважали його історіями і казками, але він час від часу перебивав: “Ми в тюрмі, так?”»⁴⁶

Через багато років чоловік, що був дитиною висланий разом з батьками – депортованими куркулями, згадував дорогу у вагоні для худоби: «Люди дичавіли... Скільки днів ми їхали, не знаю. У вагоні семеро померли. Ми доїхали до Томська, і нас забрали, кілька сімей. Також з поїзда зняли кілька трупів, діти, молоді і старші люди»⁴⁷.

Незважаючи на тяготи, були жінки, які умисно, навіть цинічно вагітніли у таборах. Зазвичай це були жінки-злочинки або засуджені за дрібні правопорушення, які таким чином хотіли уникнути тяжкої праці, отримувати трохи кращу їжу і, можливо, скористатися амністією, які періодично оголошувалися для матерів з маленькими дітьми. Такі амністії – одну з них, наприклад, було проголошено 1945 року, ще одну 1948-го – зазвичай не поширювалися на жінок, засуджених за контрреволюційні злочини⁴⁸. «Вагітність могла полегшити життя», – розповідала мені Людмила Хачатрян, пояснюючи, чому жінки з радістю спали зі своїми тюрмниками⁴⁹.

Ще одна жінка згадує, що до неї дійшла чутка, що звільнятимуть усіх жінок з немовлятами – на тюремному жаргоні «мамок». Для цього вона навмисно завагітніла⁵⁰. Надія Йоффе, яка завагітніла після зустрічі з чоловіком, пише, що її товаришки по табору у магаданських «вогких ясельних бараках» просто «не мали жодних материнських інстинктів» і кидали своїх дітей, як тільки могли це зробити⁵¹.

Не викликає подиву, що не всі жінки, які вагітніли в таборі, бажали народжувати. Адміністрація ГУЛАГу, як видається, ставилася до дозволу на аборти неоднозначно: часом їх дозволяла, а іноді наказувала давати за спробу абарту додатковий термін ув'язнення⁵². Нез'ясованою залишається також їх кількість, тому що писали про них рідко: в десятках інтерв'ю і спогадів я читала або чула про аборти лише двічі. В одному інтерв'ю Анна Андреева розповіла мені про жінку, яка «засунула у себе цвяхи і сіла працювати за швейною машиною. Врешті-решт у неї почалася сильна кровотеча»⁵³. Ще одна жінка розповідає у своїх спогадах, як табірний лікар намагався перервати їй вагітність:

«І ось уявіть собі картину. Ніч. Темно... Андрій Андрійович намагається зробити мені аборт рукою, намащеною йодом, без інструментів. Але він так нервує, так хвилюється, що нічого в нього не виходить. Біль не дає мені вдихнути, але я терплю без стогонів, щоб хтось не почув. “Облиш!” – кажу я нарешті у знемозі, і вся процедура відкладається ще на дві доби. Нарешті все вийшло – грудками, із сильною кровотечею. Так ніколи я й не стала матір'ю»⁵⁴.

Але були жінки, які хотіли народжувати, і часто їхня доля теж була трагічною. Всупереч усьому, що було написано про егоїзм і продажність жінок, які вагітніли і

народжували в таборах, свідчить історія Хави Волович. Її було арештовано 1937 року за політичним звинуваченням; у таборах вона була дуже самотня і прагнула мати дитину. Хоча ніяких особливих почуттів до батька її дочки Елеонори вона не мала, Хава Волович народила 1942 року в таборі, де не було жодних спеціальних можливостей для матерів:

«Нас було три мами. Нам виділили невелику кімнатку в бараку. Клопи тут сиділи на стелі і стін, як пісок. Усі ночі без перестанку ми оббирали їх з дітей. А вдень – на роботу, доручивши малюків якій-небудь актованій бабусі, яка з'їдала залишену дітям їжу».

Незважаючи на це, пише Волович,

«цілий рік я ночами стояла біля дитячого ліжечка, оббираючи клопів, і молилася. Молилася, щоб Бог продовжив мої муки хоч на сто років, та не розлучав з дочкою. Щоб, нехай жебраккою, нехай калікою, випустив із ув'язнення разом з нею. Щоб я могла, повзаючи в ногах у людей і випрошуючи подаяння, виростити і виховати її. Але Бог не відгукнувся на мої молитви. Як тільки дитина почала ходити, як тільки я почула від неї перші, такі приємні для слуху, такі чудові слова – “мама”, “мамиця”, як нас у зимову холоднечу, одягнених у дрантя, посадили в теплушку і повезли в “мамочний” табір, де моя ангелоподібна товстушка із золотими кучериками скоро перетворилася на біленьку тінь з синіми колами під очима і запеченими губками».

Волович спочатку поставили у лісопобальну бригаду, а потім послали на роботу на лісопильню. Ввечері вона приносила додому трохи дров, які віддавала няням з дитячого будинку. За це їй іноді дозволяли бачитися з дочкою і в якийсь інший, крім дозволеного, час.

«Бачила, як о сьомій ранку няньки робили побудку малюкам. Сторчками, стукаючи вони піднімали їх з ненагрітих ліжок (для “чистоти” дітей ковдрами не вкривали, а накидали їх поверх ліжечок). Штовхаючи дітей у спинки кулаками і осипаючи грубою лайкою, міняли сорочечки, підмивали крижаною водою. А малюки навіть плакати не сміли. Вони тільки кречкали – по-старечому і – гукали. Це страшне гукання цілими днями долиняло з дитячих ліжечок. Діти, яким належало вже сидіти чи повзати, лежали на спинках, піджавши ніжечки до живота, і видавали ці страшні звуки, схожі на приглушений голубиний стогін».

На одну няньку припадало сімнадцятеро дітей, що означало, що вона навряд чи мала час перевдягати і годувати всіх дітей, не кажучи вже про якийсь інших догляд:

«З кухні няня принесла палаючу жаром кашу. Розклавши її по мисочках, вона вихопила з ліжечка, першу, яка трапилась їй, дитину, загнула їй руки назад, прив'язала їх рушником до тулуба і почала, як індику, напихати гарячою кашею, ложку за ложкою, не залишаючи їй часу ковтати».

Елеонора почала поволі хиріти.

«Під час побачень я виявляла на її тільці синці. Ніколи не забуду, як, чіпляючись за мою шию, вона схудлою ручкою показувала на двері і стогнала: “Мамиця, додому!” Вона не забула клоповника, у якому побачила світ і була весь час з мамою...

Маленька Елеонора, якій було рік і три місяці, незабаром відчувала, що її благання “додому” – марні. Вона перестала тягнутися до мене при зустрічах, а мовчки відверталася. Тільки в останній день свого життя, коли я взяла її на руки (мені дозволялося годувати її груддю), вона, дивлячись розширеними очима кудись убік, стала слабенькими кулачками бити мене по обличчю, шипати і кусати грудь. А потім показала рукою на ліжечко. Ввечері, коли я прийшла з оберемком дров у групу, ліжечко її було вже порожнє. Я знайшла її в морзі голенькою, серед трупів дорослих табірників. У цьому світі вона прожила лише рік і чотири місяці і померла 3 березня 1944 року. Ось і вся історія про те, як я вчинила найтяжчий злочин, єдиний раз у житті ставши матір'ю»⁵⁵.

В архівах ГУЛАГу збереглися фотографії табірних ясел того різновиду, про який пише Волович. Один з альбомів починається таким вступом:

«Над їхньою сталінською Батьківщиною сяє сонце. Народ сповнений любові до вождів, а наші чудові діти щасливі так само, як щаслива вся наша молода країна. Тут, на широких і м'яких ліжках, сплять нові громадяни нашої країни. Поївши, вони солодко сплять і, напевно, їм сняться щасливі сни...»

Фото супроводжуються підписами. На одному ряд матерів з грудними дітьми, на обличчях матерів білі маски – свідчення про заходи гігієни в таборах; очі в них сумні, не усміхаються, вони сидять на лаві, тримаючи своїх немовлят. На іншому діти на вечірній прогулянці. Вишикувані в ряд, вони виглядають більш невимущеними, ніж матері. На багатьох знімках діти з поголеними головами, очевидно, щоб уникнути вошей, що змушує їх виглядати маленькими в'язнями, якими насправді і вважалися⁵⁶. «Диткомбінат – це теж зона, – пише Євгенія Гінзбург. – З вахтою, з воротами, з бараками і колючим дротом»⁵⁷.

На якомусь рівні московському керівництву ГУЛАГу мало бути відомо, яким жакливим життя в таборах було для дітей, які там жили. Ми принаймні знаємо, що інспектори передавали інформацію: в одному звіті від 1949 року про умови життя жінок у таборах з осудом відзначається, що з 503 тисяч жінок у системі ГУЛАГу 9300 вагітні, а ще 23 790 мають при собі маленьких дітей. «Беручи до уваги негативний вплив на здоров'я та виховання дітей», – автори звіту виступають за дострокове звільнення матерів з дітьми, а також дострокове звільнення матерів, які залишили дітей вдома, разом – за винятком рецидивісток і контрреволюціонерок – близько 70 тисяч жінок⁵⁸.

Час від часу такі амністії проводилися. Але мало що змінювалося в житті тих дітей, які залишалися в таборах. Навпаки, оскільки вони не робили жодного внеску в табірне виробництво, їх здоров'я і благополуччя цінувалися дуже низько у списках пріоритетів дуже багатьох начальників таборів, і ці діти незмінно жили у найгірших, найхолодніших і найстаріших будівлях. Один з інспекторів виявив, що температура в одному з табірних диткомбінатів ніколи не піднімалася вище 12 градусів; інший звітував про відшаровування фарби у дитячому будинку і про повну відсутність освітлення – навіть гасовими лампами⁵⁹. В одному звіті

1933 року з Сиблагу йшлося про брак 800 пар дитячого взуття, 700 дитячих пальт і 900 столових наборів⁶⁰. Ті, хто працював з дітьми, не мали належної кваліфікації. Навпаки, робота нянь була «блатною» роботою, і внаслідок цього з дітьми часто працювали професійні злодійки. Йоффе пише, що «цілими годинами вони стояли на сходах зі своїми “чоловіками” чи просто собі йшли, а діти, ненагодовані й недоглянуті, хворіли і починали вмирати»⁶¹.

Не завжди тут дозволялося допомогти матерям, чия вагітність уже дорого обійшлася табору, – якщо, звичайно, вони хотіли допомагати. Матерів примушували якомога швидше повертатися до роботи і дуже неохоче їх відпускали з роботи тільки годувати дитину. Зазвичай їх просто відпускали з роботи через кожні чотири години, давали побути з дитиною 15 хвилин – у брудному робочому одязі – і відправляли назад, що значить, що дитина залишалася голодна. Іноді й цього не дозволялося. Один з інспекторів таборів наводить випадок, коли жінці, яка спізнилася через роботу на годування дитини на кілька хвилин, не дали її погодувати⁶². В одному інтерв'ю колишня завідувачка табірних ясел сказала мені – беззаперечним тоном, – що діти, які не наїдалися за, як вона висловилася, належні півгодини, доїдали потім решту з пляшечки, яку їм давала няня.

Та сама жінка також підтвердила правдивість того, що розповідали інші в'язні: коли закінчувався період грудного годування, матерям часто забороняли будь-яким чином контактувати з дитиною. За її словами, в її таборі вона особисто забороняла всім матерям гуляти зі своїми дітьми на тій підставі, що засуджена мати може зашкодити дитині. Вона стверджувала, що бачила, як одна мати давала дитині цукор з підмішаним до нього тютюном, щоб її отруїти. Інша, сказала вона, умисно зняла зі своєї дитини взуття у снігу. «Я відповідала за рівень дитячої смертності в таборі, – говорила вона мені, пояснюючи, чому вона вживала заходів, щоб не допускати матерів до дітей. – Ці діти були своїм матерям непотрібні, і вони прагнули їх убити»⁶³. Та сама логіка могла спонукати начальників таборів до заборони матерям бачитися з дітьми. Однак так само можливим є те, що такі правила були ще одним результатом бездумної жорстокості табірної адміністрації: влаштовувати зустрічі матерів з дітьми було незручно, тому це й заборонялося.

Відділення матерів від дітей у такому віці призводило до передбачуваних наслідків. Серед малюків лютували епідемії. Надзвичайно високою була дитяча смертність – такою високою, що – про це також ідеться у звітах перевіряючих – такі дані часто умисно приховували⁶⁴. Та навіть ті діти, які переживали грудний вік, мали небагато шансів на нормальне життя у табірних дитячих установах. Деяким могло поталанити з добрیشою нянею. Деяким ні. Євгенія Гінзбург сама працювала табірною нянею; прийшовши на роботу, вона побачила, що навіть старші діти ще не вміють говорити:

«...тільки деякі чотирирічки вимовляли окремі незв'язні слова. Переважали нерозбірливі крики, міміка, бійки. “Звідки ж їм говорити? Хто їх учив? Кого вони чули? – з безпристрасною інтонацією пояснювала мені Аня. – У грудниковій групі вони ж увесь час лежать на своїх койках. Ніхто їх на руки не бере, хоч лусни від крику. Заборонено на руки брати. Тільки міняти мокрі пелюшки. Якщо їх, звичайно, вистачає”». Коли Гінзбург пробувала навчати чомусь своїх нових підопічних, виявилось, що тільки одне

чи двос дітей, які підтримували якийсь контакт зі своїми матерями, здатні навчатися. Та навіть вони мали дуже обмежений досвід:

«Подивися,— сказала я Стасику, показуючи йому намальований мною будиночок,— що це таке?

— Барак,— досить чітко відповів хлопчик.

Кількома рухами олівця я посадила біля будиночка кішку. Але її не впізнав ніхто, навіть Стасик. Не бачили вони ніколи такого рідкісного звіра. Тоді я обвела будиночок ідилічним традиційним тином.

— А це що?

— Зона! Зона! — радісно закричала Вірочка і заплескала в долоні»⁶⁵.

Як правило, дітей переводили з табірних ясел до звичайних дитячих будинків у два роки. Деякі матері ставилися до цього схвально, бо вважали, що таким чином діти можуть звільнитися з табору. Інші протестували, знаючи, що їх можуть умисно або випадково перевести до іншого табору, і втратиться будь-який зв'язок з дітьми, імена яких можуть змінити або забути⁶⁶. Таке часом траплялося з вихованнями звичайних дитячих будинків. Валентину Юрганову, дочку поволзьких німців-куркулів, забрали до дитячого будинку, в якому справжні прізвища дітей забули. Одну дитину, як згадує Юрганова, перейменовували в Каштанову просто тому, що за дитячим будинком у парку було багато каштанів.

Через багато років інша така дитина написала сумні спогади про свої намагання — протягом усього життя — дізнатися справжнє прізвище своїх батьків: у районі, де вона народилася, не було жодних даних про народження дітей з прізвищем, яке стояло в неї в паспорті, а вона сама була дуже мала і не пам'ятала прізвища своїх батьків. Утім, щось із минулого вона пам'ятала: «Мама за швейною машиною. Себе — я прошу дати мені голку й нитку... Себе у садку... А потім... Темна кімната, справа порожнє ліжко, щось сталося. Я чомусь сама. Мені страшно»⁶⁷.

Не дивно, що деякі матері «плакали і кричали, а деякі навіть божеволіли, і їх замикали в підвалі, поки вони не заспокоювалися», коли забирали їхніх дітей. Як тільки їх забирали, шанси на повернення були дуже малі⁶⁸.

За межами таборів життя для народжених там дітей не обов'язково ставало кращим. Вони приєднувалися до великої кількості дітей, яких забирали до дитбудинків відразу після арешту їхніх батьків — ще одна категорія дітей-жертв. Як правило, державні дитячі будинки були дуже переповнені, брудні, недоукомплектовані персоналом та часто згубними для дітей. Колишня ув'язнена згадує, з якими великими сподіваннями з їхнього табору відправляли групу дітей до міського дитячого будинку — і жах від звістки, що всі одинадцятьоро дітей померли під час епідемії⁶⁹. Ще 1931 року у розпалі колективізації завідувачі уральських дитячих будинків надсилали регіональній владі сповнені розпачу листи, в яких благали допомоги у догляді за тисячами куркульських дітей, які щойно стали сиротами:

«У кімнаті площею 12 квадратних метрів 30 хлопчиків. На 38 дітей сім ліжок, на яких сплять “рецидивісти”. Двоє вісімнадцятирічних розгромили електропідстанцію, пограбували магазин і пиячать з директором... діти сплять на брудній підлозі, грають у карти, зроблені з порваних плакатів “вождя”, курять, ламають ґрати на вікнах і лізуть на стіни, намагаючись утекти»⁷⁰.

В іншому будинку для куркульських дітей:

«Діти сплять на підлозі, їм не вистачає взуття... іноді по кілька днів немає води. Вони погано харчуються, крім води і картоплі на обід більше нічого немає. Немає тарілок і мисок, діти їдять з черпаків. На 140 осіб одна чашка, не вистачає ложок; діти їдять по черзі або руками. Світла немає, на весь будинок одна лампочка, та до неї немає гасу»⁷¹.

1933 року дитячий будинок під Смоленськом надіслав до московської диткомісії таку телеграму: «Постачання продуктів до будинку припинено. Сто дітей голодують. Організація відмовляється видавати пайки. Вживте негайних заходів»⁷².

З часом мало що змінювалося. В одному наказі НКВД від 1938 року йдеться про дитячий будинок, в якому дві восьмирічні дівчинки були згвалтовані старшими хлопцями, і про інший дитбудинок, у якому на 212 дітей було 12 ложок і 20 тарілок, а діти спали взуті й у верхньому одязі через брак білизни⁷³. 1940 року Наталію Савельєву «викрали» з дитячого будинку – її батьків арештували, – і її удочерила сім'я, яка хотіла, щоб вона прислужувала їм удома. При цьому її розлучили з сестрою, яку вона більше ніколи не бачила⁷⁴.

Дітям арештованих політичних діячів у таких дитбудинках було особливо тяжко, часто до них ставилися гірше, ніж до інших сиріт. Їм, як Світлані Когтевій, якій тоді було десять років, казали «забути своїх батьків, бо вони вороги народу»⁷⁵. Співробітникам НКВД, відповідальним за такі дитбудинки, наказувалося особливо пильнувати і відділяти дітей контрреволюціонерів від інших та не допускати для них жодних привілеїв⁷⁶. Завдяки цьому розпорядженню Петро Якір після арешту батьків провів у дитбудинку рівно три дні. За цей час йому «вдалося зажити слави ватажка дітей зрадників Батьківщини» і його, чотирнадцятирічного, відразу ж арештували. Його перевели в тюрму, а потім у табір⁷⁷.

Частіше дітей політичних в'язнів дражнили і уникали. Один в'язень згадує, що після прибуття до дитбудинку у дітей «ворогів» брали відбитки пальців, як у злочинців. Вчителі й вихователі побоювалися приділяти їм багато уваги, щоб не бути звинуваченими у співчутті до «ворогів»⁷⁸. Зокрема, за словами Юрганової, цих дітей безжально дражнили їхньою «ворожістю» – через це вона навмисно забула німецьку мову, якою розмовляли в її сім'ї⁷⁹.

У такій обстановці навіть діти з освічених родин швидко опановували злочинську науку. Одним з таких дітей був Володимир Глебов, син провідного партійного діяча Льва Каменєва. Батька арештували, коли йому було чотири роки, а Глебова «заслали» до спеціального дитячого будинку в Західному Сибіру. Близько 40 % його вихованців становили діти «ворогів народу», ще близько 40 % – малолітні правопорушники і решта 20 % – циганські діти, поміщені туди за кочівництво. Як пояснював Глебов письменнику Адаму Гохшільду, у ранньому знайомстві з юними злодіями для дітей політичних в'язнів були і свої переваги:

«Мій друг навчив мене деяких речей, стосовно самозахисту, які дуже допомогли мені потім у житті. Тут я маю один шрам, а ось ще один... коли на тебе нападають з ножем, потрібно знати, як відбиватися. Головний принцип – реагувати завчасно, не дати себе вдарити. Таке було щасливе радянське дитинство!»⁸⁰

Проте для деяких дітей життя в дитбудинку було постійною травмою. Одна мати повернулася із заслання і забрала додому маленьку доньку. Восьмирічна дитина ледве говорила, хапала їжу й тікала і поводитися, як дика тварина, якою навчив її бути дитячий будинок⁸¹. Інша мати після відбуття восьмирічного терміну ув'язнення приїхала до дитячого будинку по своїх дітей – вони відмовилися йти з нею. Їх навчили, що батьки – «вороги народу», які не заслуговують на любов і прихильність. Їм прямо наказали відмовлятися йти з дитбудинку, «якщо мати колись по вас приїде», і вони не хотіли знову жити разом з батьками⁸².

Не дивно, що діти з таких дитячих будинків тікали – у великих кількостях. Опинившись на вулиці, вони швидко потрапляли до злочинного світу. А якщо вони були у злочинному світі, порочне коло замикалося. Рано чи пізно їх арештовували.

На перший погляд, у річному звіті НКВД за 1944–1945 роки щодо однієї групи з восьми таборів в Україні немає нічого незвичайного. У звіті відзначається, які з таборів виконують п'ятирічку, а які ні. Хвалять табірних ударників. Суворим тоном говориться про брак і одноманітність їжі в таборах. З більшою теплотою відзначається, що епідемію протягом звітного періоду було зафіксовано лише в одному таборі – і почалася вона після того, як до того табору перевели п'ятьох в'язнів з переповненої харківської тюрми.

Однак кілька деталей у цьому звіті прояснюють питання, що ж саме це були за вісім таборів в Україні. Перевіряючий, наприклад, скаржиться на те, що в одному з них бракує «підручників, ручок, зошитів і олівців». Також є суворе зауваження щодо того, що дехто з в'язнів проявляє схильність програвати їжу, іноді таким чином позбуваючись хлібних пайків на багато місяців наперед: здається, молодші мешканці таборів також мали досвід гри в карти зі старшими⁸³.

Вісім таборів, про які йдеться, були вісьмома дитячими колоніями, розташованими на території України. Не всі діти, які підпадали під юрисдикцію ГУЛАГу, були дітьми арештованих батьків. Частина з них знайшли дорогу до таборів самостійно. Після вчинення злочину їх арештовували і відправляли у спеціальні табори для малолітніх. Керували ними ті самі чиновники, що й дорослими таборами, і в багатьох відношеннях вони на ці дорослі табори були схожими.

Початково ці «дитячі табори» організовувалися для «беспризорників» – безпритульних дітей, сиріт, бездомних і брудних вуличних дітей, які втрачали своїх батьків або від них утікали під час громадянської війни, голоду, колективізації і масових арештів. Безпритульні на початок 1930-х років стали звичною картиною для вокзалів і парків великих радянських міст. Російський письменник Віктор Серж пише про них:

«Я бачив їх у Ленінграді та Москві – вони жили в каналізації, в афішних будках, у склепах на цвинтарях, де вони були беззастережними господарями; вони влаштовували зібрання у громадських туалетах; подорожували на дахах вагонів чи на осях під ними. Вони з'являлися, докучливі, чорні від поту, щоб просити у пасажирів “пару копійок” чи щоб лежати і чекати нагоди вкрати чемодан...»⁸⁴

Кількість цих дітей і проблеми від них нарешті стали такими, що 1934 року ГУЛАГ створив перші дитячі заклади у дорослих таборих – для того, щоб діти арештованих батьків не блукали на вулицях⁸⁵. Невдовзі після цього, 1935 року, керівництво ГУЛАГу ухвалило рішення створити також і спеціальні дитячі колонії. Дітей забирали з вулиць під час масових облав і відправляли до колоній, де вони мали навчатися і готуватися до майбутньої ролі робочої сили.

1935 року радянська влада також ухвалила зловісний закон, за яким діти могли притягуватися до суду нарівні з дорослими починаючи з 12-річного віку. В результаті застосування цього закону селянських дітей арештовували за крадіжку колосків, а діти «ворогів народу», підозрювані у пособництві своїм батькам, потрапляли до в'язниць для малолітніх, поряд з малолітніми проститутками, кишеньковими злодіями, безпритульними тощо⁸⁶. В одному з внутрішніх документів НКВД 1930-х років йдеться про те, що співробітники забрали у матері на вокзалі 12-річну дівчинку-татарку, яка не розмовляла російською. Її, саму, відправили на заслання на Далеку Північ⁸⁷. Дитяча злочинність у Радянському Союзі набула такого розмаху, що 1937 року НКВД створило спеціальні дитячі будинку «суворого режиму» – для дітей, які систематично порушували порядок у звичайних дитячих будинках. 1939 року просто сиріт взагалі перестали відправляти до дитячих таборів. Їх закріпили за дітьми-злочинцями, які мали справжні вирoki судів або «особых совещаний»⁸⁸.

Незважаючи на суворіші покарання, кількість малолітніх правопорушників продовжувала зростати. Війна породжувала не тільки сиріт, а й безпритульних, бездоглядних дітей, батьки яких були на фронті, а матері працювали по 12 годин на день на заводах, а також і зовсім нові категорії малолітніх злочинців: малолітніх робітників, які без дозволу залишали місця роботи – іноді це відбувалося, коли заводи евакуювалися в інші місцевості, далеко від їхніх родин, таким чином ці діти порушували закон воєнного часу про «залишення без дозволу військових підприємств»⁸⁹. За власними статистичними даними НКВД, у 1942–1943 роках «приймальники» зібрали величезну кількість дітей – 842 144 особи. Більшість з них було відправлено до батьків, дитячих будинків або до ремісничих училищ. Але дуже велику кількість – 52 830 – відправили до «колоній трудового виховання». Цей вираз вживався просто як приємніший заміник «дитячого концентраційного табору»⁹⁰.

Загалом поводження з дітьми у таборах для малолітніх не дуже відрізнялося від поводження з їхніми батьками. Дітей арештовували і транспортували за тими самими правилами – з двома винятками: їх належало тримати окремо від дорослих і не дозволялося у них стріляти при спробі втечі⁹¹. Їх тримали в таких самих тюрмах, що й дорослих, в окремих, але так само поганих камерах. Опис однієї такої камери перевіряючим виглядає сумно і знайомо: «Стіни брудні; не всі в'язні мають нари і матраци. Вони не мають простирадл, наволочок і ковдр. У камері № 5 вікно через відсутність шибки затулене подушкою, в камері № 14 одне вікно взагалі не закривається»⁹². В іншому звіті йдеться про «неприйнятну антисанітарію» в тюрмах для малолітніх, про брак гарячої води і таких елементарних речей, як кухлі, миски і стільці⁹³.

Щодо деяких малолітніх в'язнів проводилися «дорослі» розслідування. Після арешту в дитячому будинку чотирнадцятирічного Петра Якіра спочатку було

поміщено у дорослу тюрму, а потім здійснено повномасштабне розслідування. Його допитували про «організацію ним анархістської кінної банди, яка ставила собі мету діяти в тилу Червоної армії під час майбутньої війни», як доказ використовувався той факт, що Якір вправно їздив верхи. Після цього Якіра засудили як «соціально небезпечний елемент»⁹⁴. 16-річного хлопця-поляка Єжи Кмеціка, якого спіймали при спробі переходу радянсько-угорського кордону – відбулося це 1939 року, після радянського вторгнення у Польщу, теж допитували, як дорослого. Кмеціка примушували годинами стояти або сидіти на табуреті, їсти дуже солону юшку, не давали води. Серед іншого в нього хотіли з'ясувати: «Скільки містер Черчілль заплатив тобі за інформацію?» Кмецік не знав, хто такий Черчілль, і попросив пояснити запитання⁹⁵.

В архівах також зберігаються протоколи допитів 15-річного Володимира Мороза, звинуваченого у «контрреволюційній діяльності» в дитячому будинку. На той час мати Мороза і його 17-річний старший брат уже були арештовані. Батька розстріляли. Мороз вів щоденник, який знайшло НКВД, у якому описував повсюдні «брехню і наклепи»: «Якби хтось глибоко заснув 12 років тому, а зараз раптом прокинувся, його б шокували зміни, що відбулися за цей час». Незважаючи на те що його засудили до трьох років таборів, помер він ще в тюрмі, 1939 року⁹⁶.

Такі випадки не були поодинокими. 1939 року, коли радянська преса писала про кілька арештів співробітників НКВД, які вибивали з в'язнів неправдиві зізнання, одна сибірська газети надрукувала матеріал, в якому йшлося про 160 дітей, деяким із них було по десять років. Четверо співробітників НКВД і прокуратури отримали від п'яти до десяти років за те, що допитували цих дітей. Історик Роберт Конквест пише, що зізнання дітей добувалися порівняно легко: «Один десятирічний хлопчик розколовся вже після одного допиту, який тривав всю ніч, і признався, що вступив до фашистської організації у сім років»⁹⁷.

Діти не становили винятку і щодо безжальних вимог системи рабської праці. Хоча дитячі колонії зазвичай не розташовували у суворіших північних лісових чи гірничовидобувних таборах, у 1940-ві роки у північному Норильському таборі був і дитячий лагпункт. Деякі з 1 тисячі його в'язнів працювали на норильському цегельному заводі, а інші чистили сніг. Серед них було небагато дітей по 12, 13 і 14 років, а більшість становили 15- і 16-річні, старших малолітніх переводили до дорослих таборів. Багато інспекторів скаржилися на умови у Норильському дитячому таборі, і його зрештою перенесли у південніший район СРСР – проте часу його існування вистачило для того, щоб його малолітні в'язні стали жертвами тих самих захворювань, пов'язаних з холодом і поганим харчуванням, що й дорослі в'язні⁹⁸.

Звіт з України, про який згадувалося вище, є більш типовим; у ньому йдеться, що діти в українських дитячих трудових колоніях працюють у деревообробній, металообробній і текстильній галузях⁹⁹. Кмецік, який теж побував у дитячій колонії в Україні неподалік Житомира, працював на меблевій фабриці¹⁰⁰. У колоніях застосовувалося багато тих самих методів, що й у дорослих таборах. Тут також треба було виконувати виробничі плани, індивідуальні норми, дотримуватися режиму. Один з наказів НКВД від 1940 року встановлює для дітей від 12 до 16 років чотиригодинний робочий день і ще чотири години на навчання. У цьому самому наказі для дітей від 16 до 18 років встановлюється восьмигодинний

робочий день, на шкільні заняття відводиться дві години¹⁰¹. У Норильському таборі цей режим не виконувався, бо школи там взагалі не було¹⁰².

У таборі для малолітніх, у якому був Кмецік, була тільки вечірня школа. Серед іншого там навчали, що «Англія – це острів у Західній Європі... Нею правлять лорди у червоних оджах з білими комірцями. Вони мають власних робітників, які тяжко на них працюють, а платять за це мало»¹⁰³. Головним завданням цих дітей було не навчання: 1944 року Берія з гордістю повідомляв Сталіну, що дитячі табори ГУЛАГу багато зробили для фронту, виробляючи міни, гранати та іншу продукцію на загальну суму 150 мільйонів рублів¹⁰⁴.

Діти оброблялися табірною пропагандою того самого різновиду, що й дорослі. Табірні газети середини 1930-х років писали про дітей-стахановців і шосили вихваляли безпритульних дітей, кинутих у табори згідно із законом від 1935 року, прославляючи прозрілих і виправлених завдяки фізичній праці. Ті самі газети лаяли дітей, які не розуміли, що вони «мусять відкинути своє минуле, що пора починати нове життя... Серед них поширені картярство, пияцтво, хуліганство, відмови працювати, крадіжки тощо»¹⁰⁵. Боротися з «паразитизмом» неповнолітніх були покликані культурно-виховні концерти того самого різновиду, що й у дорослих, з тими самими піснями про Сталіна¹⁰⁶.

Нарешті, діти піддавалися тому самому, що й дорослі, психологічному тискові. Ще одна директива НКВД від 1941 року закликає до організації в дитячих колоніях і приймальника *«агентурно-оперативного обслуговування»* – мережі інформаторів. Поширювалися чутки про контрреволюційні настрої в таборах як серед персоналу, так і серед дітей, особливо дітей контрреволюціонерів. В одному з таборів діти влаштували навіть міні-повстання. Вони захопили і розгромили їдальню та напали на охоронців, завдавши поранень шістьом з них¹⁰⁷.

Щастило дітям у таборах для малолітніх тільки в одному сенсі: їх, як інших дітей, не відправляли до звичайних таборів, де їх оточували б дорослі в'язні. Справді, так само, як всюдисущі вагітні жінки, нескінченно зростаючі кількості малолітніх у дорослих таборах були вічним головним болем начальників таборів. У жовтні 1935 року Генріх Ягода розіслав усім начальникам таборів гнівного листа: «Незважаючи на мої вказівки, неповнолітні в'язні не відправляються до трудових колоній для малолітніх, а змішуються у тюрмах з дорослими». Він відзначає, що, за останніми підрахунками, у звичайних тюрмах все ще перебуває 4305 неповнолітніх¹⁰⁸. Через 13 років, 1948-го, перевіряючи з прокуратури так само скаржилися на надто велику кількість неповнолітніх в'язнів у дорослих таборах, де їх псують дорослі злочинці. Навіть табірне керівництво відзначало один випадок, коли «пахан» одного з таборів перетворив 18-річного дрібного злочинця на найманого вбивцю¹⁰⁹.

«Малолетки» у своїх товаришів-ув'язнених викликали мало симпатій. «Голод і страх перед тим, що відбувається, позбавили їх усякого захисту», – писав Лев Разгон, який відзначав, що малолітні тягнуться до тих, хто здається їм найсильнішим. Цими найсильнішими були професійні злочинці, які перетворювали хлопчиків на «слуг, безсловесних рабів, холуїв, блазнів, усіх, кого завгодно», а також і хлопчиків, і дівчаток на проститутток¹¹⁰. Проте пережиті ними жахіття викликали небагато жалості; навпаки, в деяких з табірних спогадів найсуворіший осуд спрямований саме на них. Разгон пише, що, яким би не було їхнє походження,

в'язні-діти скоро «всі ставали... страшними у своїй мстивій жорстокості, розгнущаності і безвідповідальності». І ще гірше:

«Вони нікого й нічого не боялися. Жили вони в окремих бараках, куди боялися заходити наглядачі й начальники. У цих бараках відбувалося найогидніше, найцинічніше, найрознущданіше, найжорстокіше з усього, що могло бути в такому місці, як табір. Якщо “пахани” кого-небудь програвали і потрібно було його вбити – це робили – за пайку хліба або навіть з “чистої цікавості” – хлопчики-малолітки. І дівчатка-малолітки хвалилися тим, що могли пропустити через себе цілу бригаду лісорубів. Нічого людського не залишалося в цих дітях, і неможливо було собі уявити, що вони можуть повернутися до нормального світу і стати нормальними людьми»¹¹¹.

Так само вважає і Солженіцин:

«В їхній свідомості немає жодного контрольного прапорця між дозволеним і недозволеним, і вже зовсім ніякого увлення про добро і зло. Для них те все добре, чого вони хочуть, і те все погано, що їм заважає. Нахабну манеру триматися засвоюють вони тому, що це – найвигідніша у таборі форма поведінки...»¹¹²

В'язень-голландець Йоган Вігманс теж пише про молодих людей, які, «ймовірно, не мали нічого проти життя в таборах. Відповідно до офіційних правил вони мали працювати, та на практиці це було останнім, що вони коли-небудь робили. Водночас вони постійно користувалися регулярною допомогою і багатьма можливостями навчатися у своїх приятелів»¹¹³.

Були й винятки. Олександр Крелін розповідає історію двох 13-річних хлопчиків, яких арештували за участь у незаконних військових формуваннях і дали по 20 років таборів. Вони залишалися в таборі протягом десяти років, тримаючись разом – влаштовували голодування, коли їх намагалися розлучити. Через їхній вік люди їх жаліли, давали легку роботу і додаткову їжу. Обом вдалося вступити на професійні курси в таборі і стати кваліфікованими інженерами до того, як їх звільнили за однією з амністій після смерті Сталіна. Якби не табори, пише Крелін, то «хто б допоміг двом напівписьменним сільським хлопцям стати освіченими людьми і добрими фахівцями?»¹¹⁴

Коли наприкінці 1990-х років я почала розшукувати спогади людей, які були малолітніми в'язнями, це виявилось дуже складною справою. За винятком спогадів Якіра, Кмеціка та небагатьох інших, зібраних Товариством «Меморіал» та іншими організаціями, їх існує дуже мало¹¹⁵. Але таких дітей були десятки тисяч, і багато з них досі мають бути живі. Я навіть сказала моїй подрузі-росіянці, що можна було б надрукувати оголошення в газеті, щоб спробувати знайти таких людей для інтерв'ю. «Не треба, – порадила вона. – Ми всі знаємо, ким стали такі люди». Десятиліття пропаганди, плакатів на стінах дитбудинків, подяк Сталіну «за наше щасливе дитинство» не спромоглися переконати радянських людей, що табірні діти, безпритульні й вихованці дитячих будинків стали чимось іншим, ніж повноправними членами великого і всепроникного злочинного світу.

Розділ 16

СМЕРТЬ

*Что же - значит, истощенье?
Что же -- значит, изнемог?
Страшно каждое движение
Изболевших рук и ног...
Страшен холод...
Бред о хлебе.
Хлеба... хлеба...
Сердца стук.
Далеко в прозрачном небе
Равнодушный солнца круг.
Тонким свистом пар дыханья,
Это – минус пятьдесят.
Что же? Значит – умиранье?
Горы смотрят. И молчат.*

Нина Гаген-Торн. Memoria ¹

У всі часи існування ГУЛАГу в'язні завжди відводили найнижче місце у табірній ієрархії помираючим – чи, точніше, живим мерцям. Для їх описування виник цілий субдіалект табірного жаргону. Іноді помираючих називали «*фитили*» – за подібністю до гноту свічки, що скоро догорить. Їх також називали «*говноеды*» або «*помоечники*». Найчастіше їх називали «*доходяги*» – від російського дієслова «*доходить*». Жак Россі у своєму «Довіднику ГУЛАГу» твердить, що це слово вживається в такому значенні з сарказмом: помираючі нарешті «доходили до соціалізму» ². Інші прозаїчніше говорять, що слово означає досягнення не соціалізму, а кінця життя.

Просто кажучи, доходяги – це ті, хто помирав від голоду, і страждали вони від хвороб, пов'язаних з голодом і браком вітамінів, – цинги, пелагри, різних форм діареї. На ранніх стадіях ці недуги проявлялися у формі розхитування зубів і шкірних виразок, ці симптоми іноді були навіть у табірних охоронців ³. На більш пізніх стадіях в'язні втрачали здатність бачити у сутінках. Густав Герлінг згадує «зеків, уражених курячою сліпотою: вони обережно намацували гумовими підошвами бахіл обледенілі дошки, а тремтячими пальцями рук – чорну завісу повітря» ⁴.

Голодуючі також потерпали від шлункових хвороб, запаморочень і жахливого набрякання ніг. Томас Сговіо, який пережив голод, одного ранку прокинувся і побачив, що одна його нога «фіолетова і вдвічі товща за другу. Вона чесалася. Вся вона пішла прищами». Швидко «прищі перетворилися на величезні фурункули. З них сочилася кров і гній. Коли я натискав пальцем на фіолетову плоть – вм'ятина залишалася протягом тривалого часу». Коли Сговіо не зміг взутися, взуття нака-зали розрзати ⁵.

На останніх стадіях голоду доходяги набували жахливого нелюдського вигляду, вони ставали матеріальним втіленням дегуманізуючої державної риторики: у дні свого умирання вороги народу, іншими словами, переставали бути людьми. Вони втрачали розум, часто щось говорили і марили цілими годинами. Шкіра у них ставала в'ялою і сухою. В очах з'являвся дивний блиск. Вони поїдали все, що потрапляло до рук, – птахів, собак, сміття. Рухалися вони повільно, не могли стримувати виділень, внаслідок чого навколо них стояв жахливий сморід. Тамара Петкевич пише про те, як вперше їх побачила:

«Там, за дротом, стояла шеренга живих істот, що віддалено нагадували людей. У спеці й пеклі дня вони стояли як укопані... Їх було з десяток: різні на зріст скелети, обтягнуті коричневим пергаментом шкіри; голі до пояса, зі звисаючими сумками висохлих, нічим не прикритих грудей, з чисто виголеними головами. Крім безглузких брудних трусів, на них нічого не було. Гомілкові кістки оточували увігнуте коло порожнечі. Жінки!?! Голод, спека і тяжка праця перетворили їх на висохлі екземпляри, які все ж таки незбагненно чіплялися за останні залишки життя»⁶.

Варлам Шаламов теж залишив незабутній портрет доходяг, у якому поет згадує про їх схожість одне на одного, втрату особистості, людських рис і про їх лякаючу безіменність:

Я поднял стакан за глухую дорогу,
За падающих в пути,
За тех, что идти по дороге не могут,
Но их заставляют идти.
За их синеватые жесткие губы,
За одинаковость лиц,
За рваные, инеем крытые шубы,
За руки без рукавиц.
За мерку воды – консервную банку,
Цингу, что навязла в зубах.
За зубы будащих их всех спозаранку
Раскормленных серых собак.
За солнце, что с неба глядит исподлобья
На то, что творится вокруг.
За снежные, белые эти надгробья –
Работу заботливых выюг.
За пайку сырого, липучего хлеба,
Проглоченного второпях,
За бледное, слишком высокое небо,
За речку Аян-Урях!⁷

Проте слово «доходяга» у його радянському табірному значенні означало не просто певний фізичний стан. «Доходяги», як пояснює Сговіо, були не просто хворими: це були в'язні, які через голод дійшли до такого стану, що вже були не здатними доглядати за собою. Цей процес деградації зазвичай проходив послідовні стадії: в'язні переставали митися, стримувати виділення організму, переставали реагувати на образи – поки буквально не божеволіли від голоду. Сговіо

був глибоко вражений, вперше побачивши людину у такому стані – американського комуніста на прізвище Ейзенштейн, якого він колись знав у Москві:

«Спершу я не впізнав свого друга. Ейзенштейн не відповів, коли я його привітав. Його обличчя мало відсутній вираз *доходяги*. Він дивився крізь мене, наче мене не було. Здавалося, що Ейзенштейн нікого не бачить. У його очах взагалі не було жодного виразу. Збираючи порожні тарілки із загальних столів, він обдивлявся їх, шукаючи залишків їжі. Він обмацував ці тарілки руками, а потім облизував пальці».

Ейзенштейн, пише Сговіо, став схожим на інших «*фитилей*» у тому, що втратив людську гідність:

«Вони не дивилися за собою, не милися – навіть коли мали таку можливість. Не турбувалися “фитили” й тим, щоб шукати і бити вошей, які ссали їхню кров. Доходяги не витирали крапель, що висіли в них на носах, рукавами бушлатів... “фитиль” забував сякатися. Сидячи поряд з товаришами-зеками, він закривав голову від ударів. Він падав на підлогу, і якщо йому давали спокій і він був на те здатний, вставав і, пхикаючи, ішов геть, наче нічого не сталося. Після роботи доходяга вештався біля кухні, випрошуючи крихт. Для розваги кухар виливав черпак баланди йому в обличчя. В таких випадках бідолаха швидко проводив пальцями по ньому, а потім їх облизував... “Фитили” стояли навколо столів, чекаючи, що хтось залишить їм трохи юшки чи каші. Коли таке траплялося, за цими недоїдками кидався найближчий. У сутичці, що починалася після цього, юшка часто виливалася. А потім вони, стоячи на чотирьох, билися і дряпалися, поки останній шматочок дорогоцінної їжі не засовували собі до ротів»⁸.

Нечисленні в'язні, які ставали доходягами, а потім видужували, робили спроби пояснити, не зовсім успішно, що таке бути живим мерцем. Януш Бардах згадує свій стан після восьми місяців на Колимі: «Прокинувшись, я відчував запаморочення, в голові був туман. Більше часу і зусиль треба було, щоб вранці зібратися і піти до їдальні»⁹. Яків Ефруссі став доходягою після того, як у нього спершу вкрали окуляри – «короткозорим добре відомо, що являє собою життя без окулярів: усе навкруги занурюється в туман», – а потім він відморозив пальці на лівій руці. Про те, що він пережив, Ефруссі пише так:

«...постійне недоїдання діє на людську психіку згубно. Від думки про їжу неможливо відволіктися, про неї думаєш увесь час. До фізичного недугу додається і моральний, оскільки постійне відчуття голоду принизливе, воно позбавляє самоповаги, почуття власної гідності. Всі думки зосереджують на вирішенні одного завдання: як добути їжу? Тому біля смітника, розташованого поблизу їдальні, біля входу в кухню, завжди товпляться “доходяги”. Вони чекають, чи не викинуть з кухні чогось їстівного, наприклад капустяних очистків»¹⁰.

Привабливість кухні й маніакальний потяг до їжі заступали багатьом майже все інше, про що намагається розповісти Густав Герлінг:

«Де межа дії голоду, за якою людська гідність, що хилиться до занепаду, знову набуває рівноваги? Немає такої. Скільки разів я сам, приплюснвши палаюче обличчя до заледенілого кухонного вікна, німим поглядом випрошував у лєнінградського зло-

дя Федьки ще один черпак “ріденького”? І чи не мій близький друг – старий комуніст, товариш молодості Леніна, інженер Садовський – не вирвав якось у мене на опустілому помості біля кухні казанка з супом і, навіть не добігши до туалету, жадібно вихлебтав по дорозі гарячу рідину? Якщо є Бог – нехай безжально покарас тих, хто ламає людей голодом»¹¹.

Арештований 1940 року польський сіоніст Єгошуа Гільбоа яскраво описує способи обману, які в’язні використовували, щоб переконати себе, що вони їдять більше, ніж це було насправді:

«Ми пробували обдурити шлунок, розкришуючи хліб на майже борошно і змішуючи його з сіллю і великою кількістю води. Цей делікатес звався “хлібна підливка”. Солоня вода на колір і смак ставала трохи схожа на хліб. Її випивали, а хлібна каша залишалася. Вода наливалася знову, поки остання крихта хліба не розчинялася в ній. Коли їсти цю хлібну підливку на десерт, після того як хліб заливався водою, як це робилося, він зовсім не мав смаку, але створювалася ілюзія того, що було з’їдено кілька сотень грамів».

Гільбоа пише про те, що він також вимочував у воді солону рибу. Отриману рідину «можна було використовувати для приготування хлібної підливи, і тоді ви мали делікатес, гідний короля»¹².

Коли в’язень проводив увесь свій час, ошиваючись біля кухні, підбираючи крихти, це зазвичай означало його близьку смерть; насправді він міг померти у будь-який момент: вночі уві сні, по дорозі на роботу, йдучи по зоні, за обідом. Януш Бардах одного разу був свідком того, як в’язень упав під час вечірньої переклички:

«Навколо нього стовпилися інші. “Беру шапку”, – заявив один зек. Інші забрали чоботи, онучі, козушок і штани, побилися за нижню білизну. Але коли його обібрали догола, він раптом повернув голову. Підняв руку і слабо сказав: “Холодно”. Потім голова його відкинулася на сніг, очі стали скляні. Грабіжники розійшлися, начебто нічого не чуючи. Напевно, після того, як його роздягли, він просто замерз»¹³.

Однак в’язні помирали не тільки від голоду. Багато померло на роботі, через небезпечні умови праці на шахтах і заводах. Дехто, ослаблений голодом, ставав легкою здобиччю для інших хвороб і епідемій. Я вже згадувала про епідемії тифу, але у виснажених і голодних в’язнів було ще багато інших хвороб. Наприклад, у першому кварталі 1941 року у Сиблагу 8029 осіб було госпіталізовано – 746 з туберкульозом, з яких 109 померли; 72 – із запаленням легенів, померли 22; 36 з дизентерією, померли 9; 177 з обмороженнями, померли 5; 302 із розладами шлунку, померли 7; 210 жертв нещасних випадків на роботі, померли 7; 912 з проблемами серцево-судинної системи, 123 померли¹⁴.

Хоча тема ця чомусь становить певне табу, в’язні також накладали на себе руки. Скільки було таких випадків, судити тяжко. Офіційної статистики не існує. Дивним чином немає згоди і між колишніми табірниками стосовно того, скільки самогубств вчинялося у таборах. Надія Мандельштам, дружина поета, пише, що в таборах люди не вчиняли самогубств, бо весь час боролися за життя; таку її думку поділяють численні автори спогадів¹⁵. Євгеній Гнедін пише, що, хоча він думав

про самогубство у тюрмі, а пізніше на заслання, за всі вісім років, проведених у таборі, йому «не спадала думка про самогубство. Кожен день був боротьбою за життя: як у цій битві було думати про те, щоб життя залишити? Була мета – вибратися з цього страждання – і надія: зустрітися з тими, кого любиш»¹⁶.

Історик Кетрін Меррідейл висуває іншу теорію. В ході свого дослідження вона зустрічалася з двома московськими психологами, які вивчали систему ГУЛАГу або самі в ній працювали. Як Мандельштам і Гнедін, вони наполягали на рідкісності випадків самогубств і психічних захворювань: «Вони були здивовані і трохи ображені», коли дослідниця навела факти на користь протилежного. Вона приписує цю цікаву впертість російському «стоїчному міфології», проте вона може корінитися і в іншому¹⁷. Літературознавець Цветан Тодоров гадає, що очевидці пишуть про дивовижну відсутність самогубств через те, що вони прагнуть наголосити на унікальності свого досвіду. Там було так жахливо, що ніхто навіть «нормально» не накладав на себе руки: «ті, хто вижили, понад усе прагнуть передати іншість таборів»¹⁸.

Насправді існує дуже багато епізодичних свідчень самогубств, і багато авторів спогадів про них пам'ятають. Один автор пише про самогубство хлопця, якого для сексуального задоволення «виграв» у карти в'язень-злочин¹⁹. Інший розповідає про самогубство радянського громадянина німецького походження, який написав записку Сталіну: «Моя смерть – це свідомий акт протесту проти насильства і беззаконня, спрямованих проти нас, радянських німців, органами НКВД»²⁰. Один колишній колимський в'язень пише, що у 1930-х роках серед в'язнів стало порівняно поширеним іти, швидко і свідомо, до «зони смерті» – нічийної землі біля табірної огорожі, і там стояти, чекаючи кулі²¹.

Євгенія Гінзбург сама перерізала мотузку, на якій повісилася її подруга Поліна Мельникова; вона із захопленням писала про неї: «Вона ствердила своє право людини таким вчинком, розпорядилася собою по-господарськи»²². Знову Тодоров пише, що багато вцілілих і в ГУЛАГу, і в нацистських таборах вважали самогубство можливістю утвердження свободи волі: «Самогубством людина міняє хід подій – нехай тільки в останній момент свого життя, – а не просто на них реагує. Самогубства такого типу – це акти виклику, а не відчаю»²³.

Для адміністрації таборів було все одно, від чого помирають в'язні. Найголовнішим було тримати рівень смертності в таємниці чи хоча б якось його приховувати: начальників лагпунктів, смертність на яких визнавалася «надто високою», могли покарати. Хоча це правило діяло нерегулярно, а дехто захищав ту думку, що вмирати має більше в'язнів, начальники деяких особливо смертельних таборів таки втрачали свої посади²⁴. Ось чому, як про це пишуть колишні в'язні, лікарі ховали трупи від перевіряючих, і чому в деяких таборах звичайною практикою було дострокове звільнення вмираючих в'язнів. Таким чином вони не впливали на показники табірної статистики²⁵.

Навіть коли випадки смерті фіксувалися, статистика не завжди була точною. Тим чи іншим чином начальники таборів примушували лікарів не писати у свідомствах про смерть в'язнів як головну причину «голод». Наприклад, хірургові Ісааку Фогельфангеру було прямо наказано писати «недостатність серцевого м'яза», якою б не була справжня причина смерті в'язня²⁶. Це іноді мало зворотну дію: в одному таборі лікарі зафіксували так багато «серцевих нападів», що це

Вмираючий зек. Малюнок Сергія Рейхенберга, Магадан, дата невідома

викликало підозри перевіряючих. Прокуратура примусила лікарів екстумувати трупи і встановила, що насправді люди померли від пелагри²⁷. Такий безпорядок не завжди був свідомо влаштованим: в іншому таборі у записах панував такий хаос, що, як скаржився перевіряючий, «мертвих рахують як живих в'язнів, втікачів як ув'язнених і навпаки»²⁸.

Також часто в'язні не мали доступу до інформації про випадки смерті. Смерть в'язнів не можна було приховати повністю – один колишній в'язень розповідав про трупи, які лежали «купою біля огорожі, поки не розтавав сніг»²⁹, – та їх можна було приховувати іншими способами. У багатьох таборах трупи вивозилися вночі у невідомому напрямку. Тільки випадково Едвард Бука, змушений затриматися на роботі, щоб виконати норму, бачив, що робили з трупами у Воркуті:

«Після того, як їх складали, як дрова, під відкритим навісом, поки не набиралося достатньо для масового поховання на табірному кладовищі, їх, голими, вантажили на сани, головами назовні, ногами всередину. До кожного трупа прив'язували дерев'яну бирку, – на великий палець правої ноги, з прізвиськом і номером. Перед тим як кожні сани виїжджали за табірні ворота, «надзиратель», співробітник НКВД, брав кирку і

розбивав нею усім голови. Це для того, щоб ніхто не вибрався назовні живим. Поза табором трупи скидали в одну з великих траншей, які накопувалися заздалегідь влітку для таких цілей. Але зі зростанням кількості померлих процедура перевірки того, чи вони справді мертві, змінилася. Замість кирки охоронці використовували *шомпол* – шматок товстого дроту із загостреним кінцем. Це було очевидно легше, ніж махати киркою»³⁰.

Масові поховання також трималися в таємниці, можливо, і тому, що вони були формально заборонені – що зовсім не означає, що їх було мало. На місцях розташування колишніх таборів у Росії є певні ділянки, які очевидно були братськими могилами, час від часу ці могили навіть з'являються на поверхні: полярна вічна мерзлота не тільки не дає трупам розкладатися, зберігаючи їх іноді жакхливо недоторканими, її шари також змішуються кожного року під час замерзання і танення, про що пише Варлам Шаламов: «Камінь, Північ опиралися всіма силами цій роботі людини, не пускаючи мерців у свої надра... Розкрилася земля, показуючи свої підземні комори, бо в підземних коморах Колими не тільки золото, не тільки олово, не тільки вольфрам, не тільки уран, а й нетлінні людські тіла»³¹.

Проте їм там бути не належало: 1946 року керівництво ГУЛАГу розіслало усім начальникам наказ із вимогою ховати мертвих окремо, загорнутих у полотно, і в могилах глибиною щонайменше півтора метри. Тіла також належало позначати не прізвищами, а номерами. Тільки табірні писарі мали знати, хто де похований»³².

Все це виглядає дуже цивілізовано – якби не те, що іншим наказом дозволялося виривати у мертвих в'язнів золоті зуби. Це мало відбуватися під наглядом спеціальної комісії у складі представників табірної медичної служби, адміністрації табору і табірної бухгалтерії. Потім золото належало віддати до найближчого відділення банку. Однак тяжко собі уявити, щоб ці комісії засідали дуже часто. Крадіжки золотих зубів було просто надто легко здійснювати і надто легко приховувати у світі, в якому трупів було так багато»³³.

А трупів було *справді* багато – і в цьому полягала ще одна жакхлива реалія тюремної смерті, про що пише Герлінг:

«Смерть у таборі була страшною ще й своєю безіменністю. Ми не знали, де ховають покійників і чи складають хоч коротеньке свідоцтво про смерть... Усвідомлювати, що ніхто ніколи не дізнається про їхню смерть і про те, де їх поховали, було для зеків одним з найболісніших психологічних знущань... на стінах барака з'являлися видряпані на вапні прізвища зеків – ті, хто залишиться живими, мали доповнити прізвища мертвих хрестиком і датою; кожен ув'язнений суворо дотримувався регулярності листування з родиною, щоб раптова перерва могла дати приблизне уявлення про те, коли він помер»³⁴.

Незважаючи на зусилля в'язнів, дуже й дуже багато смертей нічим не позначені, їх не пам'ятають, про них не залишилося записів. Форми не заповнялися; дерев'яні знаки згнили. Проходячи по місцях Далекої Півночі, де колись були табори, бачиш ознаки масових поховань: нерівна, поцяткована земля, молоді сосни, висока трава прикриває могили півстолітньої давнини. Іноді місцеві ставлять пам'ятник. Частіше місце ніяк не позначене. Прізвища, життя, долі, родинні зв'язки, історія – все втрачено.

Розділ 17

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ

*Я беден, одинок и наг,
Лишен огня.
Сиреневый полярный мрак
Вокруг меня...*

*Я говорю мои стихи,
Я их кричу.
Деревья, голы и глухи,
Страшны чуть-чуть.*

*И только эхо с дальних гор
Звучит в ушах,
И полной грудью мне легко
Опять дышать.*

Варлам Шаламов¹

Але в'язні таки виживали. Виживали навіть у найстрашніших таборах, навіть за найтяжчих умов, навіть у роки війни, роки голоду, роки масових страт. І не тільки виживали – дехто залишився достатньо живим психологічно для того, щоб повернутися додому, видужати і жити порівняно нормальним життям. Януш Бардах став пластичним хірургом в Айова-Сіті. Ісаак Фільштинський повернувся до викладання арабської літератури. Лев Разгон знову став дитячим письменником. Анатолій Жигулін – поетом. Євгенія Гінзбург приїхала до Москви, де протягом довгих років була серцем і душею гуртка колишніх табірників, які регулярно сходилися на пригощання і бесіди за кухонним столом.

Ада Пурижинська, арештована підлітком, після звільнення вийшла заміж, народила і виховала чотирьох дітей, двоє з них стали професійними музикантами. З двома з них я зустрічалася за щедрим і веселим родинним обідом, під час якого Пурижинська подавала все нові страви і, здавалося, засмутилася, коли я вже не могла більше їсти. У домі Ірен Аргінської теж повно посмішок, одне з головних джерел – сама господиня. Через сорок років вона може жартувати про той одяг, який доводилося носити в ув'язненні: «Думаю, можна було б це назвати певним різновидом *куртки*», – сказала вона, роблячи спробу описати свою безформну табірну фуфайку. Її доросла дочка сміялася разом з нею.

Деякі колишні в'язні стали видатними людьми. Олександр Солженіцин став одним з найвідоміших і найпопулярніших у світі російських письменників. Генерал Горбатов був одним з тих, хто керував взяттям радянськими військами Берліна. Після терміну на Колімі й під час війни на шарахці Сергій Корольов став

батьком радянської космічної програми. Густав Герлінг після звільнення з табору воював у польській армії, і, хоча й писав на засланні в Неаполі, став одним з найшанованіших літераторів посткомуністичної Польщі. Звістку про його смерть у липні 2000 року варшавські газети друкували на перших сторінках, а ціле покоління польських інтелектуалів вшановували його працю – особливо книжку «Інший світ», спогади про ГУЛАГ. І це лише кілька прикладів з дуже багатьох. Ісаак Фогельфангер, який став професором медицини Оттавського університету, пише: «Рани затягуються, і ви повертаєтесь до життя, ставши трішки сильнішими і людянішими, ніж раніше...»²

Звичайно, не всі історії колишніх табірників закінчуються так добре; цього висновку не завжди можна дійти, читаючи спогади. Зрозуміло, що ті, хто не вижив, спогадів не написали. Не писали їх і ті, кого табори фізично чи психічно скалічили. Нечасто писали й ті, хто вижив завдяки тому, чого потім соромився – або, якщо й писали, то не розповідали всієї правди. Існує дуже і дуже мало спогадів інформаторів – або людей, які зізналися в тому, що були інформаторами, – і дуже мало табірників, які визнають, що їм доводилося завдавати шкоди своїм товаришам чи вбивати їх для того, щоб вижити.

З цих причин дехто з табірників взагалі ставить під сумнів будь-яку цінність писаних спогадів. Юрій Зорін, не дуже привітний колишній в'язень старшого віку, з яким я розмовляла в його рідному Архангельську, відкинув моє запитання про

На п'ятому році таборів. Уцілілі. Малюнок в'язня Олексія Мерекова, дата і місце створення невідомі

принципи виживання. Їх не було, сказав він. Хоча зі спогадів може видатися, що в'язні «про все говорили і про все думали», він сказав мені, що було не так: «Усе питання полягало в тому, щоб дожити до наступного дня, залишатися живим, не захворіти, менше зробити, більше з'їсти. Тому-то, як правило, філософські диспути не велися... Нас врятувала молодість, здоров'я, фізична сила, тому що ми жили за законом Дарвіна – виживали найпристосованіші»³.

Тому до проблеми в цілому: хто вижив – і чому вижив – слід підходити дуже обережно. Тут ми не маємо архівних даних, на які могли б покластися, не маємо й реальних «доказів». Ми мусимо вірити на слово тим, хто виявив готовність розповісти про пережите у спогадах чи в інтерв'ю. Кожен з них може мати свої причини приховувати певні аспекти своїх біографій.

Навіть після цього застереження все ж таки видається можливим виявити певні спільні моделі у кількох сотнях спогадів, які були опубліковані або зберігаються в архівах. Бо стратегії виживання справді існували, і вони свого часу були широко відомі, хоча й дуже відрізнялися одна від одної залежно від конкретних обставин того чи того в'язня. Виживання у трудовій колонії в західній частині Росії у середині 1930-х чи навіть у кінці 1940-х років, коли робота була переважно роботою на заводі, а їжі було якщо не вдосталь, то принаймні давали її регулярно, ймовірно, не вимагало якихось особливих психологічних пристосувань. З іншого боку, виживання в одному з таборів на Далекий Півночі – на Колімі, у Воркуті, у Норильську – в голодні воєнні роки часто вимагало великого таланту і великої волі, чи також великої здатності чинити зло, – якостей, які в'язні, залишись вони на волі, могли б у собі так інколи і не відкрити.

Поза сумнівом, багато таких в'язнів вижили, тому що вони знайшли способи піднятися над іншими, виокремити себе з величезної маси голодних зеків. Десятки табірних прислів'їв і приказок відображають згубну дію на моральний стан цієї відчайдушної конкуренції. «Умри ти сьогодні, а я завтра», – говорить одна з них. «Людина людині вовк», – ще одна, її Януш Бардах використав для назви своєї книжки спогадів.

Багато колишніх зеків говорять про жорстокість боротьби за виживання і, як Зорін, згадують її дарвінівську природу. «Табір був великим іспитом нашої моральної сили, і 99 відсотків нас його не склало», – пише Шаламов⁴. «Всього лише через три тижні більшість в'язнів були зламаними людьми, не цікавилися нічим, крім їжі. Вони поводитися як тварини, ненавиділи і підозрювали всіх навкруги, вважали вчорашнього друга конкурентом у боротьбі за життя», – пише Едвард Бука⁵.

Катерині Оліцькій, з її досвідом учасника дореволюційного соціал-демократичного руху, особливо жажливим видалося те, що вона сприйняла як аморальність таборів: якщо в'язні в тюрмах часто співпрацювали, сильніші допомагали слабшим, то в радянських таборах кожен в'язень «жив тільки для себе», обманював інших для того, щоб досягти хоч трохи вищого статусу в табірній ієрархії⁶. Галина Усакова розповідає про те, як змінилася в таборі її особистість: «Я добре поводитися, мене добре виховали в інтелігентній сім'ї. Але з цими характеристиками ви не виживете, ви мусите загартуватися, ви навчаєтеся по-різному брехати і лицемірити»⁷.

Міркування Густава Герлінга докладніші, він пише про те, як новий в'язень поволи навчається жити «без жалю»:

«Спочатку він буде ділитися останнім шматком хліба із зеками, що дійшли межі голодного божевілля, під руку водити з роботи хворих на курячу сліпоту, кликати на допомогу, коли його товариш на лісоповалі відрубас собі два пальці на руці, потайки заносити у “мертвецьку” помий від баланди і голови від оселедців; через кілька тижнів він, однак, виявить, що робить він усе це не з безкорисливого поклику серця, а через егоїстичне веління розуму – намагаючись у першу чергу врятувати себе і тільки потім інших. Табір, зі своїми звичками і звичаями, зі своєю системою підтримання зеків трошки нижче від межі людяності, немало допоможе йому в цьому. Чи міг він припустити, що можна принизити людину до такого ступеня, щоб вона викликала не співчуття, а огиду навіть у товаришів по нещастю? Як же жаліти куросліпів, коли бачиш, що їх кожного дня підштовхують прикладами, щоб не затримували повернення до зони, а в зоні самі зеки, що поспішають на кухню, нетерпляче зіштовхують їх з вузької табірної доріжки; як навідувати “мертвецьку”, занурену у вечірні сутінки і гнильний сморід випорожнення; як ділитися хлібом з голодним, який завтра зустріне тебе в баракі божевільним нав'язливим поглядом?.. Значить, мав рацію слідчий, коли казав, що залізна мітла радянського правосуддя змітає у табори саме лише сміття...»⁸

Такі думки не є унікальними для уцілілих у радянських таборах. «Якщо людям у рабстві пропонується певне привілейоване становище, – пише в'язень Освенціму Прімо Леві, – в обмін на зраду природної солідарності зі своїми товаришами, то можна бути певним: хтось цю пропозицію прийме»⁹. Бруно Беттельгейм, теж стосовно німецьких таборів, пише, що старші в'язні часто поступово «приймали цінності і правила СС як свої власні», передусім щодо ненависті до слабших і нижчих за місцем у табірній ієрархії, особливо євреїв¹⁰.

У радянських таборах, як і в німецьких, кримінальні в'язні також з готовністю приймали дегуманізуючу риторику НКВД, називали політичних в'язнів «ворогами народу» і висловлювали огиду до доходяг з їх середовища. Перебуваючи у незвичайному становищі єдиного політичного в'язня на переважно кримінальному лагпункті, Кароль Колонна-Чосновський мав змогу дізнатися, що думають у кримінальному світі про політичних: «Неприємність у тому, що їх просто надто багато. Вони слабкі, брудні і тільки й хочуть, що їсти. Вони нічого не виробляють. Чому влада ними так переймається, один Бог знає...» Один кримінальний, пише Колонна-Чосновський, бачив у пересильній тюрмі в'язня із Заходу, вченого, університетського професора. «Я спіймав його на тому, що він – справді – їв напівгнилого плавця тріски. Я йому надавав, можеш уявити. Я запитав, чи знає він, що робить. А він отак просто відповів, що голодний... То я йому так дав по шиї, що він відразу ж почав блювати. Мені стає дурно, як я про це подумую. Я навіть сказав про нього охороні, та той брудний старий наступного ранку вже вмер. Так йому й треба!»¹¹

Інші в'язні, як пише Варлам Шаламов, спостерігали, навчалися і наслідували:

«Молодий селянин, який потрапив в ув'язнення, бачить, що в цьому пеклі тільки урки живуть порівняно добре, на них зважають, їх остерегається всемогутнє начальство. Вони завжди одягнені, ситі, підтримують одне одного... Йому починає здаватися, що правда табірної життя – у блатарів, що тільки наслідуючи їх у своїй поведінці,

стане він на шлях реального порятунку свого життя... Інтелігент-в'язень придушений табором. Усе, що було дорогим, розтоптане в прах, цивілізація і культура злітають з людини у найкоротший термін за лічені тижні. Аргумент суперечки – кулак, палиця. Засіб спонування – приклад, зуботичина...»¹²

Та, незважаючи на все, було б неправильно твердити, що в таборах не існувало жодної моралі, що доброта і щедрість були абсолютно неможливими. Цікаво, що навіть найпесимістичніші автори спогадів часто собі у цьому суперечать. Сам Шаламов, який зображенням варварства табірної життя у своїх творах перевершив усіх інших, в одному місці пише: «Я не буду добиватися посади бригадира, яка дає можливість залишитися в живих, бо найгірше у таборі – це нав'язування своєї (або чийсь чужої) волі іншій людині, арештантові, як я». Інакше кажучи, Шаламов являв собою виняток зі свого ж власного правила¹³.

З більшості спогадів також зрозуміло, що ГУЛАГ не був чорно-білим світом, у якому існували чітко проведені лінії, що відділяють рабів від господарів, а єдиним способом вижити була жорстокість. В'язні, вільні робітники і охоронці не тільки були елементами складної соціальної структури, але й сама ця структура, як ми вже бачили, постійно змінювалася. В'язні могли рухатися вгору і вниз у цій ієрархії – і з багатьма це відбувалося насправді. Свою долю можна було змінити не тільки співробітництвом з владою або непокорю, а також і за допомогою хитрих оборудок, за допомогою зв'язків. Просто везіння і невдача також були визначальними факторами табірної кар'єри, в якій, якщо вона була достатньо довгою, могли наступати «щасливі» періоди, коли в'язень мав добру роботу, добре їв і мало працював, і періоди, коли той самий в'язень падав до пекла лікарні, «мертвецької», в товариство доходяг, які товпилися навколо смітників, шукаючи крихт їжі.

Методи виживання фактично були вбудованими у саму систему. Протягом переважної більшості часу табірні адміністрація не старалася вбивати в'язнів; керівництво просто намагалось виконувати неймовірні норми, встановлені москвськими центральними плановиками. Внаслідок цього тюремники більш ніж охоче винагороджували в'язнів, які виявлялися для них корисними у досягненні цієї мети. Природно, що в'язні користувалися такою їхньою готовністю. Дві групи мали різні цілі – тюремники хотіли, щоб добувалося більше золота чи деревини, а в'язні прагнули вижити, – та часом вони знаходили спільні засоби у досягненні цих різних цілей. Кілька стратегій виживання особливо підходили як для в'язнів, так і для їхніх тюремників; далі наводиться їх список.

ТУФТА: ІМІТАЦІЯ ПРАЦІ

Написати просто про те, що таке *туфта* – іншими мовами це слово часто дуже неточно перекладають виразами на зразок «обман начальника», – завдання не з легких. Передусім тому, що такі методи були так глибоко закорінені в радянській системі, що було б не зовсім чесно говорити про них як про якусь унікальну рису ГУЛАГу¹⁴. Не були вони унікальним атрибутом самого лише СРСР. Прислів'я комуністичної епохи «Ми вдаємо, що працюємо, а вони вдають, що нам платять» колись можна було почути на більшості мов країн Варшавського договору.

Більше того, «туфта» проникала фактично в усі аспекти праці – призначення на роботу, організація праці, обліковування результатів – і відбивалася фактично на всіх членах табірної суспільства, від найголовніших московських начальників ГУЛАГу до найнижчих табірних охоронців і найпригноблених в'язнів. Так було від самого початку ГУЛАГу до самого його кінця. Один популярний тюремний віршик належить до часу будівництва Біломорського каналу:

Без туфты и аммонала
Не построили б канала ¹⁵.

У роки, коли ця тема стала предметом суперечок, точилися вони і навколо питання, як тяжко працювали чи не працювали в'язні та скільки зусиль вони докладали чи не докладали для того, щоб не працювати. Протягом усього часу з моменту публікації 1962 року «Одного дня Івана Денисовича» Солженіцина серед широкого кола колишніх табірників, публіцистів та істориків немає одностайності щодо моральності табірної праці. Хоча б уже через саме те, що однією з головних тем повісті Солженіцина, яка відкрила цю дискусію, були намагання її героя уникнути роботи. Іван Денисович іде до лікаря, сподіваючись на звільнення через хворобу; мріє, щоб на кілька тижнів захворіти; дивиться на табірний термометр, сподіваючись на те, що виявиться надто холодно і можна буде не йти на роботу; із захопленням говорить про бригадирів, які «що не зроблено, доведуть, що зроблено»; відчуває полегшення, коли бригадир отримує добру «процентовку», незважаючи на те, що «півдня минуло, а нічого не зроблено»; краде на робочому місці стружку, щоб розтопити пічку в бараку; краде кашу на обіді. «Від роботи, – думає якимось Іван Денисович, – коні дохнуть». Він намагається її уникати.

У роки після виходу в світ цієї книжки типовість зображення зека ставилася під сумнів іншими колишніми табірниками як з ідеологічних, так і з особистих причин. З одного боку, для тих, хто вірив у радянську систему – і тому також вірив у те, що «робота» таборів була цінною і необхідною, – «ледарство» Івана Денисовича виявилось образливим. Багато «альтернативних», більш «прорадянських» спогадів і літературних творів про табірне життя, опублікованих у Радянському Союзі відразу після появи «Івана Денисовича», навіть спеціально зосереджувалися на роботі тих, хто, незважаючи на несправедливість їхнього ув'язнення, залишилися вірними. Радянський письменник (та інформатор протягом усього життя) Борис Дьяков пише про інженера, що працює на здійснюваному ГУЛАГом будівництві біля Пермі. Цей інженер так поглинутий роботою, що, як каже він оповідачеві твору Дьякова, забуває, що він в'язень: «На якийсь час я так захоплююся роботою, що забуваю, ким став». Інженер у Дьякова став таким свідомим, що навіть потайки посилав до місцевої газети листа зі скаргою на погану організацію систем транспорту і постачання в таборі. Незважаючи на докори з боку начальника табору за таку необережність – поява в газеті імені в'язня була нечуваною річчю, – дьяковський інженер залишається задоволений тим, що «після статті становище трохи поліпшилося» ¹⁶.

Погляди тих, хто керував таборами, навіть ще радикальніші. У розмові зі мною колишня табірний адміністраторка, яка побажала залишитися анонімною, з неприхованим гнівом говорила, що всі історії про погане життя в'язнів – просто не-

правда. Ті, хто добре працювали, жили дуже добре, казала вона, набагато краще від пересічних людей: вони могли навіть купувати *згущене молоко* – курсив мій, – яке було для пересічних громадян недоступним. «Тільки ті, хто відмовлялися працювати, жили погано», – розповідала вона¹⁷. Такі погляди зазвичай не висловлюються публічно, проте є кілька винятків. Дружина співробітника НКВД Анна Захарова, лист якої в газету «Известия» публікувався у російській підпільній пресі у 1960-х роках, гостро критикує Солженіцина. Захарова пише, що вона «до глибини душі обурена» «Іваном Денисовичем»:

«Можна зрозуміти, чому герой цієї повісті, маючи таке ставлення до Радянської влади, ні на що не сподівається, крім лазарету для того, щоб якось уникнути спокутування своєї провини, шкоди, якої він заподіяв своїй Батьківщині, через працю... І чому то людині намагатися уникнути фізичної праці і зневажати її? Зрештою, для нас праця становить основу радянського суспільства, і саме через працю людина стає свідомою того, на що вона справді здатна»¹⁸.

Інші, не такі ідеологічні заперечення висувалися звичайними в'язнями. В. К. Ясний, який провів у таборах п'ять років на початку 1940-х, пише у своїх спогадах: «Ми старалися працювати чесно, а не через страх втратити пайки чи опинитися в ізоляторі... тяжка праця, а саме такою вона була в нашій бригаді, допомагала забути, допомагала відігнати тривожні думки»¹⁹. Надія Улановська, яка відбула разом зі своєю матір'ю довгий табірний термін, пише, що її мати тяжко працювала «для того, щоб довести, що євреї й інтелігенція працюють не гірше за інших». (Однак про себе вона пише: «Я працювала, тому що мене примушували... Боюся, що честі єврейської нації я в цьому пункті не підтримала»)²⁰.

В'язні, які все своє життя самовіддано працювали на радянський режим, теж легко не змінювалися. Авіаінженера, політичного в'язня Олександра Боріна в ГУЛАГу поставили працювати на металообробне виробництво. У своїх спогадах він з гордістю пише про технічні винаходи, які він там зробив – розроблялися вони переважно у його вільний час²¹. Ще одна політична, арештована в кінці 1930-х років, Алла Шистер говорила мені в інтерв'ю, що вона «працювала, як вільна. Така моя вдача – не можу працювати погано. Якщо треба копати яму, я копатиму, поки не викопую». Після двох років на загальних роботах Шистер стала бригадиркою, тому що, як вона сказала, «побачили, що я працюю не як в'язень, а зі всієї сили». На цій посаді вона навіть робила все для того, щоб надихнути на роботу своїх підлеглих, однак, як вона визнає, не любов'ю до Радянської держави. Ось як вона розповідала про першу зустріч зі своєю бригадою:

«Я прийшла на кар'єр, де вони копали. Охоронці запропонували піти зі мною, але я сказала, що не потрібно, і пішла сама. Я підійшла до бригади і сказала: “Я вимагаю виконання плану, цегла потрібна для фронту”».

Вони сказали: “Алло Борисівно, нас не обходить план по цеглі, дайте нам хлібний пайок”».

Я сказала: “Буде вам пайок, якщо виконасте план”».

Вони сказали: “Ми кинемо вас у яму, закопаємо, і ніхто вас не знайде”».

Я стояла дуже спокійно і сказала: “Ви мене не закопасте. Я обіцяю вам, що якщо сьогодні о 12-й дня ви виконасте норму, я принесу вам махорки”. Махорка там цінувалася більше за золото й діаманти...»

Як пояснила Шистер, вона не використала своїх тютюнових пайків, бо не курила, і з радістю віддала махорку підлеглим²².

Звичайно, були й ті, хто усвідомлював матеріальні переваги, які може принести робота. Деякі в'язні просто намагалися робити те, що від них хотіли: перевиконувати норми, виборювати статус ударника, отримувати кращі пайки. Прибувши на колимський лагпункт, Володимир Петров відразу ж зрозумів, що мешканці «стахановського намету», які працювали краще за інших, мають те, чого не мають доходяги:

«Вони були незрівнянно чистіші. Навіть у вкрай суворих умовах життя в таборі їм вдавалося кожного дня вмивати обличчя, а коли не можна було дістати води, вони вмивалися снігом. Вони також були краще одягнені... були стриманіші. Вони не товпилися навколо пічок, а сиділи на своїх нарах або щось роблячи, або розмовляючи про свої справи. Навіть іззовні їхній намет виглядав інакше».

Петров попросився у цю бригаду; у ній щодня отримували по кілограму хліба. Однак він не міг працювати з потрібною швидкістю. З бригади його вигнали – слабкості там не терпіли²³. Випадок цей не винятковий, про що пише Герлінг:

«Чомусь зачарованість нормою була не тільки привілеєм вільних, які її встановили, але й елементарним життєвим інстинктом рабів, які її виконували. У бригадах, що працювали ланками по три-чотири особи, ревніше за всіх на сторожі норми стояли самі зеки: виробіток розраховували також по ланках, ділячи його на кількість працюючих. Так повністю зникало почуття каторжної солідарності, поступаючись місцем божевільній гонитві за процентами. Некваліфікований зек, опинившись у здагодженій ланці, не міг розраховувати на жодну поблажливість; після недовгої боротьби йому доводилося відступити і перейти до ланки, де нерідко він же мав наглядати за слабшими. В усьому цьому було щось нелюдське, що безжально рвало єдиний, здавалося б, єдино існуючий між зеками зв'язок – їх солідарність перед переслідувачами»²⁴.

Однак завзята праця іноді служила погану службу. Лев Разгон пише про селян, які погубили себе, намагаючись перевиконати норму і заробити «велику пайку» у півтора кілограма хліба: «Він міг бути грубим або погано випеченим, але це був справжній хліб. Для селян, які роками жили напівголодними, це здавалося величезною кількістю, навіть без вареної їжі». Та навіть ця «величезна кількість» їжі не компенсувала енергії, витраченої на роботу в лісі. І через те ці люди були приречені, пише Разгон, «цілком буквально вмерти з голоду, з'їдаючи щоденно по півтора кілограма хліба»²⁵. Варлам Шаламов теж описує «міф великої пайки», а Солженіцин пише, що «велика пайка губить. Найміцніший роботяга за сезон викочування лісу геть доходить»²⁶.

Незважаючи на це, величезна більшість авторів спогадів (що до певної міри підтверджується архівними документами) справді говорять про те, що роботи уникали. Хоча головною їхньою метою не була ні бездіяльність сама по собі, ні навіть бажання «виявити зневагу» до радянської системи: їхнім головним моти-

вом було виживання. Їм давали поганий одяг і мало їжі, їм наказували працювати за край поганої погоди на поламаній техніці, і багато хто розумів, що уникати роботи значить рятувати своє життя.

У неопублікованих спогадах Зінаїди Усової, однієї з «дружин», арештованих 1938 року, чудово показано, як в'язні доходили такого висновку. Спершу Усову відправили до Темлагу, в якому були переважно такі ж, як і вона, жінки, дружини розстріляних провідних партійних діячів і армійських посадовців. З порівняно нестрашним начальником табору і розпорядком роботи всі в Темлагу працювали з ентузіазмом. Більшість ув'язнених не тільки все ще були «вірними радянськими громадянами», переконаними, що їх арешт – це результат якоїсь гігантської помилки, вони вірили також і в те, що доброю роботою вони можуть заробити собі дострокове звільнення. Сама Усова «засинала і просиналася з думками про роботу, продумувала свої плани. Один з них навіть було впроваджено у виробництво».

Проте потім Усову разом з групою інших «дружин» перевели до іншого табору, в якому були кримінальні в'язні. Її поставили на роботу на меблеву фабрику. У новому таборі норми були набагато вищими і суворішими – «нерозумними», як говорили дуже багато в'язнів. Така система, пише Усова, «робила з людей рабів з рабською психологією». Тільки ті, хто повністю виконував норму, отримували повний хлібний пайок – 700 грамів. Ті, хто не виконував чи взагалі не міг працювати, отримували 300, на яких ледве можна було прожити.

Як компесацийний захід в'язні в новому таборі робили все, що могли, щоб «обманювати начальство, ухилитися від роботи, робити якомога менше». Зі своїм порівняно високим трудовим ентузіазмом новоприбулі ув'язнені опинилися у становищі парій. «З точки зору тих, хто пробув тут довше, ми були дурними чи чимось на зразок штрейкбрехерів. Усі відразу ж нас зненавиділи»²⁷. Звичайно, скоро жінки з Темлагу опанували прийоми ухиляння від роботи, якими вже користувалися всі інші. Саме так, а не навпаки система породжувала «туфту».

Часом самі в'язні розробляли власні методи «туфти». Одна ув'язнена полька працювала на колимському рибоконсервному заводі, де єдиними, хто виконував неможливі норми, були ті, хто шахраював. Стахановцями були просто ті, хто «найхитріше обманював»: замість того щоб закладати у банку всього оселедця, вони клали туди лише кілька шматочків, а решту викидали, роблячи це так майстерно, що «бригадир ніколи нічого не помічав»²⁸. Під час будівництва табірної лазні Валерію Фріду показали схожий фокус: як ховати тріщини з допомогою моху, замість того, щоб заповнювати їх цементним розчином. Стосовно цієї раціоналізації він шкодував тільки про одне: «Що, якщо в цій лазні... доведеться митися самому, та ще й взимку? Адже мох підсохне, і холодним вітром його до дідька видме»²⁹.

Євгенія Гінзбург теж пише про те, як їй і її товарищі по лісоповалу Галі нарешті вдалося виконати неможливу норму. Помітивши, що одна їхня колега виконує норму, «незважаючи на те, що працює сама, одноручною пилкою», вони запитали, як вона це робить:

«Приперта нами до стіни, вона, швиденько озираючись, чи немає поблизу конвою, пояснила нам техніку.

– Навкруги ж штабелі. Ну, старі штабелі, напилані попередніми етапами. Повно ж їх тут. І ніхто не рахував, скільки...

– Ну й що? Адже відразу видно, що це старі, а не свіжоспиляні...

– А що їх, власне, відрізняє? Тільки те, що зрізи у них потемнілі. А якщо від кожної колоди відпиляти маленький шматочок, то зріз буде свіжісінький. А потім – перекласти штабель на це саме місце, тільки комляками в інший бік... Ось і норма...

Ця операція в подальшому отримала у нас назву “освіжити бутерброди”. Вона дала нам перепочинок... додам, що совість нас аж ніяк не мучила...»³⁰

Томас Сговію теж був у складі колимської лісопозавальної бригади, яка зовсім нічого не робила:

«У першій половині січня ми з моїм товаришем Левіним не звалили жодного дерева. Не зробив цього і жоден інший член нашої лісопозавальної бригади. У лісі було багато штабелів з колодами. Ми вибрали одну чи дві, зчистили з них сніг і посідали біля багаття. Не було навіть потреби зчищати сніг, тому що в перший місяць наш виробіток жодного разу не приходив перевіряти ні бригадир, ні десятник, ні наглядач»³¹.

Інші використовували свої особисті зв'язки для того, щоб обходити неможливі норми. Один в'язень Каргопольлагу заплатив іншому – платою був шмат сала, – щоб той його навчив валити дерева так, як сам, а він виконував норму і навіть мав змогу відпочивати після обіду³². Ще один в'язень, який мив золото на Колімі, заплатив хабара за те, щоб його перевели на легшу роботу, на якій він мав стояти на купі шлаку, а не у воді³³.

Частіше «туфта» організовувалася на рівні бригад, тому що бригадири мали можливість приховувати те, як працюють окремі в'язні. Один колишній зек розповідає у спогадах, що його бригадир закривав йому виконання 60 % норми, коли насправді він ледве міг зробити щось взагалі³⁴. Ще один колишній в'язень писав про те, як бригадир його бригади вів переговори з табірним начальством щодо зниження норм, бо люди у бригаді вмирили один за одним³⁵. Серед бригадирів розвинутим було хабарництво, що визнає Юрій Зорін, який сам був бригадиром: «Там, у таборах, є свої табірні закони, які можуть бути незрозумілими тим, хто знаходиться поза зоною», – так він м'яко це пояснив³⁶. Леонід Трус згадує, що його норильські бригадири просто «самі вирішували, хто з працівників заслуговує на кращі пайки і більшу плату», ніяк не зважаючи на те, що вони насправді робили. Хабарі і кланові зв'язки визначали «виробіток» в'язня.

З точки зору зеків, найкращими бригадами були ті, хто міг організовувати великомасштабну «туфту». Працюючи на північноуральському кар'єрі в кінці 1940-х років, Леонід Фінкельштейн опинився у бригаді, бригадир якої розробив складну систему обману. Вранці бригада заходила в ущелину. Охоронці залишалися вгорі, на краю, де вони цілий день сиділи навколо багаття і грілися. Тоді бригадир на ім'я Іван починав застосовувати свої прийоми:

«Ми точно знали, яку частину дна ущелини видно згори, і на цьому ґрунтувався наш фокус... у частині, яку було видно, ми справді дуже завзято врубувалися в кам'яну стіну. Ми працювали і при цьому дуже шуміли – охоронці могли і бачити, і чути, що ми

працюємо. Тоді Іван ішов вздовж ряду... і казав: “Один вліво”, – і кожен з нас робив один крок вліво. Охоронці цього ніколи не помічали.

Там ми відступали, один вліво, один вліво, поки останній не виходив із видимої зони – ми знали, де вона закінчувалася, там була крейдою на землі проведена лінія. Коли ми потрапляли у невидиму зону, можна було розслабитися, посидіти на землі, взяти кирку і так, розслаблено, грюкнути нею об землю, просто, щоб створити шум. Тоді Іван казав – “Ти: направо!” – і той чоловік ішов і знову починав своє коло. Таким чином ніхто з нас не працював навіть половини зміни».

Інші в'язні також розповідали Фінкельштейну про прийоми, що застосовувалися на будівництві каналу. Там була інша, проте не менш витончена «туфта»: «Головне було показати, що зміна виконує норму». Роботягам казали копати, але не торкатися «такого собі стовпчика, кілочка, який би показував глибину викопаного за зміну». Хоча норми були надзвичайно високими, «були артисти, справжні артисти, яким вдавалося нарошувати цей стовпчик, його висоту. Це неймовірно, він був із землі, так що відразу було б видно, якщо хтось би його спробував підробити, і водночас він був підроблений наймайстернішим чином. Тоді, звичайно, вся зміна отримувала стахановський обід»³⁷.

Такі виняткові видатні таланти були потрібні не завжди. Якось Леоніда Труса поставили на розвантаження вагонів: «Ми просто писали, що носили ті вантажі далі, ніж насправді, скажімо 300 метрів, а не десять». За це давали більші пайки. «“Туфта” відбувалася постійно, – розповідав він про Норильськ, – без неї там би взагалі нічого не було».

«Туфта» також могла організовуватися на набагато вищому адміністративному рівні, за допомогою ретельних і обережних переговорів між бригадами і нормувальниками – табірними функціонерами, робота яких полягала у тому, щоб визначати, що бригада може, а чого не може зробити за день. Нормувальники, як і бригадири, були дуже схильні до фаворитизму і хабарництва. Наприкінці 1930-х років на Колімі Ольга Адамова-Сліозберг опинилася на посаді бригадира, на чолі бригади жінок, що копали траншеї, і яка складалася переважно з політичних ув'язнених – усі вони були ослаблені тривалими тюремними термінами. Коли після триденної роботи виявилось, що вони виконали тільки 3 % норми, вона пішла до нормувальника і попросила її знизити. Після того як він почув, що слабка бригада складається переважно з колишніх партійних, його обличчя потемніло:

«А, колишні члени партії? От якби ви були проститутки, я дав би вам мити віконця, і ви робили б по три норми. Коли ці члени партії в 1929 році розкуркулювали мене, виганяли з дому з шістьма дітьми, я їм казав: “А чим же діти винні?” – вони відповідали: “Такий радянський закон”. Так ось, дотримуйтеся радянського закону, викидайте по дев'ять кубометрів ґрунту! – Він сміявся. – Дотримуйтеся радянського закону!»³⁸

Нормувальники також знали про потребу в певні моменти берегти робочу силу – коли, наприклад, табір критикували за високі показники смертності, чи коли табір був розташований на Далекій Півночі і міг отримувати нову зміну тільки раз на сезон. У таких обставинах нормувальники справді могли знижувати норми або закривати очі на їх невиконання. Цей метод був відомий у таборах під назвою

«натягування норм», і сказати, що він набув широкого застосування – це нічого не сказати³⁹. Один в'язень працював на шахті, на якій він мав щодня нарубувати по 5,5 тонни вугілля – завдання неможливе. Головний інженер – вільний – прийняв розумне рішення: він розпитав, скільки в'язнів безпосередньо добувають вугілля, а скільки виконують якісь допоміжні роботи або й зовсім нічого не роблять, і вже на цій основі наказав нормувальникам встановлювати норми; при цьому звання стахановців переходило від одних працівників до інших, так що всі вони отримували більш-менш рівні пайки⁴⁰.

Хабарі працювали також і на вищих рівнях табірної ієрархії, часом проходячи цілий ланцюг різних людей. Олександр Клейн побував у таборі наприкінці 1940-х років, коли зекам для стимулювання кращої праці почали давати невеликі зарплати:

«Отримавши зароблені гроші (було їх небагато), роботяга давав хабара бригадиру. Це було обов'язковим: тоді бригадир мав дати хабарі десятнику і нормувальнику, який визначав норму, котру мала виконувати бригада... крім того, десятник і бригадири мали давати хабарі нарядчикові, який розподіляв роботу. Кухарі теж давали хабарі старшому кухареві, а працівники лазні – своєму начальнику».

У середньому, пише Клейн, він віддавав половину своєї «зарплати». Наслідки для тих, хто не давав, могли бути жахливими. Тим в'язням, які не платили, автоматично записували низьку процентовку, що вело до зниження пайків. Бригадири, які не хотіли платити, потерпали більше. Одного такого, як пише Клейн, убили прямо в ліжку. Йому розбили каменем голову – а ті, хто був навколо нього, навіть не почули⁴¹.

«Туфта» давалася взнаки і на всіх рівнях табірної статистики. Начальники таборів і бухгалтери регулярно змінювали цифри у вигідний для себе бік, про що свідчать звіти про крадіжки, які регулярно подавалися перевіряючими. Всі, хто мав хоч найвіддаленіше відношення до табору, крали продукти, гроші і взагалі все, що можна вкрати: 1942 року сестру начальника залізничного підрозділу Джезказганського табірної комплексу у Казахстані звинуватили у «незаконній передачі продуктів харчування» і спекуляції. На одному лагпункті 1941 року начальник табору і головний бухгалтер «використали своє посадове становище» для фабрикивання фальшивих банківських рахунків, що давало їм змогу красти гроші з рахунків табору. Начальник вкрав 25 тисяч рублів, бухгалтер – 18 тисяч, що за тодішніми радянськими мірками було справжнім багатством. Проте суми були такими значними не завжди: у товстій папці з документами щодо Сиблагу за 1942–1944 роки серед інших зберігаються документи прокуратури, а там – численні листи, що відображають запеклу суперечку про одного вільного працівника табору, який буцімто вкрав дві залізні миски, один емальований чайник, одну ковдру, один матрац, два простирадла, дві подушки і дві наволочки⁴².

Від крадіжок навряд чи було дуже далеко і до брехні щодо показників виробництва. Якщо «туфта» починалася на рівні бригади і підсилювалася на рівні лагпунктів, то, коли бухгалтери великого табірної комплексу підбивали загальну статистику, цифри вже були дуже далекими від дійсності; а це, про що докладніше йтиметься далі, вело до дуже неточних уявлень про справжні обсяги табірної виробництва, які у будь-якому разі були вкрай низькими.

Насправді, при всій цій брехні і шахрайстві, майже неможливо сказати, що означають виробничі показники ГУЛАГу. Через це мене завжди дуже дивували ретельно складені докладні річні звіти ГУЛАГу, такі як, наприклад, звіт за березень 1940 року. Більш як на 124 сторінках цього вражаючого документа наводяться виробничі показники десятків таборів, класифікованих за їх спеціалізацією: лісові табори, промислові табори, шахти, сільське господарство. До звіту додається безліч таблиць і діаграм, а також багато різних числових даних. На закінчення автор звіту самовпевнено заявляє, що загалом обсяг виробництва ГУЛАГу за рік становить у грошовому обчисленні 2 мільярди 659 з половиною мільйонів рублів – число, яке за згаданих обставин не має жодного сенсу⁴³.

ПРИДУРКИ: СПІВРОБІТНИЦТВО І ПОСОБНИЦТВО

«Туфта» не була єдиним методом, використовуваним в'язнями для приведення у відповідність неможливих норм, виконання яких від них вимагали, із неможливими пайками, які їм давали. Не була вона і єдиним засобом, який застосовувало керівництво для виконання власних неможливих виробничих завдань. Існували й інші способи змусити в'язнів співпрацювати з владою, про які яскраво пише Ісаак Фільштинський у першому розділі своїх спогадів «Ми крокуєм під конвоєм».

Фільштинський починає розповідь зі своїх перших днів у Каргопольлагу, лісовому і будівельному таборі, розташованому на північ від Архангельська. Автор знайомиться з новоприбулою молодого жінкою. Вона була в бригаді, яку тимчасово прикріпили до бригади Фільштинського. Його увагу привернув її «боязкий погляд» і подраний табірний одяг, він підійшов до неї ближче. Так, сказала вона, прибула «вчора етапом з тюрми». Вони розговорилися. Історія її, як пише Фільштинський, «як на той час була доволі банальною». Вона була художниця 26 років, заміжня, мала трирічного сина. Арештували її за те, що «вона щось сказала подрузі-художниці, а та донесла куди слід». Через те, що 1937 року її батька теж арештували, їй швидко дали вирок за поширення антирадянської пропаганди.

Коли вони розмовляли, ця жінка, злякано озираючись, тримала Фільштинського за руку. Це заборонялося, проте охоронець, на щастя, не помітив. Після прибуття на місце роботи їх розділили, але по дорозі додому молода художниця знайшла Фільштинського знову. Наступні півтора тижня вони разом ходили на роботу і з роботи, вона розповідала йому, як тужить за домом, про чоловіка, який її залишив, про дитину, яку може ніколи більше не побачити. Потім жіночу бригаду остаточно відділили від бригади Фільштинського, і він втратив слід своєї подруги.

Минуло три роки. Рідкісного для Далекої Півночі спекотного дня Фільштинський знову її побачив. Цього разу вона була одягнена у «новісіньку тілогрійку, акуратно підігнану до її зросту і фігури». Замість звичайного зшитого з онучного матеріалу капора на ній був берет. Замість стоптаних табірних черевиків – туфлі. Обличчя в неї розповніло, виглядала вона вульгарніше. Говорила брудною, пересипаною лайкою мовою, що свідчило про тісні зв'язки з кримінальним світом

табору. Піймавши погляд Фільштинського, вона густо почервоніла. Вона повернулася і пішла геть, «майже побігла».

У момент їхньої третьої і останньої зустрічі жінка була одягнена, як йому здалося, «за останньою міською модою». Вона сиділа за конторським столом – уже не була зечкою. Тепер вона була дружиною майора Л., табірного начальника, знаменитого своєю жорстокістю. Говорила вона з Фільштинським грубо і недовго. Перетворення було повним: з ув'язненої вона стала співробітницею, а зі співробітниці представником адміністрації. Спочатку вона опанувала мову злочинного світу, потім його одяг і звички. В кінці цього шляху вона зрештою досягла привілейованого статусу табірної начальства. Фільштинський відчув, що йому «немає про що з нею говорити» – хоча, виходячи з кімнати, він оглянувся. На мить їхні погляди зустрілися, і йому здалося, що він побачив спалах «безмежної туги» і блиск сліз⁴⁴.

Доля цієї жінки знайомим із системами концентраційних таборів у інших країнах видається схожою на те, що знають вони. Дослідник історії нацистських концентраційних таборів Вольфганг Зофський пише, що «абсолютна влада – це структура, а не володіння». Він має на увазі, що влада у німецьких таборах не зводилася просто до того, що одна особа контролювала життя інших. Натомість, «роблячи невелику кількість жертв своїми співучасниками, режим розмивав межу між тюремниками і в'язнями»⁴⁵. Хоча в ГУЛАГу панував інший різновид жорстокості, нацистські й радянські табори в цьому відношенні схожі: радянський режим так само використовував в'язнів, спокушав декого з них до співробітництва з репресивною системою, піднімав їх над іншими і надавав їм привілеї, які, у свою чергу, відплачувалися допомогою у здійсненні своєї влади. Не випадково, що в цій історії Фільштинський звертає таку увагу на одяг своєї знайомої: у таборах, де все було у хронічному дефіциті, невеликі поліпшення в одязі, їжі чи умовах життя були достатніми для того, щоб спонукати в'язнів співробітничати, боротися за просування. В'язні, які досягли в цьому успіху, отримали табірну назву «*придурки*». А коли вони досягали такого статусу, їхнє життя поліпшувалося у безлічі різноманітних дрібниць.

Солженіцин, який звертається до цієї теми знову і знову, в «Архіпелагу ГУЛАГ» так пише про їхню маніакальну перейнятість маленькими привілеями і милостями:

«Через звичайну кастову обмеженість людського роду придуркам дуже скоро стає незручним спати з простими роботягами в одному бараку, на загальній вагонці, та взагалі навіть на вагонці, а не на ліжку, їсти за одним столом, роздягатися в одній лазні, надягати ту білизну, в якій упрівав і яку подер роботяга...»

Визнаючи, що «будь-яка життєва класифікація не має різких меж», Солженіцин, проте, робить усе можливе, щоб якнайповніше описати ієрархію придурків. Як він пояснює, у найнижчому колі знаходяться «зонні придурки»: ув'язнені інженери, конструктори, технологи і геологи. На щабель вище за них – ув'язнені-десятники, чланувальники, нормувальники, виконроби, майстри. Члени обох цих груп ранком мусять ходити на шиккування і переклички й на роботу ходять під конвоєм. З іншого боку, вони не працювали фізично, і тому не були

«повністю виснаженими» в кінці дня; це робило їх становище привілейованим відносно в'язнів на загальних роботах.

Ще вище стояли «зонні придурки». Були в'язні, які взагалі не залишали зони протягом дня. Солженіцин пише:

«Робітникові госпдвору вже живеться значно легше, ніж роботязі загальному: йому не ставати на розвід, отже, можна пізніше підніматися і снідати; у нього немає проходження під конвоем до робочого об'єкта й назад, менше суворостей, менше холоду, менше втрат сили; до того ж і закінчується його робочий день раніше; його роботи або в теплі, або обігрівалка йому доступна... "Кравець" звучить і значить у таборі приблизно те саме, що "доцент" на волі»⁴⁶.

Найнижчі в ієрархії зонних придурків виконують фізичну роботу: це робітники у лазні, прачки, посудомийки, кочегари, днювальні бараків, а також ті, хто працює на табірних госпдворах, ремонтує одяг, взуття і техніку. Над ними стояли «справжні» зонні придурки, які взагалі не працювали фізично: кухарі, хліборізи, писарі, лікарі, перукарі, старші бараків, нарядчики, бухгалтери. У деяких таборах були навіть в'язні, робота яких полягала в куштуванні їжі⁴⁷. Ці «справжні» придурки, пише Солженіцин, «не тільки ситі, не тільки ходять в чистому, не тільки звільнені від підіймання важкого і ломоти у спині, але й мають велику владу над тим, що потрібно людині, а отже, владу над людьми»⁴⁸. Саме ці придурки мали повноваження вирішувати, яку роботу виконувати звичайним в'язням, скільки їм будуть давати їжі, чи буде їм доступною медична допомога – коротше кажучи, житимуть вони чи помруть.

На відміну від привілейованих в'язнів у нацистських таборах, придурки радянських таборів не мали належати до якоїсь певної расової категорії. Теоретично до статусу придурка міг піднятися кожний – так само, як кожен міг стати охоронцем, – і межа між цими двома категоріями не була стійкою. Хоча, в принципі, звичайні в'язні могли ставати придурками, а придурки, в принципі, могли опускатися до звичайних в'язнів, процеси ці регулювалися складними правилами.

Ці правила були різними у різних таборах і в різні часи, втім, як видається, існували кілька загальних принципів, які зберігалися більш-менш незмінними. Найважливіший з них полягав у тому, що стати придурком було набагато легше «соціально близькому» кримінальному в'язневі, ніж «соціально небезпечному» політичному. Оскільки спотворена моральна ієрархія радянської табірної системи проголосила «соціально близьких» – тобто професійних злодіїв, шахраїв, убивць і гвалтівників – такими, що краще надаються до перевиховання в добрих радянських громадян, вони автоматично мали більше можливостей отримати статус придурка. «Всюди і в усі часи, – з гіркотою пише один політичний, – ці ув'язнені мали майже безмежну довіру тюремної і табірної адміністрації та призначалися на такі легкі роботи, як у конторах, на складах, крамницях, лазнях, перукарнях і т. ін.»⁴⁹. Як уже зазначалося, особливо поширеною така практика була наприкінці 1930-х років і під час війни, коли в радянських таборах панівне становище посідали кримінальні банди. Та навіть пізніше – Фільштинський пише про кінець 1940-х років – цю «культуру» придурків тяжко відділити від культури професійних злодіїв.

Проте придурки-кримінальні також становили і проблему для табірних керівництва. Вони не були «вороги», – але вони водночас і не мали освіти. У багатьох випадках вони навіть не були письменними і не хотіли вчитися грамоти: навіть коли у таборах було запроваджено лікнепи, кримінальні в'язні ходили туди часто не вважали за потрібне⁵⁰. У влади не було іншого вибору – доводилося на певні роботи ставити політичних, як про це пише Лев Разгон: «під тиском неблаганного... плану найревніші, вертухайські начальники, які ненавиділи “контриків”, були вимушені порушувати закон від 1930 року і ставити на роботи, що вимагали спеціальних знань, “п’ятдесят восьму”»⁵¹.

Насправді після 1939 року, коли Берія змінив на посаді Єжова – і одночасно почав намагатися зробити ГУЛАГ економічно ефективним, – правила тут ніколи остаточно не прояснювалися. У вказівках Берії від серпня 1940 року поряд з чіткою заборонаю начальникам таборів використовувати політичних в'язнів на будь-яких адміністративних посадах є й винятки. За професіями мали використовуватися дипломовані лікарі і, за особливих обставин, також в'язні, засуджені за деякими «меншими» злочинами 58-ї статті – частини 7, 10, 12 і 14, зокрема, «антирадянська агітація» (як-от анекдоти і жарти про радянський режим) та «антирадянська пропаганда». З іншого боку, засуджені за «тероризм» і «зраду Батьківщини» теоретично не могли ставитися на жодні інші роботи, крім тяжких фізичних⁵². Та коли почалася війна, перестав діяти навіть цей наказ. Сталін і Молотов видали спеціальне розпорядження Дальстрою «з огляду на виняткове становище» «укладати індивідуальні угоди на певний період часу з інженерами, технологами й адміністративними працівниками, присланими на роботу на Колиму»⁵³.

Разом з тим начальники таборів, які мали надто багато політичних на високих табірних посадах, ризикували бути покараними, і певний ступінь такої двозначності зберігся і в подальшому. Як пишуть і Солженіцин, і Разгон, через це часом траплялося, що політичних призначали на «добрі» роботи у приміщенні, обліковцями і бухгалтерами – але тільки тимчасово. Кожного року, коли мала прибути чергова московська комісія, їх знову з цих посад звільняли. Разгон має щодо цього свою теорію:

«Добрий начальник табору чекав, поки приїде комісія, давав їй робити свою роботу, усував усіх, кого потрібно. Цей процес не забирав багато часу, а всі, хто залишився на своїх місцях, залишалися там надовго – на рік, до наступного грудня, чи щонайменше на півроку. Менш здібні й дурніші начальники усували таких людей завчасно, щоб відрепортувати, що все гаразд. Найгірші начальники таборів, ті, що мали найменше досвіду, свідомо виконували накази свого начальства і не дозволяли особам, засудженим за 58-ю статтею, працювати з будь-яким іншим інструментом, крім кирки і тачки, пилки і сокири. Такі начальники таборів були найменш успішними. Таких начальників таборів швидко звільняли»⁵⁴.

На практиці правила часто виявлялися просто безглуздими. У Каргополі Фільштинському як політичному в'язневі було суворо заборонено проходити лісогосподарські курси для в'язнів. Проте йому дозволялося читати книжку, по якій ці курси читалися, а якщо він склав іспит, вивчивши предмет самотужки, йому також дозволялося працювати спеціалістом⁵⁵. В. К. Ясний, який теж був політичним

в'язнем наприкінці 1940-х років, працював у Воркуті інженером взагалі без будь-яких проблем⁵⁶. У післявоєнні роки, коли у таборах почали посилюватися потужніші національні групи, панівне становище злодіїв нерідко перебирали краще організовані групи в'язнів – часто ними ставали українці і прибалти. Ті з них, хто мали кращі посади – десятників і виконробів, – мали можливість просувати своїх і насправді це робили, розподіляючи інші вигідні посади серед політичних в'язнів – своїх земляків.

Проте в жодному разі в'язні не мали повного права розподіляти вигідні роботи. Останнє слово щодо того, кому дістануться роботи придурків, залишалося за адміністрацією табору, і більшість начальників таборів були схильні давати легкі роботи тим, хто був готовий з ними співпрацювати, тобто інформаторам. На жаль, скільки система мала інформаторів, сказати тяжко. Хоча російські державні архіви відкрили решту документів, документи «Третього відділу» ГУЛАГу, який відав інформаторами, залишаються закритими. Російський історик Віктор Бердинських у своїй книжці про Вятлаг наводить деякі цифри, не називаючи джерел: «У 1920-х роках керівництво ОГПУ поставило перед собою завдання мати не менш як 25 % інформаторів від загальної кількості в'язнів. У 1930-х і 1940-х роках цю планову цифру було знижено до 10 %». Але Бердинських також погоджується з тим, що справжня оцінка цієї кількості «ускладнена» без кращого доступу до архівів⁵⁷.

Небагато авторів спогадів відкрито визнають, що були інформаторами, хоча дехто визнає, що їх намагалися завербувати. Зрозуміло, що в'язні, які були інформаторами в тюрмі (чи навіть ще до арешту), прибували до табору з відповідним записом у своїх особових справах. До інших, як видається, підходили відразу після прибуття в табір, коли вони все ще були дезорієнтовані й налякані. На другий день перебування у таборі Леоніда Труса викликали до оперуповноваженого – на табірному жаргоні «кума», який займався вербуванням інформаторів, – і запропонували співробітництво. Насправді не розуміючи до кінця, про що його просять, Трус відмовився. Він гадає, що саме через це його спочатку поставили на тяжку фізичну роботу – низьку за табірними стандартами. Бердинських теж наводить цитати з власних інтерв'ю і листування з колишніми в'язнями:

«З першого дня в зоні новоприбулих викликали до “кума”. Мене теж викликали до “кума”. Улесливо, обтічно і гладко він грав на тому факті, що автомобільна аварія, за яку мене було засуджено (десять років таборів плюс три позбавлення громадянських прав), – це не ганьба (це не грабіжництво, убивство чи ще щось таке), і він запропонував мені інформувати – щоб я став стукачем. Я ввічливо відмовився і не підписав “кумової” пропозиції».

Незважаючи на лайку «кума», цього в'язня не посадили у штрафний ізолятор. Після повернення у барак виявилось, що до нього ніхто не підходить: знаючи, що йому пропонувалося інформаторство, інші в'язні вважали, що він на це погодився⁵⁸.

Мабуть, найзнаменитішим винятком із майже загальної відмови визнавати своє інформаторство, є знову Олександр Солженіцин, який докладно описує свій «роман» з табірним керівництвом. Він пише, що момент початкової слабкості мав місце у перші його дні в таборі, коли він докладав зусиль, щоб звикнути до

раптової втрати свого соціального статусу. Після запрошення до оперуповноваженого його провели до «маленької, чистої і затишної кімнати». Після ввічливого запитання, чи зручно йому в таборі і чи пристосовувався вже він до табірної життя, оперуповноважений запитав його: «То ви – радянська людина, правда?» Солженіцин погодився, що радянська.

Але хоча визнання себе «радянською» людиною було рівносильним бажанню співпрацювати, Солженіцин спочатку інформувати відмовився. Саме тоді оперуповноважений вдався до нової тактики. Він почав говорити Солженіцину про табірних блатних, запитав, що б він відчув, дізнавшись, що на його дружину напав хтось, хто втік з табору. Зрештою, Солженіцин погодився, що якби почув, що хтось з них планує втечу, то повідомив би про це. Він підписав зобов'язання, у якому обіцяв повідомляти про втечі керівництву, і вибрав псевдонім – Ветров. «Ці шість літер, – пише він, – розжарюються у моїй пам'яті ганебними тріщинами»⁵⁹.

За словами Солженіцина, він насправді ніколи ні про що не повідомляв. Коли його знову вербували 1956 року, він сказав, що відмовляється взагалі щось підписувати. Незважаючи на це, його першої обіцянки виявилось достатньо для того, щоб триматися на роботі придурка, жити у кращих умовах, трохи краще за інших в'язнів одягатися і харчуватися. Цей досвід «сповнює мене сорому», – пише він, і, поза сумнівом, ним зумовлене його презирство до придурків.

У час своєї публікації написане Солженіциним про придурків було суперечливим – таким воно залишається і досі. Як і те, що він писав про роботу в таборі, його трактування теми придурків викликало у світі колишніх в'язнів і істориків жваві дискусії, які тривають і досі. Фактично всі популярні мемуаристи, автори, що стали класиками, в той чи інший час були придурками: Євгенія Гінзбург, Лев Разгон, Варлам Шаламов, Солженіцин. Справді, дуже можливо, як про це дехто говорить, що більшість усіх в'язнів, котрі вижили протягом тривалих термінів ув'язнення, у якийсь момент були придурками. Я розмовляла з одним колишнім в'язнем, який розповів мені про зустріч старих табірних друзів, на якій він одного разу побував. Почалися спогади – компанія сміялася над старими табірними історіями, коли він оглянув кімнату і зрозумів те, що тримало їх разом, що зробило можливим те, що вони зараз сміялися з минулого, а не плакали над ним: «Усі ми були придурки».

Немає сумніву, що багатьом людям вдалося вижити завдяки тому, що вони мали роботу придурків і таким чином уникли жаків загальних робіт. Але чи завжди це дорівнювало активному співробітництву з владою? Солженіцин вважає, що дорівнювало. Він твердить, що навіть тих придурків, які не були інформаторами, можна назвати пособниками. «Який придурочний пост, – запитує він, – не пов'язаний з догодженням вищим і з участю в загальній системі примусу?»

Часом співробітництво, як пояснює Солженіцин, було непрямим, але, незважаючи на це, воно було згубним. «Робочі придурки» – нормувальники, бухгалтери, інженери – не мучили людей фізично, однак усі вони працювали в системі, яка змушувала в'язнів працювати, поки вони не вмирали. Те саме стосується і «зонних»: машиністка розмножувала накази начальника. Можна сказати, що кожний хліборіз, здатний вкрасти для себе хлібину, відбирав у зека, що працював у лісі, частку його пайки, пише Солженіцин: «А хто ж недовішує Івану Денисо-

вичу? Намочивши водою, краде у нього цукор? Хто не дає жирам, м'ясу і добрим крупам всипатися у загальний казан?»⁶⁰

У тому самому були переконані й інші. Одна колишня ув'язнена пише, що вона свідомо залишалася на загальних роботах протягом дев'яти років, щоб уникнути ганебних зв'язків, потрібних для «придурочної» роботи⁶¹. Дмитро Панін (який, як уже відзначалося, знав Солженіцина в таборах і став прототипом одного з персонажів роману «У першому колі») також зізнається, що відчуває сором за два тижні, які він провів на легкій роботі на кухні: «Навіть ще гірше було усвідомлювати, що я краду їжу в інших в'язнів. Я намагався знайти виправдання в тому, що людина в моїх обставинах не переймається такими тонкощами; але це не допомогло звільнитися від почуття, що я роблю щось недобре, і коли мене з кухні витурили, я насправді був задоволений»⁶².

Рішуче не погоджувався із Солженіциним – як це робили і роблять багато інших, – Лев Разгон, письменник, який у 1990-х роках став майже таким самим авторитетним у темі ГУЛАГу. Під час ув'язнення Разгон мав одну з найкращих «придурочних» посад – нормувальника. Він твердить, що, як ще багато інших, вибравши стати «придурком», просто вибрав життя. Особливо у воєнні роки «було неможливо вижити, якщо ви валили ліс». Виживали тільки селяни: «Ті, хто знав, як гострити і направляти інструмент, і ті, хто при знайомій по сільському господарству роботі могли прожити на краденій картоплі, редьці чи якихось інших овочах»⁶³.

Разгон не вважає, що вибирати життя було аморальним; не вважає він також, що ті, хто так робили, були не кращими за своїх тюремників. Також він не згоден з оцінкою Солженіцина щодо тотальної продажності придурків. Потрапляючи на зручніші роботи, вони постійно допомагали іншим в'язням:

«Не те щоб вони були байдужими до іванів денисовичів, які йшли валити ліс, чи почувалися чужими до них. Просто вони не мали змоги допомогти тим, хто не вмів робити нічого іншого, крім фізично працювати. І навіть серед цих останніх вони шукали і знаходили людей з найнесподіванішими вміннями: тих, хто знав, як робити обручі й бочки, посилали на пост, на якому вироблялися ліжкі; ті, хто вмів плести кошики, починали робити плетені крісла, стільці й дивани для начальства»⁶⁴.

Разгон стверджує, що так само, як були добрі й погані охоронці, так були і добрі й погані придурки, люди, які допомагали іншим людям, і ті, які завдавали їм страждань. У кінцевому підсумку їх становище не було безпечнішим, ніж у людей, які стояли нижче у табірній ієрархії. І якщо роботою їх не виснажували до смерті, то вони знали, що скоро це може статися. У будь-який момент далекий начальник міг видати наказ перевести їх до іншого табору, на іншу роботу, визначити їм іншу – згубну – долю.

САНЧАСТЬ: ЛІКАРНІ Й ЛІКАРІ

З усіх абсурдів табірної життя, мабуть, найдивовижнішою річчю була й одна з найзвичайніших: табірний лікар. Свій лікар був на кожному лагпункті. Коли дипломованих лікарів не вистачало, то на найостаннішому лагпункті мали бути

медична сестра або *фельдшер* – помічник лікаря, який міг мати медичну підготовку, а міг її і не мати. Як ангели-охоронці ці медики мали повноваження забирати в'язнів з холоду, поміщати їх до чистих табірних лікарень, де їх лікували і доглядали, таким чином повертаючи назад до життя. Всі інші – охоронці, начальники, бригадири – постійно наказували зекам більше і краще працювати. Тільки лікарі не були зобов'язані цього робити. «Тільки лікар, – пише Варлам Шаламов, – мав владу рятувати засудженого від виходу у білий зимовий туман до промерзлої кам'яної шахти на багато годин кожного дня»⁶⁵.

Деякі в'язні цілком буквально були врятовані завдяки кільком словам медика. Палаючому від жару, висохлому до скелета, замученому голодом Льву Копелєву лікар поставила діагноз: пелагра, кишкова інфекція і застуда. «Я кладу вас у лікарню», – сказала вона. Дорога від лагпункту до центральної табірної лікарні, яка називалася «санчасть», була нелегка. Копелєв здав усі свої речі – бо все табірне майно мало залишатися в таборі, – і пішов «по глибоких вкритих льодом калюжах» на станцію, де сів у вагон, переповнений такими, як і сам він, хворими і вмираючими в'язнями. Дорога була жахлива. Але коли він прокинувся в новій обстановці, то виявилось, що життя його змінилося:

«У блаженному напівсні я сидів у світлій і чистій лікарняній палаті, на ліжку, покритому неймовірно чистим простирадлом... Лікар був маленький круглолиций чоловік, чиї сиві вуса і товсті лінзи в окулярах пасували до загального образу доброти і співчуття. “У Москві, – запитав він, – ви знали літературознавця Мотильову?”

– Тамару Лаврентіївну Мотильову? Звичайно!

– То моя племінниця.

Дядя Боря, як я дізнався пізніше, подивився на термометр. “Ого! Помити його, – сказав він фельдшеру. – Одежу прокип'ятити. А потім у ліжко”».

Прокинувшись знову, Копелєв побачив, що йому принесли шість шматків хліба: «Три шматки чорного і – дивовижна картина! – три шматки білого хліба. Я жадібно їх їв, а на очі накочувалися сльози». Більше того, йому дали проти-пелагрозний пайок: ріпу і моркву, хліб можна було намазувати гірчицею. Вперше йому було дозволено отримувати посилки і гроші з дому; з'явилася можливість купувати варену картоплю, молоко і найдешевший тютюн – махорку. Життя, яке раніше здавалося приреченим, було врятоване⁶⁶.

Схожі випадки були дуже частими. Євгенія Гінзбург називає колимську лікарню, в якій їй довелося працювати, «раєм»⁶⁷. «Ми почувалися королями», – пише Томас Сговіо про «бараки для одужуючих» на лагпункті Среднікан, де кожного ранку йому давали «свіжу солодку булочку»⁶⁸. Інші пишуть про трепет, який вони відчували, зустрівшись із чистими простирадлами, добротою медсестер, зусиллями, з якими лікарі рятували їм життя. Один табірник згадує, як лікар, ризикуючи посадою, таємно виходив з табору, щоб дістати потрібні ліки⁶⁹. Тетяна Окуневська пише, що лікар, який її лікував, «повертав мертвих назад до життя»⁷⁰. Вадим Александрович, який сам був табірним лікарем, згадує, що «лікар і його помічник у таборах – якщо не боги, то напівбоги. Від них залежить можливість звільнення на кілька днів від убивчої роботи, навіть можливість відправити до санаторію»⁷¹.

Янош Рожаш, який у 18-річному віці після війни був у тому самому таборі, що й Олександр Солженіцин, написав книжку «Сестра Дуся», названу на честь табірної медсестри, яка, на його переконання, врятувала йому життя. Вона не тільки сиділа біля нього і переконувала, що під її наглядом неможливо померти – сестра Дуся навіть міняла власний хліб на молоко для Рожаша, який ледве міг щось їсти. Він залишився вдячним їй на все життя: «Я уявляв два кохані обличчя: обличчя моєї далекої матері і обличчя сестри Дусі. Вони були дивовижно схожими... Я казав собі, що якщо колись забуду обличчя матері, то мені треба буде тільки пригадати обличчя сестри Дусі, і через нього я завжди бачитиму мою матір»⁷².

Вдячність Рожаша сестрі Дусі зрештою перетворилася у любов до російської мови і російської культури. Коли я зустрілася з Рожашом, через півстоліття після його звільнення, він говорив гарною російською мовою, підтримував зв'язки з друзями в Росії і з гордістю розповідав мені, що знайшов згадування про себе в «Архіпелагу ГУЛАГ» і спогадах дружини Солженіцина⁷³.

Разом з тим існував і ще один часто згадуваний парадокс. Коли в'язень з порівняно легкою формою цинги працював у своїй бригаді, нікому не було діла до того, що у нього розхитуються зуби і з'явилися пухирі на ногах. На скарги охоронці відповідали насмішкливою лайкою або й того гірше. Якщо він ставав доходягою, який умирав на табірних нарах, з нього сміялися. Але коли температура у нього врешті підвищувалася до певного необхідного рівня, або коли хвороба сягала критичної точки – іншими словами, коли його «визнавали» хворим, – цій самій людині негайно давали «цинготний» чи «пелазгрозний» пайок і всю медичну допомогу, на яку був здатний ГУЛАГ.

Цей парадокс був глибоко закорінений у самій системі. Від самого початку їхнього табірної життя до хворих в'язнів ставилися по-іншому. Для в'язнів, які вже не могли виконувати тяжкої фізичної роботи, інвалідні бригади було створено ще у січні 1931 року⁷⁴. Пізніше запроваджувалися інвалідні бараки і цілі інвалідні лагпункти, мета яких полягала в тому, щоб повертати хворих в'язнів до життя. 1933 року у Дмитлагу було організовано «оздоровчі лагпункти», розраховані на 3600 в'язнів⁷⁵. В офіційні документи ГУЛАГу ретельно заносилися дані про додаткові пайки для госпіталізованих в'язнів: кілька м'ясних продуктів, справжній (а не сурогатний, як для звичайних в'язнів) чай, цибуля для запобігання цинзі і, зовсім незбагненно, перець і лавровий лист. Навіть якщо на практиці додаткове харчування полягало лише у «картоплі чи сушеному зеленому горошку (напів-звареному, щоб зберегти вітаміни) і квашеній капусті», це було порівняно зі звичайними пайками справжнім достатком⁷⁶.

Ця відмінність від убивчого табірної життєвості та зусилля, яких табірні лікарі докладали, щоб повернути в'язнів зі зруйнованим здоров'ям до життя, здалися Густаву Герлінгу такими дивовижними, що він дійшов висновку про існування в Радянському Союзі «культу лікарні»:

«Було щось неймовірне в тому, що прямо за порогом, після виписки з лікарні, зек знову ставав зеком, але, залишаючись на лікарняній койці, він мав усі людські права, за винятком свободи. Для людини, незвичної до контрастів радянського життя, лікарні виростили до масштабів храмів серед безумств інквізиції...»⁷⁷

Тяжко виявилось збагнути цей контраст і в'язню-угорцю Дьйордью Б'єну, якого поклали до добре устаткованої лікарні у Магадані: «Я запитував себе, навіщо вони намагаються мене врятувати, коли, як здавалося, їхнім єдиним бажанням було замучити мене до смерті – але логіка залишилася далеко в минулому»⁷⁸.

Поза сумнівом, московське начальство ГУЛАГу ставилося до проблеми, пов'язаної з великою кількістю «непрацездатних» в'язнів-інвалідів, дуже серйозно. Хоча їх існування ніколи не було новиною, проблема вкрай загострилася після рішення Сталіна і Берії 1939 року скасувати «умовно-дострокове звільнення» для інвалідів: несподівано хворих уже не могли так просто викреслювати зі списків працюючих. Саме лише це могло стати причиною того, що начальники таборів звернули пильнішу увагу на лікарні. Один інспектор зробив точний підрахунок часу і грошей, що втрачаються через хвороби: «З жовтня 1940-го по першу половину березня 1941 року зафіксовано 3472 випадки обморожень, через що було втрачено 42 334 робочі дні. 2400 в'язнів ослабли настільки, що не здатні працювати». Інший перевіряючий того самого року повідомляв, що з 2398 в'язнів у кримських таборах 860 мають обмеження щодо виконання роботи, а 273 не можуть працювати взагалі. Деякі з них перебували на лікарняних ліжках, а деяких, за браком місць у лікарні, тримали у тюремних камерах, що було обтяжливим для всієї системи»⁷⁹.

Разом з тим, як і стосовно всього іншого в ГУЛАГу, стосовно необхідності лікувати хворих не було нічого простого і прямого. Видається, що в деяких таборах спеціальні інвалідні лагпункти створювалися переважно для того, щоб інваліди не псували табірної виробничої статистики. Так було у Сиблагу, в якому у 1941–1942 роках налічувалося 9 тисяч інвалідів і 15 тисяч «напівінвалідів» на 63 тисячі в'язнів усього – більш ніж третина. Коли цих слабких в'язнів було усунуто з найважливіших робіт і замінено новими «свіжими» робітниками, виробничі показники табору дивовижно зросли⁸⁰.

Необхідність виконувати план ставила багатьох начальників таборів перед дилемою. З одного боку, вони щиро бажали лікувати хворих – щоб повернути їх назад на роботу. З іншого – не хотіли заохочувати «ледарів». На практиці це часто означало, що табірна адміністрація встановлювала обмеження – часом дуже точні – на кількість хворих в'язнів у той чи той момент часу і на кількість в'язнів, яких відправляли на оздоровчі лагпункти⁸¹. Іншими словами, незалежно від дійсної кількості хворих в'язнів адміністрація дозволяла лікарям давати звільнення від роботи тільки дуже невеликій частині в'язнів. Табірний лікар Александрович згадує, що у його таборі «близько 10 % лагпункту», 40–50 осіб, кожного вечора приходили до прийомної лікаря. Проте всі розуміли, що від роботи можна звільнити тільки 3–5 %: «Тільки.більше – починається слідство»⁸².

Якщо хворих було більше, їм доводилося чекати. Типовою є історія, яку розповів один з в'язнів Устьвимлагу, котрий кілька разів заявляв, що він хворий і працювати не може. За словами пізніше поданого звіту, «медичні працівники не звернули уваги на його заяву, його було відправлено на роботу. Не маючи змоги, він відмовився працювати, за що був поміщений у штрафний ізолятор. Там його протримали чотири дні, після чого у дуже поганому стані доставили до лікарні, де він і помер». В іншому таборі хворого на туберкульоз відправили на роботу;

він, за словами зі звіту перевіряючого, «був у такому поганому стані, що не міг без допомоги повернутися до табору»⁸³.

Малі кількості тих, кому «дозволялося» бути хворими, спричиняли жакхливий тиск на лікарів. Їх могли покарати або навіть і засудити у разі смерті надто великої кількості хворих в'язнів, яким було відмовлено у госпіталізації до табірної лікарні⁸⁴. Для них становили загрозу і агресивні представники табірної злочинної еліти, які прагнули уникати роботи. Коли табірний лікар хотів дати дні відпочинку справді хворому в'язневі, для цього йому необхідно було долати опір з боку злодіїв. Шаламов пише про долю лікаря Сурового, відправленого на роботу на переважно кримінальний колимський лагпункт «Спокойный»:

«...відрядили молодого лікаря і, головне, молодого арештанта Сурового... Друзі його відмовляли – можна було відмовитися, піти на загальні роботи, але не їхати на явно небезпечну роботу. Суровий потрапив у лікарню із загальних робіт – він боявся туди повертатися і погодився поїхати на копальню працювати за фахом. Начальство дало Суровому інструкції, але не дало порад, як себе тримати. Йому було категорично заборонено направляти з копальні здорових злодіїв. Через місяць його вбили прямо на прийомі – на його тілі нарахували п'ятдесят дві ножові рани»⁸⁵.

Отримавши роботу фельдшера на кримінальному лагпункті, Кароль Колонна-Чосновський теж був попереджений про те, що його попередника зарізали пацієнти. Першого ж вечора до нього прийшов чоловік із сокирою, вимагаючи звільнення від роботи на наступний день. Фельдшерові вдалося, за його словами, застати того чоловіка зненацька і викинути з медпункту. Наступного дня він досяг домовленості з тамтешній «паханом» Гришею: на додачу до справжніх хворих Гриша називатиме йому прізвища ще двох людей, яких потрібно звільнити від роботи⁸⁶.

Схожу історію розповідає і Александр Долгун. В один із перших днів його роботи фельдшером до нього прийшов кримінальний в'язень, заявив, що у нього болить живіт і зажадав опіуму. «Він присунувся ближче. “Ось!” – люто прошепотів він, підтягуючи сорочку. Його права рука ховалася під сорочкою, у ній він тримав страшного кривого ножа, схожого на ятаган у мініатюрі. “Я хочу опіуму. Тут до мене завжди ставилися дуже добре. Ти новий. Ти, може, знаєш, що якщо не дістану опіуму, ти дістанеш ножа”». Долгуну вдалося відв'язатися від нього, давши замість опіуму якогось іншого розчину. Багато інших не мали такої винахідливості, і влада кримінальних над ними могла тривати безмежно довго⁸⁷.

Навіть коли в'язень потрапляв до лікарні, часто виявлялося, що якість медичної допомоги там може бути різною. Більші табори мали справжні лікарні, укомплектовані персоналом і належними ліками. Центральна лікарня Дальстрою в Магадані була знаменитою своїм найсучаснішим обладнанням і найкращими лікарями з числа в'язнів – часто це були московські фахівці. Хоча тут лікувалися переважно співробітники НКВД і вільнонаймані, декому з в'язнів також таланило лікуватися у фахівців – тут і в інших місцях: під час ув'язнення в таборі Леоніду Фінкельштейну навіть було дозволено відвідати зубного лікаря⁸⁸. Добре устаткування також мали і деякі інвалідні лагпункти; здавалося, що медики в них справді прагнуть повернути в'язням здоров'я. На один з них було направлено

Тетяну Окунівську, вона дивувалася просторим баракам і деревам на його території: «Я не бачила їх багато років! А тут весна!»⁸⁹

У лікарнях на менших лагпунктах становище було набагато гіршим. Зазвичай лікарям на лагпунктах не вдавалося підтримувати навіть найелементарніших стандартів стерильності й чистоти⁹⁰. Лікарні часто являли собою звичайні бараки, в яких хворих просто клали на звичайні нари – іноді по двоє – і давали тільки мінімум ліків. Один перевіряючий скаржився, що в одному з невеликих таборів немає спеціального лікарняного приміщення, простирادل і білизни для пацієнтів, ліків і кваліфікованого медичного персоналу. Внаслідок цього смертність там була дуже високою⁹¹.

З цим погоджуються і колишні табірники. В одній маленькій лікарні на одному з лагпунктів Севураллагу, за словами Ісаака Фогельфангера, який колись був головним табірним лікарем, «лікування і документація були погані». Більше того:

«Харчування хворих було вкрай недостатнім, ліків було дуже мало. Хірургічні випадки, такі як переломи і тяжкі ушкодження м'яких тканин, лікувалися погано і недбало. Як я пізніше виявив, хворих рідко звільняли від роботи. У разі визнання тяжких наслідків поганого харчування більшість таких хворих помирало у лікарні»⁹².

В'язень-поляк Єжи Гліксман згадує, що на одному лагпункті хворі «безладно» лежали на підлозі: «Усі проходи були забиті тілами. Повсюди бруд і мерзенство. Багато в'язнів марили і беззв'язно щось викрикували, тоді як інші, бліді, лежали мовчки»⁹³.

Ще гіршими були бараки, чи, швидше, морги, в яких тримали смертельно хворих. В одному такому бараку для хворих на дизентерію «люди лежали цілими тижнями. Якщо хворим таланило, вони виживали. Але частіше вмирали. Не було лікування, ліків... зазвичай хворі намагалися приховати померлого три-чотири дні, щоб забирати собі його пайок»⁹⁴.

Становище погіршувалося через бюрократію ГУЛАГу. 1940 року один інспектор скаржився, що в одному з таборів просто немає достатньої кількості лікарняних місць для всіх хворих. В'язень, який не лежав у лікарні, не мав права на лікарняний пайок – це означало, що хворі в'язні, що не були в лікарні, отримували скорочені пайки для «відмовників»⁹⁵.

До того ж, хоча багато табірних лікарів справді рятували людям життя, далеко не всі вони прагнули це робити. Деякі у своєму привілейованому становищі починали більше солідаризуватися з начальством, а не з «ворогами», яких їм належало лікувати. Елінор Ліппер пише про лікаря, яка керувала лікарнею на 500 хворих: «Вона поводитися, як поміщиця, велика пані й землевласниця царських часів; увесь персонал лікарні вона вважала своїми слугами. Своєю товстою рукою вона одного разу схопила недбального санітара за волосся і тягнула, поки той не закричав»⁹⁶. В іншому таборі дружина начальника, яка була лікарем у *санчасті*, отримала догану від інспекції за те, що вона «запізно клала до лікарні тяжко хворих, не звільняла хворих від роботи, була грубою, виганяла хворих з лазарету»⁹⁷.

У деяких випадках медики свідомо неправильно лікували пацієнтів-в'язнів. Леонід Трус, працюючи в одному з гірничих таборів на початку 1950-х років, зламав ногу. Табірний лікар перев'язав рану, але цього було недостатньо. Трус уже

втрапив багато крові, йому було дуже холодно. Оскільки у таборі не було обладнання для переливання крові, його послали – на кузові автомобіля – до місцевої лікарні. Втрачаючи свідомість, він почув, як лікар наказав медсестрі починати переливання крові. Товариш, що його супроводжував, виклав особисті дані: прізвище, вік, стать, місце роботи – після чого лікар зупинив переливання. Ця процедура для в'язнів не передбачалася. Трус пригадує, що йому давали пити воду з глюкозою – завдяки товаришеві, який за це дав хабара, – і трохи морфіну. Наступного дня ногу ампутували:

«Хірург був такий переконаний, що я не житиму, що навіть не робив операцію сам, а доручив своїй дружині, терапевту, яка хотіла перекваліфікуватися на хірурга. Пізніше вони розповіли мені, що вона все зробила правильно, що знала, що робить, тільки випустила кілька дрібниць. Вона про них не забула, але не думала, що я житиму, а тому не мало значення, чи буде дотримало цих медичних правил. А дивіться – живий!»⁹⁸

Не обов'язково табірні лікарі – добрі чи байдужі – мали належну кваліфікацію. Ті, хто називалися лікарями, могли бути і найкращими московськими фахівцями, які відбували в таборах свої терміни, а могли виявитися і шарлатанами, які взагалі нічого не розуміли у медицині, але були готові піти на обман заради хорошої роботи. Ще 1932 року ОГПУ скаржилось на брак кваліфікованого медичного персоналу⁹⁹. Це означало, що для в'язнів з медичними дипломами робився виняток із правил розподілу «блатних» посад: якими б не були їхні буцімто контрреволюційні злочини, їм майже завжди дозволялося займатися медициною¹⁰⁰.

Нестача кадрів також вела до запровадження медичних курсів, на яких в'язні отримували кваліфікації медсестер і фельдшерів – часто ця підготовка була дуже поверховою. Євгенія Гінзбург отримала посвідчення медичної сестри після «кількох днів» у табірній лікарні, протягом яких вона опановувала мистецтво «ставити банки» і робити уколи¹⁰¹. Александр Долгун, який навчався основ фельдшерської роботи в одному таборі, після переведення до іншого складав іспит. Співробітник, який мав сумніви щодо його кваліфікації, наказав йому провести розтин трупа, і Долгун «розіграв найкращу виставу, на яку був здатний, і робив усе так, начебто займався такими справами увесь час»¹⁰². Для того, щоб отримати роботу фельдшера, довелося брехати і Янушу Бардаху: він заявив, що був студентом-медиком третього курсу, коли насправді навіть не вступав до університету¹⁰³.

Результати можна передбачити. Після першого свого призначення табірним лікарем у Севураллагу Ісаак Фогельфангер, який сам був дипломованим хірургом, з подивом побачив, як місцевий фельдшер лікує цинготні пухири – причиною яких є погане харчування, а не інфекція, – йодом. Пізніше він став свідком смертей багатьох хворих, які вмирали через те, що некваліфікований лікар вперто призначав їм уколи розчину звичайного цукру¹⁰⁴.

Все це було відомо центральній адміністрації ГУЛАГу. Один з її представників скаржився у листі до свого московського начальника на брак лікарів: «На кількох лагпунктах медична допомога надається медсестрами-самоучками, в'язнями без жодної медичної підготовки». Інший писав, що табірна медицина суперечить «усім принципам радянської охорони здоров'я»¹⁰⁵. Начальство знало, що система погана, в'язні знали, що система погана, та, незважаючи на це, табірна медицина продовжувала працювати так, як і раніше.

Але навіть з усіма своїми недоліками – продажними лікарями, погано обладнаними палатами, нестачею ліків, – життя у лікарні чи лазареті було таким привабливим для в'язнів, що вони були готові не тільки залякувати і бити лікарів, а й завдавати ушкоджень самим собі. Як солдати, що не хочуть іти в бій, зеки теж влаштовували «саморуби» – самокаліцтва і «мастурки» – імітації хвороб у відчайдушних спробах врятувати собі життя. Дехто з них вважав, що таким чином його звільнять за інвалідною амністією. Насправді в це вірили так багато в'язнів, що ГУЛАГ принаймні в одному випадку видав наказ, у якому йшлося, що інваліди достроковому звільненню не підлягають (хоча насправді таке час від часу траплялося)¹⁰⁶. Проте більшість просто були раді не йти на роботу.

Особливо суворо каралося самокаліцтво – додатковим табірним терміном. Можливо, це було відображенням того факту, що в'язень-каліка був тягарем для держави і гальмував виконання виробничого плану. «Самокаліцтво каралося жорстоко, як саботаж», – пише Анатолій Жигулін¹⁰⁷. Один в'язень розповідає історію злодія, який відрізав собі два пальці на лівій руці. Однак замість того, щоб відправити в інвалідний табір, його примушували сидіти в снігу і дивитися, як працюють інші в'язні. Йому було заборонено ходити під загрозою розстрілу за спробу втечі, і «дуже скоро він сам попросив лопату, і, рухаючи нею, як милицею, здоровою рукою з плачем і прокльонами почав тикати нею у мерзлу землю»¹⁰⁸.

Однак багато в'язнів вважали, що можливі вигоди варті ризику. Деякі методи були жорстокими. Особливо знаменитими тут були злодії, які просто відрубували сокирою собі три середні пальці. Інші відрубували ступню, руку чи втирали собі в очі кислоту. Ще інші перед виходом на роботу загортали одну ногу в мокру ганчірку: увечері вони поверталися з обмороженням третього ступеня. Той самий метод застосовувався до пальців. У 1960-х роках Анатолій Марченко бачив чоловіка, який цвяхом прибив свої яєчка до тюремної лави¹⁰⁹. Та він не був першим: Валерій Фрід пише про чоловіка, який прибив мошонку до пенька¹¹⁰.

Використовувалися також і тонші методи. Сміливіші злодії викрадали шприц і вколювали собі у статевий член мильний розчин: наслідки виглядали як симптоми венеричного захворювання. Інший в'язень знайшов спосіб симулювати захворювання легенів силікоз. Спершу він спіяв невелику кількість срібного пилу зі срібної обручки, яку йому вдалося зберегти серед особистих речей. Потім він змішав срібний пил з тютюном і викурив його. Він нічого не відчув, але пішов до лікарні, кашляючи так, як кашляли хворі на силікоз. Флюорографія показала у його легенях страшні затемнення – чого було достатньо для звільнення від роботи і переведення до табору для невиліковно хворих¹¹¹.

Також в'язні робили спроби викликати у себе інфекційні захворювання чи хронічні хвороби. Вадим Александрович лікував хворого, який заразив себе брудною швейною голкою¹¹². Густав Герлінг бачив, як один в'язень засовував руку у вогонь, думаючи, що ніхто його не бачить; це він робив кожного дня, щоб підтримувати у себе рану, яка дивовижним чином не загоювалася¹¹³. Жигулін захворів, випивши крижаної води, а потім надихавшись холодного повітря. Це дало йому температуру, достатньо високу для звільнення від роботи: «О, щасливі десять днів у лікарні!»¹¹⁴

Також в'язні симулювали божевілля. Бардах під час свого фельдшерування деякий час працював у психіатричній палаті центральної магаданської лікарні.

Там головний метод викриття симуляції шизофренії полягав у тому, щоб посадити підозрюваного у палату зі справжніми шизофреніками: «За лічені години навіть найстійкіші стукали у двері і просили випустити їх». Якщо це не спрацьовувало, кололи камфору, яка викликала тяжкі травми мозку, у кращому разі напади неконтрольованої люті. Ті, хто виживали, рідко коли бажали повторення цієї процедури ¹¹⁵.

За спогадами Елінор Ліппер, існувала стандартна процедура для виявлення симуляції паралічу. Хворого клали на операційний стіл і давали слабке знеболювальне. Коли той прокидався, лікарі ставили його на ноги. Коли називали його ім'я, він робив кілька кроків до того, як опам'ятатися і впасти на підлогу ¹¹⁶. Дмитро Бистрольотов був свідком того, як одну жінку вилікувала від «глухоти» її власна мати. Адміністрація, маючи сумніви щодо заяв жінки про погіршення слуху, запросила її матір навідати дочку, але їй не дали зайти в зону. Її залишили стояти під воротами, де вона і стояла, кличучи дочку. Природно, що та зреагувала ¹¹⁷.

Але були і лікарі, які допомагали в'язням знаходити методи самокаліцтва. В Александра Долгуна, незважаючи на слабкість і неконтрольовану діарею, температура не була достатньо високою для того, щоб його звільнили від роботи. Втім, коли він сказав лікареві, освіченому латишу, що він американець, лікар просявав. «Я вмирав від того, що нікого не міг знайти, щоб поговорити англійською», – сказав він і показав, як Долгуну викликати зараження у порізі. Процедура призвела до виникнення величезного фіолетового фурункула на руці, достатнього для того, щоб справити враження серйозності захворювання на співробітників МВД, які перевіряли лікарню ¹¹⁸.

І знову звичайна мораль ставала перевернутою. На волі жоден лікар, який умисно робив свого пацієнта хворим, не вважався б доброю людиною. Проте в таборах такого лікаря шанували, як святого.

«ЗВИЧАЙНІ ЧЕСНОТИ»

Не всі методи виживання в таборах були закоріненими у самій системі. Також не всі вони передбачали пособництво, жорстокість чи самокаліцтво. Якщо деяким в'язням – можливо, великій більшості учілілих, – вдалося вижити за допомогою маніпулювання правилами табірної життя, були також і ті, хто покладався на те, що Цветан Тодоров у своїй книжці про мораль концентраційних таборів назвав «звичайними чеснотами»: турботу про інших, дружбу, гідність й інтелектуальне життя ¹¹⁹.

Турбота набирала різних форм. Були в'язні, які, як ми вже бачили, вибудовували власні мережі виживання. Представники етнічних груп, які займали панівне становище у деяких таборах наприкінці 1940-х років – українці, прибалти, поляки, – створили цілі системи взаємної допомоги. Інші довгими роками вибудовували свої незалежні мережі зв'язків. Ще інші просто заводили собі одногодвох дуже близьких друзів. Мабуть, найвідомішою такою табірною дружбаю була дружба Аріадни Ефрон, дочки поетеси Марини Цветаєвої, і Ади Федерольф. Вони доклали неймовірних зусиль, щоб триматися разом і в таборі, і на засланні, а потім однією книжкою видали свої спогади. В одному місці своєї частини цих мемуарів

Федерольф розповідає про зустріч після довгої розлуки, коли Ефрон відправили в іншому етапі:

«Було вже літо. Перші дні після приїзду були жажливі. Гуляти вивели тільки один раз – спека була нестерпна. І раптом новий етап з Рязані і... Аля. Я задихнулася від радості, витягла її на верхні нари і лягла поряд. Ось воно, зеківське щастя, щастя зустрічі з людиною...»¹²⁰

Інші з цим погоджуються. «Дуже важливо мати друга, людину, якій довіряєш, яка ніколи не залишить тебе в біді», – пише Зоя Марченко¹²¹. «Неможливо вижити самому. Люди організовувалися у групи по двох, по трьох», – пише інший в'язень¹²². Дмитро Панін теж пише, що його здатність опиратися нападам з боку злодіїв була наслідком того, що він з іншими в'язнями організував групу самозахисту¹²³. Звичайно, тут були свої обмеження. Януш Бардах пише про свого найкращого табірнього друга: «Ні він, ні я ніколи не просили в іншого їжі і не пропонували її. Обидва ми знали, що цього святого правила порушувати не можна, коли ми хочемо залишитися друзями»¹²⁴.

Якщо повага до інших допомагала зберігати свою людяність, то й повага до себе допомагала іншим. Багато табірників, особливо жінки, говорять про необхідність підтримувати чистоту, бути якомога чистішими для того, щоб зберегти гідність. Ольга Адамова-Сліозберг пише, як її співкамерниці кожного ранку «прала і сушила свій білий комірець і підшивала його до блузки»¹²⁵. В'язні-японці в Магадані зробили «японську лазню» – велику діжку з прикріпленими навколо неї лавками¹²⁶. Під час 16-місячного перебування у лєнінградській тюрмі «Кресты» Борис Четвериков постійно прав свій одяг і мив стіни й підлогу в камері, – а потім переспівував усі оперні арії і пісні, які знав¹²⁷. Інші займалися фізичними справами або гігієнічними процедурами. Ось що пише Бардах:

«Незважаючи на втому і холод, я зробив зарядку, вимив обличчя і руки. Я хотів по можливості повернути собі самоповагу, не уподібнюючись до тих багатьох, кого я бачив день у день. Спочатку їм ставали байдужими гігієна чи зовнішній вигляд, потім товариші, а потім і власне життя. Якщо я більше ні на що не здатний, я маю дотримуватися цього розпорядку, який, як я сподівався, врятує мене від деградації і смерті»¹²⁸.

Ще інші займалися інтелектуальними вправами. Багато, дуже багато в'язнів пишуть про те, що вони писали або вчили напам'ять вірші, повторювали про себе свої і чужі вірші, читали їх друзям. У 1960-х роках у Москві Євгенія Гінзбург одного разу розмовляла з письменником, який не міг повірити, що в таких умовах в'язні справді були здатні повторювати про себе вірші й відчувати від цього психологічне полегшення. «“Так, так”, – погоджувався він. Він знав, що я не перша про це свідчу, та все ж йому здається, що ми прийшли до цього заднім числом». Гінзбург пише, що той чоловік не розумів її покоління, людей, які все ще належали «добі великої ілюзії... ми з висот поезії кидались у комунізм»¹²⁹.

Ніна Гаген-Торн, етнограф за фахом, писала вірші й часто співала їх про себе:

«Я в таборах практично зрозуміла, чому дописемна культура завжди складалася у формі пісень – інакше їх не запам'ятаєш, не завчиш. Книги були у нас випадковістю.

Їх то давали, то забирали. Писати забороняли завжди, як і вести навчальні гуртки: боялися, розведуть контрреволюцію. І ось кожен готував собі, як умів, поживу для розуму»¹³⁰.

Шаламов каже, що поезія «серед удавання і розтлінного зла» врятувала його від повного огрубіння. Ось уривок з одного з написаних ним віршів, «Поетові»:

...Я ел, как зверь, рыча над пищей.
Казался чудом из чудес
Листок простой бумаги писчей,
С небес слетевший в темный лес.

Я пил, как зверь, лакая воду,
Мочил отросшие усы.
Я жил не месяцем, не годом,
Я жить решался на часы.

И каждый вечер, в удивленье,
Что до сих пор еще живой,
Я повторял стихотворенья
И снова слышал голос твой.

И я шептал их, как молитвы,
Их почитал живой водой,
И образом, хранящим в битве,
И путеводною звездой.

Они единственною связью
С иною жизнью были там,
Где мир душил житейской грязью
И смерть ходила по пятам...¹³¹

Солженіцин у таборах складав про себе вірші, а потім повторював їх, використовуючи як допоміжний засіб для запам'ятовування поламаних сірники, про що розповідає його біограф Майкл Скеммелл:

«Він викладав десять уламків сірників двома рядами у портсигарі, один ряд позначав десятки, другий одиниці. Потім він про себе повторював свої вірші, перекладаючи одну “одиницю” з кожним рядком і один “десяток” з кожними десятима рядками. Кожний п'ятдесятій і сотий рядки запам'ятовувалися з особливою ретельністю, а один раз на місяць він перерахував усю поему. Якщо рядок потрапляв на неправильне місце чи забувався, він повторював весь твір знову, доки не відновлював початкового становища»¹³².

Мабуть, з тих самих причин, декому також допомагала молитва. Спогади одного з баптистів, відправлених у 1970-ті роки до таборів, майже повністю складаються з його розповідей про те, коли і де він молився, і про те, де і як він ховав Біблію¹³³. Багато авторів спогадів пишуть про важливість релігійних свят. Великдень міг таємно святкуватися у табірній пекарні – так, як це було одного року в Соловецькій пересильній тюрмі, – або відкрито на етапах: «Вагон хитало, голоси

звучали пронизливо і врізнобій, охоронці на кожній станції грюкали в стіни вагону. Та вони продовжували співати»¹³⁴. Різдво могло відзначатися у бараках. В'язень-росіянин Юрій Зорін зі здивуванням згадує, як добре організували у його таборі литовці святкування Різдва, до цього свята вони починали готуватися ще за рік: «Можете собі уявити, у бараку, на столі все – горілка, шинка, все». На його думку, горілку проносили «наперстками» у взутті¹³⁵.

Атеїст Лев Копелев побував на таємному святкуванні Великодня:

«Ліжка поставили під стіни. Відчувався тонкий запах ладану. Тумбочка, накрита ковдрою, правила за вітвар. Кілька саморобних свічок освітлювали ікону. Священик, вбраний у ризу, пошиту з простирадл, тримав залізний хрест. Свічки мерехтіли у темряві. Облич людей у кімнаті було майже не видно, але я певен, що ми тут не були єдиними невірними. Священик співав зі старечим тремтінням у голосі. До нього тихо приєднувалися щирі й чисті голоси жінок у білих хустках. Хор гармонійно відповідав священикові дуже тихо, щоб не було чути зовні»¹³⁶.

Казимир Зарод разом з іншими поляками святкував Святий Вечір 1940 року у трудовому таборі; месу там правив священик, який того вечора обходив бараки:

«Без Біблії чи требника він почав промовляти слова меси – знайомі латинські слова звучали ледь чути, а відповіді на них були тихими, наче зітхання:

– Kyrie eleison, Christe eleison – Господи, змилуйся над нами. Христос, змилуйся над нами. – Gloria in excelsis Deo...

Слова лилися на нас, і атмосфера в бараку, зазвичай брутальна і груба, незбагненно змінилася; обличчя, звернені до священика, ставали м'якшими і не такими суворими, коли люди напружували слух, намагаючись розібрати майже нечутний шепіт.

“Все тихо”, – пролунав голос чоловіка, який сидів біля вікна і пильнував»¹³⁷.

У ширшому сенсі участь в інтелектуальних і мистецьких починаннях підтримувала життя, духовне і фізичне, у багатьох освічених людях, а ті, хто мали якісь здібності, часто знаходили їм практичне застосування. Наприклад, у світі хронічного дефіциту, в якому величезного значення набували найелементарніші речі, на людей, які могли робити щось для інших, був постійний попит. Тому князь Кирило Голицин учився робити голки з риб'ячих кісток ще у Бутирській тюрмі¹³⁸. Тому Александр Долгун, до того, як знайшов роботу фельдшера, шукав способу «заробити якісь гроші або додаткові кілька грамів хліба»:

«Я побачив, що в кабелях, якими електрика підводилася до електрозварювальних апаратів, було багато алюмінію. Я подумав, що якби навчитися їх плавити, то можна було б відливати ложки. Я поговорив з деякими в'язнями, котрі, як мені здалося, щось знають про обробку металу, і дещо у них з'ясував, сам не відкриваючи свого задуму. Також я знайшов кілька добрих схованок, де можна було просидіти частину дня без того, щоб тебе погнали на роботу, й інші схованки, де можна було залишати інструменти і шматки алюмінієвого дроту.

У своїй ливарні я зробив два неглибокі ящики, вкрав трохи дроту, зробив зі шматка листової сталі, вкраденої у північній майстерні, грубу плавильну форму, добув трохи доброго деревного вугілля і солярки, – і все було готове для початку роботи».

Невдовзі, пише Долгун, він міг «виготовляти по дві ложки майже кожного дня». На ложки він виміняв трохи олії і фляжку для її зберігання. Тепер він мав у що вмочати хліб¹³⁹.

Не всі предмети, які виробляли одні в'язні для інших, обов'язково мали утилітарне застосування. Послуги художниці Анни Андреевої мали постійний попит – і не тільки з боку в'язнів. Табірне керівництво просило її прикрасити могильний камінь, склеювати розбитий фаянс, лагодити поламані іграшки, а також робити іграшки: «Ми все робили для начальства, все, що було потрібно або про що прохали»¹⁴⁰. Ще один в'язень вирізав для інших в'язнів з мамонтових бивнів маленькі «сувеніри»: браслети, фігурки на «північні теми», обручки, медальйони, гудзики. Часом він відчував докори совісті за те, що бере гроші з інших в'язнів: «Та і що? Кожен вільний думати про себе... бо за роботу не соромно брати гроші»¹⁴¹.

Таких речей чимало в музеї Товариства «Меморіал» у Москві – цей музей історії сталінських репресій створили колишні в'язні: тут вишиті стрічки, саморобні прикраси, гральні карти і навіть маленькі твори мистецтва – живопис, графіка, скульптура, – які в'язні зберегли, забрали з собою додому, а потім подарували в музей.

Те, що робили в'язні, не завжди було матеріальним. Як би дивно це не звучало, в ГУЛАГу можливим було співати – чи танцювати, чи грати на сцені – протягом усього терміну. Це особливо стосується талановитих в'язнів у більших таборах, що мали марнословніших начальників, які отримували задоволення, хвалячись своїми табірними оркестрами і театральними трупамі. Якщо начальник Ухтіжемлагу загорявся бажанням мати в себе справжню оперу – а з одним з них це було саме так, – то це означало порятунком життів десятків співаків і танцюристів. У найгіршому разі вони отримували для репетицій тимчасове звільнення від роботи. Важливіше те, що вони мали можливість повернути собі хоч якусь частку нормальних людських почуттів. «Виходячи на сцену, актори забували про безправність, про постійне відчуття голоду, про конвой, який із собаками чекав за воротами», – пише Олександр Клейн¹⁴². Граючи в оркестрі Дальстрою, в'язень-скрипаль Георгій Фельгун «начебто дихав на повні груди повітрям свободи»¹⁴³.

Іноді винагорода була навіть ще більшою. В одному з документів Дмитлагу міститься список спеціального одягу для табірних оркестрантів – тут були і високо поціновувані офіцерські чоботи, а також наказ начальникам лагпунктів забезпечити їх місцями у спеціальних бараках¹⁴⁴. Томас Сговіо якось побував у такому музикантському бараку в Магадані: «Відразу при вході, праворуч, була маленька кімнатка зі своєю пічкою. На дротах від стіни до стіни висіли онучі й валянки. Окремі койки були акуратно застелені ковдрами. Матраци і наволочки набиті соломкою. Інструменти розвішані по стінах – туба, валторна, тромбон, труба і т. ін. Приблизно половина музикантів були кримінальними в'язнями. Всі вони мали легку роботу – кухарі, перукарі, робітники лазні, обліковці і т. ін.»¹⁴⁵.

Однак для артистів-виконавців умови були кращими і в невеликих таборах, і навіть у тюрмах. Георгій Фельгун отримав додатковий пайок у пересильній тюрмі – після виступу перед групою злодіїв. Він пише, що відчуття його від цього було дуже дивним: «Ми на краю світу, у порту Ваніно... і ми граємо вічну музику, написану понад 200 років тому. Ми граємо Вівальді для п'ятдесяти горил»¹⁴⁶.

Іншу жінку посадили у камеру, де була група співачок і актрис, яких через їхні таланти не відправляли етапами у табори. Побачивши, що вони ставляться до неї добре, вона почала переконувати їх дозволити їй виступати разом з ними, потім фальшиво заспівала і смішила їх. Під час подальшого перебування в таборах її колись прихований комічний талант заробляв їй додаткову їжу і допомогу товаришів по ув'язненню¹⁴⁷. Інші також використовували сміх для виживання. Дмитро Панін пише про професійного клоуна з Одеси, який увесь час у таборі виступав, знаючи, що якщо йому вдаватиметься смішити табірне начальство, то його не переводитимуть до штрафного табору. «Єдиною невідповідністю у цьому веселому танці були великі чорні очі клоуна, які, здавалося, благали про співчуття. Я ніколи не бачив такого емоційного виступу»¹⁴⁸.

З усіх численних шляхів виживання через співробітництво з владою «порятунок» за допомогою гри у табірному театрі чи участі в інших культурних заходах здавався в'язням найменш морально суперечливим. Можливо, це зумовлено тим, що інші в'язні з цього теж щось отримували. Навіть тим, до кого не ставилися по-особливому, театр давав величезну моральну підтримку, яка теж є необхідною умовою виживання. «Для в'язнів театр був джерелом щастя, його любили, ним захоплювалися», – пише один в'язень¹⁴⁹. Густав Герлінг згадує, що перед концертами «зеки знімали біля порогу шапки, обтрушували сніг з валянок і по черзі займали місця на лавках, сповнившись урочистою зосередженості і майже набожної шанобливості»¹⁵⁰.

Можливо, причина тут полягала в тому, що люди, яким їхні мистецькі таланти давали змогу краще жити, викликали захоплення, а не заздрість чи ненависть. Тетяну Окуневську – знамениту кіноактрису, відправлену в табори за відмову спати з керівником радянської контррозвідки Віктором Абакумовим, – всюди впізнавали; їй допомагали усі. Під час одного з концертів у таборі вона відчула, наче по її ногах хтось кидає камінцями; вона глянула вниз і побачила, що то були бляшанки з нечуваним делікатесом – мексиканськими ананасами, які спеціально для неї дістали місцеві злодії¹⁵¹.

Урки також з величезною повагою ставилися до знаменитого футболіста Миколи Старостіна; як він пише, вони передавали один одному повідомлення: Старостіна не чіпати. Вечорами, коли він починав згадувати футбольні історії, в'язні збиралися навколо нього, а «карти припинялися». При переведенні до нового табору йому зазвичай пропонували чисте ліжко у табірній лікарні. «Це перше, що мені пропонували, куди б я не прибував, якщо серед лікарів чи начальства був болільник»¹⁵².

Тільки перед дуже небагатьма в'язнями стояло складне моральне питання «правильності» співів і танців у тюрмі. Однією з таких була Надія Йоффе: «Коли я оглядаюся на ці п'ять років, мені не соромно їх згадувати і немає приводу червоніти. Єдине питання – це самодіяльний театр... По суті, нічого поганого в ньому не було, проте... наші далекі предки у приблизно аналогічних обставинах відкладали свої лютні й казали, що в рабстві співати не будуть»¹⁵³.

Деякі в'язні, особливо з інших країн, також мали сумніви з приводу цих вистав. Один в'язень-поляк, арештований під час війни, пише, що табірний театр було «створено для того, щоб ще більше руйнувати вашу самоповагу... Часом тут відбувалися “мистецькі” концерти чи виступи якогось дивного оркестру, але це

робилося не для душевного задоволення. Швидше, це робилося для того, щоб показати вам їхню [радянську] “культуру”, ще більше вас ослабити»¹⁵⁴.

Водночас для тих, хто почувався незручно, брати участь у виставах і концертах було не обов'язково. Дивовижно велика кількість політичних в'язнів, що написали мемуари – і в цьому може полягати пояснення, чому вони написали свої мемуари, – завдячують виживанням своєму таланту розповідати історії: розважати кримінальних в'язнів розповідями сюжетів романів і фільмів. У табірному і тюремному світі, в якому книжок було мало, а фільми були рідкістю, добрий оповідач цінувався дуже високо. Леонід Фінкельштейн каже: «Завжди дякуватиму злодієві, який у перший мій день у тюрмі побачив у мені цей потенціал і сказав: “Ти, мабуть, прочитає купу книжок. Розкажуй їх людям, і дуже добре житимеш”. І справді, жив я краще, ніж інші. Я мав певну популярність, певну славу... Мені траплялися люди, які казали: “Ти – Леончик-романіст, я чув про тебе в Тайшеті”». Через цей талант Фінкельштейна двічі на день запрошували до бараку бригадира, де йому давали кухню окропу. На кар'єрі, в якому він тоді працював, «це означало життя». За його словами, Фінкельштейн виявив, що найкраще працює російська і зарубіжна класика: набагато менше слухачам подобалися його перекази сучасніших радянських романів»¹⁵⁵.

Те саме пишуть і інші. У тісному і задушливому вагоні поїзда на Владивосток Євгенія Гінзбург дізналася, що «читати напам'ять дуже вигідно. Ось, наприклад, “Горе з розуму”. Після кожної дії мені дають відсюрбнути з чийого-небудь кухля. За громадську роботу»¹⁵⁶.

Александр Ват переказував у тюрмі групі бандитів «Червоне і чорне» Стендаля¹⁵⁷. Александр Долгун переказував сюжет «Знедолених»¹⁵⁸. Януш Бардах розповідав історію «Трьох мушкетерів»: «З кожним поворотом сюжету я відчував, як підвищується мій статус»¹⁵⁹. Колонна-Чосновський теж захищався перед злодіями, які зневажали політичних в'язнів як «паразитів», переповідаючи їм «свою власну версію фільму, відповідним чином прикрашену для досягнення потрібного драматичного ефекту, який я кілька років тому дивився в Польщі. То була історія “Поліцейських і грабіжників”, дія відбувалася в Чикаго, за участі Аль Капоне. До неї я додав велику частку Багсі Мелона, можливо, навіть Бонні і Клайда. Я вирішив включати туди все, що міг згадати, плюс ще деякі удосконалення, які я винайшов відповідно до потреби моменту». Історія справляла на слухачів велике враження, вони просили поляка розповідати її по багато разів: «Вони слухали уважно, як діти. Вони без заперечень слухали ті самі історії знову і знову. Теж, як дітям, їм подобалося, коли я кожного разу казав ті самі слова. Також вони помічали найменшу зміну чи пропуск... через три тижні після прибуття я вже був іншою людиною»¹⁶⁰.

Та мистецький дар не обов'язково використовувався для заробляння грошей чи їжі з метою врятувати життя. Ніна Гаген-Торн пише про жінку, за фахом історика музики, шанувальницю Вагнера; в таборі вона написала цілу оперу. Добровільно вона чистила каналізацію і відхожі місця, щоб мати можливість без перешкод продумувати свою музику¹⁶¹. Один із провідних сучасних поборників свободи преси Олексій Смирнов розповідає історію двох літературознавців, які в таборах вигадали французького поета XVIII століття і писали стилізовані під ту епоху вірші французькою¹⁶². Густав Герлінг дуже багато взяв з «уроків» історії

літератури, які давав йому в'язень – колишній професор: на думку Герлінга, він міг би мати зі своїх знань більшу вигоду ¹⁶³.

Ірен Аргінській допомогла навіть її естетична чутливість. Через багато років після звільнення вона говорила про «неймовірну красу» Далекої Півночі, про те, як у неї часом перехоплювало подих від заходу сонця, величезних просторів і безкраїх лісів. Одного разу навіть сталося так, що її мати за тисячі кілометрів приїхала до неї в табір, а дочку саме забрали до лікарні: вона марно приїжджала. Незважаючи на це, вона «до кінця свого життя», як і її дочка, захоплено розповідала про красу тайги ¹⁶⁴.

І разом з тим – краса могла допомогти не всім, а розуміння її суб'єктивне. У тій самій тайзі, на тому самому просторі, у тих самих величних пейзажах Надія Улановська відчувала тільки відразу до цієї природи: «І майже проти волі запам'яталися грандіозні сходи і заходи, могутні сосни і модрини, яскраві квіти – чомусь без запаху» ¹⁶⁵.

Це зауваження так мене вразило, що, коли я сама побувала на Далекій Півночі в середині літа, я по-іншому дивилася на широкі ріки і безкраї сибірські ліси, на порожній місячний пейзаж полярної тундри. Прямо біля вугільної шахти, яка знаходиться на місці колишнього воркутинського лагпункту, я нарвала полярних польових квітів, щоб перевірити, чи мають вони запах. Вони пахнули. Можливо, Улановська просто не хотіла цього відчувати.

Розділ 18

БУНТ І ВТЕЧА

Якби я почув звук наближення собачої упряжки з патрульними, то думаю, що мене б буквально знудило. Ми пробігли кілька метрів до зовнішньої огорожі... ймовірно, ми не дуже шуміли, та мені здавалося, що ми шуміли просто оглушливо... Останнім несамовитим ривком ми перескочили останній ряд колючого дроту біля зовнішньої огорожі, піднялися, затамувавши подих, перевірили, чи з усіма все гаразд, і всі разом побігли.

Славомир Равич. Довгий шлях ¹

Серед численних пов'язаних з ГУЛАГом міфів одним з найбільших є міф про неможливість втечі. Втечі зі сталінських таборів, пише Солженіцин, «були затіями велетнів, але велетнів приречених» ². За словами Анатолія Жигуліна, «втеча з Колими була неможливою» ³. Варлам Шаламов з характерною для себе похмурістю пише, що ув'язнені, які роблять спроби тікати, – це «майже завжди ново-прибулі, що відбувають перший рік, люди, в серцях яких ще не знищилися свобода і самолюбство» ⁴. Колишній заступник командира Норильського гарнізону Микола Абакумов відкидає можливість успішної втечі: «Дехто вибирався з таборів, але нікому не вдалося досягти “материка”», – він має на увазі центральну частину Росії ⁵.

Густав Герлінг розповідає історії свого товариша, який зробив невдалу спробу втекти: після кількох місяців ретельного планування, успішної втечі з зони і семи днів голодного блукання лісом виявилось, що він відійшов лише кілометрів на п'ятнадцять від табору, і від голоду він добровільно повернувся. «Свобода не для нас, – кожного разу говорив той чоловік, переповідаючи історію своєї втечі товаришам-в'язням. – Ми на все життя прикуті до табору, хоча й не носимо ланцюгів. Ми можемо робити спроби, блукати, але врешті-решт повертаємося» ⁶.

Звичайно, табори будувалися так, щоб запобігати можливим втечам: у кінцевому підсумку саме для цього призначалися стіни, колючий дріт, сторожові вежі і ретельно розпушена «нічийна смуга». Але у багатьох таборах колючий дріт навряд чи був таким уже необхідним. Втечам перешкождала погода – десять місяців на рік стояли морози, – та географія, те, що тяжко собі уявити, поки не побачиш місць розташування віддалених таборів на власні очі.

Наприклад, правильним буде говорити, що Воркута, місто, розташоване поблизу вугільних копалень Воркутлагу, є не просто віддаленим, а й фактично недоступним. До Воркути не веде жодна дорога, прокладена не за Полярним колом: до

міста і копалень можна дістатися тільки залізницею або літаком. Взимку той, хто йде відкритою безлісною тундрою, стає рухомою мішенню. Влітку та сама місцевість перетворюється на так само відкрите і непрохідне болото.

У південніших таборах відстані також становили проблему. Навіть якщо в'язень перелазив через колючий дріт чи тікав з місця роботи в лісі – з огляду на вайлуватість охоронців зробити це було не так уже і важко, – він опинявся за багато кілометрів від дороги чи залізничної колії, а іноді за багато кілометрів від будь-чого, що нагадувало б населений пункт. Не було їжі і прихистку; іноді також майже не було води.

Крім того, всюди були вартові: увесь Колимський край – багато сотень квадратних кілометрів тайги – зрештою, являв собою величезну тюрму, так само як і Республіка Комі, і пустелі Казахстану, і Північний Сибір. У таких місцях було мало звичайних сіл і звичайних мешканців. Кожен, хто ходив тут без належних документів, відразу ж визнавався втікачем, його або розстрілювали, або били і повертали до табору. Один із в'язнів вирішив не брати участі у втечі саме з цієї причини: «Куди мені йти без документів і грошей на території, заповненій концентраційними таборами і всіяній заставами?»⁷

Втікач не міг сподіватися на допомогу місцевих мешканців, навіть якби хтось трапився йому на шляху. У царські часи люди в Сибіру зазвичай співчували втікачам, на ніч для них перед порогами ставили хліб і молоко. Саме про таке ставлення йдеться у старовинній тюремній пісні:

Хлебом кормили крест'янки мене,
Парни снабжали махоркой⁸.

У сталінському Радянському Союзі настрої змінилися. Більшість людей були більш схильними видавати «ворогів народу», що втекли з ув'язнення, і навіть ще більше – «рецидивістів». Так було не тільки тому, що вони вірили, чи наполовину вірили, у те, що говорила про в'язнів пропаганда, а також і тому, що той, хто не видавав втікача, сам ризикував отримати великий термін тюремного ув'язнення⁹. Та в суспільстві, охопленому параноєю, ці страхи не обов'язково мусили мати якийсь конкретний характер:

«Щодо місцевого населення, то ніхто нас не рятував і не переховував, як рятували і переховували тих, хто тікав з німецьких концентраційних таборів. Так було тому, що дуже багато років усі жили у постійному страху і підозрах, з хвилини на хвилину чекаючи на нову біду, боячись навіть одне одного... У місці, де кожен, від найменшого до найповажнішого, боявся шпигунів, неможливо було розраховувати на успішну втечу»¹⁰.

Якщо для видачі втікачів недостатньо було ідеології і страху, то спонукати місцевих людей це зробити могла жадібність. Справедливо чи несправедливо, але багато авторів спогадів переконані, що місцеві пленімінні народи – чукчі на Далекій Півночі, казахи на півдні – постійно розшукували втікачів. Дехто з них ставав професійним мисливцем на людей. Вони розшукували втікачів в обмін на кілограм чаю чи мішок борошна¹¹. На Колімі місцевий мешканець, який приніс праву руку втікача – чи, за деякими даними, його голову, – отримував премію у

250 рублів; здається, така система діяла всюди¹². В одному документованому випадку місцевий мешканець розпізнав втікача, який переховувався під виглядом вільного, і повідомив про нього владі. Він отримав 250 рублів. Його син, який пішов до міліцейського відділку, теж отримав 150. В іншому випадку чоловік, який повідомив про втікача начальника табору, отримав царську винагороду – цілих 300 рублів¹³.

Покарання для повернутих утікачів було вкрай суворим. Багатьох розстрілювали на місці. Їхні мертві тіла також використовувалися у пропагандистських цілях:

«Коли ми підійшли до воріт, на якусь мить мені здалося, що мені сниться страшний сон: на стовпі висіло оголене мертве тіло. Руки і ноги було зв'язано дротом, голова похилилася на один бік, нерухомі очі напіввідкриті. Над головою був плакат з написом: “Така доля кожного, хто намагається втекти з Норильська”»¹⁴.

Жигулін згадує, що тіла в'язнів-утікачів лежали в центрі його колимського лагпункту іноді цілий місяць¹⁵. Насправді така практика має довгу історію, почалася вона ще в Соловецькому таборі. У 1940-х роках вона стала майже повсюдною¹⁶.

Та, незважаючи на це, в'язні робили спроби тікати. Справді, і офіційна статистика, і розлучені офіційні листи й розпорядження ГУЛАГу свідчать про те, що спроби втеч і успішні втечі були набагато численнішими, ніж про це говорять автори спогадів. Є, наприклад, документи щодо покарань, застосованих після успішних втеч. Наприклад, 1945 року після кількох групових втеч з таборів навколо «Будівельної дільниці НКВД № 500», залізниці через Східний Сибір, офіцери воєнізованої охорони отримували від п'яти до десяти днів ув'язнення; у дні, проведені за ґратами, їм нараховували 50 % заробітної плати. В інших випадках, після особливо великих втеч, охоронців притягували до суду, а начальників таборів звільняли з посади¹⁷.

Є також документи стосовно охоронців, які не допустили втечі. Одного тюремного охоронця було нагороджено премією у 300 рублів: він підняв тривогу, коли виявив задушеного в'язня вартового. Двоє вищих посадовців отримали по 200 рублів, а солдати, що брали участь у справі, – по 100¹⁸.

Жоден табір не гарантував абсолютної неможливості втечі. Через своє розташування невразливим для втеч вважався Соловецький табір. Проте два колишні білогвардійці С. А. Малсадов і Юрій Бессонов втекли з одного з материкових таборів СЛОНу 1925 року. Після нападу на охоронців вони 35 днів йшли до фінського кордону. Обидва пізніше написали книжки про пережите – ці спогади були серед перших про Соловецький табір, які з'явилися на Заході¹⁹. 1928 року з Соловецького було здійснено ще одну знамениту втечу: півдесятка в'язнів напали на охорону і прорвалися через табірні ворота. Більшості з них вдалося втекти, ймовірно, теж через фінський кордон²⁰. Дві особливо примітні втечі, також із Соловецького табору, відбулися 1934 року. В одній брало участь четверо «шпигунів», в іншій – «один шпигун і два бандити». Обидвом групам вдалося вкрати човни і втекти по воді, як вважається, до Фінляндії. Внаслідок цього начальника табору було звільнено з посади, а іншим винесено догани²¹.

З розширенням СЛОНу наприкінці 1920-х років на материкову частину Карелії можливостей для втечі стало більше – цим скористався Володимир Чернавін. Чернавін був спеціалістом у галузі рибництва, він мав сміливість привнести трохи реалізму у п'ятирічний план Мурманського рибтресту. Цю його критику було винагороджено судовим терміном за «шкідництво». Він отримав п'ять років таборів і був відправлений до СЛОНу. Зрештою, в таборі він отримав роботу за фахом у Північній Карелії – він мав брати участь у плануванні нових рибозаготівельних підприємств.

Чернавін чекав слушної нагоди. Багато місяців він завойовував довіру свого начальства, яке навіть дало дозвіл на приїзд до нього його дружини і 15-річного сина Андрія. Одного дня під час цього відвідання влітку 1933 року родина вирушила на «пікнік» на інший бік затоки. Коли вони вийшли на західний берег, Чернавін з дружиною сказали синові, що вони залишають СРСР – пішки. «Без компаса і карти ми йшли через дикі гори, через ліси і болота, у напрямку Фінляндії і свободи», – пише Чернавін²². Через десятки років Андрій згадував, що його батько був переконаний у тому, що він може змінити ставлення світу до радянської Росії, якщо напише книжку про пережите. Книжку він написав. Ставлення світу не змінилося²³.

Вчинок Чернавіна, ймовірно, не був таким уже особливим: справді, ранній період існування ГУЛАГу, можливо, був «золотою добою» для втеч. Кількість в'язнів швидко зростала, охоронців не вистачало, табори були розташовані порівняно близько від Фінляндії. 1930 року на фінському кордоні було спіймано 1174 втікачі. 1932 року їх було виявлено 7202 – ймовірно, що пропорційно зростала і кількість успішних втеч²⁴. За власними статистичними даними ГУЛАГу, – які, звичайно, можуть бути неточними, – 1933 року з таборів утекли 45 755 в'язнів, з яких спіймано було тільки трохи більше чверті – 28 370²⁵. Повідомлялося про страх місцевого населення перед втікачами, а начальники таборів постійно вимагали підкріплень – так само, як прикордонники і місцеве ОГПУ²⁶.

У відповідь ОГПУ запровадило суворіші запобіжні заходи. Приблизно в цей же час серед місцевого населення активно вербувалися помічники: один із наказів ОГПУ вимагає створення навколо кожного табору 20–25-кілометрових «поясів безпеки», у яких місцеве населення мало «вести активну боротьбу» з утікачами. До цього списку також включалися особи, відповідальні за залізничний та водний транспорт у районах поблизу таборів. Було видано наказ про заборону охоронцям виводити в'язнів з їхніх камер після заходу сонця²⁷. Місцеві чиновники благали збільшити надання матеріальних і людських ресурсів, і особливо – збільшити кількість охоронців для запобігання втечам²⁸. Відповідно до нових законів утікачі отримували додаткові терміни ув'язнення. Охоронці знали, що якщо вони застрелять втікача, то можуть навіть отримати нагороду²⁹.

Та, незважаючи на це, кількість втеч швидко не зменшувалася. У 1930-ті роки групових втеч з Коліми було більше, ніж у подальші роки. Кримінальні в'язні, яких посилали на роботу на лісові лагпункти, організовувалися у банди, викрадали зброю і навіть нападали на місцевих мешканців, геологічні партії і поселення місцевих народів. Після щонайменше 22 таких випадків 1936 року для 1500 «особливо небезпечних елементів» – в'язнів, схильних до втеч, – було створено спеціальний табірний підрозділ³⁰. Пізніше, у січні 1938 року, у розпалі Великого

терору один із заступників керівника НКВД розіслав в усі табори Радянського Союзу циркуляр, у якому зазначалося, що, «незважаючи на ряд наказів вести рішучу війну проти втеч в'язнів з таборів... у цій справі потрібно зробити ще багато серйозних поліпшень»³¹.

На початку Другої світової війни кількість втеч знову різко зросла завдяки можливостям, які відкривалися під час евакуації таборів із західної частини країни та загальному хаосу³². У липні 1941 року 15 в'язнів втекли з Печорлагу, розташованого в одному з найвіддаленіших районів Республіки Комі. У серпні того самого року восьми в'язням під проводом колишнього старшого лейтенанта Північного флоту вдалося втекти з віддаленого лагпункту самої Воркути³³.

Кількість втеч справді почала знижуватися пізніше під час війни, проте вони ніколи не припинялися зовсім. 1947 року, коли кількість втеч досягла свого післявоєнного піку, спроби втечі здійснили 10 440 в'язнів, з яких тільки 2894 вдалося впіймати³⁴. Можливо, це тільки дуже мала частка тих мільйонів, що були ув'язнені у той час у таборах, однак вона вказує на те, що втечі не були такими неможливими, як дехто про це згадує. Можливо навіть, що саме великою кількістю втеч пояснюється запровадження суворішого режиму і заходів безпеки в таборах, які були характерними для ГУЛАГу в останні п'ять років його існування.

Загалом автори спогадів сходяться у тому, що вражає велику частину потенційних утікачів становили кримінальні в'язні. Це знайшло своє відбиття у кримінальному жаргоні, на якому приходиві весни відповідав вираз «зелений прокурор» (наприклад, «Васю звільнив зелений прокурор»), тому що після приходу весни починався період найактивніших спроб втечі: «Подорож тайгою можлива тільки літом, коли можна, якщо продукти закінчаться, їсти траву, гриби, ягоди, коріння рослин, пекти перепічки з розтертого на борошно ягелю – оленячого моху, ловити мишей-полівок, бурундуків, білок, кедрівок, зайців...»³⁵ У найвіддаленіших північних районах найкращою для втечі порою була зима, яку кримінальні в'язні називали «білим прокурором»: лише тоді замерзали болота, і тундрою можна було пройти³⁶.

Справді, професійні злочинці були більш успішними у влаштуванні втеч, оскільки у разі проходження «під колючим дротом» вони мали набагато кращі шанси вижити. Якщо вони діставалися великого міста, то мали можливість розчинитися у місцевому кримінальному світі, зробити собі документи і знайти схованку. Не маючи якихось значних мотивів повертатися «на волю», злочинці також тікали просто для розваги, щоб «трохи побути» не в таборі. Якщо їх ловили, то що означало ще десять років ув'язнення для того, хто вже мав два двадцятип'ятирічні терміни, а то й більше? Один колишній зек згадує жінку – кримінальну ув'язнену, яка втекла лише для побачення з чоловіком. Вона повернулася «сповнена задоволення», хоча її одразу ж посадили до штрафної камери³⁷.

Політичні в'язні тікали набагато рідше. Їм не тільки бракувало зв'язків і відповідних навичок, до їх переслідування ставилися з набагато більшою ревністю. Чернавін – який перед своєю втечею багато про це думав, – пояснює цю відмінність:

«Охоронці не ставилися до втеч кримінальних в'язнів надто серйозно і не докладали великих зусиль для їх переслідування: їх можна було спіймати, коли вони

вийдуть до залізниці чи дістануться міста. Але для переслідування політичних в'язнів загопи організовувалися відразу ж: часом для цього мобілізувалися усі прилеглі села, а на допомогу кликали прикордонників. Політичні в'язні завжди прагнули втекти за кордон – на батьківщині притулку для них не було»³⁸.

Більшість утікачів становили чоловіки, однак траплялися й жінки. Маргарет Бубер-Нойманн була в таборі, з якого втекла дівчина-циганка, зробила вона це разом з табірним кухарем. Старша циганка, почувши про це, з розумінням закивала головою: «Вона думала, що десь поблизу є табор. Якщо вона до нього дістанеться, то буде у безпеці»³⁹. Зазвичай втечі планувалися заздалегідь, але могли бути і спонтанними: Солженіцин розповідає про в'язня, який перестрибнув колючий дріт під час пилової бурі⁴⁰. Спроби втечі часто робилися з менш охоронюваних робочих об'єктів, проте не завжди. Наприклад, протягом вибраного випадково вересня 1945 року 51 % документованих втеч було зроблено з робочої зони, 27 % – з житлової зони і 11 % – з етапу⁴¹. Едвард Бука планував втечу з етапу, з поїзда, що прямував до Сибіру, разом з групою молодих українців:

«Моєю пилкою по металу ми мали спробувати перепиляти чотири-п'ять дощок, працюючи тільки вночі і ховаючи свою роботу за допомогою суміші з хліба і кінського гною з підлоги вагона. Коли отвір був готовий, ми мали чекати, поки поїзд стане десь у лісі, а потім видавити дошки і вискочити з вагона – у якомога більшій кількості, і бігти в різні боки, щоб збити з пантелику охоронців. Когось із нас би застрелили, проте більшості вдалося б утекти»⁴².

Вони були змушені відмовитися від свого плану, коли в охоронців виникли підозри. Та інші насправді робили спроби втечі з поїздів: у липні 1940 року двоє кримінальних ув'язнених втекли через діру, яку вони зробили у вагоні⁴³. Того самого року Янушеві Бардаху теж вдалося протиснутися крізь гнілі дошки у вагоні. Він, однак, не потурбувався про те, щоб поставити їх на місце, і був негайно схоплений за допомогою собак; його дуже сильно побили, але залишили жити⁴⁴.

Деякі втечі починалися, як пише Солженіцин, «не з ривка і розпачу, а з технічного розрахунку і золотих рук»⁴⁵. У залізничних вагонах будувалися фальшиві стінки; в'язні залазили у простір між ними та справжніми і таким чином тікали з табору⁴⁶. Одного разу 26 кримінальних в'язнів зробили підкоп під табірною стіною. Всім їм вдалося втекти, хоча – за словами співробітника, який вів слідство у цій справі, – їх усіх було знову спіймано протягом року⁴⁷.

Інші, як Чернавін, для організації втечі використовували своє особливе становище. В архівах є записи про одного в'язня, який навмисно влаштував аварію на товарному поїзді й утік, скориставшись безладом⁴⁸. В іншому документованому випадку в'язні, які ховали померлих на табірному кладовищі, застрелили свого конвойного і поховали його у братській могилі для того, щоб тіло відразу не виявили⁴⁹. Також легше було тікати «безконвойним» в'язням, які мали перепустки для пересування між таборами.

Використовувалося також і маскування. Варлам Шаламов розповідає історію в'язня-втікача, якому вдалося протягом двох років пробути на волі, мандруючи Сибіром під виглядом геолога. Одного разу місцева влада, горда тим, що має у

себе такого фахівця, дуже ввічливо попросила його прочитати лекцію. «Кривошей усміхався, цитував англійською Шекспіра, щось креслив, перелічуючи десятки іноземних прізвищ». Врешті-решт його спіймали тому, що він послав гроші дружині⁵⁰. Ця історія може бути легендарною, проте в архівах справді є дані про схожі випадки. В одному такому епізоді колимський в'язень украв документи, сів на літак і полетів до Якутська. Там його знайшли – він зручно влаштувався в готелі, маючи в кишені 200 грамів золота⁵¹.

Не всі втечі відзначалися польотом фантазії і винахідливістю. У багатьох – ймовірно, більшості втеч кримінальні в'язні застосовували насильство. Втікачі нападали на озброєних охоронців, стріляли у них чи душили – так вони чинили також і з вільнонайнятими робітниками й місцевими мешканцями⁵². Не щадили вони і своїх товаришів-в'язнів. Один зі стандартних методів втечі кримінальних передбачав використання канібалізму. Двоє кримінальних в'язнів задалегідь домовлялися про втечу разом з третім учасником («м'ясом»), який мав служити харчами іншим двом у їхній дорозі. Бука теж пише про суд над професійним убивцею і крадієм, який разом зі своїм колегою втік, взявши з собою табірного кухаря, що мав слугувати втікачам «похідним припасом»:

«Така думка спала їм не першим. Коли ви маєте велику групу людей, які, крім втечі, ні про що більше не мріють, неминуче обговорюються усі можливі варіанти. “Похідний припас” насправді являє собою огрядного в'язня. За потреби його можна вбити і з'їсти. А поки він був потрібен, він ніс “харчі” сам».

Ті двоє зробили так, як планували – вбили і з'їли кухаря, – але не розрахували тривалості мандрівки. Скоро вони знову відчували голод:

«Обидва вони знали, що перший, хто засне, буде вбитий іншим. Тож обидва вдавали, що вони не стомилися, і цілу ніч розповідали один одному історії, пильно приглядаючись до іншого. Стара дружба між ними зробила неможливим відкритий напад на іншого чи визнання обопільних підозр».

Врешті-решт один з них таки заснув. Інший перерізав йому горло. За словами Буки, його схопили через два дні, у мішку він ніс шматки сирого м'яса⁵³.

Незважаючи на неможливість дізнатися, як часто відбувалися втечі такого типу, існує чимало схожих історій, які траплялися у таборах з початку 1930-х по кінець 1940-х років, розказаних доволі широким колом колишніх в'язнів. Їх досить для того, щоб із певністю стверджувати, що вони справді відбувалися, принаймні час від часу⁵⁴. Томас Сговіо на Колімі чув про смертний вирок, винесений двом таким утікачам – вони взяли з собою малолітнього в'язня, і, вбивши його, м'ясо засолили⁵⁵. Вацлаву Дворжецькому схожу історію розповідали в Карелії в середині 1930-х років⁵⁶.

В усних оповідях про ГУЛАГ також можна натрапити на справді дивовижні історії про втечі і втікачів – багато з них, знову ж таки, цілком імовірно є легендарними. Солженіцин переповідає історію Георгія Тенно, політ'язня-естонця, який багато разів тікав з таборів, одного разу подолавши 500-кілометровий маршрут на коні, човні й велосипеді та діставшись майже до самого міста Омська в Центральному Сибіру. Тоді як деякі історії про Тенно, ймовірно, правдиві –

пізніше він потоваришував з іншим табірником і мемуаристом Александром Долгуном, якого познайомив із Солженіциним, – деякі інші дивовижні історії про його втечі перевірити набагато тяжче⁵⁷. В одній англійській книжці вміщено історію про священника-естонця, якому вдалося втекти з табору, підробити документи і пішки зі своїми товаришами перетнути кордон з Афганістаном. У тій самій книжці міститься історія в'язня-іспанця, який втік, прикинувшись мертвим під час землетрусу, що зруйнував його табір. За його словами, пізніше він таємно перейшов кордон з Іраном⁵⁸.

Є, нарешті, цікавий випадок Славомира Равича, спогади якого «Довгий шлях» являють собою найяскравіший і найзворушливіший твір про втечу з табору в усій табірній літературі. За цими спогадами, Равича арештували після радянського вторгнення у Польщу і відправили до північних таборів. Він твердить, що йому вдалося втекти з мовчазної згоди дружини начальника табору та у товаристві шести інших в'язнів, один з яких був американцем. Разом з дівчиною-полячкою, яку він підібрав по дорозі, їм вдалося вибратися з Радянського Союзу.

Під час своєї дивовижної подорожі – якщо вона справді була, – вони пройшли берегами озера Байкал, через кордон до Монголії, через пустелю Гобі, через Гімалаї і Тибет та зрештою дійшли до Індії. По дорозі четверо в'язнів загинули; решта потерпали від страшної бідності. На жаль, кілька спроб підтвердити правдивість цієї історії – яка дуже схожа на оповідання Редьярда Кіплінга («The Man Who Was»), – ні до чого не привели⁵⁹. «Довгий шлях» – це чудово написана історія, навіть якщо в дійсності вона й не відбулася. Її переконливий реалізм може добре прислужитися тим, хто намагається розібратися в історії втеч з ГУЛАГу, які напевно мали місце.

Втім, фантазії про втечу відігравали велику роль у житті багатьох в'язнів. Навіть для тих багатьох тисяч в'язнів, які ніколи не робили спроб втекти, сама думка про втечу – мрія про втечу – залишалася важливою психологічною опорою. Один колимський в'язень казав мені, що «одна з найочевидніших форм опору режимові – це втеча». Молоді в'язні-чоловіки особливо часто планували, обговорювали і сперечалися щодо найкращих способів втечі. Для декого, як пише Густав Герлінг, самі ці розмови являли собою спосіб боротьби з відчуттям безпорадності:

«Ми дуже часто збиралися в одному з бараків і у вузькому надійному колі обговорювали деталі втечі, збирали в одне місце знайдені під час роботи шматки металу і уламки скла, з яких буцімто можна було зробити кустарний компас, ділилися почутими відомостями про околиці, про відстані, про кліматичні умови і географічні особливості Півночі...

У царстві вимислу, куди привезли нас із заходу сотні товарних ешелонів, будь-яка спроба зачепитися за свій власний вимисел несла щось підбадьорливе. Врешті-решт, якщо належність до неіснуючої терористичної організації може бути злочином, за який дають десять років, то чому б спільному цвяхові не стати стрількою компаса, уламкові дошки – лижею, а шматку паперу, вкритому рисочками і крапками, – картою?»

Герлінг має підозру, що всі, хто брав участь у таких обговореннях, у глибині своєї душі були переконані в марності таких приготувань. Та, незважаючи на це, така вправа свою функцію виконувала:

«Я навіть пам'ятаю кадрового офіцера-кавалериста з Белостока, який у період лютування табірної голоду знайшов у собі стільки сили волі, щоб кожного дня відрізати від пайки тонкий шматочок хліба і, висушивши над пічкою, складати у торбинку, заховану в нікому не відомому місці у бараку. Коли через кілька років ми зустрілися в армії, в іракській пустелі, я, згадуючи за пляшкою табірні часи, дружньо пожартував з приводу його "плану" втечі. "Не смійся, – відповів він серйозно, – я пережив табір завдяки надії на втечу, пережив "мертвецьку" завдяки відкладеному хлібові. Людина не може жити, не знаючи, навіщо живе"»⁶⁰.

Якщо втеча з табору в колективній пам'яті більшості уцілілих була неможливою, то повстання – немислимим. Характерне дещо карикатурне зображення розтоптаного, зневіреного і дегуманізованого зека, що дійшов до ступеня відчаю, достатнього для пособництва владі, нездатного навіть погано подумати про радянський режим – не те що організуватися на боротьбу проти нього, – з'являється у багатьох спогадах; не в останню чергу воно завдячує своїй поширеності двом найбільшим представникам російської «табірної літератури»: Солженіцину і Шаламову. Дуже ймовірно, що протягом переважної частини історії ГУЛАГу цей образ в цілому відповідав дійсному становищу. Система внутрішнього шпигунства й інформаторства справді приводила до того, що в'язні підозрювали одне одного. Жажлива неминучість праці й панування злодіїв у законі справді майже унеможливлювали думки в'язнів про якийсь організований опір. Принизливий досвід слідства, тюрми і етапів багато кого позбавив волі до життя, не кажучи вже про опір владі. Герлінг, який разом з групою інших в'язнів-поляків організував голодування, так описує реакцію на це друзів-росіян:

«Їх не міг не схвилювати і по-своєму захопити той факт, що хтось наслідуються підняти руку на непорушні закони неволі, яких досі не зачепив жоден порив бунту; але в той самий час діяв інстинктивний, принесений ще з волі страх мимохиті стати учасником справи, що загрожувало військовим трибуналом. Чи є певність, що на слідстві не розкриються розмови, які вів бунтівник відразу після скоєння злочину?»⁶¹

Проте знову ж таки архівні документи показують іншу історію, відкривають факти багатьох незначних протестів у таборах і припинень роботи. Видається, що особливо часто короткі аполітичні страйки на робочому місці влаштовували «кримінальні» пахани, коли часом вони чогось хотіли від табірної керівництва, яке ставилося до таких випадків просто як до чергової неприємності. Особливо це стосується кінця 1930-х і початку 1940-х років, коли привілейоване становище професійних злодіїв давало їм можливість менше боятися покарань і організувати такі незначні бунти⁶².

Іноді спонтанні бунти кримінальних в'язнів також відбувалися під час довгих етапів на схід, коли не було води і жодної, крім солоних оселёдців, їжі. Щоб змусити охоронців дати їм води, кримінальні в'язні одночасно здіймали «крик і вереск», шум, який, за спогадами одного з в'язнів, охоронці просто ненавиділи: «Колись римські легіони плакали від пронизливого волення давніх греків, так воно їх лякало. Той самий страх відчували і садисти ГУЛАГу...»⁶³ Ця традиція поіснувала до 1980-х років, коли, як згадує поетеса-дисидентка Ірина Ратушин-

ська, в'язні на етапі, якщо їх не задовольняло поводження з ними, йшли у такому протесті ще на крок далі:

«“Хлопці, качай!” – лунає чоловічий голос...

Що означає це крамольне “качай”, я дізнаюся вже наступної хвилини: зеки починають розхитувати вагон. Усі разом, в такт, розхитуючись від однієї стіни клітки до іншої. Вагон такий набитий людьми, що це дає результат майже відразу. Так можна запросто звести вагон з рейок, а поїзд, відповідно, під укіс»⁶⁴.

Тіснота і погана їжа могли також призводити до протестів, які найкраще буде описати як напіворганізовані вибухи істерії. Про один такий випадок пише його свідок; протест влаштувала група жінок – кримінальних ув'язнених:

«Близько двох сотень жінок, наче по команді, миттю роздяглися і повністю голими вискочили у двір.

У непристойних позах товпилися вони біля вахти і кричали не своїми голосами, голосили і реготали, лаялися, у страшних конвульсіях і корчах качалися по землі, рвали на собі волосся, до крові дряпали обличчя, знову падали на землю і знову схоплювалися на ноги і бігли до воріт:

– А-а-а-а-у-гу! – ревів натовп...»⁶⁵

Крім цих несамопитих і раптових моментів застосовувалася й інша, давніша традиція протестів – голодування, цілі і методи якого успадковані безпосередньо від політичних в'язнів попередньої епохи (яка у свою чергу успадкувала їх від дореволюційних політичних) – соціал-демократів, анархістів і меншовиків, яких арештовували на початку 1920-х років. В'язні, що належали до цієї категорії, підтримували традицію голодувань – успадковану з дореволюційної Росії – у тюрмах суворого режиму, куди їх 1925 року перевели із Соловецького табору. Олександр Федосєєв, один з лідерів соціалістів-революціонерів, продовжував оголошувати голодування у суздальській тюрмі, вимагаючи права листування з сім'єю, до самого свого розстрілу 1937 року⁶⁶.

Та навіть після того, як їх перевели з в'язниць знову до таборів, дехто намагався підтримувати цю традицію. В середині 1930-х років до голодувань соціалістів приєднувалися деякі справжні троцькісти. У жовтні 1936 року сотні троцькістів, анархістів та інших політичних в'язнів на одному з воркутинських лагпунктів почали голодування, що тривало, за даними архівів, 132 дні. Поза сумнівом, мета його була політичною: голодуючі вимагали відділення від кримінальних, восьмигодинного робочого дня, харчування незалежно від праці – і скасування вироків. На іншому воркутинському лагпункті голодування ще більшої кількості в'язнів – у цьому випадку, до нього приєдналося кілька кримінальних в'язнів – тривало 115 днів. У березні 1937 року адміністрація ГУЛАГу видала наказ про задоволення усіх вимог голодуючих. Проте на кінець 1938 року більшість його учасників було страчено⁶⁷.

Приблизно в той самий час у владивостоцькій пересильній тюрмі голодувала ще одна група троцькістів, які чекали етапу на Колиму. У таборі вони створили організацію і обрали лідера. Він зажадав права оглянути пароплав, на якому їх перевозитимуть. Влада відмовила. Коли їх посадили на пароплав, вони співали

революційних пісень і навіть – якщо можна вірити повідомленням інформаторів НКВД – розгорнули плакати з гаслами на кшталт «Ура Троцькому, генієві революції!» і «Геть Сталіна!». Коли пароплав прийшов на Колиму, в'язні знову почали висувати вимоги: робота кожного має відповідати його фаху, праця – оплачуватися, подружжя не мають розлучатися, всі в'язні мають право надсилати і отримувати пошту без обмежень. В'язні влаштували ряд голодувань, одне з яких тривало 100 днів. Сучасний історик пише, що «керівництво в'язнів-троцькістів перебувало у фантастичному світі, воно ігнорувало реальні владні відносини». У подальшому всіх цих лідерів також було страчено⁶⁸. Втім, їх боротьба мала певні результати. Через багато років колишній колимський прокурор дуже добре пам'ятав ці події:

«Все, що відбувалося далі, справило на мене і моїх товаришів сильне враження. Кілька днів я сам ходив, як в тумані, мені здавалося, що я бачу шеренгу засуджених фанатиків-троцькістів, які безстрашно віддають життя зі своїми гаслами на устах...»⁶⁹

Можливо, під впливом цих випадків бунту НКВД почало ставитися до голодувань і трудових страйків з більшою серйозністю. Від кінця 1930-х років винні у таких виступах отримували додаткові терміни ув'язнення і навіть смертні вирoki. Серйозним стало ставлення до голодувань, проте найсерйозніше влада почала ставитися до відмов працювати: це суперечило самому духові таборів. Непрацюючий в'язень становив не тільки дисциплінарну проблему; він також заважав таборові виконувати виробничий план. Страйкарів почали особливо суворо карати після 1938 року, про що пише колишній в'язень:

«Деякі в'язні відмовилися вийти на роботу... щось таке пов'язане з гнилою їжею. Адміністрація, звичайно, діяла енергійно. 14 призвідників, 12 чоловіків і двох жінок, розстріляли. Страта відбувалася в таборі, подивитися на неї вишикували всіх в'язнів. Потім команди з кожного бараку прямо за огорожею копали могили. Мало шансів для нового бунту, поки пам'ять про цей не зітреться...»⁷⁰

Але навіть перспектива неминучого покарання – і усвідомлення неминучої смерті – не могла знищити прагнення до бунту, і пізніше, після смерті Сталіна, це прагнення виллється у масові виступи. Та навіть за життя Сталіна, навіть у найсуворіші воєнні роки дух бунту не вмирав, про що переконливо свідчить примітна історія повстання в Усть-Усі в січні 1942 року.

В усій історії ГУЛАГу повстання в Усть-Усі, наскільки відомо, є унікальним. Якщо і були якісь масові виступи за життя Сталіна, то ми досі про них не знаємо. Про Усть-Усу відомо багато: переплутані і викривлені версії цієї історії протягом тривалого часу були частиною колективної пам'яті в'язнів ГУЛАГу, однак нещодавно вони отримали докладні документальні підтвердження⁷¹.

Як це не дивно, але це повстання очолив не в'язень, а вільнонайманий. У той час Марк Ретюнін був керівником лагпункту Лісорейд, невеликого лісового табору, що входив до складу комплексу Воркутлаг. На лагпункті утримувалося близько 200 в'язнів, більше половини з них становили політичні. На 1942 рік Ретюнін уже

мав великий досвід роботи в системі таборів: як і багато представників табірної начальства невисокого рангу, він сам колись був в'язнем – відбував десять років буцімто за пограбування банку. Незважаючи на це, табірна адміністрація йому довіряла, один з начальників відгукувався про нього так: «Він готовий пожертвувати своїм життям у виробничих інтересах табору». Інші згадують його як п'яницю і картяра, що, можливо, свідчить про його кримінальне минуле. Ще інші згадують його любов до поезії і «сильний характер» зі схильністю до хвастоців і скандалів – що, можливо, є легендою, яка склалася після його смерті.

Точні мотиви Ретюнїна залишаються невідомими. Здається, що його глибоко вразив виданий після початку війни у червні 1941 року категоричний наказ НКВД, що забороняв усім політичним в'язням залишати табори, навіть тим, чий термін закінчився. Афанасій Яшкін, єдиний з початкових учасників змови, що залишився в живих, розповів слідчим НКВД, що Ретюнїн був переконаний у тому, що всіх на лагпункті – і в'язнів, і вільних – буде страчено з просуванням німецьких військ вглиб території Радянського Союзу. «Що нам втрачати, – переконував він їх. – Яка різниця: вмирати завтра чи сьогодні як заколотникам... влада розстріляє усіх, хто має “контрреволюційні” вироки, і навіть нас, вільних, яких тут тримають тільки до кінця війни». Такі думки не були чистою параноєю: будучи в'язнем Воркутлагу 1938 року, він напевно знав, що масові розстріли належать до прямої компетенції НКВД. І, незважаючи на свій високий статус начальника цілого лагпункту, йому недавно заборонили поїхати на свята додому.

Інші подробиці підготовки постанови невідомі. Не дивно, що Ретюнїн не залишив жодних писаних документів. Незважаючи на це, з подальших подій очевидно, що бунт був ретельно підготовленим. Свій перший хід повстанці зробили у другій половині дня 24 січня 1942 року. Це була субота – день, коли табірні озброєні охоронці милися у лазні. Вони, як і очікувалося, прийшли до лазні. Тоді завідувач лазні китаєць Лю Фа, який був учасником змови, швидко замкнув за ними двері. Відразу ж після цього інші змовники роззброїли решту охоронців, які залишилися на вахті. Двоє з них чинили опір. Одного вбили, інший отримав поранення. Вся зброя охоронців потрапила до рук повстанців – всього 12 гвинтівок і чотири револьвери.

Відразу за цим група повстанців відчинила табірні склади і почала видавати в'язням якісні одяг і взуття. Їх заздалегідь зібрав Ретюнїн, який закликав в'язнів приєднатися до повстання. Погодилися не всі. Дехто боявся, дехто вважав становище безнадійним, а ще дехто навіть намагався відмовити повстанців від продовження виступу. Інші погодилися. Приблизно о п'ятій вечора, десь за годину після початку повстання, група зі 100 осіб колоною вирушила на сусіднє місто Усть-Уса.

Спочатку місцеві мешканці, збиті з пантелику добрим вбранням в'язнів, не розуміли, що відбувається. Повстанці, розділившись на дві групи, напали на поштове відділення і міську тюрму. Обидві атаки виявилися успішними. З тюрми випустили 12 в'язнів, які приєдналися до повстанців. На пошті повстанці перерізали телефонний зв'язок. Усть-Уса перейшла під контроль повстанців.

Тут місцеві мешканці почали відбиватися. Кілька осіб взяли зброю у відділенні міліції. Дехто кинувся захищати маленький міський аеродром, на злітній смугі якого стояло два маленькі літаки. Інші шукали допомоги: один з міліціо-

нерів скочив на коня і поїхав до сусіднього лагпункту Поля-Кур'я. Там почалася паніка. Тамтешній начальник, гадаючи, що це німці, відразу ж наказав усім в'язням роззутися, щоб вони не могли втекти. 15 озброєних охоронців вирушили з Поля-Кур'я в Усть-Усу, гадаючи, що вони мають битися проти ворога.

У цей час в центрі Усть-Уси спалахнув бій. Повстанці роззброїли міліціонерів і таким чином дістали ще зброї. Проте їм не вдалося впоратися із зятими захисниками приміщення міліції. Бій за нього тривав усю ніч, і на ранок повстанці мали серйозні втрати. Дев'ятьох було вбито, одного поранено. Сорок осіб було захоплено міліцією. Тоді повстанці вирішили вдатися до нової тактики: залишити Усть-Усу і вирушити до іншого міста – Кожви. Вони не знали, що усть-усинське керівництво надіслало радіограму з проханням про допомогу, використавши захований у лісі радіопередавач. Усі дороги в усіх напрямках поволі почали перекиватися озброєними міліціонерами.

Втім, на початку повстанцям трохи поталанило. По дорозі вони зайшли в село, де не зустріли серйозного опору. Там вони зробили марну спробу переконати місцевих колгоспників приєднатися до повстання. На пошті вони дізналися, що в їхньому напрямку рухається міліція. Повстанці зійшли з головної дороги і пішли в тундру; спочатку вони переховувалися в оленярському господарстві. Вранці 28 січня їх там виявили: знову почався бій, у якому обидві сторони зазнали тяжких втрат. Однак після сутінків уцілілим повстанцям – близько 30 осіб – вдалося втекти і сховатися у мисливському будиночку в горах. Деякі були рішуче настроєні залишатися там і відбиватися, хоча через обмаль боєприпасів шансів у них не було. Інші, що вирушили в ліс серед зими, теж не мали шансів на порятунок.

Остаточна розв'язка настала 31 січня – тривала вона добу. З наближенням міліції деякі повстанці, зокрема і сам Ретюнін, застрелилися. НКВД переслідувало решту по лісах, виловлюючи їх по одному. Тіла їх складали на купу: несамовиті від люті міліціонери глумилися над ними, а потім фотографували. На цих фото, що зберігаються у місцевих архівах, – покалічені тіла, вкриті снігом і кров'ю. Щодо місця поховання цих тіл записів немає. За місцевою легендою, міліціонери спалили їх прямо на місці.

Після цього раніше захоплених повстанців відвезли на слідство до республіканського центру – Сиктивкара. Після більш як півроку допитів і катувань 19 осіб отримали нові табірні вироки, а 49 було страчено 9 серпня 1942 року.

Захисники радянського порядку зазнали тяжких втрат. Однак НКВД непокоїла не тільки втрата кількох десятків міліціонерів і місцевих мешканців. Яшкін «зізнався» – це записано у протоколі слідства, – що кінцева мета Ретюніна полягала в поваленні республіканського керівництва і запровадженні фашистського режиму, природно, союзного нацистській Німеччині. Знаючи про методи радянського слідства, на ці мотиви можна сміливо не зважати.

Це повстання було чимось набагато більшим за звичайний кримінальний бунт: він мав очевидні політичні мотиви і був відверто антирадянським. Не відповідали образів кримінальних злодіїв і його учасники: більшість з них були політичними в'язнями. НКВД знало, що чутки про повстання швидко поширяться по багатьох навколишніх таборах, у яких під час війни утримувалося надзвичайно багато політичних в'язнів. Дехто, у той час і пізніше, підозрював, що німці знали про воркутинські табори і планували використати їх як п'яту колону, якби їхнє вторг-

нення на територію Росії просунулося так далеко. Чутки про те, що німці в цих краях скидали на парашутах своїх шпигунів, ходять і досі.

Москва, побоюючись повторення таких подій, вжила заходів. 20 серпня 1942 року всі начальники в усіх таборах отримали листа «Про посилення контрреволюційної діяльності у виправно-трудовах таборах НКВД». Від начальників таборів вимагалось протягом двох тижнів усунути з таборів «контрреволюційні й антирадянські елементи». Ряд слідств, проведених після цього, «викрили» велику кількість «змов» у таборах – від «Комітету народного визволення» у Воркуті до «Російського товариства відплати більшовикам» в Омську. У документі, опублікованому 1944 року, відзначається, що за 1941–1944 роки у таборах було виявлено 603 повстанські групи, учасниками яких було 4640 осіб⁷².

Поза сумнівом, великої більшості цих груп насправді не існувало; їх було вигадано як доказ того, що мережі табірних інформаторів щось справді роблять. Разом з тим побоювання властей були справедливими: повстання в Усь-Усі виявилося передвісником реального майбутнього. Хоча воно зазнало поразки, його не забули, як не забули і страчених соціалістів та троцькістів. Через десять років нове покоління в'язнів знову відкриє політичний страйк, почне з того місця, де зупинилися їх попередники, змінивши тактику відповідно до нових часів.

Однак ця нова історія має розповідатися у наступних розділах. Ці нові повстанці не належали до історії життя в таборах піку розквіту ГУЛАГу, вони – історія того, як ГУЛАГ дійшов свого кінця.

ЧАСТИНА ІІІ

**ЗЛІТ І ПАДІННЯ
ТАБІРНО-ПРОМИСЛОВОГО
КОМПЛЕКСУ**

1940 — 1986

Розділ 19

ПОЧАТОК ВІЙНИ

*Я был солдат, теперь острожник.
Мой скован дух, мой нем язык.
Какой поэт, какой художник
Мой страшный плен отобразит!*

*И злые вороны не знали,
Какой урок давали нам,
Когда пытали нас и гнали
По тюрьмам, ссылкам, лагерям.*

*Но чудо! Над каменоломней
Звезда свободная горит.
Хоть дух мой скован – он не сломен,
Хоть нем язык – заговорит!*

Леонид Ситко, 1949¹

У колективній пам'яті Заходу початок Другої світової війни зазвичай пов'язується з 1 вересня 1939 року, днем вторгнення Німеччини у Західну Польщу. Проте в російській історичній пам'яті ні цей день, ні 7 вересня 1939 року – дата радянського вторгнення у Східну Польщу, – не пов'язані з початком війни. Попри всю свою драматичність, це об'єднане вторгнення, обумовлене заздалегідь на переговорах, результатом яких став пакт між Гітлером і Сталіним, прямо не позначилося на житті більшості радянських громадян.

На відміну від цього всі радянські громадяни завжди пам'ятали 22 червня 1941 року – день початку гітлерівської операції «Барбаросса», несподіваного нападу на радянського союзника. Карло Штайнер, який був тоді в'язнем у Норильську, почув цю новину по радіо в таборі:

«Раптом перестала грати музика, і ми почули голос Молотова, який говорив про “підступний напад” нацистів на Радянський Союз. Він сказав буквально кілька слів, і передача припинилася. У бараку було близько сотні людей, але можна було почути, як упала голка: всі дивилися один на одного. Василевий сусід сказав: “Тепер нам кінець”»².

Політичні в'язні, які звикли з думкою, що будь-яка велика політична подія означає для них щось погане, прислухалися до новин про війну з особливим страхом. І справедливо: «вороги народу» – яких тепер розглядали як потенційну п'яту колону, – в деяких випадках відразу ж ставали об'єктом посиленних репресій. Декого – кількість досі невідома – було страчено. Штайнер пише, що на другий день війни скоротили пайки: «зовсім перестали давати цукор, наполовину скоротили навіть мило». На третій день війни всіх в'язнів-іноземців зібрали в одному місці. Штайнера як громадянина Австрії знову арештували і перевели з табору в тюрму. Табірний прокурор відкрив повторне слідство у його справі.

Те саме відбувалося і в усій системі таборів. В Устьвимилагу у перші дні війни начальство повністю заборонило листування, посилки і газети; також у таборі познімали гучномовці³. Колимські начальники скасували право політичних в'язнів на листування та читання газет і теж припинили транслявання радіопрограм. Всюди посилювалися обшуки, ранішні переключки стали довгими. Начальники лагпунктів для в'язнів німецького походження влаштували спеціальні бараки посиленого режиму. «А ну, хто на БЕРГИ, на БУРГИ, на ШТЕЙНИ всякі,— вліво давай! Які там взагалі різні Гін-ден-бур-ги чи Діт-ген-штейни...» – вигукував охоронець; він показав, щоб Євгенія Гінзбург ішла до них теж. Їй вдалося пробитися в обліково-розподільну частину і переконати інспекторку підняти дані щодо її національності та громадянства: «Вперше у світовій історії виявилось вигідним бути єврейкою»⁴.

Адміністрація Карлагу перевела всіх в'язнів-фінів і німців з деревообробної фабрики на лісоповал. Один в'язень з Америки, фін за національністю, згадує, що «через п'ять днів фабрика зупинилася, бо тільки фіни і німці знали, що і як потрібно робити... Не чекаючи дозволу з Москви, нас забрали назад на фабрику»⁵.

Найдраматичніше відбився на в'язнях відповідних категорій ще один наказ – виданий теж 22 червня 1941 року,— що забороняв усім в'язням, засудженим за «зраду Батьківщини, шпигунство, тероризм, диверсії, троцькізм, правий ухил і бандитизм» (іншими словами, усім політичним), залишати табори. В'язні називали цей наказ «додатковим терміном», хоча насправді він являв собою адміністративне розпорядження, а не судовий вирок. За офіційними даними, відразу ж під його дію потрапило 17 тисяч в'язнів. Пізніше до них додалися інші⁶. Зазвичай не робилося жодних попереджень: у день, коли мало відбуватися звільнення, ті, хто підпадав під наказ, просто отримували документ, яким їм наказувалося залишатися за колючим дротом «на період війни»⁷. Багато хто вважав, що насправді це означає – назавжди. «Тільки тоді стала зрозумілою уся трагічність мого становища»,— згадував один в'язень⁸.

Ця трагедія більше, ніж на інших, позначилася на жінках з дітьми. Одна ув'язнена-полячка згадувала про жінку, яку примусили залишити своє немовля в яслах поза табором. Вона ні про що не могла думати, крім того, як забрати дитину назад. Потім, коли настав день звільнення, їй сказали, що її не відпускають, бо йде війна: «Вона відштовхнула роботу, впала на стіл і завилала, як дикий звір»⁹.

Ольга Адамова-Сліозберг теж розповідає історію жінки, Наді Федорович, яку мали звільнити 25 червня 1941 року. Її син, що жив у далеких родичів, які прагнули його позбутися, чекав на неї. Вона писала йому, просила потерпіти. Коли вона дізналася, що її не відпустять, написала знову. Відповіді не було:

«Раптом взимку 1942 року отримує листа від незнайомого чоловіка, який підібрав Боря на полустанку десь біля Іркутська, із тяжким запаленням легенів, взяв до себе і виходив. Він докоряв Наді, що вона, звільнившись, забула про сина, що вона погана мати, мабуть, заміж вийшла і живе собі поживає, у той час як її 14-річний хлопчик, проїхавши зайцем з-під Рязані до Іркутська, помирає з голоду».

Надя хотіла зв'язатися з тим чоловіком, але марно: цензори більше не пропускали листів політичних в'язнів, особливо листів зі згадуваннями про неви-

значену тривалість їх термінів ув'язнення. Пізніше Надя почула, що її син пішов у банду. 1947 року він з п'ятирічним терміном об'явився на Колимі¹⁰.

Для всіх табірників з розгортанням війни життя ставало суворішим. Новими законами було запроваджено довший робочий день. Відмова працювати тепер була вже не просто незаконною, вона стала зрадою. У січні 1941 року тодішній керівник ГУЛАГу Василь Чернишов розіслав начальникам усіх таборів і колоній листа, в якому йшлося про долю 26 в'язнів. Їх судили, визнали винними у відмові від роботи і дали п'яти особам ще по десять років таборів. Решті присудили страту. Чернишов без зайвої риторики наказував своїм підлеглим «повідомити в'язнів усіх таборів і виправно-трудових колоній» про ці вирoki¹¹.

Звістка поширилася дуже швидко. Усі в'язні, як пише Густав Герлінг, добре знали, що «до найтяжчих злочинів, які можливо було вчинити у таборі після 22 червня 1941 року, належали поширення поразницьких настроїв і відмова від виходу на роботу, яка в рамках надзвичайного оборонного законодавства розцінювалася як саботаж оборони країни»¹².

Усі ці заходи у поєднанні зі значним браком харчів мали жакливі наслідки. Хоча масові страти не набули таких масштабів, як у 1937 і 1938 роках, смертність серед в'язнів у 1942 і 1943 роках сягла найвищого рівня за всю історію ГУЛАГу. За даними офіційної статистики, які майже напевно є заниженими, 1942 року померло 352 560 осіб – чверть від загальної кількості. Одна п'ята загинула 1943 року – 267 826 осіб¹³. Кількість хворих в'язнів, за офіційними даними, 1943 року становила 22 %, а 1944-го – 18 %; справжні цифри, ймовірно, були набагато більшими, оскільки у таборах лютували епідемії тифу, дизентерії та інших інфекційних хвороб¹⁴.

На січень 1943 року становище стало таким загрозливим, що радянський уряд створив для ГУЛАГу спеціальний продуктовий «фонд»: можливо, в'язні були «ворогами», однак вони також були необхідні для військового виробництва. Становище з продуктами поліпшилося, коли Радянський Союз почав перемагати у війні, та навіть з додатковими пайками харчові норми кінця війни передбачали менше калорій, ніж норми кінця 1930-х років¹⁵. Загалом у роки війни у таборах і колоніях ГУЛАГу померли понад два мільйони людей; сюди не входять померлі, що перебували у заслання чи інших формах ув'язнення. Понад 10 тисяч осіб за наказами табірних прокуратур було розстріляно за зраду і саботаж¹⁶.

Для того щоб пояснити, в якій обстановці відбувалися ці зміни, слід сказати, що вільне населення Радянського Союзу під час війни теж зазнало страждань, а суворіше режим і розпорядок були запроваджені також і на цивільних підприємствах. Ще 1940 року, коли Радянський Союз ввів війська у Польщу і країни Прибалтики, Верховна Рада запровадила восьмигодинний робочий день і семи-денний робочий тиждень для всіх підприємств і установ. Було ухвалено навіть ще суворіше рішення: заборонити працівникам залишати свої робочі місця. Залишення робочого місця стало злочином, що карався табірним терміном. Також злочином стало виробництво продукції «низької якості» («саботаж»), а інші злочини почали тягти за собою суворіше покарання. Працівники, які виносили з місць роботи запасні частини, інструменти, папір чи письмове приладдя, могли отримати рік таборів – або більше¹⁷.

Поза таборами люди потерпали від голоду так само, як і в таборах. Під час блокади німецькими військами Ленінграда хлібний пайок там становив всього 125 грамів на день, що було недостатнім навіть для того, щоб просто вижити; не було палива для обігрівання помешкань, що перетворювало північну зиму на тортури. Люди ловили птахів і пацюків, крали продукти в умираючих дітей, їли трупи і вбивали, щоб заволодіти продуктовими картками. Одна з уцілілих згадує: «У власних квартирах люди билися за життя, як полярники на краю загибелі»¹⁸.

Голодував не один Ленінград. У документах НКВД за квітень 1945 року йдеться про голод по всій Середній Азії, у Монголії і Татарській АРСР. Найбільше потерпали родини фронтовиків, що залишилися без годувальників. Голодомор повернувся в Україну: 1947 року повідомлялося про випадки канібалізму¹⁹. У Радянському Союзі стверджувалося, що загалом під час війни країна втратила 20 мільйонів своїх громадян. У період 1941–1945 років братські могили з'являлися в СРСР не тільки у ГУЛАГу.

Відразу після оголошення війни прийшли не тільки суворіші правила і режим, а й хаос. Німецьке вторгнення просувалося вражаючими темпами. За перші чотири тижні операції «Барбаросса» було знищено майже всі з 319 радянських військових підрозділів, що вступили у бій²⁰. Восени нацистські війська вже заволоділи Києвом, обложили Ленінград і, здавалося, ось-ось займуть і саму Москву.

Перші дні війни приголомшили західні форпости ГУЛАГу. Керівництво зачинило бараки, що ще залишалися на Соловецьких островах 1939 року, і перевело всіх в'язнів у тюрми на материк: на їхню думку, табір був розташований надто близько до фінського кордону²¹. (Після евакуації і фінської окупації архіви табору зникли. Ймовірно, вони були знищені за стандартними процедурами, проте існують чутки, які ніколи не підтверджувалися, що всі документи захопили фінські війська і вони досі зберігаються у таємному урядовому сховищі в Гельсінкі.)²² Центральна влада також віддала у липні 1941 року наказ про евакуацію Белбалтлагу, який обслуговував Біломорський канал; однак коней і худобу при цьому наказувалося віддати на потреби Червоної армії. Немає документів щодо того, чи вдалося військовим якось ними скористатися до того, як ці території захопили німецькі війська²³.

Повсюди співробітників НКВД охопила паніка; панічні настрої були особливо сильними на нещодавно окупованих Радянським Союзом територіях Східної Польщі і країн Прибалтики, тюрми яких були переповнені політичними в'язнями. НКВД не мало часу для їх евакуації, проте не могло воно і залишати цих «антирадянських терористів» у руках німців. 22 червня 1941 року, у день початку війни, НКВД почало розстрілювати в'язнів тюрем у Львові (українському місті поблизу радянсько-німецького кордону). Однак під час проведення цієї операції у місті спалахнуло українське повстання, яке змусило НКВД залишити тюрми. Частина осмілілих від несподіваного зникнення охоронців і звуків артилерійської канонади в'язнів тюрми «Бригідки» у центрі Львова вийшли назовні. Інші йти відмовилися, побоюючись, що за воротами охоронці, які тільки і чекають такої нагоди, щоб їх убити.

Ті, хто залишилися в тюрмі, заплатили за свою помилку дорогу ціну. 25 червня підсилені прикордонниками війська НКВД повернулися до «Бригідок», звільнили «звичайних» кримінальних в'язнів і розстріляли з кулеметів у підвалі тих політичних, що залишилися. Звуки розстрілу потонули у вуличному шумі. Схожою була доля в'язнів інших міських тюрем. Усього НКВД у Львові вбило близько 4 тисяч в'язнів; тіла кидали у братські могили, які за браком часу покривалися лише тонким шаром піску²⁴.

Масові вбивства відбувалися в усіх прикордонних районах. На початку радянського відступу НКВД залишило близько 21 тисячі в'язнів і звільнило ще близько семи тисяч. Проте під час фінального вибуху насильства відступаючі війська НКВД і Червоної армії вбили близько 10 тисяч осіб у багатьох десятках польських і прибалтійських міст і сіл, зокрема у Вільно (Вільнюсі), Дрогобичі й Пінську²⁵. Їх розстрілювали у камерах, у тюремних дворах, в сусідніх лісах. Відступаючи, війська НКВД також палили будинки і вбивали місцевих мешканців, іноді господарів будинків, у яких раніше розміщувалися²⁶.

Далі від кордону, маючи більше часу на підготовку, керівництво ГУЛАГу намагалося організовувати евакуацію. Через три роки у своїй довгій і помпезній доповіді тодішній головний начальник ГУЛАГу Віктор Наседкін називав евакуацію «планомірною». Її плани, за словами Наседкіна, «розроблялися ГУЛАГом і були скоординованими з евакуацією промисловості», хоча «у зв'язку з добре відомими транспортними негараздами значна кількість в'язнів евакуювалася пішки»²⁷.

Насправді жодних планів не було, а евакуація проводилася у панічному поспіху, часто під розриви німецьких бомб. Під «добре відомими транспортними негараздами» слід розуміти, що люди на смерть задихалися у переповнених залізничних вагонах, а самі ці вагони нищили ворожі бомби. В'язень-поляк Януш Пушинський, арештований і депортований 19 червня, втік із заповненого в'язнями палаючого вагона разом з матір'ю і рідними:

«Якось пролунав сильний вибух, і поїзд зупинився. Люди почали вискакувати з вагонів... Я побачив, по поїзд стоїть у глибокому яру. Думав, що ніколи звідти не виберуся. Над головою пронизливо гули літаки, ноги здавалися ватними. Мені вдалося якось видряпатися звідти, і я відбіг лісом метрів 200–250 від колії. Тоді я оглянувся назад і побачив на відкритому місці цілі юрби людей. Тут налетіла наступна група літаків, що почала стріляти по цьому натовпу...»²⁸

Бомби також влучили і в поїзд, на якому перевозили в'язнів з Коломийської тюрми; дехто загинув, проте приблизно трьом сотням це дозволило втекти. Конвойні спіймали близько 150 осіб, але потім знову відпустили. Як пояснювали вони самі, їм нічим було годувати і ніде тримати в'язнів. Усі тюрми цього району було евакуйовано²⁹.

Однак пережити авіаналіт у тюремному поїзді довелося небагатьом – хоча б тому, що в'язнів рідко коді взагалі брали на евакуаційні поїзди. На поїзді, що їхав з одного табору, було стільки родичів і вантажу охоронців і адміністрації, що для в'язнів просто не вистачило місця³⁰. Всюди промислове устаткування мало більший пріоритет, ніж люди, що зумовлювалося як практичними, так і пропагандистськими міркуваннями. Розгромлене на заході, радянське керівництво обіцяло відбудуватися за Уралом³¹. Внаслідок цього «значна кількість» в'язнів – насправді

величезна їх більшість,— як сказав Наседкін, «евакуювалися пішки». Розповіді про те, як їх безкінечно гнали, неминуче викликають у пам'яті вимушені переходи в'язнів нацистських концентраційних таборів чотирма роками пізніше: «Ми не маємо транспорту,— в одному випадку казав охоронець перед ешелonom ув'язнених під вибухи бомб.— Ті, хто можуть іти, йтимуть. Протестуйте, не протестуйте, йтимуть усі. Ті, хто не можуть іти, будуть розстріляні. Німцям нікого не залишимо... свою долю вирішувати вам самим»³².

І вони йшли — хоча багато кому до кінця дійти не довелося. Швидко просування німецьких військ змушувало НКВД нервувати, а коли НКВД нервувало, воно починало стріляти. 2 липня 1954 в'язні з Чортківської тюрми у Західній Україні почали перехід на схід. По дорозі співробітник, який пізніше склав звіт, впізнав у 123 з них українських націоналістів, яких було розстріляно за «спробу бунту і втечі». Після більш як двох тижнів походу, коли до німецьких військ залишалося 15 чи 20 кілометрів, він застрелив тих, хто ще залишався живим³³.

Іноді тим, кого не вбили, було не краще. Наседкін писав, що «апарат ГУЛАГу в прифронтових районах був мобілізований на забезпечення того, щоб евакуаційні ешелони й етапи в'язнів мали належне медико-санітарне обслуговування і харчування»³⁴. А ось як згадує свою евакуацію з Кіровоградської тюрми ув'язнена-полячка М. Штейнберг, яку 1941 року було вдруге арештовано:

«Все заливало сліпуче сонячне сяйво. Опівдні воно ставало нестерпним. То була Україна, серпень місяць. Кожного дня близько 35 градусів. Ішла величезна кількість людей, а над цим натовпом висіла мутна хмара куряви. Дихати було нічим, дихати було неможливо...

У кожного в руках був вузол. У мене теж був. Я взяла з собою навіть пальто, бо в тюрмі вижити без пальта важко. Подушку, ковдру, покривало — все. У більшості тюрем не було ліжок, матраців, білизни. Але коли ми пройшли 30 кілометрів по спеці, я тихо поклала вузол при дорозі. Я знала, що не зможу його нести. Переважна більшість жінок зробили те саме. Ті, хто не залишив вузли після перших 30 кілометрів, залишили їх через 150. У кінці їх уже ні в кого не було. Ще через 15 кілометрів я зняла взуття і теж його кинула...

Коли пройшли Аджамку, я тягла за собою 30 кілометрів мою співкамерницю Соколовську. Це була стара жінка, більш як 70 років, зовсім сива... іти їй було дуже тяжко. Схилившись на мене, вона все говорила про свого 15-річного онука, з яким жила. Останнім страхом Соколовської був страх, що його теж арештували. Мені було тяжко її тягти, я сама почала спотикатися. Вона сказала, щоб я «трохи відпочила, а вона піде сама». Через півтора кілометра вона впала. Ми були останні у конвої. Коли я відчула, що вона за мною не йде, я повернулася назад, щоб її підняти — і побачила, як її вбивають. Вони закололи її багнетом. У спину. Вона навіть не бачила, що відбувається. Було ясно, що вони знають, як колоти. Вона навіть не поворухнулася. Пізніше я зрозуміла, що то була легка смерть, легша, ніж у інших. Вона не бачила багнета. Вона не мала часу лякатися...»³⁵

Всього НКВД евакуювало 750 тисяч в'язнів з 27 таборів і 210 трудових колоній³⁶. Ще 140 тисяч були евакуйовані з тюрем і поміщені у нові тюрми на сході³⁷. Значна частина цих в'язнів — хоча ми все ще не маємо точних даних — до нових місць ув'язнення не дісталися.

Розділ 20

«ЧУЖІ»

Ивы всюду ивы...

*В инее как ты красива, алма-атинская ива.
Но если тебя забуду, сухая ива с улицы Розбрат,
Рука моя пусть отсохнет!*

Горы всюду горы...

*Тянь-Шань предо мною плывет лиловый --
Пена из света, камень из красок, блекнет и тает --
но если тебя забуду, вершина Татр далеких,
Белый Поток, где с сыном о плаваниях мы мечтали,
а нас провожал улыбкой наш добрый домашний ангел, --
Пусть превращусь я в тянь-шаньский камень!..*

Если Тебя я забуду...

Если я Вас забуду...

Александр Ват. Ивы в Алма-Ате. 1942 ¹

У таборах ГУЛАГу від самого заснування системи утримувалося доволі багато в'язнів-іноземців. Переважно це були західні комуністи і члени Комінтерну, хоча також тут були й англійські і французькі дружини радянських громадян та ексцентричні бізнесмени, які приїздили до Радянського Союзу. До них ставилися як до дивовиж, до цікавих екземплярів, проте їхні комуністичні переконання та досвід радянського життя допомагали їм уживатися з іншими в'язнями. Лев Разгон пише:

«Всі вони були своїми, тому що або народилися і виросли тут, або ж приїхали і жили у нашій країні зі своєї власної волі. Навіть у тому разі, коли вони дуже погано говорили російською, а то і взагалі не говорили, – вони були своїми. І в табірному казані вони дуже швидко розчинялися і переставали здаватися чужорідними. Ті з них, хто вижив у перші рік-два табірної життя, виділялися серед нас, “своїх”, хіба що поганою мовою» ².

Зовсім іншими були іноземці, що з'явилися після 1939 року. Без жодного попередження НКВД виривало цих нових в'язнів – поляків, прибалтів, українців, білорусів і молдаван – з їхніх буржуазних або селянських світів після радянського вторгнення у багатонаціональні Східну Польщу, Бессарабію і держави Прибалтики, а потім у великих кількостях відправляло їх у табори та на заслання. На відміну від «наших» іноземців Разгон називає їх «чужими». На Далеку Північ Росії «їх принесло рікою подій, вони тікали від пожежі, не думаючи, куди потраплять». Їх можна було миттєво впізнати за якістю їхніх речей: «Про їх прибуття до Устьвимвлагу, ще до їхньої появи на Першому лагпункті, сигналізувала поява

екзотичного одягу у блатних: молдаванських кошлатих високих шапок і кольорових поясів, буковинських розшитих хутрянних безрукавок, модних піджаків у талію з високо піднятими плечами»³.

На окупованих територіях арешти почалися відразу після радянського захоплення Східної Польщі у вересні 1939 року; тривали вони і після вторгнення на території Румунії і прибалтійських держав. Цілями НКВД була як безпека – вони прагнули запобігти повстанням і появі п'ятої колони, так і советизація. І тому головною їхньою мішенню стали люди, що найімовірніше могли чинити опір радянському режиму. До їх числа входили не тільки представники колишньої польської влади, а також і підприємці та торговці, поети і письменники, заможні селяни і власники землі – будь-хто, чий арешт здавався корисним у посиленні психологічного удару по мешканцях Східної Польщі⁴. Ціллю НКВД також були біженці з окупованої Німеччиною Західної Польщі, а серед них – тисячі євреїв, які тікали від Гітлера.

Пізніше критерії арештів стали точнішими – принаймні такими точними, як були найточніші з радянських критеріїв арешту. В одному документі від травня 1941 року щодо усунення «соціально ворожих» елементів з країн Прибалтики, окупованої частини Румунії і окупованої частини Польщі, серед іншого, вимагалось арештовувати «активних членів контрреволюційних організацій» – тобто політичних партій; колишніх співробітників поліції і пенітенціарної системи; провідних капіталістів і буржуа; колишніх офіцерів; членів родин усіх вищезгаданих; будь-кого, хто прибув з території Німеччини; біженців з «колишньої Польщі»; а також злодіїв і проститутток⁵.

Інші вказівки, видані новим керівництвом окупованої Литви у листопаді 1940 року, вимагали включення до списків депортованих разом з усіма вищезгаданими:

«осіб, які часто подорожують за кордон, ведуть листування з іноземцями чи мають зв'язки з представниками іноземних держав; есперантистів; філателістів; співробітників Червоного Хреста; біженців; контрабандистів; виключених з лав Комуністичної партії; священників і активних членів релігійних громад; знать, землевласників, багатих торговців, банкірів, промисловців, власників готелів і ресторанів»⁶.

Усі, хто порушував радянські закони, включно із законами, якими заборонялася спекуляція – будь-яка форма торгівлі, – могли бути арештованими, як і всі ті, хто робив спроби перетнути радянський кордон, щоб утекти в Угорщину або Румунію.

Через масштаби арештів радянська окупаційна влада невдовзі перестала дотримуватися навіть видимості законності. Дуже небагато схоплених НКВД на нових західних територіях поставали перед судом і отримували судові вироки. Замість них застосовувалася відроджена війною «адміністративна депортація» – та сама процедура царських часів, яку раніше використовували проти куркулів. Кучерявий вираз «адміністративна депортація» насправді означає просту процедуру. Солдати НКВД або конвойні заходили до помешкання і казали тим, хто у ньому жив, що їх забирають. Іноді на збори давався день, іноді кілька хвилин. Тоді приїжджала вантажна машина, забирала людей на залізничну станцію, і їх вивозили. Не було ні арешту, ні суду, ні жодних формальностей взагалі.

Таким чином було депортовано величезну кількість людей. За оцінкою історика Олександра Гур'янова, на території Східної Польщі було арештовано і відправлено в табори 108 тисяч осіб, ще 320 тисяч відправлено у заслання – іноді це були поселення, засновані куркулями, – на Далеку Північ і в Казахстан⁷. До цього слід додати 96 тисяч арештованих і 160 тисяч депортованих у країнах Прибалтики та ще 36 тисяч молдаван⁸. Війна і депортації справили руйнівний вплив на демографічну ситуацію у прибалтійських країнах: з 1939 по 1945 рік населення Естонії скоротилося на 25 %⁹.

Історія цих депортацій, як і історія виселення куркулів, виходить за межі історії самого ГУЛАГу, і, як уже відзначалося, вповні цього масового переміщення цілих родин відобразити в рамках цієї книжки неможливо. Проте вона не є і цілковито відмінною. Чому НКВД відправляло одного жити на заслання, а іншого арештовувало і відправляло в табори, часто зрозуміти важко, оскільки минуле арештантів і висланих часто було однаковим. Іноді якщо чоловіка відправляли в табори, то дружину з дітьми – на заслання. Або якщо сина арештовували, то його батьків депортували. Деякі арештовані відбували свої вироки в таборах, а після того мусили жити на засланні, іноді разом із депортованими раніше членами своєї сім'ї.

Крім каральних функцій, депортації чудово відповідали великому плану Сталіна заселити північні райони Росії. Як і табори, поселення висланих навмисно розташовувалися у віддалених місцевостях, і здавалося, що вони будуть тут завжди. Співробітники НКВД недвозначно говорили багатьом депортованим, що вони ніколи не повернуться додому; перед посадкою в поїзди перед депортованими навіть виголошувалися промови, в яких їх вітали як «нових громадян», що їдуть на постійне місце проживання до Радянського Союзу¹⁰. У селищах висланих місцеві начальники часто нагадували новоприбулим, що Польща, поділена між Радянським Союзом і Німеччиною, ніколи більше не існуватиме. Один учитель-росіянин говорив своїй учениці-полячці, що відродження Польщі так само ймовірно, як те, «що у тебе на долонях волосся виросте»¹¹. Тим часом у містах і селах, які залишили депортовані, нова радянська влада конфіскувала і перерозподіляла майно висланих. Їхні будинки перетворювалися на громадські установи – школи, лікарні, пологові будинки, а домашні речі (які не вкрали сусіди чи НКВД) віддавалися дитячим будинкам і дитсадкам¹².

Депортовані зазнавали таких самих, як і їх відправлені до таборів земляки, страждань – коли не більших. У таборах принаймні були пайки і спальні місця. Засланці часто не мали ні того, ні іншого. Влада часто відправляла їх у глухі ліси чи маленькі села – у Північній Росії, Казахстані, Середній Азії, – і залишала там самим добувати собі харчі, іноді без жодних засобів для цього. Під час першої хвилі депортацій охоронці багатьом забороняли брати будь-що з собою – жодного кухонного начиння, одягу, інструментів. Тільки у листопаді 1940 року адміністративний орган воєнізованої охорони на своєму засіданні переглянув це рішення: навіть радянська влада зрозуміла, що депортування людей без речей призводить до високих показників смертності; солдатам, які здійснювали депортації, була дана вказівка казати депортованим брати з собою, як уже зазначалося вище, теплого одягу на три роки¹³.

Навіть за такої умови багато депортованих не були ні психологічно, ні фізично підготовленими до життя в лісах чи в колгоспах. Чужим і страшним здавався сам ландшафт. Одна жінка записала у своєму щоденнику враження від того, що вона побачила з вікна поїзда: «Ми їдемо через безкінечний простір; просто величезна рівнина, на якій тільки іноді трапляються людські поселення. Незмінно бачимо убогі глиняні хати з солом'яними дахами і маленькими віконцями, брудні й похилені, без парканів і дерев...»¹⁴

Після прибуття становище зазвичай погіршувалося. Багато засланців були юристами, лікарями, крамарями і торговцями, вони звикли жити у великих і малих містах у порівняно комфортних умовах. На новому місці умови були зовсім іншими. В одному архівному документі, датованому груднем 1941 року, засланці з «нових» західних територій, що живуть у переповнених бараках, описуються так: «Будівлі брудні, що відбивається у високих показниках захворюваності і смертності, особливо дитячої... більшість поселенців не мають теплої одягу і не звикли до холодної зими»¹⁵.

У наступні місяці й роки страждання тільки посилювалися, про що свідчить одна незвичайна збірка документів. Після війни тодішній польський уряд у вигнанні зібрав ряд дитячих «мемуарів» про депортацію. Вони краще за будь-яку розповідь дорослих відображають і культурний шок, і фізичні тяготи, які довелося пережити депортованим. Хлопчик-поляк, якому в момент його «арешту» було 13 років, згадував про кілька місяців заслання так:

«Їсти було нічого. Люди їли кропиву і від того пухли та йшли на той світ. Нас примусили ходити до російської школи, бо тим, хто не ходив до школи, не давали хліба. Нас навчали не молитися Богу, бо Бога немає, а коли уроки закінчилися, а ми всі встали і почали молитися, то комендант поселення замкнув мене в тюрмі»¹⁶.

Інші дитячі спогади відображають психологічну травму їхніх батьків. «Мама хотіла вбити себе і нас, щоб ми не жили в таких муках, але коли я сказав, що хочу побачити тата і що хочу повернутися до Польщі, вона стала веселіша», – писав інший хлопчик, якому в момент арешту було вісім років¹⁷. Але не в усіх матерів настрій підіймався. Ще одна дитина, якій у момент депортації було 14 років, описує спробу матері накласти на себе руки:

«Мама зайшла у барак, взяла мотузку, трохи хліба і пішла до лісу. Я пішов за нею, але вона вдарила мене мотузкою і пішла геть. Через кілька годин маму знайшли на ялині, навколо шиї у неї була обмотана мотузка. Під деревом стояли якісь дівчата, мама думала, що то мої сестри, і хотіла їм щось сказати, але ті дівчата підняли шум і покликали начальника, який на поясі носив сокиру. І він зрубав ту ялину... Мама, вже не в собі, схопила сокиру і вдарила начальника в спину, а він упав на землю...»

Наступного дня маму забрали в тюрму за 300 кілометрів від мене. Я розумів, що треба ходити на роботу і рубати ліс. Я мав коня, який падав разом зі мною. Я рубав ліс місяць, а потім захворів і не міг працювати. Начальник сказав роздавальнику, щоб не давав нам хліба, але той мав розуміння до дітей і давав нам хліб потайки... скоро мама повернулася з тюрми з обмороженими ногами і зморшками на обличчі...»¹⁸

Та й виживали не всі матері, про що розповідає ще одна дитина:

«Ми прийшли в селище, і на другий день нас потягли на роботу з ранку до ночі. Коли через 15 днів прийшов день зарплати, то найбільше це було 10 рублів, їх не вистачало навіть на два дні на хліб. Люди вмирали з голоду. Їли мертвих коней. Ось так моя мама працювала і застудилася, тому що не мала теплої одягу, у неї було запалення легенів – 5 місяців, вона захворіла 3 грудня. А 3 квітня вона пішла до лікарні. У лікарні її не лікували зовсім, якби вона не пішла до лікарні, то, може, ще була б жива, вона прийшла до бараку у селищі і там померла, їсти не було чого, і вона померла з голоду 30 квітня 1941 року. Моя мама вмирала, а ми з сестрою були вдома. Тата не було, він був на роботі, мама померла, коли тато прийшов з роботи, тоді мама померла, то моя мама померла від голоду. А тоді настала амністія, і ми поїхали з того пекла»¹⁹.

Бруно Беттлгейм, коментуючи цю збірку, незвичайну з точки зору кількості історій та їх змісту, намагається характеризувати їхній особливий розпач:

«Оскільки писалися вони невдовзі після того, як діти опинилися на свободі і в безпеці, то, здається, діти природно мали б говорити про сподівання на повернення свободи, якщо таке сподівання було. Відсутність таких висловлювань вказує на те, що надії вони не мали. Цих дітей позбавили свободи, сильних і нормальних почуттів, примусили придушити в ім'я того, щоб просто пережити ще один день. Дитина, позбавлена будь-якої надії на майбутнє, – це дитина, що живе у пеклі...»²⁰

Не менш жорстокою була доля ще однієї групи засланих, які під час війни пішли тим самим шляхом, що й поляки і прибалти. То були представники радянських народів, яких Сталін або ж від початку війни вважав потенційною п'ятою колоною, або ті, на кого він вказав як на пособників німців пізніше. «П'ятою колоною» були німці Поволжя, народ, чиїх предків запросили до Росії у часи Катерини II (ще одна російська правительниця, яка дуже переймалася заселенням величезних просторів своєї країни), та фінномовна меншина, що населяла радянську Карельську республіку. Попри те що не всі поволзькі німці навіть уміли розмовляти німецькою, а карельські фіни – фінською, вони жили окремо і мали відмінні від сусідів-росіян звичаї. В умовах війни з Фінляндією і Німеччиною цього виявилось достатньо для того, щоб на них впали підозри. Після заплутаних навіть за радянськими стандартами міркувань усіх поволзьких німців було у вересні 1941 року засуджено як «прихованих ворогів»:

«За інформацією, яка заслуговує на довіру, отриманою військовою владою, серед німецького населення, що мешкає у районі Поволжя, є тисячі і десятки тисяч диверсантів і шпигунів, готових по сигналу з Німеччини до вчинення саботажу в області, населеній поволзькими німцями... [Разом з тим,] жоден німець поволзького району не повідомив радянському керівництву про наявність такої великої кількості диверсантів і шпигунів серед поволзьких німців; отже, німецьке населення Поволжя у своєму середовищі переховує ворогів радянського народу і Радянської влади»²¹.

Радянське керівництво мало «інформацію, яка заслуговує на довіру», про тисячі шпигунів, але про жодного шпигуна не повідомлялося. Отже, у переході в ворога винні всі.

До «пособників» було зараховано і кілька малих кавказьких народів – караївців, балкарців, чеченців та інгушів – а також кримських татар і калмиків та

деякі інші національні меншини: турків-месхетинців, курдів і вірмен-амшенців та навіть ще менші групи греків, болгар і вірменів²². З цих народів тільки депортації чеченців і татар за життя Сталіна відкрито визнавалися. Про їх примусове переселення, яке насправді відбувалося 1944 року, в газеті «Известия» повідомлялося як про подію червня 1946 року:

«Під час Великої Вітчизняної війни, коли народи СРСР героїчно захищали честь і незалежність Батьківщини у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, багато чеченців і кримських татар, підбурюваних німецькими агентами, добровільно приєдналися до організованих німцями загонів... У зв'язку з цим чеченців і кримських татар було переселено в інші райони СРСР»²³.

Насправді доказів масового пособництва чеченців і кримських татар не існує, хоча німці активно вербували чеченців і татар, тоді як серед росіян така робота не велася. Німецькі війська були зупинені на західній околиці столиці Чечні Грозного, і лінію фронту перейшло не більше кількох сотень чеченців²⁴. В одному з тогочасних документів НКВД йдеться про наявність у республіці 335 «бандитів»²⁵. Аналогічно, хоча німці й окупували Крим, залучали кримських татар до служби окупаційному режимові і забирали татар до своїх збройних сил – так само, як забирали французів і голландців, – немає доказів того, що татари співробітничали з окупантами у більшій чи меншій мірі, ніж представники інших народів окупованої частини СРСР (чи Європи), або що татари брали участь у винищенні кримських євреїв. Один історик відзначає, що насправді проти німців у радянській армії воювало більше кримських татар, ніж проти радянської армії у німецькій²⁶.

Справжньою метою Сталіна, принаймні у депортації кавказців і татар, ймовірно, була не помста за пособництво ворогу. Видається, що він скористався війною як слушною нагодою виправдати давно плановані етнічні чистки. Царі мріяли про звільнення Криму від татар з того часу, як Катерина II приєднала півострів до Російської імперії. Чеченці теж завдавали царям турбот, які стали ще більшими за радянської влади. У Чечні відбулося кілька антиросійських і антирадянських повстань, у тому числі після революції, після колективізації 1929 року. Ще одне повстання відбулося перед самою війною, 1940 року. Судячи з усього, Сталін просто хотів позбутися цього неспокойного, глибоко антирадянського народу²⁷.

Як і депортація з Польщі, переселення поволзьких німців, кавказьких народів та кримських татар мали дуже великі масштаби. На кінець війни було депортовано 1,2 мільйона радянських німців, 90 тисяч калмиків, 70 тисяч карачаївців, 390 тисяч чеченців, 90 тисяч інгушів, 40 тисяч балкар і 180 тисяч кримських татар, а також 9 тисяч фінів та представників інших народів²⁸.

Незважаючи на такі кількості, депортації проводилися з дивовижною швидкістю, що перевищувала навіть темпи депортації з Польщі і країн Прибалтики. Можливо, це було зумовлено набуттям НКВД великого досвіду в цих справах: уже не було сумнівів щодо того, кому і що дозволяти брати з собою, кого слід арештовувати і якими мають бути формальні процедури. У травні 1944 року 31 тисяча співробітників НКВД, солдатів і таємних агентів за три дні здійснили депортації 200 тисяч татар з використанням 100 легкових («віллісів») і 250 вантажних авто-

мобілів та 76 поїздів. Заздалегідь підготовленими спеціальними наказами регламентувалася кількість речей, які могла брати з собою кожна родина. При тому, що на збори давалося 15–20 хвилин, більшість не могла взяти і половини дозволеного. Значну більшість татар завантажили на поїзди і відправили в Узбекистан – чоловіків, жінок, дітей, старих. Від 6 до 8 тисяч людей померло по дорозі²⁹.

Чеченська операція була ще жорстокішою. Багато очевидців згадують, що НКВД у депортації чеченців використовувало американські вантажні машини «Студебекер», недавно отримані в рамках програми «ленд-лізу» через кордон з Іраном. Є також багато розповідей про те, як чеченців з цих «Студебекерів» знімали і саджали в опечатані вагони, у яких їм не давали не тільки води, як «звичайним» в'язням, а й їжі. Тільки в цих вагонах померло до 78 тисяч чеченців³⁰.

Після прибуття на призначені місця заслання – до Казахстану, Середньої Азії, півночі Росії – депортованих, яких не було арештовано і відправлено до таборів, розміщували у спеціальних поселеннях, так само як і поляків та прибалтів. Їм було сказано, що спроба втечі каратиметься двадцятьма роками таборів. Життя теж було схожим. Вони були дезорієнтовані, вирвані зі своїх племінних і сільських громад, багатьом не вдавалося прижитися на новому місці. Місцеве населення зазвичай їх зневажало; часто вони не мали роботи, швидко втрачали сили і хворіли. Можливо, ще потужнішого удару завдавав їм незвичайний для них клімат: «Коли ми приїхали до Казахстану, – згадував один депортований чеченець, – там була мерзла земля, ми думали, що всі померемо»³¹. На 1949 рік сотні тисяч кавказців і від третини до половини кримських татар справді померли³².

Однак з точки зору Москви між депортаціями воєнного часу і тими, що відбувалися раніше, існувала істотна відмінність: тут була обрана нова мета. Сталін вперше вирішив усунути не просто членів певної підозрюваної національності чи категорії політичних «ворогів», а цілі народи – чоловіків, жінок, дітей, стариків – і стерти їх з карти.

Можливо, ці депортації неправильно називати «геноцидом» – через відсутність масових страт. У подальші роки Сталін також шукатиме співробітників серед цих «ворожих» національних груп, тож його ненависть була не суто расовою. Однак у цьому випадку буде цілком правильним термін «культурний геноцид». Після переселення назви усіх депортованих народів зникли з офіційних документів – навіть із «Великої радянської енциклопедії». Влада стерла з карт їхні рідні краї – було скасовано Чечено-Інгуську Автономну Республіку, Автономну республіку німців Поволжя, Кабардино-Балкарську Автономну Республіку і Карачаївську автономну область. Кримську Автономну Республіку також було ліквідовано, а Крим став просто ще однією областю. Місцева влада руйнувала кладовища, перейменовувала міста і села й викреслювала колишніх їх мешканців з підручників історії³³.

На новому місці усіх депортованих мусульман – чеченців, інгушів, балкарців, карачаївців і татар – примушували посилати своїх дітей до російських початкових шкіл. Створювалися перешкоди у вживанні рідної мови, сповідуванні релігії, стиралася історична пам'ять. Поза сумнівом, чеченцям, татарам, поволзьким німцям, меншим кавказьким народам – як, протягом тривалішого періоду, і полякам, і прибалтам – належало зникнути, поглинутися російськомовним радянським світом. У кінцевому підсумку ці народи «виникли знову» після смерті Сталіна, хоча

це й відбувалося повільно. Незважаючи на те що чеченцям 1957 року було дозволено повернутися додому, татари не отримували такого дозволу до горбачовських часів. Їм повернули кримську «прописку» – законне право на проживання – тільки 1994 року.

Дехто висловлює здивування з приводу того, що в тогочасній атмосфері, в умовах жорстокої війни і ще одного спланованого геноциду всього за кілька сотень кілометрів на захід, чому Сталіну було просто не знищити фізично етнічні групи, які він так зневажав. На мою думку, його меті найкраще відповідало саме знищення культур, а не народів. Операція звільняла СРСР від того, що вважалося «ворожим» радянському суспільству: буржуазії, релігії і національних інституцій, здатних опиратися Сталіну, та освічених людей, які могли виступити проти нього. Водночас вона зберігала більше «трудових одиниць» для подальшого використання.

Однак історія «чужих» у таборах на чеченцях і поляках не закінчується. Для іноземців були й інші шляхи до ГУЛАГу – у найбільших кількостях вони потрапляли до таборів як військовополонені.

Формально Червона армія створила перші радянські табори для військовополонених 1939 року, після окупації Східної Польщі. Перший указ воєнного часу щодо військовополонених було видано 19 вересня, через два дні після того, як радянські танки перетнули кордон³⁴. На кінець вересня радянська армія взяла у полон 230 тисяч польських солдатів і офіцерів³⁵. Багатьох з них звільнили, зокрема молодших військовослужбовців. Проте декого – тих, що вважалися потенційними партизанами, – відправили у табори ГУЛАГу або до близько сотні таборів для військовополонених у глибині території СРСР. Після вторгнення німців ці табори було евакуйовано разом з іншими тюрмами на схід³⁶.

Та дісталися до цих східних таборів далеко не всі польські військовополонені. У квітні 1940 року НКВД таємно вбило понад 20 тисяч полонених польських офіцерів за прямим наказом Сталіна; убивали їх пострілом у потилицю³⁷. За вбивством цих офіцерів стояли ті самі міркування, що й за наказом арештовувати польських священників і вчителів – намір знищити польську еліту. Вбивство це старанно приховувалося. Незважаючи на величезні зусилля, польський уряд у вигнанні не міг встановити, що сталося з цими офіцерами, – поки їх не знайшли німці. Навесні 1943 року німецька окупаційна влада виявила у Катинському лісі 4 тисячі трупів³⁸. Попри те, що Радянський Союз відкидав звинувачення у масовому убивстві в Катині, і те, що союзники підтримали Радянський Союз, поляки з власних джерел знали, що відповідальним за це є НКВД. Ця справа підірватиме радянсько-польський «союз» не тільки під час війни, а й у наступні 50 років. Радянську відповідальність визнав тільки президент Росії Борис Єльцин 1991 року³⁹.

Польські військовополонені будуть працювати у трудових загонах і таборах ГУЛАГу під час війни, та перші трудові табори у справді масових кількостях будувалися не для поляків. Коли Радянський Союз почав отримувати гору у війні, Червона армія, як видається, абсолютно несподівано, почала захоплювати в полон великі кількості солдатів і офіцерів німецької армії та армій інших країн, що вою-

вали на боці Німеччини. На початку відступу німців після Сталінградської битви, яку часто згадують як переломний момент у війні, Червона армія взяла в полон 91 тисячу ворожих солдатів, для утримання і харчування яких не було жодних можливостей. Продуктів, що надходили через три-чотири дні, було дуже мало: «одна хлібина на десятох, трохи юшки з води з кількома зернинами пшона і солоня риба»⁴⁰.

Умови у перші тижні полону були не набагато кращими, і не тільки для взятих у полон під Сталінградом. При просуванні радянських військ на захід полонених ворожих солдатів, як правило, виганяли у чисте поле і тримали там за мінімуму харчів і медичної допомоги, коли не просто розстрілювали. Без даху над головою, полонені спали один в одного на руках, заривалися в сніг і прокидалися замерзлими напівтрупами⁴¹. У перші місяці 1943 року смертність серед військовополонених становила близько 60 %, а 570 тисяч з них було офіційно оголошено такими, що померли в полоні – від голоду, хвороб і поранень, які не лікувалися⁴². Справжні цифри можуть бути навіть ще більшими, оскільки багато в'язнів могли померти ще до того, як їх полічили. Схожі показники смертності були й серед радянських військових у німецькому полоні: нацистсько-радянська війна справді була війною не на життя, а на смерть.

Проте з березня 1944 року НКВД взялося за «поліпшення» становища, для чого було створено новий підрозділ виправно-трудових таборів, спеціально призначений для військовополонених. Хоча вони й перебували в юрисдикції таємної поліції, формально ці нові табори не належали ГУЛАГу – спочатку ними керувало Управління у справах військовополонених (УВП) НКВД, а потім, з 1945 року, – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУВПІ)⁴³.

Запровадження нових управлінь не обов'язково означало поліпшення становища полонених. Наприклад, на думку японських офіційних осіб, найтяжчою для полонених японців була зима 1945–1946 років, у радянському полоні померло близько 10 % японців. Хоча, з огляду на своє становище, вони навряд чи мали можливість передавати якусь цінну військову інформацію, для полонених діяли суворі обмеження на листування з родичами: їм було дозволено писати додому тільки 1946 року – використовуючи спеціальні форми з позначкою «лист військовополоненого». Для перевірки цих листів було створено спеціальні цензурні органи, укомплектовані персоналом із знанням іноземних мов⁴⁴.

Менш переповненими не стали і табори. Протягом останнього року війни і навіть після неї кількість полонених у цих нових таборах продовжувала зростати, досягаючи іноді приголомшливого рівня. За даними офіційної статистики, Радянський Союз у період 1941–1945 років взяв у полон 2 388 000 німецьких солдатів і офіцерів. Ще 1 097 000 осіб було взято в полон як солдати і офіцери армій країн, що воювали на боці Німеччини; то були переважно італійці, угорці, румуни й австрійці, також у незначних кількостях тут були представлені французи, голландці і бельгійці – та ще близько 600 тисяч японців, вражаючи кількість, якщо взяти до уваги те, що Радянський Союз вів бойові дії проти Японії порівняно недовго. На момент амністування військовополонених їх загальна кількість перевищували чотири мільйони⁴⁵.

Проте ця цифра, хоч би якою великою вона була, не відображає всіх іноземців, відправлених у радянські табори за час наступу Радянської армії в Європі. НКВД,

яке йшло за наступаючою армією, полювало на в'язнів інших категорій: тих, кого звинувачували у військових злочинах, шпигунстві (навіть на користь союзників СРСР), усіх, хто з будь-яких причин видавався антирадянськи настроєним, усіх, хто з будь-яких причин не сподобався співробітникам таємної поліції. Різновидів таких в'язнів було особливо багато у тих центральноєвропейських країнах, де НКВД планувало залишитися і після війни. Наприклад, у Будапешті було швидко арештовано близько 75 тисяч цивільних угорців, яких спочатку відправили до тимчасових таборів на території Угорщини, а потім до ГУЛАГу – до сотень тисяч угорських військовополонених, які вже там були ⁴⁶.

Арештувати могли майже будь-кого. Серед арештованих угорців, наприклад, був і шістнадцятирічний Дьйордь Б'єн. Разом з батьком його арештували за те, що вони мали радіоприймач ⁴⁷. На іншому краї соціального спектру арештованих співробітниками НКВД був Рауль Валленберг, шведський дипломат, який цілеспрямовано рятував тисячі угорських євреїв від нацистських концентраційних таборів. Під час своїх переговорів Валленберг мав багато контактів як з фашистською владою, так і з представниками західних урядів. Крім того, він належав до знаменитої і багатой шведської сім'ї. Цього було досить, щоб у НКВД виникли підозри. Арештували його у січні 1945 року, разом з водієм. Обидва чоловіки зникли в радянських тюрмах – Валленберга зареєстрували там як «військовополоненого» – більше вістей від нього не було. У 1990-ті роки шведський уряд намагався щось дізнатися про долю Валленберга, проте марно. Вважається, що він загинув під час слідства чи був розстріляний невдовзі після арешту ⁴⁸.

У Польщі НКВД вибрало собі за мету уцілілих лідерів Армії Крайової. Ця партизанська армія до 1944 року воювала, як і радянські війська, проти німців. Однак після перетину Радянською армією колишнього польського кордону війська НКВД почали полювання на польських партизанів і їх роззброєння; НКВД також арештовувало лідерів Армії Крайової. Дехто з партизанів, переховуючись у лісах, продовжував воювати ще кілька років. Інших розстріляли. Решту депортували. Таким чином десятки тисяч громадян Польщі, як партизанів, так і цивільних, на яких упала підозра, опинилися в ГУЛАГу і поселеннях засланців після війни ⁴⁹.

Винятку не робилося для жодної з окупованих країн. Масові репресії після війни розгорнулися в Україні і країнах Прибалтики, так само як і в Чехословаччині, Болгарії, Румунії і – найбільше – в Німеччині та Австрії. Всіх, кого було знайдено у бункері Гітлера під час радянського наступу на Берлін, відправили до Москви для проведення слідства. В Австрії було арештовано кількох далеких родичів Гітлера. Серед них була і його двоюрідна сестра Марта Коопенштайнер, якій Гітлер колись був послав трохи грошей, а також її чоловік, брати і один братів син. Ніхто, навіть сама Марта, ніколи з 1906 року не бачили Гітлера. Всі вони померли в СРСР ⁵⁰.

У Дрездені НКВД також арештувало американського громадянина Джона Ноубла, якого під час війни тримали під домашнім арештом разом з його народженим у Німеччині батьком, натуралізованим американцем. Зрештою, через більш ніж дев'ять років Ноубл таки повернувся у США, провівши більшу частину цього часу на Воркуті, де товариші по ув'язненню називали його «американець» ⁵¹.

Величезна більшість тих, кого арештовували таким чином, зрештою опинялися у таборах – або у таборах військовополонених, або в таборах самого ГУЛАГу. Відмінність між цими двома різновидами ніколи не була чіткою. Хоча формально вони належали до різних установ, адміністрація таборів для військовополонених швидко стала подібною до керівництва таборів примусової праці – такою подібною, що, досліджуючи історію таборів для військовополонених та історію ГУЛАГу, їх тяжко розмежовувати. Іноді в таборах ГУЛАГу створювалися спеціальні лагпункти для військовополонених, і в'язні цих двох категорій працювали поряд⁵². Часом з неясних причин НКВД відправляло військовополонених прямо у табори ГУЛАГу⁵³.

На кінець війни пайки військовополонених і кримінальних в'язнів були майже однакові, як і бараки, в яких вони жили, і робота, яку вони виконували. Як і зеки, військовополонені працювали на будівництвах, у шахтах, на заводах, на прокладанні автошляхів і залізниць⁵⁴. Як і зеки, дехто з освічених військовополонених опинялися на шарашках, де вони конструювали нову техніку для Радянської армії⁵⁵. Мешканці деяких московських районів досі з гордістю говорять про будинки, в яких вони живуть – їх, за своїми високими стандартами, начебто будували вправні німецькі полонені.

Також як і зеки, військовополонені зрештою стали об'єктом радянської «політосвіти». 1943 року НКВД почало організовувати «антифашистські» школи і курси у таборах військовополонених. Ці курси мали на меті переконати своїх слухачів «вести боротьбу за демократичну відбудову у своїх країнах і викорінювати залишки фашизму» після їх повернення до Німеччини, Румунії чи Угорщини – і, звичайно, готувати ґрунт для подальшого радянського панування у цих країнах⁵⁶. Багато колишніх військовополонених німців справді потім працювали у поліції комуністичної Східної Німеччини⁵⁷.

Та навіть для тих, хто добре себе проявляв перед новим режимом, повернення додому не було швидким. Хоча СРСР повернув на батьківщину 225 тисяч в'язнів ще у червні 1945 року – то були переважно хворі або поранені рядові, – повна їх репатріація затягнулася більш як на десять років: 1953 року, коли помер Сталін, у СРСР залишалося ще 20 тисяч військовополонених⁵⁸. Сталін, як і раніше переконаний в ефективності рабської праці, вбачав у праці військовополонених форму репарації і вважав, що їх тривалий полон є цілком виправданим. У 1940-ві й 1950-ті роки – а насправді й пізніше, як свідчить справа Валленберга, – радянське керівництво продовжувало приховувати проблему в'язнів-іноземців за плутаниною, пропагандою і контрпропагандою, звільняючи людей, коли це було владі вигідно, заперечуючи, що вона хоч щось про них знає, коли це було їй невигідно. Наприклад, у жовтні 1945 року Берія просив Сталіна схвалити звільнення угорських військовополонених у рамках підготовки до виборів в Угорщині: американці й англійці вже відпустили своїх в'язнів, додавав він, маючи на увазі, що Радянський Союз погано виглядатиме, якщо цього не зробить⁵⁹.

Десятки років ця тема тонула у мряці. У перші кілька післявоєнних років посли з усього світу привозили в Москву списки громадян своїх країн, зниклих під час окупації Радянською армією Європи, або тих, які з різних причин опинилися у таборах військовополонених чи ГУЛАГу. Знайти відповідь було нелегко, оскільки й саме НКВД могло не знати, де вони знаходяться. Врешті-решт радян-

ське керівництво створило спеціальні комісії для з'ясування того, скільки іноземних громадян перебувають у полоні в Радянському Союзі, і для вивчення питання їхнього звільнення⁶⁰.

Складні випадки чекали свого рішення роками. Французький комуніст Жак Россі, який народився у Ліоні, відправлений до таборів після того, як він протягом кількох років працював викладачем у Москві, все ще намагався повернутися додому і 1958 року. Отримавши відмову у французькій візі, він спробував отримати польську, де, як він заявив, жили його брат і сестра. Йому було відмовлено⁶¹. З іншого боку, часом влада раптово знімала всі заперечення і несподівано дозволяла іноземцям їхати додому. Одного разу 1947 року, коли післявоєнний голод сягнув своєї найвищої точки, НКВД несподівано звільнило кілька сотень тисяч військовополонених. Цей крок не мав жодної політичної причини: просто радянське керівництво дійшло висновку, що не має вдосталь їжі, щоб їх прогодувати⁶².

Репатріація йшла не в одному напрямку. Якщо великі кількості мешканців Західної Європи кінець війни зустрічали в Росії, то так само великі кількості росіян опинилися в Західній Європі. Навесні 1945 року понад 5,5 мільйона радянських громадян перебували за кордонами СРСР. Одні були солдатами, взятими у полон і ув'язненими німцями. Інших забрали у трудові табори в Німеччині й Австрії. Невелика кількість цих людей стали співробітничати з німцями під час окупації і пішли разом з відступаючою німецькою армією. До 150 тисяч були «власовцями», радянськими солдатами, які воювали – чи яких, частіше, примусили воювати – проти Радянської армії під командуванням генерала Андрія Власова, полоненого офіцера-росіянина, який перейшов на бік Гітлера, або ж в інших військових з'єднаннях. Деякі з них, хоч як це дивно звучить, взагалі не були радянськими громадянами. Розкиданими по Європі були також і емігранти-антикомуністи, велика їх частина мешкала в Югославії – це були колишні білогвардійці, які після перемоги більшовиків оселилися на Заході. Сталін прагнув повернути додому і їх: ніхто не мав уникнути більшовицької відплати.

І зрештою вони таки поплатилися. Серед багатьох інших суперечливих рішень Ялтинської конференції, що відбулася у лютому 1945 року, Рузвельт, Черчілль і Сталін дійшли згоди, що усі радянські громадяни, незалежно від їхніх конкретних обставин, мають бути повернуті до Радянського Союзу. Підписаний у Ялті протокол прямо не вимагав від союзників повертати радянських громадян на батьківщину проти їхньої волі, та насправді сталося саме це.

Дехто хотів повернутися додому. Леонід Сітко, солдат радянської армії, який побував у нацистському концентраційному таборі, а пізніше протягом тривалого часу побував і в радянському, згадує, що вибрав повернутися додому. Пізніше він написав про цей вибір у віршах:

Дороги четыре – страны четыре.
В каждой из трех – покой и уют.
В четвертой, я знал, поломают лиру,
А меня, наверно, убьют.

И что же? Трем странам сказал я: Адью!
И Родину выбрал свою⁶³.

Інші, хоч вони і побоювалися того, що могло на них чекати, піддалися на переконання співробітників НКВД, які їздили по таборах військовополонених і переміщених осіб, розкиданих по всій Європі. Енкаведисти прочісували табори, шукаючи росіян, малюючи їм світлі картини прекрасного майбутнього. Вони казали, що їм усе простять: «Зараз ви для нас – справжні радянські громадяни, незважаючи на те, що вас примусили вступити до німецької армії...»⁶⁴

Дехто ж, особливо ті, хто до того побував у ролі підсудних і в'язнів, природно, зовсім не хотіли повертатися. «На батьківщині вистачить місця всім», – говорив радянський військовий аташе у Великобританії групі радянських солдат у таборі для військовополонених у Йоркширі. «Ми знаємо, що то буде за місце», – відповів один в'язень⁶⁵. Незважаючи на це, офіцери союзних військ мали наказ відправляти їх – що вони і робили. У Форт-Діксі, штат Нью-Джерсі, 145 радянських в'язнів, яких захопили в німецькій формі, забарикадувалися в бараку, щоб їх не відправили додому. Коли американські солдати застосували слезозогінний газ, ті, хто ще не наклав на себе руки, кинулися назовні з кухонними ножами і уламками меблів; кількох американців було поранено. Пізніше в'язні казали, що хотіли змусити американців їх розстріляти⁶⁶.

Ще гірше траплялося з жінками і дітьми. У травні 1945 року британські війська за, як їм сказали, прямим наказом Черчилля розпочали репатріацію понад 20 тисяч козаків, які у той час перебували в Австрії. То були колишні учасники антибільшовицьких повстань; деякі з них вступили до гітлерівських збройних сил, щоб воювати проти Сталіна. Багато хто з них залишили СРСР після революції, і більшість не мали радянських паспортів. Після довгого умовляння і обіцянок доброго до них ставлення англіїцям нарешті вдалося їх обдурити. Козаків-офіцерів запросили на «конференцію» і передали радянським військам, а наступного дня забрали їхні сім'ї. Під час одного особливо потворного випадку у таборі поблизу австрійського міста Лінца британські солдати багнетами і прикладами загнали тисячі жінок і дітей у поїзди, які мали везти їх до СРСР. Щоб не їхати, матері викидали немовлят з мостів, а потім вистрибували самі. Один чоловік убив дружину і дітей, акуратно поклав їхні тіла на траву, а потім вчинив самогубство. Звичайно, козаки знали, що на них чекає в СРСР: розстрільні команди або табори⁶⁷.

Навіть ті, хто повертався додому з власної волі, могли викликати до себе підозру. Незважаючи на те, залишали вони Радянський Союз добровільно, чи їх вивозили силою, чи співробітничали вони з ворогом, чи потрапили у полон, чи поверталися вони з власної волі, чи під страхом покарання у вагонах для худоби, при перетині кордону всі вони мали заповнювати форму, у якій стояло запитання: чому вони співробітничали з німцями? Тих, хто зізнавався (а були й такі), і тих, хто викликав підозру – зокрема, численних радянських військовополонених, незважаючи на всі страждання, які їм довелося пережити у німецьких таборах, – затримували для подальшого слідства у фільтраційних таборах. Ці створені на початку війни табори виглядом і порядками були подібні до таборів ГУЛАГу. Їх оточував колючий дріт, а в'язні у них були в'язнями-роботягами в усьому, крім назви.

Насправді НКВД спеціально створювало багато фільтраційних таборів неподалік промислових центрів, щоб «підозрювані» могли віддавати свою вільну працю на благо батьківщини, поки розслідували їхні справи⁶⁸. У період з 27 грудня 1941 року по 1 жовтня 1944 року НКВД провело розслідування 421 199 справ затриманих у фільтраційних таборах. У травні 1945 року в них усе ще перебувало понад 160 тисяч затриманих, зайнятих примусовою працею. Більш як половина з них працювали на вугільних шахтах⁶⁹. У січні 1946 року НКВД ліквідувало фільтраційні табори і перевело ще 228 тисяч осіб до СРСР для подальшого розслідування⁷⁰. Вважається, що багато з них зрештою потрапили до таборів ГУЛАГу.

Проте навіть серед військовополонених були особливі випадки. Можливо, через те, що НКВД засуджувало до примусової праці в таборах радянських громадян і військовополонених – людей, які насправді не вчинили жодного злочину, – влада винайшла новий вид покарання для справжніх воєнних злочинців, осіб, котрі, як стверджувалося, були *справжніми* злочинцями. Ще у квітні 1943 року Верховна Рада СРСР повідомила, що Радянська армія в ході визволення території Радянського Союзу виявила «акти нечуваного звірства і жахливого насильства, вчинені німецькими, італійськими, румунськими, угорськими і фінськими фашистськими бузувірами, гітлерівськими агентами, а також шпигунами і зрадниками з числа радянських громадян»⁷¹. У відповідь НКВД оголосило, що засуджені воєнні злочинці отримуватимуть 15-, 20- і навіть 25-річні терміни, які вони відбуватимуть на особливих лагпунктах. Відповідно до рішення ці лагпункти було збудовано у Норильську, на Воркуті і на Колимі – у трьох табірних комплексах з найсуворішим північним кліматом⁷².

З цікавою лінгвістичною претензійністю і з певною історичною іронією, яка може вказувати на особисту участь Сталіна, НКВД назвало ці лагпункти терміном, уже відомим з історії системи виконання покарань царської Росії – *каторгою*. Такий вибір був не випадковий. Його відродження, як і відродження термінів епохи царизму в інших сферах радянського життя (наприклад, військові училища для дітей офіцерів), мало на меті виокремити новий вид покарання, призначений для нової категорії невинуватих і небезпечних в'язнів. На відміну від звичайних злочинців, засуджених до звичайного покарання у виправно-трудовах таборах ГУЛАГу, *каторжні* в'язні не могли сподіватися на виправлення і спокутування своєї провини навіть у теорії.

Відродження цього слова, поза сумнівом, викликало певний страх. Більшовики боролися проти каторги, а тепер вони самі її відновлювали, як свині у «Колгоспі тварин» Орвелла, що заборонили тваринам вживати алкоголь, а потім самі почали пити горілку. Каторгу також наново винайшли якраз перед тим, як світ дізнався, що насправді відбувалося у нацистських таборах. Використання цього слова похмуро вказувало на те, що радянські табори нагадували «капіталістичні» трохи більше, ніж радянські власті могли допустити.

Можливо, саме через це керівник ГУЛАГу воєнних років генерал Наседкін на запит Берії підготував історію царської каторги і передав її своєму начальнику. Поряд з іншими поясненнями автори історії намагаються пояснити і відмінність

між більшовицькою каторгою, царською каторгою та іншими формами покарання на Заході:

«В умовах радянської соціалістичної держави, каторга – заслання з примусовою працею – як метод покарання базується на іншому принципі, ніж це було в минулому. У царській Росії і в буржуазних країнах це суворе кримінальне покарання застосовувалося до найпрогресивніших елементів суспільства... в наших умовах каторга дає нам змогу скоротити велику кількість смертних вироків і зосередитися на найнебезпечніших ворогах...»⁷³

Із вказівок щодо нового режиму виникає запитання: чи не захотіли б люди, засуджені до каторги, замість неї отримати смертний вирок? Каторжники від інших в'язнів відділялися високими огорожами. Вони отримували іншу, смугасту уніформу з номерами на спині. На ніч їх замикали у бараках; вікна в бараках були заграбовані. Їхній робочий день був довший, ніж у звичайних в'язнів, вони мали менше вихідних, їм було заборонено виконувати будь-яку іншу, крім тяжкої фізичної, роботу – принаймні протягом перших двох років з моменту ув'язнення. Їх ретельно охороняли: до кожної групи з десяти осіб було приставлено по двоє конвойних, а в кожному таборі було наказано тримати щонайменше п'ять сторожових собак. Каторжників було навіть заборонено переводити з одного табору до іншого без спеціального дозволу московської адміністрації ГУЛАГУ⁷⁴.

Також каторжні в'язні, як видається, стали головним елементом цілої нової галузі радянської промисловості. 1944 року НКВД у списку своїх народногосподарських досягнень стверджувало, що воно виробляє 100 % радянського урану. «Нескладно, – пише історик Галина Іванова, – зрозуміти, хто видобував і збагачував радіоактивну руду»⁷⁵. В'язні і солдати після війни будували і перший радянський атомний реактор у Челябінську. «У той час усе будівництво являло собою певний різновид табору», – згадував один з його працівників. На цьому об'єкті було споруджено спеціальні «фінські» будиночки для німецьких спеціалістів, яких також поставили працювати над цим проектом⁷⁶.

Поза сумнівом, на каторзі було багато справжніх пособників нацистів і воєнних злочинців; тут, зокрема, були відповідальні за вбивство сотень тисяч радянських євреїв. Маючи на увазі цих людей, колишній колимський в'язень Семен Віленський одного разу попереджав мене не бути надто переконаною у невинності всіх в'язнів ГУЛАГУ: «Там були люди, які були б, і мали б бути в тюрмі за будь-якого режиму». Як правило, інші в'язні трималися осторонь засуджених воєнних злочинців; відомі випадки нападів на них і їх побиття⁷⁷.

Разом з тим серед 60 тисяч в'язнів, що 1947 року відбували каторжні вирoki, доволі багатьох було засуджено на більш двозначних підставах⁷⁸. Серед них, наприклад, були тисячі польських, прибалтійських та українських антирадянських партизанів, багато з яких воювали проти нацистів, а потім повернули свою зброю проти радянської армії. Всі вони були переконані в тому, що воюють за визволення своїх країн. За даними документа щодо неповнолітніх каторжників, поданого Берії 1945 року, серед цих партизанів був Андрій Левчук, звинувачений у вступі в Організацію Українських Націоналістів (ОУН), одну з двох основних антирадянських партизанських груп на території України. У лавах повстанців Левчук був цілком «брав участь у вбивстві невинних громадян, роззброєнні червоноармійців

та заволодінні їхнім майном». На момент арешту – 1945 року – Левчуку було 15 років.

Ще одним таким «воєнним злочинцем» була Ярослава Крутигорова. Вона також була у партизанському загоні ОУН – служила медсестрою; її було арештовано у віці 16 років ⁷⁹. НКВД також арештувало жінку німецького походження, яка працювала перекладачем у радянському партизанському загоні. Дізнавшись, що її арештували за «пособництво ворогові», командир її партизанського загону спеціально пробирався з-за лінії фронту, щоб дати свідчення на її користь. Завдяки йому ця жінка отримала десять років каторги замість 25 ⁸⁰.

І, нарешті, серед каторжників був Олександр Клейн, офіцер Червоної армії, взятий у полон німцями, якому, проте, вдалося втекти і повернутися до свого армійського підрозділу. Після повернення щодо нього було проведене слідство; він про це згадує так:

«Раптом майор різко встав і запитав: “Ви можете довести, що ви євреї?”

Я збентежено усміхнувся і сказав, що можу – скинувши штани.

Тоді майор подивився на Сорокіна, а потім знову повернувся до мене:

– І ви кажете, що німці не знали, що ви євреї?

– Повірте, якби вони знали, то я тут би не стояв.

– Ах ти, жидівська морда, – закричав чепурун і так стусонув мене ногою в низ живота, що я задихнувся і впав.

– Що ти брешеш? Розкажи нам, так-перетак, з яким завданням тебе сюди послали?

З ким ти пов'язаний? Коли ти продався? За скільки? За скільки ти продався, ти, продажна тварюко? Яка твоя кличка?»

У результаті цього слідства Клейна було засуджено до страти. Потім виконання вироку відклали – і дали Клейну 25 років каторги ⁸¹.

«У таборах були дуже різні люди, особливо після війни, – пише Хава Волович. – Та всі ми мучилися однаково: добрі, погані, винні й невинні» ⁸².

Якщо під час війни мільйони іноземців потрапляли до ГУЛАГу всупереч власній волі, то принаймні один іноземець прибув туди добровільно. Війна могла спричинитися до нових нападів ксенофобської параної в керівництві Радянського Союзу, проте саме завдяки їй в ГУЛАГу побував один із провідних політиків і державних діячів США – вперше і востаннє. Віце-президент Сполучених Штатів Генрі Воллес здійснив візит на Колиму у травні 1944 року – і навіть не зрозумів, що побував у тюрмі.

Візит Воллеса відбувся у період найвищого піднесення радянсько-американської дружби воєнного часу, коли стосунки між двома державами були найтеплішими, а в американських газетах Сталіна зазвичай називали «дядьком Джо». Через те, мабуть, Воллес був схильний з теплою дивитися на Радянський Союз ще до того, як він туди приїхав. На Колімі він знайшов підтвердження усім своїм думкам про Радянський Союз. Між Росією і США він відразу ж побачив багато подібного: дві великі «нові» країни, позбавлені аристократичного тягаря європейського минулого. Господарям він висловив переконання, що «Радянська Азія» – це насправді «Дикий Захід» Росії. На його думку, «жодні дві країни не є

такими схожими, як СРСР і США»: «Величезні простори вашої країни, її дрімучі ліси, широкі ріки і величні озера, всі кліматичні зони – від тропічної до полярної, її невичерпні багатства нагадують мені мою батьківщину»⁸³.

Бразилию гостя не тільки пейзажі, а й промислова міць країни. Супроводжував Воллеса у його поїздки по околицях колимської столиці Магадана начальник Дальстрою Нікішов, знаменитий своєю продажністю і потягом до розкошів. Американцеві цей високопоставлений співробітник НКВД здався чимось схожим на американського капіталіста: «Тут він заправляє всім. З ресурсами, які має Дальстрой, він – мільйонер». Воллес радів товариству свого нового друга «Івана», дивився на те, як він «скаче» по тайзі, «отримуючи від чудового повітря величезне задоволення». Також він уважно прислухався до розповідей «Івана» про те, як будувався Дальстрой: «Багато треба було попрацювати, щоб це все стало до ладу. 12 років тому сюди прийшли перші поселенці і звели з готових деталей вісім будинків. Сьогодні у Магадані 40 тисяч жителів, усі вони мають добре житло».

Звичайно, Нікішов не згадав, що ці «перші поселенці» були в'язнями і що більшість із нинішніх 40 тисяч становили засланці, яким було заборонено звідси виїздити. Так само не знав Воллес і про те, ким були працівники колимської промисловості – майже поголовно в'язні. Він схвально пише про видобувачів золота, пригадуючи, що всі вони були «здорові молоді хлопці», вільні трудівники, що працювали набагато краще за політичних в'язнів, які, на його думку, були на Далекій Півночі за царського режиму: «Сибіряки – це витривалий енергійний народ, і не тому, що їх до цього примушують силою»⁸⁴.

Звичайно, начальство Дальстрою хотіло, щоб Воллес саме так і думав. Як ідеться у звіті, пізніше поданому Нікішовим Берії, Воллес просив, щоб йому показали табір, але цього не сталося. Також Нікішов завіряв своє начальство, що Воллес бачив тільки вільнонайманих, а не в'язнів. Багато з тих, з ким зустрічався американець, насправді могли бути комсомольцями і комуністами, яких одягли шахтарями перед самим приїздом Воллеса і навчили, що відповідати, коли той щось запитає. «З деякими з них я розмовляв, – пізніше згадував Воллес. – Вони пристрасно прагнули перемоги у війні»⁸⁵.

Пізніше Воллес бачив і справжніх в'язнів, не здогадуючись про це: то були артисти і музиканти, багато з яких до арешту виступали у московській і лєнінградській опері, а тепер – у магаданському театрі. Гостеві сказали, що ці артисти – «аматорський армійський хор» частини, розквартированої в місті, і він широко дивувався, як непрофесіонали можуть досягати таких вершин мистецької майстерності. Насправді всіх цих артистів було попереджено: «Одне слово чи знак, що ви – в'язні, і це буде вважатися зрадою»⁸⁶.

Воллес також бачив зразки рукоділля в'язнів, хоча знову ж таки не знав правди про їх авторів. Нікішов повів його на виставку вишивки і сказав, що це роботи «групи місцевих жінок, які постійно збираються разом довгими зимовими вечорами і вишивають». Звичайно ж, в'язні все це робили спеціально, в рамках підготовки до візиту Воллеса. Коли Воллес у захопленні зупинився перед однією з робіт, Нікішов зняв її зі стіни і віддав йому. На його величезне здивування, дружина Нікішова, та сама сумнозвісна Гридасова, скромно дала зрозуміти, що це вона сама вишивала цю чудову річ. Пізніше ув'язнена Віра Устьєва довідалася, що її робота була однією з двох подарованих Воллесу на пам'ять про візит. «Наша

начальниця отримала листа від дружини американського віце-президента з подякою за її подарунок; вона писала, що повісила вишивку на стіні у своєму помешканні», – пише вона⁸⁷. Про подарунки у своїх мемуарах згадує і Воллес: «Ці два гобелени зараз передають гостям мого вашингтонського будинку багаті враження про красу російських сільських пейзажів»⁸⁸.

Візит Воллеса майже збігся у часі з прибуттям на Колиму «американських подарунків». За американською програмою ленд-лізу, яка мала на меті передачу союзникам Америки озброєння і військової техніки для допомоги у війні проти Німеччини, американські трактори, вантажні автомобілі, бульдозери й інше обладнання потрапили на Колиму, що зовсім не відповідало задумові уряду США. Це принесло і ковток повітря із зовнішнього світу. Запасні частини були загорнуті у старі газети, і саме з них Томас Сговію дізнався про війну на Тихому океані. До того він, як і більшість в'язнів, гадав, що воює сама лише Радянська армія, а Америка, крім постачання, нічого не робить⁸⁹. Воллес сам помітив, що колимські гірники (чи комсомольці, що вдавали із себе гірників) взуті в американські черевики, також отримані за програмою ленд-лізу. Коли він про це запитав – не передбачалося, що продукція, отримана за програмою ленд-лізу, використовуватиметься у гірничій галузі, – його господарі відповіли, що купили черевики за готівку⁹⁰.

Велика частина одягу зі Сполучених Штатів зрештою осідала у табірних начальників і їхніх дружин, хоча дещо потім використовувалося у постановках табірних театрів, а якась частина м'ясних консервів дійшла навіть до самих в'язнів. Їли їх з насолодою; до того дехто взагалі не бачив м'яса у консервних банках. Ще краще було те, що з цих бляшанок потім можна було робити чашки, гасові лампи, димарі й навіть гудзики – така винахідливість навряд чи може викликати здивування, коли згадати, що саме в цій країні консервні банки і було винайдено⁹¹.

Перед від'їздом Воллеса Нікішов влаштував щедрий бенкет на його честь. Подавалися дивовижні страви, приготовані за рахунок скорочення пайків в'язнів; виголошувалися тости за Рузвельта, Черчілля і Сталіна. Сам Воллес виголосив промову, в якій були й такі пам'ятні слова:

«І росіяни, і американці – власними шляхами – шукають такого способу життя, який дасть змогу пересічній людині, де б вона не жила, отримувати якнайбільше від сучасної техніки. У наших цілях і прагненнях немає нічого непримиренного. Ті, хто це стверджує, свідомо чи несвідомо шукають війни – а це, на мою думку, злочин»⁹².

Розділ 21

АМНІСТІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Багато метафор, якими описувалася радянська репресивна система – «м'ясо-рубка», «конвеєр», – підкреслюють її безжальність, неблаганність, безкомпромісність. Разом з тим система не була статичною: вона рухалася, крутилася і видавала нові сюрпризи. Це правда, що період 1941–1943 років приніс мільйонам радянських в'язнів смерть, хвороби і трагедії, але так само правда і те, що війна багатьом мільйонам інших принесла свободу.

Амністії здорових чоловіків призовного віку почалися вже за кілька днів після початку війни. Вже 12 липня 1941 року Верховна Рада СРСР зобов'язала ГУЛАГ звільнити певні категорії в'язнів і відправляти їх прямо до Червоної армії: «засуджених за прогули, за звичайні й незначні адміністративні правопорушення і господарські злочини». Цей наказ повторювався ще кілька разів. Всього за перші три роки війни у ГУЛАГу було звільнено 975 тисяч в'язнів, разом з кількома сотнями тисяч колишніх куркулів-спецпоселенців. Амністії тривали аж до самого наступу на Берлін¹. 21 лютого 1945 року, за три місяці до закінчення війни, було видано нові накази щодо звільнення в'язнів: ГУЛАГ зобов'язувався підготувати їх до вступу в армію до 15 березня².

Масштаби цих амністій справили величезний вплив на демографічне становище в таборах під час війни, а отже, на життя тих, хто там залишався. До таборів прибували нові в'язні, інших звільняли під час масових амністій, мільйони вмирили; все це робить табірну статистику воєнного періоду особливо ненадійною. Дані за 1943 рік свідчать про очевидне зменшення кількості в'язнів – з 1,5 до 1,2 мільйона осіб. Проте, за статистичними даними, того ж року через табори пройшло 2 421 000 в'язнів – як арештовані, звільнені, переведені до інших таборів, померлі³. Втім, незважаючи на щомісячне прибуття до таборів нових в'язнів, загальна кількість населення ГУЛАГу найбільше скоротилася у період з червня 1941-го по липень 1944 року. Кілька лісових таборів, поспіхом побудованих для напливу нових в'язнів 1938 року, так само швидко були ліквідовані⁴. Робочі дні в'язнів, що залишалися, ставали дедалі довшими, та навіть за таких умов відчувався гострий брак робочої сили. На Колимі в роки війни навіть від вільних вимагалось відпрацьовувати додатковий час після роботи на добуванні золота⁵.

Це не означає, що звільнялися всі в'язні: накази щодо амністій чітко виключали з числа тих, хто підлягає звільненню, і «кримінальних рецидивістів» – тобто

професійних злочинів, і політичних в'язнів. Винятків робилося дуже мало. Можливо, усвідомивши шкоду, завдану армії арештами провідних воєначальників у кінці 1930-х років, влада швидко звільнила невелику кількість офіцерів з політичними вироками після радянського вторгнення у Польщу. Серед них був і генерал Олександр Горбатов, якого викликали до Москви з віддаленого колимського лагпункту взимку 1940 року. Після прибуття Горбатова слідчий, якому доручили переглядати його справу, ще раз подивився на його фото до арешту і відразу ж почав ставити запитання. Він намагався зрозуміти, чи може скелет, що перед ним стояв, справді бути одним із найталановитіших молодих офіцерів: «Ватні брюки залатані. Ноги обгорнуті онучами і взуті у шахтарські калоші (черевики). Була на мені ще й ватяна фуфайка, що лисніла від бруду. На голові – пошарпана й брудна шапка-вушанка...»⁶ Горбатова було остаточно звільнено у березні 1941 року, перед нападом Німеччини. Навесні 1945 року, як уже зазначалося, він був одним із керівників взяття радянськими військами Берліна.

Для простих солдатів амністія не гарантувала виживання. Багато хто дотримувся думки – хоча архівні документи поки що цього не підтверджують, – що в'язні, яких з таборів забирали до Радянської армії, потрапляли у «штрафні батальйони», які кидали на найнебезпечніші ділянки фронту. Радянська армія зажила поганой слави за свою готовність жертвувати людськими життями, і тяжко не повірити в те, що ще з більшою готовністю вона жертвувала життями колишніх в'язнів. Колишній в'язень дисидент Абрам Шифрін стверджує, що його забрали до штрафного батальйону через те, що він був «сином ворога народу». Він згадує, що його самого і його товаришів відправили прямо на фронт, незважаючи на брак зброї: «Ваша зброя у руках фашистів, – сказав їм офіцер. – Йдіть і заберіть її». Шифрін вижив, хоча й мав два поранення⁷.

В'язні, які вступали в Радянську армію, часто проявляли в боях героїзм. Хоч як це дивно, але дуже мало хто мав заперечення проти того, щоб воювати за Сталіна. Генерал Горбатов не сумнівався жодної миті щодо повернення до армії чи щодо того, що він воюватиме за Комуністичну партію, яка безпричинно зробила його в'язнем. Коли він почув про німецький напад, першою його думкою було, як йому поталанило зі звільненням: він міг віддати свої відновлені сили батьківщині. Також він з гордістю пише про «радянську зброю», яку мали солдати «завдяки індустріалізації нашої країни», не згадуючи про те, як здійснювалася ця індустріалізація. Правда, іноді він висловлює зневагу до армійських «політичних працівників» – військової таємної поліції, – за їхнє втручання у справи солдатів; раз чи два він мав неприємні розмови зі співробітниками НКВД, які багатозначно бурмотіли щось на кшталт «Колима тебе небагато чому навчила». Але у ширості його патріотизму сумніватися тяжко⁸.

Здається, що те саме можна сказати і про багатьох інших звільнених в'язнів, принаймні якщо судити за документами з архівів НКВД. У травні 1945 року керівник ГУЛАГу Віктор Насєдкін склав довгий, майже хвалькуватий звіт про патріотизм і бойовий дух колишніх в'язнів, які вступили до Радянської армії; у документі наводилися розлогі цитати з листів, які солдати прислали до своїх таборів. «Передусім повідомляю, що я в госпіталі у Харкові, поранений, – йдеться в одному. – Я захищав мою улюблену Батьківщину, не шкодуючи свого життя. Мене теж було засуджено за погану роботу, але наша улюблена Партія дала мені

можливість віддати борги суспільству, досягши перемоги на фронті. За моїми власними підрахунками, я вбив своїми сталевими кулями 53 фашистів».

Ще один висловлює вдячність так:

«Перш за все пишу, щоб широко подякувати за моє перевиховання. В минулому я був рецидивістом, якого вважали небезпечним для суспільства, і тому мене не раз садили в тюрму, де я навчився працювати. Тепер Червона армія мені ще більше довіряє, вона навчила мене бути хорошим командиром і довірила мені бойових товаришів. З ними я сміливо іду в бій, вони мене поважають за те, що турбуюся про них, і за вірність у виконанні поставлених нам бойових завдань».

Часом до таборів писали і офіцери. «Під час штурму Чернігова товариш Колісниченко командував ротою, – писав один капітан. – Колишній в'язень виріс у грамотного, стійкого бойового командира».

За винятком того, що п'ятеро колишніх в'язнів отримали найвищу військову відзнаку – стали Героями Радянського Союзу, немає якихось окремих документів про інші їхні бойові нагороди. Проте певне уявлення можна отримати з листів, які колишні зеки писали до своїх таборів: 85 стали офіцерами, 34 отримали рекомендації до вступу у Комуністичну партію, 261 було нагороджено медалями⁹. Хоча, ймовірно, це не можна вважати типовою вибіркою колишніх в'язнів, водночас немає підстав вважати, що ці автори листів були якимись особливо винятковими. Війна викликала підйом патріотизму в СРСР, і в'язням було дозволено його проявити¹⁰.

Можливо, більш дивним видається те, що в'язні, які відбували свої терміни в таборах, часом також проявляли патріотизм. Навіть новий суворіший розпорядок і скорочення харчування не обов'язково перетворювали зеків на найнепримиренніших супротивників радянського режиму. Навпаки, багато хто пізніше згадував, що найгіршим у концентраційних таборах у червні 1941 року було те, що не можна було піти на фронт. Лютувала війна, їхні товариші воювали, а вони, палаючи патріотизмом, сиділи далеко в тилу. Всіх в'язнів-німців відразу ж почали називати «фашистами», охоронцям дорікали тим, що вони не на фронті, й переповідали одне одному чутки про війну. Як згадує Євгенія Гінзбург, «ми [були] готові все забути і простити перед лицем всенародного нещастя. Будемо вважати, що нічого несправедливого з нами не зробили»¹¹.

У деяких випадках в'язні таборів, розташованих ближче до лінії фронту, отримували нагоду проявити свій патріотизм на практиці. Колишній співробітник Сороклагу (табору у Карелії, розташованого поблизу фінського кордону) Покровський у своїй розповіді, – яку він вважав своїм внеском в історію Великої Вітчизняної війни, – описує випадок, що стався під час спішної евакуації табору:

«Наближалася колона танків, становище ставало критичним, коли один з в'язнів... вскочив у кабінку вантажної машини і на максимальній швидкості помчав до танка. Врізавшись у танк, в'язень-герой загинув разом з автомобілем – але танк також зупинився і загорівся. Дорогу було перекрито, інші танки розвернулися і поїхали у протилежному напрямку. Становище було врятовано, стала можливою евакуація решти колонії».

Покровський також пише про те, як група з понад 600 звільнених в'язнів, затриманих у таборі відсутністю поїздів, добровільно пішла на роботу – будувати укріплення біля міста Біломорська:

«Всі вони одностайно погодилися і відразу ж розбилися на бригади, вибравши своїх бригадирів і десятників. Ця група в'язнів працювала на будівництві укріплень більш як тиждень з особливою завзятістю, з раннього ранку до пізнього вечора, по 14–16 годин на день. Єдине, чого вони за це попросили, це щоб хтось проводив з ними політбесіди і повідомляв новини про становище на фронті. Я свідомо поставився до виконання цього завдання»¹².

Патріотизм заохочувався табірною пропагандою, яка загалом посилилася під час війни. Як і всюди в Радянському Союзі, в таборах вивішували плакати, демонстрували фільми про війну, читали лекції. В'язням казали: «Тепер ми маємо працювати навіть ще більше, бо кожен грам видобутого нами золота – це удар по фашизму»¹³. Звичайно, неможливо дізнатися, наскільки ефективною була ця пропаганда, – так само як і неможливо визначити, чи взагалі пропаганда має якийсь ефект. Однак, можливо, адміністрація ГУЛАГу серйозніше взялася за неї, коли виробничі потужності ГУЛАГу несподівано стали життєво важливими для потреб фронту. У своїй брошурі про перевиховання «Повернення до життя» співробітник КВЧ Логінов пише, що гасло «Все для фронту, все для перемоги» знаходило «тепліший відгук» у серцях тих, хто працював у тилу в таборах ГУЛАГу: «Ізольовані від суспільства в'язні подвоювали і потроювали темпи роботи. Самовіддано працюючи на заводах, будівництвах, у лісах і полях, вони віддавали всю свою високопродуктивну працю на прискорення поразки ворога на фронті»¹⁴.

Поза сумнівом, ГУЛАГ зробив свій виробничий внесок у військово-економічну діяльність. У перші 18 місяців війни 35 «колоній» ГУЛАГу було перепрофільовано на виробництво боєприпасів і військового спорядження. Багатьом лісовим таборам належало почати виробництво продукції для фронту. Щонайменше 20 таборів шили солдатську форму, тоді як інші виробляли польові телефони, було виготовлено понад 1,7 мільйона протигазів, 24 тисячі мінометних установок. Більш як мільйон в'язнів працювали на будівництві залізниць, автошляхів і аеродромів. Де б не виникала несподівана нагальна потреба у будівельниках – прокласти трубопровід чи залізничну гілку, – зробити це зазвичай наказували ГУЛАГу. Як і в минулому, Дальстрой видобував фактично все радянське золото¹⁵.

Але як і щодо мирного часу, статистичні дані про ефективність цієї праці здаються оманливими. «З перших днів війни ГУЛАГ організував свою промисловість для задоволення потреб фронту», – писав Наседкін. Чи не краще з цим завданням могли б упоратися вільні працівники? В іншому місці він пише, що виробництво деяких видів військової продукції зросло в чотири рази¹⁶. Наскільки більше цієї військової продукції можна було б виробити, якби патріотично настроєним в'язням було дозволено працювати на звичайних заводах? Тисячі солдатів, які могли б воювати на фронті, в тилу спонукали ув'язнену робочу силу. Тисячі співробітників НКВД займалися тим, що арештовували і знову відпускали поляків. Їм теж можна було знайти краще застосування. Отже, ГУЛАГ робив свій внесок у військово-промислове виробництво – і, ймовірно, водночас його підживляв.

Поряд з генералом Горбатовим та небагатьма іншими військовими також було зроблено виняток для набагато більшої кількості людей із загальної заборони амністувати політичних в'язнів. Незважаючи на те що говорили польським засланцям співробітники НКВД, у кінцевому підсумку їх переміщення у віддалені райони СРСР виявилось не вічним. 10 липня 1941 року, через місяць після початку операції «Барбаросса», лідер лондонського уряду Польщі у вигнанні генерал Сікорський і радянський посол у Лондоні Майський підписали угоду про перемир'я. Цей пакт Сікорського–Майського був покликаний відновити польську державу – у поки що невизначених кордонах; він оголошував амністію «всім польським громадянам, що зараз позбавлені волі на території СРСР».

Офіційно звільнялися і в'язні таборів, і засланці, їм дозволялося вступати у новий підрозділ – дивізію – польської армії, який мав формуватися на території СРСР. У Лубянській тюрмі в Москві польський генерал Владислав Андерс, який сидів там уже 20 місяців, дізнався, що його призначено командиром нової дивізії, під час несподіваною зустрічі з самим Берією. Генерал Андерс виїхав з тюрми в автомобілі НКВД з водієм, у сорочці і брюках, але босий¹⁷.

З польського боку лунало багато заперечень щодо вживання Радянським Союзом слова «амністія» для позначення звільнення невинних людей, але сварки тоді були не на часі: стосунки між двома новими «союзниками» бажали кращого. Радянське керівництво відмовилося брати будь-яку відповідальність за «солдатів» нової армії – всі вони мали дуже поганий стан здоров'я – і не давало генералу Андерсу ні харчів, ні жодних інших припасів. Одному офіцерові було сказано: «Ви – поляки, то хай вас Польща й годує»¹⁸. Деякі начальники таборів навіть зовсім відмовлялися звільняти польських громадян. Густав Герлінг, який був у таборі і в листопаді 1941 року, гадав, що «не доживе до весни», якщо його не звільнять; для того, щоб його таки відпустили, йому потрібно було оголосити голодування¹⁹.

Через кілька місяців після проголошення амністії радянське керівництво ще більше ускладнило справу, заявивши, що вона поширюється не на всіх колишніх громадян Польщі, а тільки на етнічних поляків: етнічні українці, білоруси і євреї мали залишатися на території СРСР. Це викликало значну напруженість. Багато осіб названих національностей намагалися видати себе за поляків, та їх відразу викривали поляки справжні, котрі побоювалися, що їх самих знову арештують, коли розкриється національність їхніх «фальшивих» товаришів. Пізніше пасажири одного з польських евакуаційних поїздів, що їхав до Ірану, намагатимуться вигнати з поїзда групу євреїв: вони боялися, що поїзд не випустять з СРСР із пасажирами «неполяками»²⁰.

Інших в'язнів-поляків звільняли з таборів і спецпоселень, проте їм зовсім не давали грошей і не говорили, куди їм іти. Один колишній в'язень згадував, що «радянське керівництво в Омську не хотіло нам допомагати, кажучи, що вони нічого не знають ні про яку польську армію, а замість того нам запропонували знайти собі якусь роботу поблизу Омська»²¹. Герлінгу співробітник НКВД дав список місць, де йому дозволялося проживати, але сказав, що теж нічого не знає про польську армію²². Звільнені в'язні-поляки, дізнаючись новини з чуток, на попутних машинах і поїздах, їздили по Радянському Союзу, шукаючи польську армію.

Родині Стефана Вайденфельда, депортованій у Північну Росію, взагалі нічого не сказали про польську армію і не надали ніяких можливостей виїхати: просто сказали, що вони можуть іти куди хочуть. Щоб вибратися з села, де вони жили, вони побудували пліт і вирушили вниз по місцевій річці до «цивілізації» – містечка із залізничною станцією. Багато місяців пройшло до того, як їхні блукання скінчилися: у чайній у місті Чимкенті на півдні Казахстану Стефан впізнав свою польську однокласницю. Лише вона сказала, де можна знайти польську армію²³.

Незважаючи на все це, колишні зеки і їхні дружини й діти поволі знаходили дорогу до Куйбишева, де розташовувалася штаб-квартира польської армії, та до інших її баз на території Радянського Союзу. Після прибуття багатьох пригломшило віднайдення «Польщі», про що пише Казимир Зарод: «Всюди навколо нас, в усіх напрямках польська мова, знайомі польські обличчя! Я сам зустрів кількох старих знайомих; з радістю і щастям чоловіки й жінки вітали одне одного обіймами і цілунками»²⁴. У день прибуття генерала Андерса інший колишній зек Януш Ведов написав вірша «Вітання вождю»:

Серце моє! Знову ти б'єшся так сильно, так щасливо,
А я вже думав, що ти зачерствіло і вмерло в грудях...²⁵

Проте за кілька місяців оптимізм розвіявся. Армії не вистачало харчів, ліків, спорядження. Її солдатами були переважно хворі, виснажені, напівголодні люди, що потребували догляду і медичної допомоги. Один офіцер пригадує жах, який він відчув, коли зрозумів, що «величезний потік людських істот, які залишили місця свого ув'язнення і заслання... зараз стікається у голодуючі райони Узбекистану, щоб будувати військову організацію, яка сама винищується голодом і хворобами»²⁶.

До того ж поганими залишалися стосунки з радянським керівництвом. Співробітників посольства Польщі, відправлених у різні райони країни, могли арештовувати без пояснення причин. Побоюючись подальшого погіршення становища, генерал Андерс у травні 1942 року змінив свої плани. Замість того щоб іти до лінії фронту на захід, він добився дозволу евакуювати свої війська з Радянського Союзу. То була масштабна операція: 74 тисячі польських військових і ще 41 тисячу цивільних, серед яких було багато дітей, на поїздах вивезли до Ірану.

Через поспішний відхід генерал Андерс залишив у Радянському Союзі тисячі поляків, а також їхніх колишніх співгромадян єврейського, українського та білоруського походження. Дехто з них зрештою вступив у дивізію Костюшка, польське з'єднання Радянської армії. Інші мали чекати повернення на батьківщину до кінця війни. Ще інші так додому і не повернулися. Їхні нащадки досі живуть у польських етнічних громадах у Казахстані та на півночі Росії.

Ті, хто виїхали з СРСР, продовжили боротьбу. Після перепочинку в Ірані армії Андерса вдалося приєднатися до союзників у Європі. Діставалися вони до театру воєнних дій через Палестину, а дехто навіть через Південну Африку; потім вони брали участь у визволенні Італії, зокрема у битві за Монтекассіно. Під час війни польські цивільні громадяни розпорошилися по різних частинах Британської імперії. Польські діти потрапили до сиротинців у Індії, Палестині й навіть у Східній Африці. Більшість з них так ніколи і не повернулися до окупованої Радян-

ським Союзом повоєнної Польщі. І сьогодні у Західному Лондоні діють польські клуби, історичні товариства і ресторани як свідчення повоєнного вигнання²⁷.

Поляки, що виїхали з Радянського Союзу, зробили неоціненну послугу своїм колишнім товаришам по ув'язненню і заслання, яким поталанило менше. В Ірані й Палестині польська армія і уряд у вигнанні провели кілька опитувань серед військових та їхніх родин з метою з'ясувати, що ж саме відбувалося з поляками, вивезеними до Радянського Союзу. Оскільки евакуація армії Андерса була єдиним випадком, коли великій групі ув'язнених і засланців було дозволено залишити Радянський Союз, матеріали, отримані в цих опитуваннях, протягом півстоліття залишалися єдиним значним свідченням існування ГУЛАГу. З певними застереженнями ці матеріали також виявилися дивовижно точними: незважаючи на відсутність справжнього розуміння історії ГУЛАГу, цим в'язням-полякам вдалося передати величезні масштаби системи таборів і її географічну обширність – усе, що було потрібно, це згадати назви місцевостей, куди їх вивозили, – та жахливі умови життя.

Після війни ці свідчення поляків стали основою звітів про систему таборів примусової праці в Радянському Союзі, підготовлених Бібліотекою Конгресу США та Американською федерацією праці. Їхні прямі свідчення про рабську працю в Радянському Союзі шокували багатьох американців, які не мали нагоди задумуватися над цим з часу бойкотів радянської деревини 1920-х років. Ці звіти широко публікувалися, і 1949 року, намагаючись переконати Організацію Об'єднаних Націй провести слідство щодо використання рабської праці в країнах – членах ООН, АФП надала ООН значну кількість свідчень її використання в Радянському Союзі:

«Менш як чотири роки тому трудящі світу здобули свою першу перемогу – перемогу над нацистським тоталітаризмом у війні, яка потребувала величезних жертв – війни проти нацистської політики поневолення народів, які зазнали нападу нацистів...

Та, незважаючи на перемогу союзників, світ великою мірою стурбований повідомленнями, які, як видається, свідчать про те, що зло, за викорінення якого ми боролися і для перемоги над яким загинуло так багато людей, і сьогодні лютує у різних частинах світу...»²⁸

Почалася холодна війна.

Життя у таборах часто являло собою віддзеркалення і відлуння життя у Радянському Союзі в цілому; особливо це стосується останніх років Другої світової війни. Коли поразка Німеччини стала очевидною, думки Сталіна зосередилися на проблемі післявоєнного порядку. Конкретизувалися його плани втягнути Центральну Європу до сфери радянського впливу. Тож не випадково, що саме в цей час в НКВД також вступає у фазу власної «інтернаціоналістської» експансії. «Ця війна не така, як війни минулого, – зауважив Сталін у розмові з Тіто, записаний югославським комуністом Мілованом Джиласом. – Той, хто захоплює територію, встановлює там і свій суспільний лад. Кожен встановлює свій суспільний лад настільки далеко, наскільки може досягти його армія»²⁹. Концентраційні табори були фундаментальною частиною радянського «суспільного ладу», і з набли-

женням кінця війни радянська таємна поліція почала експортувати свої методи і особовий склад до окупованої Радянським Союзом частини Європи, навчати своїх нових іноземних васалів основ табірної системи і методів, у яких вони досягли майстерності вдома.

Серед таборів, створених на територіях майбутнього східноєвропейського «радянського блоку», мабуть, найжорстокішими були табори у Східній Німеччині. Радянська військова адміністрація почала створювати їх уже під час просування Радянської армії Німеччиною; зрештою всього було створено 11 таких «спеціальних» концентраційних таборів – «*спецлагерей*». Два з них – Заксенхаузен і Бухенвальд – розташовувалися на місці колишніх нацистських концтаборів. Усі вони безпосередньо підпорядковувалися НКВД, яке їх організувало і ними керувало так само, як і таборами ГУЛАГу вдома – з нормами виробітку, мінімальними пайками і переповненими бараками. Здається, що у повоєнні голодні роки ці табори на території Німеччини були ще страшнішими за радянські. За п'ять років їхнього існування через них пройшло майже 240 тисяч переважно політичних в'язнів. Вважається, що 95 тисяч – більш як третина – померли. Якщо життя радянських в'язнів ніколи не були важливими для радянської влади, то життя німецьких «фашистів» важили ще менше.

У переважній своїй більшості в'язні таборів у Східній Німеччині не були високопоставленими нацистами чи воєнними злочинцями, вина яких була доведеною. Таких в'язнів, як правило, забирали в Москву, допитували і спрямовували до таборів для військовополонених ГУЛАГу. «Спецтабори» виконували ту саму функцію, що і польські та балтійські депортації: їх було створено, щоб зламати хребет німецькій буржуазії. У результаті в них сиділи не нацисти чи воєнні злочинці, а судді, адвокати, підприємці, лікарі й журналісти. Серед них була навіть незначна кількість супротивників Гітлера, яких Радянський Союз – хоч як це дивно – теж боявся. Той, хто наважився боротися з нацистами, зрештою, міг наважитися боротися і з Радянською армією³⁰.

Осіб тих самих категорій НКВД забрало у табори і в Угорщині, і в Чехословаччині. Вони були створені місцевими таємними поліціями за радянськими настановами після того, як комуністичні партії остаточно зосередили владу у своїх руках у Празі 1948-го, а в Будапешті 1949 року. Можна сказати, що арешти проводилися за «карикатурною» радянською логікою: одного угорського метеоролога було арештовано після того, як він сказав у повідомленні про «надходження морозного повітря з північно-східного напрямку, з Радянського Союзу» у день прибуття до Угорщини радянської дивізії; одного чеського підприємця посадили в табір після того, як його сусід повідомив, що той щось сказав про «того дебіла Сталіна»³¹.

Та самі табори зовсім не були карикатурними. У своїх спогадах про найзловісніший угорський табір Речк угорський поет Гіоргій Фалуді подає нарис системи, яка здається майже точною копією ГУЛАГу, аж до «туфти» і пошуків голодними угорськими в'язнями диких ягід і грибів у лісах³². Чеська система теж мала свою особливість: 18 лагпунктів навколо уранових копалень у Яхімові. Сьогодні зрозуміло, що політичних в'язнів з довгими термінами – еквівалент радянської каторги – посилали сюди на смерть. Вони працювали на видобуванні урану для створення радянської атомної зброї без спеціального одягу і взагалі без будь-якого

захисту. Відомо, що смертність тут була високою – хоча якою саме високою, невідомо і досі³³.

У Польщі ситуація була складніша. На кінець війни значна частина населення Польщі перебувала у таборах того чи того різновиду – таборах для переміщених осіб (євреї, українці, колишні в'язні нацистських таборів), таборах для інтернованих (німці й поляки, які заявляли про своє німецьке походження) чи таборах-в'язницях. Радянська армія на території Польщі розмістила деякі свої табори для військовополонених, які заповнювалися не тільки німецькими солдатами й офіцерами, а й бійцями польської Армії Крайової, які чекали тут своєї черги на депортацію до СРСР. 1954 року в Польщі все ще утримувалося 84 200 політичних в'язнів³⁴.

Були табори і в Румунії, Болгарії та – незважаючи на «антирадянську» репутацію – тітовській Югославії. Як і центральноєвропейські, ці балканські табори починалися як копії ГУЛАГу, проте з часом набували власних відмінних рис. Більшість з них створювалися місцевою поліцією за радянськими порадами і, до певної міри, настановами. Видається, що румунська таємна поліція «Секурітате» працювала безпосередньо за наказами радянських колег. Можливо, з цієї причини румунські табори найбільше нагадували ГУЛАГ – аж до його абсурдності і схильності до гігантських проєктів, які в Радянському Союзі так полюблив сам Сталін. Здається, найзнаменитіший серед них, канал Дунай – Чорне море, не мав узагалі ніякої економічної цінності. Досі кожний його метр так само порожній, як і Біломорський канал, на який він дуже схожий. Пропагандистське гасло проголосувало, що «канал Дунай – Чорне море – могила румунської буржуазії!». З огляду на дані, за якими на його будівництві загинуло до 200 тисяч людей, це дійсно могло бути справжньою його метою³⁵.

У болгарських і югославських таборах панував інший дух. Болгарська поліція, здається, менше переймалася виконанням плану, а більше тим, щоб мучити в'язнів. Болгарська актриса, яку було ув'язнено в одному з цих таборів, згадувала, як її ледь не до смерті побили після того, як вона від спеки втратила свідомість:

«Мене вкрили старим ганчір'ям і залишили. Наступного дня всі пішли на роботу, а мене на цілий день замкнули – без їжі, без води і без ліків. Встати я не могла через синці і все те, що пережила вчора. Мене жорстоко побили. 14 годин я була в комі й вижила тільки дивом»³⁶.

Вона також була свідком того, як батька й сина забили до смерті на очах одне одного, просто із садистського задоволення тих, хто бив. Інші в'язні болгарських таборів згадували тортури спекою, холодом, голодом і побиттям³⁷. Південніше розташування цих таборів також диктувало й інші види тортур: серед найзловісніших югославських таборів був табір на острові Святого Григорія на Адріатиці, де через брак води найчастіше для катування використовували спрагу³⁸.

На відміну від ГУЛАГу більшість цих таборів довго не проіснували і були закриті ще до смерті Сталіна. Східнонімецькі «спецтабори» фактично були закриті 1950 року, переважно через те, що вони сприяли подальшому зниженню популярності й без того непопулярної місцевої комуністичної партії. Для поліпшення образу нового режиму – і щоб запобігти все ще можливим масовим втечам

на Захід – східнонімецька таємна поліція перед звільненням в'язнів відгодовувала і видавала їм новий одяг. Відпускали, однак, не всіх: тих, хто вважався найзатятішими політичними супротивниками нового порядку, як і поляків, відправляли до Радянського Союзу. Довелося депортувати також і членів поховальних команд «спецтаборів». В іншому разі вони могли б розповісти про братські могили, розташування яких було невідоме до 1990-х років, як не було відомим і те, хто саме у них похований³⁹.

Довго не проіснували і чеські табори: свого піку вони досягли 1949 року, потім почали скорочуватися, аж поки не зникли взагалі. Угорський вождь Імре Надь ліквідував табори у своїй країні відразу після смерті Сталіна – у липні 1953 року. З іншого боку, болгарські комуністи зберегли кілька своїх трудових таборів аж до середини 1970-х років, вони набагато пережили навіть своїх радянських попередників. Один з найжорстокіших болгарських таборів Ловеч діяв з 1959 по 1962 рік⁴⁰.

Можливо, несподівано, але «експорт» ГУЛАГу найтриваліший вплив справив не в Європі. На початку 1950-х років, під час найбільшого розквіту китайсько-радянського співробітництва, радянські «фахівці» надавали допомогу у створенні кількох китайських таборів та бригад примусової праці на вугільних копальнях поблизу Фушуня. Китайські табори – *ляогай* – існують і досі, хоча вони мало чим нагадують сталінські табори, які вони мали наслідувати. Це теж трудові табори – а після закінчення терміну ув'язнені часто мають відбувати ще й заслання, як за сталінської системи, – проте начальники таборів тут, здається, менше переймаються нормами і централізованими виробничими планами. Натомість їх увага зосереджена на суворому «перевихованні». Спокута і ритуальне приниження в'язнів перед партією, здається, мають не менше, а то й більше значення для влади, ніж ті товари, які вдається виробляти в'язням⁴¹.

У кінцевому підсумку деталі щоденного життя у таборах держав – сателітів Радянського Союзу і його союзників (для чого вони використовувалися, як довго проіснували, якими суворими чи безладними вони ставали, якими жорстокими чи ліберальними стали) залежали від конкретної країни і конкретної культури. Виявилося, що для інших країн було порівняно легко застосувати радянську модель для досягнення своїх власних цілей. Чи, мабуть, маю сказати: порівняно легко застосовувати *і зараз*. Наступна цитата зі збірника документів, опублікованого 1998 року, стосується навіть ще недавнішого досвіду концентраційних таборів в останній на Євразійському континенті комуністичній країні:

«У найперший день – мені було дев'ять років – я отримав завдання. Перша робота, яку я мав виконати, полягала в тому, щоб піти в гори, назбирати дров і принести велику в'язку до школи. Мені сказали зробити так десять разів. На кожний похід туди й назад з в'язкою дров мені потрібно було 2–3 години. Поки не наносив, додому не відпускали. Я працював вночі, а коли я закінчив, було вже за північ, і я впав на землю. Звичайно, діти, які тут пробули довше, могли впоратися швидше...»

Серед інших робіт було промивання золота з піску; для цього використовувалася сітка, занурена в річку (там її треба було трясти). Це було набагато легше; часом могло поталанити, і норма виконувалася швидше, тоді можна було трохи погратися, а не казати вчителів, що ти виконав норму...»⁴²

Письменник Чул Хван Конг утік з Північної Кореї 1992 року. До того він разом з усією сім'єю провів десять років у виправному таборі Йодок. За оцінкою однієї з сеульських правозахисних груп, у подібних таборах ув'язнено близько 200 тисяч мешканців Північної Кореї – за такі «злочини», як читання іноземних газет, слухання іноземних радіостанцій, розмови з іноземцями чи якесь інше «завдання шкоди владі» північнокорейського керівництва. Вважається, що в таких таборах загинуло близько 400 тисяч осіб⁴³.

Північнокорейські табори не обмежуються лише територією самої Північної Кореї. 2001 року газета «The Moscow Times» повідомляла про те, що північнокорейський уряд сплачує борги перед Росією, посилаючи трудові бригади до суворо охоронюваних гірничих і лісових таборів у віддалених районах Сибіру. Ці табори – «держава у державі» – мають власні мережі розподілу продуктів, власні внутрішні тюрми і власних охоронців. За повідомленнями, працювало у них близько 6 тисяч осіб. Незрозуміло, чи отримували вони якусь плату, але можна бути певними, що залишати місця роботи їм не дозволялося⁴⁴.

Тож, іншими словами, ідея концентраційного табору виявилася не тільки достатньо загальною для того, щоб її можна було експортувати, а й достатньо живучою для того, щоб вони існували й сьогодні.

Розділ 22

ЗЕНІТ ТАБІРНО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

*Мы в семнадцать -- учились любить,
В двадцать лет -- умирать научились,
Знать, что если позволено жить,
То еще ничего не случилось.*

*В двадцать пять -- научились менять
Жизнь на воблу, дрова и картофель...*

*Что ж осталось узнать к сорока? --
Мы так много страниц пропускали.
Разве только, что жизнь коротка. --
Так ведь это и в двадцать мы знали.*

Михаил Фроловский. Наше поколение ¹

*...А тим часом, на всю Східну Європу, а в першу чергу на наші
каторжні місця насувався сорок дев'ятий рік -- рідний брат
тридцять сьомого...*

Євгенія Гінзбург. Крутий маршрут ²

Закінчення війни принесло з собою паради, зворушливі зустрічі – і загальне переконання, що жити стане, має стати легше. Мільйони чоловіків і жінок зазнали жахливих страждань, наближаючи перемогу. Тепер вони хотіли кращого життя. На селі швидко поширювалися чутки про ліквідацію колгоспів. У містах люди відкрито скаржились на високі ціни на продукти за картками. Також під час війни мільйони радянських громадян, як військових, так і ув'язнених, дізналися про порівняно розкішне західне життя. Радянський режим більше не мав змоги переконливо заявляти, що на Заході трудящі живуть гірше, ніж у Радянському Союзі ³.

Навіть багато людей у владі тепер вважали, що час переорієнтувати виробництво з озброєнь на товари широкого вжитку, яких гостро бракувало. У приватній телефонній розмові, записаній і збереженій для нащадків таємною поліцією, один радянський генерал говорив іншому: «Абсолютно всі відкрито говорять про те, що вони не задоволені життям. У поїздах, та всюди, це всі говорять» ⁴. Напевно, міркував генерал, Сталін це теж знає і скоро вживе відповідних заходів.

Навесні 1945 року в'язні також дуже сподівалися на зміни на краще. У січні того року було проголошено ще одну загальну амністію для жінок, що були вагітними або мали маленьких дітей; на липень за нею було звільнено багато ув'язнених – 734 785, якщо бути точним ⁵. Суворий режим воєнного часу послабився, в'язням знову було дозволено отримувати з дому продукти і одяг. Зміни у режимі переважно диктувалися не співчуттям. Амністія для жінок – яка, звичайно ж, не поширювалася на політичних ув'язнених, – не відображала зміни у ставленні;

вона, швидше, була реакцією на величезне зростання кількості сиріт і пов'язані з цим проблеми безпритульності, хуліганства і поширення по всьому СРСР дитячих кримінальних банд: влада, хоч і з неохотою, але змушена були визнати, що матері можуть допомогти у вирішенні цих проблем. Зняття заборони на посилки зумовлювалося теж не добротою: воно було спробою пригамувати дію повоєнного голоду – табори не мали змоги прогодувати в'язнів, то чому не дати допомогти в цьому їхнім родинам. В одній із директив з центру суворо проголошувалося: «Щодо харчування і одягу в'язнів, посилки і грошові перекази мають розглядатися як важливий резерв»⁶. Та, попри все, багато хто покладав на ці зміни сподівання, вважаючи їх провідниками нової, не такої суворої епохи.

Збутися їм, однак, не судилося. За рік після перемоги почалася холодна війна. Американські атомні бомби, скинуті на Хіросіму і Нагасакі, переконали радянське керівництво в тому, що радянська економіка має зосередити всі свої сили на військовому і промисловому виробництві, а не на виготовленні холодильників і дитячого взуття. Незважаючи на спустошення, спричинені п'ятьма з половиною роками війни, радянські плановики докладали більше, ніж будь-коли, зусиль для того, щоб зрізати кути і будувати якомога швидше – і застосовувати якомога більше примусової робочої сили⁷.

Нові загрози для Радянського Союзу відповідали власним цілям Сталіна: вони служили найкращим виправданням посиленню його влади над народом, що зазнав згубного впливу зовнішнього світу. Тож Сталін наказав своїм підлеглим «завдати потужного удару» по будь-яких розмовах про демократію – ще до того, як такі розмови набудуть поширення в суспільстві⁸. Він також посилив і реорганізував НКВД, який розділив у березні 1946 року на дві структури. Міністерство внутрішніх справ – за російською аббревіатурою МВД – продовжувало керувати ГУЛАГом і спецпоселеннями, фактично перетворившись на міністерство примусової праці. Інша, привабливіша на вигляд установа – МГБ, що пізніше отримає назву КГБ, – мала займатися контррозвідкою і розвідкою, а в кінцевому підсумку також і наглядом за опонентами режиму⁹.

Зрештою, замість того, щоб після війни ослабити репресії, радянське керівництво здійснило нові арешти, знову спрямовані на армію, а також на деякі національні меншини, зокрема на радянських євреїв. Таємна поліція «викривала» одну за одною антисталінські молодіжні організації майже у всіх великих містах країни¹⁰. 1947 року було ухвалено нові закони, що забороняли радянським громадянам вступати у шлюб – а фактично у будь-які любовні стосунки – з іноземцями. Радянські вчені, які обмінювалися професійною інформацією зі своїми зарубіжними колегами, також стали об'єктом кримінального переслідування. 1948 року органи безпеки забрали близько 23 тисяч колгоспників. Усіх їх було звинувачено у невиконанні обов'язкової норми трудоднів за попередній рік і вислано до віддалених поселень без суду і слідства¹¹.

Існують епізодичні свідчення про ще незвичайніші арешти кінця 1940-х років. Згідно з недавно розсекреченими протоколами допитів німецьких військовополонених, імовірно, що могли бути відправлені до таборів двоє американських льотчиків. 1954 року колишній військовополонений німець розповів американським слідчим, що він зустрічав двох службовців Військово-повітряних сил США у таборі для військовополонених у Республіці Комі неподалік міста Ухти 1949 року.

Це були пілоти американського літака, який зазнав аварії в районі українського міста Харкова. Їх було звинувачено у шпигунстві і, як можна зрозуміти зі слів німця, відправлено на каторжні роботи. Один начебто загинув у таборі від рук тамтешніх кримінальних в'язнів. Іншого пізніше забрали, можливо в Москву¹².

Приглушеніші і страшніші історії можна почути у Республіці Комі. За місцевою легендою, у 1940-х роках на одному з місцевих лагпунктів – Седвож, теж поблизу Ухти, була група англійців (принаймні англомовних ув'язнених). Як розповідає один місцевий мешканець, то були англійські шпигуни, в кінці війни скинуті з парашутами на територію Німеччини. Їх взяли в полон, допитували, а потім відправили до таборів ГУЛАГу в обстановці суворої секретності – бо, все ж таки, Великобританія і СРСР під час війни були союзниками. Свідчень правдивості цієї історії небагато: місцева назва лагпункту «Англійська колонія» і єдина згадка у Московському військовому архіві про «десятьох шотландців» у таборі для військовополонених у цій місцевості¹³.

Завдяки всім цим нововведенням після війни ГУЛАГ не почав занепадати. Навпаки, він розширився і досяг свого піку на початку 1950-х років. Згідно з офіційною статистикою, на 1 січня 1950 року в таборах і колоніях ГУЛАГу утримувався 2 561 351 в'язень – на мільйон більше, ніж за п'ять років до того, 1945 року¹⁴. Зросла і кількість спецпоселенців – через великі депортації з Прибалтики, України і Молдавії, що мали на меті завершення «совєтизації» цих територій. Приблизно в цей же час НКВД, раз і назавжди, вирішило непросте питання майбутнього засланців – проголосивши, що всі депортовані переселяються «безстроково» («на постійне місце проживання») – разом з дітьми. На початок 1950-х років кількість засланців приблизно зрівнялася з кількістю в'язнів у таборах¹⁵.

У другій половині 1948-го – першій половині 1949 років на колишніх в'язнів ГУЛАГу чекала нова біда: арешти, чи точніше – повторні арешти, у першу чергу тих, кого було ув'язнено в 1937–1938 роках з десятирічними термінами і шойно звільнено. Ці повторні арешти були систематичними, ретельними і на диво безкровними. Рідко коли в цих нових справах проводилися слідства; щодо більшості арештованих вони були лише формальністю¹⁶. В'язні у Колимському краї зрозуміли, що щось тут не так, дізнавшись, що арештовують «політичних», прізвища яких починаються першими трьома літерами алфавіту: очевидно, таємна поліція повторно арештовувала людей в алфавітному порядку¹⁷. Ніхто не міг сказати, страшно це чи смішно. Євгенія Гінзбург пише, що коли «в тридцять сьомому воно – злочинство – виступало у монументально-трагічному жанрі... [то] тепер, у сорок дев'ятому, Змій Горинич, позіхаючи від пересичення і нудьги, не поспішаючи, складав алфавітні списки знищуваних...»¹⁸.

Повторно арештовані, як би це приголомшливо не звучало, згадують своє почуття байдужості. Перший арешт був шоком, але й наукою: багато хто таким чином вперше побачив, що насправді являє собою політична система їхньої країни. Другий арешт вже не супроводжувався таким відкриттям. «Тепер, у сорок дев'ятому, я вже знала, що страждання очищає тільки у певній дозі. Коли воно затягується на десятиліття і росте у будні, воно вже не очищає. Воно просто перетворює на шматок дерева»¹⁹.

Коли по неї прийшли вдруге, Ольга Адамова-Сліозберг спершу пішла до комори, щоб узяти речі, а потім зупинилася. «Навіщо мені брати з собою речі? –

подумала вона.– Вони знадобляться дітям. Адже цілком ясно, що я не житиму. Вдруге це пережити?»²⁰ Вдруге арештували і дружину Льва Разгона, він зажадав пояснення причин. Коли йому сказали, що її засудили за ті самі злочини, що й раніше, він зажадав подальших пояснень:

«– Адже вона відбула покарання за те, за що була арештована у тридцять сьомому. А за законом хіба можна карати двічі за один і той самий злочин?

Полковник здивовано на мене подивився.

– По закону, звичайно, не можна. Але при чому тут закон?...»²¹

Більшість повторно арештованих не посилали назад до таборів, а відправляли на заслання – зазвичай в особливо віддалені й малонаселені райони країни: на Колиму, у Красноярський край, Новосибірську область і до Казахстану²². Там на них чекала неослабна нудьга і зневага з боку місцевих мешканців. Тут засланців вважали «ворогами», їм було тяжко знайти житло і роботу. Ніхто не хотів мати справи із шпигунами і саботажниками.

Жертвам сталінський план видавався доволі ясним: нікому з вироком за шпигунство, саботаж чи політичну опозицію у будь-якій формі ніколи не буде дозволено повернутися додому. Навіть у разі звільнення їм видадуть «вовчі білети», які заборонятимуть селитися поблизу великих міст, а самих їх будуть постійно арештовувати²³. ГУЛАГ і система поселень, яка його доповнювала, більше не була тимчасовим покаранням. Для тих, хто до сюди потрапляв, вони ставали способом життя.

Проте війна дійсно справила на систему таборів значний вплив, хоча цей вплив і тяжко виразити кількісно. Правила і розпорядок у таборах після перемоги не лібералізувалися – та змінилися самі в'язні, і особливо політичні.

По-перше, їх стало більше. Демографічні зміни, спричинені війною, і амністії, які не поширювалися на політичних в'язнів, призвели до помітного зростання частки політичних в'язнів у таборах. На 1 липня 1946 року понад 35 % усіх ув'язнених у таборах мали вироки за «контрреволюційні» злочини. У деяких таборах ця частка була навіть ще більшою, вона набагато перевищувала 50 %²⁴.

Хоча ця загальна частка у подальші роки знову зменшилася, змінилося і саме становище політичних в'язнів у таборах. Це були політичні в'язні нового покоління, люди з іншим досвідом. «Політичні», арештовані у 1930-ті роки – і особливо арештовані у 1937 і 1938 роках, – були інтелектуалами, членами партії і звичайними робітниками. Для більшості з них арешт був шоком, вони були психологічно не готові до тюремного життя і фізично не готові до тяжкої примусової праці. На відміну від цього у перші повоєнні роки серед політичних з'явилися колишні радянські військові, офіцери польської Армії Крайової, українські і прибалтійські партизани, німецькі і японські військовополонені. Ці чоловіки і жінки мали досвід війни, конспірації і командування військами. Дехто з них пройшов німецькі концтабори; інші воювали у партизанських загонах. Багато з них мали відверті антирадянські чи антикомуністичні настрої. Те, що вони опинилися за колючим дротом, не викликало у них жодного здивування. Як згадує один в'язень, «вони дивилися в очі смерті, пройшли вогонь і пекло війни, пережили голод і

величезні трагедії – тож вони, порівняно із в'язнями довоєнного періоду, являли собою зовсім інше покоління»²⁵.

Майже відразу після своєї появи у таборах в кінці війни в'язні цієї нової категорії почали створювати проблеми для влади. 1947 року професійним злочинцям було вже не так легко над ними панувати. Серед різних національних і кримінальних груп, що домінували в табірному житті, з'явилася нова: «червоні шапочки». Як правило, це були колишні військові або партизани, які об'єднувалися для боротьби проти панування злочинців – і поширювали свою боротьбу на адміністрацію, яка потурала злочинцям. Ці групи продовжували діяти й у наступному десятилітті, незважаючи на всі зусилля їх роз'єднати. Зимом 1954–1955 років Віктор Булгаков, що тоді був в'язнем Інти, шахтарського табору в північному Воркутинському краї, був свідком спроби адміністрації «зламати» політичних в'язнів – керівництво прислало до табору «контингент» із 60 злочинців. Вони озброїлися і готувалися напасти на політичних:

«Зненацька у них з'явилася “холодна зброя”, чого і слід було чекати в такій ситуації... ми дізналися, що вони вкрали гроші й речі в одного старшого чоловіка. Ми попросили їх віддати, але вони віддавати щось не звикли. Тож близько другої ночі, відразу після того, як вимкнулося світло, ми з усіх боків оточили їхній барак і напали на них. Ми почали їх бити, і били, поки вони вже не могли встати. Один вискочив у вікно... побіг на вахту і впав на порозі. Але коли з'явилися охоронці, нас уже нікого не було... Злочинців із зони забрали»²⁶.

Про схожий випадок у Норильську згадує інший в'язень:

«Партія злочинців прибула на один лагпункт, де всі в'язні були політичними, і почала встановлювати свої порядки. В'язні, всі – колишні армійські офіцери, розірвали їх на шматки, навіть без зброї. З дикими криками решта злочинців побігла до охоронців, благаючи про допомогу»²⁷.

Змінилися навіть жінки. Стомлена залякуваннями, одна ув'язнена-політична сказала групі злочиниць, які вкрали гроші: «Ми викинемо і вас, і ваше ганчір'я, так що будете сьогодні ночувати за дверима». Гроші повернули²⁸.

Звичайно, злочинці не завжди зазнавали поразки. Під час однієї сутички у Вятлагу між злочинцями і політичними дев'ятьох політичних було вбито. Злочинці вимагали з кожного в'язня по 25 рублів і просто вбивали тих, хто відмовлявся платити²⁹.

Але влада зауважила зміну. Якщо політичні в'язні можуть об'єднуватися для боротьби зі злочинцями, вони також можуть об'єднуватися і для боротьби з табірною адміністрацією. 1948 року, передбачаючи можливість повстань, московське начальство ГУЛАГу наказало перевести всіх «особливо небезпечних» політичних до нових – «особливих» – таборів. Вони були спеціально створені для ув'язнення «шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих уклоністів, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів і членів інших антирадянських організацій», а насправді являли собою продовження каторги з багатьма притаманними їй рисами: смугастою уніформою, номерами на кашкетах, спинах і грудях, заграбованими вікнами, замиканням бараків на ніч. В'язням дозволялися лише мінімальні контакти із зовнішнім світом, у деяких випадках один-два листи

на рік. Листування з будь-ким, крім членів сім'ї, суворо заборонялося. Робочий день тривав десять годин, в'язням було заборонено виконувати будь-яку іншу роботу, крім тяжкої фізичної. Медичну допомогу було зведено до мінімуму: у цих «особливих» табірних комплексах «інвалідних таборів» не було³⁰.

Як і каторжні лагпункти, на які вони невдовзі почали накладатися, ці особливі табори розташовувалися виключно у найсуворіших районах країни, в Інті, Воркуті, Норильську та на Колимі – все це гірничовидобувні табори біля Полярного кола, – а також у казахських пустелях і дрімучих мордовських лісах. Фактично це були табори в таборах, оскільки більшість з них створювалися в уже існуючих табірних комплексах. Відзначалися вони лише одним. Адміністрація ГУЛАГу всім їм давала напрочуд поетичні назви, пов'язані з ландшафтом: зокрема, Мінеральний, Гірський, Дібровний, Степовий, Береговий, Річковий, Озерний, Піщаний, Луговий. Мета, наскільки можна судити, полягала у секретності – приховати сутність цих таборів, – тому що дубів у Дібровному таборі не було, і вже точно не було морського берега у Береговому. Звичайно, за радянським звичаєм дуже скоро ці назви було скорочено – до Мінлагу, Горлагу, Дубравлагу, Степлагу і т. д. На початок 1953 року у десяти особливих таборах утримувалося 210 тисяч в'язнів³¹.

Однак ізоляція не робила цих «особливо небезпечних» політичних в'язнів слухнянішими. Навпаки, особливі табори звільняли політичних від постійних конфліктів із кримінальними в'язнями і від заспокійливого впливу з боку інших в'язнів. Залишені самі на себе, вони почали ще ворожіше ставитися до системи: це був 1948-й, а не 1937 рік. Зрештою вони розгорнули тривалу, рішучу і безпрецедентну боротьбу проти влади.

Нове закручування гайок репресивної системи позначилося не тільки на політичних в'язнях. Тепер, коли продуктивність стала як ніколи значущою, начальство ГУЛАГу почало переглядати своє ставлення до професійних злочинців. Їхня зіпсованість, лінь і небезпечна поведінка щодо охорони шкодила табірному виробництву. Тепер, коли вони більше не контролювали політичних в'язнів, не могли вони приносити і ніякої іншої вигоди. Хоча кримінальні в'язні ніколи не викликали такої ворожості, як політичні, а охорона з ними ніколи не поводитися з такою ненавистю, повоєнне керівництво ГУЛАГу вирішило покласти край пануванню кримінальних у таборах – і викоринити злочинців у законі, які відмовлялися працювати.

На практиці війна ГУЛАГу зі злочинцями велася як у відкритій, так і у прихованій формі. По-перше, найнебезпечніших, найзатятіших злочинців просто відділили від інших в'язнів і дали їм довші терміни – 10, 15, 25 років³². Взимку 1948 року було створено групу кримінальних лагпунктів суворого режиму для рецидивістів. Згідно з московськими вказівками, тільки найдисциплінованішим і «психічно найздоровішим» охоронцям дозволялося у них працювати; оточували їх особливо високі посилені огорожі. Окремі вказівки стосувалися подальших деталей. ГУЛАГ наказував негайно створити 27 таких таборів, розрахованих більш як на 115 тисяч в'язнів³³.

На жаль, про щоденне життя на цих штрафних лагпунктах відомо дуже мало; невідомо навіть, чи всі заплановані було дійсно створено: якщо звичайні кримі-

нальні в'язні мемуарів не писали, то ще менш імовірно, щоб їх залишили в'язні цих таборів – якщо їм вдалося їх пережити. Втім, на практиці у більшості таборів практикувалася та чи та форма відділення особливо небезпечних злочинців; через один особливо поганий поворот долі Євгенія Гінзбург протягом короткого часу побувала такою ув'язненою: на лагпункті Известковая на Колимі. Вона була там єдиною політичною ув'язненою серед жінок-злочинців.

Під час свого короткого перебування на Известковій Гінзбург працювала у вапняковому забої; вона не могла виконати норми і тому взагалі не отримувала їжі. Перші кілька вечорів вона «просиділа на вузлі в кутку барака», бо на нарах місця не було, спостерігаючи, як переважно голі жінки пили у спец барака сурогатний алкоголь. Потім одна з жінок, що виявилася знайомою Гінзбург, хвора на сифіліс в останній стадії, дала їй місце, щоб лягти, проте полегшення виявилось невеликим. «Густий запах гниття» від проваленого носа сифілітички буквально душив. «На Известковій, як у справжнісінькому пеклі, не було не тільки дня і ночі, але й середньої, придатної для існування температури. Або крижаний холод вапнякового забою, або інфернальна спека барака».

У цьому таборі Гінзбург ледве уникла звалтування. Одного вечора охоронці, які були «дуже далеко від начальства», увірвалися в барак і почали нападати на жінок. Іншого разу один з них несподівано кинув їй хлібину. Керівництво табору, яке чекало на перевірку, побоювалося, що вона може померти. «Наше воїнство, очуміле від глухомані, від обжерливості і спирту, від постійної гризні з дівками, зовсім втратило орієнтацію і не дуже розуміло, за що саме йому може перепастися. У будь-якому разі, акт про смерть їм був до приїзду начальства ні до чого»³⁴.

Але їй вдалося втекти з Известкової. Друзі допомогли, щоб її перевели в інший табір; для цього знадобився вплив аж самої прибиральниці помешкання начальника Севвостлагу. Іншим таланило менше.

Проте суворіший режим і довші терміни ув'язнення були не єдиною зброєю адміністрації у війні проти панування криміналітету. У Центральній Європі сила Радянського Союзу як держави-окупанта полягала у здатності підкуповувати місцеві еліти, перетворювати їх представників на своїх пособників, які свідомо і добровільно гнобили власний народ. Ці самі прийоми застосовувалися і для контролювання кримінальної еліти у таборах. Метод був прямолінійний: привілеї і особливе ставлення гарантувалося тим професійним злочинцям – злочинцям у законі, які відмовляться від своїх «правил» і співпрацюватимуть з владою. Ті, хто на це погоджувався, отримували повну свободу гнобити своїх колишніх товаришів, навіть катувати і вбивати їх – охорона на це закривала очі. Ці суцільно продажні злочинці – пособники влади отримали назву «суки»; між ними і тими професійними злочинцями, що залишилися вірними своєму «кодексу честі», розгорілися криваві битви – «війна сук із злочинцями».

Боротьба політичних за виживання і війна між злочинцями були визначальними рисами табірної життя повоєнної епохи. Хоча конфлікти між кримінальними групами відбувалися й раніше, вони не відзначалися такою озлобленістю, не були так очевидно і відверто спровокованими: низка таких битв вибухнули одночасно по всьому ГУЛАГу 1948 року, що не залишає сумнівів щодо ролі у них керівництва³⁵. Дуже і дуже багато авторів спогадів пишуть про цю боротьбу, хоча, знову ж таки, більшість тих, хто пише про ці події, не брали у них безпосередньої

участі. Вони були наляканими спостерігачами й іноді жертвами. «Ворожнеча між суками і злодіями була смертельна»,— пише Анатолій Жигулін:

«Злодії, що потрапляли на сучий лагпункт, якщо їм не вдавалося відразу ж після приходу етапу сховатися в БУРі [барак посиленого режиму], часто опинялися перед дилемою: померти чи стати суками — *зсучитися*. І навпаки, у разі приходу великого злодійського етапу суки ховалися у БУРах, влада змінювалася, лагпункт ставав злодійським... При таких змінах влади... часто траплялися криваві сутички»³⁶.

Один злодій говорив сторонньому в'язневі, що всі суки «вже мертві, їм решта нас винесли вирок, і за першої нагоди *блатний* його вб'є»³⁷. Ще один в'язень став свідком такої битви:

«Години через нівтори злодіїв привели назад і кинули на землю. Їх було не впізнати. Весь їхній добрий одяг порвали і познімали. Натомість їм дали подрані табірні фуфайки, а замість черевиків — онучі. Їх по-звірячому били, багатьом вибили зуби. Один не міг підняти руки: її зламали залізною трубою»³⁸.

Леонід Сітко був очевидцем початку особливо жорстокої битви:

«Коридором з криком “Війна! Війна!” пробіг охоронець, від чого всі в'язні, яких було менше, ніж сук, побігли ховатися до штрафного ізолятора. Суки іобігли за ними, кількох убили. Тоді охоронці допомогли решті заховатися — вони не хотіли, щоб вбили всіх, а потім наступного дня потайки відправили їх з табору»³⁹.

Некримінальні в'язні часом теж брали участь у цих битвах, особливо коли адміністрація надавала більше повноважень сукам. Хоча й «не варто романтизувати злодіїв і їхній закон, як це вони самі робили в житті та своєму фольклорі», Жигулін далі пише:

«Але суки в тюрмах і таборах для простого зека були особливо страшні. Вони вірно служили табірному начальству, працювали нарядчиками, комендантами, буграми (бригадирами), спиногрізами (помічниками бригадирів). Вони по-звірячому знущалися над простими роботягами, обдирали їх до крихти, роздягали до нитки. Суки не тільки були стукачами за наказами табірної адміністрації, вони вбивали кого завгодно. Тяжким було життя ув'язнених на лагпунктах, де влада належала сукам».

Проте в нову повоєнну епоху політичні в'язні не були безсилими перед такою наругою. У таборі, де відбував ув'язнення Жигулін, групі кількох колишніх військових вдалося побити почет ненависного суки — пахана лагпункту, а потім і вбити його самого, прив'язавши до пилорами. Коли решта сук закрилися в своїх бараках, політичні послали їм листа з пропозицією зберегти їм життя, якщо вони покажуть у вікно відрізану голову «заступника» зарізаного на пилорамі. Вони це зробили. «Власне життя виявилось, звичайно, дорожчим за голову ватажка»⁴⁰.

Відкриті бойові дії стали такими нестерпними, що навіть влада зрештою від цього стомилася. 1954 року МВД запропонувало начальникам таборів створити «окремі табори для утримання рецидивістів конкретних категорій», а також убезпечити «утримуваних окремо в'язнів» від загрози з боку інших. Єдиним способом

уникнути кровопролиття було «ізолювання ворогуючих груп». Війна почалася через прагнення влади контролювати злочинів, а припинилася через те, що влада не могла контролювати війну⁴¹.

На початку 1950-х років господарі ГУЛАГу опинилися у парадоксальному становищі. Вони прагнули приборкати злочинів-рецидивістів, збільшити продуктивність і забезпечити нормальне функціонування табірних підприємств. Вони прагнули ізолювати контрреволюціонерів – для того, щоб вони не могли справляти згубного впливу на інших в'язнів. Однак, тугіше затягуючи репресивну гайку, вони самі ускладнювали собі завдання. Бунтівні настрої політичних в'язнів і війни між злочинцями наближали ще глибшу кризу: зрештою, влада зрозуміла, що табори є марнотратними, корумпованими і, що найгірше, економічно неефективними.

Чи, точніше, це стало зрозумілим для всіх, крім Сталіна. Знову ж таки, маніакальна пристрасть Сталіна до репресій і його переконаність в ефективності економіки, ґрунтованої на рабській праці, так добре відповідали одна одній, що сучасним коментаторам тяжко сказати, чи то він збільшував кількість арештів, щоб будувати більше таборів, чи будував більше таборів для того, щоб було де тримати більше арештантів⁴². Протягом 1940-х років Сталін наполягав на наданні МВД ще ширших економічних повноважень: 1952 року, за рік до смерті Сталіна, МВД контролювало 9 % капіталовкладень в країні, більше, ніж будь-яке інше міністерство. За п'ятирічним планом на 1951–1954 роки передбачалося зростання цього показника більш як удвічі⁴³.

І знову Сталін розпочав реалізацію ряду гігантських будівельних проєктів, схожих на ті, які він підтримував у 1930-х роках. На особисту вимогу Сталіна МВД побудувало новий азбестовий завод, це виробництво вимагало високого технічного рівня – саме того, що погано вдавалося ГУЛАГу. Також Сталін особисто відстоював будівництво ще однієї залізничної лінії у полярній тундрі, від Салехарда до Ігарки – це будівництво отримало назву «Дорога смерті»⁴⁴. Кінець 1940-х років був також епоєю каналів – Волго-Донського, Волго-Балтійського і Головного Туркменського – та Сталінградської і Куйбишевської гідроелектростанцій, остання з них є найбільшою в світі. У 1950-х роках МВД також розпочало будівництво тунелю і залізничної лінії до острова Сахалін; на цьому проєкті мали працювати десятки тисяч в'язнів⁴⁵.

Цього разу не було Горького, щоб оспівати нові сталінські будови. Навпаки, ці нові проєкти багато хто вважав гігантоманією та марнуванням сил і коштів. За життя Сталіна ніхто відкрито не висував щодо них заперечень, однак кілька з них, зокрема і «Дорогу смерті» та сахалінський тунель, було припинено вже через кілька днів після його смерті. Кричуща безглуздість цих величезних затрат робочої сили добре усвідомлювалася, про що свідчать архіви самого ГУЛАГу. Одна з перевірок 1951 року встановила, що ціла 90-кілометрова гілка залізниці на Далекій Півночі, в яку було вкладено великі гроші і яка забрала багато людських життів, жодного разу не використовувалася протягом трьох років. Ще одна вкрай дорога у будівництві залізниця завдовжки 400 кілометрів не використовувалася півтора року⁴⁶.

1953 року ще одна перевірка, проведена за вказівкою Центрального комітету КПРС, виявила, що кошти, що витрачаються на утримання таборів, набагато перевищують будь-яку користь, отримувану від праці ув'язнених. 1952 року держава субсидіювала ГУЛАГ на суму у 2,3 мільярда рублів, що становило понад 16 % видатків державного бюджету⁴⁷. Один російський історик зауважив, що доповідні МВД Сталіну щодо розширення системи таборів часто починалися словами «Згідно з Вашими побажаннями...», наче підкреслюючи легке заперечення авторів⁴⁸.

Московське начальство ГУЛАГу також добре знало про поширення невдоволення і неспокою у таборах. 1951 року масові відмови виходити на роботу як з боку кримінальних, так і політичних в'язнів, сягнули кризового рівня: того року МВД підрахувало, що воно втратило більш як мільйон робочих днів через страйки і протести. 1952 року ця цифра подвоїлася. За власними статистичними даними ГУЛАГу, 32 % в'язнів 1952 року не виконували норм⁴⁹. Список великих страйків і акцій протесту за 1950–1952 роки, складений самим керівництвом, вражає своєю довжиною. Серед інших, тут і збройне повстання на Колимі взимку 1949–1950 років; збройна втеча з Краслагу в березні 1951 року; масові голодування в Ухтіжемлагу та Екібастузі 1951 року; страйк в Озерлагу 1952 року⁵⁰.

Становище було таким поганим, що у січні 1952 року начальник Норильського табірного комплексу надіслав тодішньому керівникові ГУЛАГу генералові Івану Долгих листа зі списком заходів, яких він вжив для відвернення повстання. Він вважав за доцільне ліквідувати великі робочі зони, де не можна було забезпечити належного нагляду над в'язнями, подвоїти кількість охоронців (що, як він визнавав, було нелегко) та ізолювати різні угруповання в'язнів одне від одного. Це теж тяжко, писав він, «при тому, що великі кількості в'язнів належать до тих чи тих ворогуючих угруповань, нам пощастить, якщо ми зможемо просто ізолювати їхніх лідерів». Також він пропонував відділити вільнонайманих робітників від в'язнів на місцях роботи – і наприкінці додавав, що корисним було б негайно звільнити 15 тисяч в'язнів, оскільки вони принесли б більше користі як вільнонаймані працівники. Не треба казати, що ці міркування непрямо ставили під сумнів саму логіку примусової праці⁵¹.

З цим погоджувався і дехто з представників найвищої радянської ієрархії. «Зараз нам потрібна першокласна техніка», – визнавав тодішній керівник МВД Круглов: очевидно, що техніка третього сорту, якою тоді був устаткований ГУЛАГ, уже не вважалася достатньою. Пленум Центрального комітету партії 25 серпня 1949 року був повністю присвячений обговоренню листа від освіченого в'язня на прізвище Жданов. «Найбільшим недоліком системи таборів, – пише Жданов, – є те, що вона ґрунтується на примусовій праці. В інших умовах праці наполовину менше людей могли б зробити удвічі більше від того, що роблять в'язні зараз»⁵².

У відповідь на цей лист Круглов пообіцяв підвищити продуктивність праці в'язнів, головним чином через повернення оплати праці для в'язнів, що добре працюють, і відновлення політики скорочення термінів для в'язнів, що добре працюють. Здається, ніхто не відзначив того, що обидві ці форми «заохочення» було ліквідовано в кінці 1930-х років – остання особисто Сталіним – саме на тій підставі, що вони ведуть до зниження економічної ефективності таборів.

Результати були незначні, бо мало що насправді змінювалося. Дуже мало грошей врешті-решт доходило до кишень в'язнів: слідство, проведене після смерті Сталіна, виявило, що ГУЛАГ та інші установи незаконно конфіскували 126 мільйонів рублів з особистих рахунків в'язнів⁵³. Та навіть ті незначні суми, які таки опинялися в руках в'язнів, ймовірно, більше шкодили, ніж допомагали. У багатьох таборах кримінальні авторитети запровадили систему «збору податків» в обмін на «захист», примушуючи в'язнів, які стояли нижче у табірній ієрархії, платити за привілей – щоб їх не били чи не вбили взагалі. Також стала можливою «купівля» за гроші легшої роботи⁵⁴. У політичних таборах в'язні пускали свої нові «зарплати» на хабарі охоронцям. За грошами до таборів прийшла горілка, а потім наркотики⁵⁵.

Обіцянка скорочення термінів ув'язнення, швидше за все, трохи більше сприяла зростанню трудового ентузіазму. Поза сумнівом, МВД гаряче підтримувало таку політику, а 1952 року навіть запропонувало звільнити великі групи в'язнів у найбільших північних табірних промислових комплексах – з вугільних копалень Воркути й Інті та з Ухтинського нафтопереробного заводу – і найняти їх на роботу як вільних працівників. Здається, що навіть виробничники з МВД мали за краще працювати з вільними, а не із в'язнями⁵⁶.

Стурбованість табірною економікою досягла такого рівня, що восени 1950 року Берія наказав Круглову провести загальну перевірку ГУЛАГу, щоб з'ясувати правду. У звіті Круглова йшлося, що в'язні, «найняті» МВД, працюють не менш продуктивно, ніж вільнонаймані. Водночас він визнавав, що затрати на утримання в'язнів – на харчі, одяг, бараки, а понад усе – на охоронців, потреба в яких була тоді більшою, ніж будь-коли раніше, – набагато перевищують затрати на оплату вільнонайманих працівників⁵⁷.

Іншими словами, табори були економічно не вигідними, і багато людей уже про це знали. Проте ніхто, навіть сам Берія, за життя Сталіна не наважився вжити якихось заходів, що, мабуть, і не дивно. Для найближчого оточення Сталіна 1950–1952 роки мали видаватися особливо небезпечними для того, щоб говорити диктаторові, що його улюблені проекти виявилися економічним провалом. Уже хворий і вмираючий Сталін м'якшим з роками не ставав. Навпаки, його параноя дедалі більше загострювалася, і тепер він був схильний бачити змовників і ворогів прямо навколо себе. У червні 1951 року він несподівано наказав арештувати керівника радянської контррозвідки Абакумова. Восени того ж року, без попередніх консультацій, він особисто продиктував рішення Центрального комітету щодо «мінгрельської націоналістичної змови». Мінгрели – етнічна група в Грузії, найвідомішим представником якої був не хто інший, як Берія. Протягом 1952 року в середовищі грузинської комуністичної еліти відбувалися арешти, звільнення з посад і страти; вони зачепили багатьох близьких товаришів і протеже Берії. Майже напевно остаточною ціллю цієї чистки для Сталіна був сам Берія⁵⁸.

Проте не він один був жертвою останнього нападу сталінської параної. 1952 року Сталін почав виявляти зацікавленість у переслідуванні ще однієї етнічної групи. У листопаді 1952 року 14 провідних лідерів чехословацької комуністичної партії, що отримала повну владу у Чехословаччині, було притягнуто до суду – 11 з них були євреями – і засуджено як «сіоністських авантюристів». Через місяць після цього Сталін сказав на партійному з'їзді, що «кожен єврей – це

націоналіст і агент американської розвідки». Після цього 13 січня 1953 року друкований орган Комуністичної партії газета «Правда» викрила «змову лікарів»: «терористичне угруповання лікарів», як вона писала, «що поставило собі за мету убивство активних суспільних діячів через саботаж медичної допомоги». Шестеро з дев'яти «лікарів-шкідників» були євреями. Всі вони заперечували те, що були пов'язані з Єврейським антифашистським комітетом, керівництво якого воєнного часу – видатні єврейські інтелектуали і письменники – було засуджене за кілька місяців до того за пропаганду «космополітизму»⁵⁹.

«Справа лікарів» була сповнена жахливої трагічної іронії. Всього лише десять років тому сотні тисяч радянських євреїв, що мешкали у західній частині країни, були вбиті Гітлером. Ще сотні тисяч втекли з Польщі до Радянського Союзу, шукаючи порятунку від нацистів. Незважаючи на це, Сталін в останні роки свого життя планував нові показові суди, нову хвилю масових страт і нову хвилю депортацій. Можливо, в кінцевому підсумку він планував виселити всіх євреїв з великих міст Радянського Союзу до Середньої Азії і Сибіру⁶⁰.

Країною знову ширилися страх і підозрілість. Налякані єврейські інтелектуали підписали заяву із засудженням лікарів. Ще сотні лікарів-євреїв було арештовано. Ще інших євреїв звільняли з роботи – країною котилася хвиля відвертого антисемітизму. На своєму далекому карагандинському засланні Ольга Адамова-Сліозберг чула розповідь місцевої жінки про те, як на пошті відкрили посилку з Америки, адресовану якомусь Рабиновичу, – у тій посилці начебто була вата, що кишіла тисячами тифозних вошей⁶¹. У Каргопольлагу, таборі на півночі Архангельської області, до Ісаака Фільштинського теж доходили чутки про те, що в'язнів-євреїв мають забрати до спеціальних таборів на Далекій Півночі⁶².

І ось коли «справа лікарів» мала обернутися тисячами нових в'язнів у таборах і на засланні, коли навколо Берії і його поплічників затягувалася петля, і коли ГУЛАГ увійшов у період гострої економічної кризи – помер Сталін.

Розділ 23

СМЕРТЬ СТАЛІНА

Останні години чи дві людина просто повільно задихалася. Агонія була страшною. Вона душила його у всіх на очах. У якийсь момент – не знаю, чи так насправді, але так здавалося – очевидно, в останню вже хвилину, він раптом розплющив очі і обвів ними всіх, хто стояв навколо. Це був жахливий погляд, чи то божевільний, чи то гнівний і сповнений жаху перед смертю...

Дочка Сталіна Світлана про останні хвилини життя батька ¹

Якщо у 1930-ті роки багато в'язнів вважали, що ГУЛАГ є якоюсь великою помилкою, котра якимось чином ховалася від доброго погляду товариша Сталіна, то на початку 1950-х уже мало хто мав такі ілюзії. Ставлення до цього, як згадував один табірний лікар, було простим: «Величезна більшість знали і розуміли, що це за людина. Люди розуміли, що це тиран, що ціла велика країна підкоряється порухові його пальця, і що доля кожного в'язня якимось чином пов'язана з долею Сталіна» ².

В останні роки його життя політичні в'язні сподівалися на його смерть і мріяли про неї, постійно, хоч і пошепки, щоб не привертати уваги, про це говорили. Люди, зітхаючи, казали: «Ох, грузини живуть довго», і цим могли передати свою надію, не вчиняючи державної зради. Навіть коли він захворів, політичні залишалися обережними. Майя Улановська почула звістку про його, як потім виявилось, смертельну хворобу, від жінки-інформаторки. Вона обережно відповіла: «Ну й що? Кожен може захворіти. У нього добрі лікарі, вони його вилікують» ³.

Коли 5 березня 1953 року про його смерть повідомили офіційно, дехто продовжував бути обережним. У Мордовії політичні в'язні ретельно приховували свою схвильованість, що, як вони побоювалися, може коштувати їм додаткового терміну ув'язнення ⁴. На Колимі жінки «старанно оплакували небіжчика» ⁵. На одному з воркутинських лагпунктів Павло Негретов почув повідомлення, яке було зачитане у табірній їдальні. Ні начальник табору, який читав повідомлення, ні жоден в'язень не сказали і слова. «Новину зустріли могильною тишею. Ніхто нічого не сказав» ⁶.

На одному норильському лагпункті в'язні слухали в урочистій тиші на табірному дворі повідомлення про смерть «великого вождя радянського народу і вільних людей усього світу». Після повідомлення настала довга тиша. Потім один із в'язнів підняв руку: «Товаришу начальник, мені дружина прислала трохи грошей, вони у мене на рахунку. Тут вони мені не потрібні, то я їх хотів би витратити на букет для нашого улюбленого вождя. Я можу це зробити?» ⁷

Інші відкрито раділи. У Степлагу звістку зустріли вітальними вигуками. У Вятлагу в'язні підкидали вгору кашкети і кричали «Ура!»⁸. На вулицях Магадана один в'язень вітав інших: «Зі святом вас! Зі світлим Христовим воскресінням!»⁹ Релігійне піднесення відчував не він один: «Стояв невеликий мороз. Було дуже, дуже тихо. Скоро засиніє небо. Юрій Миколайович підняв руки і пристрасно проголосив: “Хай співають півні на святій Русі! Скоро день прийде на святу Русь!”»¹⁰

Та незалежно від того, що вони відчували і приховували чи не приховували своїх почуттів, більшість в'язнів і поселенців були переконані у тому, що щось зміниться. У карагандинському засланні Ольга Адамова-Слізоберг, почувши звістку, затремтіла і закрила руками обличчя, щоб її непевні товаришки по роботі не могли побачити її радості. «Тепер або ніколи. Все має змінитися. Тепер або ніколи»¹¹.

На іншому воркутинському лагпункті Бернард Редер почув новину по табірному радіо, коли вдягав шахтарську форму:

«В'язні обмінювалися непомітними поглядами, очі світилися тріумфуючою ненавистю, лунали приглушені слова – невдовзі ідальня спорожніла. Всі побігли розповідати добру звістку... Того дня на Воркуті ніхто не працював. Люди стояли купками, схвилювано розмовляючи... ми чули, як охоронці на вежах збуджено телефонували одне одному, і невдовзі після того почувалася перша п'яна лайка»¹².

Серед табірної адміністрації панувало глибоке збентеження. Ольга Василєва, яка тоді працювала у центральній адміністрації ГУЛАГу в Москві, згадує, що, не криючись, плакала: «Я плакала, і ще багато людей плакали – жінки і чоловіки теж, усі не приховували сліз»¹³. Як і мільйони співвітчизників, співробітники ГУЛАГу плакали не тільки через смерть вождя, а й зі страху за своє життя і кар'єру. Хрущов пізніше писав: «Я не просто плакав за Сталіним. Я жахливо непокоївся майбутнім країни. Я відчував, що Берія вже став розпоряджатися всім навкруги і що це може бути початком кінця»¹⁴.

Під «кінцем» він, звичайно, має на увазі закінчення своєї кар'єри: звісно, смерть Сталіна означала нове кровопролиття. Відчуваючи такий самий страх, багато великих начальників ГУЛАГу, як кажуть, потерпали від серцевих нападів, підвищення кров'яного тиску, тяжкої лихоманки і застуди. Їхнє горе і відчуття повного емоційного розладу приводили до того, що вони справді хворіли. Вони буквально хворіли від страху¹⁵.

Охоронці в таборах відчували сум'яття, але не набагато яснішим було майбутнє і для нових господарів Кремля. Як і побоювався Хрущов, Берія, який ледве стримував радість, стоячи біля мертвого Сталіна, почав з дивовижною швидкістю впроваджувати зміни. 6 березня, ще навіть до похорону Сталіна, Берія оголосив реорганізацію таємної поліції. Він наказав її керівникові передати ГУЛАГ міністерству юстиції, залишивши у юрисдикції МВД тільки спеціальні табори для політичних в'язнів. Багато підприємств ГУЛАГу він передав іншим міністерствам – лісові, гірничі, машинобудівні і т. ін.¹⁶ 12 березня Берія наказав припинити роботи на понад 20 найбільших нових проектах ГУЛАГу, оскільки вони «не відповідають цілям народного господарства». Було зупинено роботу на будівництвах Головного Туркменського каналу, на каналі Волга–Урал, Волго-Балтій-

ському каналі, на будівництвах греблі в пониззі Дону, Донецького порту та Сахалінського тунелю. Було припинено роботи і на будівництві «Дороги смерті» – залізниці Салехард – Ігарка, яку так і не добудували¹⁷.

Через два тижні після цього Берія спрямував Президії Центрального комітету партії дивовижно точного і відвертого листа щодо становища трудових таборів. Він повідомляв, що у них перебуває 2 526 402 в'язні, з яких тільки 221 435 справді є «небезпечними державними злочинцями»; також він закликав до звільнення багатьох в'язнів:

«Серед в'язнів відбувають покарання 438 788 жінок, з них 6286 вагітних і 35 505 жінок, що мають при собі дітей віком до двох років. Багато жінок мають дітей віком до десяти років, які виховуються родичами або в дитячих будинках.

Серед в'язнів відбувають покарання 238 тисяч людей похилого віку – чоловіків і жінок, старших 50 років, а також 31 181 неповнолітніх віком до 18 років.

Близько 198 тисяч в'язнів у таборах страждають на тяжкі невиліковні хвороби і є повністю непрацездатними.

Добре відомо, що в'язні у таборах... залишають своїх рідних і близьких у дуже тяжкому становищі, їхні сім'ї часто руйнуються, що спричиняється до тяжких негативних наслідків, відчутних протягом усієї решти їхнього життя»¹⁸.

На цих підставах, що виглядають людяними, Берія зажадав амністії, яка б поширювалася на всіх в'язнів з термінами до п'яти років, на всіх вагітних жінок, на всіх жінок з маленькими дітьми та на всіх в'язнів віком до 18 років – усього близько мільйона осіб. Амністію було проголошено 27 березня. Звільнення почалися негайно¹⁹.

Через тиждень, 4 квітня, Берія також припинив слідство у «справі лікарів». Це стало першою зміною, видимою для широкої громадськості. Повідомлення про це з'явилося знову в «Правді»: «Осіб, винних у неналежному веденні слідства, арештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності»²⁰.

З цього випливали очевидні висновки: сталінську юстицію визнано неправильною. Також Берія запроваджував і таємні зміни. Він заборонив усім кадрам таємної поліції застосовувати силу проти арештованих – фактично, припинив тортури²¹. Він зробив спробу лібералізувати політику щодо Західної України, прибалтійських республік і навіть Східної Німеччини, загальмувавши проведення советизації і русифікації, яку у випадку України проводив сам Микита Хрущов²². Щодо ГУЛАГу, то 16 червня він відкрив усі свої наміри, відкрито проголосивши, що збирається «ліквідувати систему примусової праці на підставі її економічної неефективності й безперспективності»²³.

Мотиви, які рухали Берією у цих швидких змінах, досі залишаються загадкою. Дехто намагається зобразити його прихованим лібералом, що ненавидів сталінізм і прагнув реформ. Колеги по партії підозрювали, що Берія намагається зосередити в руках таємної поліції більше влади за рахунок Комуністичної партії: позбавлення МВД обтяжливої і дорогої системи таборів було способом посилення цієї установи. Також Берія міг таким чином намагатися збільшити свою популярність у суспільстві взагалі і, зокрема, у численних співробітників таємної поліції, які поверталися з роботи у віддалених таборах. Наприкінці 1940-х років він запровадив практику надання роботи в'язням, які відбули свій термін, – насправді за-

безпечуючи їх лояльність до себе. Проте найімовірніше, що головною причиною дій Берії була його дуже широка і точна обізнаність: можливо, як ніхто інший у СРСР, Берія чудово знав, якими марнотратними були табори і якими несправедливими були вироки більшості його в'язнів. Врешті-решт, він керував першими і арештовував других протягом цілого попереднього десятиліття²⁴.

Та хай там якими були його мотиви, діяв він надто швидко. У його колег ці реформи викликали стривоженість. Найбільше непокоївся Хрущов, якого Берія дуже недооцінював, – можливо тому, що саме він брав участь у слідстві у «справі лікарів», а можливо, через його сильні почуття до України. Хрущов також міг боятися того, що рано чи пізно він потрапить до нових – беріївських – списків «ворогів народу». Поволі, за допомогою організованих чуток, він настроїв інших партійних вождів проти Берії. На кінець червня йому вдалося схилити на свій бік усіх. Під час партійного пленуму будівлю, де він відбувався, було оточено вірними Хрущову військами. Берію вдалося застати зненацька. Вкрай наляканого Берію, другу особу в ієрархії радянської влади, арештували і відправили в тюрму.

Решту свого життя – кілька місяців – Берія провів у в'язниці. Як до нього Ягода і Єжов, він писав листи, благаючи про помилування. Суд над ним відбувся у грудні. Тоді чи ще раніше його стратили, залишається невідомим, однак до кінця 1953 року живого його вже не було²⁵.

Керівництво Радянського Союзу скасувало деякі із нововведень Берії так само швидко, як їх було впроваджено. Та ні сам Хрущов, ні жоден інший радянський керівник уже не відроджували великих будівництв ГУЛАГу. Не було скасовано і беріївську амністію. В'язнів продовжували звільняти – що свідчить про те, що сумніви в економічній ефективності ГУЛАГу не закінчувалися на Берії, незважаючи на його опалу. Нове радянське керівництво дуже добре розуміло, що табори були для державної економіки тягарем, як знали вони і про невинність мільйонів табірних в'язнів. Час пішов: епоха ГУЛАГу добігала свого кінця.

Можливо, прислухаючись до чуток, що доходили з Москви, табірні адміністратори й охоронці також пристосовувалися до нової ситуації. Оговтавшись від страхів і хвороб, багато начальників майже за один день змінили свою поведінку і послабили режим, навіть не чекаючи наказу. Один з адміністраторів колимського лагпункту, де перебував Александр Долгун, почав потискати в'язням руки і називати їх товаришами відразу після звістки про хворобу Сталіна – навіть ще до того, як було офіційно повідомлено про смерть диктатора²⁶. «Режим у таборі послабився, став людянішим», – згадує один в'язень²⁷. Ще один говорить трохи інакше: «Охоронці вже не виявляли такого патріотизму, як за життя Сталіна»²⁸. В'язнів, які відмовлялися виконувати особливу тяжку чи принизливу роботу, більше не карали. Не карали і тих, хто відмовлявся працювати в неділю²⁹. Спалахували стихійні протести – їх учасників також уже не карали, про що згадує Барбара Армонас:

«Ця амністія змінила якісь основи табірної дисципліни... Одного дня ми прийшли з поля в грозу; ми повністю промокли. Адміністрація відправила нас до лазні, не давши спочатку зайти до своїх бараків. Нам це не сподобалось, бо ми хотіли взяти сухий одяг.

В'язні вишикувались довгою шеренгою і почали кричати, називаючи адміністрацію "чекістами" і "фашистами". Потім ми просто відмовилися зрушити з місця. Ні умовляння, ні погрози не принесли жодного результату. Після години мовчазного протистояння адміністрація здалася, і ми пішли до бараків по сухий одяг»³⁰.

Зміни позначилися також і на тюрмах. Місяць після смерті Сталіна Сусанна Печуро провела в одиночній тюремній камері, щодо неї проводилося друге слідство – її звинуватили як «єврейську контрреволюціонерку», викликавши з табору до Москви у зв'язку зі «змовою лікарів». Потім, цілком несподівано, слідство припинилося. Її викликали до слідчого. «Розумієте, я не винний у тому, що з вами повелися несправедливо. Я ніколи вас не бив, не завдавав вам болю», – сказав він їй. Він перевів її в іншу камеру, і там вона вперше почула від однієї жінки про смерть Сталіна. «Що сталося?» – запитала вона. Її співкамерниці замовкли: всі знали, що Сталін помер, тож вони подумали, що вона інформаторка, яка хоче дізнатися, що вони думають. Їй довелося цілий день переконувати співкамерниць у тому, що вона справді нічого не знає. Врешті-решт, згадує Печуро, становище почало на очах змінюватися:

«Охоронці нас боялися, ми робили, що хотіли, кричали під час прогулянок, виголюшували промови, лазили у вікна. Ми відмовлялися вставати, коли вони заходили до нас у камери і наказували стати з ліжок. Півроку тому нас би за це постріляли»³¹.

Однак змінилося не все. Леонід Трус у березні 1953 року також перебував під слідством. Хоча, можливо, смерть Сталіна і врятувала його від страти, йому все ж таки дали 25 років ув'язнення. Один із його співкамерників отримав 10 за якесь нетактовне висловлювання з приводу смерті Сталіна³². Звільняли теж не всіх. Амністія поширювалася на дуже молодих, дуже старих, жінок з дітьми і на ув'язнених з термінами до п'яти років. Величезну більшість цих останніх в'язнів становили кримінальні злочинці або політичні з дуже дрібними звинуваченнями. У результаті в ГУЛАГу залишилося понад мільйон в'язнів, включно з сотнями тисяч політичних в'язнів з довгими термінами.

У деяких таборах тих, хто мав звільнитися, осипали подарунками, оточували увагою, закидали листами до рідних і близьких³³. Так само часто між в'язнями, яких звільняли, і тими, що залишалися, спалахувала запекла ворожнеча. І через сорок років в'язень, якого не звільнили за цією амністією, з гіркотою згадував про неї як про «амністію кишенькових злодіїв»: «злодії були щасливі, їх усіх звільнили»³⁴. В одному таборі група ув'язнених жінок з довгими термінами просто зі злоби побила жінку, яку невдовзі мали звільнити. Ті, хто підпадали під амністію, також нерідко гнівалися на «злочинців», що залишалися і далі відбувати свої терміни³⁵.

Мали місце також і інші конфлікти, що призводили до насильства. Деякі в'язні з довгими термінами йшли до табірних лікарів і вимагали дати їм «інвалідне» посвідчення, яке означало негайне звільнення. За відмову зробити це лікарям погрожували і били їх. У Печорлагу мало місце шість таких випадків: лікарів «систематично тероризували», били і навіть завдавали їм ножових поранень. В Южкузбаслагу четверо в'язнів погрожували лікарю смертю. В інших таборах

кількість в'язнів, звільнених «за інвалідністю», перевищувала кількість інвалідів за складеними до амністії списками³⁶.

Втім, одна категорія в'язнів таборів мала зовсім інші почуття. В'язні «особливих таборів» справді становили особливий випадок: зі своїми 10-, 15- і 25-річними термінами вони не мали надії на звільнення за беріївською амністією. За кілька місяців після смерті Сталіна режим у цих таборах лише незначно змінився. Наприклад, в'язням було дозволено отримувати посилки – але по одній на рік. Адміністрація неохоче погодилася дозволити змагання між футбольними командами в'язнів. Але, як і раніше, вони носили уніформу з номерами, вікна в бараках залишалися загратованими, а бараки замикалися на ніч. Усі контакти із зовнішнім світом, як і раніше, були мінімальними³⁷.

Це було гарантією повстань. На 1953 рік в'язні особливих таборів утримувалися окремо від злодіїв і «звичайних» в'язнів уже більш як п'ять років. Полишені самі на себе, вони створили свої організації опору, які не мали прецедентів у попередній історії ГУЛАГУ. Роками вони перебували на межі організованого повстання, удосконалювали свої плани; від виступу їх утримувало лише сподівання, що смерть Сталіна принесе їм свободу. Коли Сталін помер, а нічого не змінилося, надія розтанула – на зміну їй прийшов гнів.

Розділ 24

ЗЕКІВСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

*Я не сплю. Заревели бураны
С неизвестной забытой поры,
А цветные шатры Тамерлана
Там, в степях...
И костры, костры.*

*Возвратиться б монгольской царицей
В глубину пролетевших веков.
Привязала б к хвосту кобылицы
Я любимых своих и врагов...*

*А потом бы в одном из сражений,
Из неслыханных оргийных сеч
В неизбежный момент поражения
Я упала б на собственный меч...*

Анна Баркова. В баракѣ¹

Після смерті Сталіна особливі табори, як і всю країну, заповнили чутки. Берія переможе; Берії немає. Маршал Жуков і адмірал Кузнецов йдуть на Москву і беруть Кремль танковою атакою; Хрушова і Молотова вбито. Всіх в'язнів звільняють; усіх в'язнів розстріляють; табори оточено внутрішніми військами, готовими до придушення найменшої ознаки повстання. В'язні переповідали ці історії пошепки і на повний голос, сподівалися і розмірковували².

У той самий час в особливих таборах посилювалися національні організації, зміцнювалися зв'язки між ними. Типовим для цієї епохи є пережите Віктором Булгаковим, якого арештували навесні 1953 року – справді, тієї самої ночі, коли помер Сталін, – за звинуваченням в участі в антисталінському студентському гуртку. Невдовзі його відправили до Мінлагу – особливого табору Інтинського вугільновидобувного табірної комплексу за Полярним колом.

Розповідь Булгакова про атмосферу в Мінлагу дуже відрізняється від спогадів в'язнів попереднього періоду. Він вступив у добре організовану антисталінську й антирадянську громаду. Страйки і протести відбувалися там «регулярно». В'язні ділилися на кілька дуже відмінних одна від одної національних груп, кожна з яких мала свій особливий характер. У прибалтів була «міцна організація, але без добре розвинутої ієрархії». Українці, у більшості своїй колишні учасники повстанського руху, «були дуже добре організовані, їхні лідери до ув'язнення були командирами повстанських загонів, усі добре одне одного знали, і їх організація розбудовувалася майже автоматично».

У таборі були також переконані комуністи, хоча вони поділялися на дві групи: ті, хто просто суворо дотримувався партійної лінії, і ті, хто вважав себе комуністами через віру або переконання – вони вірили у можливість поліпшення

становища в Радянському Союзі. Зрештою стало можливим бути антирадянським марксистом – щось абсолютно немислиме в недалекому минулому. Сам Булгаков належав до «Народно-трудового союзу» (НТС) – руху, який за 10–20 років заживе сумної слави; саме його параноїдальна влада вирішила тоді проголосити головною антирадянською організацією.

Для попереднього покоління в'язнів могло б видатися неймовірним і те, чим Булгаков займався в таборі. У Мінлагу в'язням вдавалося видавати рукописну підпільну газету. Політичні в'язні залякали придурків, які «почали їх боятися». Вони також стежили за інформаторами – як це робилося і в інших особливих таборах. Дмитро Панін теж пише про посилення боротьби з інформаторами:

«Також систематично здійснювалися покарання. За вісім місяців було покінчено з 45 інформаторами. Операціями проти них керував таємний центр... Ми бачили, як численні стукачі, не здатні витримувати загрози знищення, що над ними нависла, намагалися уникнути своєї долі у табірній тюрмі – єдиному місці, де вони могли сховатися від неминучої розплати. Всіх їх тримали в одній камері, яку назвали «бліндажем»³.

Один з дослідників табірної теми пише, що вбивства інформаторів стали «такою звичайною подією, яка нікого не дивувала і не цікавила», і відзначає, що «інформатори швидко вимирали»⁴. І знову життя в таборах гіперболізовано відображало життя поза ними. Антирадянські військові організації Західної України також докладали великих зусиль для знищення інформаторів, і їхні ватажки принесли це прагнення з собою в табори⁵. Можливо, усвідомлюючи це, адміністрація табору, в якому сидів Панін, відділила українців від інших в'язнів, оскільки вважалося, що вбивства інформаторів – робота українців. Це тільки посилювало їхню солідарність та їхній гнів⁶.

1953 року товариші Булгакова по Мінлагу також намагалися вести систематичні записи щодо кількості в'язнів і умов життя й передавати ці відомості на Захід, використовуючи послуги охоронців та інші прийоми, якими досконало володітимуть дисиденти 1970–1980-х років, про що йтиметься далі. Булгаков сам був відповідальним за переховування цих документів – також він зберігав копії віршів і пісень, складених в'язнями. Леонід Сітко виконував ту саму роботу у Степлагу, використовуючи як схованку підвал будинку, який споруджували в'язні. Серед цих записів були «короткі розповіді історій людей, листи померлих в'язнів, короткі документи, підписані табірним лікарем Галиною Мишкіною, щодо жахливих умов життя в таборі (зокрема, дані про смертність, голод і т. ін.), розповідь про створення і розростання таборів у Казахстані, історія Степлагу викладалася докладніше, – і вірші»⁷.

І Сітко, і Булгаков просто вірили в те, що колись табори закриють, бараки спалять, а переховувані ними документи знайдуть. Двадцять років тому про таке боялися навіть думати, не те що робити.

Дуже швидко стратегія і тактика конспірації поширилися по всій системі особливих таборів – завдяки самій адміністрації ГУЛАГу. Раніше в'язнів, підозрюваних у змові, просто розділяли. Центральне начальство переводило в'язнів з одних таборів до інших, руйнуючи організації до того, як вони починали вда-

ватися до справжніх дій. Проте у специфічнішій обстановці особливих таборів така тактика працювала проти влади. Часте переведення в'язнів з одних таборів до інших стало найкращим способом поширення і зміцнення організацій опору⁸.

За Полярним колом літо дуже коротке і дуже спекотне. В кінці травня лід на річках починає скресати. Дні стають дедалі довшими, поки ночі взагалі не зникають. У якийсь день червня, а іноді аж у липні, сонце починає пекти по-справжньому люто, часом це триває місяць, часом два. За один день розквітають полярні квіти, і кілька коротких тижнів тундра горить яскравими кольорами. Для людських істот, замкнутих протягом дев'яти місяців, літо приносить непереборне бажання вийти назовні, на свободу. Впродовж кількох коротких днів, що я пробула у Воркуті, здавалося, що всі місцеві мешканці і вдень, і білими ночами знаходяться на вулиці, ходять містом, сидять у парках, розмовляють один з одним біля своїх будинків. Невипадково весна була сезоном втеч. Невипадково також, що три найбільші, найнебезпечніші і найзнаменитіші повстання в ГУЛАГу відбувалися у північних таборах навесні.

У Горлагу, особливому таборі Норильського комплексу, навесні 1953 року атмосфера була особливо напруженою. Восени 1952-го до Горлагу з Караганди перевели велику групу в'язнів – всього близько 1200 осіб; видається, що багато з них там брали участь у спробах втечі із застосуванням зброї та протестах, які там відбувалися протягом кількох попередніх місяців. Усі вони відбували терміни за «революційну діяльність у Західній Україні і в республіках Прибалтики». За документами НКВД, вони почали організовувати «революційний комітет» ще на етапі до Норильська.

За спогадами в'язнів, у таборі було вбито чотирьох інформаторів – кирками – протягом кількох днів після прибуття нового етапу⁹. Навесні 1953 року, розгнівані амністією, яка пройшла повз них, члени цієї групи створили у таборі, за словами звітів НКВД, «антирадянську організацію», що, ймовірно, означає, що вони посилили національні організації, які існували там раніше.

Заворушення почалися у травні. 25 травня по дорозі на роботу конвойні застрелили в'язня. Наступного ранку два підрозділи табору влаштували страйк. Через кілька днів охоронці відкрили вогонь по в'язнях, які перекидали записки через стіну між чоловічим і жіночим таборами. Кількох в'язнів було поранено. 4 червня група в'язнів зламала дерев'яний бар'єр, який відділяв штрафний барак від решти зони, і звільнила 24 в'язні. Також вони захопили в заручники і забрали з собою в зону представника адміністрації табору. Охорона відкрила вогонь – п'ять в'язнів було вбито і 14 поранено. Ще чотири підрозділи приєдналися до страйку. На 5 червня страйкували 16 379 в'язнів. Табір оточили військами, всі виходи з нього було перекрито¹⁰.

Приблизно в цей самий час схожий процес відбувався у Речлагу, особливому таборі у складі Воркутинського вугільного комплексу. Ще 1951 року в'язні Речлагу робили спроби організувати масові страйки, а адміністрація пізніше стверджувала, що викрила у таборі щонайменше п'ять «революційних організацій» упродовж 1951–1952 років¹¹. На момент смерті Сталіна в'язні Речлагу також були добре підготовленими до наступних подій. Вони не тільки, як у Мінлагу, орга-

нізувалися в національні групи, а й визначили спеціальних в'язнів, які слухали західні радіопередачі за допомогою крадених або позичених радіоприймачів і обережно поширювали почуті новини у формі рукописних бюлетенів з коментарями. Так в'язні дізналися не лише про смерть Сталіна й арешт Берії, а й про масові страйки у Східному Берліні 17 червня 1953 року, які були придушені радянськими танками¹².

Здається, що саме ця новина була тією іскрою, яка запалила в'язнів: якщо берлінці можуть страйкувати, то й вони можуть зробити те саме. Джон Ноубл – американець, арештований у Дрездені після війни, згадує, що «їх дух надихав нас, і ми протягом кількох днів після роботи тільки про це і говорили... Наступного місяця ми вже були непокірними рабами. Літнє сонце розтопило сніг, його тепло додало нам сил і мужності. Ми говорили про можливості страйками домагатися свободи, але ніхто не знав, що нам робити»¹³.

30 червня в'язні, що працювали на шахті «Капітальная», роздавали листівки із закликом до в'язнів «припинити подачу вугілля». Того самого дня хтось написав на стіні шахти № 4 гасло: «Жодної видачі вугілля до амністії». Вантажні машини, що вивозили вугілля з шахт, стояли порожні: в'язні припинили видобуток¹⁴. 17 липня адміністрація «Капітальной» отримала ще серйознішу причину для занепокоєння: того дня група в'язнів побила десятника, нібито тому, що він наказував їм «припинити саботаж». Коли прийшла наступна зміна, її десятник відмовився спускатися в шахту.

Коли в'язні Речлагу дізнавалися про ці новини, прибув новий великий етап – знову з Караганди. Усім в'язням на цьому етапі обіцяли поліпшення умов життя і перегляд їхніх справ. Коли вони стали до роботи на воркутинській шахті № 7, то виявилось, що умови не поліпшилися, а стали навіть гіршими. Наступного дня, 19 липня 1953 року, 350 з них оголосили страйк¹⁵.

За цим пішли й інші страйки – почасти завдяки географічному положенню Воркутинського краю. Воркутлаг лежить у центрі величезного вугільного басейну – одного з найбільших у світі. Між шахтами розташовані інші підприємства – електростанції, цегельні й цементні заводи, – кожне з яких пов'язане з табором, а також місто Воркута і менший населений пункт Юр-Шор. Усі ці підприємства і населені пункти з'єднує залізниця. На поїздах, як всюди на Воркуті, працювали в'язні – саме так поширювалося повстання: з вугіллям та іншими вантажами, які перевозилися залізницею з одного місця до іншого, в'язні перевозили і новини про страйк на шахті № 7. Коли поїзди пройшли по всьому великому колу, тисячі в'язнів почули і переказали новини, ще тисячі побачили гасла, написані на вагонах: «До дідька ваше вугілля. Нам потрібна свобода!»¹⁶ До страйку один за одним приєднувалися нові табори, а 29 липня 1953 року шість із 17 підрозділів Речлагу – 15 604 особи – страйкували¹⁷.

На більшості страйкуючих воркутинських і норильських лагпунктів очевидно небезпечне становище контролювали страйкові комітети. Налякана адміністрація залишила табори: ситуація загрожувала перетворитися на повну анархію. В деяких випадках страйкові комітети організовували харчування в'язнів. В інших комітети намагалися переконати в'язнів не застосовувати насильства проти без-

захисних інформаторів. І архівні документи, і спогади свідчать про те, що страйками і в Речлагу, і в Горлагу керували (наскільки ними взагалі можливо було керувати) західні українці, поляки і прибалти. Пізніше МВД вказувало на українця Германа Степанюка як лідера у Норильську і поляка на прізвище Кендзерський, «колишнього капітана польської армії», як на одного з лідерів на Воркуті. У своїй розповіді про повстання ще один поляк – Едвард Бука також твердить, що він був лідером страйку на воркутинській шахті № 29. Він, поза сумнівом, перебував у той час у тому таборі, однак є підстави сумніватися у його розповіді, не в останню чергу тому, що багато зі справжніх лідерів страйку пізніше були розстріляні¹⁸.

Потім українські націоналісти стверджуватимуть, що всі великі страйки і протести у ГУЛАГу планувалися і здійснювалися їхніми таємними організаціями, що стояли за багатонаціональними страйковими комітетами: «Пересічний в'язень, маємо на увазі, зосібна, в'язнів із Заходу та росіян, були неспроможними ні брати участі в ухваленні рішень, ні розуміти механізм руху». Як доказ наводяться два «карагандинські етапи», які склалися з українців і прибули до двох таборів напередодні страйків¹⁹.

Ті самі докази використовуються на підтвердження думки, що страйки було спровоковано певними колами у самому МВД. Можливо, посадовці таємної поліції боялися, що Хрущов може взагалі закрити табори – і вигнати з роботи табірне керівництво. Внаслідок цього вони сприяли страйкам для того, щоб потім їх придушити і таким чином довести, якими необхідними вони залишаються. Колишній зек і видавець Семен Віленський, який організував дві конференції, присвячені опорові в таборах, сказав про це найкраще: «Хто керував таборами? Тисячі людей, які не мали цивільної професії, людей, які звикли до повного беззаконня, звикли володіти в'язнями, могли робити з ними все що хотіли. Цим людям, порівняно з іншими, дуже добре платили».

Віленський переконаний, що в особливому таборі на Колимі, де він був 1953 року, мала місце провокація. Він розповідає, що до табору несподівано прибула група новачків. Один з них почав відкрито організовувати молодь у повстанську групу. Ці молоді люди говорили про страйки, писали листівки, залучали нових в'язнів. Вони навіть робили ножі у табірній майстерні. Їхня поведінка була такою відкритою і провокативною, що Віленському вона здалася підозрілою: табірна адміністрація не могла терпіти таке випадково. Він очолив опозицію новоприбулим, що, зрештою, закінчилося його переведенням до іншого табору²⁰.

У принципі, ці дві версії не є несумісними. Можливо, що хтось у МВД перевів бунтівних українців до цих таборів, щоб спричинити якісь заворушення. Також можливо і те, що лідери страйків – українці були переконані в тому, що діють з власної волі. Проте і з офіційних документів, і зі спогадів свідків більш імовірним видається, що страйки набрали сили лише завдяки співробітництву між різними національними групами. Там, де різні національні групи конкурували між собою або не мали добрих стосунків – таких як у Мінлагу, – організувати страйки було набагато тяжче²¹.

Поза таборами страйки не отримали жодної вагомій підтримки. Страйкарі Горлагу, розташованого дуже близько до Норильська, намагалися привернути увагу до себе плакатом: «Товариші мешканці Норильська! Допоможіть нам у

нашій боротьбі!»²² Оскільки більшість населення Норильська становили колишні в'язні, вони майже напевно боялися відреагувати на цей заклик. Незважаючи на бюрократичний жаргон звітів МВД, складених через кілька тижнів після подій, вони добре передають той жах, який страйки викликали і серед в'язнів, і серед вільнонайманих робітників. Один з обліковців Горлагу клявся співробітникам МВД: «Якщо страйкарі вийдуть із зони, ми битимемося з ними, як із ворогами».

Ще один вільнонайманий розповідав співробітникам МВД про свою випадкову зустріч із страйкарями: «Після закінчення зміни я залишився в забої, щоб закінчити роботу. До мене підійшло кілька в'язнів. Вирвавши в мене відбійний молоток, вони наказали мені припинити роботу, погрожуючи покаранням. Я злякався і покинув працювати...» На його щастя, в'язні посвітили йому в обличчя ліхтариком, впізнали у ньому вільнонайманого і дали спокій²³. Один, у темряві шахті, в оточенні ворожо настроєних, злих і чорних від вугілля страйкарів, він мав справді дуже боятися.

Боялося і табірне начальство. Відчуваючи це, страйкарі і в Горлагу, і в Речлагу зажадали зустрічі із представниками уряду і партії – з Москви. На їхню думку, у будь-якому разі місцеві начальники не могли нічого вирішувати без дозволу з Москви – так насправді воно і було.

Московські представники з'явилися. Тобто у кількох випадках представники «московських комісій» зустрілися з комітетами в'язнів у Горлагу і Речлагу, щоб вислухати і обговорити їхні вимоги. Я можу сказати, що ці зустрічі були безпрецедентні, проте навряд чи це передає те, наскільки вони були новим і незвичайним явищем. До того вимоги в'язнів не викликали жодної іншої реакції, крім застосування грубої сили. Однак у нову післясталінську епоху Хрущов, здається, був принаймні готовим взяти гору над в'язнями за допомогою справжніх поступок.

Він, точніше, його представники успіху не досягли. Після чотирьох днів воркутинського страйку московська комісія на чолі з високопоставленим керівником генералом Масленниковим запропонувала в'язням новий список привілеїв: дев'ятигодинний робочий день, скасування номерів на уніформі, дозвіл на побачення з родичами, дозвіл отримувати з дому листи і гроші. За словами офіційних документів, лідери страйку зустріли ці новини «з ворожістю» і продовжили страйк. Схожу реакцію викликали такі пропозиції і в Горлагу. Видається, що в'язні прагнули амністії, а не просто поліпшення умов утримання.

Хоча вже був не 1938-й, але ще й не 1989 рік. Сталін помер, та справа його жила. Першим кроком могли бути переговори, та за ним ішов другий – груба сила.

У Норильську керівництво спочатку пообіцяло «розібратися з вимогами в'язнів». Насправді, як відзначається у звіті МВД, «комісія МВД СРСР прийняла рішення про ліквідацію страйків». Це рішення, майже напевно прийняте самим Хрущовим, мало негайні драматичні наслідки на низовому рівні. Страйкуючі табори оточувалися військами. Війська очищали лагпункт за лагпунктом, арештовували лідерів страйку, а інших в'язнів етапами відправляли до інших таборів.

У кількох випадках ця «ліквідація» відбувалася порівняно гладко. На першому лагпункті солдати застали в'язнів зненацька. Через табірні гучномовці головний норильський прокурор Вавілов наказав в'язням залишити зону, гарантуючи тим, хто зробить це мирно, що їх не буде покарано за участь у «саботажі». За даними

офіційного звіту, більшість в'язнів так і зробили. Побачивши, що вони залишилися самі, так само вчинили і ватажки. У тайзі солдати і табірне начальство розподіляли в'язнів на групи. На тих, кого підозрювали у «підбурюванні», чекали машини, а «невинним» дозволяли повертатися до табору.

Деякі з подальших «ліквідацій» не були такими мирними. Коли влада повторювала те саме на другий день на іншому лагпункті, лідери страйку спочатку погрожували тим, хто хотів вийти, а потім замкнулися в одному з бараків, з якого їх довелося витягувати силою. У жіночому таборі ув'язнені вишикувалися у коло, вивісили в центрі чорний прапор – на знак жалоби за несправедливо вбитими товаришами, – і почали вигукувати гасла протесту. Після п'яти годин такого протистояння охорона застосувала проти них потужні брандспойти. Тільки тоді охороні вдалося прорвати коло і витягти жінок з табору.

На лагпункті № 5 14 тисяч в'язнів, переважно українців і прибалтів, відмовилися виходити із зони. Вони викинули над своїми бараками чорні прапори; за словами чиновника з МВД, поводитися вони «вкрай агресивно». Потім, коли табірна охорона, підсилена 40 солдатами, спробувала відрізати бараки страйкарів і захистити продовольчий склад, на них напав натовп з 500 в'язнів. Вони лялися, кидалися камінням, били солдатів кийками і кайлами, намагалися вибити у них із рук зброю. Події описуються в офіційному звіті так: «У критичний момент їхнього нападу на охорону солдати відкрили вогонь по в'язнях. Після припинення вогню в'язні були змушені лягти на землю. Після цього в'язні почали виконувати всі накази охорони і адміністрації табору»²⁴.

За даними того самого звіту, того дня загинули 23 в'язні. Як свідчать очевидці, за кілька днів у Норильському табірному комплексі за схожих обставин загинуло кілька сотень в'язнів.

Воркутинський страйк влада придушила аналогічним чином. На одному лагпункті за іншим війська виганяли в'язнів з таборів, ділили їх на групи і «фільтрували», відділяючи підозрюваних лідерів від інших. Для того щоб в'язні виходили мирно, московська комісія також пообіцяла, що справи всіх в'язнів буде переглянуто і що лідерів страйку не розстрілюватимуть. Ця хитрість спрацювала: через «батьківське» ставлення генерала Масленнікова, як пояснював один учасник подій, «ми йому повірили»²⁵.

Однак на одному лагпункті – шахти № 29 – в'язні генералові не повірили, і, коли Масленніков наказав їм повертатися до роботи, вони відмовилися. З'явилися пожежна машина і солдати з пожежними шлангами, за допомогою яких вони збиралися розігнати натовп:

«Але не встигли шланги розгорнути і спрямувати на нас, як Ріпеський послав в'язнів уперед, і вони пішли стіною, викинувши машину з воріт, як іграшку... Солдати дали залп, прямо у масу в'язнів. Але ми стояли, тримаючись за руки, і спочатку ніхто не впав, хоча багатьох вбило або поранило. Тільки Ігнатович стояв сам попереду шеренги. Здавалося, що він на якусь мить завмер від здивування, а потім повернувся, щоб на нас подивитися. Він поворухнув губами, але слів чути не було. Він розкинув руки, а потім упав.

Коли він упав, пролунав другий залп, за ним третій і четвертий. А потім відкрили вогонь з важких кулеметів».

Оцінки кількості вбитих на шахті № 29, знову ж таки, дуже різні. В офіційних документах йдеться про 42 вбитих і 135 поранених. Очевидці знову кажуть про «сотні» жертв²⁶.

Страйки були придушені. Але табір уже ніколи не повертався до спокою, який панував тут раніше. Протягом решти 1953-го і 1954 року на Воркуті і в Норильську спалахували окремі протести – як в особливих, так і у звичайних таборах. «Спадщиною страйку став переможний дух, підсилений збільшенням зарплати, яке ми завоювали», – пише Ноубл. Коли його перевели на шахту № 29, де відбувалося масове вбивство, уцілілі в'язні з гордістю показували йому свої шрами, що залишилися від того дня²⁷.

В'язні стали сміливішими, і страйки відбувалися практично в усіх таборах. Наприклад, у листопаді 1953 року у Вятлагу відмовилися працювати 530 в'язнів. Вони вимагали кращої оплати і «нормального» одягу та умов життя. Адміністрація табору погодилася задовольнити їхні вимоги, але наступного дня в'язні знову страйкували. Цього разу вони вимагали звільнення за беріївською амністією. Страйк закінчився арештом і ув'язненням його лідерів²⁸. У березні 1954 року група «бандитів» захопила лагпункт Каргопольлагу, погрожуючи бунтом; вони вимагали кращих продуктів і горілки²⁹. У липні 1954 року 900 в'язнів Мінлагу провели тижневе голодування; протест був викликаний загибеллю в'язня, який згорів під час пожежі штрафного барака. В'язні поширювали в таборі й сусідньому селі листівки, в яких пояснювалися причину голодування; голодування припинилися лише з приїздом московської комісії і задоволенням вимог в'язнів щодо кращого поводження з ними. У Мінлагу страйки і голодування стали постійним явищем, іноді їх влаштовували окремі бригади, іноді цілі шахти³⁰.

Планувалися нові заворушення – про що знала і влада. У червні 1954 року співробітники МВД надіслали один з рапортів табірному інформатора безпосередньо міністру внутрішніх справ Круглову. Автор переповідав підслухану розмову в'язнів-українців, яких він бачив у Свердловській пересильній тюрмі. В'язні їхали з Горлагу, де брали участь у страйку. Їх везли в інше місце, а вони готувалися до нових протестів:

«Всіх у камері, зокрема й мене, примусили пояснювати Павлишину і Степанюку, що кожен робив під час страйку... У моєї присутності Морушко доповідав Степанюку про баржу, яка йшла з Норильська у Красноярськ. На цій баржі він проводив фільтрацію в'язнів, і тих, хто не вважався корисним, він убивав. Степанюк сказав Павлишину: "Завдання, яке вам давалося, виконане, і тепер наші подвиги стануть історією України". Тоді він обняв Морушка і сказав:

"Пане Морушко, ви зробили велику справу для нашої організації... за це ви отримаєте медаль, а після знищення радянської влади обіймете високу посаду"»³¹.

Дуже ймовірно, що інформатор справді чув схожу розмову, однак у своєму звіті він також багато вигадав: далі він пише про те, що українці організовують абсолютно неймовірну змову з метою вбити Хрушова. Разом з тим сам факт, що ця сумнівна інформація була надіслана безпосередньо Круглову, свідчить про серйозність ставлення влади до загрози нових повстань. Обидві комісії, які проводили слідство у справах заворушень у Речлагу і Горлагу, дійшли висновку про

необхідність збільшення кількості охоронців, посилення режиму і насамперед – збільшення кількості інформаторів³².

Як виявилось, ці побоювання мали під собою ґрунт. Найнебезпечніше повстання було ще попереду.

Як і два його попередники, повстання, яке Солженіцин назвав «Сорок днів Кенгіра», не було ні раптовим, ні несподіваним³³. Воно повільно розвивалося навесні 1954 року з ряду інцидентів в одному з особливих таборів – Степлагу, розташованому поблизу села Кенгір у Казахстані.

Як і їхні колеги у Речлагу і Горлагу, начальники Степлагу після смерті Сталіна не могли дати ради своїм в'язням. Один з істориків страйку, який вивчав табірні архіви від 1953 року, доходить висновку, що «адміністрація повністю втратила контроль». Напередодні страйку начальство періодично надсилало до Москви доповідні, в яких йшлося про підпільні організації в таборі, про випадки заворушень, про «кризу» системи інформаторів, яка на той час була майже повністю виведена з ладу. Москва відповідала наказами ізолювати українців і прибалтів від решти в'язнів. Та адміністрація чомусь цього не зробила чи не могла зробити. На той час близько половини в'язнів у таборі становили українці, а ще чверть – прибалти і поляки; ймовірно, для їх розділення просто не було можливостей. У результаті в'язні продовжували порушувати правила, час від часу влаштовуючи страйки і протести³⁴.

Не маючи змоги впоратися з в'язнями погрозами, охорона вдалася до грубого насильства. Дехто – зокрема й Солженіцин, – вважає, що ці випадки також були провокаціями, що мали на меті викликати подальші заворушення. Та правда це чи ні – досі невідомі документальні підтвердження жодної з версій, – табірна охорона дійсно у кількох випадках відкривала вогонь по непокірних в'язнях взимку 1953-го і навесні 1954 року, в результаті чого було вбито кілька людей.

Тоді, можливо, у відчайдушній спробі повернути контроль над в'язнями, адміністрація перевела до табору групу кримінальних в'язнів, відверто наказавши їм провокувати сутички з політичними на лагпункті № 3 – найбунтівнішому з лагпунктів Степлагу. План спрацював проти його авторів. «Але ось він, – пише Солженіцин, – непередбачуваний хід людських почуттів і громадських рухів! Ввівши у Третій кенгірський лагпункт конячу дозу цієї випробуваної трупної отрути, господарі отримали не замирений табір, а найбільший заколот в історії Архіпелагу ГУЛАГ!»³⁵ Замість війни дві групи в'язнів погодилися співпрацювати.

Як і в інших таборах, в'язні Степлагу були організовані за національним принципом. Проте, здається, українці Степлагу пішли на кілька кроків уперед порівняно з іншими у конспірації. Керували тут не відкрито вибрані лідери, а конспіративний Центр, таємна група, члени якої залишалися невідомими і яка, ймовірно, складалася з представників усіх національних груп табору. На час прибуття до табору злодіїв Центр уже почав виготовляти зброю – ножі, кийки і піки – у табірній майстерні і налагодив зв'язки з в'язнями на двох сусідніх лагпунктах, № 1, жіночою зоною, і № 2. Можливо, на злодіїв справили враження ці вироби політичних в'язнів; можливо, вони злякалися. У будь-якому разі всі сходяться на

тому, що на нічній зустрічі представники обох груп потиснули руки і домовилися про об'єднання.

16 травня це співробітництво принесло свої результати. У другій половині того дня група в'язнів лагпункту № 3 взялася ламати стіну, що відділяла їхній табір від двох сусідніх і від госпдвору, на якому розташовувалися табірні майстерні та склади. У попередню епоху метою таких акцій було згвалтування. Зараз же, коли по обидва боки стіни були українські бійці-націоналісти, чоловіки і жінки, чоловіки йшли на допомогу жінкам – своїм знайомим, родичкам і навіть дружинам.

Руйнування стіни тривало і вночі. У відповідь охорона відкрила вогонь – 13 в'язнів було вбито, 43 поранено, решту, включно з жінками, побили. Наступного дня, обурені вбивством, в'язні лагпункту № 3 влаштували великий протест і написали на стінах ідальні антисталінські гасла. Того вечора група в'язнів увірвалася у штрафний ізолятор, буквально рознісши його на шматки, і визволила 252 утримуваних там в'язні. В'язні повністю захопили склади, кухню, пекарню і майстерні, у яких негайно почали робити ножі та кийки. Вранці 19 травня більшість в'язнів страйкували.

Здається, ні московське, ні місцеве табірне керівництво не знало, що далі робити. Начальник табору негайно повідомив міністра Круглова про те, що сталося. Так само негайно Круглов наказав керівникові казахстанського МВД Губіну провести слідство. Тоді Губін у свою чергу звернувся до Москви з проханням прислати комісію. Комісія приїхала. Почалися переговори – комісія, намагаючись виграти час, пообіцяла розібратися з незаконними розстрілами, ліквідувати стіну між таборами і навіть прискорити процес перегляду справ в'язнів.

В'язні повірили. 23 травня вони вийшли на роботу. Коли денна зміна повернулася з роботи, в'язні побачили, що принаймні одна з обіцянок не була виконана: стіни між лагпунктами відбудували наново. 25 травня начальник Кенгіра знову надсилав істеричні телеграми до Москви, вимагаючи дозволу запровадити «суворий режим»: жодних листів, жодних грошових переказів, жодного перегляду справ. До того ж він перевів у інший лагпункт 420 кримінальних в'язнів, які на новому місці продовжили страйкувати.

Результат: за 48 годин усіх представників адміністрації в'язні вигнали із зони, погрожуючи виготовленою ними зброєю. Хоча адміністрація мала вогнепальну зброю, на боці в'язнів була велика кількісна перевага. У трьох табірних підрозділах утримувалося понад 5 тисяч в'язнів, більшість з них приєдналася до повстання. Ті, хто не брали в ньому участі, були надто налякані, щоб протестувати. Тих, хто займав нейтральну позицію, скоро захопив дух повстання. Перший ранок страйку, як згадував один з в'язнів, був дивовижним: «Нас не будила охорона, нас не зустрічали викриками і лайкою».

Здається, адміністрація спочатку сподівалася, що страйк розвалиться сам по собі. Начальство розраховувало на те, що рано чи пізно зlodії і політичні посваряться між собою. В'язні погрузнуть в анархії і безпорядках, жінок згвалтують, продукти вкрадуть. Але хоча поведінку в'язнів під час повстання не слід ідеалізувати, правильним буде сказати, що вийшло майже навпаки: у таборі запанував дивовижний порядок.

В'язні дуже швидко обрали страйковий комітет, відповідальний за проведення переговорів і за організацію щоденного життя в таборі. Щодо цих комітетів думки радикально розходяться. За офіційними документами, влада вела переговори з групами в'язнів, коли несподівано з'явилася ще одна група, члени якої стверджували, що це вони насправді є страйковим комітетом і ніхто інший не має права вести переговори від імені в'язнів. Численні очевидці, проте, свідчили, що саме влада порадила в'язням формувати страйкові комітети, які потім і було обрано голосуванням.

Справжні стосунки страйкового комітету зі «справжнім» керівництвом повстання також залишаються неясними – ймовірно, доволі невизначеними вони були і під час повстання. Навіть якщо керований українцями центр не здійснював детального планування, саме він, очевидно, був рушійною силою страйку і відігравав вирішальну роль у «демократичних» виборах страйкового комітету. Здається, що українці наполягали на його багатонаціональному складі: вони не хотіли, щоб страйк видавався надто антиросійським і антирадянським, а також прагнули, щоб страйк очолював росіянин.

Цим росіянином був полковник Капітон Кузнецов, постать якого навіть у нез'ясованій історії Кенгіра видається особливо неоднозначною. Колишній офіцер Радянської армії, Кузнецов під час війни потрапив у німецький полон. 1948 року його арештували і звинуватили у співпраці з фашистською адміністрацією табору для військовополонених, у якому він був під час війни, і навіть у тому, що він нібито брав участь у боях проти радянських партизанів. Якщо ці звинувачення справедливі, то це проливає певне світло на його поведінку під час повстання. Одного разу побувавши перебіжчиком, він був готовий зіграти цю роль ще раз.

Очевидно, українці вибрали Кузнецова, сподіваючись, що завдяки йому повстання матиме «радянське» обличчя, що не дасть владі можливості розправитися з повстанцями. «Радянське» обличчя він, поза сумнівом, справді надав – і, можливо, зайшовши надто далеко. На вимогу Кузнецова в'язні по всьому табору розвісили плакати: «Хай живе Радянська Конституція!», «Хай живе радянська влада!», «Геть убивць-беріївців!». Він умовляв в'язнів припинити поширення листівок, мовляв, «контрреволюційна» агітація лише завадить справі. Він постійно добивався прихильності «радянських» в'язнів – тих, хто стверджував свою вірність партії, – і переконував їх зберігати спокій.

Незважаючи на те що українці допомогли з його обранням, Кузнецов, поза сумнівом, їхніх сподівань не виправдав. У своєму довгому докладному зізнанні, яке він склав після того, як страйк дійшов свого неминучого кривавого кінця, Кузнецов стверджував, що завжди вважав Центр незаконним і боровся з його таємними наказами упродовж всього страйку. Та й українці ніколи повністю не довіряли Кузнецову. Під час повстання його всюди постійно супроводжували двоє озброєних українців. Це начебто мало на меті його захист. Насправді ж, ймовірно, вони були приставлені стежити за тим, щоб він по-зрадницькому не втік уночі з табору.

Українці, мабуть, мали рацію, побоюючись, що він може втекти, тому що ще один член страйкового комітету – Олексій Макєєв зрештою зробив це через кілька тижнів після початку страйку. Пізніше Макєєв зачитував промови, які переда-

валися гучномовцями, з вимогами до в'язнів повернутися до роботи. Можливо, він уже на початку зрозумів приреченість страйку – або ж, що також можливо, був від самого початку знаряддям властей.

Проте не всі члени страйкового комітету були непевними людьми. Сам Кузнецов пізніше стверджував, що принаймні троє членів комітету – «Гліб» Слуценков, Герш Келлер і Юрій Кнопкус – насправді були представниками таємного Центру. Про належність до таємного українського Центру одного з них, Герша Келлера, стверджувала потім також і влада; його біографія справді дає підстави погоджуватися з такою можливістю. Записаний у табірних документах євреєм, Герш Келлер насправді був за національністю українцем – справжнє прізвище його було Пендрак; під час арешту йому вдалося приховати свою справжню національність від МВД. Келлер під час страйку був відповідальним за «військову» частину, організовував оборону в'язнів у разі можливого нападу охорони на табір. Саме він організував у табірних майстернях масове виробництво зброї – ножів, палиць, пік, кийків, і саме він створив «лабораторію» для виготовлення саморобних гранат, пляшок із запалювальною сумішшю та іншої «вогневої» зброї. Келлер також керував будівництвом барикад і поставив у кожному бараку біля дверей ящики з товченим склом – кидати в очі атакуючим солдатам.

Якщо Келлер представляв українців, то Гліб Слуценков був пов'язаний із кримінальними в'язнями. Кузнецов пише про нього як про «представника злочинного світу», а в українських націоналістичних джерелах про Слученкова йдеться як про ватажка злодіїв. Під час повстання Слуценков завідував «контррозвідальною» діяльністю. У нього була своя «поліція», яка патрулювала табір, підтримувала спокій та ізолювала потенційних перебіжчиків та інформаторів. Слуценков поділив табір на підрозділи і поставив у кожен з них «командира». Пізніше Кузнецов скаржився, що імена командирів трималися в таємниці, і їх знали тільки Слуценков і Келлер.

Кузнецов з меншою злістю відгукувався про лєнінградця Кнопкуса, литовця за національністю, який керував під час повстання «відділом пропаганди». Разом з тим, з погляду сьогодишнього дня, саме діяльність Кнопкуса видається найбільш революційною і антирадянською. «Пропаганда» Кнопкуса включала в себе виготовлення листівок, які поширювалися серед місцевих мешканців поза табором, видання табірних «стінгазет» для в'язнів і, найдивовижніше, створення саморобної табірної радіостанції.

При тому, що у перші дні страйку власті відрізали від табору постачання електрики, ця радіостанція була не просто бравадою, а великим технічним досягненням. По-перше, зеки зробили «гідроелектростанцію», яка працювала на водогінному крані. Генератор виготовили з електричного двигуна; він давав достатньо енергії для живлення телефонної мережі табору і радіостанції. Радіопередавач склали з частин табірної портативної кіноустановки.

За кілька днів у таборі з'явилися свої радіоведучі, які вели регулярні програми, розраховані як на в'язнів, так і на населення поза табором, включно з солдатами і охоронцями. Одне з таких радіозвернень було записане приблизно через місяць після початку повстання, коли в таборі вже закінчувалися запаси продуктів. Вона призначалася для солдатів, які стояли за табором; текст зберігся в архівах МВД:

«Товариші солдати! Ми вас не боїмося і просимо не заходити до зони. Не стріляйте в нас, не виконуйте волі беріївців. Ми їх не боїмося, так само, як не боїмося і смерті. Ми краще помremo з голоду у цьому таборі, ніж здамося беріївській банді. Не брудніть собі рук тією самою кров'ю, яка на руках у ваших офіцерів...»³⁶

Тим часом Кузнецов організував постачання їжі, яку готували в таборі жінки. Всі в'язні отримували однакові пайки — придурки жодних додаткових продуктів не отримували, — які поволі скорочувалися зі скороченням запасів продуктів. Наряди з добровольців прибирали бараки, прали одяг і білизну, стояли на варті. Один в'язень згадує «порядок і чистоту», які панували у їдальні, де раніше часто був бруд і безладдя. У звичайному режимі працювали табірні лазні й лікарня, хоча влада відмовлялася передавати необхідні ліки і матеріали.

В'язні також організовували і «розваги». Один автор спогадів пише, що польський аристократ граф Бобринський відкрив у таборі «кафе»: «Він кидав щось у воду, вода шипіла, і ув'язнені у спекотні дні із задоволенням пили цей напій і дуже сміялися, а граф Бобринський сидів у кутку “кафе” з гітарою і співав старовинні романси»³⁷. Інші в'язні організовували лекції і концерти. Самодіяльна театральна група поставила на сцені п'єсу. Одна з релігійних сект, чоловіки і жінки якої знову об'єдналися завдяки руйнуванню стіни, стверджувала, що їхній пророк сказав, що тепер їх усіх заберуть живими на небо. Кілька днів вони на матрацах сиділи на центральній площі табору, чекаючи, коли їх забератимуть на небо. Та нічого так і не сталося.

Також у великих кількостях з'явилися молодята, яких вінчали численні табірні священики, арештовані разом зі своїми прибалтійськими й українськими парами. Серед них були й такі, що одружилися, знаходячись по різні боки стіни, і тепер вперше зустрілися. Хоча жінки і чоловіки тепер не були розділені, усі очевидці відзначають, що до жінок ніколи не чіплялися, не було випадків нападів і згвалтувань, частих у звичайних таборах.

Звісно, були й пісні. Хтось склав гімн українською мовою, який час від часу разом співали всі 13 500 страйкуючих в'язнів. Його приспів звучав приблизно так:

Ми не будем, не будем рабами
І не будем носити ярма...

У тій пісні був і такий рядок:

Братня кров Воркути і Норильська, Колими і Кенгіра...

«То був дивовижний час, — через 45 років згадувала Ірен Аргінська. — Ні до того, ні після того я не почувалася так вільно». Інших в'язнів переймали похмурі передчуття. Любов Бершадська згадує: «Ніхто не знав і навіть не думав про те, що на нас чекає, все робилося неусвідомлено».

Переговори з владою тривали. На 27 травня комісія МВД, уповноважена вести переговори зі страйкарями, вже провела з в'язнями першу зустріч. Серед тих, кого Солженіцин називає «золотопогонниками», у складі комісії були Сергій Єгоров, заступник керівника МВД, Іван Долгих, тодішній керівник ГУЛАГу та заступник генерального прокурора, відповідальний за ГУЛАГ Вавілов. Їх зустріло зібрання з 2 тисяч в'язнів, очолюване Кузнецовим, який подав комісії список вимог в'язнів.

На час, коли повстання досягло своєї найвищої точки, ці вимоги включали як притягнення до кримінальної відповідальності охоронців, котрі стріляли у в'язнів, – чого в'язні вимагали від самого початку, так і політичні по своїй суті вимоги. Серед них було скорочення усіх 25-річних термінів ув'язнення, перегляд справ усіх політв'язнів, ліквідація штрафних ізоляторів і штрафних бараків, більше свободи для в'язнів у контактах з родинами, скасування загального довічного заслання для звільнених в'язнів, поліпшення умов життя для ув'язнених жінок та скасування розділення чоловічих і жіночих таборів.

В'язні також вимагали зустрічі з кимось із членів Центрального комітету Комуністичної партії. Вони вимагали цього до самого кінця, на тій підставі, що вони не можуть повірити обіцянкам ні керівництва Степлагу, ні МВД. За словами очевидців, заступник міністра Єгоров, почувши це, запитав: «А хто вселив у вас таку ненависть до МВД?»

Якби цей страйк відбувався кількома роками раніше, то, певна річ, жодних переговорів не було б. Але за станом на 1954 рік перегляд справ політичних в'язнів уже фактично розпочався – хоча і проходив повільно. Під час страйку навіть траплялося, що окремих в'язнів викликали на засідання трибуналів, які переглядали їхні справи. Знаючи, що багато в'язнів уже загинули, і, очевидно, бажаючи швидкого і мирного вирішення проблеми, Долгих майже негайно почав іти на поступки щодо другорядних вимог в'язнів: зняття ґрат з вікон бараків, запровадження восьмигодинного робочого дня і навіть переведення певних особливо ненависних в'язням охоронців і співробітників з Кенгіра. За прямим наказом Москви Долгих спочатку утримувався від застосування сили. Проте він намагався зламати опір в'язнів активними закликами виходити з табору і заборону на постачання харчів і ліків.

Однак час ішов, а Москва втрачала терпіння. У телеграмі від 15 червня Круглов гнівно дорікав Єгорову за те, що у його звітах подається тільки безглузда статистика – як-от скільки у таборі було випущено голубів з прив'язаними до них листівками, – і повідомляв, що до них вирушив військовий ешелон, у якому, зокрема, було і п'ять танків Т-34.

Останні десять днів страйку були справді дуже напруженими. Комісія МВД донесла до в'язнів через систему табірних гучномовців суворі попередження. У відповідь в'язні передали за допомогою своєї саморобної радіостанції повідомлення світові: вони вмирають з голоду. Кузнецов виголосив промову, в якій розповідав про долю своєї сім'ї, зруйновану через його арешт. Один з ув'язнених згадував: «Багато з нас теж втратили сім'ї, і його промова посилила нашу рішучість стояти до кінця».

О пів на третю ночі 26 червня МВД завдало удару. Напередодні ввечері Круглов надіслав Єгорову телеграму, рекомендуючи йому «задіяти всі можливі ресурси», і той рекомендацію виконав: табір оточило щонайменше 1700 військових, що мали 89 собак і п'ять танків Т-34. Спочатку солдати пускали освітлювальні ракети і стріляли ходячими патронами. У табірних гучномовцях залунали попередження: «Солдати заходять до таборів. В'язнів, які бажають співробітничати, просимо спокійно залишити табір. В'язнів, які чинитимуть опір, буде розстріляно...»

Коли дезорієнтовані в'язні бігали по табору, у табірні ворота заїхали танки. За ними йшли озброєні солдати. За деякими спогадами очевидців, і танкісти, і піхотинці були п'яні. Хоча це може бути і легендою, що виникла після подій, достеменно відомо, що і радянська армія, і таємна поліція видавали солдатам горілку перед «брудною роботою»: у братських могилах майже завжди знаходили порожні пляшки.

Та п'яні чи ні, водії танків без жодних сумнівів їхали прямо на в'язнів, які вийшли їм назустріч. «Я знаходилася в центрі, а навколо мене танки давили живих людей», – згадує Любов Бершадська. Вони проїхали прямо по групі жінок, які стояли, взявшись за руки, не вірячи, що танки наважаться їх душити. Вони проїхали по молодому подружжю, яке, міцно обнявшись, свідомо стало на їхньому шляху. Вони руйнували бараки, в яких спали люди. Їх не зупиняли ні саморобні гранати, ні каміння, ні піки, ні інші металеві предмети, якими по них кидали в'язні. Дивовижно швидко – трохи більше як за півгодини – війська замирили табір, вивели з нього в'язнів, які зголосилися йти мирно, а всіх інших забрали в наручниках.

За даними офіційних документів, того дня загинуло 37 в'язнів. Ще дев'ятеро згодом померли від ран. Ще 106 в'язнів зазнали поранень; також було поранено 40 солдатів. І цього разу офіційні цифри є набагато нижчими за ті, про які згадують в'язні-очевидці. Бершадська, яка разом з табірним лікарем іспанцем Хуліаном Фустером надавала допомогу пораненим, пише про 500 загиблих:

«Фустер надяг на мене білу шапочку і марлеву хірургічну маску (яку я зберігаю досі) і попросив мене стояти біля хірургічного столу з блокнотом і записувати імена тих, хто ще був у змозі себе назвати. На жаль, майже ніхто себе вже назвати не міг.

Поранені у більшості своїй помирали на столі і, дивлячись на нас очима вже не з цього світу, казали: “Напишіть мамі, чоловікові, дітям” і т. ін.

Коли мені стало особливо жарко і душно, я зняла шапочку і у дзеркалі побачила себе із зовсім білою головою. Я подумала, що, ймовірно, чомусь моя шапочка була напудрена, я не знала, що, перебуваючи в центрі цього нечуваного побоїща і спостерігаючи за всім, що відбувалося, я за 15 хвилин стала зовсім сивою.

13 годин стояв Фустер на ногах, рятуючи, кого міг.

Нарешті цей витривалий талановитий хірург сам не витримав, втратив свідомість, і операції закінчилися...»³⁸

Відразу після побоїща усіх, хто залишився живим і не був у лікарні, вивели з табору і повели в тайгу. Солдати з кулеметами наказали їм лягти обличчями донизу і розкинути руки – як на розп'ятті; тривало це багато годин. За фото, знятими на зустрічах в'язнів з комісією, і за повідомленнями інформаторів, було арештовано 436 в'язнів, включно з усіма членами страйкового комітету. Шістьох з них було страчено, зокрема Келлера, Слученкова і Кнопкуса. Кузнецова, який через 48 годин після арешту подав довге і докладне зізнання, було засуджено до страти, а потім помилувано. Його перевели до Карлагу і звільнили 1960 року. Ще тисячу в'язнів – 500 чоловіків і 500 жінок – було звинувачено у пособництві повстанню і вивезено з Кенгіра до Озерлагу на Колимі. Як видається, більшість із них до кінця десятиліття було звільнено.

Здається, під час повстання владі не спадало на думку, що у таборі, крім офіційного страйкового комітету, діє ще якась організована сила. Потім вона почала це розуміти – ймовірно, завдяки докладному звітові Кузнецова. Були встановлені п'ятеро представників Центру: литовець Кондратас, українці Келлер, Сунічук, чеченець Вахаєв, а також кримінальний в'язень, відомий за кличкою «Вус». Власті навіть виготовили діаграму, на якій зображувалися лінії, по яких команди йшли від Центру через страйковий комітет до відділів пропаганди, оборони і безпеки. Вони знали про бригади, організовані на захист кожного бараку, про радіостанцію і саморобний генератор.

Але їм так і не вдалося встановити усіх членів Центру – справжніх організаторів повстання. За словами одного з авторів спогадів, багато «справжніх діячів» залишилися у таборі спокійно відбувати свої терміни, чекаючи на амністію. Їхні імена невідомі – і, ймовірно, такими й залишаться.

Розділ 25

ВІДЛИГА І ЗВІЛЬНЕННЯ

*Не надо околичностей.
Не надо чушь молоть.
Мы – дети культа личности,
мы кровь его и плоть.*

*Мы выросли в тумане,
двусмысленном весьма,
среди гигантоманий
и скудости ума...*

Андрей Вознесенский. Р. С. 1956 ¹

Битву кенгірські страйкарі програли, та війну виграли. Після повстання у Степлагу керівництво Радянського Союзу справді втратило довіру до таборів примусової праці, і сталося це дивовижно швидко.

Влітку 1954 року економічна неефективність таборів уже широко усвідомлювалася. Ще одна перевірка фінансового стану ГУЛАГу, проведена у червні 1954 року, засвідчила, що система отримує великі субсидії, і особливо неефективною в економічному аспекті її роблять витрати на охорону ². На засіданні, яке відбулося незабаром після кенгірських подій і в якому взяли участь начальники таборів і найвищі посадовці ГУЛАГу, багато представників адміністрації відкрито критикували погану організацію постачання продуктів у табори, надмірну бюрократизованість – на той час існувало сім окремих норм харчування в'язнів – і погану організацію самих таборів. Деякі табори діяли, незважаючи на дуже малу кількість в'язнів. Тривали страйки і заворушення. 1955 року в'язні організували ще один загальний страйк на Воркуті ³. Причин для запровадження змін було більш ніж достатньо – і зміни настали.

10 липня 1954 року ЦК КПРС ухвалив рішення, яким повертав у табори восьмигодинний робочий день, спрощував режим і полегшував процедуру отримання дострокового звільнення за добру роботу. Особливі табори ліквідувалися. В'язням дозволялося писати листи і отримувати посилки, часто без обмежень. Для в'язнів стало можливим купувати собі нові речі, зокрема одяг, який раніше був недоступний, і фрукти ⁴. В'язням Озерлагу навіть було дозволено вирощувати квіти ⁵.

На той час у середовищі найвищих радянських посадовців розпочалася дискусія про сталінську систему судочинства. На початку 1954 року Хрущов затребував і отримав доповідь про кількість засуджених за контрреволюційні злочини з 1921 року, в якій також були дані про кількість засуджених, що на той момент

перебували в ув'язненні. Цифри не могли відображати всієї реальної картини хоча б тому, що не враховувалися мільйони засланих, несправедливо засуджені за формально неполітичними статтями, в'язні, справи яких розглядалися у звичайних судах, а також ті, стосовно кого не було жодного суду. І незважаючи на це – при тому, що ці цифри відображали кількість убитих або відправлених до тюрем взагалі без жодної причини – вони виявилися шокующе високими. За власною статистикою МВД, 3 777 380 осіб було визнано «винними» у контрреволюційній діяльності колегами ОГПУ, «тройками» НКВД, «особими совещаннями» та всіма військовими колегами і трибуналами, які масово виносили вироки протягом попередніх трьох десятиліть. З цих в'язнів 2 369 220 осіб було відправлено у табори, 765 180 – на заслання, а 642 980 було страчено⁶.

Через кілька днів Центральний комітет розпочав процес перегляду справ усіх цих в'язнів, а також справ «повторників» – в'язнів, засуджених до другого терміну заслання 1948 року. Для керівництва цим процесом Хрущов створив державну комісію, очолювану генеральним прокурором СРСР. У кожній республіці та області для перегляду справ ув'язнених також було створено свої комісії. У цей час було звільнено деяких політичних в'язнів, але їхні вироки не були ще скасовані: справжня реабілітація – визнання державою помилки – була ще справою майбутнього⁷.

Почалися звільнення, хоча протягом наступних півтора року вони йшли дуже і дуже повільно. Іноді звільняли тих, хто вже відбув дві третини свого терміну, – без жодних пояснень і реабілітації. Інших, теж не пояснюючи причин, тримали в таборах і далі. Незважаючи на розуміння економічної неефективності таборів, керівництво ГУЛАГу не хотіло його ліквідації. Здається, їм був потрібен ще якийсь удар іззовні.

Удару було завдано, коли у лютому 1956 року Хрущов виголосив свою «таємну доповідь» на закритому засіданні XX з'їзду КПРС. Хрущов вперше відкрито критикував Сталіна і його «культ особи»:

«Після смерті Сталіна Центральний Комітет партії став суворо і послідовно проводити курс на роз'яснення неприпустимості чужого духові марксизму-ленізму звеличування однієї особи, перетворення її на якусь надлюдину, що має надприродні властивості, на кшталт бога. Ця людина нібито знає все, все бачить, за всіх думає, все може зробити; вона непогрішима у своїх вчинках. Таке уявлення про людину, і, говорячи конкретно, про Сталіна, культивувалося у нас багато років»⁸.

Переважаюча частина цієї доповіді відзначалася тенденційністю. Перелічуючи злочини Сталіна, Хрущов майже виключно зосереджується на жертвах 1937 і 1938 років, окремо зупиняючись на 89 розстріляних членах ЦК та на нечисленних старих більшовиках. «1939 року хвиля масових арештів почала спадати», – проголошував він, хоча це було чистою неправдою, тому що насправді кількість арештів у 1940-х роках зростає. Він згадав про депортацію чеченців – можливо, тому, що не був причетний до неї сам. Він не згадав про колективізацію і голод в Україні та про репресії у Західній Україні і прибалтійських республіках – можливо, тому що сам брав участь у цих операціях. Він згадав про 7697 реабілітованих, і, хоча аудиторія йому аплодувала, насправді це була вкрай незначна частка тих мільйонів несправедливо засуджених, про яких Хрущов знав⁹.

Та й зі всіма своїми недоліками, доповідь Хрущова – яку невдовзі, так само таємно, було поширено по партійних осередках по всій країні, – до самої основи потрясла Радянський Союз. Ніколи раніше радянське керівництво не визнавало жодних своїх злочинів, не кажучи вже про їхні величезні масштаби. Навіть сам Хрущов не мав певності щодо можливої реакції на цей виступ. «Ми тільки-но почали виходити із шокowego стану, – пізніше писав він. – Люди все ще знаходилися у тюрмах і таборах, а ми не знали, як їм пояснити, що з ними сталося, чи що робити з ними після їхнього звільнення»¹⁰.

Доповідь спонукала до дії МВД, КГБ та начальство в таборах. За кілька тижнів режим у таборах став ще легшим, а процес звільнень і реабілітації нарешті почав прискорюватися. Якщо за три роки до «таємної доповіді» було реабілітовано трохи більше як 7 з половиною тисяч в'язнів, то за десять місяців після неї – 617 тисяч. Для подальшого пришвидшення процесу було створено нові механізми. За іронією долі, багато в'язнів, засуджених «тройками», зараз тройками ж і звільнялися. До цих комісій входило три особи – прокурор, член Центрального комітету і реабілітований член партії, часто колишній в'язень; вони виїжджали до таборів і місць заслання у різні райони країни. Вони мали повноваження проводити швидкі слідства справ в'язнів, проводити з в'язнями бесіди і відразу ж їх звільняти¹¹.

Протягом кількох місяців після доповіді Хрущова МВД підготувало і значні зміни у структурі самих таборів. У квітні новий міністр внутрішніх справ Н. П. Дудоров надіслав свої пропозиції щодо реорганізації таборів до ЦК. Він писав, що становище у таборах і колоніях «уже протягом багатьох років не може бути гіршим». Він обстоював думку, що табори слід закрити, а найнебезпечніших злочинців перевести до спеціальних ізольованих тюрем у віддалених районах країни; як одну з таких можливостей він згадував район недобудованої залізниці Салехард–Ігарка. В'язні, що вчинили менш значні злочини, на його думку, мали залишатися у своїх місцевостях, відбуваючи свої терміни у тюрмах-«колоніях», і виконувати там нетяжку роботу на промислових і сільськогосподарських підприємствах. У пропозиціях йшлося також, що ні від кого не слід вимагати виконувати роботу лісорубів, шахтарів або будівельників чи будь-яку іншу тяжку некваліфіковану роботу¹².

Та навіть важливішим за конкретні пропозиції був дух надісланого Дудоровим документа. Він не просто пропонував створення меншої за масштабами системи таборів; він пропонував створити якісно нову пенітенціарну систему, повернутися до «нормальної» системи чи принаймні такої пенітенціарної системи, яку могли б визнати «нормальною» інші європейські країни. Нові «колонії» вже не мали претендувати на свою економічну ефективність чи самодостатність. В'язні мали працювати для того, щоб оволодівати корисними навичками, а не для того, щоб збагачувати державу. Метою праці в'язнів мала стати їх реабілітація, а не державна вигода¹³.

Ці пропозиції викликали дивовижно потужні заперечення. Хоча представники економічних міністерств дали зрозуміти, що вони їх підтримують, керівник КГБ І. А. Серов піддав пропозиції міністра внутрішніх справ нищівній критиці, назвавши їх «неправильними» і «неприйнятними», не кажучи вже про їх «марнотратність». Він виступав проти будівництва нових тюремних колоній, оскільки,

на його думку, така політика «створюватиме враження наявності в СРСР величезної кількості місць ув'язнення». Він виступав проти ліквідації таборів і не розумів, чому зеки не мають виконувати роботи лісорубів і шахтарів. Зрештою, тяжка праця «допомагатиме їхньому перевихованню в душі чесного трудового життя в радянському суспільстві»¹⁴.

Результатом цього зіткнення двох гілок служби безпеки стала дуже суперечлива реформа. З одного боку, сам ГУЛАГ – «Главное управление лагерей» – ліквідовувався. 1957 року було ліквідовано два найбільших і найпотужніших табірних комплекси – Дальстрой і Норильськ. За ними було закрито й інші табори. Величезні потужності колишнього табірно-промислового комплексу відійшли відповідним відомствам – гірничовидобувному, машинобудування, лісового господарства, шляхового будівництва і т. ін.¹⁵ Після цього рабська праця вже ніколи не відігравала важливої ролі в радянській економіці.

Разом з тим система судочинства залишилася незмінною. Судді залишалися так само політизованими, так само упередженими і так само несправедливими. Фактично не зміненою залишилася і система тюрем. Ті самі тюремники продовжували наглядати за виконанням того самого режиму в тих самих убогих камерах. Коли з часом система тюрем знову почне розростатися, реабілітація і перевиховання, якими так багато переймалися на словах, залишаться насправді такими самими другорядними і фіктивними, як і раніше.

Дивовижно зловісні дебати між керівниками МВД і КГБ Дудоровим і Серовим теж послужили прообразом нових, ширших дискусій. Йдучи за тим, що видавалося їм лінією Хрушова, ліберали прагнули швидких змін майже в усіх сферах радянського життя. Водночас прихильники старої системи бажали зупинити, повернути назад чи модифікувати ці зміни, особливо ті з них, які відбивалися на житті прошарку можновладців. Результат цього зіткнення можна було передбачити: не тільки відсутність змін у тюремних камерах, а й напівреформи, нові права для громадян, що дуже скоро скасовувалися, і громадська дискусія, яку відразу ж заглушили. Епоха, що отримала назву «відлига», справді була епохою змін, але змін особливого різновиду: реформи ступали на два кроки вперед, а потім відступали на один – а часом і на три – назад.

Звільнення, коли б воно не відбувалося, 1926 чи 1956 року, викликало у в'язнів змішані почуття. Геннадій Андреев-Хомяков, звільнений у 1930-х роках, був здивований власною реакцією:

«Я собі уявляв, що не ходитиму, а танцюватиму, що коли я нарешті здобуду свободу, то буду п'яний від неї. Але коли мене насправді звільнили, я нічого такого не відчув. Я вийшов у ворота, пройшов останнього охоронця, не відчуваючи жодного щастя чи піднесення... На залитій сонцем платформі дві молодих дівчини у легких сукнях весело з чогось сміялися. Це мені здавалося дивовижним. Як вони можуть сміятися? Як можуть усі ці люди ходити тут, розмовляючи і сміючись, наче нічого у світі не відбувається, наче тут, прямо серед них, не відбувається щось страхітливе, що неможливо забути...»¹⁶

Після смерті Сталіна і доповіді Хрушова звільнень стало набагато більше, а почуття звільнених навіть ще складнішими. В'язнів, що очікували провести за колючим дротом ще десятиліття, повідомляли про звільнення, а наступного дня вже відпускали. Одну групу засланих викликали посеред робочого дня до дирекції шахти, на якій вони працювали, і просто скатали їхати додому. Як згадував один із в'язнів, *спецкомендант* лейтенант Ісаєв відчинив сейф, вийняв їхні документи і роздав їм¹⁷. В'язні, які подавали апеляцію за апеляцією, вимагаючи перегляду своїх справ, раптом розуміли, що це непотрібно – вони могли просто йти геть.

В'язні, які раніше не могли думати ні про що інше, крім свободи, раптом розуміли, що не хочуть свободи реальної: «... я сама собі не повірила, що, виходячи на волю, плачу. За чим?.. А таке відчуття, наче серце відірвала від найдорожчого і найулюбленішого, від товаришів по нещастю. Зачинилися ворота – і все кінчено»¹⁸.

Багато хто просто виявився до цієї свободи не готовим. Юрій Зорін, який 1954 року їхав у переповненому в'язнями поїзді на південь з Котласа, проїхав тільки дві станції. «Чому я їду до Москви?» – запитав він себе, а потім розвернувся і поїхав назад до свого старого табору, де його колишній начальник допоміг йому отримати роботу вільнонайманого. Там він залишився ще на 16 років¹⁹. Євгенія Гінзбург знала жінку, яка справді не хотіла залишати свій барак: «Річ у тім, що я... Я не зможу жити на волі. Я... Я хотіла б залишитися в таборі!» – сказала вона подругам²⁰. Ще один в'язень писав у своєму щоденнику: «Я справді не хочу свободи. Що мене тягне на волю? Здається, що там... брехня, лицемірство, бездумність. Там усе фантастично нереальне, а тут все реальне»²¹. Багато людей не повірили Хрущову і очікували чергового погіршення становища; вони залишалися вільнонайманими робітниками на Воркуті і в Норильську. Вони вважали за краще не переживати і не проходити через турботи повернення, коли зрештою їх все одно знову арештують.

Та навіть для тих, хто хотів повертатися додому, це часто виявлялося неможливим. Вони не мали грошей, харчів було дуже мало. У таборах в'язнів звільняли, даючи їм на дорогу голодний пайок – по 500 грамів хліба на день²². Та навіть цього на дорогу не вистачало, бо часто вона тривала набагато довше, ніж очікувалося, бо на малочисленні літаки і поїзди на південь квитків дістати було майже неможливо. На Красноярському вокзалі Аріадна Ефрон побачила, що там так багато людей, що «виїхати було неможливо, просто неможливо». Там були люди з усіх норильських таборів. Зрештою вона зовсім несподівано дістала квиток: випадково в одній жінки був зайвий. В іншому разі вона могла б там чекати кілька місяців²³.

У схожому переповненому вагоні Галина Усакова, як і багато інших, вирішила проблему повернення додому, залізши на багажну полицю²⁴. Інші так додому й не доїхали: частими були випадки, коли звільнені в'язні вмирили по дорозі додому. Ще інші помирали вже вдома за кілька тижнів чи місяців після повернення. Роки виснажливої праці в таборах, тяжкий шлях додому, почуття після повернення – все це часто спричинялося до серцевих нападів та інсультів. «Як багато людей померли від цієї свободи!» – дивувався один в'язень²⁵.

Дехто знову потрапляв до тюрми. В одному з документів МВД йшлося, що звільнені в'язні з воркутинських, печорських та інтинських таборів не мають змоги купити собі одягу, взуття чи постільної білизни, оскільки «у містах за Полярним колом немає ринків». З відчаю колишні в'язні йшли на правопорушення для того, щоб їх знову арештували. У тюрмі їм принаймні видавали хлібний пайок²⁶. Начальство в таборах цьому не дуже опиралося: зіткнувшись з проблемою нестачі робочої сили, адміністратори на Воркуті не виконували наказів згори і насправді намагалися перешкодити певним категоріям в'язнів йти з копалень²⁷.

Ті, кому вдавалося повернутися до Москви, Ленінграда чи міст і сіл, де вони раніше мешкали, не завжди знаходили вдома легше життя. Виявилося, що самого по собі звільнення не досить для відновлення «нормального» життя. Без документів, які б підтверджували реабілітацію – тобто скасовували вирок, – колишні політичні в'язні продовжували перебувати під підозрою.

Правда, за кілька років до того їм би видали «вовчі білети», які забороняли колишнім політичним в'язням жити у великих містах Радянського Союзу або поблизу них. Тепер «вовчі білети» скасували, проте і далі було тяжко знайти житло, роботу, а у випадку Москви – отримати дозвіл на проживання у столиці. На колишніх в'язнів чекали конфісковані помешкання і продані речі. Багато їхніх родичів, які теж стали «ворогами», вже померли або зубожіли: сім'ї в'язнів носили на собі тавро «ворогів», їх піддавали різним формам офіційної дискримінації, забороняли певні види роботи. Місцева влада, як і раніше, до колишніх політичних ставилася з підозрою. Томас Сговіо цілий рік провів, пишучи скарги і апеляції, і тільки після цього йому було офіційно дозволено мешкати у квартирі його матері²⁸. Для інших в'язнів неможливим виявлялося отримувати пенсію²⁹.

Ці особисті проблеми разом із відчуттям несправедливості спонукали багатьох добиватися повної реабілітації, але й цей процес був непростим. Багато для кого такої можливості взагалі не існувало. Наприклад, МВД категорично відмовлялося переглядати справи в'язнів, засуджених до 1935 року³⁰. Посвідчення про реабілітацію не отримували і ті, кого вже в таборі було засуджено до додаткових термінів – не має значення, чи то за непокору владі, чи за кримінальний злочин³¹. Заборонявся і перегляд справ найвисокопоставленіших більшовиків – Бухаріна, Камєнева, Зінов'єва та інших, – і ті, кого було засуджено в результаті розслідувань у їхніх справах, чекали на реабілітацію аж до 1980-х років.

Реабілітація була довгою справою. Прохання про реабілітацію мали надходити від самих в'язнів або їхніх родин; щоб це прохання задовольнили, потрібно було писати по два, три, а то й набагато більше разів. Та навіть після начебто успішного закінчення цей нелегкий процес часом міг повертатися назад: Антон Антонов-Овсєєнко отримав посвідчення про посмертну реабілітацію свого батька, яке 1963 року було відкликано³². Багатьох колишніх в'язнів цей процес подачі клопотань і очікування результатів дуже виснажував. Ті, хто отримували виклики з'явитися на засідання комісії, яке зазвичай відбувалося у відділеннях МВД чи міністерства юстиції, часто вирушали туди із запасом одягу і харчів, супроводжувані плачем рідні і певні того, що їх знову відішлють ні з чим назад³³.

На найвищому рівні радянської влади існували побоювання, що процес реабілітації може піти надто швидко і зайти надто далеко. «Ми боялися, справді боялися, – згодом писав Хрущов. – Ми боялися, що відлига може спричинити потоп,

який ми не зможемо контролювати і в якому потонемо»³⁴. Колишній старший слідчий КГБ Анатолій Спраговський згадує, що у 1955–1960 роках він під час відряджень у Томській області опитував свідків, бував на місцях, де начебто відбувалися злочини. Серед іншого він дізнався, що колишніх в'язнів звинувачували у змовах з метою висадження в повітря заводів і мостів, яких насправді не існувало. Та коли Спраговський написав Хрущову, пропонуючи спростити і пришвидшити процес реабілітації, він отримав категоричну відмову: здавалося, що московські чиновники не хотіли, щоб помилки сталінських часів виглядали надто значними чи надто абсурдними, як не хотіли вони того, щоб перегляд старих справ ішов надто швидко. Анастас Мікоян, член сталінського політбюро, який залишився при владі і за наступного радянського керівництва, одного разу пояснив, чому неможливо реабілітувати людей надто швидко. Якщо їх усіх відразу проголосити невинними, «то буде ясно, що крайною керує не законна влада, а зграя бандитів»³⁵.

Комуністична партія теж остерігалася визнати надто багато помилок. Хоча було переглянуто понад 70 тисяч справ колишніх партійців, які вимагали поновлення свого членства в партії, з них було задоволено менше половини³⁶. В результаті всього цього повна соціальна реабілітація – з повним поновленням прав на роботу, житло і пенсію – залишалася дуже рідкісним явищем.

Набагато поширенішим за повну реабілітацію було те, що переживала і відчувала Ольга Адамова-Сліозберг, яка 1954 року подавала документи на власну реабілітацію і реабілітацію свого чоловіка. Два роки вона чекала. Потім, після таємної доповіді Хрущова 1956 року, вона отримала довідку. У ній йшлося, що її справу було переглянуто і закрито за браком доказів. «Арештована я була 27 квітня 1936 року. Значить, я заплатила за цю помилочку 20 роками 41 днем життя». Як компенсацію їй призначалося двомісячні оклади – її і її чоловіка, і ще 11 рублів 50 копійок за 150 рублів, які були у її чоловіка у момент смерті. І все.

Стоячи у приймальні Верховного суду в Москві і осмислюючи новини, вона почула, що хтось кричить. Кричала стара українка, яка щойно довідалася про схожі новини:

«– Не потрібні мені гроші за кров мого сина, беріть їх собі, убивці. – Вона розірвала довідки і жбурнула їх на підлогу.

До неї підійшов військовий, який роздавав довідки.

– Заспокойтеся, громадянко... – почав він. Але стара знову закричала:

– Убивці! – плюнула йому в обличчя і забилася...

Всі мовчали, пригнічені. То тут, то там лунали схлипування і гучний плач...

Я зайшла до своєї квартири, звідки мене вже не будуть гнати міліціонери. Вдома нікого не було, і я могла, не стримуючись, плакати.

Плакати за чоловіком, який загинув у підвалах Лубянки у 37 років, у розквіті сил і таланту; за дітьми, що вирости сиротами з тавром ворогів народу, за померлими з горя батьками, за двадцятьма роками мук, за друзями, які не дожили до реабілітації і яких закопали у мерзлу землю Колими»³⁷.

У працях з радянської історії зазвичай рідко пишуть, що повернення додому з таборів мільйонів людей мало приголомшливо подіяти на ті мільйони радянських

громадян, яких вони зустріли після свого звільнення. Таємна доповідь Хрушова була шоком, проте вона була, разом з тим, подією віддаленою, адресованою партійній ієрархії. На відміну від неї поява людей, яких вважали давно мертвими, донесла ідею доповіді до свідомості набагато більшої кількості людей набагато безпосередніше. Сталінська епоха була часом таємних злочинів і прихованого насильства. І раптом зовсім поряд з'явилися табірники – живе свідчення того, що відбувалося.

Також вони приносили новини – добрі і погані – про тих, хто зник. У 1950-ті роки стало загальноприйнятим, що звільнені в'язні відвідували родини своїх живих і мертвих товаришів і передавали від них повідомлення чи повторювали їхні останні слова. М. С. Ротфорт через увесь Сибір їхав до Харкова, щоб відвідати сім'ї своїх товаришів³⁸. Відвідання Густавом Герлінгом родини його табірнього товариша генерала Круглова вийшло незграбним – дружина Круглова просила не говорити дочці про те, що йому дали новий вирок, кілька разів це повторювала і прохала швидше йти³⁹.

Звільнені в'язні викликали також і жах – у начальства, колег, взагалі всіх тих, через кого вони потрапили в табори. Анна Андрєєва згадує, що влітку 1956 року всі поїзди на Москву з Караганди і Потьми були заповнені звільненими в'язнями. «Все було сповнене радості і її протилежності, тому що люди зустрічали людей, які засудили їх та інших. Це було щастям і трагедією, і вся Москва скоро була заповнена ними»⁴⁰. У своєму романі «Раковий корпус» Солженіцин зображає реакцію партійного начальника, хворого на рак, на новину, яку розповіла йому його дружина, – що його колишній друг, чоловік, на якого він написав донос, щоб заволодіти його житлом, має бути реабілітований:

«...весь він ослаб – у поясі, у плечах, і ослабли його руки, а голову так і вивертала набік пухлина.

– Навіщо ти мені сказала? – нещасним, дуже слабким голосом вимовив він. – Хіба в мене мало горя?.. – І він двічі без сліз здригнувся, наче плачучи, грудьми і головою...

– Яке ж вони право мають їх тепер випускати?.. Як же можна так безжалісно травмувати людей?»⁴¹

Відчуття провини могло бути нестерпним. Після таємної доповіді Хрушова Олександр Фадєєв, переконаний сталініст і чиновник від літератури, якого дуже боялися, пішов у запій. П'яний, він зізнався другові, що як голова Спілки радянських письменників схвалив арешти багатьох, як він знав, невинних людей. Наступного дня Фадєєв наклав на себе руки. За деякими даними, він залишив коротку передсмертну записку, адресовану Центральному комітетові: «Не бачу можливості далі жити, оскільки мистецтво, якому я віддав життя своє, загублене самовпевнено-невіглаським керівництвом партії, і тепер уже не може бути поправлене»⁴².

Інші божеволіли. Ольга Мішакова, яка працювала в комсомолі, засуджувала лідера цієї організації Косарева. Після 1956 року Косарева реабілітували, і постановою ЦК комсомолу Мішакову виключили з організації. Незважаючи на це, ще й через рік Мішакова приходила до приміщення ЦК комсомолу, цілими днями просиджувала у своєму кабінеті, навіть ходила на обід. Коли у неї забрали перепустку, вона приходила все одно, – у робочі години стояла біля входу. Коли її чоловіка перевели на роботу в Рязань, вона й тоді кожного ранку о четвертій їхала

поїздом до Москви і цілий день стояла перед вікнами свого кабінету, а ввечері їхала додому. Врешті-решт її забрали до божевільні⁴³.

Та навіть коли наслідками незручних зустрічей, що відбувалися після 1956 року, не були самогубства і божевільня, все одно вони могли ставати джерелом нестерпного болю. Анна Ахматова казала, що у цей час одна перед одною постали дві Росії – та, що сиділа, і та, що садила⁴⁴. Багато найвищих посадовців, зокрема і сам Хрущов, мали численних знайомих серед колишніх в'язнів. За спогадами Антонова-Овсєєнка, один такий «старий друг» прийшов до Хрущова 1956 року і переконав його прискорити процес реабілітації⁴⁵. Страшнішими були зустрічі колишніх в'язнів зі своїми тюремниками чи слідчими. У підписаних псевдонімом спогадах, опублікованих у підпільному журналі Роя Медведєва 1964 року, розповідається про зустріч автора з його колишнім слідчим, який випрошував у нього грошей на випивку: «Я віддав йому все, що у мене залишилося з дороги. Я віддав йому це, щоб він пошвидше забирався. Я відчував нестримне бажання дати волю своїй накопичуваній роками ненависті до нього і таких, як він»⁴⁶.

Також дуже незручними були зустрічі зі старими друзями, що стали процвітаючими радянськими громадянами. Лев Разгон зустрів такого старого друга 1968 року, більш як через десять років після звільнення: «Він зустрів мене так... начебто ми тільки вчора бачилися. Звичайно, він погорював про загибель Оксани, розпитував про Олену. Але все це – швидко, діловито... І все»⁴⁷. Юрій Домбровський висловив свої почуття про надто пізнє співчуття друга у вірші «Відомому поету»:

Нас даже дети не жалели,
Нас даже жены не хотели,
Лишь часовой нас бил умело,
Взяв номер точкою прицела.

Ты просто плыл по ресторанам
Да хохмы сыпал над стаканом
И понял все и всех приветил –
Лишь смерти нашей не заметил.

Так отчего, скажи на милость,
Когда, пройдя проверку боем,
Я встал из северной могилы –
Ты подошел ко мне героем?
И женщины лизали руки
Тебе – за мужество и муки?!⁴⁸

Лев Копелев писав, що після повернення для нього стала нестерпною компанія успішних людей; він мав за краще товариство невдах⁴⁹.

Для колишніх в'язнів ще одним джерелом моральних страждань стали питання, як говорити про табори і скільки про них говорити з друзями і членами сім'ї. Багато хто намагався захистити своїх дітей від правди. Дочці конструктора ракет Сергія Корольова не говорили, що батько був у тюрмі, поки їй не виповнилося майже 20, коли вона мала заповнювати офіційний документ із запитанням про судимості членів сім'ї⁵⁰. Від багатьох в'язнів при звільненні з табору вимагалось

підписати папір, який забороняв їм розповідати про ув'язнення. Одних це налякало до німоти, хоча інші говорити не боялися. Сусанна Печуро прямо відмовилася підписувати при звільненні з табору такий документ, і, за її словами, після того завжди про це говорить⁵¹.

Ще хтось зрозумів, що члени їхніх родин або ж зовсім не бажають нічого знати, або ж не хочуть знати подробиць того, де вони були і що з ними відбувалося. Вони надто боялися – і не тільки всюдисущої таємної поліції, а й того, що вони могли дізнатися про дорогих для них людей. Письменник Василь Аксьонов – син Євгенії Гінзбург – описує у своїй трилогії «Покоління зими» трагічну і водночас жахливо достовірну сцену зустрічі чоловіка і дружини, які провели багато років у таборах. Чоловік відразу ж помічає, що дружина виглядає надто здоровою: «Спочатку скажи мені, як тобі вдалося не стати потворною... ти навіть не схудла!» – каже він, добре знаючи про способи виживання жінок у ГУЛАГу. Тієї ночі вони лежали на ліжку, далеко відсунувшись одне від одного, не могли розмовляти: «Смуток і горе притискали їх до землі»⁵².

Оповідання про зустріч чоловіка з матір'ю, що відбула десять років у таборах, написав і письменник та поет Булат Окуджава. Герой радісно чекає її повернення, уявляючи, як він зустріне її на вокзалі, забере додому після зустрічі зі сльозами і радістю, розповість про своє життя, можливо, навіть поведе в кіно. Натомість він зустрічає жінку з відсутнім виразом очей, у яких немає сліз: «Вона дивилася на мене, але не бачила, її обличчя затверділо, замерзло». Він думав, що вона буде фізично слабкою, але був зовсім не готовий до моральної травми – напевно, те саме відчували мільйони людей⁵³.

Так само похмурими часто були і справжні зустрічі. Надія Капралова пише про зустріч зі своєю матір'ю, яку арештували, коли їй було вісім, після 13 років розлуки: «Ми були найближчими людьми, і разом з тим чужими, говорили про дрібниці, а більше плакали і мовчали»⁵⁴. Ще один в'язень – Євгеній Гнедін зустрівся зі своєю дружиною через 14 років, але виявилось, що він не має з нею нічого спільного. Він відчував, що за ці роки «став дорослішим», тоді як вона залишилася такою самою⁵⁵. Ользі Адамовій-Сліозберг довелося бути обережною, коли вона знову зустрілася зі своїм сином 1948 року: «Я боялася розповісти йому про те, що відкрилося мені “по той бік”. Ймовірно, я змогла б переконати його, що багато що у країні негаразд, що його кумир – Сталін дуже далекий від досконалості, але йому було всього 17 років... я боялася бути з ним відвертою»⁵⁶.

Втім, не всі мали розбіжності з радянським суспільством. Це може здатися дивним, але багато звільнених в'язнів намагалися поновити своє членство у Комуністичній партії не тільки тому, що це забезпечувало привілеї і певний статус, а й для того, щоб знову відчути себе повноправними членами, так би мовити, комуністичного проекту. «Лояльність до системи вірувань може мати глибокі ірраціональні корені», – так пише історик Ненсі Адлер, намагаючись пояснити почуття одного колишнього в'язня після поновлення його в партії:

«Найважливішою запорукою того, що я вижив у тих суворих умовах, була моя глибока, непохитна віра в нашу ленінську партію, у її гуманістичні принципи. Саме партія дала мені сили витримати їхні суди... Поновлення у лавах рідної Комуністичної партії було найбільшим щастям усього мого життя»⁵⁷.

Історик Кетрін Меррідейл йде ще далі: вона вважає, що Комуністична партія і колективна ідеологія Радянського Союзу справді допомагали людям витримувати їхні страждання: «Здається, що росіянам справді допомагали переживати свою сповнену невимовних втрат історію робота, пісні й демонстрації з червоними прапорами. Зараз хтось із цього сміється, але майже всі відчувають ностальгію за втраченими колективізмом і спільною метою. У певному сенсі тоталітаризм таки працював»⁵⁸.

І навіть незважаючи на те, що вони знали, що боротьба ця – фікція, незважаючи на те, що вони знали, що їхня країна далеко не така слава, як проголошували вожді, незважаючи на те, що вони знали, що цілі міста побудовані на костях людей, несправедливо засуджених до примусової праці, – і тоді дехто з жертв таборів усе-таки почувалися краще, коли вони знову були частиною великої спільноти, більше не були з неї виключені.

У будь-якому разі величезне напруження між тими, хто побував «там», і тими, хто був удома, не могло вічно обмежуватися спальнями і залишатися за зачиненими дверима. Відповідальні за те, що відбувалося, теж ще були живі. Зрештою, борючись за владу в партії, Хрущов на XXII з'їзді КПРС почав їх називати. Він оголосив, що Молотов, Каганович, Ворошилов і Маленков «винні у незаконних масових репресіях проти численних партійних, радянських, військових і комсомольських відповідальних працівників і несуть пряму відповідальність за їхнє фізичне знищення». Більш зловісним був його натяк на наявні документи, що підтверджують це звинувачення⁵⁹.

Проте Хрущов так і не оприлюднив жодних таких документів у ході своєї боротьби проти сталіністів, які опиралися його реформам. Можливо, він не мав достатньої влади, щоб це зробити – чи, можливо, ці документи також розкрили б і його роль у сталінських репресіях. Натомість Хрущов вдався до нової тактики: він ще більше розширив громадську дискусію щодо сталінських репресій, вивівши її за межі внутрішньопартійних дебатів і поширивши її на літературу. Хоча, ймовірно, Хрущов і не дуже цікавився самими по собі радянськими поетами й письменниками, на початку 1960-х років він дійшов висновку, що вони можуть бути корисними у його боротьбі за владу. Зниклі імена поволі почали з'являтися у радянських виданнях, без пояснень, чому вони колись зникли, а тепер їм було дозволено повернутися. У радянських літературних творах почали з'являтися персонажі, досі неприйнятні для радянської прози – жадібні бюрократи і колишні табірники⁶⁰.

Хрущов вважав, що такі публікації можуть йому добре прислужитися: письменники дискредитуватимуть його ворогів, пов'язуючи їх зі злочинами минулого. У будь-якому разі саме це видається причиною, що спонукала його дозволити публікацію найвідомішого з літературних творів про ГУЛАГ – «Одного дня Івана Денисовича» Олександра Солженіцина.

Через його значення в літературі й роль у донесенні до Заходу правди про ГУЛАГ Олександр Солженіцин, поза сумнівом, заслуговує на особливе відзначення у будь-якій історії радянської системи таборів. Але коротка історія його слави офіційно визнаного радянського письменника також заслуговує на увагу,

тому вона позначає певний перехідний історичний момент. Коли «Один день Івана Денисовича» 1962 року вперше з'явився друком, був пік «відлиги», політичні в'язні були нечисленними, а ГУЛАГ здавався чимось, що повністю належить минулому. Влітку 1965 року, коли партійний журнал писав про повість як про «поза сумнівом, суперечливий твір, як з точки зору ідеології, так і художньої майстерності», Хрушова було усунуто, знову почалася реакція, а кількість політичних в'язнів зростала зі зловісною швидкістю. 1974 року, коли «Архіпелаг ГУЛАГ» – велика тритомна історія системи таборів – вийшов у перекладі англійською, Солженіцина було вислано з країни, а його книжки могли публікуватися тільки за кордоном. Було відновлено систему радянських виправних таборів, дисидентський рух був у повному розпаді⁶¹.

Тюремна доля Солженіцина починалася типово для зеків його покоління. Після вступу 1941 року до військового училища він воював на західному фронті восени і взимку 1943 року, написав другові листа з погано прихованою критикою сталінського режиму в 1945 році й невдовзі був арештований. Досі більш-менш переконаного комуніста, молодого офіцера Олександра Солженіцина вразила жорстокість, з якою з ним повелися. Пізніше його ще більше вразить та жорстокість, з якою поводитися з солдатами Радянської армії, що потрапили до німецького полону. На його думку, ці люди мали повертатися додому героями.

Подальший його табірний шлях був, напевно, трохи менш типовим, та тільки тому, що певний час – завдяки своїй незакінченій фізико-математичній освіті – він пробув на шарашці; цей досвід пізніше знайшов своє відображення у романі «У першому колі». За винятком цього, можна сказати, що він відбував свій термін на кількох невеликих лагпунктах, зокрема на одному московському, і в одному особливому табірному комплексі в районі Караганди. Він не був чимось особливо помітним в'язнем. Він загравав з властями, до того, як прозрів, був інформатором – шлях цей закінчився на кладці цегли. Пізніше на роботу муляра він поставить Івана Денисовича – «пересічного зека», що став героєм його першої повісті. Після звільнення Солженіцин їде вчителювати до Рязані й починає писати про пережите. У цьому теж не було нічого особливого: багато сотень табірних спогадів, що почали публікуватися у 1980-х роках, свідчать про літературні здібності колишніх радянських в'язнів, багато з яких приховували свою літературну діяльність протягом довгих років. Зрештою, справді унікальним Солженіцина робить лише те, що його твори з'явилися друком у Радянському Союзі ще за Хрушова.

Навколо публікації «Одного дня Івана Денисовича» існує багато легенд – так багато, що біограф Солженіцина Майкл Скеммелл пише, що «історія ця обросла стількома прикрасами, що іноді неможливо відділити факт від вимислу». Шлях книжки до слави був довгим. До того, як вона стала відомою, рукопис повісті потрапив до рук московського літератора і табірному другу Солженіцина Льва Копелева, який у той час працював редактором у журналі «Новый мир». Схвилюваний твором, Копелєв передав рукопис головному редактору «Нового мира» Олександру Твардовському.

Як ідеться далі в цій історії, Твардовський почав читати повість перед сном у ліжку. Однак, прочитавши кілька перших сторінок, під враженням від рукопису він встав, одягнувся і дочитував повість уже сидячи. Читав він цілу ніч, а потім, як тільки розвиднилося, побіг на роботу, де наказав друкаркам зробити ще копії, щоб

він міг роздати їх друзям, при цьому весь час Твардовський говорив про появу нового літературного генія. Так це було насправді чи ні, але саме так, поза сумнівом, потім про це розповідав Твардовський. Пізніше Солженіцин написав йому про те, яке щастя він відчув, коли дізнався, що для Твардовського «Один день Івана Денисовича» виявився «вартим безсонної ночі»⁶².

Сама повість доволі проста: у ній описується один звичайний день із життя звичайного в'язня. Для сучасних читачів навіть у самій Росії зараз, можливо, складно зрозуміти, чому вона викликала таку шалену реакцію у радянському літературному світі. Та для тих, хто читав її 1962 року, повість була одкровенням. Замість гуманних слів про «тих, що повернулися» і «репресії», звичайних для тогочасних літературних творів, в «Одному дні Івана Денисовича» безпосередньо описувалося життя в таборі; до того ця тема була закритою для публічного обговорення.

Водночас стиль Солженіцина – зокрема, використання табірної жаргону, – і змалювання безпросвітної тюремної життя робили повість різке відмінню від зазвичай пустої і фальшивої прози, що публікувалася в той час. «Соціалістичний реалізм», який у ті часи був офіційною доктриною радянської літератури, не був реалізмом взагалі; то, швидше, був літературний різновид сталінської політичної лінії. Якщо у радянському романі розповідалося про злодія, то він обов'язково прозрівав і наvertався в істинну радянську віру. Герой міг страждати, та зрештою партія показувала йому правильний шлях. Героїня могла проливати сльози, та, коли вона усвідомлювала цінність Праці, вона віднаходила своє належне місце в суспільстві.

На відміну від цього «Один день Івана Денисовича» по-справжньому реалістичний: у повісті немає ні офіційного оптимізму, ні офіційної моралі. Страждання її героїв не мають сенсу. Вони намагаються уникати виснажливої роботи, яку мають виконувати. У фіналі немає тріумфу партії, не говориться про перемогу комунізму. Твардовського вразила саме ця чесність, така незвичайна для радянського письменника: він сказав другові Солженіцину Копелеву, що у повісті немає жодної краплі неправди. І саме це для багатьох читачів було неприйнятним, особливо для представників радянської еліти. Суперечливою повість видалася навіть для одного з редакторів журналу «Новый мир». У своїй рецензії він писав, що повість «зображає життя надто однобоко, мимохіть спотворює і руйнує пропорції». Людей, звиклих до спрощення, лякав відкритий фінал повісті та її «аморальність».

Твардовський хотів повість надрукувати, але знав, що якщо він просто надішле рукопис цензорам, то його публікацію негайно заборонять. Замість цього він запропонував «Один день Івана Денисовича» Хрущову – як зброю у боротьбі з його ворогами. За словами Майкла Скемелла, Твардовський написав до повісті передмову, яка представляла твір саме в такому світлі, а потім почав давати рукопис людям, котрі, як він сподівався, передадуть повість Хрущову⁶³.

Після багатьох переговорів і кількох змін у рукописі – Солженіцина умовили додати у повість принаймні одного «позитивного героя» і формальне засудження українського націоналізму – повість нарешті потрапила до Хрущова. Той підтримав її публікацію. Він навіть похвалив її, сказавши, що вона написана «в дусі XXII з'їзду партії», а це, судячи з усього, означало, що, на його думку, твір буде працювати проти його ворогів. Нарешті, у листопадовому 1962 року числі жур-

налу «Новый мир» вона з'явилася друком. «Пташка вилетіла! Пташка вилетіла!» – як кажуть, кричав Твардовський, отримавши коректуру.

Спочатку повість викликала надзвичайно схвальні критичні відгуки, не в останню чергу тому, що вона точно відповідала запитам моменту. Літературний критик «Правды» висловлював сподівання, що «боротьба проти культу особи і далі сприятиме появі творів щораз вищої художньої цінності». Літературний оглядач «Известий» писав, що Солженіцин «проявив себе справжнім помічником партії у священній і життєво важливій справі – боротьбі з культом особи і його наслідками»⁶⁴.

Однак не зовсім такою була реакція звичайних читачів, які протягом кількох місяців після публікації «Одного дня Івана Денисовича» надсилали авторові гори листів. Близькість повісті до нової партійної лінії не справила великого враження на колишніх табірників, які писали Солженіцину з усіх куточків Радянського Союзу. Для них величезною радістю було прочитати правду про їхні власні почуття, про те, що самі вони пережили. Люди, які боялися сказати навіть слово про пережите своїм найближчим друзям, раптом відчули себе вільними. Одна жінка так згадувала про своє враження: «Мене душили сльози. Я їх не приховувала, бо все це, що вмістилося у небагато журнальних сторінок, було моїм, справді моїм, – кожен день з 15 проведених у таборах років».

Один лист до Солженіцина починався так: «Дорогий друже, товаришу і брате...» Далі йшлося: «Читаючи Вашу повість, я згадував Сівую Маску і Воркуту... морози і бурани, удари і приниження... Коли читав, я плакав – це все знайомі люди, з моєї бригади... Ще раз дякую! Будь ласка, продовжуйте в тому ж дусі – пишіть, пишіть...»⁶⁵

Найсильніше враження повість справила на в'язнів у тюрмах. Леонід Сітко, який у той час відбував свій другий термін, почув про «Один день Івана Денисовича» у далекому Дубравлагі. Коли до табірної бібліотеки надійшов примірник «Нового мира», начальство тримало його в себе цілих два місяці. Нарешті отримали його і зеки: вони читали повість вголос, щоб могло чути відразу багато людей. Сітко згадує, що зеки слухали, «не дихаючи»:

«Коли було прочитане останнє слово, настала мертва тиша. Дві-три хвилини – і вибухнуло! У кожному – своє, болюче, пережите... в махорковому диму говорили без кінця...

І запитували: чому надруковано?»⁶⁶

Справді – чому? Здається, запитувати про це почали і самі партійні начальники. Можливо, чесне зображення Солженіциним табірної життя – це було для них занадто: повість була ознакою надто швидкої зміни, її поява була надто швидкою для людей, які все ще боялися, що наступними покотяться їхні голови. Чи, можливо, вони вже стомилися від Хрушова, боялися, що він зайшов надто далеко, використовує твір Солженіцина для виправдання своїх дій. Справді, невдовзі після публікації повісті Солженіцина, у жовтні 1964 року, Хрушова було зміщено. Його наступник Леонід Брежнєв був лідером партійних реакціонерів, настроєних проти змін і проти «відлиги» неосталіністів.

У будь-якому разі, очевидним фактом є те, що після публікації повісті консервативні сили почали з дивовижною швидкістю згуртовуватися. «Один день

Івана Денисовича» вийшов друком у листопаді. А в грудні, через кілька днів після зустрічі Хрущова з Солженіциним, на якій генеральний секретар особисто поздоровляв письменника, – голова новоствореного ідеологічного відділу ЦК Леонід Ільчов виступив перед 400 письменниками і митцями у Спілці письменників. У цьому виступі він сказав, що радянське суспільство «не слід розхитувати й ослаблювати, прикриваючись боротьбою з культом особи...»⁶⁷

Швидкість, з якою відбувалися зміни, відображала подвійність ставлення Радянського Союзу до своєї історії – подвійність, яка ніколи не зникала й існує і сьогодні. Якби радянська еліта погодилася, що розповідь про Івана Денисовича правдива, то це означало б визнання того, що невинні люди зазнавали безглуздих страждань. Якщо табори були трагедією, абсурдом і марнотратством, то це означає, що і весь Радянський Союз був тим самим. Для будь-якого радянського громадянина – чи то представника еліти, чи простого селянина, була і залишається тяжкою думка, що життям керувала брехня.

Після певного періоду коливань – кілька виступів за, кілька проти – нападки на Солженіцина стали масовішими і серйознішими. Раніше я згадувала про обурену реакцію, як в'язнів, так і тюремників, на те, що Іван Денисович намагається уникнути тяжкої праці. Але звучала і «піднесеніша» критика. Критик «Літературной России» Лідія Фоменко звинуватила Солженіцина в тому, що йому не вдалося «повною мірою розкрити діалектику того часу». Іншими словами, Солженіцин засудив «культ особи», але не вказав шляху до кращого майбутнього і не подав «доброго» героя-комуніста, який в кінці перемагає. Цю критику підхопили інші, а дехто навіть спробував виправити помилки Солженіцина у літературній формі. «Повість про пережите», «правильний» табірний твір Бориса Дьякова, надрукований 1964 року, зображає працюючих і вірних партії радянських в'язнів⁶⁸.

Коли повість Солженіцина було подано на здобуття найвищої радянської літературної відзнаки – Ленінської премії, нападки на нього стали ще суворішими. Зрештою вдалися до тактики, яка застосовуватиметься і в подальшому – особистих образ. На засіданні комісії з нагородження Ленінськими преміями перший секретар ЦК ВЛКСМ Сергій Павлов встав і звинуватив Солженіцина в тому, що він тікав від німців під час війни, а після війни був засуджений за кримінальні злочини. Твардовський змусив Солженіцина надати довідку про реабілітацію, але надто пізно. Ленінська премія дісталася іншій книжці, про яку найкраще сказати, що її добре забули, а офіційна радянська кар'єра Солженіцина-письменника закінчилася.

Він продовжував писати, але жоден з його наступних романів не друкувався у Радянському Союзі – принаймні легально – до 1989 року. 1974-го його було вислано з СРСР, і зрештою він оселився у штаті Вермонт у США. До епохи Горбачова тільки невелика група радянських громадян – ті, хто мав доступ до самвидаву чи таємно провезених примірників західних видань, читали «Архіпелаг ГУЛАГ» – історію табірної системи, написану Солженіциним.

Проте Солженіцин був не єдиною жертвою консервативної реакції. Коли посуворішали нападки на «Один день Івана Денисовича», у літературному світі розгорнулася і ще одна драма: 18 лютого 1964 року за «дармоїдство» судили молодого ленінградського поета Йосипа Бродського. Наставала епоха дисидентів.

Розділ 26

ЕПОХА ДИСИДЕНТІВ

*Однако радоваться рано --
и пусть орет иной оракул,
что не болейт зажившим ранам,
что не вернутся злым оравам,
что труп врага уже не зная,
что я рискую быть отсталым,
пусть он орет, -- а я-то знаю:
не умер Сталин.*

*Как будто дело все в убитых,
в безвестно канувших на Север --
а разве веку не в убыток
то зло, что он в сердцах посеял?
Пока есть бедность и богатство,
пока мы лгать не перестанем
и не отучимся бояться,--
не умер Сталин.*

Борис Чичибабин. Клянусь на знамени веселом. 1959¹

Смерть Сталіна справді позначила кінець епохи масової рабської праці у Радянському Союзі. Хоча репресивні заходи в Радянському Союзі у наступні 40 років і набували певних дуже суворих форм, ніхто більше не пропонував у повному масштабі відновити концентраційні табори. Ніхто не робив спроб поставити їх у центр радянської економіки чи використовувати їх для ув'язнення мільйонів людей. Таємна поліція вже ніколи не контролювала такої великої частки виробничих потужностей, а начальники таборів не діяли як керівники великих промислових підприємств. Навіть приміщення на Лубянці перестало бути тюрмою: останнім її в'язнем став американський льотчик Гері Пауерс, літак якого У-2, що виконував шпигунське завдання над територією СРСР, був збитий 1960 року².

Проте табори і не зникли повністю. Не стали частиною «нормальної» пенітенціарної системи виключно для кримінальних злочинців і радянські тюрми. Вони змінилися.

Почати хоча б із того, що змінилися політичні в'язні. За життя Сталіна репресивна система нагадувала велику рулетку: арештувати могли будь-кого, з будь-якої причини і у будь-який момент – це однаково стосувалося селян, робітників і партійних чиновників. Після Хрущова таємна поліція часом також арештовувала «ні за що», як одного разу сказала Анна Ахматова. Проте у більшості випадків брежнєвський КГБ арештовував людей *за щось* – якщо не за справжній злочин, то за літературну, релігійну чи політичну опозиційність до радянського режиму. Представники цього нового покоління політичних в'язнів, яких найчастіше називають «дисидентами» чи, іноді, «в'язнями сумління», знали, за що їх арештовують, усвідомлювали себе політичними в'язнями; поводитися з ними відповідно. Їх тримали окремо від кримінальних, давали іншу уніформу, встановлювали

інший режим. Тавро дисидентів залишалося їм на все життя, що вело до дискримінації при працевлаштуванні і служило джерелом недовіри.

Політичних в'язнів також стало набагато менше, ніж у сталінські часи. В середині 1970-х років, за оцінками міжнародної правозахисної організації «Міжнародна амністія», в Радянському Союзі з мільйона в'язнів політичні вироки відбували не більше як 10 тисяч осіб; переважна частина з них утримувалася у двох «політичних» табірних комплексах – у Мордовії (на південь від Москви) та у Пермській області на Західному Уралі³. Ймовірно, на рік здійснювалося не більше кількох тисяч очевидно політичних арештів. Для будь-якої іншої країни ця кількість є дуже великою, та вона, поза сумнівом, дуже мала за мірками сталінського Радянського Союзу.

У спогадах відзначається, що в'язні цієї нової категорії почали з'являтися в таборах ще 1957 року, відразу після угорської революції жовтня 1956-го, яка також стала причиною арештів радянських громадян (зокрема, військових), які співчували угорському повстанню⁴. Приблизно в цей самий час почали в тюрмах з'являтися і перші «відмовники» – євреї, яким було відмовлено у дозволі емігрувати до Ізраїлю. 1958 року польському єврею Біму Гіндлеру, який після війни опинився по радянський бік кордону, було відмовлено у репатріації до Польщі – на тій підставі, що він там матиме можливість виїхати до Ізраїлю⁵.

Наприкінці 1950-х років відбулися також і перші арешти радянських баптистів, які невдовзі стали найчисленнішою групою дисидентів за колючим дротом, та членів інших релігійних груп. 1960 року дисидент Авраам Шифрін зустрів навіть групу старообрядців, прихильників давніх обрядів православної церкви, – у штрафному ізоляторі політичного табору в Потьмі. Їхня громада пішла в дрімучі північноуральські ліси 1919 року і жила там у повній ізоляції, поки її не виявив через 50 років гелікоптер КГБ. Коли Шифрін їх бачив, старообрядці вже стали постійними мешканцями штрафного ізолятора, через те що категорично відмовлялися працювати на «радянського Антихриста»⁶.

Сам Шифрін теж належав до в'язнів нової категорії: синів і дочок «ворогів народу», яким наприкінці 1950-х років виявилось нелегко пристосовуватися до радянських порядків. У наступні роки серед дисидентів, і зокрема представників руху захисту людських прав, виявлялося вражаюче багато дітей або родичів репресованих у сталінські часи. Серед найвідоміших прикладів – брати-близнюки Медведєви, Жорес і Рой. Історик Рой Медведєв став одним із найзнаменитіших підпільних публіцистів Радянського Союзу; Жорес став дисидентом-науковцем, якого зрештою посадили до психіатричної лікарні. Вони були синами «ворога народу», якого арештували, коли вони були маленькими дітьми⁷.

Були й інші. 1967 року 43 дітей комуністів, репресованих у сталінські часи, надіслали відкритого листа до Центрального комітету, попереджаючи про загрозу неосталінізму. Цей лист, один із перших серед численних адресованих владі листів протесту, підписали кілька підпільних видавців і лідерів дисидентського руху, чимало з яких невдовзі самі опинилися в тюрмах: Петро Якір, син командарма Якіра, Антон Антонов-Овсєєнко, син більшовика-революціонера, Лариса Богораз, батька якої за троцькістську діяльність було арештовано 1936 року. Здається, родинного табірному досвіду могло бути достатньо для радикалізації настроїв молодших членів сім'ї⁸.

Змінилися не тільки в'язні, а й деякі аспекти системи судочинства. 1960 року, який зазвичай згадують як пік «відлиги», набув чинності новий кримінальний кодекс. Поза сумнівом, він був ліберальнішим за попередній. Ним чітко заборонялися нічні допити, він обмежував повноваження КГБ (яке проводило слідства у справах підозрюваних у політичних злочинах) і МВД (яке керувало тюрмами). Ним надавалися більші повноваження прокуратурі, і, головне, у ньому вже не було сумнозвісної 58-ї статті⁹.

Деякі з цих змін справедливо критикувалися як чисте маскування – зміна у назвах замість змін у дійсності. «Ви помиляєтеся, – писав другові у таємно переданому з тюрми листі письменник Юлій Даніель. – Ви помиляєтеся, коли вважаєте, що я сиджу в тюрмі. Мене “утримували у слідчому ізоляторі”, звідки мене не кинули в карцер, а “помістили у штрафний ізолятор”. І робилося це не тюремниками, а “співробітниками”, і цей лист надіслано не з концентраційного табору, а з “установи”»¹⁰.

Даніель мав рацію також і в іншому: якщо влада хотіла когось арештувати за підозрою в інакودумстві, вона, як і раніше, мала змогу це зробити. Замість 58-ї статті в новому кримінальному кодексі були 70-та, «Антирадянська агітація і пропаганда», та 72-га, «Організація особливо небезпечних злочинів проти держави, а також участь в антирадянських організаціях». Крім того, у кримінальний кодекс було введено ще й 142-гу статтю – «Порушення закону про відділення церкви від держави». Іншими словами, якщо КГБ хотіло когось арештувати за його релігійні переконання, то воно могло зробити і це¹¹.

Та не все залишилося точно таким самим, як раніше. У післясталінську епоху влада – прокурори, тюремники, табірні охоронці, наглядачі – стала набагато чутливішою щодо того, як усе виглядає, вона справді намагалася дотримуватися певної видимості законності. Наприклад, коли виявилось, що 70-та стаття надто розпливчата для того, щоб можна було відправляти за ґрати всіх, кого влада вважала за потрібне, до кримінального кодексу було додано статтю 190-1, якою заборонялося «усне поширення завідомої брехні, яка дискредитує радянську політичну і суспільну систему». Судова система мала виглядати саме як судова система, навіть якщо всі знали, що це обман¹².

Як віддзеркалення засудження сталінської практики «тройок» і «особых совещаний» нове законодавство вимагало, щоб справи арештованих розглядалися законним судом. Як виявилось, це створило для радянського керівництва набагато більше незручностей, ніж воно могло очікувати.

Хоча Йосипа Бродського і не судили за новим «антидисидентським» законодавством, суд над ним багато в чому став передвісником нової епохи. Новим явищем був уже сам факт такого суду: в минулому людей, які дратували державу, не судили публічно – за винятком тих випадків, коли такі суди були заздалегідь підготовленими показовими виставами, – або й не судили взагалі. Ще важливіше те, що на суді Бродський поведився так, що було очевидно, що він належить уже до нового покоління, покоління, яке відрізнялося від покоління Солженіцина і політичних в'язнів ближчого минулого.

Якось Бродський написав, що його покоління «сія чаша почасти обминула», маючи на увазі політичну обробку, яку мусили обов'язково проходити люди,

старші всього лише на кілька років. «Ми вирости з післявоєнного щебеню – держава залишувала власні рани і не могла як належить за нами простежити. Ми пішли до школи, і, хоч як годувала нас вона піднесеною дурнею, страждання і убогість були перед очима всюди. Руїну не прикриєш сторінкою “Правди”»¹³.

Росіяни покоління Бродського, як правило, критикували становище у Радянському Союзі через неможливість у брежнєвські часи висловити відкрито свої літературні й мистецькі смаки. Прибалти, представники кавказьких народів чи українці частіше приходили до цього через успадкований від батьків націоналізм. Бродський являв собою класичного ленінградського дисидента. Він з дуже раннього віку відкидав радянську пропаганду, у 15-річному віці залишив школу. Працював на численних тимчасових роботах, почав писати вірші. У дуже молодому віці він вже був добре відомим у ленінградському літературному світі. Ним стала опікуватися старіюча Ахматова. Його вірші ходили серед друзів, їх читали на таємних літературних зібраннях, які стали ще одною відмінною рисою нової епохи.

Як і можна було передбачати, діяльністю Бродського зацікавилася таємна поліція. Спочатку з Бродським розмовляли і залякували, потім арештували. Його звинуватили у «дармоїдстві» – він займався літературною діяльністю, не маючи відповідної ліцензії від Спілки письменників. На суді, що відбувся у лютому 1964 року, представлені стороною обвинувачення – державою – свідки свідчили про його «аморальність», «ухилення від служби в армії» та «писання антирадянських віршів». На захист Бродського виступали відомі поети і письменники, зокрема й Ахматова. Їм зі злістю відповідали свідки обвинувачення:

«Ці сіятельні друзі почали бити в усі дзвони і вимагати – ах, врятуйте молодого чоловіка. А його потрібно лікувати примусовою працею, і ніхто йому не допоможе, ніякі сіятельні друзі. Я особисто його не знаю. Знаю про нього з преси. І з довідками знайомий. Я медичну довідку, яка звільнила його від служби в армії, піддаю сумніву. Я не медицина, але піддаю сумніву»¹⁴.

Очевидно, що суд був спрямований не тільки проти Бродського, а взагалі проти залишків класу незалежних інтелектуалів – з їхніми зв'язками, з їхньою, напевне ж, опозиційністю до радянського режиму, з їхньою зневагою до «праці». У певному сенсі організатори суду точно вибрали його ціль: Бродський справді був не згодним з радянською владою; він справді зневажав безглузду і безплідну працю; він справді був представником певного «чужого класу» – групи, глибоко розчарованої реакцією, що наступала після «відлиги». Бродського, який це дуже добре розумів, арешт зовсім не здивував, а суд не збентежив. Ось уривок із запису суду:

«СУДДЯ: А взагалі яка ваша спеціальність?

БРОДСЬКИЙ: Поет. Поет-перекладач.

СУДДЯ: А хто це визнав, що ви поет? Хто зачислив вас до поетів?

БРОДСЬКИЙ: Ніхто. (Без виклику.) А хто зачислив мене до роду людського?

СУДДЯ: А ви вчилися цього?

БРОДСЬКИЙ: Чого?

СУДДЯ: Щоб бути поетом? Не намагалися закінчити вузу, де готують... де навчають...

БРОДСЬКИЙ: Я не думав, що це дасться освітою.

СУДДЯ: А чим же?

БРОДСЬКИЙ: Я думаю, це... (розгублено)... від Бога...

Пізніше, коли його запитали, чи не має він якихось клопотань до суду, Бродський сказав: «Я хотів би знати, за що мене арештували». Суддя відповіла: «Це запитання, а не клопотання». Бродський сказав: «Тоді у мене клопотання немає»¹⁵.

Формально Бродський суд програв: його було засуджено на п'ять років примусової праці, які він мав відбувати у колонії в Архангельській області на тій підставі, що він «систематично не виконує обов'язків радянської людини з виробництва матеріальних цінностей і особистого забезпечення, що видно з частоті зміни роботи». На основі довідки від «комісії по роботі з молодими письменниками» суддя проголосила, що майбутній нобелівський лауреат у галузі літератури Бродський «не є поетом»¹⁶.

Проте в іншому сенсі Бродський «виграв» – так, як не мали змоги це зробити радянські в'язні попередніх поколінь. Він не тільки прилюдно поставив під сумнів логіку радянської правової системи, цей його сумнів був зафіксований для майбутнього. Одна журналістка таємно вела запис суду, який зрештою було передано на Захід. Завдяки цьому Бродський став знаменитим і в СРСР, і за кордоном. Його поведінка на суді не тільки стала зразком для тих, хто йшов за ним; вона також спонукала як радянських, так і зарубіжних письменників клопотатися перед урядом щодо його звільнення. Через два роки його справді було звільнено, і зрештою його фактично примусили залишити СРСР.

За життя Сталіна нічого подібного не відбувалося. «Людей, як завжди, кидали за ґрати і, як завжди, везли на Схід, – писав невдовзі після цих подій український історик-дисидент Валентин Мороз. – Але цього разу вони не зникають у невідомості»¹⁷. І саме це стало найбільшою відмінністю між в'язнями сталінської доби і в'язнями за Брежнєва і Андропова: світ про них знав, про них турбувався і, що найважливіше, міг впливати на їхню долю. Незважаючи на це, радянський режим ліберальнішим не ставав, – а після суду над Бродським події розвивалися швидко.

Так само, як 1937 рік є особливим в аспекті переслідувань радянської інтелігенції сталінської епохи, так особливим для покоління «відлиги» є 1966-й. 1966 року вже було зрозуміло, що неосталіністи перемогли. Була відновлена офіційна репутація Сталіна як гідного захоплення, хоча й не без вад, вождя. Йосип Бродський відбував термін примусової праці. Твори Солженіцина заборонили. Хрущова було зміщено і замінено Леонідом Брежнєвим, який виступав із публічними заявами, що мали на меті відновлення репутації Сталіна¹⁸. Через рік призначений керівником КГБ Юрій Андропов виголосив промову з нагоди 50-річчя створення ЧК. Промова, серед іншого, прославляла радянську таємну поліцію за «нешадну боротьбу з ворогами держави»¹⁹.

У лютому 1966 року відбувся суд над Андрієм Сінявським і Юлієм Данієлем. Обидва вони були відомими письменниками, обидва видавали свої твори за кордоном, і обох їх було визнано винними за 70-ю статтею в «антирадянській агітації і пропаганді». Сінявському дали сім років виправно-трудових таборів, а Данієлю п'ять²⁰. Вперше судили не просто за «дармоїдство», а за зміст літературних творів. Через місяць в обстановці посиленої секретності в Києві відбувся

суд над більш як двадцятьма українськими інтелектуалами. Одного з підсудних звинуватили ще й у тому, що він мав примірник вірша українського поета ХІХ століття Тараса Шевченка. Оскільки імені автора поряд з віршем не було, радянські «експерти» кваліфікували його як антирадянський вірш невідомого автора²¹.

За моделлю, яка невдовзі стала звичайною, одні суди породжували інші – тому що обурені інтелектуали стали використовувати положення радянської правової системи і конституцію СРСР у своїй критиці радянського судочинства і радянської таємної поліції. Наприклад, справа Синявського і Даніеля справила велике враження на ще одного молодого москвича – Олександра Гінзбурга, тоді вже відомого в «неофіційних» культурних колах. Він уклав свою «Білу книгу» – запис суду над Синявським і Даніелем, яку поширював у Москві. Він разом зі своїми трьома, як стверджувалося, пособниками невдовзі був арештований²².

Приблизно в цей самий час київські суди справили велике враження на молодого українського правника Вячеслава Чорновола. Він написав документальне дослідження про судову систему УРСР «Правосуддя чи рецидиви терору?», де відзначалися внутрішні суперечності радянського судочинства, доводилися незаконність і абсурдність арештів українських інтелектуалів²³. Невдовзі після цього його самого було арештовано²⁴. Так рух інтелектуалів і діячів культури, що починався з письменників і поетів, став рухом захисту людських прав.

Для кращого розуміння контексту розвитку радянського правозахисного руху слід зазначити, що радянські дисиденти ніколи не створювали масової організації, як це було, наприклад, у Польщі, і радянський режим зрештою був повалений завдяки не лише їхній діяльності: цьому рівною мірою слід завдячувати гонці озброєнь, війні в Афганістані та економічним негараздам, спричиненим системою радянського централізованого планування. Також їм вдалося провести тільки дуже небагато відкритих демонстрацій. В одній з найвідоміших – влаштованій 25 серпня 1968 року на знак протесту проти радянського вторгнення у Чехословаччину – участь брало усього сім осіб. Опівдні ці семеро зібралися перед собором Василя Блаженного на московській Красній площі та розгорнули прапор Чехословаччини і плакати з написами «Хай живе вільна й незалежна Чехословаччина!», «Руки геть від Чехословаччини, за нашу і вашу свободу!». За кілька хвилин пролунав свисток, і на демонстрантів напали співробітники КГБ у цивільному, які, здається, на них чекали; вони кричали: «Всі вони жиди!» і «Бий антирадянщиків!» Вони порвали плакати, побили демонстрантів і забрали всіх у тюрму – крім однієї учасниці, яка прийшла зі своїм тримісячним немовлям²⁵.

Незважаючи на такі незначні масштаби, для радянського керівництва це було джерелом великих неприємностей, особливо з огляду на постійно проголошувану відданість справі поширення радянського ладу у світі і, внаслідок цього, постійну величезну стурбованість думкою міжнародної громадськості щодо СРСР. У сталінські часи масові репресії можна було приховати навіть від віце-президента США, який відвідував район розташування таборів. У 1960–1970-х роках звістка про єдиний арешт ставала відомою на іншому кінці світу вже наступного дня.

Почасти ці зміни відбулися завдяки розвитку засобів масової інформації – «Голосу Америки», «Радіо Свобода», телебачення. Почасти також і тому, що радянські громадяни знайшли нові способи передавання інформації. І тут 1966-й рік також є віхою: саме тоді з'явився термін «самвидав». Він являє собою скорочення,

творці якого свідомо прагнули, щоб воно асоціювалося з іншим словом-скороченням – «Держвидав»; буквально «самвидав» означає «самостійне видавництво», вживався ж термін для позначення підпільної преси і видавничої справи. Концепція не була новою. В Росії самвидав мав майже таку саму давню історію, як і писане слово взагалі. У 1820-ті роки рукописи своїх творів з політичним змістом приватно поширював Пушкін. Не зникало зовсім приватне поширення невідцензурних копій різних творів навіть в епоху Сталіна.

Але після 1966 року самвидав набув всесоюзного розмаху. «Відлига» прищепила багатьом радянським громадянам смак до вільнішої літератури, і початково самвидав був переважно літературним явищем²⁶. Та дуже швидко він почав набувати більш політичного характеру. У звіті КГБ, поширеному серед членів ЦК партії у січні 1971 року, аналізувалися зміни за останні п'ять років; відзначалося, зокрема, що було виявлено

«понад 400 досліджень і статей з економічних, політичних і філософських питань, які з різних позицій критикують історичний досвід побудови соціалізму у Радянському Союзі, ревізують внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і пропонують різні програми опозиційної діяльності»²⁷.

Наприкінці звіту подавався висновок: КГБ має проводити роботу з «нейтралізації і викриття антирадянських тенденцій, представлених у самвидаві». Але заганяти джина назад у пляшку було вже запізно – самвидав продовжував розширюватися і набувати нових форм, це були: машинописні вірші, які друзі передавали одне одному і за першої нагоди знову передруковували; саморобні інформаційні бюлетені; записи програм західних радіостанцій; і, набагато пізніше, книжки і журнали, професійно видані у підпільних типографіях, які доволі часто були розташовані в комуністичній Польщі. Поезія і вірші-пісні, написані російськими «бардами» – Олександром Галичем, Булатом Окуджавою, Володимиром Висоцьким, також швидко поширювалися за допомогою нової на той час технології – побутового магнітофона.

І в 60-ті, і в 70-ті, і у 80-ті роки однією з найзначніших тем самвидаву була історія сталінізму взагалі і ГУЛАГу зокрема. У самвидаві друкувалися і поширювалися твори Солженіцина, на той час у СРСР вже заборонені. Підпільно почали поширюватися також проза і вірші Варлама Шаламова та спогади Євгенії Гінзбург. Обидва ці автори завоювали прихильність багатьох читачів. Навколо Євгенії Гінзбург у Москві утворився гурток учілих в'язнів ГУЛАГу і літераторів.

Переслідування дисидентів стало ще однією значною темою самвидаву. Справді, саме завдяки самвидаву – і особливо його виходам за кордон – інформація про порушення і захист людських прав у СРСР набула в 1970-ті роки великого поширення у світі. Зокрема, радянські дисиденти навчилися використовувати можливості самвидаву не тільки для того, щоб вказувати невідповідність методів КГБ радянському законодавству, а і для того, щоб часто й голосно розповідати про невідповідність того, що відбувалося у радянській дійсності, тим міжнародним договорам з людських прав, які підписав СРСР. Найчастіше використовувалися тексти Декларації людських прав та Заключний Гельсінський акт. У декларації, яку Радянський Союз підписав 1948 року, є, зокрема, і Стаття 19, яка проголошує:

«Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів»²⁸.

Другий документ було підписано в результаті всеєвропейського переговорного процесу, який урегулював ряд питань, що залишалися відкритими після Другої світової війни. Хоча на це не дуже зверталася увага у момент підписання Гельсінського договору, він також включав у себе певні угоди щодо людських прав – частина з так званого третього кошика переговорів, які підписали усі держави-учасниці. Серед іншого, Договір визнавав «свободу думки, совісті і віри»:

«Держави-учасниці визнають загальне значення людських прав і основних свобод... вони будуть постійно поважати ці права і свободи у своїх взаємних стосунках і докладатимуть зусиль, як спільно, так і самостійно, зокрема в рамках співробітництва в ООН, для сприяння загальній і дійсній повазі до них»²⁹.

І в СРСР, і за кордоном переважна частина інформації про зусилля дисидентів, спрямовані на дотримання в СРСР положень вищеназваних договорів, поширювалася через найвизначніший самвидавний журнал – «Хроніку поточних подій». Цей інформаційний бюлетень, присвячений нейтральним повідомленням про події, не висвітлювані в офіційних ЗМІ – порушенням людських прав, арештам, судам, демонстраціям, новим виданням і публікаціям самвидаву, – був заснований невеликою групою знайомих між собою москвичів, серед яких були Синявський, Данієль, Гінзбург, а також ще двоє дисидентів, що стали знаменитими пізніше – Павло Литвинов і Володимир Буковський. Історія розвитку «Хроніки» сама по собі заслуговує на окреме дослідження завбільшки з цю книжку. У 1970-х роках таємна поліція фактично розв'язала проти «Хроніки» справжню війну – у помешканнях всіх, хто підозрювався у зв'язках з цим журналом, проводилися скоординовані обшуки. В одному пам'ятному випадку під час обшуку її квартири КГБ редакторка «Хроніки» засунула небезпечні папери у каструлю з киплячим супом. Проте «Хроніці» вдавалося виживати, незважаючи на арешти редакторів, як вдавалося їй і досягати Заходу. Врешті-решт «Міжнародна амністія» стала регулярно публікувати її переклади.

«Хроніка» також відігравала особливу роль і в історії системи таборів. Дуже швидко вона стала головним джерелом інформації про життя у післясталінських радянських таборах. У хроніці була постійна рубрика «У тюрмах і таборах» (а пізніше і «У штрафних ізоляторах»), у якій подавалися новини з таборів і публікувалися інтерв'ю з в'язнями. Ці вражаюче точні повідомлення про те, що відбувалося в таборах – хвороби дисидентів, зміни режиму, організовані протести, – вкрай дратували владу: начальство різних рівнів не могло зрозуміти, як інформація виходить назовні. Пізніше один з редакторів пояснював:

«Деяка [інформація] передається через звільнених товаришів. Після звільнення він комусь розповідає про інших. Або можна дати хабара охоронцям, і на побаченні з родичами можна передати записку чи усне повідомлення. Тоді родичі зупиняються в Москві і передають те, що ви сказали. Підкупити охорону можна, наприклад, в Мор-

довії. Це нові табори, створені 1972 року, і там уся охорона нова. Вони іноді передають повідомлення, якщо співчують вам. У таборах 1974 року проводилося масове голодування, і охорона, яка це бачила, співчувала в'язням.

Також охорону можна підкупити. Там багато не заробляють. Грошей в охоронців мало. Всі вони з провінції. Можна, наприклад, щось привезти з Москви – запальничку, скажімо, – і віддати її охоронцю. Чи ж він вам дає адресу. А хабар – речі чи гроші – потім за нею надсилаються в обмін на інформацію...»³⁰

Були також і методи тасмної передачі. Колишня ув'язнена описує один з них:

«На вузенькій (чотири сантиметри) смужці цигаркового паперу мурашиними літерами я записую свої останні вірші... ці смужки ми згортаємо у компактний пакет розміром менше мізинця і за зручної нагоди передаємо крихітну, наглухо загерметизовану від вологи за нашою спеціальною технологією, маленьку річ»³¹.

«...сьогоднішні радянські табори для політв'язнів так само жажливі, як сталінські. Де в чому вони кращі. А де в чому гірші».

Так починаються спогади про роки ув'язнення Анатолія Марченка – документ, який, з'явившись у Москві наприкінці 1960-х років, глибоко вразив представників московської інтелігенції, які вважали, що радянські трудові табори більше не існують. Робітник, батьки якого були неписьменними, Марченко відбував свій перший термін за хуліганство. Другим його злочином була вже зрада: він зробив спробу втекти з Радянського Союзу, тасмно перейшовши кордон з Іраном. Свій політичний термін він відбував у Дубравлагу в Мордовії – одному з двох зловісних радянських таборів суворого режиму.

Багато з того, що Марченко розповів про пережите ним в ув'язненні, напевно, видавалося знайомим для тих, хто чув про сталінські табори. Так само, як і його попередників, Марченка віз у Мордовію столипінський вагон. Як і його попередникам, Марченкові на всю дорогу видали хлібину, 50 грамів цукру і солоного оселедця. Як і для попередників, можливість дістати води для Марченка залежала від того, яким був черговий солдат: «Якщо добрий, то він принесе два чи три чайники, але якщо йому набридло бути на побігеньках, то можна так і сидіти, поки не вмереш від спраги»³².

Прибувши в табір, Марченко побачив той самий жажливий голод, який був і в минулому. Щоденна норма становила 2400 калорій: 750 грамів хліба, 400 грамів зазвичай гнилих овочів, 85 грамів зазвичай зіпсованої тріски, 50 грамів м'яса. Для порівняння: табірні сторожові собаки отримували по 400 грамів м'яса на день. Як і в минулому, не все, що входило до Марченкового пайка, насправді йому доставалось; додаткові харчі також були рідкістю. «Протягом шести років у таборі й тюрмі я двічі їв хліб з маслом – коли до мене приїжджали. Також я з'їв два огірки – один 1964-го, а другий – 1966 року. Я не з'їв жодного помідора чи яблука»³³.

Як і раніше, деяке значення мала робота, проте вона вже була іншою. Марченко працював вантажником і теслею. Леонід Сітко, який теж був у цей самий час у Дубравлагу, робив меблі³⁴. Ув'язнені мордовських жіночих таборів працювали на фабриках, часто швачками³⁵. В'язні у другому політичному табірному комплексі – неподалік міста Перм біля підніжжя Уральського хребта, також пра-

цювали з деревом. Ті, кого поміщали у штрафну камеру – що часто траплялося у 1980-ті роки, – шили рукавиці та спецодяг³⁶.

З часом Марченко також виявив, що умови поволі погіршуються. В середині 1960-х років існувало щонайменше три категорії в'язнів: привілейовані, звичайні й суворого режиму. Дуже скоро в'язнів суворого режиму – до них належали усі «найнебезпечніші» політичні дисиденти – знову почали одягати у чорну бавовняну уніформу замість власного одягу. Хоча дозволялося отримувати необмежену кількість листів, як і отримувати необмежену кількість друкованих видань – за умови їх радянського походження, – надсилати дозволялося лише два листи на місяць. В'язням суворого режиму також не дозволялося отримувати посилки з продуктами і цигарками.

Марченкові довелося відбувати і звичайний кримінальний, і політичний терміни, і його розповідь про злочинний світ також звучить знайомо. Якщо тут і відбулися якісь зміни, то вони полягали в тому, що з часу смерті Сталіна кримінальний світ став ще брутальнішим і виродженішим. Після «злодійської війни» у середовищі професійних злочинців продовжилися подальші розколи. Колишній в'язень, арештований 1967 року за крадіжки, Євген Федоров розповідає про кілька груп, не тільки «сук» і «злочинців», а також і про *своаків* – за його поясненнями, «учнів» злочинців, і «червоних шапочок» – ймовірно, наступників тих «червоних шапочок», що з'явилися у таборах після війни. Інші в'язні також об'єднувалися у «сім'ї» з метою самозахисту та для вирішення інших проблем: «Коли когось треба було вбити, “сім'ї” вирішували, хто це має зробити», – каже Федоров³⁷.

У злочинному світі тепер набагато більшу роль відігравала жорстока культура гомосексуального згвалтування і домінації, відома вже з деяких свідчень про життя у в'язницях для малолітніх злочинців. Тепер, за неписаним законом, в'язні ділилися на дві групи: ті, що відігравали роль «жінок», і ті, що відігравали роль «чоловіків». «Перших зазвичай зневажали, тоді як другі ходили в героях, вихваляючись своєю чоловічою силою і “перемогами” не тільки перед іншими в'язнями, а й перед охороною», – пише Марченко³⁸. За словами Федорова, такому становищу підіграло й керівництво, тримаючи «нечистих» в окремих камерах. Потрапити туди міг кожен: «Якщо програсш у карти, то тебе могли примусити “робити це”, як жінку»³⁹. У жіночих зонах так само стало дуже поширеним лесб'янство, яке часом набувало не менш жорстоких форм. Одна політична ув'язнена пізніше згадувала про жінку, яка відмовилася від побачення з чоловіком і маленькою дитиною – так боялася помсти з боку своєї тюремної коханки⁴⁰.

У 1960-ті роки в російських тюрмах почалося поширення туберкульозу, з яким не вдається впоратися і сьогодні. Федоров говорить про це так: «Якщо в бараку було 80 людей, то в 15 з них був туберкульоз. Ніхто не намагався їх лікувати, на всі хвороби були одні таблетки, хоч голова болить, хоч будь-що інше. Лікарі були такі собі есесівці, ніколи з вами не говорили, не дивилися на вас, ви – ніхто»⁴¹.

Становище погіршувалося ще й тим, що багато злочинців тепер пристрастилися до *чифіру* – особливим способом приготованого надзвичайно міцного чаю, від вживання якого виникає наркотичне сп'яніння. Інші йшли на все, щоб дістати алкоголь. В'язні, які працювали за межами табору, винаходили особливі прийоми його таємної доставки:

«До довгого шматка пластмасової трубки міцно приспінюється презерватив. Потім зек його ковтас, залишаючи кінець трубки в роті. Щоб випадково не проковтнути трубку, він затискає її чимось у щілині між зубами: навряд чи є зеки, що мають усі 32 зуби. Тоді за допомогою шприца у презерватив через трубку накачується до трьох літрів спирту, і зек повертається в зону. Якщо презерватив до трубки погано припасований або розривається у зековому шлунку, то це означає напевну і болісну смерть. Незважаючи на це, зеки ідуть на цей ризик: з трьох літрів спирту виходить сім літрів горілки. Коли “герой” повертається в зону... його підвішують униз головою на бантині під дахом бараку, а під трубкою тримають миску, поки звідти не витече остання крапля. Тоді порожній презерватив витягують...»

Як і раніше, поширеним було самокаліцтво, яке тепер набувало ще жакливіших форм. Одного разу у тюремній камері Марченко став свідком того, як двоє злодіїв ковтали ложки, заздалегідь їх вирівнявши. Після цього вони розбили шибку і почали ковтати скло; лише після цього охоронцям вдалося витягти їх із камери⁴². Едуард Кузнецов, засуджений за участь у сумнозвісній спробі захоплення пасажирського літака у ленінградському аеропорту «Смольный», описує десятки методів самокаліцтва:

«Я бачив засуджених, які ковтали у великих кількостях цвяхи і колючий дріт; бачив, як ковтали термометри зі ртуттю, олов'яні миски (спочатку розбиті на “істівні” шматки), шахові фігури, доміно, голки, товчене скло, ложки, ножі та багато інших подібних предметів. Я бачив в'язнів, які зашивали собі роти й очі ниткою або дротом, пришивали собі до тіла ряди гудзиків; прибивали яєчка до нар... Бачив, як ув'язнені робили на руках і ногах надрізи, а потім згортали шкіру, як шкарпетки; або відрізали від себе шматки м'яса, смажили їх і їли; або зливали кров через надріз у вені в миску, кришили туди хліб, а потім ковтали все це, як юшку; або загорталися в газети і підпалювали себе; або відрізали собі пальці, носа, вухо чи статевий орган...»

Кузнецов пише, що ці ув'язнені так робили не з протесту, а просто без жодної конкретної причини, або ж просто для того, щоб «потрапити до лікарні, де гойдають стегнами медсестри, де ви отримуєте лікарняний пайок, і вас не примушують працювати, де є ліки, поживна дієта, поштові листівки». Багато з тих, хто вчиняли самокаліцтво, були мазохістами, які перебували «у постійній депресії від одного кровопускання до іншого»⁴³.

Безперечно, від сталінської доби дуже змінилися стосунки між кримінальними і політичними в'язнями. Справді, кримінальні часом знущалися і били політичних: українського дисидента Валентина Мороза було поміщено в камеру з двома кримінальними, які вночі не давали йому спати, і зрештою напали на нього, завдавши поранення в живіт заточеною ложкою⁴⁴. Але були й кримінальні, які поважали політичних – про це, зокрема, пише Володимир Буковський: «Вони зазвичай просили розповісти, за що нас посадили і чого ми хочемо... єдине, у що вони не могли повірити, то це в те, що ми робили все це не за щось, не за гроші»⁴⁵.

Були навіть кримінальні в'язні, які прагнули потрапити до категорії політичних. Гадаючи, що політичні в'язниці «легші», деякі професійні злодії намагалися отримати політичні вироки. Вони писали в людних місцях сповнені непристойностей гасла проти Хрушова і партії, робили «американські прапори», які потім вивішували у вікнах. На кінець 1970-х років серед кримінальних стали

дуже поширеними татування на лобі «Комуністи п'ють народну кров», «Раб КПСС», «Більшовики, дайте хліба»⁴⁶.

Глибшими були зміни у стосунках політичних в'язнів нового покоління з владою. У післясталінську епоху політичні в'язні вже знали, за що вони сидять, кого можуть посадити і що в тюрмі слід чинити організований опір. У лютому 1968 року група в'язнів у Потьмі – серед них був Юлій Даніель – влаштувала голодування. Вони вимагали послаблення тюремного режиму, припинення примусової праці, скасування обмежень на листування і – відлуння початку 1920-х років – визнання особливого статусу політичних в'язнів⁴⁷.

Влада пішла на поступки, а потім поволі їх скасувала. Незважаючи на це, вимога політичних щодо окремого утримання зрештою була виконана, не в останню чергу через бажання тримати цих нових політичних, з їхніми постійними вимогами і голодуваннями, якомога далі від звичайних в'язнів.

Такі протести відбувалися часто і набули великого поширення – такого великого, що з 1969 року про них повідомляється майже у кожному числі «Хроніки». Того року, наприклад, в'язні влаштовували голодування з вимогою відновлення поступок, зроблених попереднього року; протестували проти заборони побачення з родичами; протестували проти поміщення їхнього товариша до штрафної камери; протестували з приводу того, що ще одному в'язневі заборонили отримати посилку від родичів; протестували проти переведення групи політичних в'язнів з табору до тюрми; навіть відзначили 10 грудня Міжнародний день людських прав⁴⁸. Цей 1969 рік не був якимось особливим. Протягом наступного десятиліття голодування, страйки й інші протести стали звичайним явищем життя як мордовських, так і пермських таборів.

Голодування, що відбувалися як у формі коротких одноденних протестів, так і тривалих виснажливих протистоянь із владою, з часом навіть набули певних «узвичаєних» рис, про що пише Марченко:

«У перші кілька днів ніхто не звертав ані найменшої уваги. Потім, через кілька днів, часом аж через 10–12, переводили до особливої, влаштованої спеціально для таких, камери і починали годувати штучно, через трубку. Опирається немає сенсу, бо що б ви не робили, вам заломлюють руки за спину і сковують наручниками. Ця процедура, як правило, відбувається у таборах ще жорстокіше, ніж у тюрмі – коли вас раз чи два так погодують, часто втрачають зуби...»⁴⁹

В середині 1970-х років деяких «найгірших» політичних забрали з Мордовії та Пермі і помістили у спеціальні тюрми суворого режиму – найвідоміша з них у Володимирі, знаменита з царських часів, – де їхнє протистояння з керівництвом було майже постійним. То була небезпечна гра зі своїми складними правилами. Мета в'язнів полягала у полегшенні режиму і у «набиранні очок», про що через самвидав повідомлялося на Захід. Мета ж керівництва полягала в тому, щоб ламати в'язнів: щоб вони ставали інформаторами, співробітничали з адміністрацією, і – цього прагнули найбільше, – щоб вони публічно зрікалися своїх поглядів, про що можна було повідомляти у радянській пресі, а потім повторювати за кордоном. Хоча методи влади мали певні спільні риси з тортурами, застосовуваними під час слідств у сталінські часи, зазвичай використовувалися психологічні прийоми, а не завдання фізичного болю. Ось як цю процедуру описує один

з найактивніших учасників протестів кінця 1970-х – початку 1980-х років, а зараз відомий ізраїльський політик Натан Шцаранський:

«Вони викличуть вас на бесіду. Думаєте, від вас нічого не залежить? Навпаки: вам там пояснять, що все тільки від вас і залежить. Вам чаю, кави, м'яса? Хочете піти зі мною до ресторану? Чому ні? Ми одягнемо вас у цивільне і підемо. Якщо ми побачимо, що ви стали на шлях реабілітації, що ви готові нам допомогти – що, ви не хочете доносити на товаришів? Але що таке доносити? Цей росіянин (чи єврей, чи українець – залежить від ситуації), який з вами відбуває термін, ви що, не розумієте, що то за націоналіст? Ви що, не знаєте, як він ненавидить вас, українців (росіян, євреїв)?»⁵⁰

Як і в минулому, влада давала і забирала привілеї і накладала стягнення, що зазвичай означало термін у штрафній камері. Вона контролювала умови життя через дрібні, але дуже чутливі зміни у повсякденному житті в'язня, «підвішеного» між звичайним і суворим режимом – які, звичайно ж, завжди суворо відповідали тюремним правилам. Як пише Марченко, «відмінності між цими режимами для того, хто не відчув їх на своїй шкурі, можуть видаватися зовсім дрібними, та для в'язнів вони величезні. За нормального режиму радіо є, за суворого немає; за нормального режиму вам дається година прогулянки на день, за суворого – півгодини, а по неділях прогулянок немає зовсім»⁵¹.

На кінець 1970-х років кількість харчових норм зросла від усього кількох до 18, від 1А до 9Б, кожна з яких передбачала свою конкретну кількість калорій і набір продуктів. В'язням ці норми змінювали залежно від незначних змін у їхній поведінці. Найнижча норма 9Б, призначена в'язням штрафних камер, передбачала маленький шматочок хліба, ложку каші й суп, що, теоретично, містив 200 грамів картоплі і 200 грамів капусти, яких у дійсності часто не було⁵².

Також в'язнів могли поміщати до штрафних камер – «карцеру»; ця форма покарання з погляду керівництва була ідеальною. Вона була абсолютно законна, і формально це покарання неможливо визнати тортурами. Штрафна камера на в'язнів впливала повільно, і вплив цей накопичувався, але, оскільки ніхто нікого не гнав добудовувати в тундрі дорогу, тюремна влада повільністю темпів переймалася мало. Камери ці можна порівняти з винаходами сталінського НКВД. У документі Московської Гельсінської групи 1976 року докладно описуються штрафні камери Владимирської тюрми, яких там було близько 50. Стіни там були покриті цементним розчином, «шишками» і зубцями. Підлога була брудною і мокрою. В одній камері вікно було вибите і затулене газетами, в інших вікна були закладені цеглою. Єдиним місцем для сидіння був бетонний циліндр, близько 25 сантиметрів у діаметрі, у залізному ободі. На ніч до камери заносили дерев'яні нари – подушки чи простирадла не передбачалося. В'язень мав спати на голих дошках і залізі. У штрафних камерах було так холодно, що в них було тяжко спати і навіть просто лягти. В деякі камери вентиляцією гналося повітря з каналізації⁵³.

Найскладніше для людей, звиклих до активного життя, було переносити нудьгу, про яку Юлій Даніель писав у своєму вірші:

За неделю неделя
Тает в дыме сигарет,
В этом странном заведении
Все как будто сон и бред...

Тут не гасят свет ночами,
Тут неярк свет дневной,
Тут молчанье, как начальник,
Утвердилось надо мной.

Задыхайся от безделья,
Колотись об стенку лбом!
За неделю неделя
Тает в дыме голубом⁵⁴.

Ув'язнення у штрафній камері могло тривати невизначено довго. Формально в'язнів могли там тримати до 15 діб, але цю норму обходили, випускаючи в'язнів на один день, а потім кидали їх туди знову. Марченко одного разу просидів там 48 днів. Кожного разу, коли вибігали 15 діб, охоронець випускав його на кілька хвилин – яких було достатньо для того, щоб зачитати йому наказ про його наступне ув'язнення у штрафній камері⁵⁵. У таборі Пермь-35 одного в'язня у штрафній камері тримали майже два місяці, звідки його забрали до лікарні; інший в'язень сидів там 45 днів – за те, що відмовився працювати не за своїм фахом – на обробці металу⁵⁶.

Багато в'язнів кидали до штрафних камер навіть за ще менші порушення: коли по-справжньому хотіли когось зламати, суворі покарання накладалися з найменшого приводу. 1973 і 1974 року у пермських таборах двох в'язнів позбавили побачення з рідними за «сидіння на ліжках вдень». Іншого покарали за те, що для приготування варення, яке йому прислали в посилці, було використано алкоголь. Інших в'язнів карали або виносили догани за те, що вони надто повільно ходили або на них не було шкарпеток⁵⁷.

Часом такий тривалий тиск приносив бажані для влади результати. Один з відповідачів у справі Олександра Гінзбурга – Олексій Добровольський «зламався» дуже рано; він подав письмове прохання про надання йому можливості по радіо розповісти усю історію своєї дисидентської «злочинної» діяльності – щоб попередити молодь про небезпечність вибору такого шляху⁵⁸. Також під час слідства зламався і Петро Якір, який «зізнався» у фальшивих злочинах⁵⁹.

Інші вмирили. Ще один із співвідповідачів у справі Гінзбурга, Юрій Галансков, помер 1972 року. У тюрмі в нього почалася виразка шлунку. Його не лікували, і врешті-решт вона звела його в могилу⁶⁰. 1986 року помер і Анатолій Марченко – ймовірно, від тих ліків, які йому давали під час голодування⁶¹. Кілька в'язнів померли – один наклав на себе руки – під час голодування у таборі Пермь-35, що тривало протягом місяця 1974 року⁶². Пізніше, 1985 року, в пермських таборах помер український поет і правозахисник Василь Стус⁶³.

В'язні завдавали ударів у відповідь. 1977 року політичні в'язні Пермь-35 так розповідали про акції непокорі:

«Ми часто влаштовуємо голодування. У штрафних камерах, у вагонах на етапах. У звичайні, нічим не відмітні дні й у дні смерті наших товаришів. У дні високої активності в зоні – 8 березня і 10 грудня, 1 серпня і 8 травня, 5 вересня. Ми влаштовуємо голодування надто часто. Дипломати, державні діячі підписують нові договори про людські права, про свободу інформації, про заборону тортур – а ми оголошуємо голодування, тому що в СРСР цих норм не дотримуються»⁶⁴.

Завдяки їх зусиллям увесь час зростав рівень поінформованості Заходу про дисидентський рух, а голоси протесту звучали дедалі гучніше. Внаслідок цього із деякими в'язнями почали обходитися трохи інакше.

Хоча, як уже йшлося вище, досі оприлюднено небагато архівних документів 1970-х і 1980-х років, тут існують і свої винятки. 1991 року Володимира Буковського запросили приїхати в Росію з Великобританії, де він мешкав 15 років після вислання зі своєї країни (його обміняли на ув'язненого провідного чилійського комуніста). Буковського було обрано «судовим експертом» на «суді» над Комуністичною партією, який відбувся після того, як партія оспорила спробу її заборони президентом Єльциним. Він прибув до приміщення Конституційного суду в Москві з портативним комп'ютером і ручним сканером. Впевнений, що ніхто в Росії ще не бачив такої техніки, він сів і спокійно почав копіювати всі документи, які було представлено на цей «суд» як докази. Тільки коли він уже закінчував свою роботу, люди навколо нього зрозуміли, що він робить. Хтось голосно сказав: «Він їх буде публікувати, *там!*» Всі в кімнаті замовкли. Тут – «як у кіно», як згадував потім Буковський, – він просто закрив комп'ютер, вийшов, пішов звідти прямо в аеропорт і відлетів з Росії⁶⁵.

Завдяки тому, що зробив Буковський, ми, зокрема, знаємо, що відбувалося на засіданні політбюро безпосередньо перед його арештом. Буковського особливо вразило те, як багато присутніх на тому засіданні вважали, що кримінальні звинувачення проти нього призведуть до «певної реакції всередині країни і за кордоном». Члени політбюро дійшли висновку, що просто арештувати Буковського було б помилкою – тож було висунуто пропозицію відправити його до психіатричної лікарні⁶⁶. Почалася ера «спеціальних психіатричних лікарень» – *психушок*.

Використання психіатричних лікарень для ув'язнення дисидентів має свою передісторію. 1836 року, повернувшись з Європи до Санкт-Петербурга, російський філософ Петро Чаадаєв написав свої листи з критикою режиму царя Миколи I: «Всупереч усім законам людського співжиття, – проголошував він в епоху найвищого розквіту Російської імперії, – Росія рухається лише у напрямку власного поневолення і поневолення усіх сусідніх народів». У відповідь цар Микола посадив Чаадаєва під домашній арешт. Цар сказав, що він певен того, що коли росіяни дізнаються, що їхній співвітчизник «потерпає від розладу і божевілля», то вони його вибачать⁶⁷.

Після «відлиги» влада знову вдалася до використання психіатричних лікарень для ув'язнення інакодумців; КГБ цей метод давав великі переваги. Передусім, він дискредитував дисидентів як в очах Заходу, так і в самому Радянському Союзі, і відвертав від них увагу. Якщо це не серйозні опоненти режиму, а просто психічно хворі люди, хто заперечуватиме проти їхньої госпіталізації?

До фарсу з великим ентузіазмом долучилася офіційна радянська психіатрія. Для пояснення явища інакодумства було винайдено «мляву» (російською «*вялотекущую*»), або ж «повзучу», шизофренію. То, пояснювали вчені, така форма шизофренії, яка не позначається на інтелекті чи зовнішній поведінці, проте до неї можна віднести майже будь-яку форму поведінки, яку потрібно визнати асо-

ціальною чи аномальною. «Найчастіше ідеї щодо “боротьби за правду і справедливість” формуються людьми з параноїдальною структурою особистості», – писали двоє радянських професорів, співробітники Інституту імені Сербського:

«Характерною рисою переоцінюваних ідей є переконаність пацієнта у власній правоті, невідступний потяг стверджувати свої розтоптані “права” і значущість цих почуттів для пацієнта. Вони схильні використовувати судові процедури як платформу для виголошення промов і звернень»⁶⁸.

За цим визначенням майже всіх інакодумців можна було визнати божевільними. Письменникові й історикові Жоресу Медведєву було поставлено діагноз «млява шизофренія», супроводжувана «параноїдальними маніями реформування суспільства». Серед симптомів зазначався «розпад особистості» – малося на увазі те, що він працював і як письменник, і як науковець. Першому редакторові «Хроніки» Наталії Горбаневській було поставлено діагноз «млява шизофренія з нечіткою симптоматикою», що, втім, не завадило недужі спричинитися до «аномальної зміни в емоціях, прагненнях і способі мислення». У генерала-інакодумця Петра Григоренка було діагностовано психічний синдром, що «характеризується наявністю реформістських ідей, зокрема щодо реорганізації державного апарату; а це пов’язується з переоцінкою власної особистості, що сягає месіанських розмірів»⁶⁹. В одному з офіційних повідомлень на адресу Центрального комітету один з місцевих начальників КГБ також скаржився на те, що він має групу громадян з дуже незвичайною формою психічного захворювання: вони «намагаються створювати нові “партії”, організації і ради, готують і поширюють проекти нових законів і програм»⁷⁰.

Залежно від обставин арешту – чи не-арешту – в’язнів, визнаних психічно хворими, могли відправляти до різних установ. Одних оглядали тюремні лікарі, інших – «цивільні». Окрему особливу категорію тут становив Інститут імені Сербського, спеціальний діагностичний центр якого, в 1960–1970-ті роки очолюваний доктором медичних наук Даниїлом Лунцем, мав діагностувати політичних «злочинців». Доктор Лунц особисто діагностував, серед багатьох інших, Синявського, Буковського, Горбаневську, Григоренка і Віктора Некіпелова; поза сумнівом, статус його був дуже високий⁷¹. За повідомленням Некіпелова, він носив синій мундир з двома зірками – «відзнака генерала військ МВД»⁷². Деякі психіатри-емігранти з Радянського Союзу стверджують, що Лунц та інші співробітники Інституту імені Сербського були широко переконані в тому, що їхні пацієнти психічно хворі. Проте більшість політичних в’язнів, що з ним стикалися, характеризують його як конформіста, що виконував завдання свого міліцейського начальства, «не кращого за лікарів-злочинців, які проводили бузувірські досліді над людьми в нацистських концентраційних таборах»⁷³.

Отримавши діагноз психічної хвороби, пацієнти засуджувалися до лікарняного терміну, часом це ув’язнення тривало кілька місяців, але могло й розтягуватися на багато років. Той, кому таланило більше, потрапляв в одну з кількох сотень звичайних радянських психіатричних лікарень. Вони зазвичай були брудні й переповнені, а працювали в них п’яниці й садисти. Проте, незважаючи на пияцтво і садизм, то були все ж таки цивільні, а звичайні лікарні загалом менш

засекречені, ніж тюрми і табори. Пацієнтам надавалася більша свобода у написанні листів, їх могли відвідувати не тільки родичі.

З іншого боку, тих, кого було визнано «особливо небезпечними», відправляли до дуже нечисленних «спеціальних психіатричних лікарень». Керувало ними безпосередньо МВД. Лікарі у них, як Лунц, мали відповідні звання. Ці лікарні були дуже схожими на тюрми, їх оточували сторожові вежі, колючий дріт, охоронці й собаки. На фото, знятому в Орловській спеціальній психіатричній лікарні 1970 року, бачимо в'язнів на прогулянці у внутрішньому дворі; від тюремного він не відрізняється зовсім нічим⁷⁴.

Мета лікарів і у звичайних, і у спеціальних лікарнях полягала знову ж таки в тому, щоб добитися публічного зречення і каяття⁷⁵. Пацієнтів, які погоджувалися відмовитися від своїх переконань, які погоджувалися, що критикувати радянський режим їх змушувала психічна хвороба, могли оголосити здоровими і відпустити на волю. Ті, хто не каюся, визнавалися хворими і далі – їм могли призначити «лікування». Радянські психіатри не вірили у психоаналіз: лікування складалося переважно зі специфічних медикаментів, електрошоку і різноманітних форм обмеження та стримування. Широко використовувалися препарати, заборонені на Заході у 1930-х роках, які викликали у пацієнтів підвищення температури до 40 і більше градусів, біль і занепокоєння. Тюремні лікарі також призначали і транквілізатори з широким спектром побічних ефектів, як-от заціпеніння, загальмованість, мимовільні посмикування і рухи, не кажучи вже про апатію і байдужість⁷⁶.

Інші види лікування передбачали відверте побиття, впорскування інсуліну, що у людей, не хворих на діабет, викликає гіпоглікемічний шок, та каральний захід, що називали «укрутка», про який Буковський розповідав в інтерв'ю 1976 року: «Використовуються мокрі простирадла або парусина – великі шматки, – в які пацієнта загортають з голови до ніг так туго, що йому важко навіть дихати, і коли полотно починає висихати, воно стягується ще більше, а пацієнтові стає ще гірше»⁷⁷. Ще одним методом лікування в Інституті імені Сербського, про який згадує Некіпелов, була «спинномозкова пункція» – введення голки у хребетний стовп пацієнта. Зі спинномозкової пункції поверталися, лежачи на боку, нерухомі, у плямах йоду – тривало це кілька днів⁷⁸.

Через таке «лікування» пройшло багато людей. 1977 року, коли було опубліковано велике дослідження Пітера Реддавея і Сідні Блоха про зловживання психіатрією в СРСР, щонайменше 365 психічно здорових людей проходили лікування з приводу «політично обумовленого божевілля»; щодо цих людей існують документи і свідчення – поза сумнівом, були і сотні інших, про яких нічого не відомо⁷⁹.

Разом з тим ув'язнення дисидентів у психіатричних лікарнях не виконувало всього того, на що сподівався радянський режим. Найгіршим було те, що таким чином не вдавалося відвернути увагу Заходу від дисидентів. По-перше, жахи злочинної психіатрії, ймовірно, діяли на уяву західної громадськості навіть сильніше, ніж знайоміші історії про тюрми і табори. Кожен, хто дивився фільм «Політ над гніздом зозулі», отримував дуже добре уявлення про радянську психіатричну лікарню. Важливіше, однак, те, що проблема зловживання психіатрією мала безпосередній вихід на абсолютно певну, професійно зацікавлену групу: західних психіатрів. З 1971 року, коли Буковський таємно передав понад 150 сторінок документів про злочинну психіатрію в СРСР, цю тему почали постійно обгово-

рювати в таких організаціях, як Міжнародна асоціація психіатрів та Королівська колегія психіатрів Великобританії. Сміливіші групи видавали відповідні заяви. Інші цього не робили, але коли їх звинувачували у боягузстві, відгукувалися про СРСР гірше⁸⁰.

Врешті-решт, ця проблема спонукала до дій вчених у самому Радянському Союзі. Коли Жореса Медведєва засудили до терміну у психіатричній лікарні, багато з них надіслали листи протесту до Академії наук СРСР. Фізик Андрій Сахаров, який наприкінці 1960-х років дедалі більше відігравав роль морального лідера дисидентського руху, зробив публічну заяву з приводу справи Жореса Медведєва на міжнародному симпозиумі в Інституті генетики. Солженіцин, який на той момент був уже на Заході, написав відкритого листа до радянського керівництва, протестуючи проти ув'язнення Медведєва. «Зрештою, – писав він, – прийшов час мислити ясно: ув'язнення свободомислячих здорових людей – це ДУХОВНЕ ВБИВСТВО»⁸¹.

Ймовірно, міжнародна увага відіграла свою роль – деяких в'язнів звільнили, серед них і Медведєва, який був змушений залишити країну. Але деякі представники найвищих ешелонів радянської еліти вважали, що така реакція була неправильною. 1976 року тодішній керівник КГБ Юрій Андропов написав таємну доповідь, в якій по-справжньому точно (якщо не брати до уваги принизливого тону і антисемітизму) йшлося про міжнародні джерела «антирадянської кампанії»:

«Останні дані свідчать на користь факту, що ця кампанія має характер ретельно спланованої антирадянської акції... зараз ініціатори кампанії намагаються залучити міжнародні й національні психіатричні асоціації, а також окремих спеціалістів з доброю репутацією до створення “комітету”, що має на меті стеження за діяльністю психіатрів у різних країнах, і передусім в СРСР... Активну роль у створенні антирадянських настроїв відіграє Королівська колегія психіатрів Великобританії, яка перебуває під впливом сіоністських елементів»⁸².

Андропов ретельно описує зусилля, спрямовані на те, щоб Міжнародна асоціація психіатрів засудила СРСР, демонструє добру поінформованість щодо наукових форумів, на яких засуджувалася радянська психіатрія. У відповідь на цей документ радянське міністерство охорони здоров'я запропонувало розгорнути потужну пропагандистську кампанію напередодні конгресу Міжнародної асоціації психіатрів. Міністерство також пропонувало підготувати науково обґрунтовані спростування звинувачень і визначити «прогресивних» західних психіатрів, які б підтримали СРСР. Як винагороду цим «прогресивним» психіатрам пропонувалося організувати запрошення до СРСР для огляду спеціально визначених психіатричних лікарень. У цьому документі навіть подавалися деякі можливі кандидатури⁸³.

Тобто замість того, щоб відмовитися від зловживання психіатрією, Андропов пропонував нагло заперечувати звинувачення. Визнавати хоч якісь вади в радянській політиці було не в його правилах.

Розділ 27

1980-ті: ПАДІННЯ МОНУМЕНТІВ

*Дробится рваный цоколь монумента,
Взвывает сталь отбойных молотков.
Крутой раствор особого цемента
Рассчитан был на тысячи веков...*

*Все, что на свете сделано руками,
Рукам под силу обратит на слом.
Но дело в том,
Что сам собою камень –
Он не бывает ни добром, ни злом.*

Александр Твардовский.
Дробится рваный цоколь монумента...¹

На момент, коли 1982 року Юрій Андропов став Генеральним секретарем ЦК КПРС, його «затягування гайок» стосовно асоціальних елементів у Радянському Союзі насправді вже йшло повним ходом. На відміну від деяких своїх попередників Андропов завжди вважав, що дисиденти, попри їхню нечисленність, являють собою серйозну небезпеку для радянської влади. Будучи 1956 року послом СРСР в Угорщині, він на власні очі бачив, як швидко інтелектуальний рух може перетворитися на народну революцію. Також він був переконаний у тому, що всі численні проблеми Радянського Союзу – політичні, економічні, соціальні – можна вирішити через посилення дисципліни: суворіші тюрми і табори, пильніше стеження і переслідування громадян².

Ці методи Андропов обстоював за свого головування в КГБ з 1979 року, і ці ж самі методи він продовжував застосовувати за свого короткого правління як Генеральний секретар ЦК КПРС. Завдяки Андропову перша половина 1980-х років згадується як найрепресивніший період усієї післясталінської радянської історії. У цей момент тиск у системі досягає точки кипіння, – а потім система повністю виходить з ладу.

Безперечно, з кінця 1970-х років андроповський КГБ здійснив багато арештів і повторних арештів: за його головування вперті дисиденти часто відразу ж після закінчення старих отримували нові вироки, як це відбувалося у сталінські часи. Членство в Гельсінській групі – дисидентській організації, яка намагалася стежити за дотриманням Радянським Союзом Гельсінського договору, – було прямою дорогою в тюрму. У 1977–1979 роках було арештовано 23 членів Московської Гельсінської групи, сімох з них було вислано за кордон. Лідер Московської Гельсінської групи Юрій Орлов першу половину 1980-х років провів у тюрмі³.

Та до арсеналу Андропова входили не тільки арешти. Оскільки головна його мета полягала у відлякуванні людей від участі в дисидентських організаціях, спектр репресій значно розширився. Ті, кого просто підозрювали у співчутті до правозахисного руху, релігійних чи націоналістичних організацій, могли втратити все. Самі підозрювані і члени їхніх родин могли залишитися не тільки без роботи, а й взагалі без професії чи диплома про освіту. Їхнім дітям могли заборонити вступ до вищого навчального закладу. Телефон могли відрізати, прописку анулювати, а пересування обмежити⁴.

На кінець 1970-х років андроповські «заходи зі зміцнення дисципліни» досягли успіху – і дисидентський рух, і ті, хто його підтримував за кордоном, виявилися розділеними на малі стабільні групи, які часто ставилися одна до одної зі взаємною підозрою. Існували активісти захисту людських прав, якими опікувалася «Міжнародна амністія». Існували дисиденти-баптисти, справі яких допомагала міжнародна спільнота баптистів. Існували дисиденти-націоналісти – українці, литовці, латиші, грузини, – яким допомагали їхні співвітчизники в діаспорі. Існували турки-месхетинці і кримські татари, що були депортовані у сталінські часи і прагнули повернутися до своїх країв.

Мабуть, найвідомішою на Заході дисидентською групою були «відмовники» – радянські євреї, яким відмовлялося у праві на еміграцію до Ізраїлю. Початок особливої зацікавленості ними поклала ухвалена Конгресом США поправка Джексона–Веніка, за якою торговельні відносини СРСР і США пов'язувалися з питаннями єврейської еміграції; справи «відмовників» залишалися у центрі уваги Вашингтона до самого розпаду СРСР. Восени 1986 року на зустрічі з Михайлом Горбачовим у Рейк'явіку президент США Рональд Рейган особисто надав радянському лідерові список 1200 радянських євреїв, які прагнули виїхати з СРСР⁵.

Ці групи дисидентів, які на той час надійно відділялися від кримінальних в'язнів, були добре представлені в радянських тюрмах і таборах, де вони організовувалися, як і їхні попередники, на ґрунті спільної справи⁶. Можна навіть сказати, що в цей час табори відігравали роль певної організаційної ланки, ледь не школи дисидентства, де політичні в'язні зустрічалися зі своїми однодумцями. Часом політичні в'язні відзначали національні свята різних груп – литовців і латишів, грузинів і вірменів, на яких навіть виникали суперечки з приводу того, чия країна першою вийде з СРСР⁷. Відбувалися також контакти і між представниками різних поколінь: прибалти й українці мали змогу зустрітися з представниками попередніх поколінь націоналістів, членами антирадянських військових організацій, яким давали 25-річні терміни ув'язнення і більше вже не випускали. Щодо останніх, то, як писав Буковський, «їхнє життя зупинилося, коли їм було років по 20», і табори певним чином зберегли їх. «Влітку по неділях вони виповзали на сонечко зі своїми баянами і грали давно забуті мелодії своїх країв. Справді, перебування в таборах було схожим на мандрівку в потойбічну країну»⁸.

Старші покоління часто не дуже розуміли своїх молодших співвітчизників. Чоловікам і жінкам, що воювали по лісах зі зброєю в руках, було тяжко зрозуміти дисидентів, які вели боротьбу з допомогою аркушів паперу⁹. Але старші все ще мали змогу надихати молодших своїм прикладом. Такі зустрічі сприяли формуванню особистостей, котрі пізніше виступили організаторами націоналістичних рухів, що, зрештою, зробили свій значний внесок у руйнування Радянського

Союзу. Згадуючи про пережите, грузинський громадський діяч Давид Бердзенішвілі сказав мені, що для нього кращими були два роки у таборі, ніж два роки у Радянській армії.

Зміцніли не тільки особисті зв'язки, а й зв'язки із зовнішнім світом. Один з випусків «Хроніки» за 1979 рік підтверджує це найкращим чином – серед іншого тут вміщено календарний звіт про повсякденне життя у штрафних камерах табору Пермь-35:

«13 вересня: Жукаускас виявив у баланді білого черв'яка.

26 вересня: Він знайшов у своїй мисці чорну комаху завдовжки півтора сантиметри. Про знахідку негайно повідомлено капітана Неліповича.

27 вересня: Температура у штрафній камері № 6, за результатами офіційного заміру, становить 12 градусів.

28 вересня: Температура у камерах вранці 12 градусів. Видали другі ковдри і штани на ваті. У приміщенні чергових охоронців поставили обігрівач. Температура у камерах ввечері 11 градусів.

1 жовтня: 11,5 градуса.

2 жовтня: У камеру № 6 (Жукаускас, Глужман, Мармус) поставили 500-ваттний обігрівач. Температура вранці і ввечері 12 градусів. Жукаускасу запропонували підписати документ, за яким його виробіток був у десять разів меншим, ніж насправді. Він відмовився...

10 жовтня: Балханов відмовився добровільно йти на засідання виховної комісії. За розпорядженням Нікомарова його потягли силою».

І так далі.

Влада здавалася безсилою зупинити потік такої інформації або запобігти її постійному трансляванню у програмах західних радіостанцій, що вели мовлення на СРСР. Про арешт Бердзенішвілі 1983 року Бі-Бі-Сі повідомило через дві години¹⁰. Ратушинська і її товаришки по бараку жіночого табору в Мордовії послали Рейганові вітання з переобранням на посаду президента США. Він його отримав на другий день. КГБ, як вона із задоволенням писала, це «особливо добило»¹¹.

Для найрозражливіших іноземців, що заглядали до дивовижного світу Радянського Союзу, така винахідливість здавалася дещо безглуздою. Виглядало на те, що з усіх практичних поглядів Андропов здобув перемогу. Десятиліття переслідувань, ув'язнень і заслань зробили дисидентський рух нечисленним і слабким¹². Більшості з відоміших дисидентів вдалося позатикати роти: в середині 1980-х Солженіцин був у вигнанні за кордоном, а Сахаров – у засланні в Горькому. Співробітники КГБ стежили за кожним рухом Роя Медведева. Здавалося, ніхто в СРСР не звертає на них уваги. Напевно, найвидатніший тогочасний західний учений – фахівець з питань радянського дисидентського руху Пітер Реддавей 1983 року писав, що дисидентські групи «мало що значать або і взагалі нічого не значать для загальної маси пересічних людей у російській частині СРСР»¹³.

Горлорізи і наглядачі, лікарі-зłodії і співробітники таємної поліції – всі вони, здавалося, перебувають у повній безпеці на своїх добрих роботах. Та земля під їхніми ногами вже рухалася. Категорична нетерпимість Андропова до дисидентів виявилася недовговічною. З його смертю 1984 року відійшли в минуле і всі ці заходи.

Коли у березні 1985 року Генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов, спочатку сутність нового радянського вождя і для співвітчизників, і для іноземців була таємницею. Він здавався гладеньким і обтічним, як і всі радянські бюрократи – проте були й певні ознаки чогось іншого. Через кілька місяців після його вступу на посаду я зустрічалася з групою ленинградських «відмовників», які сміялися з наївності Заходу: як можна повірити, що те, що Горбачов більше любить віскі, ніж горілку, а його дружина захоплюється західною модою, означає, що він ліберальніший за своїх попередників?

Та вони помилялися: він таки був інший. Мало хто у той час знав, що Горбачов походить із сім'ї «ворогів народу». Один з його дідів, селянин, був 1933 року арештований і відправлений у табір. Ще одного його діда арештували 1938 року – в тюрмі його катували, слідчий зламав йому обидві руки. Як пізніше згадував Горбачов, у дитинстві для нього це було шоком: «Сусіди обходили нашу хату, як зачумлену. Тільки вночі деякі близькі родичі наважувалися зайти. Мене уникали навіть сусідські хлопчики... все це було для мене великим ударом, який назавжди закарбувався в мій пам'яті»¹⁴.

Разом з тим підозри «відмовників» не були й повністю безпідставними – перші місяці епохи Горбачова принесли розчарування. Горбачов зайнявся антиалкогольною кампанією, яка дратувала людей, поруйнував давні виноградники у Грузії й Молдавії і, можливо, цим навіть спровокував економічну катастрофу, яка наступила через кілька років: дехто вважає, що падіння доходів від продажу горілки непоправно зруйнувало тонку рівновагу радянської економіки. Тільки після вибуху на Чорнобильській атомній електростанції в Україні 1986 року Горбачов вдався до справжніх змін. Перекоаний у тому, що Радянському Союзу потрібно відкрито говорити про свої проблеми, він запропонував ще одну новачку: гласність.

Спочатку гласність, як і антиалкогольна кампанія, була по своїй суті заходом економічним. Горбачов, очевидно, сподівався, що відкрите обговорення кризових явищ в економіці, екологічному стані та суспільному житті Радянського Союзу приведе до швидкого вирішення проблем, до перебудови – «перестройки», про яку він почав говорити у своїх виступах. Однак надзвичайно скоро гласність перейшла на висвітлення радянської історії.

Справді, коли описуєш громадську дискусію в Радянському Союзі наприкінці 1980-х років, виникає спокуса вживати порівняння з повінню чи потопом – впала гребля чи то прорвало трубу. У січні 1987 року Горбачов сказав групі заінтригованих журналістів, що «білі плями» радянської історії слід заповнити. Вже у листопаді зміни були такими великими, що Горбачов став другим лідером у радянській історії, який відкрито звернувся до теми цих «білих плям» у своїй промові:

«Саме брак належної демократичності радянського суспільства уможливив і культ особи, і беззаконня, свавілля і репресії тридцятих років – загалом, злочини, ґрунтовані на зловживанні владою. Багато тисяч членів партії і безпартійних стали жертвами масових репресій. Отака, товариші, гірка правда»¹⁵.

Горбачов висловлювався не так красномовно, як Хрущов, проте його вплив на широку радянську громадськість був, мабуть, більшим. Зрештою, промова Хру-

шова адресувалася закритому партійному зібранню. Горбачов промовляв у телепрограмі, що транслювалася на всю державу.

Горбачов також на практиці здійснював те, про що говорив з енергією, якої ніколи не було у Хрущова. Відразу після промови нові «відкриття» почали з'являтися у радянській пресі кожного тижня. Врешті-решт радянські люди отримали можливість читати Осипа Мандельштама і Йосипа Бродського, «Реквієм» Анни Ахматової і «Доктора Живаго» Пастернака, навіть «Лоліту» Володимира Набокова. Після деякої боротьби «Новый мир», що мав тепер уже інше керівництво, почав частинами друкувати «Архіпелаг ГУЛАГ» Солженіцина¹⁶. «Один день Івана Денисовича» друкувався мільйонними тиражами, а спогади колишніх табірників, які раніше ходили у самвидаві, тепер друкували великі видавництва накладом у сотні тисяч примірників. У цьому процесі дехто з цих авторів зажив величезної слави; серед них – Євгенія Гінзбург, Лев Разгон, Анатолій Жигулін, Варлам Шаламов, Дмитро Ліхачов, Анна Ларіна.

Також було поновлено процес реабілітації. У період з 1964 по 1987 рік було реабілітовано всього лише 24 особи. Тепер – почасти як реакція на відкриття у пресі – цей процес почався знову. Цього разу реабілітували тих, кого обійшли раніше: першими в цьому списку були Бухарін та ще 19 більшовицьких лідерів, засуджених під час чисток 1938 року. «Факти було фальсифіковано», – урочисто проголосив представник держави¹⁷. Тепер казали правду.

Нові відкриття, історичні праці й літературні твори супроводжувалися відкриттями з радянських архівів. Ці відкриття робилися як радянськими істориками, котрі (як вони казали) усвідомили правду, так і Товариством «Меморіал». «Меморіал» було створено групою молодих істориків – деякі з них протягом багатьох років записували спогади уцілілих табірників. Серед цих істориків був і Арсеній Рогінський, засновник журналу «Память», який ще у 70-х роках з'явився спочатку в самвидаві, а потім і за кордоном. Група, що формувалася навколо Рогінського, почала укладати базу даних репресованих. Пізніше «Меморіал» також братиме участь у боротьбі за ідентифікацію похованих у братських могилах поблизу Москви і Ленінграда, а також у будівництві пам'ятників і меморіалів жертвам сталінізму. Після короточасної невдалої спроби зайнятися політичною діяльністю «Меморіал» у 1990-х роках остаточно оформився як важливий центр вивчення радянської історії, а також осередок захисту людських прав у Російській Федерації. Рогінський залишився лідером товариства і одним з провідних його науковців. Невдовзі праці членів «Меморіалу» здобули серед фахівців з радянської історії в усьому світі високу репутацію за точність, вірність фактам і ретельну підкріпленість архівними даними¹⁸.

Зміни у громадській дискусії відбувалися з карколомною швидкістю, та становище не було таким простим, як це здавалося з боку. Навіть коли Горбачов запроваджував перетворення, які невдовзі привели до падіння Радянського Союзу, навіть коли Німеччиною і Сполученими Штатами котилися хвилі «горбіманії», Горбачов, як до нього Хрущов, глибоко вірив у радянський режим. Він ніколи не намагався переглядати фундаментальні принципи радянського марксизму чи досягнень Леніна. Він завжди мав на меті реформування і модернізацію Радянського Союзу, а не його руйнування. Можливо, через те, що довелося пережити його сім'ї, він був переконаний у важливості правди про минуле. Разом з тим

спочатку здавалося, що він не бачить жодного зв'язку між тим минулим і сьогоденням.

З цієї причини публікація величезної кількості статей про сталінські табори, тюрми і масові вбивства не супроводжувалася масовими звільненнями ув'язнених дисидентів. У кінці 1986 року – незважаючи на те, що Горбачов готувався до відкритого обговорення «білих плям», незважаючи на те, що «Меморіал» почав відкрито закликати до будівництва пам'ятника жертвам репресій, незважаючи на те, що світ почав із захопленням говорити про нове радянське керівництво, – «Міжнародна амністія» знала імена 600 в'язнів сумління, які на той час перебували у радянських таборах, і підозрювала, що там їх насправді набагато більше¹⁹.

Одним із в'язнів був Анатолій Марченко, який помер під час голодування у Чистопольській тюрмі у грудні того року²⁰. Його дружина Лариса Богораз, яка приїхала в тюрму, побачила, що розрізане на розтині тіло чоловіка вартують троє солдатів. Їй не дозволили ні з ким поговорити в тюрмі – ні з лікарями, ні з іншими в'язнями, ні з представниками адміністрації; вона розмовляла тільки з політпрацівником на прізвище Чурбанов, який поводився з нею грубо. Він відмовився сказати, за яких обставин помер Марченко, не видав їй ні свідоцтва про смерть, ні довідки про поховання, ні історії хвороби, ні навіть його листів і щоденників. Разом з групою друзів і «почтом» тюремників з трьох осіб вона забрала Марченка і поховала його на міському кладовищі:

«Там було порожньо, віяв сильний вітер, нікого крім нас і Толиних супроводжуючих не було. Вони мали все потрібне під рукою, але розуміли, що ми не дамо їм підійти до могили; тож вони стояли з одного боку “до кінця операції”, як один з них це назвав. Толині друзі сказали над могилою кілька прощальних слів. Тоді ми стали закидати могилу землею – спочатку руками, а потім лопатами...»

Ми поставили білий сосновий хрест – сподіваюся, зроблений іншими в'язнями. На хресті я кульковою ручкою написала: “Анатолій Марченко 23.1.1938 – 8.12.1986...”»²¹

Хоча влада оточила смерть Марченка завісою секретності, як розповідала пізніше Лариса Богораз, вона не могла приховати того, що «Анатолій Марченко помер у боротьбі. Його боротьба тривала 25 років, і він ніколи не викидав білого поразницького прапора»²².

Але смерть Марченка була не зовсім марною. Ймовірно, під дією хвилі негативних відгуків з приводу його смерті – заяви Л. Богораз передавалися по всьому світу, – Горбачов нарешті в кінці 1980-х років вирішив оголосити загальну амністію усім радянським політичним в'язням.

В амністії, яка назавжди закрила політичні тюрми Радянського Союзу, було багато дивного. Однак найдивнішим було те, як мало уваги вона до себе привернула. Все ж таки це був кінець ГУЛАГу, кінець системи таборів, у якій колись тримали мільйони людей. Це був тріумф руху за людські права, який перебував у центрі міжнародної уваги протягом попередніх 20 років. Це був справжній момент історичного перетворення, – а ніхто на нього не зважав.

Акредитовані у Москві журналісти написали кілька чергових статей, але, за одним-двома винятками, дуже мало авторів книжок про епоху Горбачова і Єль-

цина взагалі згадують про останні дні таборів. Навіть найкращі з численних талановитих журналістів, що працювали в Москві в кінці 1980-х років, були надто зайняті іншими темами: невмілими спробами реформування економіки, першими вільними виборами, змінами у зовнішній політиці, падінням Радянської імперії у Східній Європі, та розпадом самого Радянського Союзу²³.

У самій Росії через ті самі події також ніхто не звернув на це великої уваги. Дисиденти, імена яких стали відомими у підпіллі, повернулися – і виявили, що їх більше ніхто не знає. Більшість із них були вже старими і відстали від часу. За словами одного західного журналіста, який працював у той час в Росії, дисиденти «робили собі кар'єру приватно, відстукували петиції на давніх машинках на своїх дачах, кидали виклик владі, попиваючи абсурдно солодкий чай, одягнені в домашні халати. Вони не були готовими до сутичок у парламенті й на телебаченні, і, здається, їх глибоко збентежила швидкість і радикальність змін у країні, які відбулися за їхньої відсутності»²⁴.

Більшість колишніх дисидентів, які залишилися у полі громадської уваги, більше не займалися виключно долею досі існуючих радянських концентраційних таборів. Андрій Сахаров, звільнений із заслання у грудні 1986 року, був обраний депутатом Верховної Ради СРСР 1989-го, почав відстоювати реформу відносин власності²⁵. Через два роки після звільнення вірменського дисидента Левона Тер-Петросяна було обрано президентом Вірменії. Численні українські і прибалтійські в'язні прямо з таборів потрапили до політичного безладдя у своїх країнах, де почали гучно виступати за незалежність²⁶.

Звичайно, у КГБ помітили, що політичні тюрми закриваються – та навіть вони, здається, були не в змозі зрозуміти значення того, що відбувається. Нечисленні доступні документи другої половини 1980-х років вражають передусім тим, як мало змінилася риторика таємної поліції навіть на цій стадії процесу. У лютому 1986 року тодішній керівник КГБ Віктор Чебриков з гордістю повідомляв на партійному з'їзді, що його відомство провело велику контррозвідувальну операцію. Її необхідність, за словами Чебрикова, була зумовлена тим, що «Захід поширює брехню про порушення людських прав з метою поширення антирадянських настроїв серед цих відступників»²⁷.

Пізніше того ж року Чебриков подав Центральному комітетові доповідь про затяжну битву, яку його відомство веде проти «діяльності імперіалістичних шпигунських організацій та ворожих елементів у Радянському Союзі, пов'язаних з ними». Він ставив у заслугу КГБ «паралізування» діяльності різних груп, зокрема Гельсінських моніторингових організацій, та навіть те, що в період 1982–1986 років «понад 100 осіб були змушені відмовитися від незаконної діяльності і повернутися на шлях справедливості». Дехто з цих людей – Чебриков називає прізвища дев'ятох, – навіть «зробили публічні заяви на телебаченні та у пресі, викрили західних шпигунів і тих, хто має подібний до їхнього спосіб мислення».

Водночас далі Чебриков визнає, що становище, можливо, змінилося. Потрібно уважно читати, щоб зрозуміти глибину цих змін: «Поточна демократизація усіх сфер суспільства і зміцнення єдності партії і суспільства дають можливість перегляду питання амністії»²⁸.

Насправді він має на увазі, що дисиденти настільки ослаблені, що більше не можуть завдавати жодної шкоди – до того ж у будь-якому разі за ними пильно

стежать, про що він вже говорив на засіданні політбюро, «щоб бути впевненими, що вони не продовжують своєї ворожої діяльності»²⁹. В іншому виступі він додав – це виглядає майже відмовкою,– що, за підрахунками КГБ, 96 осіб без належної на те причини утримуються в особливих психіатричних лікарнях. На його думку, ті з них, хто «не становить небезпеки для суспільства», також мають бути звільнені³⁰. Центральний комітет погодився, і в лютому 1987 року було звільнено 200 в'язнів, засуджених за статтями 70 та 190-1 кримінального кодексу. Ще більше в'язнів звільнили через кілька місяців з нагоди тисячоліття хрещення Русі. У наступні два роки з психіатричних лікарень було звільнено понад 2000 осіб – набагато більше за тих 96, про яких згадував Чебриков³¹.

Та навіть у цей час – можливо, через інерцію, можливо, через те, що влада зникла на очах КГБ разом з тюремним населенням,– КГБ дивовижно неохоче відпускав політичних в'язнів. Оскільки в'язнів формально було помилувано, а не амністовано, політичним, яких звільняли у 1986 і 1987 роках, пропонували підписати папір, у якому вони засвідчували свою відмову від антирадянської діяльності. Більшості дозволялося писати такий документ у довільній формі, уникаючи виправдань: «Через погіршення стану здоров'я я не буду надалі займатися антирадянською діяльністю», або «Я ніколи не був антирадянщиком, я був антикомуністом, а законів, що забороняють антикомунізм, не існує». Дисидент Лев Тимофєєв написав: «Я прошу мене звільнити. Я не маю наміру завдавати шкоди радянській державі, не мав я такого наміру і ніколи раніше»³².

Проте іншим знову наказували зрікатися своїх переконань або виїжджати з країни³³. Одного українського в'язня звільнили, але одразу ж відправили на заслання, де він мав дотримуватися комендантської години і кожного місяця звітувати у відділку міліції³⁴. Ще одного дисидента – грузина – протримали в таборі після розпорядження про звільнення ще шість місяців – просто тому, що він відмовлявся підписувати будь-які формулювання, які пропонували співробітники КГБ³⁵. Ще один відмовився подавати формальне прохання про помилування – «на тій підставі, що не вчинив жодного злочину»³⁶.

Симптоматичною для того часу було становище, в якому опинився гірничий технік українець Богдан Климчак, арештований за спробу залишити СРСР. 1978 року, побоюючись, що його можуть арештувати за звинуваченням в українському націоналізмі, він перейшов радянсько-іранський кордон і попросив політичного притулку. Іранці відправили його назад до СРСР. У квітні 1990 року він все ще був політичним в'язнем пермських таборів. Групі американських конгресменів вдалося його там відвідати; виявилось, що умови там майже не змінилися. В'язні так само скаржилися на лютий холод, їх так само садили у штрафні камери за такі «злочини», як незастібнутий верхній гудзик³⁷.

Хай там як, але зі скрипом і деренчанням, зі стогонами і скаргами репресивний режим зрештою ламався остаточно – як і вся система в цілому. Справді, на момент, коли у лютому 1992 року було остаточно і назавжди закрито пермські табори, сам Радянський Союз уже перестав існувати. Усі колишні радянські республіки стали незалежними державами. У деяких з них – у Вірменії, Україні, Литві – вищі державні посади обійняли колишні в'язні. В інших до влади прийшли колишні комуністи, що втратили віру у радянські ідеали, пересвідчившись у правдивості розповідей про минуле³⁸. На зміну КГБ і МВД, хоч і не ліквідованим повністю,

прийшли інші організації. Таємні агенти поліції почали займатися іншим видом діяльності – приватним бізнесом. Тюремні наглядачі прозріли і розважливо пішли працювати до місцевих органів влади. Новий російський парламент у листопаді 1991 року ухвалив «Декларацію прав і свобод особи», якою, серед іншого, гарантуються свобода пересування, свобода релігії і свобода не погоджуватися з владою³⁹. На жаль, новій Росії не судилося стати взірцем національної, релігійної і політичної терпимості, але це вже інша окрема історія.

Зміни відбулися з приголомшливою швидкістю – і, здається, ніхто не був так приголомшений ними, як той, хто розпочав процес розпаду Радянського Союзу. Бо саме цього, зрештою, і не зрозумів Михайло Горбачов. Хрушов це розумів, Брежнев це розумів, а онук «ворогів народу» і автор «гласності» не зміг усвідомити – повна і відверта дискусія щодо радянського минулого зрештою підриває законність радянського режиму в цілому. «Зараз ми бачимо нашу мету наочніше, – говорив він у своєму новорічному зверненні 1989 року. – Це гуманний і демократичний соціалізм, суспільство свободи і соціальної справедливості»⁴⁰. Навіть тоді він не розумів, що «соціалізм» радянського різновиду стоїть на межі повного руйнування.

Не зміг він і через багато років побачити зв'язку між газетними викриттями епохи «гласності» і падінням радянського комунізму. Горбачов просто не зміг усвідомити, що, відкривши правду про сталінське минуле, неможливо підтримувати міф про велич Радянського Союзу. І в тому, і в тому надто багато жорстокості, крові і брехні.

Та якщо Горбачов так і не зміг зрозуміти своєї країни, то багато інших її розуміли. За двадцять років до того перший видавець Солженіцина Олександр Твардовський відчував силу прихованого минулого і знав, що може зробити з радянською системою відкриття того, що криється у пам'яті. Про це він писав у своєму вірші:

И даром думают, что память
Не дорожит сама собой,
Что ряской времени затянет
Любую боль,
Любую боль;

Что так и так – летит планета,
Годам и дням веда отсчет...

Нет, все бывые недомолвки
Домолвить ныне долг велит⁴¹.

Епілог

ПАМ'ЯТЬ

А убивці? Убивці ще доживають...

Лев Разгон. Невигадане ¹

На початку осені 1998 року я їхала пароплавом через Біле море – з Архангельська на Соловецькі острови. То був останній літній рейс: від середини вересня, коли північні ночі починають довшати, пароплави по цьому маршруту вже не ходять. Море стає надто бурхливим, а у воді плаває занадто багато льоду для коротких туристичних рейсів.

Можливо, кінець навігації робив подорож веселішою. Чи, може, пасажирів хвилювало просто саме те, що вони у відкритому морі. Хай там як, але в ідальні панував радісний настрій. Було багато тостів, багато жартів, теплих слів на адресу капітана. Мої товариші по столу, дві пари середнього віку з військово-морської бази, розташованої далі на узбережжі, здавалося, настроєні добре провести час.

Спочатку моя присутність тільки додавала до загального веселого настрою. Не кожного дня можна побачити справжню американку на старезному пароплаві-поромі посеред Білого моря – і ця дивина пасажирів тільки веселила. Вони розпитували, чому я говорю російською, що я думаю про Росію, чим Росія відрізняється від Америки. Проте коли я розповіла їм, що я роблю в Росії, вони стали не такі веселі. Американка-турист, що для задоволення оглядає Соловецькі острови, гарні пейзажі і старий монастир – то одна річ. Американка, яка їде на Соловецькі острови, щоб подивитися на залишки концентраційного табору – дещо інша.

Один чоловік почав ставитися до мене вороже. «Чому ви, іноземці, звертаєте увагу тільки на те, що в нашій історії було потворного? – хотів дізнатися він. – Навіщо писати про ГУЛАГ? Чому не писати про наші досягнення? Ми – перша країна, що запустила людину в космос!» Під «ми» він мав на увазі «ми, радянські». Радянського Союзу вже сім років як не було, але він все ще вважав себе громадянином СРСР, а не Росії.

Так само напала на мене і його дружина. «ГУЛАГ більше не має значення, – сказала вона мені. – У нас зараз інші проблеми. У нас безробіття, злочинність. Чому ви не пишете про справжні наші проблеми, а пишете про те, що було багато років тому?»

Під час цієї неприємної розмови друге подружжя мовчало; чоловік не висловлювався з приводу радянського минулого. Однак якоїсь миті мене підтримала

дружина. «Я розумію, чому ви хочете знати про табори, – м'яко сказала вона. – Цікаво знати, що відбувалося в минулому. Я б хотіла знати більше».

У моїх наступних поїздках по Росії я знову і знову зустрічала ці чотири типи ставлення. Поширеною реакцією було «це не ваша справа» і «це не має значення». Мабуть, найчастішим було мовчання – чи відсутність жодної думки, знизування плечима. Та були й люди, які розуміли, чому важливо знати про минуле, які хотіли дізнатися більше.

Насправді, доклавши певних зусиль, у сучасній Росії можна багато дізнатися про минуле. Не всі російські архіви закриті, і не всі російські історики займаються чимось іншим: уже сама ця книжка свідчить про те, що нової інформації дійсно багато. Історія ГУЛАГу також стала предметом громадської дискусії у деяких колишніх радянських республіках і країнах радянського блоку. У кількох країнах – як правило, в тих, які пам'ятають себе жертвами, а не учасниками терору, – меморіали і громадське обговорення набули справді великого значення. Литовці перетворили колишню будівлю КГБ у Вільнюсі на музей жертв геноциду. Латиші перетворили старий радянський музей «латиських стрільців» на музей окупації.

У лютому 2002 року я побувала на відкритті нового музею в Угорщині, розташованого у приміщенні, де у 1940–1945 роках була штаб-квартира угорських фашистів, а в 1945–1956 роках – штаб-квартира таємної поліції угорського комуністичного режиму. У першій залі музею на одній стіні розміщено телевізійні екрани, на яких транслюється фашистська пропаганда. Інша стіна телевізійних екранів показує комуністичну пропаганду. Це миттєво справляє потужне враження, як це й задумувалося, а решту музею організовано в цьому самому ключі. Фотографії, звук, відео і дуже мало слів розраховані на молодих людей, які не пам'ятають жодного з режимів.

На відміну від цього в Білорусі відсутність меморіалу стала великою політичною проблемою: влітку 2002 року президент з диктаторськими замашками Олександр Лукашенко все ще продовжував публічно обстоювати намір будівництва автомобільного шляху через місце масового вбивства 1937 року поблизу Мінська. Його заяви спонукали до дій опозицію і викликали велику дискусію в суспільстві щодо минулого.

У самій Росії також є не дуже численні неформальні, напівофіційні і приватні пам'ятники, зведені дуже різними людьми й організаціями. У московському «Меморіалі» зберігається архів усних і писаних спогадів; тут є також невеликий музей, у якому серед іншого зберігається і чудова колекція творів мистецтва в'язнів. Московський музей Андрія Сахарова теж проводить виставки і експозиції про сталінське минуле. На околицях багатьох міст – Москви, Санкт-Петербурга, Томська, Києва, Петрозаводська – місцевими осередками «Меморіалу» та іншими організаціями було споруджено монументи на місцях поховань жертв масових убивств 1937–1938 років.

Здійснюється й інша, більша робота. Воркутинські шахти, які колись були лагпунктами, позначені хрестами, статуями й іншими пам'ятниками – їх поставили литовці, поляки і німці – жертви воркутинських таборів. Міський краєзнавчий музей у Магадані має кілька зал, присвячених історії ГУЛАГу; тут є навіть табірна сторожова вежа. На пагорбі, що височить над містом, стоїть пам'ятник загиблим на Колимі роботи знаменитого російського скульптора; пам'ятник сим-

волізує усі численні долі, які могли їх спіткати. У залі в Соловецькому монастирі, який сам тепер перетворено на музей, виставлено листи і фото в'язнів, архівні документи; на острові є алея, посаджена в пам'ять про загиблих соловецьких в'язнів. У центрі столиці Республіки Комі Сиктивкара місцева влада разом з місцевим осередком «Меморіалу» побудували каплицю. Всередині записано кілька імен в'язнів, вибраних таким чином, щоб показати багатонаціональність ГУЛАГу: литовці, корейці, євреї, китайці, грузини, іспанці.

У віддалених місцях часом можна натрапити на дивовижні несподівані пам'ятники. На голому пагорбі неподалік міста Ухти, колишнього центру Ухтпечлагу, стоїть залізний хрест на вшанування пам'яті про масове вбивство в'язнів. Для того, щоб його побачити, мені треба було їхати майже непрохідною від болота дорогою, йти пішки повз будівництво і перелазити через залізничну колію. І навіть після цього до пам'ятника було ще надто далеко, щоб прочитати на ньому написи. Проте місцеві активісти, що звели цей пам'ятник, світилися від гордості.

У кількох годинах автомобілем від Петрозаводська стоїть ще один схожий пам'ятник – біля села Сандормох. Чи, мабуть, в даному випадку неправильно називати це «пам'ятником». Хоча тут є меморіальна дошка. Як є і кілька кам'яних хрестів, зведених поляками, німцями та представниками інших національностей. Сандормох – тут 1937 року розстрілювали в'язнів Соловецького табору, зокрема тут загинув священник Павло Флоренський – пам'ятний своїми дивовижно зворушливими саморобними хрестами і окремими пам'ятниками. Через відсутність записів щодо того, хто саме тут похований, кожна сім'я навмання вибрала собі для вшанування свій штабель кісток. Родичі жертв прикріпили на дерев'яних стендах фото своїх давно загиблих родичів, дехто по боках викарбував епітафії. У сосновому лісі, що виріс на місці вбивства, розкидані стрічки, пластмасові квіти та інші атрибути кладовища. Сонячного серпневого дня, коли я тут побувала – відзначалася річниця вбивства, приїхала делегація з Санкт-Петербурга, – літня жінка розповідала про своїх батьків, розстріляних тут і тут же похованих, коли їй було сім років. Поки вона змогла приїхати до них на могилу, пройшло ціле життя.

Інший великий меморіал розташований поблизу міста Перм. На місці колишнього лагпункту сталінських часів Пермь-36, який пізніше став одним з найсуворіших політичних таборів 1970–1980-х років, група місцевих істориків створила повномасштабний музей, єдиний розміщений у колишніх табірних бараках. Власними силами ці історики відбудували табір, бараки, стіни, колючий дріт і все інше. Вони навіть створили тут маленьке лісозаготівельне підприємство, використовуючи табірні заіржавілі закинуті машини, щоб заробляти на музей. Хоча їх не дуже підтримала місцева влада, їм вдалося залучити фінансування із Західної Європи й Америки. Зараз вони працюють над втіленням великих планів – відновлюють 25 будівель, у чотирьох з яких має розміститися великий Музей репресій.

Та водночас у Росії, країні, яка звикла до величних воєнних меморіалів і величезних урочистих державних поховань, ці місцеві і приватні ініціативи здаються незначними, розпорошеними й неповними. Більшість росіян, ймовірно, про них взагалі не знають. І не дивно: через десять років після розпаду Радянського Союзу Росія, країна, що успадкувала від СРСР дипломатію і зовнішню політику, його посольства, його борги і місце в ООН, продовжує поводитися так, начебто й

не дісталася у спадок історія Радянського Союзу. Росія не має державного музею, присвяченого історії репресій. Не має Росія і державного місця жалоби, монумента, який був би офіційним визнанням страждань жертв і їхніх сімей. У 1980-ті роки проводилися конкурси планів такого монумента, але з цього нічого так і не вийшло. Товариству «Меморіал» вдалося тільки привезти з Соловків – де починався ГУЛАГ, камінь і поставити його в центрі площі Дзержинського напроти Лубянки².

Проте важливішим за брак пам'ятників є брак поінформованості суспільства і усвідомлення громадськістю. Часом здається, що величезні почуття і пристрасті дискусій горбачовської епохи просто зникли разом з Радянським Союзом. Так само раптово зникли розмови про справедливість до жертв. Хоча про це багато говорилося в кінці 1980-х років, російський уряд ніколи не притягував до суду навіть тих, хто дійсно відповідав за катування і масові вбивства. На початку 1990-х років один учасник масового вбивства польських офіцерів у Катині ще був живий. Перед його смертю у КГБ провели з ним бесіду, його просили пояснити, яким чином – технічно – проводилися ці вбивства. В рамках жесту доброї волі плівку із записом цієї розмови було передано аташе з питань культури посольства Польщі. Ніхто ніколи навіть не говорив, що того чоловіка потрібно було б судити – в Москві, Варшаві чи в якомусь іншому місці.

Звісно, суди не завжди є найкращим шляхом, яким можна прийти до примирення з минулим. Після Другої світової війни у Західній Німеччині до суду було притягнуто 85 тисяч нацистів, проте засуджено з них було менш як сім тисяч. У цих трибуналах процвітала корупція, дуже великий вплив на них мали особиста неприязнь і сварки. Сам Нюрнберзький процес був прикладом «справедливості переможця», запламованої сумнівною законністю і неоднозначними рішеннями; не в останню чергу причиною цього були радянські судді, які краще за будь-кого іншого знали про відповідальність своєї сторони за масові вбивства.

Але крім судів існують і інші методи віддати належне злочинам минулого. Можна, наприклад, створити «комісії встановлення істини», як це було зроблено у Південній Африці, які давали змогу жертвам офіційно і прилюдно розповісти про пережите, зробити злочини минулого предметом громадського обговорення. Існують офіційні розслідування – у Великобританії таке розслідування 2002 року проводилося парламентом з приводу обставин масового вбивства «кривавої неділі» у Північній Ірландії, що відбулося 30 роками раніше. Існують урядові розслідування, урядові комісії, публічні вибачення – але російський уряд ніколи не розглядав жодного з цих варіантів. Крім короткого безрезультатного «суду» над Комуністичною партією, в Росії не було жодних заходів, що мали б на меті відкриття правди про минуле, жодних парламентських слухань, жодних офіційних розслідувань масових вбивств чи таборів в СРСР.

Результат: через півстоліття після закінчення війни німці все ще регулярно обговорюють питання компенсацій жертвам, вшанування пам'яті і нових інтерпретацій історії періоду нацизму, та навіть питання, чи мають німці, що належать до молодших поколінь, нести на собі провину за злочини нацистів. Через півстоліття після смерті Сталіна в Росії немає жодних подібних суперечок, тому що пам'ять про минуле не стала живою частиною суспільної свідомості.

У 1990-х роках тривав процес дуже повільної реабілітації. На кінець 2001 року у Росії було реабілітовано близько 4,5 мільйона політичних в'язнів, а державна реабілітаційна комісія повідомляла, що має розглянути ще півмільйона справ. Ті жертви – ще сотні тисяч, а можливо, й мільйони людей, які не поставали перед судом, звичайно, будуть з цього процесу виключені³. Але хоча сама комісія є серйозною і має добрі наміри, хоча до її складу входять поряд з чиновниками також і уцілілі табірники, ніхто з нею пов'язаний насправді не вважає, що політики, які її створили, насправді керуються прагненням до «істини і примирення», за словами англійського історика Кетрін Меррідейл. Вона, швидше, була покликана покласти край дискусіям щодо минулого, заспокоїти жертви, давши їм трохи додаткових рублів і безкоштовний проїзд у транспорті, та уникнути глибокого розгляду проблем сталінізму та його спадщини.

Для такого громадського мовчання існують і добрі, принаймні пробачні, пояснення. Більшість росіян справді увесь свій час займаються цілковитим перетворенням своєї економіки і суспільства. Епоха Сталіна давно минула, і з того часу багато що сталося. Посткомуністична Росія – це не післявоєнна Німеччина, у якій про найжахливіші звірства суспільство добре пам'ятало. На початку ХХІ століття для більшості населення події середини ХХ видаються давньою історією.

Важливіше, можливо, те, що багато росіян вважають, що про минуле вже багато говорилося раніше, і з цього майже нічого не вийшло. Принаймні коли запитуєш росіян старшого віку, чому тепер так мало згадують про ГУЛАГ, вони відмахуються: «1990 року про це тільки й говорили, більше нам не потрібно». Ще більше ускладнює становище те, що тема ГУЛАГу та сталінських репресій у свідомості багатьох людей змішується з «демократами-реформаторами», які ініціювали дискусію про минуле Радянського Союзу. Оскільки тепер вважається, що політичні лідери цього покоління зазнали краху – їхнє правління пов'язується з корупцією і хаосом, – на всі розмови про ГУЛАГ кидає тінь саме ця асоціація.

Питання пам'яті і вшанування жертв політичних репресій також ускладнюється – про що вже йшлося у вступі – наявністю дуже й дуже багатьох жертв інших трагедій радянської доби. «Справа ще більше ускладнюється тим, – пише Кетрін Меррідейл, – що дуже багато людей зазнавали постійних страждань; вони можуть однаково справедливо сказати, що вони і ветерани війни, і жертви репресій, і діти репресованих, і жертви голоду»⁴. Існує багато пам'ятників жертвам війни, і, здається, деякі росіяни гадають: хіба цього не досить?

Але є й інші, менш пробачні причини цієї глибокої мовчанки. Багато росіян пережили розпад Радянського Союзу як глибоку образу особистої гідності. Можливо, стара система була погана, думають вони тепер, – та вона принаймні була могутньою. А тепер, коли ми втратили ту могутність, ми не хочемо чути, що та держава була погана. Це надто болісно – як погано говорити про померлих.

Дехто все ще відчуває страх перед тим, що може відкритися в минулому, якщо шукати надто наполегливо. 1998 року російсько-американська журналістка Маша Гессен розповідала, що вона відчула, коли дізналася, що її бабуся, добра старенька єврейська пані, служила цензором – вона правила матеріали зарубіжних кореспондентів, що працювали у Москві. А ще вона дізналася, що інша її бабуся, ще

одна добра єврейська пані, колись хотіла влаштуватися на роботу в таємну поліцію. Обидві робили це від безвиході, а не через свої переконання. Тепер, пише вона, вона знає, чому її покоління утримується від надто суворого засудження покоління своїх дідів і бабусь: «Ми їх не викриваємо, не судимо і не засуджуємо... просто, ставлячи такі питання, кожен з нас ризикує зробити боляче дорогій нам людині»⁵.

Голова російської реабілітаційної комісії ставить питання ще різкіше: «Суспільство байдуже до злочинів минулого, – сказав він мені, – тому що в них брало участь дуже багато людей»⁶. Радянська система втягнула мільйони і мільйони людей у різні форми співробітництва і поступок. Багато людей на це йшли охоче, однак робити жажливі речі примушували і гідних в іншому людей. Вони самі, їхні діти й онуки не завжди хочуть зараз про це згадувати.

Але найзначніша причина браку громадської дискусії полягає не в страхах молодшого покоління і не в комплексі меншовартості й почутті провини їхніх батьків. Найважливіша проблема радше полягає у владі і престижі тих, хто сьогодні править не лише в Росії, а й у більшості країн колишньої Радянського Союзу і країн – його сателітів. У грудні 2001 року, рівно через десять років після розпаду СРСР, у 13 з 15 колишніх радянських республік при владі були комуністи; так само багато їх у колишніх країнах Радянського блоку, включно з Польщею – країною, що віддала багато сотень тисяч своїх громадян до радянських таборів і на заслання. Навіть у тих країнах, де влада належить не прямим ідеологічним спадкоємцям комуністичної партії, колишні комуністи та їхні діти чи симпатички займають значне місце серед інтелектуальної, медійної та бізнесової еліт. Президент Росії Володимир Путін є колишнім співробітником КГБ, що з гордістю називає себе «чекістом». На своїй попередній посаді прем'єр-міністра він зробив симптоматичний крок, відвідавши штаб-квартиру КГБ на Лубянці у річницю заснування ЧК і відкривши меморіальну дошку Юрію Андропову⁷.

Панування колишніх комуністів і брак громадської дискусії щодо минулого посткомуністичного світу – це не просто збіг. Говорячи прямо, колишні комуністи безпосередньо зацікавлені у приховуванні минулого: воно плямує їх, підриває їх, шкодить їхнім претензіям на «реформаторство» – навіть коли вони особисто не мають нічого спільного зі злочинами минулого. В Угорщині колишня комуністична партія, яка тепер називається соціалістичною, чинила запеклий опір відкриттю музею, присвяченого терору і його жертвам. Коли колишня комуністична партія, що зветься тепер соціал-демократичною, шляхом парламентських виборів прийшла до влади у Польщі, вона негайно скоротила фінансування Польського інституту національної пам'яті, створеного її попередниками-правоцентристами. Є дуже і дуже багато пояснень того, чому державний пам'ятник мільйонам жертв так і не поставили в Росії, але той самий Олександр Яковлев дав мені найкоротше пояснення: «Пам'ятник побудують, – сказав він, – коли ми, старше покоління, всі помremo».

І це важливо: невизнання, нерозкаяння і брак обговорення історії комуністичного минулого каменем лежить на багатьох країнах посткомуністичної Європи. Чутки про зміст «секретних папок» продовжують дестабілізувати поточну політику: вони позначилися, щонайменше, на кар'єрах одного польського й одного угорського прем'єр-міністрів. Давні стосунки між братерськими комуністич-

ними партіями мають свої наслідки і сьогодні. У багатьох місцях апарат таємної поліції – кадри, обладнання, приміщення – залишився фактично незмінним. Випадкове виявлення кісток жертв може несподівано привести до суперечок і роздратування⁸.

Найбільше минуле тяжіє над Росією. Росії дісталися залишки радянської могутності – а також і потужний державний апарат Радянського Союзу, його військо й імперські цілі. У результаті наслідки браку пам'яті у Росії є набагато згубнішими, ніж в інших колишніх комуністичних країнах. Діючи від імені Радянської Батьківщини, Сталін депортував чеченський народ у казахські степи, де половина з них померла, а решта мала зникнути разом зі своєю мовою і культурою. Через п'ятдесят років, повторюючи дії минулого, Російська Федерація в ході двох війн зруйнувала чеченську столицю місто Грозний і вбила десятки тисяч цивільних чеченців. Якби російський народ і російська еліта пам'ятали – на внутрішньому рівні, рівні почуттів, – що зробив з чеченцями Сталін, то вони б у 1990-ті роки не вторгалися в Чечню – ні вперше, ні вдруге. Вчинити так з моральної точки зору було б тим самим, що післявоєнній Німеччині вторгнутися в Західну Польщу. Дуже мало росіян дивляться на це подібним чином – і це є свідченням того, як мало вони знають про власну історію.

Є також наслідки і для формування в Росії громадянського суспільства та розвитку верховенства права. Говорячи прямо, якщо негідники старого режиму залишаються непокараними, то перемоги добра над злом бути не може. Це може видаватися похмурим, проте воно має значення для політики. Для того, щоб більшість людей поважала громадський порядок, поліції не потрібно постійно ловити усіх злодіїв, але значну їх частину – потрібно. Ніщо так не заохочує беззаконня, як злодії, що залишаються безкарними, живуть зі своїх злочинів і сміються в обличчя суспільству. У співробітників таємної поліції залишаються квартири, дачі і великі пенсії. Їхні жертви залишаються бідними й упослідженими. Для більшості росіян тепер здається, що чим більше ви колись співробітничали з владою, тим мудріші були. За аналогією: чим більше ви дурите і брешете тепер, тим ви тепер мудріші.

На дуже глибинному рівні дещо з ідеології ГУЛАГу живе в установках і світогляді нової російської еліти. Одного разу мені довелося бути слухачкою класичної нічної російської розмови на кухні, яка відбувалася у квартирі моїх московських друзів. Якось, дуже пізно ввечері, двоє учасників розмови – успішні підприємці – почали говорити: «Які ж то дурні, які легковірні росіяни! І наскільки ж то ми розумніші!» Старий сталінський поділ людей на категорії – могутню еліту і нікчемних “ворогів” – живе у невіглаському презирстві нової російської еліти до своїх співвітчизників. Якщо ця еліта невдовзі не визнає цінності й важливості усіх громадян Росії, не поважатиме їхні громадянські та людські права, Росія зрештою приречена стати сьогоднішнім Північним Заїром, краєм, який населяють жебраки-селяни і мільярдери-політики, котрі тримають свої статки у швейцарських банках, а свої реактивні літаки на злітних смугах із постійно задушеними двигунами.

Трагедія полягає ще й у тому, що брак зацікавленості Росії своїм минулим призводить не тільки до позірної відсутності жертв, а й до справжньої відсутності героїв. Імена тих, хто чинив опір Сталіну – студентів, таких, як Сусанна Печуро,

Віктор Булгаков і Анатолій Жигулін, організаторів табірних повстань і бунтів, дисидентів від Сахарова до Буковського і Орлова, – мають бути в Росії так само широко відомі, як у Німеччині імена учасників змови проти Гітлера. Неймовірно багату літературну спадщину табірників – історії людей, чия людяність перемогла жажливі умови радянських концентраційних таборів, – слід краще читати, краще знати, частіше цитувати. Якби діти краще знали цих героїв і їхні історії, вони б могли знайти предмети гордості навіть у російському радянському минулому, а не тільки в її імперській історії і військових перемогах.

Та брак пам'яті має також і більш матеріальні, практичні наслідки. Можна, наприклад, твердити, що неналежне ставлення до минулого також пояснює і нечутливість до певних різновидів цензури і до постійної всюдисушості таємної поліції, яка зараз називається «Федеральная служба безопасности» – ФСБ. Більшість росіян не дуже переймаються можливістю того, що ФСБ читає їхню пошту, слухає телефони і заходить до приватних помешкань без належного судового рішення. Не дуже вони переймаються і, наприклад, тривалим переслідуванням з боку ФСБ еколога Олександра Нікітіна, котрий писав про шкоду, якої завдає Балтійському морю російський Північний флот⁹.

Байдужістю до минулого також почасти пояснюються і відсутність реформ у судовій і пенітенціарній системах. 1998 року я побувала у центральній тюрмі міста Архангельська. Колись Архангельськ був однією зі «столиць» ГУЛАГу, через нього проходили шляхи до Соловецьких островів, Котласа, Каргопольягу та інших північних табірних комплексів. Міська тюрма, збудована ще до Сталіна, з тих часів, здається, змінилася мало. Я побувала там у супроводі Галини Дудіної, жінки, яка займається дуже рідкісною для пострадянського світу справою: вона – захисник прав в'язнів. Коли ми йшли у супроводі мовчазного наглядча коридорами цієї кам'яної будівлі, здавалося, що ми йдемо у минуле.

Коридори вузькі й темні, стіни мокрі та слизькі. Коли наглядчач прочинив двері до чоловічої камери, я спіймала на собі погляди голих вкритих татуюваннями людей, які лежали на нарах. Побачивши, що чоловіки роздягнені, наглядчач швидко зачинив двері, даючи їм можливість одягнутися. Він відчинив двері знову. Я зайшла до камери і побачила там близько 20 чоловіків, вишикуваних у шеренгу, яким зовсім не подобалося таке вторгнення у їхні справи. Вони бурмотіли щось односкладове у відповідь на запитання, які ставила їм Галина, переважно втупившись у бетонну підлогу. Здається, до того, як ми прийшли, вони грали в карти; наглядчач швидко нас звідти вивів.

У жіночій камері ми пробули довше. У кутку був туалет. За винятком цього, все інше начебто зійшло зі сторінок спогадів 1930-х років. На шворці під стелею сушилася нижня білизна; у камері було дуже гаряче і задушливо від поту, поганої їжі, вологи і виділень. Жінки; теж напіводягнені, сиділи на нарах, розміщених під стінами, і лаялися з наглядчаєм, вигукуючи вимоги і скарги. Виглядало все так, начебто я зайшла до камери, у яку Ольга Адамова-Сліозберг потрапила 1938 року. Я ще раз повторю її опис:

«...склепінні стіни у патьоках, по обидва боки вузького проходу суцільні нари, забиті тілами; на мотузках сушилися якісь ганчірки. Все затягнуто махорковим димом. Було шумно, хтось сварився і кричав, хтось уголос плакав»¹⁰.

У сусідній камері для малолітніх було менше в'язнів, та обличчя їхні були сумніші. Галина дала носовичка 15-річній дівчині в сльозах, яку звинувачували у крадіжці рубльового еквівалента десяти доларів. «Ти,— сказала Галина,— тут працюєш над алгеброю, скоро ти звідси вийдеш». Чи принаймні вона на це сподівалася: Галина зустрічалася з багатьма людьми, які місяцями сиділи в тюрмі без суду, а ця дівчина пробула тут лише якийсь тиждень.

Після цього ми розмовляли з начальником тюрми, який тільки знижував плечима, коли ми запитували про дівчину з камери для малолітніх, про в'язня, який уже багато років сидів у камері смертників, але стверджував, що не винний, про погане повітря і відсутність каналізації. «Все зводиться до грошей»,— казав він. Просто немає достатньо грошей. Наглядачам погано платять. Рахунки за електрику накопичуються, тому й у коридорах темно. Немає грошей на ремонт, на оплату прокурорам і суддям, немає грошей на суди. В'язням потрібно чекати своєї черги, поки прийдуть гроші.

Мене це не переконало. Гроші це проблема, та річ не тільки в них. Якщо російські тюрми виглядають так, як у спогадах Адамової-Сліозберг, якщо суди і кримінальне слідство в Росії ведуться лише для видимості, то це почасти тому, що радянська спадщина не тяжіє неспокійною совістю над тими, хто керує системою кримінального судочинства в Росії. Минуле не переслідує російську таємну поліцію, російських суддів, російських політиків і російську бізнесову еліту.

Але поки що дуже мало людей у сучасній Росії відчують минуле як тягар чи як обов'язок. Минуле — це поганий сон, який слід забути, чутка, на яку не слід звертати увагу. Як великий зачинений ящик Пандори, минуле чекає прийдешніх поколінь.

Наше західне нерозуміння масштабів і значення того, що відбувалося у Радянському Союзі і Центральній Європі, звичайно, не має для нас таких самих значних наслідків, як для мешканців тих країн. Терпимість до ексцентриків, що «заперечують» ГУЛАГ у наших університетах, не знищить морального ладу нашого суспільства. Все ж таки холодна війна закінчилася, і комуністичні партії на Заході не мають жодної інтелектуальної чи політичної сили.

Та незважаючи на це, якщо ми не намагатимемося краще пам'ятати, наслідки будуть і для нас. По-перше, наше розуміння подій, що зараз відбуваються у країнах колишнього Радянського Союзу, і далі буде спотворюватися неправильним розумінням нами історії. Знову ж таки, якби ми справді знали, що Сталін зробив з чеченцями, і якби ми вважали це жахливим злочином проти чеченського народу, то не тільки Володимир Путін не здатен був би так само чинити зараз, а й ми не змогли б сидіти і байдуже на це дивитися. Падіння Радянського Союзу не привело до тієї самої мобілізації сил Заходу, яка мала місце після Другої світової війни. Коли впала нацистська Німеччина, решта Заходу створила НАТО і Європейське співтовариство — почасти для того, щоб Німеччина більше не змогла знову вийти за межі цивілізованих стандартів. На відміну від цього лише після 11 вересня 2001 року західні держави почали серйозно переглядати свою політику безпеки, що склалася після холодної війни, та й тут причини були сильнішими за потребу повернути Росію до західної цивілізації.

Але, зрештою, зовнішньополітичні наслідки не є найважливішими. Бо якщо ми забудемо ГУЛАГ, то рано чи пізно для нас буде тяжко зрозуміти нашу власну історію. То навіщо ж тоді була та холодна війна? Чи тому, що божевільні праві політики у змові з військово-промисловим комплексом і ЦРУ все це придумали і присилювали два покоління американців і західних європейців на неї погоджуватися? Чи було таки щось важливіше? Суперечок чимало і досі. 2002 року в статті у британському консервативному журналі «Spectator» було висловлено думку, що холодна війна була «одним з найнепотрібніших і найвипадковіших конфліктів за всю історію»¹¹. Американський письменник Гор Відал теж вважає, що холодна війна – це «сорок років безглузвих війн, які привели до боргу в п'ять трильйонів доларів»¹².

Ми вже забуваємо, що нас мобілізувало, що нас надихало, що так довго об'єднувало «західну цивілізацію»: ми забуваємо, проти чого саме ми боролися. Якщо ми не будемо краще пам'ятати історію іншої частини європейського континенту, історію іншого тоталітарного режиму ХХ століття, то це ми, зрештою, будемо тими, хто не розумітиме свого минулого, тими, хто не дізнається, як наш світ став таким, яким він є.

І це стосується не тільки нашого власного минулого. Бо якщо ми й далі забуватимемо половину європейської історії, то викривиться і наше знання про саме людство. Кожна з великих трагедій ХХ століття була унікальною: ГУЛАГ, Голокост, знищення вірменів, масове убивство в Нанкіні, культурна революція, революція в Камбоджі, боснійські війни та ще багато інших. Кожна з цих подій має власні, відмінні від інших, історичні, філософські й культурні корені, кожна відбувалася на тлі власних обставин, які більше ніколи не повторяться. Тільки наша здатність принижувати, нищити і дегуманізувати таких самих людей, як ми, повторювалася – і повторюватиметься – знову і знову: перетворення нами своїх сусідів на «ворогів», зведення нами опонентів до вошей, паразитів чи шкідливих бур'янів, чергове відкриття нами думки, що наші жертви – це нижчі, менші чи злі істоти, варті лише ув'язнення, вигнання або смерті.

Чим краще ми розуміємо те, як різні суспільства перетворювали своїх сусідів і співгромадян з людей на неживі предмети, чим більше ми знаємо про конкретні обставини, які призводили до кожного випадку масових страждань і масових вбивств, тим краще ми розумітимемо темний бік нашої людської природи. Ця книжка написана не для того, щоб, за відомим штампом, «це не повторилося знову». Ця книжка написана тому, що майже напевно це повториться знову. Тоталітарні ідеології мали і мають для багатьох мільйонів людей потужну притягальну силу. Знищення, за словами Ганни Арендт, «об'єктивного ворога» залишається фундаментальною метою багатьох диктатур. Нам потрібно знати, чому – і кожна історія, кожні спогади, кожен документ в історії ГУЛАГу становить шматочок мозаїки, веде до пояснення. Без них ми, прокинувшись одного ранку, зрозуміємо, що не знаємо, хто ми є.

Додаток СКІЛЬКИ?

Незважаючи на те що в Радянському Союзі були тисячі концентраційних таборів і через них пройшли мільйони людей, точна кількість жертв протягом багатьох десятиліть була відомою лише купці чиновників. Внаслідок цього оцінки кількості жертв за часів існування Радянського Союзу були тільки припущеннями, сьогодні ж такі оцінки також залишаються припущеннями, хоча тепер і обгрунтованими.

В епоху чистих припущень дискусії на Заході щодо статистики репресій – так само, як і загальніші західні дискусії щодо радянської історії – від 1950-х років були позначені впливом холодної війни. Не маючи архівних даних, історики покладалися на спогади в'язнів, на свідчення перебіжчиків, на дані переписів, на економічну статистику і навіть на другорядні деталі, що якимось чином ставали відомими на Заході, наприклад кількість примірників газет, поширених серед в'язнів 1931 року¹. Ті, кому радянський режим не подобався більше, були схильними вибирати більшу кількість жертв. Ті, хто негативніше ставився до ролі Америки і Заходу у холодній війні, обирали менші цифри. Самі вони кричуще відрізнялися. Історик Роберт Конквест у своїй на той час новаторській праці 1968 року «Великий терор», присвяченій «чисткам» у СРСР, оцінює кількість арештованих НКВД у 1937–1938 роках у сім мільйонів осіб². У своїй «ревізійній» праці 1985 року «Походження чисток» історик Дж. Арч Гетті пише лише про «тисячі» арештів за ті самі два роки³.

Як виявилось, відкриття радянських архівів не підтвердило повністю думки жодної з цих шкіл. Перші оприлюднені дані щодо кількості в'язнів ГУЛАГу, здавалося, лежать точно посередині між низькими і високими оцінками. За документами НКВД, які багаторазово передруковувалися, кількість в'язнів у таборах і колоніях ГУЛАГу з 1930 по 1953 роки (за станом на 1 січня кожного року) була такою:

1930	179 000
1931	212 000
1932	268 700
1933	334 300
1934	510 307
1935	965 742
1936	1 296 494
1937	1 196 369
1938	1 881 570
1939	1 672 438

1940	1 659 992
1941	1 929 729
1942	1 777 043
1943	1 484 182
1944	1 179 819
1945	1 460 677
1946	1 703 095
1947	1 721 543
1948	2 199 535
1949	2 356 685
1950	2 561 351
1951	2 525 146
1952	2 504 514
1953	2 468 524 ⁴

Ці цифри справді відображають певні речі, про правдивість яких ми знаємо з багатьох інших джерел. Кількість в'язнів почала зростати наприкінці 1930-х років з посиленням репресій. Вона дещо знизилася під час війни внаслідок численних амністій. В'язнів знову стало більше 1948 року, коли Сталін знову посуворішав. На основі цього більшість науковців, які працювали в архівах, зараз погоджуються в тому, що ці цифри ґрунтуються на справжніх даних, які подавалися в НКВД з таборів. Вони відповідають даним з інших підрозділів радянської державної бюрократії – наприклад, узгоджуються з цифрами з Народного комісаріату фінансів⁵. Але, незважаючи на це, вони не обов'язково відображають усю правду.

Почнемо з того, що цифри за кожен окремий рік вводять в оману, оскільки вони не враховують значну плинність в'язнів у табірній системі. Наприклад, за документальними даними, 1943 року через табори пройшло 2 421 000 в'язнів, хоча загальні цифри на початок і кінець року вказують на зменшення кількості з 1,5 до 1,2 мільйона осіб. Ця цифра включає переміщення в'язнів у системі, але водночас вказує на величезну кількість переміщень в'язнів, що не потрапили до загальної статистики⁶. До того ж майже мільйон в'язнів під час війни пішли з таборів до Радянської армії – цей факт майже не віддзеркалюється загальною статистикою, тому що під час війни до таборів прибувало дуже багато нових в'язнів. Ще один приклад: 1947 року до таборів прибуло 1 490 959 в'язнів і 1 012 967 вибуло – величезна плинність, не відображена в наведеній таблиці⁷.

В'язні вибували через смерть, втечі, дострокове звільнення, звільнення і вступ до Радянської армії, вивіщення до адміністративних посад. Як уже відзначалося, також часто здійснювалася амністія для старих, хворих і вагітних жінок – за якими незмінно накочувалися хвилі нових арештів. Цей постійний масовий рух в'язнів означає, що цифри насправді були набагато вищими, ніж це спершу здається: на 1940 рік через табори вже пройшло вісім мільйонів людей⁸. За єдиними відомими мені повними підрахунками з використанням доступної статистики прибуття і вибуття в'язнів та залученням даних із різних джерел, через радянські табори і колонії у період з 1929 по 1953 роки пройшло 18 мільйонів радянських громадян. Ця цифра також узгоджується з іншими даними, оприлюдненими ро-

сійськими високопосадовцями у 1990-х роках. За одним із джерел, Хрущов говорив про 17 мільйонів людей, що пройшли через тюрми і табори з 1937 по 1953 рік⁹.

Проте у певному глибшому сенсі ця цифра теж оманлива. Не кожен засуджений у Радянському Союзі до виправних робіт насправді відбував свій термін у концентраційному таборі, що належав до ГУЛАГу. По-перше, наведені вище цифри не включають багатьох сотень тисяч осіб, засуджених до «примусової праці без ув'язнення» за дрібні порушення на місці роботи. Ще важливіше те, що існувало принаймні три інші значні категорії в'язнів: військовополонені, ув'язнені після воєнних фільтраційних таборів і – найголовніше – «спецпоселенці», в тому числі куркулі, вислані після колективізації, поляки, прибалти та представники інших національностей, депортовані після 1939 року, та представники кавказьких народів, кримські татари, німці Поволжя та інші, депортовані безпосередньо під час війни.

Перші дві групи підрахувати відносно легко: за даними з кількох надійних джерел, відомо, що кількість військовополонених перевищувала чотири мільйони¹⁰. Також ми знаємо, що у період з 27 грудня 1941 року по 1 жовтня 1944 року НКВД провело слідства у справах 421 199 затриманих у фільтраційних таборах і що 10 травня 1945 року там ще залишалося понад 160 000 затриманих, зайнятих на примусових роботах. У січні 1946 року НКВД закрило ці табори і повернуло до СРСР ще 228 000 осіб для подальшого слідства¹¹. Отже, здається, буде справедливим оцінити загальну кількість у 700 000 осіб.

Набагато тяжче оцінити кількість спецпоселенців – уже з огляду на саме лише те, що дуже багато різних груп засланих відправлялося у різний час до різних місць і з різних же причин. У 1920-ті роки багато старих опонентів більшовиків – меншовиків, соціалістів-революціонерів та інших – відправлялися на заслання адміністративним рішенням, що означає, що формально вони не належали до ГУЛАГу, але водночас відбували покарання. На початку 1930-х років у заслання було відправлено 2,1 мільйонів куркулів, хоча ще невідому їх кількість (без сумніву, йдеться про сотні тисяч людей) було вислано не до Казахстану чи Сибіру, а до якихось частин тих місцевостей, де вони мешкали, або на погані землі на околицях їхніх колгоспів: оскільки багато цих людей тікали, складно вирішити, враховувати їх чи ні. Набагато яснішою є ситуація з національними групами, що депортувалися під час і після війни до «спецпоселень». Так само зрозуміла ситуація і з певними «нетиповими групами», про які, втім, легко забути, наприклад 17 тисяч «колишніх», висланих з Ленінграда після убивства Кірова. Були також і радянські німці, яких не депортували фізично, проте села у Сибіру і Середній Азії, в яких вони жили, було перетворено на «спецпоселення» – ГУЛАГ, так би мовити, прийшов до них сам, – а також діти, які народжувалися у родинх засланих і які, поза сумнівом, також належать до цієї категорії.

У результаті всього цього ті, хто намагався зіставляти опубліковані статистичні дані стосовно кожної з цих різних категорій, приходили до дещо відмінних цифр. У книжці «Не зі своєї волі», виданій 2001 року Товариством «Меморіал», історик Павло Полян, додавши кількості різних категорій засланих, отримав їх загальну кількість – 6 015 000 осіб¹². З іншого боку, у своєму огляді опублікованих архівних даних Отто Поль зазначає, що з 1930 по 1948 рік трохи більше семи

мільйонів осіб були відправлені на «спецпоселення»¹³. Він подає такі цифри щодо осіб, які проживали на «спецпоселеннях»:

Жовтень 1945 року	2 230 500
Жовтень 1946 року	2 463 940
Жовтень 1948 року	2 104 571
1 січня 1949 року	2 300 223
1 січня 1953 року	2 753 356 ¹⁴

Однак, керуючись тим, що нижча оцінка задовольнить вимогливіших, я вирішила взяти цифру Поляна: шість мільйонів засланців. Додавши цифри, отримуюмо загальну кількість примусових трудівників-в'язнів у СРСР – 28,7 мільйона осіб.

Звичайно, я розумію, що цифра ця не всіх задовольнить. Хтось заперечить, що не всіх арештованих чи депортованих можна вважати «жертвами», оскільки деякі з них були злочинцями чи навіть воєнними злочинцями. Але незважаючи на те, що мільйони цих в'язнів справді мали кримінальні вироки, я переконана, що більшість з них не були насправді «злочинцями» у жодному нормальному сенсі цього слова. Жінка, яка взяла на полі, з якого зібрали врожай, жменю зерна – це не злочинець, не злочинець і чоловік, який тричі спізнився на роботу, як це було з батьком російського генерала Олександра Лебеда, який отримав свій табірний вирок саме за це. Власне кажучи, військовополонений, якого свідомо тримають у таборі примусової праці протягом багатьох років після закінчення війни, також не ув'язнений незаконно. За всіма даними, кількість справжніх професійних злодіїв у будь-якому таборі була незначною – саме тому я і залишаю цифри такими, як вони є.

Проте дехто буде незадоволений наведеними цифрами з інших підстав. Коли я працювала над цією книжкою, мені дуже і дуже багато разів ставили одне й те саме запитання: скільки з цих 28,7 мільйона в'язнів загинули?

Це теж складне питання. Досі немає задовільної статистики щодо смертності у ГУЛАГу і на засланні¹⁵. У наступні роки можуть з'явитися надійніші цифри: принаймні один колишній співробітник МВД взяв на себе завдання методичного огляду архівів – табір за табором і рік за роком, – маючи на меті визначити справжню кількість. Керуючись, можливо, дещо іншими мотивами, Товариство «Меморіал», яке вже зібрало перші надійні дані щодо кількості самих таборів, теж поставило перед собою завдання визначити кількість жертв репресій.

Однак до того, як з'являться результати цієї роботи, ми маємо покладатися на те, що маємо: щорічні дані про смертність у ГУЛАГу, ґрунтовані на архівній інформації обліково-розподільних частин. Видається, що ці дані не включають смерті у тюрмах і на етапах. Вони збиралися із загальних звітів НКВД, а не записів по окремих таборах. Сюди не входять дані про смертність серед спецпоселенців. Незважаючи на це, я, з певними сумнівами, тут їх наводжу:

1930	7980 (4,2 %)
1931	7283 (2,9 %)
1932	13 197 (4,81 %)

1933	67 297 (15,3 %)
1934	25 187 (4,28 %)
1935	31 636 (2,75 %)
1936	24 993 (2,11 %)
1937	31 056 (2,42 %)
1938	108 654 (5,35 %)
1939	44 750 (3,1 %)
1940	41 275 (2,72 %)
1941	115 484 (6,1 %)
1942	352 560 (24,9 %)
1943	267 826 (22,4 %)
1944	114 481 (9,2 %)
1945	81 917 (5,95 %)
1946	30 715 (2,2 %)
1947	66 830 (3,59 %)
1948	50 659 (2,28 %)
1949	29 350 (1,21 %)
1950	24 511 (0,95 %)
1951	22 466 (0,92 %)
1952	20 643 (0,84 %)
1953	9628 (0,67 %) ¹⁶

Як і у випадку з офіційною табірною статистикою, ця таблиця також виявляє певну відповідність з іншими даними. Наприклад, раптовий сплеск 1933 року, поза сумнівом, відображає голод, що вбив ще шість – сім мільйонів «вільних» радянських громадян. Менший підйом 1938 року напевно відображає масові втрати, які відбувалися того року в деяких таборах. Велике зростання показників смертності під час війни – майже чверть від загальної кількості в'язнів 1943 року – також узгоджується зі спогадами людей, які пройшли через табори того року, як і віддзеркалює загальний брак продуктів харчування в усьому СРСР.

Та навіть коли ці цифри будуть уточнені, на запитання «Скільки загинуло?» відповісти буде нелегко. Правду кажучи, жодні цифри, що подавалися начальством ГУЛАГу, не можна вважати повністю надійними. Практика і звичаї перевірок таборів і наступних доган серед іншого передбачали і те, що начальники окремих таборів були дуже зацікавлені повідомляти брехливі дані про кількість померлих в'язнів: і архіви, і спогади свідчать про поширену в багатьох таборах практику звільнення умираючих в'язнів: таким чином вони не псували статистики смертності ¹⁷. Хоча спецпоселенців переводили з місця на місце не так часто і напівмертвими не звільняли, сама сутність заслання – проживання у віддалених селах, далеко від органів влади – означає, що статистика смертності на засланні теж не може вважатися повністю надійною.

Важливіше, однак, те, що саме питання має ставитися трохи обережніше. «Скільки загинуло?» у випадку Радянського Союзу – питання неточне, і ті, хто його ставлять, спочатку мають визначитися з тим, що насправді вони хочуть з'ясу-

вати. Чи хочуть вони дізнатися, наприклад, просто, скільки людей у таборах ГУЛАГу і на засланні померли у сталінську епоху, з 1929 по 1953 рік? Якщо це так, то є цифри, ґрунтовані на архівних джерелах – хоча навіть сам історик, який їх зібрав, відзначає, що ці дані неповні і не включають у себе всіх категорій в'язнів за кожен конкретний рік. Знову ж таки, я з певними сумнівами подаю цю цифру: 2 749 163¹⁸.

Втім, якби ці дані навіть були повними, то вони не відображали б усіх жертв сталінської судової системи. Як уже зазначалося у вступі, радянська таємна поліція переважно не використовувала свої табори для того, щоб убивати людей. Коли людей хотіли вбити, їх вивозили до лісу і там масово страчували: без сумніву, ці люди – теж жертви радянської юстиції, і їх було багато. Одна група дослідників, посилаючись на архівні дані, називає цифру 786 098 політичних страт з 1934 по 1953 рік¹⁹. Більшість істориків вважає таку оцінку більш-менш правдоподібною, проте поспішність і безладдя, якими супроводжувалися масові страти, може означати, що точної кількості їх жертв ми так ніколи і не дізнаємося. Та навіть ця цифра – яка, на мою думку, є надто точною, щоб бути надійною – не включає тих, хто помер на етапах, тих, хто помер під час слідств, тих, чії страти не були формально «політичними», але здійснювалися на фіктивних підставах, понад 20 тисяч польських офіцерів, розстріляних у Катині, і найбільше – тих, хто помер через кілька днів після звільнення. Якщо ми хочемо врахувати все це, то число буде більшим – ймовірно, набагато більшим, хоча оцінки й у цьому разі дуже різнитимуться.

Та навіть такі цифри, як виявляється, не завжди є відповіддю на те, що люди насправді хочуть знати. У більшості випадків, коли мені ставили запитання «Скільки загинуло?», то під цим розумілося таке: «Скільки людей невинувато померли у результаті більшовицької революції?» Тобто скільки людей загинуло внаслідок Червоного терору і Громадянської війни, голодоморів, спричинених жорстокою колективізацією, масових депортацій, масових страт, у таборах у 1920-ті роки, у таборах у 1960-ті роки, у 1980-ті – а також у таборах під час правління Сталіна. У такому разі цифри не тільки набагато більші – вони насправді є тільки чистим припущенням. Автори французької «Чорної книги комунізму» називають цифру у 20 мільйонів загиблих. Інші оцінки ближчі до 10–12 мільйонів²⁰.

Якийсь один круглий показник кількості загиблих багато кого б задовольнив, зокрема тому, що це дало б змогу безпосередньо порівнювати Сталіна з Гітлером чи Мао Цзе Дуном. Та навіть якби така одна цифра існувала, то я не впевнена в тому, що вона б розповіла нам всю історію людських страждань. Жодна офіційна цифра, наприклад, не відображає смертності жінок, дітей і батьків, залишених табірниками – ці смерті не включалися до якихось окремих списків. Під час війни старші люди помирили з голоду, не маючи продовольчих карток: якби їхній засуджений син не рубав вугілля на Воркуті, вони могли б вижити. Діти часто хворіли на тиф і кір у холодних, погано обладнаних дитячих будинках: якби їхні матері не шили спецодягу в Кенгірі, вони теж могли б вижити.

Не можуть ці цифри віддзеркалити і накопичувального згубного ефекту сталінських репресій, від якого потерпали цілі родини. Чоловіка засудили і стратили як «ворога народу»; його дружину забрали до табору як «члена сім'ї ворога народу»; діти виховувалися в дитячих будинках і пішли в банди; сім'ї його братів і

сестер перестали підтримувати зв'язки, щоб пляма не лягла і на них. Родини руйнувалися, дружні стосунки припинялися, над тими, хто залишився на волі, тяжів страх – навіть якщо вони не вмирали.

Врешті-решт, статистика не здатна вповні описати, що відбувалося насправді. Не можуть зробити цього й архівні документи, на яких значною мірою ґрунтується ця книжка. Всі, хто найяскравіше писав про ГУЛАГ, це знали – і саме тому я хотіла б одному з них дати сказати слово на закінчення теми «статистики», «архівів» і «документів».

1990 року письменник Лев Разгон отримав дозвіл ознайомитися зі своєю архівною справою – тонкою папкою документів щодо його арешту і арешту його першої дружини Оксани, а також кількох членів її сім'ї. Він прочитав документи і пізніше написав про це. У своєму творі він говорить про документи у цій папці; про обмаль доказів; про сміховинність звинувачень; про трагедію матері своєї дружини; про неясність мотивів свого тестя, чекіста Гліба Бокия; про дивовижну безжальність тих, хто всіх їх знищив. Та найбільше мене вразило у цій розповіді про роботу письменника в архіві те, що він говорить про подвійність, яка залишилася в нього після знайомства з цими документами:

«Я вже давно перестав гортати сторінки справи, вони лежать біля мене вже більш як годину, а може, дві, холонучи від власних думок. Мій охоронець [архівіст КГБ] уже почав багатозначно покашлювати і подивлятися на годинник. Час іти. Робити мені тут більше нічого. Я віддаю папки, тихий юнак з КГБ байдуже знову кидає їх до своєї авоськи. Я йду сходами донизу, проходжу темними коридорами, проходжу вахту, на якій у мене навіть не перевірили документів, і виходжу на Лубянську площу.

Зараз тільки п'ята вечора, але вже майже темно; безперервно сіється тихий дрібний дощ. Будівля залишається позаду, я стою на тротуарі і думаю, що робити далі. Як жахливо, що я не вірю в Бога і не можу зайти кудись до маленької церкви, стати у теплі свічок, зазирнути у вічі Христу на хресті, сказати і зробити те, що робить життя віруючих стерпнішим...

Я знімаю шапку, і дощові краплі чи то сльози течуть по моєму обличчю. Мені 82 роки, і я стою тут, знову переживаю це все... Я чую голоси Оксани і її матері... Я пам'ятаю, можу пригадати їх – кожен. І якщо я вижив, то це мій обов'язок...»²¹

Примітки

Повний бібліографічний опис опублікованих і неопублікованих спогадів, творів літератури, джерел, архівів та інтерв'ю, що подаються у Примітках у скороченій формі, знаходиться у відповідних розділах Бібліографії. Усі посилання на спогади стосуються перекладів на англійську мову, крім випадків, коли подається російська назва джерела.

Вступ

¹ Цит. за Cohen. P. 39.

² Legett. P. 102–120.

³ Охотин, Рогинский.

⁴ Докладніший розгляд статистики див. у Додатку.

⁵ Rigoulot, *Les Paupières Lourdes*. P. 1–10.

⁶ Цит. за Johnson. P. 243.

⁷ Цит. за Revel. P. 77.

⁸ Amis; John Lloyd, «Show Trial: The Left in the Dock», *New Statesman*, September 2, 2002, vol. 15, issue 722. P. 12–15; «Hit and Miss», *Guardian*, September 3, 20.

⁹ Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*; Robert Conquest, «Small Terror, Few Dead», *The Times Literary Supplement*, May 31, 1996.

¹⁰ Таке сталося з автором цієї книжки 1994 року. Слова «надто антирадянська» – буквальна цитата з листа. Інше видання, «The Times Literary Supplement», зрештою таки надрукувало дуже скорочений варіант того тексту.

¹¹ «Nesither Here Not There» (рецензія на *Between East and West*, New York, 1994), *The New York Times Book Review*, December 18, 1994.

¹² Докладніший розгляд цієї проблеми див. у Malia.

¹³ Webb. P. 31.

¹⁴ Цит. за Conquest, *The Great Terror*. P. 465.

¹⁵ Див. Klehr, Haynes, Firsov та Klehr, Haynes, Anderson щодо документованої історії Комуністичної партії США.

¹⁶ Цит. за N. Tolstoy, *Stalin's Secret War*. P. 289.

¹⁷ Докладніше див. Thomas. P. 489–495; Scammell, *Solzhenitsin: A Biography*. Особливо недолугими були намагання змалювати Солженіцина п'яницею (Scammell. P. 664–665) – через широковідомий факт неприязні письменника до алкоголю.

¹⁸ Pipes. P. 824–825.

¹⁹ Overy. P. 112, 226–227; Moskoff.

²⁰ L. Ginzburg. P. 36.

²¹ Kozhina. P. 5.

²² Kaczyńska. P. 15.

²³ Kennan. P. 74–83.

²⁴ Chekhov. P. 371.

²⁵ Kaczyńska. P. 16–27.

²⁶ Попов. С. 31–38.

²⁷ Kennan. P. 242.

²⁸ Kaczyńska. P. 65–85.

²⁹ Anisimov. P. 177.

³⁰ ГАРФ, 9414/1/76.

- ³¹ Kaczyńska. P. 44–64.
- ³² Ibid. P. 161.
- ³³ Chekhov. P. 52.
- ³⁴ Kaczyńska. P. 161–174.
- ³⁵ Sutherland. P. 271–302.
- ³⁶ Adams. P. 4–11.
- ³⁷ Volkogonov, *Stalin*. P. 9.
- ³⁸ Див. цей знімок, зокрема, у Figes.
- ³⁹ Див. цей знімок у Volkogonov, *Trotsky*.
- ⁴⁰ Bullock. P. 28–45.
- ⁴¹ Volkogonov, *Stalin*. P. 9.
- ⁴² Kotek, Rigoulot. P. 97–107; Охотин, Рогинский. С. 11–12.
- ⁴³ Докладніше щодо такого визначення див. мою книжку «A History of Horror».
- ⁴⁴ Geller. P. 43.
- ⁴⁵ Чит. за Kotek, Rigoulot. P. 92.
- ⁴⁶ Виклад передісторії концентраційних таборів ґрунтується на Kotek, Rigoulot. P. 1–94.
- ⁴⁷ Kaczyńska. P. 270–285.
- ⁴⁸ L. Tolstoy. P. 408–412.
- ⁴⁹ Докладніше про ставлення Сталіна до «ворожих» етнічних груп див. у Martin, *The Affirmative Action Empire*.
- ⁵⁰ Arendt. P. 122–123.
- ⁵¹ Bullock. P. 24.
- ⁵² Weiner, «Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia».
- ⁵³ Bullock. P. 488.
- ⁵⁴ Sereny. P. 101.
- ⁵⁵ Дякую Террі Мартіну за прояснення цього моменту.
- ⁵⁶ Shreider. P. 5.
- ⁵⁷ Докладно на прикладі висланих куркулів про це розповідає Лінн Віола.
- ⁵⁸ Докладніше див. Applebaum, «A History of Horror».

Розділ 1. Більшовики. Початок

- ¹ Стекла вечности. С. 172–173.
- ² Лихачев. Воспоминания. С. 118.
- ³ Pipes. P. 336–337.
- ⁴ Див., наприклад, Service, *Lenin*.
- ⁵ Pipes. P. 439–505; Figes. P. 474–551.
- ⁶ Геллер. С. 23, 24.
- ⁷ Jakobson. P. 18–26.
- ⁸ Декреты. Т. II. С. 241–242; Т. III. С. 80. Див. також Геллер. С. 10; Pipes. P. 793–800.
- ⁹ Jakobson. P. 18–26; «Про революційні трибунали» див. у «Сборник законодательных и нормативных актов...», декабрь 1917 года. С. 9–10.
- ¹⁰ Hoover, Melgunov Collection, Box 1, Folder 63.
- ¹¹ Охотин, Рогинский. С. 13.
- ¹² РГАСПИ, 76/3/1 і 13.
- ¹³ Jakobson. P. 10–17; Охотин, Рогинский. С. 10–24.
- ¹⁴ Декреты. Т. I. С. 401.
- ¹⁵ Hoover, Melgunov Collection, Box 1, Folder 4.
- ¹⁶ Во власти губчека. С. 3–11.
- ¹⁷ Hoover, Melgunov Collection, Box 1, Folder 4.
- ¹⁸ Lockhart. P. 326–345.
- ¹⁹ Елисеев С. Г. Тюремный дневник // Уроки гнева и любви. С. 17–19.
- ²⁰ Охотин, Рогинский. С. 11.

- ²¹ Геллер. С. 43.
- ²² Там само. С. 43; Leggett. P. 103.
- ²³ Спочатку на ЧК було покладено відповідальність за табори разом з Центральною колегією у справах військовополонених і біженців (Цетроппенбеж). Охотин, Рогинский. С. 11.
- ²⁴ Leggett. P. 108.
- ²⁵ Декрет «Про червоний терор» // «Сборник...», 5 сентября 1918 года. С. 11.
- ²⁶ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 13.
- ²⁷ Исторический архив, № 1, 1958. С. 6–11; Геллер. С. 52.
- ²⁸ На думку історика Річарда Пайпса, Ленін не хотів, щоб його ім'я пов'язувалося з цими першими таборами; саме тому ці декрети видавалися не очолюваним ним Совнаркомом, а Центральним виконавчим комітетом Рад (Pipes. P. 834).
- ²⁹ Декреты. Т. V. С. 69–70; 174–181.
- ³⁰ РГАСПИ, 76/3/65.
- ³¹ Hoover, Melgunov Collection, Box 11, Folder 63.
- ³² Во власти губчека. С. 47–53.
- ³³ Изгоев. С. 36.
- ³⁴ Bunyan. P. 54–65.
- ³⁵ Геллер. С. 55–64; Bunyan. P. 54–114.
- ³⁶ Охотин, Рогинский. С. 11–12; докладніше про події 1920-х років див. Jakobson та Lin.
- ³⁷ РГАСПИ, 17/84/585.
- ³⁸ Приклади таких дискусій див. Hoover, Fond 89, 73/25, 26, 27.
- ³⁹ Volkogonov, *Lenin*. P. 179.
- ⁴⁰ Service, *Lenin*. P. 186.
- ⁴¹ Hoover, Nicolaevsky Collection, Box 9, Folder 1.
- ⁴² Ibid., Box 99; РГАСПИ, фонд 76/3/87; Генрих Ягода. С. 265.
- ⁴³ Razgon. P. 266.
- ⁴⁴ Hoover, Nicolaevsky Collection, Box 99.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ *Letters from Russian Prisons*. P. 1–15.
- ⁴⁷ Ibid. P. 20–28.
- ⁴⁸ Ibid. P. 162–165.
- ⁴⁹ Ibid.; Мельник, Сошина.
- ⁵⁰ *Letters from Russian Prisons*. P. 162–165.
- ⁵¹ Мельник, Сошина.
- ⁵² РГАСПИ, 17/84/395.
- ⁵³ Дойков.
- ⁵⁴ Губерман. С. 72–74.
- ⁵⁵ Bertha Babina-Nevskaya, *My First Prison*, February 1922, Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 97–109.
- ⁵⁶ РГАСПИ, 76/3/149.
- ⁵⁷ РГАСПИ, 76/3/227; Hoover, Fond 89, 73/25, 26, 27.

Розділ 2. «Перший табір ГУЛАГу»

- ¹ Экран, № 12, 27 марта 1926 года.
- ² Щодо географії та соціально-економічного розвитку Соловецьких островів див. Мельник А., Сошина А. Резникова И., Резников А.
- ³ Соловецкая монастырская тюрьма // Соловецкое общество краеведения, выпуск VII, 1927 (СКМ).
- ⁴ Иван Богов. Известия Архгубревкома и Архгубкома РКП(б), 4 мая 1920 года (СКМ); цитується також у Brodsky, Yuri. P. 13.
- ⁵ ГАРФ, 5446/1/2. Див. також листи Наседкіна до Дзержинського у ГАРФ, 9414/1/77.
- ⁶ Див., наприклад, Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 25–70.
- ⁷ Щодо становища системи виконання покарань у 1920-х роках див. Jakobson.

- ⁸ ГАРФ, 9414/1/77.
- ⁹ Brodsky, Juri. P. 30–31; Олицкая. Т. I. С. 237–240; Malsagov. P. 117–131.
- ¹⁰ Олицкая. Т. I. С. 237–240.
- ¹¹ Hoover, Nicolaevsky Collection, Box 99; Hoover, Fond 89, 73/34.
- ¹² *Letters from Russian Prisons*. P. 165–171.
- ¹³ Brodsky, Juri. P. 194.
- ¹⁴ Ширяев. С. 30–37.
- ¹⁵ Волков. С. 53.
- ¹⁶ Brodsky, Juri. P. 65.
- ¹⁷ Лихачев. Книга беспокойств. С. 98–100.
- ¹⁸ Brodsky, Juri. P. 190.
- ¹⁹ Ibid. P. 195–197.
- ²⁰ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 54.
- ²¹ Чухин, Каналоармейцы. С. 40–41; див. також Чухин. Два документа. Автор пояснює, що наведені повністю два документи були у «кримінальній справі № 885». Відомо, що походять вони з Петрозаводського архіву ФСБ, де працював Чухін.
- ²² Клингер. С. 210. Також надруковано в: Север. Т. 9, 1990. С. 108–112. Каткування комарами згадується також і в архівних документах – див. Звенья. Т. I. С. 383 – та у спогадах. Див. *Letters from Russian Prisons*. P. 165–171; Волков. С. 55.
- ²³ Чухин. Два документа. С. 359; Лихачев. Книга беспокойств. С. 196–198.
- ²⁴ Brodsky, Juri. P. 129.
- ²⁵ Цю історію розповідають екскурсоводи на Соловецьких островах. Є вона і в Солженіцина: Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 37–38.
- ²⁶ Цыганков. С. 196–197.
- ²⁷ Лихачев. Книга беспокойств. С. 212.
- ²⁸ Газети і журнали у фондах ГАРФ: СЛОН. Т. III, май 1924 г.
- ²⁹ Ширяев. С. 115–132; Лихачев. Книга беспокойств. С. 201–205. Також книги і журнали в СКМ.
- ³⁰ СЛОН. Т. III, май 1924 г. (ГАРФ).
- ³¹ Соловецкие острова. Т. 12, декабрь 1925 г. (ГАРФ).
- ³² Розмова з директором СКМ Тетяною Фокіною, 12 вересня 1998 року. Див. також, наприклад, Соловецкие острова, № 1–7; Соловецкие острова, № 1, 1930; чи бюлетені «Соловецкого общества краеведения» у зібранні музею та зібранні АКБ. Див. також Дряхлицин.
- ³³ Соловецкие острова. Т. 9, сентябрь 1925 г. (СКМ).
- ³⁴ Резникова. С. 46–47.
- ³⁵ Словецкие лагеря. Т. 3, май 1924 года (СКМ).
- ³⁶ Резникова. С. 7–36; Hoover, Melgunov Collection, Box 7, Folder 44.
- ³⁷ Анцыферов, Н. Три главы из воспоминаний // Память. Т. 4. С. 75–76.
- ³⁸ Клингер. С. 170–177.
- ³⁹ Там само. С. 200–201; Malsagov. P. 139–145; Розанов. С. 55; Hoover, Melgunov Collection, Box 7.
- ⁴⁰ Цыганков. С. 96–127; Hoover, Melgunov Collection, Box 7.
- ⁴¹ История отечества в документах. Т. 2: 1921–1939. С. 51–52.
- ⁴² Якобсон. С. 70–102
- ⁴³ Красильников. Рождение ГУЛАГа. С. 142–143. Це зібрання документів про створення ГУЛАГу; всі вони з архіву президента Російської Федерації, зазвичай закритого для дослідників.
- ⁴⁴ НАРК, 689/17(44/465).
- ⁴⁵ НАРК, 690/6(2/9).
- ⁴⁶ РГАСПИ, 17/3/65.
- ⁴⁷ Охотин, Рогинский. С. 18.
- ⁴⁸ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 70–71.
- ⁴⁹ ГАОПДФРК, 1051/1/1.

- ⁵⁰ Jakobson. P. 121, бесіди 1998 і 1999 років з Микитою Петровим, Олегом Хлевнюком і Юрієм Бродським. В італійському виданні книжки Бродського «Соловки» Френкель не згадується.
- ⁵¹ Наприклад, Клементьев; С. Г. Елисеєв. Тюремный дневник // Уроки. С. 30–32.
- ⁵² Ширяев. С. 138.
- ⁵³ Чухин. Каналоармейцы. С. 30–31.
- ⁵⁴ Gorky, *Belomor*. P. 226–228.
- ⁵⁵ ГАОПДФРК, 1033/1/35.
- ⁵⁶ Duguet. P. 75.
- ⁵⁷ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 76.
- ⁵⁸ Malsagov. P. 61–73.
- ⁵⁹ Ширяев. С. 137–138; Розанов. С. 174–191; Наринский. Время тяжких потрясений. С. 128–149.
- ⁶⁰ Розанов. С. 174–191; Ширяев. С. 137–148.
- ⁶¹ Особиста облікова картка в'язня Френкеля, Hoover; «Меморіал», Санкт-Петербург.
- ⁶² Чухин. Каналоармейцы. С. 30–31; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 78.
- ⁶³ Див. Посетители кабинета И. В. Сталина // Исторический архив, № 4, 1998. С. 180.
- ⁶⁴ Hoover; «Меморіал», Санкт-Петербург.
- ⁶⁵ НАРК, 690/6/(1/3).
- ⁶⁶ Baron. P. 615–621.
- ⁶⁷ НАРК, 690/37(17/148).
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Куликов. С. 99.
- ⁷⁰ ГАОПДФРК, 1033/1/15.
- ⁷¹ Ногтев. ОСЛОН. С. 55–60; Ногтев. Соловки, 1926. С. 4–5.
- ⁷² Brodsky, Juri. P. 75.
- ⁷³ Хлевнюк. Принудительный труд; також ГАОПДФРК, 1033/1/35.
- ⁷⁴ Baron. P. 624.
- ⁷⁵ ГАОПДФРК, 1033/1/35.
- ⁷⁶ Brodsky, Juri. P. 75.
- ⁷⁷ Ibid. P. 114.
- ⁷⁸ Ibid. P. 195.
- ⁷⁹ НАРК, 690/6/(1/3).
- ⁸⁰ Чухин. Два документа.
- ⁸¹ Brodsky, Juri. P. 115.
- ⁸² *Letters from Russian Prisons*. P. 183–188.
- ⁸³ Hoover, Fond 89, 73/32.
- ⁸⁴ Ibid., 73/34.
- ⁸⁵ *Letters from Russian Prisons*. P. 218–220.
- ⁸⁶ Красиков. С. 2.
- ⁸⁷ *Letters from Russian Prisons*. P. 215.
- ⁸⁸ Hoover, Fond 89, 73/34, 35, 36.
- ⁸⁹ Hoover, Nicolaevsky Collection, Box 782; Melgunov Collection, Box 8.
- ⁹⁰ Hoover, Nicolaevsky Collection, Box 782, Folder 6.
- ⁹¹ Ibid. Folder 1.
- ⁹² *Letters from Russian Prisons*. P. 160.

Розділ 3. 1929: великий перелом

- ¹ Інтерв'ю Сталіна Емілю Дюдвігу, 1934 // Silvester. P. 311–322.
- ² Лихачев. Книга беспокойств. С. 183–189.
- ³ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 63; Figs. P. 400–405; 820–821.
- ⁴ Brodsky, Juri. P. 188–189.
- ⁵ Лихачев. Книга беспокойств. С. 183–189.

- ⁶ Волков. С. 186.
- ⁷ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II; Хьетсо. С. 245.
- ⁸ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. P. 62–63; Хьетсо. С. 243–254; Brodsky, Juri. P. 185–188.
- ⁹ Чухин. Каналоармейцы. С. 36.
- ¹⁰ Горький. Собрание сочинений. Т. XI. С. 291–316. Усі цитати Горького про Соловецькі острови взято з цього джерела.
- ¹¹ Хьетсо. С. 244–245.
- ¹² Tolczyk. P. 94–97. Моя інтерпретація нарису Горького ґрунтується на проникливих спостереженнях згаданого дослідника.
- ¹³ Tucker, *Stalin in Power*. P. 125–127.
- ¹⁴ Payne. P. 270–271.
- ¹⁵ Tucker, *Stalin in Power*. P. 96.
- ¹⁶ «Сборник...». С. 22–26.
- ¹⁷ Див. Tucker, *Stalin in Power*, *Conquest, Stalin*, а також Getty і Naumov.
- ¹⁸ Див. *Conquest's Harvest of Sorrow*; ця книжка досі є найповнішим англомовним дослідженням колективізації і голоду. Праця Івницького добре підкріплена архівними даними. Як і засланці, куркулі досі чекають на свого справжнього хронікера.
- ¹⁹ Івницький. С. 115; Земсков. Спецпоселенцы. С. 4.
- ²⁰ Getty and Naumov, P. 110–112; Solomon. P. 111–129.
- ²¹ Jakobson. P. 120.
- ²² Красильников. Рождение ГУЛАГа. С. 143–144.
- ²³ Там само. С. 145–146.
- ²⁴ Там само. С. 145.
- ²⁵ Nordlander, «Capital of the Gulag».
- ²⁶ Красильников. Рождение ГУЛАГа; Jakobson. P. 1–9.
- ²⁷ Jakobson. P. 120.
- ²⁸ Хлевнюк. Принудительный труд; Красильников. Спецпереселенцы в Западной Сибири, весна 1931 г. – начало 1933 г. С. 6.
- ²⁹ ГАРФ, 5446/1/54, 9401/13/1; Jakobson. P. 124–125.
- ³⁰ Harris.
- ³¹ Jakobson. P. 143.
- ³² Див., наприклад, дослідження Коткіна (Kotkin) про інший сталінський проект – Магнітогорський металургійний завод. Автор показує, що справа ішла не так, як задумувалося, і тут, хоча це велике будівництво не мало нічого спільного з ГУЛАГом.
- ³³ Наприклад, Євгена Гінзбург пише про термін тюремного ув'язнення без примусової праці, отриманий 1936 року. Див. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*.
- ³⁴ Чухин. Каналоармейцы. С. 25.
- ³⁵ Tucker, *Stalin in Power*. P. 64.
- ³⁶ Цит. за Bullock. P. 374.
- ³⁷ Volkogonov, *Stalin*. P. 127, 148.
- ³⁸ Моунахан, наприклад, фото на с. 156, 157.
- ³⁹ Tucker, *Stalin in Power*. P. 273.
- ⁴⁰ Jakobson. P. 121.
- ⁴¹ Lih, Naumov, and Khlevnyuk. P. 211; також Красильников. Рождение ГУЛАГа. С. 152–154; Хлевнюк. Принудительный труд.
- ⁴² Хлевнюк, там само.
- ⁴³ Jakobson. P. 121.
- ⁴⁴ Хлевнюк. Принудительный труд. С. 74–76; Jakobson. P. 121; Hoover; «Меморіал», Санкт-Петербург.
- ⁴⁵ Багато прикладів в «особой папке» Сталіна (ГАРФ, 9401/2). Приміром, у Справі № 64 є докладний звіт стосовно Дальстрою.
- ⁴⁶ Nordlander, «Origins of a Gulag Capital». P. 798–800.
- ⁴⁷ Генрих Ягода. С. 434.

- ⁴⁸ Протоколи засідань Політбюро, РГАСПИ, 17/3.
⁴⁹ Volkogonov, *Stalin*. P. 252, 308–309, 519.
⁵⁰ ГАРФ, 9401/2/199 («особая папка» Сталіна).
⁵¹ РГАСПИ, 17/3/746; Nordlander, «Capital of the Gulag».
⁵² Nordlander, *ibid*.
⁵³ Канева. С. 131.
⁵⁴ Охотин, Рогинский. С. 34.
⁵⁵ Генрих Ягода. С. 375–376.
⁵⁶ На це вказав мені Террі Мартін в електронному листуванні у червні 2002 року.

Розділ 4. Біломорський канал

- ¹ Dallin, Nicolaevsky. P. 218–219.
² Bateson, Pirm.
³ Dallin, Nicolaevsky. P. 219.
⁴ *Ibid*. P. 221.
⁵ *Ibid*. P. 220.
⁶ *Ibid*. P. 220; Jakobson. P. 126.
⁷ Dallin, Nicolaevsky. P. 220.
⁸ ГАРФ, 5446/1/54 та 9401/13/1.
⁹ ГАРФ, 9414/1/2920.
¹⁰ Jakobson. P. 127.
¹¹ Kitchin. P. 267–270.
¹² Jakobson. P. 127–128.
¹³ ГАОПДФРК, 26/1/41.
¹⁴ Gorky, *Belomor* (translation of *Kanal imeni Stalina*). P. 17–19.
¹⁵ *Ibid*. P. 40.
¹⁶ Lih, Naumov, and Khlevnyuk. P. 225, 212.
¹⁷ Макуров. С. 76. У цьому джерелі подаються документи з карельських архівів.
¹⁸ Охотин, Рогинский. С. 163.
¹⁹ Барон. Р. 640–641; також Чухин. Каналоармейцы.
²⁰ Макуров. С. 86.
²¹ Gorky, *Belomor*. P. 173.
²² Макуров. С. 96, 19–20.
²³ Барон. Р. 643.
²⁴ Макуров. С. 37, 197.
²⁵ Там само. С. 43–44.
²⁶ Там само. С. 197.
²⁷ Чухин. Каналоармейцы. С. 121.
²⁸ Макуров. С. 19–20.
²⁹ Чухин. Каналоармейцы. С. 12.
³⁰ Макуров. С. 72–73.
³¹ Чухин. Каналоармейцы. С. 127–131.
³² Tolczyk. P. 152.
³³ Баранов. С. 165–168.
³⁴ Gorky, *Belomor*. P. 46, 47.
³⁵ *Ibid*. P. 158, 165.
³⁶ Породин. С. 109–183; Геллер. С. 151–157.
³⁷ Gliksman. P. 165.
³⁸ *Ibid*. P. 173–178.
³⁹ ГАРФ, 9414/4/1; Перековка, 18 января 1933 года.
⁴⁰ ГАРФ, 9414/4/1; Перековка, 20 декабря 1932 года – 30 июня 1934 года.
⁴¹ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. I. P. 102.

Розділ 5. Табори розростаються

- ¹ «Кузница», март–сентябрь 1936 года (зібрання журналів ГАРФ).
- ² Хлевнюк. Принудительный труд. С. 75–76.
- ³ Nicolas Werth, «A State against Its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union», цитується у Courtois. Р. 154. Розповідь про цей випадок анонімного в'язня, який зустрів уцілілих у томській тюрмі, є також у: Память. Т. I. С. 342–343, а також у Красильников. Спецпереселенцы в Западной Сибири. С. 76–119.
- ⁴ Еланцева. Ця стаття спирається на архівні дані з Томського центрального державного архіву Російської Федерації.
- ⁵ Там само; Охотин, Рогинский. С. 153.
- ⁶ Морозов. ГУЛАГ в Коми-крае. С. 104.
- ⁷ Канева. Я спираюся на працю Каневої, яка своєю чергою ґрунтується на документах з архівів Республіки Комі, а також на спогадах із зібрання Товариства «Меморіал».
- ⁸ Там само. С. 331, 334–335.
- ⁹ ГАРФ, 9414/1/8.
- ¹⁰ Митин. С. 22–26.
- ¹¹ Експозиція у Воркутинському краєзнавчому музеї; також «Воркутинстрой НКВД» (документ МВД, датований січнем 1941 року) із зібрання Товариства «Меморіал», Сиктивкар; Охотин, Рогинский. С. 192.
- ¹² Канева. С. 339.
- ¹³ Игнатова, Н. Спецпереселенцы в Республике Коми в 1930–1940-е гг. // Корни травы. С. 23–25.
- ¹⁴ Там само. С. 25, 29.
- ¹⁵ Морозов. ГУЛАГ в Коми-крае. С. 13–14.
- ¹⁶ Канева. С. 337–338.
- ¹⁷ Игнатова, Н. Спецпереселенцы в Республике Коми в 1930–1940-е гг. // Корни травы. С. 23–25.
- ¹⁸ Канева. С. 342.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Stephan, *The Russian Far East*. Р. 225.
- ²¹ Nordlander, «Capital of the Gulag»; дякую Девідові Нордлендеру, праця якого про Колиму – досі найповніше ґрунтоване на архівних даних західне дослідження колимської теми, – за інформацію з історії Колими, що подається у цьому та інших розділах.
- ²² Ibid.
- ²³ Бесіда автора з Віктором Шмировим (Товариство «Меморіал», Перм), 31 березня 1998 року.
- ²⁴ Шмиров. Лагерь как модель реальности.
- ²⁵ Stephan, *The Russian Far East*. Р. 225.
- ²⁶ Nordlander, «Capital of the Gulag».
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Stephan, *The Russian Far East*. Р. 226.
- ²⁹ Nordlander, «Capital of the Gulag».
- ³⁰ Stephan, *The Russian Far East*. Р. 227.
- ³¹ Козлов. Севвостлаг НКВД СССР.
- ³² Stephan, *The Russian Far East*. Р. 226.
- ³³ Conquest, *Kolyma*. Р. 42.
- ³⁴ Sgovio. Р. 153.
- ³⁵ Shalamov, *Kolyma Tales*. Р. 369.
- ³⁶ Козлов. Севвостлаг НКВД СССР. С. 81; Nordlander, «Capital of the Gulag».
- ³⁷ Ioffe. Р. 66–71.
- ³⁸ Козлов. Севвостлаг НКВД СССР. С. 82.
- ³⁹ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. Р. 201.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ ГАРФ, 9414/1/ОУРЗ, зібрання А. Кокуріна.

⁴² Хлевнюк. Принудительный труд. С. 78.

⁴³ Там само; Охотин, Рогинский. С. 376, 399, 285.

⁴⁴ Охотин, Рогинский. С. 38.

Розділ 6. Великий терор і його наслідки

¹ Akhmatova. P. 103.

² Васон. Р. 30, 122. Автор добирає цифри з різних джерел, він додає кількості усіх категорій в'язнів, зайнятих на примусовій роботі. Докладніше щодо статистики див. Додаток.

³ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. I. P. 24.

⁴ Якщо у примітках не вказано інше, то джерелом є праці: Conquest, *The Great Terror*; Хлевнюк, 1937; Getty, Naumov; Martin. *The Great Terror*.

⁵ Getty, Naumov. P. 472.

⁶ Труд, № 88, 4 июня 1992; цит. у Getty, Naumov. P. 472–477; багато схожих документів див. у Sabbo. P. 297–304.

⁷ Sabbo. P. 297–304.

⁸ Кокурин, Никита. Лубянка. С. 15.

⁹ Veronica Znamenskaia, «To This Day», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 141–149.

¹⁰ Юрасова.

¹¹ ГАРФ, особові справи; також Кокурин, Петров. ГУЛАГ. С. 797–857.

¹² ГАРФ, 8131/37/99.

¹³ Про арешт Берзіна – Nordlander. «Capital of the Gulag»; Nordlander. «Magadan and the Evolution of the Dalstroï Bosses».

¹⁴ Conquest, *The Great Terror*. P. 182–213.

¹⁵ Yelena Sidorkina, «Years Under Guard», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 194.

¹⁶ ГАРФ, 9401/12/94.

¹⁷ Conquest, *The Great Terror*. P. 298.

¹⁸ Геллер. С. 151–157.

¹⁹ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 96.

²⁰ Кокурин, Петров. ГУЛАГ. С. 863–869.

²¹ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 95–96; Макуров. С. 183–184.

²² Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 180.

²³ Ibid. P. 60; Volkogonov, *Stalin*. P. 279.

²⁴ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 36, 497; «Сборник...». С. 86–93.

²⁵ Larina. P. 182.

²⁶ Левинсон. С. 39–42.

²⁷ Gorky, *Belomor*. P. 341.

²⁸ Weiner, «Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia».

²⁹ Herling. P. 10.

³⁰ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 95.

³¹ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 449.

³² Leipman. P. 38.

³³ Nordlander, «Capital of the Gulag».

³⁴ Макуров. С. 160.

³⁵ Чухин. Каналоармейцы. С. 120.

³⁶ Шмиров.

³⁷ Цит. за Шмиров, там само.

³⁸ Труд, № 88, 4 июня 1992; цит. у Getty, Naumov. P. 479–480; Н. А. Морозов, бесіда з автором, липень 2001 року.

³⁹ Папков.

⁴⁰ ГАРФ, 9414/1/ОУРЗ, зібрання А. Кокуріна.

⁴¹ Наказ № 00447 аналізується у: Петров, Рогинский. Польская операция НКВД, 1937–1938 гг. // Гурьянов. Репрессии против поляков... С. 22–43.

⁴² Мемориальное кладбище Сандормох. С. 3, 160–167 (документи щодо масової страти у Сандормоху). За іншим джерелом, наказ НКВД про репресії датується 16 серпня 1937 року (Binner, Junge, and Martin).

⁴³ Флоренский. С. 777–780; Чирков.

⁴⁴ Мемориальное кладбище Сандормох. С. 167–169.

⁴⁵ Hoover, Nicolaevsky Collection, Box 233, Folder 23; Морозов. ГУЛАГ в Коми-крае. С. 28.

⁴⁶ Conquest, *The Great Terror*. P. 286–287.

⁴⁷ Петрозаводський архів ФСБ, фонд 42. С. 55–140: Акт заседания тройки НКВД КССР № 13, 20 сентября 1937 года – із зібрання Юрія Дмитрієва, Товариство «Меморіал», Петрозаводськ.

⁴⁸ Conquest, *The Great Terror*. P. 438.

⁴⁹ Getty, Naumov. P. 532–537.

⁵⁰ Ibid. P. 562.

⁵¹ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 256.

⁵² Морозов. ГУЛАГ в Коми-крае. С. 28–29.

⁵³ Nordlander, «Capital of the Gulag». P. 253–257.

⁵⁴ Макуров. С. 163.

⁵⁵ Хлевнюк. Принудительный труд. С. 79.

⁵⁶ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 105–107.

⁵⁷ Nordlander, «Capital of the Gulag».

⁵⁸ Хлевнюк. Принудительный труд. С. 73.

⁵⁹ Nordlander, «Capital of the Gulag».

⁶⁰ ГАРФ, 9401/1/4240.

⁶¹ Solzhenitsyn, *The First Circle*. P. 25, 29.

⁶² Голованов; Райзман. С. 21–23.

⁶³ Кокурин. Особое техническое бюро НКВД СССР.

⁶⁴ Хлевнюк. Принудительный труд. С. 79.

⁶⁵ ГАРФ, 7523/67/1.

⁶⁶ ГАРФ, 9414/1/24, 25.

⁶⁷ ГАРФ, 7523/67/1.

⁶⁸ ГАРФ, 8131/37/356; 7523/67/2; 9401/13/71.

⁶⁹ Knight, *Beria*. P. 105–106.

⁷⁰ Хлевнюк. Принудительный труд. С. 80.

⁷¹ Земсков. Заключение. С. 63; Васон. Р. 30.

⁷² Земсков. Архипелаг ГУЛАГ... С. 6–7; Васон. Р. 30.

⁷³ Охотин, Рогинский. С. 308.

⁷⁴ Там само. С. 338–339.

⁷⁵ Там само. С. 200–201, 191–192, 303.

⁷⁶ Василеева, інтерв'ю з автором.

⁷⁷ Термін «табірно-промисловий комплекс» вживається М. Б. Смирновим, С. П. Сигачовим та Д. В. Шкаповим, співавторами «Вступу» в: Охотин, Рогинский.

Розділ 7. Арешт

¹ N. Mandelstam. P. 10–11.

² Robinson. P. 13.

³ Agnew, McDermott. P. 145, 143–149.

⁴ Gelb.

⁵ Martin, *The Affirmative Action Empire*. P. 328–343.

⁶ Lipper. P. 35; Stephan, *The Russian Far East*. P. 229.

⁷ Conquest, *The Great Terror*. P. 271–272.

- ⁸ Stajner. P. 33.
- ⁹ Martin, «Stalinist Forced Relocation Policies».
- ¹⁰ Цей вірш існує у кількох варіантах. Наведений переклад ґрунтується на поданому в: Євтушенко (ред.). Строфы века.
- ¹¹ Окуневская. С. 227.
- ¹² Старостин; ГАРФ, 7523/60/4105.
- ¹³ Razgon. P. 93.
- ¹⁴ ГАРФ, 9401/12/253.
- ¹⁵ Weissberg. P. 16–87.
- ¹⁶ Serebryakova. P. 34–50.
- ¹⁷ Lipper. P. 3.
- ¹⁸ Старостин. С. 62–69.
- ¹⁹ Wat. P. 308–312.
- ²⁰ Dolgun. P. 8–9.
- ²¹ Окуневская. С. 227–228.
- ²² Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. I. P. 8.
- ²³ Гаген-Торн. С. 58.
- ²⁴ Hoover, Fond 89, 18/12, Reel 1.994.
- ²⁵ V. Petrov. P. 17.
- ²⁶ N. Mandelstam. P. 9, 8.
- ²⁷ Naimark, *The Russians in Germany*. P. 69–140.
- ²⁸ РГВА, 40/71/323.
- ²⁹ Gławacki. P. 329.
- ³⁰ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 45.
- ³¹ Yelena Sidorkina, «Years Under Guard», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 194–195.
- ³² Razgon. P. 56.
- ³³ Жженов. С. 44.
- ³⁴ Шихеева-Гайстер. С. 99–104.
- ³⁵ ГАРФ, 9410/12/3.
- ³⁶ Joffe. P. 90–91.
- ³⁷ Solzhenitsyn, *The First Circle*. P. 533–534.
- ³⁸ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ³⁹ Милютин. С. 150–151.
- ⁴⁰ Solzhenitsyn, *The First Circle*. P. 547.
- ⁴¹ Гнедин. С. 68–69.
- ⁴² Dolgun. P. 11.
- ⁴³ Vogelfanger. P. 4–5.
- ⁴⁴ Бершадская. С. 37–39.
- ⁴⁵ Неопубліковані спогади Волтера Ворвіка (Warwick). Дякую за цей текст Рубену Раяла.
- ⁴⁶ Kuusinen. P. 135.
- ⁴⁷ Miranda v. Arizona, 384 US 436 (1966).
- ⁴⁸ N. Werth, «A State against Its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union», Courtois. P. 193–194.
- ⁴⁹ Gorbатов. P. 118.
- ⁵⁰ Hoover, Sgovio Collection, Box 3.
- ⁵¹ Sgovio. P. 69.
- ⁵² Hoover, Sgovio Collection, Box 3.
- ⁵³ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
- ⁵⁴ Дурасова. С. 77.
- ⁵⁵ Петров, Рогинский. Польская операция НКВД, 1937–1938 гг. // Гурьянов. Репрессии против поляков. С. 37–38; N. Petřov, «Polska Operacja NKWD».
- ⁵⁶ Петров, Рогинский, там само. С. 24–25.
- ⁵⁷ Iwanyu. P. 370.

- ⁵⁸ N. Petrov, «Polska Operacja NKWD». P. 27–29.
- ⁵⁹ Ibid. P. 24–43, 32.
- ⁶⁰ Hoover, Fond 89, 18/I2, Reel 1994; Getty, Naumov. P. 530–537.
- ⁶¹ Conquest, *The Great Terror*. P. 130, 131.
- ⁶² V. Tchernavin. P. 156–163.
- ⁶³ Наринский. Воспоминания главного бухгалтера ГУЛАГа. С. 60.
- ⁶⁴ Таємна доповідь Хрушова, подається у Khrushchev. P. 585.
- ⁶⁵ Jansen, Petrov.
- ⁶⁶ Гнедин. С. 24–31.
- ⁶⁷ Conquest, *The Great Terror*. P. 121.
- ⁶⁸ Shentalinsky. P. 26.
- ⁶⁹ Nava Volovich, «My Past», Vilensky, *Till My Tale h Told*. P. 251.
- ⁷⁰ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 94.
- ⁷¹ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ⁷² V. Tchernavin. P. 162.
- ⁷³ Dolgun. P. 37–38, 193, 202.
- ⁷⁴ Gorbатов. P. 109–110.
- ⁷⁵ Razgon. P. 73.
- ⁷⁶ Печуро, інтерв'ю з автором.

Розділ 8. Тюрма

- ¹ ГАРФ, 9401/10/14.
- ² ГАРФ, 9401/13/128.
- ³ Соболев. С. 66.
- ⁴ Гарасева. С. 96–101; історію будівлі на Лубянці див. Соболев. С. 11–79.
- ⁵ Panin. P. 24.
- ⁶ Сергеев. С. 232–238.
- ⁷ Гнедин. С. 24–31.
- ⁸ Бутырский, Карышев. С. 20–21.
- ⁹ Гарасева. С. 96–101.
- ¹⁰ Четвериков. С. 35.
- ¹¹ Dolgun. P. 62. Нацистський лідер Альберт Шпеер дуже схоже «гуляв» після поразки Німеччини у тюрмі Шпандау.
- ¹² E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 193, 267.
- ¹³ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
- ¹⁴ ГАРФ, 9413/1/17; 9412/1/25, 9413/1/6.
- ¹⁵ ГАРФ, 8131/37/360.
- ¹⁶ ГАРФ, 8131/37/796, 1250, 1251.
- ¹⁷ Заболоцкий. С. 310–311.
- ¹⁸ Buber-Neumann. P. 36.
- ¹⁹ ГАРФ, 9401/13/14.
- ²⁰ Buber-Neumann. P. 33.
- ²¹ Трубеткой. С. 261.
- ²² Nadezhda Grankina, «Notes by Your Contemporary», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 119.
- ²³ Ясный. С. 1–50.
- ²⁴ Dolgun. P. 15.
- ²⁵ Див., наприклад, Gorbатов. P. 111; чи Zarod. P. 45. Яків Ефруссі назвав свої тюремні спогади «Кто на “Э”?».
- ²⁶ Веселая. С. 30–33.
- ²⁷ Бершадская. С. 37–39.
- ²⁸ Веселая. С. 30–33.
- ²⁹ Buber-Neumann. P. 36, 37.

- ³⁰ Адамова-Слиозберг. С. 17, 18.
³¹ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 200–216.
³² Шихеева-Гайстер. С. 99–101.
³³ Быстролетов. С. 115.
³⁴ Печуро, інтерв'ю з автором.
³⁵ ГАРФ, 9489/2/31.
³⁶ Weissberg. P. 278.
³⁷ Lipper. P. 7–10.
³⁸ Zarod. P. 39.
³⁹ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
⁴⁰ Razgon. P. 223.
⁴¹ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 116, Folder 2.
⁴² Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 215.
⁴³ Олицкая. С. 180–189.
⁴⁴ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 71–72.
⁴⁵ Dolgun. P. 95.
⁴⁶ Веселая. С. 312.
⁴⁷ Жигулин. С. 53.
⁴⁸ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 200–216.
⁴⁹ Ibid. P. 213, 216.

Розділ 9. Етап, прибуття, відбір

- ¹ Sutherland. P. 136.
² E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 205.
³ Sgovio. P. 129–135.
⁴ Хачатрян, інтерв'ю з автором.
⁵ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 100.
⁶ ГАРФ, 8466/1/23.
⁷ Анонімне джерело, бесіда з автором, Вільнюс, вересень 1991 року; Фидельгольц.
⁸ Gławacki. P. 320–405.
⁹ Bardach. P. 156.
¹⁰ Dostoevsky. P. 170.
¹¹ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
¹² Busa. P. 26.
¹³ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
¹⁴ Larina. P. 149.
¹⁵ Gliksman. P. 230–231.
¹⁶ Panin. P. 36.
¹⁷ Ptasnik. P. 846–854.
¹⁸ Noble. P. 71.
¹⁹ Тииф. С. 125.
²⁰ Busa. P. 29.
²¹ Знаменская. С. 20–22.
²² Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder I, Files 1253 and 6294.
²³ Заболоцкий. С. хх.
²⁴ Бершадская. С. 47–49.
²⁵ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 229.
²⁶ Яковенко. С. 176–179.
²⁷ Гаген-Торн. С. 69–72.
²⁸ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
²⁹ Ibid., Box 110, Folder 2.
³⁰ Ptasnik. P. 853.

- ³¹ Armonas. P. 40–44.
- ³² Сандрацкая. Неопубліковані спогади.
- ³³ Кауфман. С. 228–233.
- ³⁴ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder 1, File 1253.
- ³⁵ Stephan, *The Russian Far East*. P. 225–232.
- ³⁶ Твардовский. С. 249–251.
- ³⁷ Sgovio. P. 135–144.
- ³⁸ Conquest, *Kolyma*. P. 20.
- ³⁹ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder 1, File 1253.
- ⁴⁰ Нерлер. С. 360–379.
- ⁴¹ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder 1, File 15876.
- ⁴² Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 113, Folder 9.
- ⁴³ Sgovio. P. 140.
- ⁴⁴ Conquest, *Kolyma*. P. 24; E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 351–353.
- ⁴⁵ Conquest, *Kolyma*. P. 25.
- ⁴⁶ Ibid. P. 25–27; Голованов.
- ⁴⁷ Nordlander, «Capital of the Gulag». P. 290–291; Conquest, *Kolyma*. P. 25.
- ⁴⁸ Олицкая. С. 229–233.
- ⁴⁹ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 353.
- ⁵⁰ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder 1, Files 6294, 15882, and 15876.
- ⁵¹ Sgovio. P. 143.
- ⁵² Kuusinen. P. 150.
- ⁵³ Lipper. P. 92–95.
- ⁵⁴ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder 1, File 1722.
- ⁵⁵ Елена Глинка. Колымский трамвай // Виленский Семен (ред.). Освенцим без печей. С. 10–16.
- ⁵⁶ Bardach. P. 191–193.
- ⁵⁷ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder 1, File 1253.
- ⁵⁸ ГАРФ, 9401/1/614.
- ⁵⁹ ГАРФ, 9401/13/61.
- ⁶⁰ ГАРФ, 9401/13/64.
- ⁶¹ ГАРФ, 9401/2/171, 199.
- ⁶² ГАРФ, 8131/37/2063.
- ⁶³ ГАРФ, 8131/37/2041.
- ⁶⁴ Гаген-Торн. С. 69–72.
- ⁶⁵ Ekart. P. 44.
- ⁶⁶ Яковенко. С. 176–179.
- ⁶⁷ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 495–496.
- ⁶⁸ Жженов. С. 74.
- ⁶⁹ Armonas. P. 137.
- ⁷⁰ Гурский. Неопубліковані спогади.
- ⁷¹ Чирков. С. 22.
- ⁷² Colonna-Czosnowski. P. 53.
- ⁷³ ГАРФ, 9414/1/2743.
- ⁷⁴ Олицкая. С. 234–244.
- ⁷⁵ Адамова-Слиозберг. С. 47.
- ⁷⁶ Смирнова, інтерв'ю з автором.
- ⁷⁷ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ⁷⁸ Bardach. P. 227.
- ⁷⁹ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ⁸⁰ Улановская. С. 356–365.
- ⁸¹ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 341.
- ⁸² Ширяев. С. 31–37.

- ⁸³ Наприклад, ГАРФ, 9489/2/25.
⁸⁴ Weissberg. P. 92.
⁸⁵ Gliksman. P. 240; Адамова-Слиозберг. С. 48.
⁸⁶ Yakir. P. 117.
⁸⁷ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 365.
⁸⁸ ГАРФ, 5446/1/54.
⁸⁹ ГАРФ, 9401/12/316.
⁹⁰ Bien. Неопубліковані спогади.
⁹¹ Gliksman. P. 218–221.
⁹² Геген-Торн. С. 149.
⁹³ Herling. P. 27.
⁹⁴ Gliksman. P. 246–248.

Розділ 10. Життя в таборах

- ¹ Віленський, друкується з дозволу автора.
² Охотин, Рогинский. С. 137–525.
³ Окуневская. С. 391.
⁴ ГАРФ, 5446/1/54, 9401/12/316.
⁵ ГАРФ, 9489/2/20.
⁶ ГАРФ, 9401/12/316.
⁷ ГАРФ, 9414/6/24.
⁸ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 137.
⁹ Buber-Neumann. P. 75.
¹⁰ ГАРФ, 9401/12/316.
¹¹ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 130.
¹² Sofsky. P. 55.
¹³ ГАРФ, 9489, архіви Дмитлагу (наприклад, 9489/2/31).
¹⁴ ГАРФ, 9401/12/316.
¹⁵ ГАРФ, 9401, зібрання автора.
¹⁶ ГАРФ, 8131/37/361.
¹⁷ ГАРФ, 8131/37/542.
¹⁸ ГАРФ, 9401/10/136, 9401/1/4240.
¹⁹ Губерман. С. 33.
²⁰ Адамова-Слиозберг. С. 48.
²¹ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
²² Zarod. P. 103.
²³ Куц. С. 165.
²⁴ Львов. Неопубліковані спогади.
²⁵ Herling. P. 29.
²⁶ У Sofsky, *The Order of Terror* автор теж пише про час і простір в'язнів. Цю ідею я запозичила у нього.
²⁷ Фрид. С. 136.
²⁸ ГАРФ, 9401/12/316.
²⁹ Zarod. P. 99–100.
³⁰ Фрид. С. 136.
³¹ Zarod. P. 102.
³² ГАРФ, 9401/12/316; Zarod. P. 102.
³³ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 370.
³⁴ Nordlander, «Capital of the Gulag». P. 158; Митин.
³⁵ Олицкая. С. 234–244; Nordlander, «Capital of the Gulag». P. 159.
³⁶ Олицкая. С. 234–244.
³⁷ ГАРФ, зібрання автора.

- ³⁸ ГАРФ, 9401/13/127.
- ³⁹ ГАРФ, 9401/13/128; Бердинских. С. 24–43.
- ⁴⁰ Морозов. ГУЛАГ в Коми-крае. С. 72–75.
- ⁴¹ Бондаревский. С. 44.
- ⁴² Галицкий. Этого забыть нельзя // Уроки. С. 83–85.
- ⁴³ MacQueen.
- ⁴⁴ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ⁴⁵ ГАРФ, 9414/1/2741.
- ⁴⁶ Zarod. P. 104.
- ⁴⁷ Мирек. Записки заключенного. С. 116.
- ⁴⁸ Herling. P. 113.
- ⁴⁹ Lipper. P. 214; Zarod. P. 104–105.
- ⁵⁰ ГАРФ, 9489/2/11.
- ⁵¹ Цит. за Жигулин. С. 121.
- ⁵² Сулимов. С. 45–55.
- ⁵³ Sieminski. P. 45.
- ⁵⁴ ГАРФ, 8131/37/543.
- ⁵⁵ ГАРФ, 9414/1/2887.
- ⁵⁶ ГАРФ, 9414/1/496, наказ від червня 1951 року про облаштування табору «за планом ГУЛАГу».
- ⁵⁷ ГАРФ, 9414/6/24.
- ⁵⁸ Евстуничев. С. 88.
- ⁵⁹ Сулимов. С. 53.
- ⁶⁰ ГАРФ, 8131/37/4547.
- ⁶¹ Buber-Neumann. P. 75.
- ⁶² ГАРФ, 9401/13/274.
- ⁶³ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ⁶⁴ ГАРФ, 9401/10/141.
- ⁶⁵ Lipper. P. 131.
- ⁶⁶ Фільштинський, інтерв'ю з автором.
- ⁶⁷ Аргінська, інтерв'ю з автором.
- ⁶⁸ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ⁶⁹ Петрус. С. 58–65.
- ⁷⁰ Печуро, інтерв'ю з автором.
- ⁷¹ Печуро, інтерв'ю з автором; Булгаков, інтерв'ю з автором.
- ⁷² Аргінська, інтерв'ю з автором.
- ⁷³ Печуро, інтерв'ю з автором; Петрус. С. 58–65.
- ⁷⁴ Розина. С. 67–75.
- ⁷⁵ Смирнова, інтерв'ю з автором.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Sgovio. P. 186.
- ⁷⁸ Варди. С. 93–150.
- ⁷⁹ ГАРФ, 9414/6/24, 25.
- ⁸⁰ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 268.
- ⁸¹ Розина. С. 67–75.
- ⁸² Vogelfanger. P. 67.
- ⁸³ Окуневская. С. 391.
- ⁸⁴ Голованов. С. 110–115, 122.
- ⁸⁵ Петрус. С. 58–65.
- ⁸⁶ Colonna-Czosnowski. P. 113.
- ⁸⁷ ГАРФ, 9414/4/1 («Перековка» 30 июня 1934 года).
- ⁸⁸ Karta, Archiwum Wschodnie, V/AC/183.
- ⁸⁹ ГАРФ, 5446/1/54; Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 14.

- ⁹⁰ ГАРФ, 9401/1/713.
- ⁹¹ Waydenfeld. P. 132.
- ⁹² Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 132.
- ⁹³ ГАРФ, 9489/2/20.
- ⁹⁴ ГАРФ, 8131/37/357.
- ⁹⁵ ГАРФ, 8131/37.
- ⁹⁶ ГАРФ, 9401/13/16.
- ⁹⁷ ГАРФ, 9489/2/20/64.
- ⁹⁸ Аргінська, інтерв'ю з автором.
- ⁹⁹ Сітко, інтерв'ю з автором.
- ¹⁰⁰ Фільштинський, інтерв'ю з автором.
- ¹⁰¹ Жигулин. С. 174–178.
- ¹⁰² Печуро, інтерв'ю з автором.
- ¹⁰³ ГАРФ, 9414/3/9.
- ¹⁰⁴ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 337–138, 338–339, 340.
- ¹⁰⁵ Sgovio. P. 175.
- ¹⁰⁶ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 341.
- ¹⁰⁷ Розина. С. 67–75.
- ¹⁰⁸ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 336.
- ¹⁰⁹ Левинсон. С. 39–40.
- ¹¹⁰ Агтмонас. P. 123.
- ¹¹¹ Сітко, інтерв'ю з автором.
- ¹¹² Сулимов. С. 43.
- ¹¹³ ГАРФ, 9489/2/15.
- ¹¹⁴ ГАРФ, 9401/1/713.
- ¹¹⁵ ГАРФ, 9401/13/08.
- ¹¹⁶ ГАРФ, 9401/13/140.
- ¹¹⁷ ГАРФ, 9401/13/189; 9401/1/713; 9401/13/141, 119.
- ¹¹⁸ ГАРФ, 9489/2/20/109–113.
- ¹¹⁹ Кедровий Шор, зібрання документів автора.
- ¹²⁰ Наринский. Воспоминания. С. 138.
- ¹²¹ Там само. С. 136–137.
- ¹²² Кедровий Шор, зібрання документів автора; ГАРФ, 9489/2/5.
- ¹²³ ГАРФ, 9489/2/19.
- ¹²⁴ Gliksmann. P. 301.
- ¹²⁵ ГАРФ, 9401/13/189.
- ¹²⁶ Горохова В. Рапорт врача // Уроки. С. 103–105.
- ¹²⁷ Алин. С. 185–191.
- ¹²⁸ Petrov. P. 216, 178.
- ¹²⁹ Яковенко. С. 180–181.
- ¹³⁰ Самсонов. Жизнь продолжается. С. 70–71.
- ¹³¹ ГАРФ, 9414/1/25.
- ¹³² ГАРФ, 9489/2/10.
- ¹³³ ГАРФ, 8131/37/809, 797, 1251.
- ¹³⁴ Кедровий Шор, зібрання документів автора.
- ¹³⁵ ГАРФ, 8131/37/361.
- ¹³⁶ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 386–389.
- ¹³⁷ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 65.
- ¹³⁸ Кедровий Шор, зібрання документів автора.
- ¹³⁹ ГАРФ, 8181/37/4544.
- ¹⁴⁰ Веселовский. С. 131.
- ¹⁴¹ Алин. С. 185–191.
- ¹⁴² Zarod. P. 100.

- ¹⁴³ Ibid. P. 140.
- ¹⁴⁴ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 74.
- ¹⁴⁵ Petrov. P. 99.
- ¹⁴⁶ Sgovio. P. 161.
- ¹⁴⁷ Zarod. P. 100.
- ¹⁴⁸ Panin. P. 74, 162.
- ¹⁴⁹ Печуро, інтерв'ю з автором.

Розділ 11. Праця в таборах

- ¹ Наводиться у Cohen. P. 96–97.
 - ² ГАРФ, 9414/6 (фотоальбоми).
 - ³ Охотин, Рогинский. С. 137–476.
 - ⁴ ГАРФ, 9414/6/8.
 - ⁵ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind, Within the Whirlwind*.
 - ⁶ Сітко, інтерв'ю з автором.
 - ⁷ Фильштинский. С. 37.
 - ⁸ ГАРФ, 9489/2/9.
 - ⁹ Прядилов. С. 113–114.
 - ¹⁰ Weissberg. P. 96.
 - ¹¹ Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*. P. 49.
 - ¹² Кресс. Новый пионер, или Колымская селекция // Виленский. Освенцим без печей. С. 62–
- 70.
- ¹³ Зорін, інтерв'ю з автором.
 - ¹⁴ Миндлин. С. 52–57.
 - ¹⁵ Sofsky. P. 168.
 - ¹⁶ Печуро, інтерв'ю з автором.
 - ¹⁷ Див., наприклад, фото в архіві Товариства «Меморіал».
 - ¹⁸ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 255.
 - ¹⁹ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 405, 407.
 - ²⁰ Улановская. С. 356–365.
 - ²¹ Petrov. P. 208, 178.
 - ²² Zarod. P. 114.
 - ²³ Bardach. P. 233–234.
 - ²⁴ Сулимов. С. 57.
 - ²⁵ Фильштинский. С. 38.
 - ²⁶ Быстролетов. С. 162.
 - ²⁷ Bardach. P. 232–233.
 - ²⁸ ГАРФ, 9401/13/141.
 - ²⁹ ГАРФ, 8131/37/4547.
 - ³⁰ Див., наприклад, Жженов. С. 69.
 - ³¹ Lipper. P. 135.
 - ³² Георг Віктор Згорницький, плівка, надіслана авторові, квітень 1998 року.
 - ³³ Petrov. P. 178.
 - ³⁴ Фильштинский. С. 39.
 - ³⁵ ГАРФ, 9401/1/713.
 - ³⁶ Petrov. P. 208.
 - ³⁷ Zarod. P. 114.
 - ³⁸ Bardach. P. 233.
 - ³⁹ Олишкая. С. 234–244.
 - ⁴⁰ Weissberg. P. 63.
 - ⁴¹ Ekart. P. 83.
 - ⁴² Усакова, інтерв'ю з автором.

- ⁴³ Dolgun. P. 185.
- ⁴⁴ Документ ГАРФ без номера, зібрання автора.
- ⁴⁵ Razgon. P. 155. Примітивні пілки виставлені в експозиції музею у Медвежьегорську.
- ⁴⁶ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Norlander, «Capital of the Gulag». P. 170.
- ⁴⁹ ГАРФ, 9414/4/3.
- ⁵⁰ Norlander, «Capital of the Gulag». P. 182.
- ⁵¹ Dagor. P. 10.
- ⁵² Максимович. С. 91–100.
- ⁵³ Добровольский; Охотин, Рогинский. С. 220–221, 341–343.
- ⁵⁴ ГАРФ, 9414/6/23.
- ⁵⁵ СЛОН, т. I, 1924 (зібрання ГАРФ).
- ⁵⁶ Чухин. Каналоармейцы. С. 127–131.
- ⁵⁷ Sgovio. P. 184.
- ⁵⁸ ГАРФ, 9401/1/567.
- ⁵⁹ ГАРФ, 9401/10/68.
- ⁶⁰ Фельдгун. Неопубліковані спогади.
- ⁶¹ ГАРФ, 9401/1/567.
- ⁶² Herling. P. 157–158.
- ⁶³ Wigmans. P. 127; Кораллов, інтерв'ю з автором.
- ⁶⁴ ГАРФ, 9401/1/2443.
- ⁶⁵ ГАРФ, 9401/1/567.
- ⁶⁶ ГАРФ, 9414/1/1442.
- ⁶⁷ Фильштинский. С. 163–169.
- ⁶⁸ ГАРФ, 9414/1/1441.
- ⁶⁹ Ekart. P. 82.
- ⁷⁰ ГАРФ, 9414/1/1440.
- ⁷¹ ГАРФ, 9414/4/145.
- ⁷² Kotkin. P. 232.
- ⁷³ Андресва, інтерв'ю з автором.
- ⁷⁴ Трус, інтерв'ю з автором.
- ⁷⁵ Ekart. P. 82.
- ⁷⁶ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ⁷⁷ Herling. P. 155.
- ⁷⁸ ГАРФ, 9414/1/1460.
- ⁷⁹ ГАРФ, 9414/1/1461; Охотин, Рогинский. С. 195.
- ⁸⁰ ГАРФ, 9414/1/1461.
- ⁸¹ Володимир Буковський, у бесіді з автором.

Розділ 12. Покарання і заохочення

- ¹ Подається у Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 460.
- ² Кауфман. С. 249.
- ³ Herling. P. 199.
- ⁴ ГАРФ, 9401/12/316.
- ⁵ Kuusinen. P. 201–202.
- ⁶ Razgon. P. 139–140.
- ⁷ ГАРФ, 9401/1/713, 9401/12/316.
- ⁸ Bardach. P. 213–215.
- ⁹ Herling. P. 199, 200.
- ¹⁰ Улановская. С. 358.
- ¹¹ Herling. P. 200.

- ¹² ГАРФ, 9489/2/5.
- ¹³ Nordlander, «Capital of the Gulag». Р. 230–231.
- ¹⁴ Адамова-Слюозберг. С. 66.
- ¹⁵ Світлана Дойніцина, директор місцевого історичного музею в Іскітімі, розмова з автором 1 березня 1999 року.
- ¹⁶ Самахова. Лагерная пыль // Возвращенная память, т. I. С. 38–42.
- ¹⁷ ГАРФ, 5446/1/54.
- ¹⁸ ГАРФ, 9401/12/316.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ ГАРФ, 9401/1/3463.
- ²¹ Див., наприклад, Чирков. С. 54–55; Максимович. С. 82–90.
- ²² ГАРФ, 8131/37/542.
- ²³ ГАРФ, 9489/2/20.
- ²⁴ Быстролетов. С. 377–378.
- ²⁵ Розина. С. 65.
- ²⁶ Armonas. Р. 123–126.
- ²⁷ Gorbатов. Р. 121.
- ²⁸ Быстролетов. С. 385–386.
- ²⁹ Морозов. С. 101–103.
- ³⁰ Приклад цього є в документах Кедрового Шору, зібрання автора.
- ³¹ ГАРФ, 9401/12/316.
- ³² Морозов. С. 171–175.
- ³³ Быстролетов. С. 169.
- ³⁴ Улановская. С. 403.
- ³⁵ Жженов. С. 104–106.
- ³⁶ ГАРФ, 9489/2/5.
- ³⁷ Herling. Р. 93.
- ³⁸ Голованов. С. 128.
- ³⁹ Королева, інтерв'ю з автором.
- ⁴⁰ Ясный. С. 52–53.
- ⁴¹ Быстролетов. С. 391.
- ⁴² Herling. Р. 92.
- ⁴³ Гогуа. Неопубліковані спогади.
- ⁴⁴ Herling. Р. 95.
- ⁴⁵ Solzhenitsyn, *The First Circle*. Р. 221; Thomas. Р. 175–177.
- ⁴⁶ Мазус. С. 34–37.
- ⁴⁷ Herling. Р. 95.

Розділ 13. Охоронці

- ¹ Віктор Шміров, бесіда з автором, 31 березня 1998 року. Шміров є директором Пермського музею ГУЛАГу.
- ² Див. список посадовців Біломорського каналу, виключених з партії, серед іншого за сексуальні стосунки з в'язнями, у ГАРФ, 9414/4/29.
- ³ НАРК, 865/1/(10/52).
- ⁴ Куперман. Неопубліковані спогади.
- ⁵ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. Р. 154.
- ⁶ Див., наприклад, ГАРФ, 9414/4/10.
- ⁷ ГАРФ, 9401/13/61, 9401/1/743.
- ⁸ Кузмина. С. 93–99.
- ⁹ ГАРФ, 9401/2/319.
- ¹⁰ ГАРФ, 9414/3/40.
- ¹¹ Razgon. Р. 201–210.

- ¹² Petrov, «Cekisti e il secondino».
- ¹³ Ibid. Існували і винятки, одним з яких була кар'єра Віктора Абакумова. Він починав у ГУЛАГу, проте вибрався у керівники СМЕРШу (радянська контррозвідка). Див. Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 141–142.
- ¹⁴ Ivanova, *ibid.* P. 145.
- ¹⁵ Я вдячна Террі Мартіну за відзначення цього моменту.
- ¹⁶ Melgunov. P. 241. Див. також Petrov, «Cekisti e il secondino».
- ¹⁷ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 140.
- ¹⁸ Ibid. P. 150.
- ¹⁹ ГАРФ, 9401/1/743.
- ²⁰ Petrov, «Cekisti e il secondino».
- ²¹ Смирнова, інтерв'ю з автором.
- ²² Кокурин, Петров, ГУЛАГ. С. 798–857.
- ²³ РГАСПИ, 119/3/1, 6, 12, 206; 119/4/66.
- ²⁴ Petrov, «Cekisti e il secondino».
- ²⁵ ГАРФ, 9414/4/3.
- ²⁶ ГАРФ, 9401/1/4240.
- ²⁷ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 163.
- ²⁸ Див., наприклад, ГАРФ, 9414/3/40, 9401/1/743.
- ²⁹ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 143, 161.
- ³⁰ ГАРФ, 9489/2/16.
- ³¹ ГАРФ, 9414/3/40.
- ³² ГАРФ, 8131/37/357.
- ³³ ГАРФ, 8131/37/2063.
- ³⁴ Василєєва, інтерв'ю з автором.
- ³⁵ ГАРФ, 9401/13/1.
- ³⁶ ГАРФ, 9401/13/10; 9489/2/5; 9401/13/5.
- ³⁷ ГАРФ, 9401/1а/6.
- ³⁸ Nordlander, «Capital of the Gulag». P. 183.
- ³⁹ Печуро, інтерв'ю з автором.
- ⁴⁰ Roeder. P. 128–130.
- ⁴¹ Кучин. Полянский ИТЛ. С. 10–16.
- ⁴² Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 159–160.
- ⁴³ Ibid. P. 160.
- ⁴⁴ Stajner. P. 241–142.
- ⁴⁵ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 160.
- ⁴⁶ McQueen.
- ⁴⁷ ГАРФ, 8131/37/2063; 9401/12/316.
- ⁴⁸ Kuusinen. P. 173.
- ⁴⁹ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 376–378.
- ⁵⁰ Sgovio. P. 247–248.
- ⁵¹ Nordlander, «Capital of the Gulag».
- ⁵² Ротфорт. С. 78–80.
- ⁵³ Razgon. P. 214.
- ⁵⁴ Vogelfanger. P. 147, 178.
- ⁵⁵ Kopelev. P. 372–375.
- ⁵⁶ Nordlander, «Capital of the Gulag». P. 277.
- ⁵⁷ Razgon. P. 228.
- ⁵⁸ Старостин. С. 83–88.
- ⁵⁹ Документ ГАРФ із зібрання автора.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Див. Goldhagen.
- ⁶² Смирнова, інтерв'ю з автором.

- ⁶³ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ⁶⁴ Аргінська, інтерв'ю з автором.
- ⁶⁵ ГАРФ, 8131/37/100.
- ⁶⁶ R. Medvedev. P. 282.
- ⁶⁷ Razgon. P. 221.
- ⁶⁸ Горчаков. Л-1-105. С. 156–157.
- ⁶⁹ Прядилов. С. 81–95.
- ⁷⁰ ГАРФ, 8131/37/1253.
- ⁷¹ Левинсон. С. 40.
- ⁷² Жигулин. С. 154; Сандрацкая. Неопубліковані спогади. С. 51.
- ⁷³ Гнедин. С. 117.
- ⁷⁴ Бердинских. С. 22.
- ⁷⁵ ГАРФ, 9489/2/20; 9401/13/61.
- ⁷⁶ Булгаков, інтерв'ю з автором.
- ⁷⁷ ГАРФ, 8131/37/809.
- ⁷⁸ Жигулин. С. 157.
- ⁷⁹ Бердинских. С. 22.
- ⁸⁰ Дьяков. С. 65.
- ⁸¹ Lipper. P. 241–243.
- ⁸² Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 149.
- ⁸³ Улановская. С. 316.
- ⁸⁴ Козлов. Севвостлаг НКВД СССР. С. 89.
- ⁸⁵ Weiner, «Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia».
- ⁸⁶ Жигулин. С. 157.
- ⁸⁷ Stajner. P. 69.
- ⁸⁸ Buber-Neumann. P. 125.
- ⁸⁹ Шрейдер. С. 193.
- ⁹⁰ MacQueen.
- ⁹¹ Anna Zakharova, «The Defense of a Prison Camp Official», Cohen. P. 143.
- ⁹² Інтерв'ю автора з анонімним джерелом.
- ⁹³ Hochschild. P. 65.
- ⁹⁴ MacQueen.
- ⁹⁵ Razgon. P. 214.
- ⁹⁶ ГАРФ, 8131/37/809.
- ⁹⁷ Бердинских. С. 28.
- ⁹⁸ Zarod. P. 94.
- ⁹⁹ ГАРФ, 8131/37.

Розділ 14. В'язні

- ¹ Dostoevsky. P. 29.
- ² E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 353–354.
- ³ Gorbato. P. 125.
- ⁴ Ekart. P. 71–74.
- ⁵ Иоффе. С. 8–9.
- ⁶ Razgon. P. 184.
- ⁷ Colonna-Czosnowski. P. 109.
- ⁸ Varese. P. 162–164.
- ⁹ Абрамкин, Чеснокова. С. 7–22.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Dostoevsky. P. 35.
- ¹² Абрамкин, Чеснокова. С. 10.
- ¹³ Razgon. P. 185.

- ¹⁴ Dolgun. P. 139–160.
- ¹⁵ Кораллов, інтерв'ю з автором.
- ¹⁶ Абрамкин, Чеснокова. С. 9.
- ¹⁷ Кораллов, інтерв'ю з автором.
- ¹⁸ Varese. P. 146–150.
- ¹⁹ Медведев Н. С. 14–16.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 411.
- ²² Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 445.
- ²³ Жигулин. С. 136.
- ²⁴ Бердинских. С. 291–315.
- ²⁵ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ²⁶ Акаревич А. Блатные слова // Соловецкие острова, февраль, 1925 г., № 2 (СКМ).
- ²⁷ Губерман. С. 72–73.
- ²⁸ ГАРФ, 9489/2/15.
- ²⁹ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 7.
- ³⁰ Фельдгун. Неопубліковані спогади.
- ³¹ Бердинских. С. 132.
- ³² Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 441.
- ³³ Sgovio. P. 165–169.
- ³⁴ ГАРФ, 8131/37/1261.
- ³⁵ Лихачев. Картежные игры уголовников // Соловецкие острова, 1930, № 1. С. 32–35 (СКМ).
- ³⁶ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
- ³⁷ Herling. P. 18.
- ³⁸ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 113, Folder 2.
- ³⁹ Gorbатов. P. 140–141.
- ⁴⁰ Colonna-Czosnowski. P. 126–131.
- ⁴¹ Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*. P. 316.
- ⁴² Varese. P. 159.
- ⁴³ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
- ⁴⁴ Земсков. Заключенные в 1930-е годы. С. 68.
- ⁴⁵ Дутин. ГУЛАГ глазами историка; Земсков, там само. С. 65.
- ⁴⁶ Adamova-Sliozberg, «My Journey», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 2.
- ⁴⁷ Elletson. P. 2.
- ⁴⁸ Кучин. Полянский ИТЛ. С. 37–38.
- ⁴⁹ Ekart. P. 69.
- ⁵⁰ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 334–335; Razgon. P. 93.
- ⁵¹ Razgon. P. 93.
- ⁵² Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 258–259.
- ⁵³ Warwick. Неопубліковані спогади.
- ⁵⁴ Фрид. С. 235.
- ⁵⁵ Федерольф. С. 123.
- ⁵⁶ Пурижинська, інтерв'ю з автором.
- ⁵⁷ Трус, інтерв'ю з автором.
- ⁵⁸ Геген-Торн. С. 77.
- ⁵⁹ Razgon. P. 138.
- ⁶⁰ Ekart. P. 192.
- ⁶¹ Leipman. P. 69.
- ⁶² Ekart. P. 67–68.
- ⁶³ Noble. P. 121.
- ⁶⁴ Leipman. P. 89.
- ⁶⁵ Ekart. P. 191.

- ⁶⁶ Dostoevsky. P. 51.
- ⁶⁷ Чухин. Каналоармейцы. С. 164–167.
- ⁶⁸ ГАРФ, 9489/2/5.
- ⁶⁹ Herling. P. 25.
- ⁷⁰ S. I. Kuznetsov.
- ⁷¹ Полонский.
- ⁷² MacQueen.
- ⁷³ Panin. P. 187.
- ⁷⁴ Stajner. P. 203.
- ⁷⁵ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 401.
- ⁷⁶ Hoover, Adam Galinski Collection.
- ⁷⁷ Wat. P. 47.
- ⁷⁸ Хачатрян, інтерв'ю з автором.
- ⁷⁹ Вуса. Р. 122.
- ⁸⁰ Негретов, інтерв'ю з автором.
- ⁸¹ Кораллов, інтерв'ю з автором.
- ⁸² Сітко, інтерв'ю з автором.
- ⁸³ Пурижинська, інтерв'ю з автором.
- ⁸⁴ ГАРФ, 9414/1/206 (статистика щодо національного складу за 1954 рік).
- ⁸⁵ Petrov. P. 119–137.
- ⁸⁶ Трус, інтерв'ю з автором.
- ⁸⁷ Федерольф. С. 234.
- ⁸⁸ Гаген-Торн. С. 205.
- ⁸⁹ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ⁹⁰ Печуро, інтерв'ю з автором.
- ⁹¹ Larina. P. 159.
- ⁹² Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 330.
- ⁹³ Дьяков. С. 60–67.
- ⁹⁴ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 351–352.
- ⁹⁵ Shentalinsky. P. 163–165.
- ⁹⁶ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ⁹⁷ Гаген-Торн. С. 208.
- ⁹⁸ Kuusinen. P. 202.
- ⁹⁹ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 65–66.
- ¹⁰⁰ Улановская. С. 300.
- ¹⁰¹ Аргінська, інтерв'ю з автором.
- ¹⁰² Гаген-Торн. С. 208.

Розділ 15. Жінки і діти

- ¹ Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 53–54.
- ² Наприклад, Vilensky, інтерв'ю з автором.
- ³ Buber-Neumann. P. 38.
- ⁴ Herling. P. 136.
- ⁵ Ibid., 134–135.
- ⁶ Левинсон. С. 72–75.
- ⁷ ГАРФ, 9401/13/107.
- ⁸ Див., наприклад, Алин. С. 157–160 та Евстюничев. С. 19–20.
- ⁹ Статистичні дані зібрано з різних джерел, дякую Олександрі Кокуріну.
- ¹⁰ «Not Part of My Sentence: Violations of the Human Rights of Women in Custody».
- ¹¹ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 415–431.
- ¹² Sgovio. P. 173–174.
- ¹³ Абрамкин, Чеснокова. С. 18; Marchenko. *To Live Like Everyone*. P. 16.

- ¹⁴ Yakir. P. 46–47.
- ¹⁵ Улановская. С. 388–391; Львов. Неопубліковані спогади.
- ¹⁶ Улановская, там само.
- ¹⁷ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ¹⁸ Фрид. С. 186–187.
- ¹⁹ Львов. Неопубліковані спогади.
- ²⁰ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ²¹ Печуро, інтерв'ю з автором.
- ²² Андрєсва, інтерв'ю з автором.
- ²³ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 233.
- ²⁴ Фільштинський, інтерв'ю з автором.
- ²⁵ Hava Volovich, «My Past», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 260.
- ²⁶ Львов. Неопубліковані спогади.
- ²⁷ Busa. P. 134–135.
- ²⁸ Razgon. P. 163–164.
- ²⁹ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 233.
- ³⁰ Herling. P. 135.
- ³¹ Фрид. С. 187.
- ³² Там само. С. 187–188.
- ³³ Жигулин. С. 128–133.
- ³⁴ Vogelfanger.
- ³⁵ Сітко та Печуро, інтерв'ю з автором.
- ³⁶ Кауфман. С. 223.
- ³⁷ Сітко, інтерв'ю з автором.
- ³⁸ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 248–249.
- ³⁹ Ibid. P. 249.
- ⁴⁰ Оперативний наказ НКВД від 15 серпня 1937 року; у «Сборник...». С. 86–93.
- ⁴¹ ГАРФ, 9401/13/66.
- ⁴² Кауфман. С. 188–189.
- ⁴³ Natalya Zaporozhets, Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 532–539.
- ⁴⁴ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 428.
- ⁴⁵ Там само. С. 41–42.
- ⁴⁶ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ⁴⁷ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 117.
- ⁴⁸ Наприклад, амністія для жінок з дітьми 1945-го, як і 1948-го року, не поширювалася на політичних ув'язнених. ГАРФ 8131/37/4554; 9401/13/191; 9401/1/743.
- ⁴⁹ Хачатрян, інтерв'ю з автором.
- ⁵⁰ Lahti. Неопубліковані спогади. Дякую за цей рукопис Рубену Раяла.
- ⁵¹ Joffe. P. 124.
- ⁵² Фрид. С. 184; ГАРФ, 9414/1/2741.
- ⁵³ Андрєсва, інтерв'ю з автором.
- ⁵⁴ Яковенко. С. 196.
- ⁵⁵ Hava Volovich, «My Past», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 260–264.
- ⁵⁶ ГАРФ, 9414/6/44; 45.
- ⁵⁷ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 3.
- ⁵⁸ ГАРФ, 9401/2/234.
- ⁵⁹ ГАРФ, 8313/37/4554, 1261.
- ⁶⁰ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 150.
- ⁶¹ Joffe. P. 127–135.
- ⁶² ГАРФ, 8313/37/4554.
- ⁶³ Анонімне джерело, інтерв'ю з автором.
- ⁶⁴ ГАРФ, 8313/37/4554.
- ⁶⁵ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 3–11.

⁶⁶ Хоча колишня співробітниця адміністрації, яка просила не назвати її імені, заперечувала це, дуже багато мемуаристів згадують про розділення матерів і дітей. Сусанна Печуро каже, що в особливих таборах це було загальноприйнятною практикою.

⁶⁷ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 241–242.

⁶⁸ Агмопас. Р. 156–161.

⁶⁹ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 320.

⁷⁰ Базаров. С. 362.

⁷¹ Там само. С. 370–376.

⁷² Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 144.

⁷³ ГАРФ, 9401/1а/20.

⁷⁴ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 248.

⁷⁵ Там само. С. 247.

⁷⁶ ГАРФ, 9401/13/20.

⁷⁷ Yakir. Р. 31.

⁷⁸ Эхо из небытия. С. 289–292.

⁷⁹ Юрганова, інтерв'ю з автором.

⁸⁰ Hochschild. Р. 87.

⁸¹ Печуро, інтерв'ю з автором.

⁸² Lahti. Неопубліковані спогади.

⁸³ ГАРФ, 9414/1/27.

⁸⁴ Serge. Р. 28.

⁸⁵ Базаров. С. 383.

⁸⁶ ГАРФ, 9414/1/42, 9401/13/7; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. Р. 447–451.

⁸⁷ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 11.

⁸⁸ ГАРФ, 9414/1/42; Базаров. С. 385–393.

⁸⁹ Razgon. Р. 162.

⁹⁰ ГАРФ, 9412/1/58.

⁹¹ ГАРФ, 9401/1а/62, 7.

⁹² ГАРФ, 8131/37/4553.

⁹³ ГАРФ, 9401/13/57.

⁹⁴ Yakir. Р. 32–62.

⁹⁵ Kmiecik. Р. 70–74.

⁹⁶ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 283–293.

⁹⁷ Conquest, *The Great Terror*. Р. 274.

⁹⁸ ГАРФ, 8131/37/2063.

⁹⁹ ГАРФ, 9414/1/27.

¹⁰⁰ Kmiecik. Р. 93–94.

¹⁰¹ ГАРФ, 9401/13/81.

¹⁰² ГАРФ, 8131/37/2063.

¹⁰³ Kmiecik. Р. 114–117.

¹⁰⁴ Документи ГАРФ, зібрання автора.

¹⁰⁵ ГАРФ, 9414/4/1; з газети «Перековка», 1 юня, 1934 года.

¹⁰⁶ ГАРФ, 9412/1С/47.

¹⁰⁷ ГАРФ, 9401/13/107.

¹⁰⁸ ГАРФ, 9401/13/7/84.

¹⁰⁹ ГАРФ, 8131/37/4547.

¹¹⁰ Razgon. Р. 162–163.

¹¹¹ Ibid. Р. 162.

¹¹² Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. Р. 457.

¹¹³ Wigmans. Р. 90.

¹¹⁴ Клейн. Улыбки неволи. С. 20–25.

¹¹⁵ Див. уривки з цих спогадів у Виленский. Дети ГУЛАГа.

Розділ 16. Смерть

¹ Гаген-Торн. С. 244.

² Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 107–108, 476.

³ ГАРФ, 9414/3/40.

⁴ Herling. P. 51.

⁵ Sgovio. P. 177.

⁶ Tamara Petkevich, «Just One Fate», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 223–224.

⁷ Цитується за самвидавною публікацією. Автор має ґрунтовні підстави вважати цей вірш твором Варлама Шаламова, хоча, ймовірно, деякі інші твори, що підпільно поширювалися в Радянському Союзі, приписуються цьому авторові неправильно.

⁸ Sgovio. P. 162, 160–161.

⁹ Bardach. P. 236.

¹⁰ Эфрусси. Доходяги // Виленский. Освенцим без печей. С. 59.

¹¹ Herling. P. 136.

¹² Gilboa. P. 53–54.

¹³ Bardach. P. 235.

¹⁴ ГАРФ, 8131/37/797.

¹⁵ N. Mandelstam. P. 263.

¹⁶ Гнедин. С. 80–86.

¹⁷ Merridale. P. 261.

¹⁸ Todorov, *Facing the Extreme*. P. 37.

¹⁹ Ротфорт. С. 40–41.

²⁰ Эйзенберггер. С. 38–39.

²¹ Миндлин. С. 60.

²² E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 91.

²³ Todorov, *Facing the Extreme*. P. 63.

²⁴ ГАРФ, 8131/37/809.

²⁵ Busa. P. 150; Бердинских. С. 28.

²⁶ Vogelfanger. P. 80.

²⁷ ГАРФ, 8131/37/809.

²⁸ ГАРФ, 8131/37/542.

²⁹ Merridale. P. 265.

³⁰ Busa. P. 152.

³¹ Шаламов. С. 281.

³² ГАРФ, 9414/1/2809.

³³ ГАРФ, 9414/1/2771.

³⁴ Herling. P. 149.

Розділ 17. Стратегії виживання

¹ Шаламов. С. 391.

² Vogelfanger. P. 206.

³ Зорін, інтерв'ю з автором.

⁴ Цит. за Todorov, *Facing the Extreme*. P. 32.

⁵ Busa. P. 79.

⁶ Оликая. С. 233–234.

⁷ Усакова, інтерв'ю з автором.

⁸ Herling. P. 68.

⁹ Levi. P. 97.

¹⁰ Bettelheim. P. 169–171.

¹¹ Colonna-Czosnowski. P. 118.

¹² Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 405–414.

- ¹³ Спостереження Тодорова. Todorov, *Facing the Extreme*. P. 35.
- ¹⁴ Про *туфту* в СРСР написано доволі багато. Див. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*; Berliner; Ledeneva; and Andreev-Khomiakov.
- ¹⁵ Фрид. С. 134–136.
- ¹⁶ Дьяков. С. 54.
- ¹⁷ Анонімне джерело, бесіда з автором.
- ¹⁸ Cohen. P. 140–147.
- ¹⁹ Ясный. С. 51.
- ²⁰ Улановская. С. 360–361.
- ²¹ Борин. С. 234–236.
- ²² Шистер, інтерв'ю з автором.
- ²³ Petrov. P. 179.
- ²⁴ Herling. P. 37.
- ²⁵ Razgon. P. 155.
- ²⁶ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 218.
- ²⁷ Усова, інтерв'ю з автором.
- ²⁸ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Teczka 1, File 6107 (Halina Storozuk).
- ²⁹ Фрид. С. 134–136.
- ³⁰ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 416.
- ³¹ Sgovio. P. 167–175.
- ³² Фомченко С. Первые десять // Уроки. С. 225.
- ³³ Галицкий П. Этого забыть нельзя // Уроки. С. 225.
- ³⁴ Самсонов. Жизнь продолжается. С. 70–71.
- ³⁵ Максимович. С. 91–100.
- ³⁶ Зорін, інтерв'ю з автором.
- ³⁷ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
- ³⁸ Адамова-Слиозберг. С. 50–51.
- ³⁹ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 247, 255.
- ⁴⁰ Максимович. С. 91–100.
- ⁴¹ Клейн. Улыбки неволи. С. 60–61, 73.
- ⁴² ГАРФ, 8131/37/1261, 797, 1265.
- ⁴³ ГАРФ, 9414/1/28.
- ⁴⁴ Фильштинский. С. 15–22.
- ⁴⁵ Sofsky. P. 130.
- ⁴⁶ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 253, 254, 252.
- ⁴⁷ Bien. Неопубліковані спогади.
- ⁴⁸ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 252–253.
- ⁴⁹ Petrov. P. 48–96.
- ⁵⁰ ГАРФ, 9489/2/19.
- ⁵¹ Razgon. P. 154.
- ⁵² ГАРФ, 9401/12/316.
- ⁵³ ГАРФ, 8131/37/356.
- ⁵⁴ Razgon. P. 222–231; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 255.
- ⁵⁵ Фильштинский. С. 120–121.
- ⁵⁶ Ясный. С. 50–51.
- ⁵⁷ Бердинских. С. 113.
- ⁵⁸ Там само. С. 113–114.
- ⁵⁹ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. II. P. 360–366.
- ⁶⁰ Ibid. P. 260–261.
- ⁶¹ Мухина-Петринская.
- ⁶² Panin. P. 176.
- ⁶³ Razgon. P. 153.
- ⁶⁴ Ibid. P. 156.

- ⁶⁵ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 405.
- ⁶⁶ Kopelev. P. 142–144.
- ⁶⁷ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 108.
- ⁶⁸ Sgovio. P. 206.
- ⁶⁹ Эйзенбергер. С. 67–68.
- ⁷⁰ Окуневская. С. 280.
- ⁷¹ Александрович. С. 11.
- ⁷² Рожаш. С. 282. Дякую Яношу Рожашу за цей матеріал.
- ⁷³ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. I. P. 279; Reshetovskaya. P. 121–122.
- ⁷⁴ ГАРФ, 9414/1/2736.
- ⁷⁵ ГАРФ, 9489/2/25.
- ⁷⁶ Gliksmán. P. 300.
- ⁷⁷ Herling. P. 101–102.
- ⁷⁸ Bien. Неопубліковані спогади.
- ⁷⁹ ГАРФ, 8131/37/356, 809, 356.
- ⁸⁰ Папков. С. 57.
- ⁸¹ ГАРФ, 9489/2/25.
- ⁸² Александрович. С. 11, 22.
- ⁸³ ГАРФ, 8131/37/4547.
- ⁸⁴ ГАРФ, 9489/2/25.
- ⁸⁵ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 408–410.
- ⁸⁶ Colonna-Czosnowski. P. 102–107.
- ⁸⁷ Dolgun. P. 240.
- ⁸⁸ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
- ⁸⁹ Окуневская. С. 336.
- ⁹⁰ Александрович. С. 12.
- ⁹¹ ГАРФ, 8131/37/4547, 542.
- ⁹² Vogelfanger. P. 71–72.
- ⁹³ Gliksmán. P. 211–212.
- ⁹⁴ Buca. P. 150.
- ⁹⁵ ГАРФ, 8131/37/356.
- ⁹⁶ Lipper. P. 251.
- ⁹⁷ ГАРФ, 8131/37/809.
- ⁹⁸ Трус, інтерв'ю з автором.
- ⁹⁹ ГАРФ, 9414/1/2739.
- ¹⁰⁰ Наприклад, ГАРФ, 9489/2/18.
- ¹⁰¹ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 8.
- ¹⁰² Dolgun. P. 239.
- ¹⁰³ Bardach. P. 259.
- ¹⁰⁴ Vogelfanger. P. 68, 162.
- ¹⁰⁵ ГАРФ, 9414/1/2771.
- ¹⁰⁶ ГАРФ, 9489/2/5/474.
- ¹⁰⁷ Жигулин. С. 153.
- ¹⁰⁸ Кудрявцев. С. 288.
- ¹⁰⁹ Lipper. P. 257–258; Herling. P. 102; Александрович. С. 24–25; A. Marchenko, *My Testimony*. P. 140–142.
- ¹¹⁰ Фрид. С. 137.
- ¹¹¹ Dolgun. P. 273; Lipper. P. 257–258.
- ¹¹² Александрович. С. 24.
- ¹¹³ Herling. P. 80–82.
- ¹¹⁴ Жигулин. С. 151.
- ¹¹⁵ Bardach. P. 332–333.
- ¹¹⁶ Lipper. P. 258.

- ¹¹⁷ Быстролетов. С. 407.
- ¹¹⁸ Dolgun. P. 176–179.
- ¹¹⁹ Todorov, *Facing the Extreme*. P. 47–120.
- ¹²⁰ Федерольф. С. 224.
- ¹²¹ Марченко З. Неопубліковані спогади. Дякую Зої Марченко за надання мені свого твору.
- ¹²² Кекушев. С. 84–85.
- ¹²³ Panin. P. 79.
- ¹²⁴ Bardach. P. 207–208.
- ¹²⁵ Адамова-Слиозберг. С. 8–9.
- ¹²⁶ S. I. Kuznetsov. P. 613.
- ¹²⁷ Четвериков. С. 35.
- ¹²⁸ Bardach. P. 122–139.
- ¹²⁹ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*.
- ¹³⁰ Геген-Торн. С. 161.
- ¹³¹ Шаламов. Автор має ґрунтовні підстави вважати цей вірш твором Варлама Шаламова, хоча, ймовірно, деякі інші твори, що підпільно поширювалися в Радянському Союзі, приписуються цьому авторові неправильно.
- ¹³² Scamunell, *Solzhenitsyn*. P. 284.
- ¹³³ Пашнин. С. 103–117.
- ¹³⁴ Черханов. Неопубліковані спогади; Улановская. С. 300.
- ¹³⁵ Зорін, інтерв'ю з автором.
- ¹³⁶ Kopelev. P. 154.
- ¹³⁷ Zarod. P. 118.
- ¹³⁸ Голицын. С. 267–268.
- ¹³⁹ Dolgun. P. 206–207.
- ¹⁴⁰ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ¹⁴¹ Твардовский. С. 272–275.
- ¹⁴² Клейн. Улыбки неволи. С. 70–71.
- ¹⁴³ Фельдгун. Неопубліковані спогади.
- ¹⁴⁴ ГАРФ, 9489/2/20.
- ¹⁴⁵ Sgovio. P. 168–169.
- ¹⁴⁶ Фельдгун. Неопубліковані спогади.
- ¹⁴⁷ Судакова Е. Отрывок из воспоминаний // Уроки, с. 132–137.
- ¹⁴⁸ Panin. P. 79.
- ¹⁴⁹ Чирков. С. 96–97.
- ¹⁵⁰ Herling. P. 156.
- ¹⁵¹ Окуневская. С. 352.
- ¹⁵² Старостин. С. 88–92.
- ¹⁵³ Joffe. P. 139.
- ¹⁵⁴ Gławacki. P. 317–318.
- ¹⁵⁵ Фінкельштейн, інтерв'ю з автором.
- ¹⁵⁶ E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*. P. 292.
- ¹⁵⁷ Wat. P. 142.
- ¹⁵⁸ Dolgun. P. 141–147.
- ¹⁵⁹ Bardach. P. 190.
- ¹⁶⁰ Colonna-Czosnowski. P. 120–121.
- ¹⁶¹ Gagen-Torn, «Rukopis», Геген-Торн. Рукопись // Память Колымы. С. 23–25.
- ¹⁶² Смирнов, розмова з автором, лютий 2001 року.
- ¹⁶³ Herling. P. 139–140.
- ¹⁶⁴ Аргінська, інтерв'ю з автором.
- ¹⁶⁵ Улановская. С. 356–365.

Розділ 18. Бунт і втеча

- ¹ Rawicz. P. 96.
- ² Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 97.
- ³ Жигулин. С. 192.
- ⁴ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 343–379.
- ⁵ MacQueen.
- ⁶ Herling. P. 125–129.
- ⁷ Petrov. P. 104–107.
- ⁸ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 204; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 161.
- ⁹ Solzhenitsyn, *ibid.* P. 197–199.
- ¹⁰ Морозов А. С. 187.
- ¹¹ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 197–99.
- ¹² Кусургашев. С. 34–36; Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 204–205.
- ¹³ ГАРФ, 9401/13/552, 64.
- ¹⁴ Стайнер. Р. 78.
- ¹⁵ Жигулин. С. 191–212.
- ¹⁶ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 406.
- ¹⁷ ГАРФ, 9401/13/185.
- ¹⁸ ГАРФ, 9401/13/7.
- ¹⁹ Malsagov.
- ²⁰ Иоффе В. В. Большой побег 1928-го года // Соловецкие острова. Т. II. С. 215–216 (ГАРФ).
- ²¹ ГАРФ, 9414/1/8.
- ²² V. Tchernavin. P. 357; T. Tchernavin.
- ²³ *GULAG*, документальний фільм Бі-Бі-Сі, продюсер Ангус Макквін, 1998.
- ²⁴ Чухин. Каналоармейшы. С. 188–192.
- ²⁵ ГАРФ, 9401/13/5.
- ²⁶ Макуров. С. 6.
- ²⁷ ГАРФ, 9401/1a/5, 6.
- ²⁸ Макуров. С. 38–39.
- ²⁹ Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 310–311.
- ³⁰ Козлов. Севвостлаг НКВД СССР. С. 81.
- ³¹ ГАРФ, 9401/13/20.
- ³² ГАРФ, 9401/13/128; Кучин. Полянский ИТЛ. С. 148.
- ³³ Полещиков. С. 39.
- ³⁴ ГАРФ, 9414/1/2632; Кучин. Полянский ИТЛ. С. 148.
- ³⁵ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 345; Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 342.
- ³⁶ Rossi, *ibid.* P. 310.
- ³⁷ Львов. Неопубліковані спогади.
- ³⁸ V. Tchernavin. P. 319.
- ³⁹ Buber-Neumann. P. 112.
- ⁴⁰ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 140.
- ⁴¹ ГАРФ, 9401/1/2244.
- ⁴² Buca. P. 33.
- ⁴³ ГАРФ, 9401/1a/64.
- ⁴⁴ Bardach. P. 106–121.
- ⁴⁵ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 204.
- ⁴⁶ Solzhenitsyn, *ibid.*; Юрій Мораков (колишній співробітник МВД), розмова з автором, листопад 1999 року.
- ⁴⁷ Мораков, там само.
- ⁴⁸ ГАРФ, 9414/4/10.
- ⁴⁹ ГАРФ, 9401/12/319.
- ⁵⁰ Shalamov, *Kolyma Tales*. P. 80–85.

- ⁵¹ ГАРФ, 9401/13/552.
- ⁵² ГАРФ, 9401/13/64, 9401/12/319 та ін.
- ⁵³ Busa. P. 123–127.
- ⁵⁴ Віленський, інтерв'ю з автором.
- ⁵⁵ Sgovio. P. 177.
- ⁵⁶ Дворжецкий. С. 48.
- ⁵⁷ Dolgun. P. 338.
- ⁵⁸ C. A. Smith.
- ⁵⁹ Один з найвизначніших російських дослідників ГУЛАГу, директор Санкт-Петербурзького «Меморіалу» Веніамін Йоффе безуспішно намагався розшукати архівні документи стосовно Равича. Ще більше сумнівів у нього виникло після листування з покійним автором; наведені у ньому дані видаються йому непереконливими.
- ⁶⁰ Herling. P. 124–125.
- ⁶¹ Ibid. P. 194–195.
- ⁶² Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 45.
- ⁶³ Петрус. С. 61.
- ⁶⁴ Ratushinskaya. P. 21–22.
- ⁶⁵ Петрус. С. 63.
- ⁶⁶ Осипова. С. 87–109; Serge. P. 71.
- ⁶⁷ Полещиков В. М. Неопублікована монографія, зібрання автора; Йоффе. С. 122–130; Rossi, *The Gulag Handbook*. P. 120.
- ⁶⁸ Осипова. С. 109–134; Байтальский М. Троцкисты на Колыме // *Минувшее*, т. 2, 1990. С. 346–357.
- ⁶⁹ Виленский. Сопротивление в ГУЛАГе. С. 158.
- ⁷⁰ Kravchenko. P. 341.
- ⁷¹ Наступна розповідь ґрунтується в основному на Mikhail Rogachev, «Bunt nad Usa», *Karta*, № 17, 1995. P. 97–105, та розмові з Рогачовим у липні 2001 року. Деякі деталі – з Полещиков. С. 37–65; Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 54–55; Осипова. С. 167–182.
- ⁷² Ivanova, *ibid*. P. 45.

Розділ 19. Початок війни

- ¹ Ситко. Тяжесть света. С. 11.
- ² Stajner. P. 101.
- ³ Razgon. P. 210.
- ⁴ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 26–42.
- ⁵ Warwick. Неопубліковані спогади.
- ⁶ ГАРФ, 9414/1/68; Иметь силу помнить. С. 166.
- ⁷ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 28.
- ⁸ Горуа. Неопубліковані спогади.
- ⁹ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 114, Folder 2.
- ¹⁰ Адамова-Слиозберг. С. 63.
- ¹¹ ГАРФ, 9401/13/107.
- ¹² Herling. P. 197.
- ¹³ Кокурин, Моруков. ГУЛАГ: структура и кадры // *Свободная мысль*, № 7: Кокурин, Петров. ГУЛАГ. С. 441.
- ¹⁴ Bacon. P. 149.
- ¹⁵ Ibid. P. 148.
- ¹⁶ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 94.
- ¹⁷ ГАРФ, 7523/4/37, 39, 38.
- ¹⁸ L. Ginzburg. P. 14; Overy. P. 104–108.
- ¹⁹ ГАРФ, 9401/2/95, 94, 168.
- ²⁰ Overy. P. 77.

- ²¹ Brodsky. P. 285.
- ²² Так мені розповідали на островах принаймні троє людей, зокрема і директор соловецького музею.
- ²³ Макуров. С. 195.
- ²⁴ Guryanov, Kokurin, and Popiński. P. 8–10.
- ²⁵ Книжка «Drogi Smierci», опублікована Інститутом «Карта», складається з документів з радянських архівів, а також переважно неопублікованих спогадів з Archiwum Wschodnie («Східного архіву»), що стосуються долі в'язнів у Східній Польщі у початковий період війни.
- ²⁶ Васон. P. 91; Guryanov, Kokurin, and Popiński. P. 10–26.
- ²⁷ ГАРФ, 9414/1/68.
- ²⁸ Guryanov, Kokurin, and Popiński. P. 40.
- ²⁹ Ibid. P. 90–91.
- ³⁰ Sabbo. P. 1128–1132.
- ³¹ Васон. P. 88–89.
- ³² Штейнберг М. Этап во время войны // Память Колымы. С. 167.
- ³³ Guryanov, Kokurin, and Popiński. P. 90.
- ³⁴ ГАРФ, 9414/1/68.
- ³⁵ Штейнберг М. Этап во время войны // Память Колымы. С. 167–171.
- ³⁶ ГАРФ, 9414/1/68.
- ³⁷ Васон. P. 91.

Розділ 20. «Чужі»

- ¹ У Тайлор-Терлецка. С. 56–57.
- ² Razgon. P. 138.
- ³ Ibid.
- ⁴ Gławacki. P. 273.
- ⁵ Sabbo. P. 754.
- ⁶ Sword. P. 13.
- ⁷ Гурьянов. С. 4–9.
- ⁸ Martin, «Stalinist Forced Relocation Policies». P. 305–339.
- ⁹ Lieven, *The Baltic Revolution*. P. 82.
- ¹⁰ Gławacki. P. 331.
- ¹¹ Hoover, Polish Ministry of Information Collection, Box 123; Gławacki. P. 331.
- ¹² ГАРФ, 5446/57/65.
- ¹³ РГВА, 40/1/71/323.
- ¹⁴ Ptasnik.
- ¹⁵ Sabbo. P. 804–809.
- ¹⁶ Gross, Grudzinska-Gross. P. 77.
- ¹⁷ Ibid. P. 68.
- ¹⁸ Ibid. P. 146.
- ¹⁹ Ibid. P. 80–81.
- ²⁰ Ibid. P. xvi.
- ²¹ Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*. P. 49–50.
- ²² Martin, «Stalinist Forced Relocation Policies».
- ²³ Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*. P. 3–5.
- ²⁴ Lieven, *The Baltic Revolution*. P. 318–319.
- ²⁵ Naimark, *Fires of Hatred*. P. 95.
- ²⁶ Pohl, «The Deportation and Fate of the Crimean Tartars»; Naimark, *ibid.* P. 99–107.
- ²⁷ Naimark, *ibid.* P. 98–101.
- ²⁸ Martin, «Stalinist Forced Relocation Policies».
- ²⁹ Pohl, «The Deportation and Fate of the Crimean Tartars». P. 11–17.
- ³⁰ Lieven, *Chechnya*. P. 319; Naimark, *Fires of Hatred*. P. 97.

- ³¹ Lieven, *ibid.* P. 320.
- ³² Pohl, «The Deportation and Fate of the Crimean Tartars». P. 17–19; Lieven, *ibid.* P. 319–321.
- ³³ Lieven, *ibid.* P. 318–330; Naimark, *Fires of Hatred*. P. 83–107.
- ³⁴ Загорулько (велике зібрання документів з різних архівів, опубліковане за сприяння російського Держкомархіву, ГАРФ, ЦХИДК та Волгоградського університету за фінансової підтримки Фонду Сороса).
- ³⁵ Overy. P. 52.
- ³⁶ Sword. P. 5.
- ³⁷ Пихоя. Катюнь. С. 36.
- ³⁸ Див. працю Czapski, у якій розповідається про зусилля польського уряду, спрямовані на пошук цих офіцерів.
- ³⁹ Sword. P. 2–5.
- ⁴⁰ Beevor. P. 409–410.
- ⁴¹ *Ibid.* P. 411.
- ⁴² Загорулько. С. 31, 333.
- ⁴³ Там само. С. 25–33.
- ⁴⁴ S. I. Kuznetsov. P. 618–619.
- ⁴⁵ Цифри подаються за Overy. P. 297; взяті вони з радянського документа 1956 року. В іншому радянському документі, 1949 року, опублікованому у Загорулько. С. 331–333, йдеться про схожі кількості (2 079 000 німців, 1 220 000 не-німців, 590 000 японців; 570 000 померлих).
- ⁴⁶ Густав Менцер, голова товариства уторців, що пройшли через ГУЛАГ; розмова з автором, лютий 2002 року.
- ⁴⁷ Bien. Неопубліковані спогади.
- ⁴⁸ Knight, «The Truth about Wallenberg».
- ⁴⁹ Andrzej Paczkowski, «Poland, the Enemy Nation», *Courtois*. P. 372–375.
- ⁵⁰ Кузина Гитлера // Новые известия, 3 апреля 1998 года. С. 7.
- ⁵¹ Noble.
- ⁵² Загорулько. С. 131.
- ⁵³ Там само. С. 333. У ГУЛАГу було приблизно 20 тисяч військовополонених.
- ⁵⁴ Там само. С. 1042, 604–609.
- ⁵⁵ Там само. С. 667–668.
- ⁵⁶ Там само. С. 38.
- ⁵⁷ Naimark, *The Russians in Germany*. P. 43.
- ⁵⁸ Загорулько. С. 40, 54–58.
- ⁵⁹ Восточная Европа. С. 270.
- ⁶⁰ Там само. С. 370, 419–422.
- ⁶¹ ГАРФ, 9401/2/497.
- ⁶² Загорулько. С. 40, 54–58. Більшість військовополонених на початку 1950-х років було звільнено; разом з тим на момент смерті Сталіна 20 тисяч їх ще утримувалося в СРСР.
- ⁶³ Ситко. Тяжесть света. С. 10.
- ⁶⁴ Bethell. P. 17.
- ⁶⁵ *Ibid.*
- ⁶⁶ *Ibid.* P. 166–169.
- ⁶⁷ *Ibid.* P. 103–165.
- ⁶⁸ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 43.
- ⁶⁹ Pohl, *The Stalinist Penal System*. P. 51.
- ⁷⁰ Pohl, *ibid.* P. 50–52.
- ⁷¹ ГАРФ, 7523/4/164.
- ⁷² ГАРФ, 9401/13/135.
- ⁷³ ГАРФ, 9414/1/76.
- ⁷⁴ ГАРФ, 9401/13/135; 9401/1/76; 9401/13/136.
- ⁷⁵ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 43.
- ⁷⁶ Круглов. С. 66, 256, 265.

- ⁷⁷ Віленський, інтерв'ю з автором.
⁷⁸ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 43.
⁷⁹ ГАРФ, 9414/1/76.
⁸⁰ Joffe. P. 199–200.
⁸¹ Клейн. Улыбки неволи. С. 396–403.
⁸² Hava Volovich, «My Past», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 259.
⁸³ Wallace. P. 137.
⁸⁴ Ibid. P. 117.
⁸⁵ ГАРФ, 9401/2/65; Sgovio. P. 251; Wallace. P. 33–41.
⁸⁶ Wallace. P. 33–41; Sgovio. P. 251.
⁸⁷ Вера Устьяева. Подарок для вице-президента // Виленский. Освенцим без печей. С. 98–106.
⁸⁸ Wallace. P. 127–128.
⁸⁹ Sgovio. P. 245.
⁹⁰ Wallace. P. 33–41.
⁹¹ Sgovio. P. 252.
⁹² Wallace. P. 205.

Розділ 21. Амністія та її наслідки

- ¹ ГАРФ, 9414/1/68; Земсков. Судьба кулацкой ссылки. С. 129–142; Martin, «Stalinist Forced Relocation Policies».
² ГАРФ, 9401/1/743.
³ Bacon. P. 112.
⁴ Кількість в'язнів у лісових таборах зменшилася з 338 858 1941 року до 122 960 1944-го. Охотин, Рогинский. С. 112.
⁵ Sgovio. P. 242.
⁶ Gorbатов. P. 150–151.
⁷ Committee on the Judiciary (Testimony of Avraham Shifrin).
⁸ Gorbатов. P. 169, 174–175, 194.
⁹ ГАРФ, 7523/64/687 and 8–15.
¹⁰ Див., наприклад, Overy. P. 79–80.
¹¹ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 30.
¹² ГАРФ, 9414/1/1146.
¹³ Миндлин. С. 61.
¹⁴ ГАРФ, 9414/4/145.
¹⁵ Bacon. P. 135–37, 140–141, 144.
¹⁶ ГАРФ, 9414/1/68.
¹⁷ Sword p. 30–36.
¹⁸ Ibid. P. 48.
¹⁹ Herling. P. 190.
²⁰ Karta, Anders Army Collection, V/AC/127.
²¹ Karta, Kazimierz Zamorski Collection, Folder 1, File 15885; Folder 1, File 15882.
²² Herling. P. 228.
²³ Waydenfeld. P. 195–334.
²⁴ Zarod. P. 234.
²⁵ Janusz Wedow, «Powitanie Wodza», Тайлор-Терлецка. С. 145.
²⁶ Czapski. P. 243.
²⁷ Sword. P. 60–87.
²⁸ *Slave Labor in Russia*. P. 31.
²⁹ Djilas. P. 114.
³⁰ Kotek, Rigoulot. P. 527.
³¹ Ibid. P. 549, 542.
³² Ibid. P. 539–543, 548–556.

- ³³ Ibid. P. 543–544.
³⁴ Ibid. P. 544–48; також Andrzej Paczkowski, «Poland, the Enemy Nation», *Courtois*. P. 363–393.
³⁵ Kotek, Rigoulot. P. 565–572.
³⁶ Todorov, *Voices from the Gulag*. P. 124.
³⁷ Ibid. P. 123–128.
³⁸ Kotek, Rigoulot. P. 559.
³⁹ Naimark, *The Russians in Germany*. P. 376–397.
⁴⁰ Todorov, *Voices from the Gulag*. P. 39–40.
⁴¹ Saunders. P. 1–11; Kotek, Rigoulot. P. 619–648.
⁴² Ogawa, Yoon. P. 15.
⁴³ Ibid. P. 3.
⁴⁴ Alia Startseva, Valerya Korchagina, «Pyongyang Pays Russia with Free Labor», *Moscow Times*, August 6, 2001. P. 1.

Розділ 22. Зеніт табірно-промислового комплексу

- ¹ Среди других имен. С. 64.
² E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 279.
³ Див. Elena Zubkova, *Russia After the War*.
⁴ Service. A History of Twentieth-Century Russia. P. 299.
⁵ ГАРФ, 9401/1/743, 9401/2/104.
⁶ Кокурин, Петров. ГУЛАГ. С. 540.
⁷ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 95–96.
⁸ Service, *A History of Twentieth-Century Russia*. P. 299; Иванова. Послевоенные репрессии.
⁹ Andrew, Gordievsky. P. 341.
¹⁰ Иванова. Послевоенные репрессии. С. 256.
¹¹ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 48–53.
¹² Operation WRINGER, HQ USAF Record Group 341, Box 1044, Air Intelligence Report 596-8-5865-6. Записи зберігаються в Національному архіві у Вашингтоні. Дякую майорові Тіму Фальковскі за те, що він вказав мені на цю історію. У ВПС США її вважають правдоподібною, проте досі не підтвердженою напевно.
¹³ Мені цю історію розповів М. Морозов. Товариство «Меморіал» Республіки Комі опитало мешканців Седвожа, але тільки один чоловік чув її повністю, притому не від безпосереднього свідка. Л. Виноградова знайшла посилення на документ стосовно шотландців у РГВА, але сам цей документ виявився відсутнім. РГВА не виявив готовності надати повну інформацію.
¹⁴ Bacon. P. 24.
¹⁵ Nicolas Werth, «Apogee and Crisis in the Gulag System», *Courtois*. P. 235–239.
¹⁶ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 55–56.
¹⁷ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 283.
¹⁸ Ibid. P. 290–291.
¹⁹ Ibid. P. 291.
²⁰ Адамова-Слиозберг. С. 71.
²¹ Razgon. P. 220.
²² Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 55–56.
²³ Ibid. P. 56.
²⁴ Кокурин, Моруков. ГУЛАГ: структура и кадры (часть 14) // Свободная мысль, № 11, ноябрь 2000 года.
²⁵ Куц. С. 195.
²⁶ Булгаков, інтерв'ю з автором.
²⁷ Куц. С. 165.
²⁸ Печуро, інтерв'ю з автором.
²⁹ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 61.
³⁰ Кокурин, Петров. ГУЛАГ. С. 555–557; Кокурин. Восстание в Степлге.

- ³¹ Кокурин. Восстание в Степлэге; Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 55.
- ³² Абрамкин, Чеснокова. С. 10.
- ³³ ГАРФ, 9401/13/270.
- ³⁴ Е. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 103.
- ³⁵ Абрамкин, Чеснокова. С. 10–11.
- ³⁶ Жигулин. С. 135–137.
- ³⁷ Вуса. Р. 59–61.
- ³⁸ Фельдгун. Неопубліковані спогади.
- ³⁹ Сітко, інтерв'ю з автором.
- ⁴⁰ Жигулин. С. 135–137.
- ⁴¹ ГАРФ, 9401/1/4240.
- ⁴² Див., наприклад, Ілья Гольц. Воркута // Минуле. Т. 7, 1992. С. 317–355.
- ⁴³ Кравери, Хлевнюк.
- ⁴⁴ Иванова. Послевоенные репрессии.
- ⁴⁵ Кокурин, Моруков.
- ⁴⁶ Кравери, Хлевнюк. С. 186.
- ⁴⁷ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 125.
- ⁴⁸ Иванова. Послевоенные репрессии. С. 272.
- ⁴⁹ Кравери, Хлевнюк. С. 183.
- ⁵⁰ Кравери.
- ⁵¹ Nicolas Werth, «Apogee and Crisis in the Gulag System», Courtois. P. 239–240.
- ⁵² Кравери, Хлевнюк. С. 183.
- ⁵³ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 125.
- ⁵⁴ Див., наприклад, Клейн. Улыбки неволи. С. 61.
- ⁵⁵ Бердинских. С. 56.
- ⁵⁶ Кравери, Хлевнюк. С. 185.
- ⁵⁷ Там само. С. 186.
- ⁵⁸ Knight, *Beria*. P. 160–69.
- ⁵⁹ Naumov and Rubinstein. P. 61–62.
- ⁶⁰ Ibid. P. 62.
- ⁶¹ Адамова-Слиозберг. С. 79.
- ⁶² Фильштинский. С. 114.

Розділ 23. Смерть Сталіна

- ¹ Цит. за Conquest, *Stalin*. P. 312.
- ² Александрович. С. 57.
- ³ Улановская. С. 280.
- ⁴ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ⁵ Е. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 357.
- ⁶ Негретов, інтерв'ю з автором.
- ⁷ Stajner. P. 358.
- ⁸ Бердинских. С. 204.
- ⁹ Е. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 360.
- ¹⁰ Александрович. С. 57.
- ¹¹ Адамова-Слиозберг. С. 80.
- ¹² Roeder. P. 195.
- ¹³ Василеева, інтерв'ю з автором.
- ¹⁴ Khrushchev. Vol. I. P. 322–323.
- ¹⁵ Е. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 357.
- ¹⁶ Knight, *Beria*. P. 185.
- ¹⁷ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 124.
- ¹⁸ Наумов, Сигачев. С. 19–21 (АПРФ, 3/52/100).

- ¹⁹ Knight, *Beria*. P. 185.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ Наумов, Сигачев. С. 28–29 (ГАРФ, 9401/1/1299).
- ²² Knight, *Beria*. P. 188–194.
- ²³ Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 124.
- ²⁴ Щодо мотивів Берії див. Хлевнюк. Берия; Пихоя. Советский Союз. С. xxx; Knight, *Beria*. P. 176–200.
- ²⁵ Knight, *ibid.* P. 194–224.
- ²⁶ Dolgun. P. 261.
- ²⁷ Александрович. С. 57.
- ²⁸ Зорін, інтерв'ю з автором.
- ²⁹ Фільштинський, інтерв'ю з автором.
- ³⁰ Attonas. P. 153–160.
- ³¹ Печуро, інтерв'ю з автором.
- ³² Трус, інтерв'ю з автором.
- ³³ Усакова, інтерв'ю з автором.
- ³⁴ Зорін, інтерв'ю з автором.
- ³⁵ Хачатрян, інтерв'ю з автором.
- ³⁶ Документ ГАРФ, наказ від 3 вересня 1955 року, зібрання автора.
- ³⁷ Булгаков, інтерв'ю з автором; Гольц. Воркута // Минувшее, т. 7, 1992. С. 334.

Розділ 24. Зеківська революція

- ¹ Anna Barkova. In the Prison Camp Barracks, Vilensky. *Till My Tale Is Told*. P. 341.
- ² Див., наприклад, E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 359–363; Dolgun. P. 261–262; Hoover, Adam Galinski Collection.
- ³ Panin. P. 306.
- ⁴ Гольц. Воркута // Минувшее, т. 7, 1992. С. 334.
- ⁵ Щодо відношення українського підпілля до інформаторів див. Burds.
- ⁶ Panin. P. 308–310.
- ⁷ Ситко. Где мой ветер? С. 181–190.
- ⁸ Кравери. С. 323.
- ⁹ Kosyk. P. 56.
- ¹⁰ ГАРФ, 9413/1/159.
- ¹¹ Морозов. Особые лагеря МВД СССР. С. 23–24.
- ¹² Морозов, там само. С. 24–25; Noble. P. 143.
- ¹³ Noble. P. 143.
- ¹⁴ ГАРФ, 9413/1/160.
- ¹⁵ ГАРФ, 9413/1/160; Морозов. Особые лагеря МВД СССР. С. 27.
- ¹⁶ Noble. P. 144.
- ¹⁷ ГАРФ, 9413/1/160.
- ¹⁸ Вуса. Бука був там напевно: деталі його розповіді відповідають інформації з офіційних документів. Мої сумніви стосуються його лідерства.
- ¹⁹ Kosyk. P. 61, 56–65.
- ²⁰ Віленський, інтерв'ю з автором.
- ²¹ Булгаков, інтерв'ю з автором.
- ²² Куц. С. 198.
- ²³ ГАРФ, 9413/1/160.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Hoover, Adam Galinski Collection.
- ²⁶ Вуса. P. 271, 272.
- ²⁷ Noble. P. 162.
- ²⁸ Бердинских. С. 239–240.

²⁹ «Материалы совещания руководящих работников ИТЛ и колоний МВД СССР, 27 сентября – 1 октября 1954 года», зібрання Товариства «Меморіал».

³⁰ Морозов, Рогачев.

³¹ ГАРФ, 9401/1/4240.

³² ГАРФ, 9413/1/160, 159.

³³ Розповідь про події в Кенгірі ґрунтується на кількох джерелах, відомості яких було зіставлено і синтезовано. Документи стосовно повстання було зібрано і анотовано Олександром Кокуріним («Восстание в Степлаге»). Найнадійнішу на сьогодні розповідь про події на основі цих та інших документів, а також інтерв'ю з його учасниками зробила італійський історик Марта Кравері (Кравери. Кризис ГУЛАГа. С. 324). Ще один, дещо сумнівніший виклад цих подій на основі українських опозиційних джерел зробив Володимир Косик (Kosyk. *Concentration Camps in the USSR*). Також я використовувала кілька письмових розповідей про повстання, найпримітніші з них у: Бершадская. Раскопанные жизни. С. 86–97, та Кекушев Н. Звериада. С. 130–143, а також документи і спогади, опубліковані у: Воля (2–3), 1994. С. 307–370. Я мала бесіду з І. Аргінською, яка також була під час повстання у Степлагу. Розповідь Солженіцина про повстання, також на основі інтерв'ю з учасниками, див. у Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 285–331. Якщо не зазначено інше, то всі описи подій ґрунтуються на вказаних джерелах. Я дотримуюся хронології Кравері.

³⁴ Спостереження Марти Кравері.

³⁵ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 209.

³⁶ Воля (2–3), 1994. С. 309.

³⁷ Бершадская. С. 87.

³⁸ Там само.

Розділ 25. Відлига і звільнення

¹ Andrei Voznesensky, «Children of the Cult», Cohen. P. 184.

² Кравери, Хлевнюк. С. 187.

³ Негретов, інтерв'ю з автором.

⁴ «Материалы совещания руководящих работников ИТЛ и колоний МВД СССР, 27 сентября – 1 октября 1954 года», зібрання Товариства «Меморіал». Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 66; Охотин, Рогинский. С. 58–59; Ковальчук-Коваль. С. 299; Фільштинський, інтерв'ю з автором.

⁵ Смирнова, інтерв'ю з автором.

⁶ ГАРФ, 9401/2/450.

⁷ ГАРФ, 9401/2/450.

⁸ Khrushchev. P. 559.

⁹ Ibid. P. 559–618.

¹⁰ Ibid. P. 351.

¹¹ K. Smith. P. 131–174.

¹² ГАРФ, 9401/2/479.

¹³ ГАРФ, 9401/2/479; Кравери. С. 337; Ivanova, *Labor Camp Socialism*. P. 67.

¹⁴ Ivanova, *ibid.* P. 67–68; Кравери, Хлевнюк. С. 189.

¹⁵ Ivanova, *ibid.*; Кравери, Хлевнюк. С. 188–189.

¹⁶ Andreev-Khomiakov. P. 3–4.

¹⁷ Кусургашев. С. 70.

¹⁸ Віра Корнєєва, цит. за Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 454.

¹⁹ Зорін, інтерв'ю з автором.

²⁰ E. Ginzburg, *Within the Whirlwind*. P. 211.

²¹ Король. С. 189.

²² ГАРФ, 9489/2/20.

²³ Эфрон. Мироедиха. С. 127–128.

²⁴ Усакова, інтерв'ю з автором.

²⁵ Торбин. Воспоминания. Архив общества «Мемориал», 2/2/91; Король. С. 190.

- ²⁶ ГАРФ, 9414/3/40.
- ²⁷ Гольц. Воркута // Минувшее. Т. 7, 1992. С. 352–355.
- ²⁸ Sgovio. P. 283.
- ²⁹ Морозов. С. 381–382.
- ³⁰ Hoover, Fond 89, 18/38.
- ³¹ Булгаков, інтерв'ю з автором.
- ³² Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*. P. 336.
- ³³ K. Smith. P. 133.
- ³⁴ Cohen. P. 36.
- ³⁵ K. Smith. P. 135; Hochschild. P. 222–223.
- ³⁶ K. Smith. P. 138.
- ³⁷ Адамова-Слиозберг. С. 84–86.
- ³⁸ Ротфорт. С. 92.
- ³⁹ Herling. P. 236.
- ⁴⁰ Андреева, інтерв'ю з автором.
- ⁴¹ Solzhenitsyn, *Cancer Ward*. P. 202.
- ⁴² Cohen. P. 115.
- ⁴³ Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*. P. 332–336.
- ⁴⁴ Cohen. P. 26.
- ⁴⁵ Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*. P. 332–336.
- ⁴⁶ Cohen. P. 135.
- ⁴⁷ Razgon. P. 50.
- ⁴⁸ Домбровский. С. 77.
- ⁴⁹ Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*. Vol. III. P. 455.
- ⁵⁰ Корольова, інтерв'ю з автором.
- ⁵¹ Печуро, інтерв'ю з автором.
- ⁵² Aksyonov. P. 382.
- ⁵³ Цит. за Adler. P. 141.
- ⁵⁴ Виленский. Дети ГУЛАГа. С. 460.
- ⁵⁵ Adler. P. 145.
- ⁵⁶ Olga Adamova-Sliozberg, «My Journey», in Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 70.
- ⁵⁷ Adler. P. xx.
- ⁵⁸ Merridale. P. 418.
- ⁵⁹ Cohen. P. 38.
- ⁶⁰ Rothberg. P. 12–40.
- ⁶¹ Найповніша розповідь про життя Солженіцина – біографія Майкла Скеммелла (Scammell, *Solzhenitsyn*). Якщо не вказано інше, усі біографічні відомості взято з цього джерела.
- ⁶² Scammell, *Solzhenitsyn*. P. 415.
- ⁶³ Ibid. P. 423–424.
- ⁶⁴ Ibid. P. 448–449.
- ⁶⁵ Ibid. P. 485.
- ⁶⁶ Ситко. Где мой ветер? С. 318.
- ⁶⁷ Rothberg. P. 62.
- ⁶⁸ Дьяков. С. 60–67.

Розділ 26. Епоха дисидентів

¹ Подається у Cohen. P. 183.

² Соболев. С. 68.

³ *Prisoners of Conscience in the USSR*. P. 48–53.

⁴ Committee on the Judiciary (Testimony of Avraham Shifter).

⁵ ГАРФ, 9410/2/497.

⁶ Committee on the Judiciary (Testimony of Avraham Shifter).

⁷ R. Medvedev. P. ix.

⁸ «Собрание документов самиздата», AS 143. (Це колекція документів самвидаву, зібраних «Радіо Вільна Європа – Радіо Свобода» від 1960-х років до теперішнього часу. Ці документи не «публікувалися» у поширеному сенсі цього слова, вони були скопійовані, переплетені, пронумеровані й передані до кількох найбільших бібліотек.)

⁹ *Prisoners of Conscience in the USSR*. P. 18–23.

¹⁰ «Собрание документов самиздата», AS 127.

¹¹ *Prisoners of Conscience in the USSR*. P. 18–23.

¹² Reddaway, *Uncensored Russia*. P. 11.

¹³ Joseph Brodsky. P. 26–27.

¹⁴ Rothberg. P. 127–133.

¹⁵ Hoover, Joseph Brodsky Collection, Transcript of the Brodsky Trial.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Browne. P. 3.

¹⁸ Cohen. P. 42; Reddaway, *Uncensored Russia*. P. 19.

¹⁹ Hopkins. P. 1–14.

²⁰ *Prisoners of Conscience in the USSR*. P. 21.

²¹ Browne. P. 9.

²² Litvinov, *The Trial of the Four*. P. 5–11.

²³ Browne. P. 13.

²⁴ Через 30 років Чорновіл став провідною фігурою руху за незалежність в Україні. Я мала з ним інтерв'ю у Львові 1990 року.

²⁵ Reddaway, *Uncensored Russia*. P. 95–111.

²⁶ Ibid. P. 19.

²⁷ Info-Russ, #0044 (див. Архіви у Бібліографії). Тут розміщено архівні документи, які Володимир Буковський дістав під час участі в «судовому процесі» над Комуністичною партією, про що йдеться далі у цій книжці. Документи розглядаються у книжці Буковського 1996 року «Московський процес», яка вийшла російською і французькою мовами. Деякі документи зберігаються також у Hoover, Fond 89.

²⁸ Reddaway, *Uncensored Russia*. P. 24.

²⁹ Ibid. P. 1–47; також *Chronicle of Current Events* («Хроніка текущих событий»).

³⁰ Hopkins. P. 122.

³¹ Ratushinskaya. P. 67.

³² Marchenko, *My Testimony*. P. 17.

³³ Ibid. P. 220–227.

³⁴ Сітко, інтерв'ю з автором.

³⁵ Ratushinskaya. P. 60–62.

³⁶ Віктор Шміров, бесіда з автором, 31 березня 1998 року.

³⁷ Федоров, інтерв'ю з автором.

³⁸ Marchenko, *My Testimony*. P. 349.

³⁹ Федоров, інтерв'ю з автором.

⁴⁰ Ratushinskaya. P. 174–175.

⁴¹ Федоров, інтерв'ю з автором.

⁴² Marchenko, *My Testimony*. P. 68.

⁴³ E. Kuznetsov. P. 169.

⁴⁴ *Chronicle of Current Events*, № 32, July 17, 1974.

⁴⁵ Bukovsky, *To Build a Castle*. P. 45.

⁴⁶ Marchenko, *My Testimony*. P. 90–91; E. Kuznetsov. P. 165–166.

⁴⁷ *Chronicle of Current Events*, № 6, February 1969, цит. за Reddaway, *Uncensored Russia*. P. 207.

⁴⁸ *Chronicle of Current Events*, ibid., цит. за Reddaway, ibid. P. 20–216.

⁴⁹ Marchenko, *My Testimony*. P. 69.

⁵⁰ Sharansky. P. 236.

⁵¹ Marchenko, *My Testimony*. P. 115; Tokes. P. 84.

- ⁵² Sharansky. P. 235; Ratushinskaya. P. 165–178.
- ⁵³ Собрание документов самиздата, AS 2598.
- ⁵⁴ Daniel. P. 35.
- ⁵⁵ Marchenko, *My Testimony*. P. 65–69.
- ⁵⁶ Собрание документов самиздата, AS 2598.
- ⁵⁷ *Chronicle of Current Events*, № 32, July 1974.
- ⁵⁸ Litvinov, *The Trial of the Four*. P. 17.
- ⁵⁹ Reddaway, Bloch. P. 305; Yakir.
- ⁶⁰ *Chronicle of Current Events*, № 28, December 1972.
- ⁶¹ Commission on Security and Cooperation in Europe (Testimony of Alexandr Shatravka and Dr. Anatoly Koryagin).
- ⁶² *Chronicle of Current Events*, № 33, December 1974.
- ⁶³ Віктор Шміров, бесіда з автором, 31 березня 1998 року.
- ⁶⁴ Собрание документов самиздата, AS 3115.
- ⁶⁵ Буковський розповів про це на своїй прес-конференції у Варшаві 1998 року. Текст розміщено в інтернеті на сайті Info-Russ (див. Архіви у Бібліографії).
- ⁶⁶ Буковский. Московский процесс. С. 144–161.
- ⁶⁷ Reddaway, Bloch. P. 48–49; Seton–Watson. P. 257–258.
- ⁶⁸ Bukovsky, *To Build a Castle*. P. 357.
- ⁶⁹ Reddaway, Bloch. P. 176, 140, 107.
- ⁷⁰ Info-Russ, #0202.
- ⁷¹ Reddaway, Bloch. P. 226.
- ⁷² Nekipelov. P. 132.
- ⁷³ Reddaway, Bloch. P. 220–221; Nekipelov. P. 132.
- ⁷⁴ *Prisoners of Conscience in the USSR*. P. 190; фото на с. 194.
- ⁷⁵ Reddaway, Bloch. P. 214.
- ⁷⁶ *Prisoners of Conscience in the USSR*. P. 197–198.
- ⁷⁷ «Three Voices of Dissent», *Survey*, no. 77 (Autumn 1970).
- ⁷⁸ Nekipelov. P. 115.
- ⁷⁹ Reddaway, Bloch. P. 348.
- ⁸⁰ Ibid. P. 79–96.
- ⁸¹ Ibid. P. 178–180.
- ⁸² Info-Russ, #0204.
- ⁸³ Ibid.

Розділ 27. 1980-ті: падіння монументів

- ¹ Подається у Reavey. P. 8–9.
- ² Beichman and Bernstam. P. 145–189.
- ³ *Prisoners of Conscience in the USSR*. P. 20, 119; Алексеева.
- ⁴ Beichman and Bernstam. P. 182.
- ⁵ Reagan. P. 675–679.
- ⁶ Бердзенішвілі, інтерв'ю з автором.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Bukovsky, *To Build a Castle*. P. 408.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Бердзенішвілі, інтерв'ю з автором.
- ¹¹ Ratushinskaya. P. 236.
- ¹² Walker. P. 142.
- ¹³ Reddaway, «Dissent in the Soviet Union».
- ¹⁴ Gorbachev. P. 24.
- ¹⁵ Remnick. P. 50.
- ¹⁶ Ibid. P. 264–268.

- ¹⁷ K. Smith. P. 131–174; Remnick. P. 68.
- ¹⁸ Remnick. P. 101–119; K. Smith. P. 131–174.
- ¹⁹ *USSR: Human Rights in a Time of Change*.
- ²⁰ «Lata Dissidentywn», *Karta*, № 16, 1995
- ²¹ «On the Death of Prisoner of Conscience Anatoly Marchenko», Amnesty International Press Release, May 1987 (ML).
- ²² Ibid.
- ²³ Про закриття таборів наприклад, не йдеться у Walker. *The Waging Giant*, Matlock. *Autopsy on an Empire*, Brown. *The Gorbachev Factor*, Kaiser. *Why Gorbachev Happened*. Значущим винятком тут є Remnick. *Lenin's Tomb*, у якій автор присвячує розділ останнім в'язням табору Пермь-35.
- ²⁴ П. Гофгайнци, журналіст, що раніше працював у Москві, розмова з автором, 13 лютого 2002 року.
- ²⁵ Matlock. P. 275.
- ²⁶ Remnick. P. 270.
- ²⁷ Walker. P. 147.
- ²⁸ Info-Russ, #0128.
- ²⁹ Ibid., #1404.
- ³⁰ Ibid., #0130.
- ³¹ *USSR: Human Rights in a Time of Change*.
- ³² *The Recent Release of Prisoners in the USSR*, Amnesty International Press Release, April 1987 (ML).
- ³³ Ibid.
- ³⁴ Amnesty International Weekly Update Service, April 8, 1987 (ML).
- ³⁵ Бердзєнішвілі, інтерв'ю з автором.
- ³⁶ Amnesty International Newsletter, June 1988. Vol. XVIII, № 6 (ML).
- ³⁷ «Four Long-Term Prisoners Still Awaiting a Review», Amnesty International Press Release, April 1990; також Amnesty International Newsletter, October 1990. Vol. XX, № 10 (ML); Климчака було звільнено в кінці того року.
- ³⁸ Matlock. P. 287.
- ³⁹ «Russian Federation: Overview of Recent Legal Changes», Amnesty International Press Release, September 1993 (ML).
- ⁴⁰ Matlock. P. 295.
- ⁴¹ Цит. за Cohen. P. 186.

Епілог. Пам'ять

- ¹ Razgon, *True Stories*. P. 27.
- ² K. Smith. P. 153–159.
- ³ Олександр Яковлев, керівник Комісії у справах реабілітації жертв політичних репресій при президентові Російської Федерації, розмова з автором, 25 лютого 2002 року.
- ⁴ Merridale. P. 407–408.
- ⁵ Gessen.
- ⁶ Олександр Яковлев, розмова з автором, 25 лютого 2002 року.
- ⁷ Я писала про це у «Secret Agent Man», *The Weekly Standard*, April 10, 2000.
- ⁸ Наприклад, у липні 2002 року в підвалі одного західноукраїнського монастиря було виявлено близько 130 скелетів. *Moscow Times*, July 18, 2002.
- ⁹ Applebaum, «Secret Agent Man», *The Weekly Standard*, April 10, 2000.
- ¹⁰ Olga Adamova-Sliozberg, «My Journey», Vilensky, *Till My Tale Is Told*. P. 16.
- ¹¹ Andrew Alexander, «The Soviet Threat Was Bogus», *The Spectator*, April 20, 2002.
- ¹² Vidal.

Додаток. Скільки?

¹ Bacon. P. 8–9.

² Conquest, *The Great Terror*. P. 485.

³ Getty. P. 8.

⁴ Земсков. Архипелаг ГУЛАГ. С. 6–7; Getty, Ritterspoon, Zemskov, Appendixes A, B. P. 1048–1049.

⁵ Getty, Ritterspoon, Zemskov. P. 1047.

⁶ Bacon. P. 112.

⁷ Pohl, *The Stalinist Penal System*. P. 17.

⁸ Pohl, *ibid.* P. 15; Земсков. Архипелаг ГУЛАГ. С. 17.

⁹ Найкращий на сьогодні огляд дискусії щодо нових (відкритих після 1991 року) статистичних даних див. у Bacon. P. 6–41, 101–122: він називає цифру 18 мільйонів, ґрунтуючись на показниках плинності й доступних статистичних даних. Дугін стверджує, що у 1930–1953 роках було арештовано 11,8 мільйона людей, однак це не узгоджується з тим, що до 1940 року було арештовано 8 мільйонів, особливо якщо взяти до уваги, що під час Другої світової війни кількість арештів і звільнень була дуже великою (Дугін. Сталинизм: легенды и факты).

¹⁰ Overy. P. 297; Загорулько. С. 331–333.

¹¹ Pohl, *The Stalinist Penal System*. P. 50–52; Земсков. Архипелаг ГУЛАГ. С. 4–6.

¹² Полян. С. 239.

¹³ Pohl, *The Stalinist Penal System*. P. 5.

¹⁴ Pohl, *ibid.* P. 133.

¹⁵ Хоча деякі статистичні дані публікувалися. Див. Getty, Ritterspoon, Zemskov. P. 1048–1049.

¹⁶ ГАРФ, 9414/1/ОУРЗ. Ці цифри було зібрано Олександром Кокуріним.

¹⁷ Бердинских. С. 28.

¹⁸ Pohl, *The Stalinist Penal System*. P. 131.

¹⁹ Getty, Ritterspoon, Zemskov. P. 1024.

²⁰ Courtois. P. 4.

²¹ Razgon. P. 290–291.

Бібліографія

СПОГАДИ І ЛІТЕРАТУРНІ ТВОРИ

- Akhmatova, Anna, *The Poems of Akhmatova*, ed. and trans., Stanley Kunitz, Max Hayward, Boston, 1967.
- Aksyonov, Vasily, *Generations of Winter*, New York, 1995.
- Amalrik, Andrei, *Involuntary Journey to Siberia*, trans. Manya Harari and Max Hayward, New York, 1970.
- Amster, Gerald, Asbell, Bernard, *Transit Point Moscow*, New York, 1984.
- Andreev-Khomiakov, Gennady, *Bitter Waters: Life and Work in Stalin's Russia*, Boulder, CO, 1997.
- Armonas, Barbara, *Leave Your Tears in Moscow*, Philadelphia and New York, 1961.
- Bardach, Janusz (with Kathleen Gleeson), *Man Is Wolf to Man: Surviving Stalin's Gulag*, London, 1998.
- Berger, Joseph, *Nothing But the Truth*, New York, 1971.
- Brodsky, Joseph, *Less Than One*, New York, 1986.
- Buber-Neumann, Margarete, *Under Two Dictators*, trans. Edward Fitzgerald, London, 1949.
- Buca, Edward, *Vorkuta*, trans. Michael Lisinski and Kennedy Wells, London, 1976.
- Bukovsky, Vladimir, *To Build a Castle – My Life as a Dissenter*, New York, 1978.
- Buxhoeveden, Baronness Sophie, *Left Behind: Fourteen Months in Siberia During the Revolution, December 1917 – February 1919*, London, New York, Toronto, 1929.
- Cederholm, Boris, *In the Clutches of the Cheka*, trans. F. H. Lyon, London, 1929.
- Colonna-Czosnowski, Karol, *Beyond the Taiga: Memoirs of a Survivor*, Hove, Sussex, 1998.
- Czapski, Jozef, *The Inhuman Land*, trans. Gerard Hopkins, London, 1987.
- Czerkawski, Tadeusz, *Bytem Zolniersem Generala Andersa*, Warsaw, 1991.
- Daniel, Yuli, *Prison Poems*, trans. David Burg and Arthur Boyars, London, 1971.
- Darel, Sylva, *A Sparrow in the Snow*, trans. Barbara Norman, New York, 1973.
- Djilas, Milovan, *Conversations with Stalin*, trans. Michael Petrovich, New York, 1962.
- Dmitriev, Helen, *Surviving the Storms: Memory of Stalin's Tyranny*, trans. Cathleen A. McClintic, George G. Mendez, Fresno, CA, 1992.
- Dolgun, Alexander, *Alexander Dolgun's Story: An American in the Gulag*, New York, 1975.
- Domańska, Lesława, Papiński, Marian, Małachowski family, *Tryptyk Kazachstański*
- Dostoevsky, Fyodor, *The Home of the Dead*, trans. David McDuff, London, 1985.
- Ekar, Antoni, *Vanished Without Trace: Seven Years in Soviet Russia*, London, 1954.
- Fehling, Helmut, *One Great Prison: The Story Behind Russia's Unreleased POWs*, Boston, 1951.
- Fittkau, Gerhard, *My Thirty-third Year*, New York, 1958.
- Gessen, Masha, «My Grandmother, the Censor», *Granta* 64, London, January 1998.
- Gilboa, Yehoshua, *Confess! Confess!*, trans. Dov Ben Aba, Boston, Toronto, 1968.
- Ginzburg, Evgeniya, *Journey into the Whirlwind [Krutoi marshrut]*, trans. Paul Stevenson and Max Hayward, New York, 1967.
- Ginzburg, Evgeniya, *Within the Whirlwind [Krutoi marshrut, Part II]*, trans. Ian Boland, New York, London, 1981.
- Ginzburg, Lidiya, *Blockade Diary*, trans. Alan Meyers, London, 1995.
- Gliksman, Jerzy, *Tell the West*, New York, 1948.
- Gorbachev, Mikhail, *Memoirs*, New York, 1996.
- Gorbatov, Aleksandr, *Years Off My Life*, trans. Gordon Clough, Anthony Cash, London, 1964.
- Gross, Jan Tomasz, Grudzinska-Gross, Irena, eds., *War Through Children's Eyes*, Stanford, CA, 1981.
- Herling, Gustav, *A World Apart*, trans. Andrzej Ciolkosz, London, 1951.

- Joffe, Nadezhda, *Back in Time: My Life, My Fate, My Epoch [Vremya nazad]*, trans. Frederick S. Choate, Oak Park, MI, 1995.
- Khrushchev, Nikita, *Khrushchev Remembers*, trans. Strobe Talbott, London, 1970.
- Kitchin, George, *Prisoner of the OGPU*, London, New York, and Toronto, 1935.
- Kmiecik, Jerzy, *A Boy in the Gulag*, London, 1983.
- Kopelev, Lev, *To Be Preserved Forever [Khranit Vechno]*, Ann Arbor, MI, 1975], trans. Anthony Austin, Philadelphia, New York, 1977.
- Kozhina, Elena, *Through the Burning Steppe: A Memoir of Wartime Russia, 1942–43*, New York, 2000.
- Kravchenko, Viktor, *I Chose Freedom*, London, 1947.
- Krzysztoń, Jerzy, *Wielbłąd na Stepie*, Warsaw, 1982.
- Kuusinen, Aino, *The Rings of Destiny*, trans. Paul Stevenson, New York, 1974.
- Kuznetsov, Edward, *Prison Diaries*, trans. Howard Spier, New York, 1973.
- Larina, Anna, *This I Cannot Forget: The Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow*, trans. Gary Kern, New York, London, 1993.
- Leipman, Flora, *The Long Journey Home*, London, 1987.
- Levi, Primo, *If This Is a Man*, London, 1987.
- Lipper, Elinor, *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, trans. Richard and Clara Winston, London, 1951.
- Lockhart, R. Bruce, *Memoirs of a British Agent*, London, New York, 1932.
- Malsagov, S. A., *Island Hell: A Soviet Prison in the Far North*, trans. F. H. Lyon, London, 1926.
- Mandelstam, Nadezhda, *Hope Against Hope*, trans. May Hayward, New York, 1999.
- Marchenko, Anatoly, *My Testimony*, trans. Michael Scammel, London, 1969.
- Marchenko, Anatoly, *To Live Like Everyone*, trans. Paul Goldberg, London, 1989.
- Matlock, Jack, *Autopsy on an Empire*, New York, 1995.
- Mysliwski, Wiesław, ed., *Wschodnie Losy Polaków*, vols. 1–6, Łomża, 1991.
- Nekipelov, Viktor, *Institute of Fools*, trans. Marco Carynnyk, Marta Horban, London, 1980.
- Noble, John, *I Was a Slave in Russia*, New York, 1960.
- Panin, Dmitri, *The Notebook of Sologdin*, New York, 1973.
- Petrov, Vladimir, *It Happens in Russia*, London, 1951.
- Ptasnik, Zofia, «A Polish Woman's Daily Struggle to Survive», *The Sarmatian Review*, vol. XXI, № 1, January 2002, p. 846–854.
- Ratushinskaya, Irina, *Grey Is the Colour of Hope*, trans. Alyona Kojevnikova, London, 1988.
- Rawicz, Slavomir, *The Long Way*, New York, 1984.
- Razgon, Lev, *True Stories [Nepriidumanno]*, Moskva, 1989], trans. John Crowfott, Dana Point, CA, 1997.
- Reshetovskaya, Natalya, *Sanya: My Life with Alexander Solzhenitsyn*, trans. Elena Ivanhoff, Indianapolis, 1975.
- Robinson, Robert, *Black on Red: My 44 Years Inside the Soviet Union*, Washington, D.C., 1988.
- Roeder, Bernhard, *Katonga: An Aspect of Modern Slavery*, trans. Lionel Kochan, London, 1958.
- Rosenberg, Suzanne, *A Soviet Odyssey*, Toronto, 1988.
- Rossi, Jacques, *Qu'elle Etait Belle Cette Utopie*, Paris, 1997.
- Sadunaitė, Nijolė, *A Radiance in the Gulag*, trans. Revd Casimir Pugevicius and Marian Skabeikis, Manassas, VA, 1987.
- Serebryakova, Galina, *Huragan*, trans. Josef Labodowski, Paris, 1966.
- Sgovio, Thomas, *Dear America*, Kenmore, NY, 1979.
- Shalamov, Varlam, *Kolyma Tales*, London, 1994.
- Sharansky, Natan, *Fear No Evil*, trans. Stefani Hoffman, London, 1988.
- Sieminski, Janusz, *Moja Kolyma*, Warsaw, 1995.
- Smith, C. A., *Escape from Paradise*, London, 1954.
- Solzhenitsyn, Alexander, *Cancer Ward*, trans. Nicholas Bethell, David Burg, New York, 1995.
- Solzhenitsyn, Alexander, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, trans. H. T. Willetts, London, 1996.
- Solzhenitsyn, Alexander, *The First Circle*, London, 1996.

- Solzhenitsyn, Alexander, *The Gulag Archipelago*, 3 vols, New York, 1973.
- Stajner, Karlo, *Seven Thousand Days in Siberia*, Edinburgh, 1988.
- Stypukowski, Zbigniew, *Invitation to Moscow*, London, 1951.
- Tchernavin, Tatiana, *Escape from the Soviets*, New York, 1934.
- Tchernavin, Vladimir, *I Speak for the Silent*, Boston, New York, 1935.
- Tolstoy, Leo, *Anna Karenina*, trans. Rosemary Edmund, London, 1978.
- Vilensky, Simeon, *Till My Tale Is Told [Dodnes tyagoteet]*, Moscow, 1989], Bloomington, Indianapolis, IN, 1999.
- Vitzhum, Hilda, *Torn Out By the Roots*, trans. Paul Schach, Lincoln, NB, London, 1993.
- Vogeler, Robert, *I Was Stalin's Prisoner*, New York, 1951.
- Vogelfanger, Isaac, *Red Tempest: The Life of a Surgeon in the Gulag*, Montreal, 1996. Warsaw, 1992.
- Wat, Alexander, *My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual*, ed. and trans. Richard Lourie, Berkeley, CA, 1988.
- Waydenfeld, Stefan, *The Ice Road*, Edinburgh, London, 1999.
- Weissberg, Alexander, *Conspiracy of Silence*, London, 1952.
- Wigmans, Johan, *Ten Years in Russia and Siberia*, trans. Arnout de Waal, London, 1964.
- Wu, Harry, *Bitter Winds*, New York, 1994.
- Yakir, Pyotr, *A Childhood in Prison*, New York, 1973.
- Zajdterowa, Zoe, *The Dark Side of the Moon*, ed. John Coutouvidts, Thomas Lane, London, 1989.
- Zarod, Kazimierz, *Inside Stalin's Gulag*, Lewes, Sussex, 1990.
- Адамова-Слиозберг Ольга. Путь. М., 1993.
- Айтуганов И. П. Круги ада. Казань, 1998.
- Александрович Вадим. Записки лагерного врача. М., 1996
- Алин Д. Е. Мало слов, а горя реченька. Томск, 1997
- Андреева Анна. Плавание к небесному кремлю. М., 1998
- Антонов-Овсенко Антон. Враги народа. М., 1996.
- Анциферов Николай. Три главы из воспоминаний // Память. Т. 4. С. 75 – 76.
- Астафьева Ольга. В года слепые: стихи. М., 1995
- Белоусов Виктор. Записки доходяги. Ашхабад, 1992.
- Беляшов В. М. Жизнь переселенцев на Урале. Североуральск, 1991.
- Бершадская Любовь. Растоптанные жизни. Париж, 1975.
- Бондаревский Сергей. Так было. М., 1995.
- Борин Александр. Преступления без наказания: воспоминания узника ГУЛАГа. М., 2000.
- Буркуйс Л. Чужой спектакль: книга воспоминаний. Рига, 1990.
- Быстролетов Дмитрий. Путешествие на край ночи. М., 1996.
- Варди Александр. Подконвойный мир. Берлин, 1971.
- Веселая Заяра. 7–35. Воспоминания. М., 1990.
- Веселовский Б. В. Скрытая биография. М., 1996.
- Виленский Семен (ред.). Освенцим без печей. М., 1996.
- Виленский Семен и др. Дети ГУЛАГа: 1918–1956. М., 2002.
- Винс Георгий. Евангелие в узах. Киев, 1994.
- Во власти губчека: Воспоминания неизвестного протоиерея. М., 1996.
- Войтоловская Ада. По следам судьбы моего поколения. Сыктывкар, 1991.
- Волков Олег. Век надежд и крушений. М., 1990.
- Время и судьбы (антология). М., 1991.
- Гаген-Торн Нина. Memoria. М., 1994.
- Гарасева А. М. Я жила в самой бесчеловечной стране. М., 1997.
- Гизатулин Р. Х. Нас было много на челне. М., 1993.
- Гнедин Евгений. Выход из лабиринта. М., 1994.
- Голицын Сергей. Записки уцелевшего. М., 1990.
- Голицын Кирилл. Записки князя Кирилла Николаевича Голицына. М., 1997.

- Гордеева Валерия. Расстрел через повешение. М., 1995.
- Горчаков Генрих. Л-1-105: Воспоминания. Иерусалим, 1995.
- Горчаков Генрих. Судьбой наложенные цепи. Иерусалим, 1997.
- Горький Максим. Собрание сочинений. М., 1962.
- Грачев С. В. В иродовой бездне: воспоминания о пережитом. М., 1993.
- Губерман Игорь. Стихи и портреты. М., 1994.
- Дворжецкий Вацлав. Пути больших этапов. М., 1994.
- Домбровский Юрий. Меня убить хотели эти суки. М., 1997.
- Дороги за колючей проволокой. Т. 3. Одесса, 1996.
- Дурасова С. Г. Это было страшным событием // Исторический архив, № 6, 1999. С. 69–84.
- Дьяков Борис. «Повесть о пережитом» // Октябрь, № 7, 1964. С. 49–142.
- Евстигнев А. П. Наказание без преступления. Сыктывкар, 1990.
- Евтушенко Евгений. Строфы века: антология русской поэзии. Минск, М., 1995.
- Жженов Георгий. Саночки. М., 1997.
- Жигулин Анатолий. Черные камни. М., 1996.
- Заболоцкий Н. А. История моего заключения // Минувшее. Т. 2, 1986.
- Зернова Руфь. Это было при нас. Иерусалим, 1988.
- Знаменская А. Н. Воспоминания. Санкт-Петербург, 1997.
- Иевлева Валентина. Непричесанная жизнь. М., 1994.
- Изгоев Александр. Пять лет в советской России // Архив русской революции. Т. IX. Берлин, 1923.
- Иметь силу помнить. М., 1991.
- Италия. М., 1995.
- Иоффе Мария. Одна ночь. Нью-Йорк, 1978.
- Ишутина Елена. Нарым: дневник ссыльной. Нью-Йорк, 1965.
- Калачев Константин. В круге третьем. М., 1999.
- Каминский Р. И. Минувшее проходит предо мной. М., 1995.
- Кауфман А. И. Лагерный врач. Тель-Авив, 1973.
- Кекушев Н. Л. Звериада. М., 1991.
- Керсновская Ефросинья. Наскальная живопись. М., 1991.
- Клейн Александр. Дитя смерти. Сыктывкар, 1993.
- Клейн Александр. Один среди одиноких. Сыктывкар, 1995.
- Клейн Александр. Улыбки неволи. Сыктывкар, 1997.
- Клементьев В. Е. В большевической Москве. М., 1998.
- Клингер А. Соловецкая каторга: записки бежавшего // Архив русской революции. Т. XIX. Берлин, 1929.
- Ковальчук-Коваль И. К. Свидание с памятью. М., 1996.
- Кораллов Марлен. Карцерок – не хуже других // Московский комсомолец, 11 сентября 1993.
- Король М. М. Одиссея разведчика. М., 1999.
- Крапивский Семен. Третьжды рожденный. Тель-Авив, 1976.
- Краснопевцев Юрий. Реквием разлученным и павшим сталинских репрессий. Ярославль, 1992.
- Кресс Вернон. Декамерон XX века. М., 1992.
- Кудрявцев Ф. Ф. Примечания к анкете. М., 1990.
- Кусургашев Г. Д. Призраки колымского золота. Воронеж, 1995.
- Куц В. Поединок с судьбой. М., 1999.
- Левинсон Галина (ред.). Вся наша жизнь. М., 1996.
- Левитин-Краснов А. Е. Рук твоих жар. Тель-Авив, 1979.
- Литовцы с Ледовитого океана. Якутск, 1995.
- Лихачев Дмитрий. Воспоминания. Санкт-Петербург, 1995.
- Лихачев Дмитрий. Книга беспокойств. М., 1991.
- Маевская Ирина. Вольное поселение. М., 1993.
- Мазус Израиль. Где ты был? М., 1992.

- Максимович М. Невольные сравнения. Лондон, 1982.
- Мамаева Е. А. Жизнь прожить. М., 1998.
- Мандельштам Осип. Стекла вечности (избранные стихотворения). М., 1999.
- Медведев Николай. Узник ГУЛАГа. Санкт-Петербург, 1991.
- Меншаги В. Г. Воспоминания. Париж, 1988.
- Милютина Т. П. Люди моей жизни. Тарту, 1997.
- Миндлин М. Б. Анфас и профиль. М., 1999.
- Мирек Альфред. Записки заключенного. М., 1989.
- Мирек Альфред. Тюремный реквием. М., 1997.
- Морозов Александр. Девять сутеней в небытие. Саратов, 1991.
- Мухина-Петринская В. На ладони судьбы. Саратов, 1990.
- Мы из ГУЛАГа (антология). Одесса, 1990.
- Назвать поименно (антология). Горький, 1990.
- Наринский А. С. Воспоминания главного бухгалтера ГУЛАГа. Санкт-Петербург, 1997.
- Наринский А. С. Время тяжких потрясений. Санкт-Петербург, 1993.
- Никольская Анна. Передай дальше. Алма-Ата, 1989.
- Нумеров Николай. Золотая звезда ГУЛАГа: между жизнью и смертью. М., 1995.
- Окуневская Татьяна. Татьянин день. М., 1998.
- Олицкая Е. Мои воспоминания. Т. I, II. Франкфурт-на-Майне, 1971.
- Орлов Александр. Тайные истории сталинских преступлений. Нью-Йорк, 1983.
- Память Колымы. Магадан, 1990.
- Пашнин Евгений. Венчанные колючей проволокой // Выбор, № 3, январь–март 1988. М., 1988.
- Петля-2: воспоминания, очерки, документы. Волгоград, 1994.
- Петрус К. Узники коммунизма. М., 1996.
- Погодин Николай. Аристократы // Пьесы советских писателей. М., 1954. С. 109–183.
- Полак Л. С. Было так. Очерки. М., 1996.
- Полонский В. В. Дорога в пять лет в Казахстан и обратно // Источник, 1/1996. С. 66–77.
- Поль И. Л. Оглянись со скорбью. М., 1991.
- Померанц Григорий. Записки гадкого утенка. М., 1998.
- Поршнева Г. И. Я все же жив. М., 1990.
- Прядилов Алексей. Записки контрреволюционера. М., 1999.
- Рожаш Янош. Сестра Дюся // Воля, № 2–3, 1994.
- Розина Анна. У памяти в гостях. Санкт-Петербург, 1992.
- Романов, великий князь Гавриил Константинович. В мраморном дворце. Дюссельдорф, 1993.
- Ротфорт М. С. Колыма – круги ада. 1991
- Рута Ю. Боже, как еще хотелось жить. Лондон, 1989.
- Самсонов В. А. Жизнь продолжается. Петрозаводск, 1990.
- Самсонов В. А. Парус поднимаю. Петрозаводск, 1993.
- Ситко Леонид. Где мой ветер? М., 1996.
- Ситко Леонид. Тяжесть света. М., 1996.
- Снегов Сергей. Язык, который ненавидит. М., 1991.
- Средь других имен (антология поэзии). М., 1991.
- Старостин Николай. Футбол сквозь годы. М., 1992.
- Сулимов Иван. Эхо прожитых лет. Одесса, 1997.
- Тайлор-Терлецка Нина (ред.). ГУЛАГ польских поэтов: от Коми до Колымы (антология поэзии). Лондон, 2001.
- Твардовский И. И. Родина и чужбина. Смоленск, 1996.
- Тииф О. Из воспоминаний и заметок, 1939–1969 // Минувшее. Т. 7, 1992. С. 125.
- Трубецкой Андрей. Пути неисповедимые. М., 1997.
- Трубецкой Сергей. Минувшее. М., 1991.
- Улановская Надежда и Майя. История одной семьи. Нью-Йорк, 1982.
- Уроки гнева и любви. Сборник воспоминаний о годах репрессий. Санкт-Петербург, 1993.

- Федерольф Ада. Рядом с Алей. М., 1996.
 Фидельгольц Юрий. Колыма. М., 1997.
 Фильштинский Исаак. Мы шагаем под конвоем: рассказы из лагерной жизни. М., 1997.
 Финкельберг М. Е. Оставляю вам. Ярославль, 1997.
 Фишер Липа. Парикмахер в ГУЛАГе. Тель-Авив, 1977.
 Флоренский Павел, Сочинения. Т. IV. М., 1998.
 Фрид Валерий. 58-1-2: Записки лагерного придурка. М., 1996.
 Четвериков Борис. Всего бывало на веку. Л., 1991.
 Чирков Юрий. А было все так. М., 1991.
 Шаламов Варлам. Несколько моих жизней. М., 1996.
 Шелест Георгий. Колымские записи // Знамя, № 9, сентябрь 1964. С. 162–180.
 Шиповская Е. А. Исповеди рыцаря света. М., 1998.
 Ширяев Борис. Неугасимая лампада. М., 1991.
 Шихеева-Гайстер Инна. Семейная хроника времен культа личности. М., 1998.
 Шрейдер Михаил. НКВД изнутри. М., 1991.
 Эйзенбергер Андрей. Если не выскажусь – задохнусь. М., 1994.
 Эфрон Ариадна. Мироедиха. М., 1996.
 Эфрон Ариадна. Письма из ссылки. Париж, 1985.
 Эфрусси Яков. Кто на «Э»? М., 1996.
 Эхо из небытия. Новгород. 1992.
 Яковенко М. М. Агнесса. М., 1997.
 Ясный В. К. Год рождения – девятьсот семнадцатый. М., 1997.

НЕОПУБЛІКОВАНІ СПОГАДИ

- Bien, George, Hoover Institution.
 Lahti, Suoma Laine, collection of Reuben Rajala.
 Warwick, Walter, collection of Reuben Rajala.

- Байтальский Михаил. Архив Общества «Мемориал», 2/1/8.
 Гогоу И. К. Архив Общества «Мемориал», 1/3/18.
 Гурский К. П. Архив Общества «Мемориал», 2/1/14–17.
 Згорицький Г. В., плівка, надіслана авторові, квітень 1998.
 Коган Марк. Архив Общества «Мемориал», 2/2/46–47.
 Куперман Яков. Архив Общества «Мемориал», 2/1/77.
 Львов Е. М. Архив Общества «Мемориал», 2/1/84.
 Мартюхин Лев Николаевич. Архив Семена Виленского (Общество «Возвращение»).
- Марченко Зоя. Зібрання документів автора.
- Неаполитанская В. С. Архив Общества «Мемориал», 3/3/39.
 Сандрацкая Мария. Архив Общества «Мемориал», 2/105/1.
 Торбин С. С. Архив Общества «Мемориал», 2/2/91.
 Усова Зинаида. Архив Общества «Мемориал», 2/1/118.
 Фельдгун Г. Собрание Новосибирского отделения Общества «Мемориал».
 Черханов П. Д. Архив Общества «Мемориал», 2/1/127.
 Шрейдер М. П. Архив Общества «Мемориал», 2/2/100–102.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

«USSR Labor Camps», Hearings before the Subcommittee to investigate the Administration of the Internal Security Act and other Internal Security Laws of the Committee on the Judiciary, U.S. Senate, Ninety-third Congress, First Session, February 1, 1973.

- Adams, Bruce, *The Politics of Punishment: Prisoner Reform in Russia, 1863-1917*, DeKalb, IL, 1996.
- Adler, Nanci, *The Gulag Survivor*, New Brunswick, NJ, 2002.
- Agnew, Jeremy, and McDermott, Kevin, *The Comintern*, New York, 1997.
- Amis, Martin, *Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million*, London, 2002.
- Anders, Władysław, *Bez ostatniego mżdziału: wspomnienia z lat 1939-1946*, Newtown, Montgomeryshire, 1949.
- Andrew, Christopher, Gordievsky, Oleg, *KGB: The Inside Story*, New York, 1990.
- Anisimov, Evgeny, *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, Armonk, NY, London, 1993.
- Antonov-Ovseenko, Anton, *The Time of Stalin*, New York, 1980.
- Antonov-Ovseenko, Anton, *Lavrenty Berya*, Krasnodar, 1993.
- Applebaum, Anne. «A History of Horror», *The New York Review of Books*, October 18, 2001.
- Applebaum, Anne. «Inside the Gulag», *The New York Review of Books*, June 15, 2000.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951.
- Bacon, Edwin. *The Gulag at War*, London, 1994.
- Baron, Nick. «Conflict and Complicity: The Expansion of the Karelian Gulag, 1923-1933», *Cahiers du Monde Russe*, 42/2-4, April-December 2001, p. 615-648.
- Bateson, Edward, and Pirn, Sir Alan, *Report on Russian Timber Camps*, London, 1931.
- Beck, F., and Godin, W., *Russian Purge and the Extraction of Confession*, trans. Eric Mosbacher and David Porter, London, 1951.
- Beevor, Antony, *Stalingrad*, London, 1998.
- Beichman, Arnold, and Bernstam, Mikhail, *Andropov: New Challenge to the West*, New York, 1983.
- Berliner, Joseph, *Factory and Manager in the Soviet Union*, Cambridge, 1957.
- Besançon, Alain, *The Rise of the Gulag: Intellectual Origins of Leninism*, New York, 1981.
- Besançon, Alain, *Le Tsarevitch Immolü*, Paris, 1991.
- Bethell, Nicholas, *The Last Secret*, New York, 1974.
- Bettelheim, Bruno, *The Informed Heart*, London, 1991.
- Binner, Rolf, Junge, Marc, and Martin, Terry, «The Great Terror in the Provinces of the USSR: A Cooperative Bibliography», *Cahiers du Monde Russe*, 42/2-4 April-December 2001.
- Blandy, Charles, «The Meskhetians: Turks or Georgians? A People Without a Homeland», *Camberley*, 1998.
- Bobrick, Benson, *East of the Sun: The Conquest and Settlement of Siberia*, London, 1992.
- Brackman, Roman, *The Secret File of Joseph Stalin*, London and Portland, OR, 2001.
- Brodsky, Juri, and Owsiany, Helena, *Skazani Jako Szpiedzy Watykanu*, Warsaw, 1998.
- Brodsky, Juri, *Solovki: Le Isole del Martirio*, Rome, 1998.
- Brown, Archie, *The Gorbachev Factor*, Oxford, 1996.
- Browne, Michael, ed., *Ferment in the Ukraine*, Woodhaven, NY, 1971.
- Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, London, 1993.
- Bunyan, James, *The Origin of Forced Labour in the Soviet State*, Baltimore, 1967.
- Burds, Jeffrey, «AGENTURA: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia, 1944-1948», *East European Politics and Societies*, II/1, Winter 1997, p. 89-130.
- Cahiers du samizdat*, vols. I-XV, from 1972, Brussels (LOC).
- Celmina, Helene, *Women in Soviet Prisons*, New York, 1985.
- Chekhov, Anton, *A Journey to Sakhalin*, trans. Brian Reeve, Cambridge, 1993.
- Chornovil, Vyacheslav, *The Chornovil Papers*, New York, 1968.
- Chronicle of Current Events*, nos. 28-64 (1972-1982), Amnesty International Publications, LOC.
- Ciesielski, Stanisław, *Polacy w Kazachstanie w Latach 1940-1946*, Wrocław, 1996.
- Cohen, Stephen, ed., *An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union*, New York and London, 1982.
- Commission on Security and Cooperation in Europe, One Hundredth Congress, First Session, May 15, 1987 (Testimony of Aleksandr Shatravka and Dr. Anatoly Koryagin).

Committee on the Judiciary, Hearings before the Subcommittee to investigate the Administration of the Internal Security Act and other Internal Security Laws of the Committee on the Judiciary, U.S. Senate, Ninety-third Congress, First Session, February I, 1973 (Testimony of Avraham Shifrin).

Committee on Un-American Activities, U.S. House of Representatives, Eighty-sixth Congress, Second Session, April 4, 1960 (Testimony of Adam Galinski).

Conquest, *Harvest of Sorrow*, London, 1988.

Conquest, *Kolyma: The Arctic Death Camps*, New York, 1978.

Conquest, Robert, *The Great Terror: A Reassessment*, London, 1992.

Conquest, *Stalin: Breaker of Nations*, London, 1993.

Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*, London, 1960.

Courtois, Stephane, et al., eds., *The Black Book of Communism*, trans. Jonathan Murphy, Cambridge, 1999.

Dagor, K., «Magadan», *Sovietland*, № 4, April 1939.

Dallin, Alexander, and Firsov, F. I., eds., *Dimitrov and Stalin: 1934–1943, Letters from the Soviet Archives*, New Haven and London, 2000.

Dallin, David, and Nicolaevsky, Boris, *Forced Labour in Soviet Russia*, London, 1948.

Dawidowicz, Lucy, *The War against the Jews, 1933–1945*, London, 1990.

Deutscher, Isaac, *Stalin: A Political Biography*, London, 1949.

Duguet, Raymond, *Un Bagne en Russie Rouge*, Paris, 1927.

Ebon, Martin, *The Andropov File*, New York, 1983.

Elletson, Howard, *The General Against the Kremlin: Alexander Lebed, Power and Illusion*, London, 1988.

Fainsod, Merle, *How Russia Is Ruled*, Cambridge, 1962.

Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, London, 1996.

Filene, Peter, ed., *American Views of Soviet Russia*, Homewood, IL, 1968.

Fireside, Harvey, *Soviet Psychoprisons*, New York and London, 1979.

Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism*, New York, 1999.

Fitzpatrick, Sheila, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, New York, 1994.

Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trans. Alan Sheridan, New York, 1978.

Gelb, Michael, «Karelian Fever: The Finnish Immigrant Community During Stalin's Purges», *Europe-Asia Studies* 45, № 6, 1993, p. 1091–1116.

Getty, J. Arch, and Naumov, Oleg, eds., *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven and London, 1999.

Getty, J. Arch, and Manning, Roberta, eds., *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge, 1993.

Getty, J. Arch, *Origins of the Great Purges*, Cambridge, 1985.

Getty, J. Arch, Ritterspoon, Gabor T., and Zemskov, Viktor, «Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years», *American Historical Review*, October 1993.

Gilbert, Martin, *The Holocaust: The Jewish Tragedy*, London, 1978.

Gizejewska, Małgorzata, *Polacy na Kółmie: 1940–1943*, Warsaw, 1997.

Gławacki, Albin, *Sowieci Wobec Polaków: Na Ziemiach Wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941*, Lodz, 1998.

Goldhagen, Daniel, *Hitler's Willing Executioners*, New York, 1996.

Gorky, Maxim, ed., *Belomor [Kanal imeni Stalina]*, New York, 1935.

Gross, Jan Tomasz, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, 1988.

Guryanov, Alexander, Kokurin, Alexander, and Popiński, Krzysztof, eds., *Drogi Śmierci*, Warsaw, 1995.

Harris James R., «Growth of the Gulag: Forced Labour in the Urals Region, 1929–1931», *The Russian Review*, № 56, April 1997, p. 265–280.

Hill, Christopher, ed. (for Amnesty International), *Rights and Wrongs: Some Essays on Human Rights*, London, 1969.

- Hochschild, Adam, *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*, New York, 1994. Hopkins, Mark, *Russia's Underground Press*, New York, 1983.
- Hosking, Geoffrey, ed., *The Road to Post-Communism: Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985–1991*, London, 1992.
- Hosking, Geoffrey, *Russia: People and Empire, 155–1917*, London, 1997.
- Inside Soviet Slave Labor Camps, 1939–1942: An Analysis of Written Statements by 9,200 Former Prisoners*, Washington, D.C., 1952.
- Ivanova, Galina M., *Labor Camp Socialism*, trans. Carol Flath, Armonk, NY, and London, 2000.
- Iwanów, Mikołaj, *Pierwszy Naryd Ukarany*, Warsaw and Wrocław, 1991.
- Jakobson, Michael, *Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934*, Lexington, KY, 1993.
- Jansen, Marc, and Petrov, Nikita, «Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Yezov», Stanford, CA, 2000.
- Johnson, Paul, *The Intellectuals*, London, 1988.
- Kaczyńska, Elżbieta, *Syberia: Największe Więzienie Świata (1815–1914)*, Warsaw, 1991.
- Kaiser, Robert, *Why Gorbachev Happened*, New York, 1991.
- Kalbarczyk, Sławomir, *Wykaz Łagrow Sowietkich*, Warsaw, 1997.
- Kapuscinski, Ryszard, *Imperium*, London, 1994.
- Karta* (historical journal), vols. 1–31, Warsaw, 1991–2001.
- Kennan, George, *Siberia and the Exile System*, London, 1891.
- Kerber, L. L., *Stalin's Aviation Gulag*, Washington, D.C., and London, 1996.
- Klehr, Harvey, Haynes, John Earl, and Firsov, Fridrickh, *The Secret World of American Communism*, New Haven and London, 1995.
- Klehr, Harvey, Haynes, John Earl, and Anderson, Kyrill, eds., *The Soviet World of American Communism*, New Haven and London, 1998.
- Knight, Amy, «The Truth about Wailenberg», *The New York Review of Books*, vol. XLVIII, № 14, September 20, 2001, p. 47–50.
- Knight, Amy, *Beria: Stalin's First Lieutenant*, Princeton, 1993.
- Knight, Amy, *Who Killed Kirov?*, New York, 1999.
- Koestler, Arthur, *Darkness at Noon*, trans. Daphne Hardy, New York, 1941.
- Kosyk, Volodymyr, *Concentration Camps in the USSR*, London, 1962.
- Kotek, Joel, and Rigoulot, Pierre, *Le Siecle des camps*, Paris, 2001.
- Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain*, Berkeley, CA, 1995.
- Kuznetsov, S. I., «The Situation of Japanese Prisoners of War in Soviet Camps (1945–1956)», *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 8, № 3, p. 613–618.
- Ledeneva, Alena, *Russia's Economy of Favors: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.
- Leggett, George, *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford, 1981.
- Letters from Russian Prisons*, International Committee for Political Prisoners, New York, 1925.
- Lieven Anatol, *Chechnya: Tombstone of Russian Power*, New Haven and London, 1998.
- Lieven Anatol, *The Baltic Revolution*, New Haven and London, 1993.
- Lih, Lars, Naumov, Oleg, and Khlevnyuk, Oleg, eds, *Stalin's Letters to Molotov*, New Haven and London, 1995.
- Lin, George, «Fighting in Vain: NKVD RSFSR in the 1920s», Ph.D. dissertation, Stanford University, 1997.
- Litvinov, Pavel, *The Demonstration in Pushkin Square*, trans. Many Harari, London, 1969.
- Litvinov, Pavel, *The Trial of the Four: The Case of Galanskov, Ginzburg, Dobrovolsky and Lashkova*, trans. Janis Sapiets, Hilary Sternberg, and Daniel Weissbort, ed. Peter Reddaway, New York, 1972.
- MacQueen, Angus, «Survivors», *Granta* 64, Winter 1998, p. 38–53.
- Malia, Martin, «Judging Nazism and Communism», *The National Interest*, № 64, Fall 2002, p. 63–78.
- Martin, Terry, «Stalinist Forced Relocation Policies: Patterns, Causes and Consequences», *Demography and National Security*, Myron Weiner and Sharon Russell eds., New York, 2001.

- Martin, Terry, «Un'interpretazione contestuale alla luce delle nuove ricerche» («The Great Terror: A Contextual Interpretation in Light of New Research»), *Storica*, 18/2000, p. 22–37.
- Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR*, Ithaca, NY, 2001.
- Medvedev, Roy, *Let History Judge*, trans. Colleen Taylor, New York, 1972.
- Melgunov, Sergei, *The Red Terror in Russia*, London and Toronto, 1926.
- Merridale, Catherine, *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, London, 2000.
- Misiunas, Romuald, and Taagepera, Rein, *The Baltic States: Years of Dependence: 1940–1990*, Berkeley and Los Angeles, 1993.
- Mora, Sylwester (S. Starzewski), and Zwierniak, Piotr (Kazimierz Zamorski), *Sprawiedliwość Sowiecka*, Rome, 1945.
- Moskoff, William, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR During World War II*, Cambridge, 1990.
- Moynahan, Brian, *The Russian Century*, New York, 1994.
- Naimark, Norman, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge and London, 2001.
- Naimark, Norman, *The Russians in Germany*, Cambridge, 1995.
- Naumov, V., and Rubinstein, Joshua, eds., *Stalin's Secret Pogrom*, New Haven and London, 2001.
- Nordlander, David, «Capital of the Gulag: Magadan in the Early Stalin Era, 1929–1941», Ph.D. dissertation, UNC Chapel Hill, 1997.
- Nordlander, David, «Magadan and the Evolution of the Daistroi Bosses in the 1930s» // *Cahiers du Monde Russe*, 42/2–4, April–December 2001, p. 649–665.
- Nordlander, David, «Origins of a Gulag Capital: Magadan and Stalinist Control in the Early 1930s» // *Slavic Review* 57, № 4, Winter 1998, p. 791–812.
- Not Part of My Sentence: Violations of the Human Rights of Women in Custody // Amnesty International Report, Amnesty International USA, XX, 1999.
- Obozy Koncentracyjne OGPU w ZSRR*, Warsaw, 1998.
- Ogawa, Haruhisa, and Yoon, Benjamin H., *Voices from the North Korean Gulag*, Seoul, 1998.
- Olhovych, Orest, ed., *An Interview with Political Prisoners in a Soviet Perm Camp*, trans. Taras Drozd, Baltimore, 1975.
- Overy, Richard, *Russia's War*, London, 1997.
- Paczkowski, Andrzej, ed., *Powrót Żołnierzy AK z Sowieckich Łagryw*, Warsaw, 1995.
- Parrish, Michael, *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939–1953*, Westport, CT, and London, 1996.
- Payne, Matthew, *Stalin's Railroad: Turksib and the Building of Socialism*, Pittsburgh, 2001.
- Petrov, Nikita, «Cekisti e il secondino: due diversi destini», *Nazismo, Fascismo e Comunismo*, Milan, 1998, p. 145–164.
- Petrov, Nikita, «Polska Operacja NKWD», *Karta* 11, 1993, p. 24–43.
- Piesakowski, Tomasz, *The Fate of Poles in the USSR, 1939–1989*, London, 1990.
- Pipes, Richard, *The Russian Revolution*, New York, 1990.
- Pohl, J. Otto, «The Deportation and Fate of the Crimean Tartars», // Fifth Annual World Convention for the Association for the Study of Nationalities, www.iccrimea.org/jopohl.html.
- Pohl, J. Otto, *The Stalinist Penal System*, Jefferson, NC, and London, 1997.
- Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions*, Amnesty International report, 1975.
- Rapoport, Yakov, *The Doctors' Plot: Stalin's Last Crime*, London, 1991.
- Reagan, Ronald, *An American Life*, New York, 1990.
- Reavey, George, ed. and trans., *The New Russian Poets, 1953–1968*, London and Boston, 1981.
- Reddaway Peter, «Dissent in the Soviet Union», *Problems of Communism*, 32/6, November–December 1983, p. 1–15.
- Reddaway Peter, *The Forced Labour Camps in the USSR Today: An Unrecognized Example of Modern Inhumanity*, International Committee for the Defence of Human Rights in the USSR, 1973.
- Reddaway Peter, *Uncensored Russia: Protest and Dissent in the Soviet Union*, New York, 1972.

- Reddaway, Peter, and Bloch, Sidney, *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent*, New York, 1977.
- Remnick, David, *Lenin's Tomb*, New York, 1994.
- Revel, Jean-Francois, *The Totalitarian Temptation*, trans. D. Hapgood, London, 1977.
- Rigoulot, Pierre, *Des Français au Goulag, 1917-1984*, Paris, 1984.
- Rigoulot, Pierre, *Les Paupicrus Lourdes*, Paris, 1991.
- Rossi, Jacques, *The Gulag Handbook*, trans. William Burhans, New York, 1989.
- Rothberg, Abraham, *The Heirs of Stalin: Dissidence and the Soviet Regime, 1953-1970*, Ithaca, NY, and London, 1972.
- Rousset, David, *Police-State Methods in the Soviet Union*, International Commission Against Forced-Labour Camps, Boston, 1953.
- Rubinstein, Joshua, *Soviet Dissidents*, Boston, 1980.
- Ruud, Charles, and Stepanov, Sergei, *Fontanka 16: The Tsar's Secret Police*, Montreal, 1999.
- Sabbo, Hilda, ed., *Voimatu Vaikida/Nevozmozhno Molchat*, Tallinn, 1996.
- Saunders, Kate, *Eighteen Layers of Hell*, New York, 1966.
- Scammell, Michael, *Solzhenitsyn: A Biography*, New York and London, 1984.
- Scammell, Michael, ed., *The Solzhenitsyn Files*, Chicago, 1995.
- Sereny, Gita, *Into That Darkness*, London, 1974.
- Serge, Victor, *Russia Twenty Years After*, trans. Max Shactman, New Jersey, 1996.
- Service Robert, *A History of Twentieth-Century Russia*, London, 1997.
- Service Robert, *Lenin: A Biography*, London, 2000.
- Seton-Watson, Hugh, *The Russian Empire, 1801-1917*, Oxford, 1990.
- Shentalinsky, Vitaly, *The KGB's Literary Archive*, trans. John Crowfoot, London, 1993.
- Silvester, Christopher, ed., *The Penguin Books of Interviews*, London, 1993.
- Slave Labor in Russia*, American Federation of Labor // International Labor Relations Committee of the 66th convention of the AFL, San Francisco, CA, October 6-16, 1947.
- Smith, Kathleen, *Remember Stalin's Victims*, Ithaca, NY, 1996.
- Sofsky, Wolfgang, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, trans. William Templer, Princeton, 1997.
- Solomon, Peter, *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge, 1996.
- Stalin's Slave Camps*, Brussels, International Confederation of Free Trade Unions, 1951.
- Stephan, John, *Sakhalin: A History*, Oxford, 1971.
- Stephan, John, *The Russian Far East: A History*, Stanford, 1994.
- Strods, Dr. Heinrich, «The USSR MGB's Top Secret Operation «Priboi», Riga, the Occupation Museum of Latvia.
- Sutherland, Christine, *The Princess of Siberia*, London, 1985.
- Sword, Keith, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939-48*, New York, 1994.
- Thomas, D. M., *Alexander Solzhenitsyn: A Century in His Life*, London, 1998.
- Thurston, Robert, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934-1941*, New Haven and London, 1996.
- Todorov, Tzvetan, *Facing the Extreme*, trans. Arthur Denner and Abigail Pollak, New York, 1996.
- Todorov, Tzvetan, *Voices from the Gulag*, trans. Robert Zaretsky, University Park, PA, 1999.
- Tokes, Rudolf, *Dissent in the USSR*, Baltimore, 1975.
- Tolczyk, Dariusz, *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Haven and London, 1999.
- Tolstoi, Nikolai, *Stalin's Secret War*, New York, 1981.
- Tolstoi, Nikolai, *Victims of Yalta*, New York, 1977.
- Tucker, Robert, *Stalin as a Revolutionary: 1879-1929*, New York, 1973.
- Tucker, Robert, *Stalin in Power: The Revolution from Above*, New York, 1990.
- USSR: Human Rights in a Time of Change*, Amnesty International publications, October 1989.
- Varese, Frederico, *The Russian Mafia*, Oxford, 2001.
- Vidal, Gore, *The Last Empire*, London, 2002.
- Viola, Lynne, «The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in 1930», *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, № 1406, 2000.

- Volkogonov, Dmitri, *Lenin: Life and Legacy*, trans. Harold Shukman, London, 1994.
- Volkogonov, Dmitri, *Stalin: Triumph and Tragedy*, trans. Harold Shukman, London, 1991.
- Volkogonov, Dmitri, *Trotsky: The Eternal Revolutionary*, trans. Harold Shukman, London, 1996.
- Walker, Martin, *The Waging Giant: The Soviet Union Under Gorbachev*, London, 1986.
- Wallace, Henry, *Soviet Asia Mission*, New York, 1946.
- Webb, Sidney and Beatrice, *Soviet Communism: A New Civilisation?*, London, 1936. Weiner Amir, *Making Sense of War*, Princeton, NJ, and Oxford, 2001.
- Weiner, Amir, «Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism», *The American Historical Review*, vol. 104, № 4, October 1999, p. 1121–1136.
- Werth, Nicolas, *Les Proces de Moscou*, Brussels, 1987.
- Werth, Nicolas, *Rapports Secrets Sovietiques, 1921–1991*, Paris, 1994.
- Żaron, Piotr, *Ludność Polską w Związku Radzieckim w Czasie II Wojny Światowej*, Warsaw, 1990.
- Zubkova, Elena, *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945–1957*, trans. Hugh Ragsdale, Armonk, NY, 1998.
- Абрамкин В. Ф., Чеснокова В. Ф. Уголовная Россия, тюрьмы и лагеря. Т. I. М., 1993.
- Авербах И. Л. От преступления к труду. М., 1936.
- Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР. М.; www.memo.ru/history.
- Антонов-Овсеенко Антон. Лаврентий Берия. Краснодар, 1993.
- Артизов А. и др. Реабилитация, как это было: документы. М., 2000.
- Базаров Александр. Дурелом, или Господа колхозники. Курган, 1998.
- Базунов В. В., Детков М. Г. Тюрьмы НКВД – МВД СССР в карательной системе советского государства. М., 2000.
- Баранов Вадим. Горький без грима. М., 1996.
- Бердинских Виктор. Вятлаг. Киров, 1998.
- Борьба за ГПУ // Социалистический вестник, № 14–15, август 1933.
- Буковский Владимир. Московский процесс. Париж, 1996.
- Бутырский Федор, Карышев Валерий. Москва тюремная. М., 1998.
- Виленский Семен (ред.). Сопротивление в ГУЛАГе. М., 1992.
- Власть и общество в СССР: политика репрессий (20–40-е гг.). М., 1999.
- Возвращение к правде // Архивный отдел администрации Тверской области, Тверской центр документации новейшей истории, 1995.
- Возвращение памяти. Т. I–III (историческая антология). Новосибирское отделение Общества «Мемориал». Новосибирск, 1991, 1994, 1997.
- Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953: том 1, 1944–1948. М.–Новосибирск, 1997.
- Геллер Михаил. Концентрационный мир и советская литература. Лондон, 1974.
- Генрих Ягода: нарком внутренних дел СССР, генеральный комиссар государственной безопасности: сборник документов. Казань, 1997.
- Голованов Ярослав. Катастрофа // Знамя, январь 1990. С. 107–150; февраль 1990. С. 104–149.
- Гурьянов Александр. Репрессии против поляков и польских граждан. М., 1997.
- Декреты советской власти. М., 1957.
- Добровольский Александр. Мертвая дорога // Отечество. Т. V, 1994. С. 193–210.
- Добровольский И. В. (ред.). ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. М., 1998.
- Дойков Юрий. Красный террор на севере. Архангельск, 1993.
- Дорофеев Олег. Кузина Гитлера // Новые известия, 3 апреля 1998. С. 7.
- Дряхлицын Дмитрий. Периодическая печать архипелага // Север. Т. 9, 1990.
- Дугин Александр. ГУЛАГ глазами историка // Союз, 9 февраля 1990. С. 16.
- Дугин Александр. Сталинизм: легенды и факты // Слово, № 7, 1990. С. 40.
- Еланцева О. П. Кто и как строил БАМ в 30-е годы // Отечественные архивы, № 5, 1992. С. 71–81.
- Загоруйко М. М. (ред.). Военнопленные в СССР: 1939–1956. М., 2000.

- Звенья (историческая антология). Т. 1. М., 1991.
- Земсков В. Н. Архипелаг ГУЛАГ глазами писателя и статистика // Аргументы и факты. № 45, 1989.
- Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования, № 6, 1991. С. 4–6.
- Земсков В. Н. Заключенные в 1930-е годы: социально-демографические проблемы // Отечественная история, № 4, июль–август, 1997.
- Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования, № 11. С. 3–17.
- Земсков В. Н. Судьба кулацкой ссылки (1934–1954 гг.) // Отечественная история, 1/1994. С. 118–147.
- Зоина Е. Г. К истории побега соловецких узников в Финляндию: новые материалы (неопубликований рукопис).
- Иванова Галина. Послевоенные репрессии и ГУЛАГ // Сталин и холодная война. М., 1998. С. 245–273.
- Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание, начало 30-х годов. М., 1996.
- История отечества в документах. Т. 2: 1921–1939. М., 1994.
- Йоффе Вениамин. ФСБ: дело и слово // Новые этюды об оптимизме. Санкт-Петербург: Мемориал, 1995. С. 120–161.
- Канева А. Н. Ухтпечлаг, 1929–1938 // Звенья. Т. 1. М., 1991. С. 331–354.
- Карлов С. В., Тугужекова В. Н. Репрессии в Хакасии. Абакан, 1998.
- Климович Р. Конец Горлага. Минск, 1999.
- Козлов А. Г. Огни лагерной ramпы. Магадан, 1992.
- Козлов А. Г. Севвостлаг НКВД СССР: 1937–1941 // Исторические исследования на севере дальнего востока. Магадан, 2000.
- Кокурин Александр, Морухов Юрий. Туннель под Татарским проливом: неосуществленный проект // Исторический архив, № 6, июнь 2001. С. 41–78.
- Кокурин Александр, Петров Никита. ГУЛАГ, 1917–1960: документы. М., 2000.
- Кокурин Александр, Петров Никита. Лубянка: справочник. М., 1997.
- Кокурин Александр. Восстание в Степлаге // Отечественные архивы, № 4, 1994. С. 33–82.
- Кокурин Александр. ГУЛАГ: структура и кадры (серия статей) // Свободная мысль, 1997–2002 (з 1997 по 2000 роки – у співавторстві з Микитою Петровим; з 2000 року – у співавторстві з Юрієм Моруховим).
- Кокурин Александр. Особое техническое бюро НКВД СССР // Исторический архив, № 1, 1999. С. 85–99.
- Корни травы: сборник статей молодых историков. М., 1996.
- Кравери Марта, Хлевнюк Олег. Кризис экономики МВД (конец 1940-х – 1950-е годы) // *Cahiers du Monde Russe*, xxxvi (1–2), January–June 1955, p. 179–190.
- Кравери Марта. Кризис ГУЛАГа: Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД // *Cahiers du Monde Russe*, xxxvi (3), July–September 1955, p. 319–344.
- Красиков Н. Соловки // Известия, № 236 (2271), 15 октября, 1924.
- Красильников С. А. и др. Спецпереселенцы в Западной Сибири, 1930 г. – весна 1931 г. Новосибирск, 1992.
- Красильников С. А. и др. Спецпереселенцы в Западной Сибири, 1933 – 1938. Новосибирск, 1996.
- Красильников С. А. и др. Спецпереселенцы в Западной Сибири, весна 1931 г. – начало 1933 г. Новосибирск, 1993.
- Круглов А. К. Как создавалась атомная промышленность в СССР. М., 1995.
- Кузмина Марина. Я помню тот Ванинский порт. Комсомольск-на-Амуре, 2001.
- Куликов К. Дело СОФИН. Ижевск, 1997.
- Кучин С. П. История города Красноярск-26: «Гранитный из 505», Красноярск-26, Муниципальная организация культуры г. Красноярск-26: Музейно-выставочный центр, 1994.

- Кучин С. П. Полянский ИТЛ. Железнодорожск (Красноярск-26), Музейно-выставочный центр г. Железнодорожска, 1999.
- Лебедева Наталья. Катень: преступление против человечества. М., 1994.
- Левые эсеры и ВЧК: сборник документов. Казань, 1996.
- Липшиц, Евгения. Документальные уроки XX века. Тель-Авив, 1997.
- Макуров В. Г. ГУЛАГ в Карелии: сборник документов и материалов, 1930–1941. Петрозаводск, 1992.
- Махшеева В. Н. (ред.). Нарымская хроника, 1930–1945. М., 1997.
- Мельник А., Сошина А. Заявления политзаключенных Петроминска и Соловков // Звенья. Т. 1. М., 1991. С. 245–251.
- Мельник А., Сошина А., Резникова И., Резников А. Материалы к историко-географическому атласу Соловков // Звенья. Т. 1. М., 1991. С. 303–330.
- Мемориальное кладбище Сандормох: 1937. 27 октября – 4 ноября (Соловецкий этап). Санкт-Петербург, 1997.
- Минувшее (серия исторических антологий, що видавалася спочатку в Парижі, а згодом у Москві з кінця 1980-х по 1990-ті роки).
- Митин В. А. Вайгачская экспедиция (1930–1936 гг.) // ГУЛАГ на севере и его последствия. Архангельская областная организация «Совесть», 1992.
- Морозов Н. А. ГУЛАГ в Коми-крае, 1929–1956. Сыктывкар, 1997.
- Морозов Н. А. Особые лагеря МВД СССР в Коми АССР (1948–1954 гг.). Сыктывкар, 1998.
- Морозов Н. А., Рогачев М. Б. ГУЛАГ в Коми АССР // Отечественные архивы, № 2, 1995. С. 182–187.
- Наумов В., Сигачев Ю. (ред.). Лаврентий Берия, 1953: документы. М., 1999.
- Невский Г. В. и др. (ред.). Покаяние: мартиролог. Т. 1–3. Сыктывкар, 1998.
- Нерлер П. С гурьбой и гуртом: хроника последнего года жизни О. Э. Мандельштама // Минувшее. Т. 8, 1992.
- Ногтев А. ОСЛОН: его история, цели и задачи // Соловецкие острова, № 2–3, февраль – март 1930.
- Ногтев А. Соловки // Экран, № 2 (39), 1926. С. 4–5.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сборник документов. Т. 1: Накануне. М., 1995.
- Осипова Ирина. Хотелось бы всех поименно назвать. М., 1993.
- Охотин Н. Г., Рогинский А. Б. (ред.). Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: справочник. М., 1998.
- Память (серия исторических антологий, що видавалася з кінця 1970-х років у США).
- Папков С. А. Лагерная система и принудительный труд в Сибири и на Дальнем Востоке в 1929–1941 гг. // Возвращение памяти. Т. 3. С. 40–57.
- Петров Никита, Скоркин К. В. (ред.). Кто руководил НКВД: 1934–1941. М., 1999.
- Пихоя Р. Г. и др. (ред.). Катень: документы. М., 1999.
- Пихоя Р. Г. Советский Союз: История власти, 1945–1991. Новосибирск, 2000.
- Полещиков В. М. За семью печатями. Сыктывкар, 1995.
- Полян Павел. Не по своей воле: история и география принудительных миграций в СССР. М., 2001.
- Попов В. П. Неизвестная инициатива Хрущева (о подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы, № 2, 1993. С. 31–38.
- Попова Т. У. Судьба родных Л. Мартова в России после 1917 года. М., 1996.
- Посетители кабинета И. В. Сталина // Исторический архив, № 4, 1998. С. 180.
- Райзман Д. Малдык в жизни Королева. Магадан, 1999.
- Резникова Ирина. Православие на Соловках. Санкт-Петербург, 1994.
- Роговин Вадим. 1937. М., 1996.
- Рождение ГУЛАГа: дискуссии в верхних эшелонах власти // Исторический архив, № 4, июль–август 1997. С. 142–156.
- Розанов Михаил. Соловецкий концлагерь в монастыре. М., 1999.

- Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Верховный Совет Российской Федерации. М., 1993.
- Сергеев И. Н. Царицыно, Суханово: люди, события, факты. М., 1998.
- Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона. М., 1992.
- Соболев С. А. и др. Лубянка, 2. М., 1999.
- Собрание документов самиздата. Radio Liberty Committee, Munich, Germany (LOC).
Театр ГУЛАГа. М., 1995.
- Уйманов В. Н. (ред.). Репрессии: как это было. Томск, 1999.
- Хлевнюк Олег. 1937: Сталин, НКВД и советское общество. М., 1992.
- Хлевнюк Олег. Л. П. Берия: пределы исторической «реабилитации» // Г. А. Бордюгов (ред.). Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. М., 1996. С. 139–154.
- Хлевнюк Олег. Принудительный труд в экономике СССР: 1929–1941 годы // Свободная мысль, № 13, 1992. С. 73–84.
- Хьетсо Гейр. Максим Горький: судьба писателя. М., 1997.
- Цыганков Анатолий (ред.). Их назвали КР. Петрозаводск, 1992.
- Чухин Иван. Два документа комиссии А. М. Шанина на Соловках // Звенья. Т. 1. М., 1991. С. 359–381.
- Чухин Иван. Каналоармейцы. Петрозаводск, 1990.
- Шмиров Виктор. Лагерь как модель реальности. Доклад на конференции «Судьба России в контексте мировой истории двадцатого века». Москва, 17 октября 1999 года.
- Щербакова И. Л. Наказанный народ: репрессии против российских немцев. М., 1999.
- Экономика ГУЛАГа и его роль в развитии страны, 1930-е годы: сборник документов. Российская академия наук. М., 1998.
- Юрасова Д. Реабилитационное определение по делу работников ГУЛАГа // Звенья. Т. 1. М. С. 389–399.

АРХІВИ

- Hoover – Гуверівський інститут війни, революції і миру, Стенфорд, Каліфорнія, США.
- Info-Russ – зібрання документів Володимира Буковського
(<http://psi.ece.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/buk.html>).
- Karta – товариство «Карта», Варшава.
- LOC – Бібліотека Конгресу США, Вашингтон.
- ML – бібліотека Мерілбон, зібрання документів «Міжнародної амністії», Лондон.
- АКБ – Архангельська красназавча бібліотека, Архангельськ.
- АПРФ – Архів президента Російської Федерації.
- ВКМ – зібрання документів Воркутинського красназавчого музею, Воркута.
- ГАОПДФРК – Державний архів суспільно-політичних рухів і формувань Республіки Карелія, Петрозаводськ.
- ГАРФ – Державний архів Російської Федерації, Москва.
- ІКМ – зібрання документів Іскітімського красназавчого музею, Іскітім.
- Кедровий Шор – архіви лагункту Кедровий Шор, Інтлаг, зібрання документів автора.
- «Меморіал», Комі – архів товариства «Меморіал», Сиктивкар.
- «Меморіал», Санкт-Петербург – архіви товариства «Меморіал», Санкт-Петербург.
- НАРК – Національний архів Республіки Карелія, Петрозаводськ.
- РГАСПИ – Російський державний архів соціальної і політичної історії, Москва.
- РГВА – Російський державний військовий архів, Москва.
- СКМ – зібрання документів Соловецького красназавчого музею, Соловецькі острови.
- ЦХИДК – Центр зберігання історико-документальних колекцій, Москва.

ІНТЕРВ'Ю

- Андрєєва Анна (Москва, 28 травня 1999 року).
Анонімний колишній директор табірної дитячої будинку (Москва, 24 липня 2001 року).
Антонов-Овсєнко Антон (Москва, 14 листопада 1998 року).
Бердзєнішвілі Давид (Москва, 2 березня 1999 року).
Булгаков Віктор (Москва, 25 травня 1998 року).
Вайдєнфєльд Данута (Лондон, 22 січня 1998 року).
Вайдєнфєльд Стефан (Лондон, 22 січня 1998 року).
Василєєва Ольга (Москва, 17 листопада 1998 року).
Вигановська Марія (Лондон, 22 січня 1998 року).
Віленський Семен (Москва, 6 березня 1998 року).
Зорін Юрій (Архангельськ, 13 вересня 1998 року).
Ірен Аргінська (Москва, 24 травня 1998 року).
Кораллов Марлен (Москва, 13 листопада 1998 року).
Корольова Наталія (Москва, 25 липня 2001 року).
Мясникова Поліна (Москва, 29 травня 1998 року).
Негрєтов Павло (Воркута, 15 липня 2001 року).
Ольга Астаф'єва (Москва, 14 листопада 1998 року).
Печуро Сусанна (Москва, 24 травня 1998 року).
Пурижинська Ада (Москва, 31 травня 1998 року).
Сітко Леонід (Москва, 31 травня 1998 року).
Смирнова Галина (Москва, 30 травня 1998 року).
Трус Леонід (Новосибірськ, 28 лютого 1999 року).
Усакова Галина (Москва, 23 травня 1998 року).
Фєдоров Євгєній (Електросталь, 29 травня 1999 року).
Фільштинський Ісаак (Переделкіно, 30 травня 1998 року).
Фінкєльштейн Леонід (Лондон, 28 червня 1997 року).
Хачатрян Людмила (Москва, 23 травня 1998 року).
Шистер Алла (Москва, 14 листопада 1998 року).
Юрганова Валєнтина (Іскітім, 1 березня 1999 року).

Документальне видання

Енн Епплбом
Історія ГУЛАГу

Переклад з англійської Андрія Ішенка

Редактор О. Л. Рудь
Художнє оформлення Л. А. Кузнецової
Технічний редактор Т. М. Новікова
Комп'ютерна верстка Л. Ф. Усаненко
Коректор Н. В. Якубчак

Підписано до друку 14.02.2006. Формат 70×100/16.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Гарнітура «Таймс».
Ум. друк. арк. 42,57. Обл.-вид. арк. 42,5.
Наклад 2000 прим. Зам. № 6-11.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Епплбом, Енн

Е68 Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Ішенка.– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.– 511 с.– Бібліогр.: с. 497–511.
ISBN 966-518-355-9

«Історія ГУЛАГу» (Пулітцерівська премія 2004 р.) – перша систематична праця, присвячена хронології, причинам та наслідкам розвитку репресивного апарату Радянського Союзу і системи концентраційних таборів як його складової. На основі фактів автор доводить, що система радянських карально-трудових таборів була небаченим за своїми масштабами і жорстокістю інструментом експлуатації, гноблення і винищення комуністичною владою народів Радянського Союзу. Енн Епплбом спирається як на вже відомі опубліковані свідчення, так і на результати власної дослідницької праці в архівах колишнього Радянського Союзу.

ББК 63.3(2)615-4

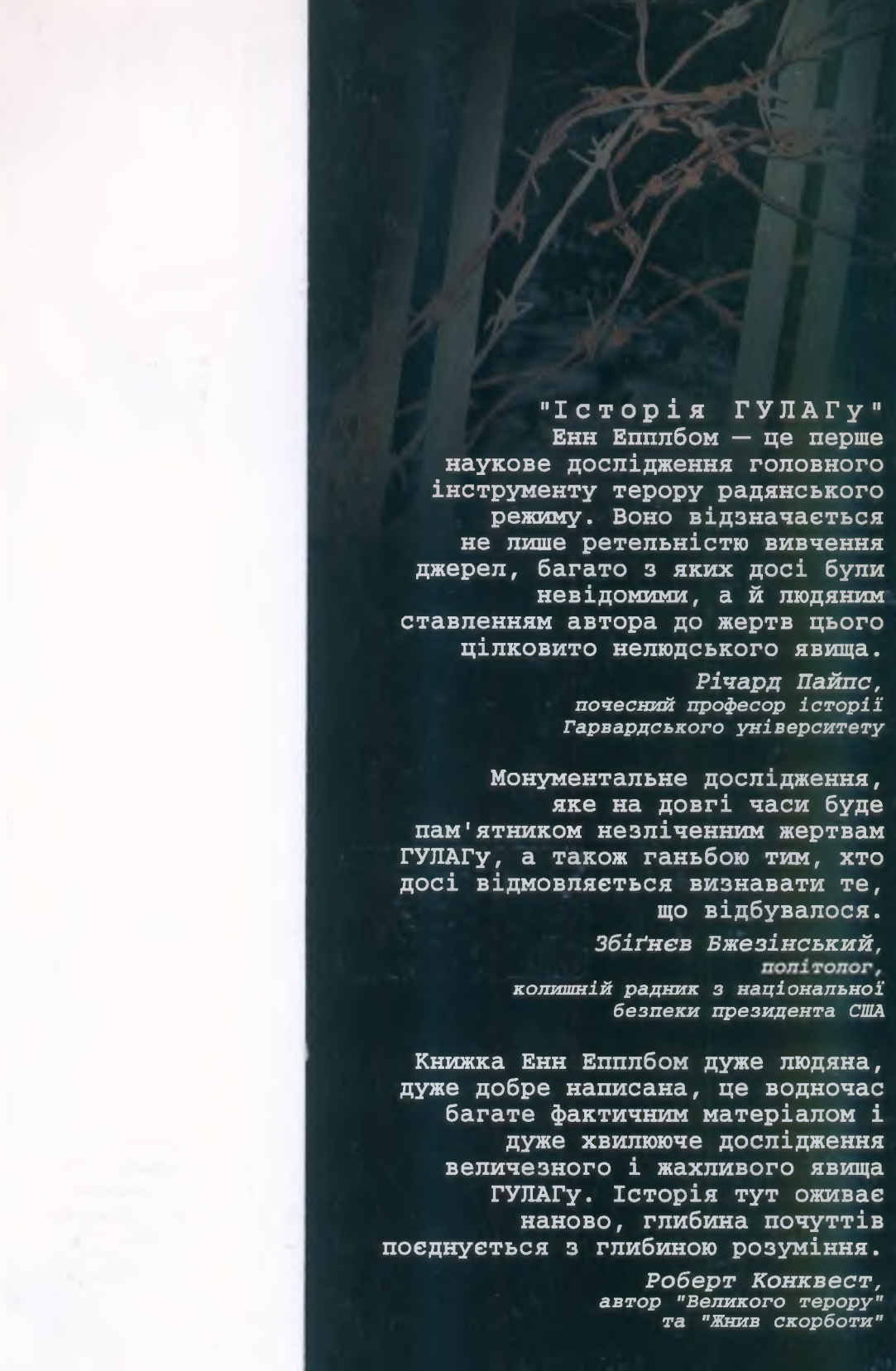
Енн Епплбом (1964) — оглядач і член редакційної колегії газети "Washington Post". Закінчила Єльський університет, була стипендіатом у Лондонській школі економіки та Коледжі святого Антонія в Оксфорді.

Розпочала журналістську роботу 1988 року власним кореспондентом британського часопису "Economist" у Варшаві. Багато її матеріалів, опублікованих у численних виданнях різних країн, присвячено падінню комунізму у Східній Європі.

Була редактором відділу зовнішньої політики, а згодом заступником головного редактора впливового британського журналу "Spectator". Працювала у багатьох виданнях у Великобританії.

Статті Енн Епплбом регулярно друкуються багатьма провідними американськими і європейськими часописами. Вона часто виступає на телебаченні й радіо.

Перша книжка Енн Епплбом "Між Сходом і Заходом: прикордоння Європи" написана на основі подорожі Україною, Литвою і Вілоруссю відразу після здобуття цими країнами державної незалежності.

"Історія ГУЛАГу"
Енн Епплбом — це перше
наукове дослідження головного
інструменту терору радянського
режиму. Воно відзначається
не лише ретельністю вивчення
джерел, багато з яких досі були
невідомими, а й людяним
ставленням автора до жертв цього
цілковито нелюдського явища.

*Річард Пайпс,
почесний професор історії
Гарвардського університету*

Монументальне дослідження,
яке на довгі часи буде
пам'ятником незліченим жертвам
ГУЛАГу, а також ганьбою тим, хто
досі відмовляється визнавати те,
що відбувалося.

*Збігнєв Бжезінський,
політолог,
колишній радник з національної
безпеки президента США*

Книжка Енн Епплбом дуже людяна,
дуже добре написана, це водночас
багате фактичним матеріалом і
дуже хвилююче дослідження
величезного і жахливого явища
ГУЛАГу. Історія тут оживає
наново, глибина почуттів
поєднується з глибиною розуміння.

*Роберт Конквест,
автор "Великого терору"
та "Жнив скорботи"*